

OSANSKI
PETROVAC
U NOB

4

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJEĆANJA

KNJIGA IV

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC

ZA IZDAVAČA: VOJO BANJAC, STEVO DAL JE VIC I
MICA SMILJANIC

Redakcijski odbor

VLADIMIR ČERKEZ / LJUBIŠA CURGUS / DRAGO ĐUKIĆ
AHMET HROMADZIC / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROSIC / ILIJA RADULOVIC
BOŠKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora

VLADO KECMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora

AHMET HROMADZIC

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

VLADIMIR ČERKEZ

Recenzenti

Dr NIKOLA BABIC i prof. PETAR MIŠKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI

Saradnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Štampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo

Za štampariju: RASIM HUSIC

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA ČETVRTA

Drug Tito vrši smotru Prve proleterske bigade, prilikom predaje zastave ovoj proslavljenoj brigadi u Bosanskom Petrovcu 7. novembra 1942. godine

JOSIP BROZ-TITO

GOVOR NA PRVOJ ZEMALJSKOJ KONFERENCIJI
ANTIFAŠISTIČKOG FRONTA ŽENA

Drugarice! Predajem vam pozdrave u ime Vrhovnog štaba i u ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara naše junačke Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. (»Živjela vojska!«) Ja sam neobično srećan što mogu da prisustvujem ovoj historijskoj skupštini Antifašističkog fronta žena i da vidim delegate naših junačkih žena Jugoslavije, koje su u ovoj dugotrajnoj natičovječanskoj borbi dale toliko žrtava i primjera heroizma, da se time možemo ponositi i sa ponosom se smatrati saveznicima naše velike ruske braće, sovjetskog naroda i herojskih sovjetskih žena. (»Živjele!«)

Vaša današnja skupština ima veliki historijski značaj. Antifašistički pokret žena postoji u Jugoslaviji već odavno, ali nikada nije mogao u svojoj punoj organizacionoj formi doći do takvog izražaja kao što je danas došao. To je zasluga naših slavni boraca, onih koji su dali svoje živote, svoju krv, i onih koji se bore u svim dijelovima naše napaćene zemlje. Žene Jugoslavije pokazale su svoj heroizam još u ono vrijeme kad se tek začinjao antifašistički pokret žena, 1936. godine, težeći da budu u prvim redovima borbe za ugnjetene i izrabljivane narode Jugoslavije. Danas Antifašistički front žena ima višestruki značaj. Žene se bore danas rame uz rame sa muškarcima za slobodu naroda Jugoslavije, protiv zvjerskih okupatorskih osvajača i protiv njihovih domaćih slugu. One se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda, one se bore protiv fašističkih

sistema, sistema srednjovjekovnog ropstva, kakav postoji u Njemačkoj. One se bore za nezavisnost svojih naroda, a to je sastavni dio velike borbe za njihovu ravnopravnost, koju su našim ženama u granicama Jugoslavije osporavali ne dajući im ni pravo glasa, ni pravo odlučivanja o pitanjima društvenog života. U ovoj borbi one se bore danas za ravnopravnost žena. U ovoj nejednakoj, natčovječkoj borbi one su dokazale da su imale pravo tražiti svoju ravnopravnost, one su to dokazale svojim životima, svojom krvlju na polju bitke sa njemačkim, talijanskim i mađarskim fašistima i ostalim osvajačima.

Kćeri naših naroda stale su u prve redove Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Naša pozadina je, više nego išta drugo, dokazala koliko su one svjesne ovog historijskog momenta, kad se odlučuje sudbina čitavog čovječanstva, kad se odlučuje sudbina žena. I baš zato, ova današnja skupština ima ogroman historijski značaj. Naše žene, naše kćeri, majke, s puškom u ruci u Narodnooslobodilačkoj borbi. Ja se ponosim što stojim na čelu armije u kojoj ima ogroman broj žena. (Aplauz). Ja mogu kazati da su žene u ovoj borbi po svom heroizmu, po svojoj izdržljivosti bile i jesu na prvom mjestu i u prvim redovima, i našim narodima Jugoslavije čini čast što imaju takve kćeri.

Drugarice! Jasno je da na žene u ovoj borbi pada ogroman dio tereta – kako u pozadini, tako često i na frontu. Vaši sinovi, očevi i braća su, razumije se, vojnici na bojištu, a vi ste u pozadini isto tako važan faktor. Sve ono što danas čini naša vojska jeste velika zasluga i naših junačkih žena Jugoslavije. Borba koju mi vodimo iziskuje ogromne žrtve, a te žrtve padaju svom težinom na naše žene, na naše majke i kćeri, koje gube svoje najmilije. Naša dosadašnja borba progutala je mnogo krasnih drugarica, krasnih boraca – kćeri naših naroda. Mnoge su pale od krvničke ruke okupatora, mnoge su pale od krvničke ruke ustaša i četnika Draže Mihailovića, mnoge su obeščašćene, zlostavljane i ubijane. Slava palim herojima našeg naroda! («Slava im!») Smrt izdajnicima! («Smrt!»)

Ali žrtve koje daje naš narod, naše žene, nisu pokobile vjeru žena u ishod ove borbe, u pobjedu ove pravedne borbe. Naprotiv, ja podvlačim ovdje da su naše žene najviše dale za tu borbu; u pozadini one su najčvršće i najprije mogle naći pravi put. To govore primjeri onih žena iz onih mjesta, iz onih sela i krajeva koji su bili pod uticajem ustaša, pod uticajem Draže Mihailovića. I to je ono što mora da nas ispuni ponosom i vjerom: naše žene nisu ušle u ovu borbu slučajno, nesvjesno, spontano, već svijesno, svijesne historijskog zbivanja, svijesne da borba koja se vodi za oslobođenje našeg naroda, jeste borba za srećniju budućnost naših naroda i srećniju budućnost samih žena. (Aplauz).

Žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku! (Aplauz.). Za ovu stvar naših žena stajaće naša Narodnooslobodilačka vojska i sve žene koje se nalaze u prvim redovima velike borbe.

Možda neko na strani sanja da će u Jugoslaviji poslije rata početi opet sve po starom, pa će žene prijeći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali žene su, drugovi i drugarice, položile ispit zrelosti; one su pokazale da su sposobne ne samo da rade kod kućanstva, nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i da vladaju («Tako je!») i da drže vlast u rukama. I ova skupština je dokaz da naše žene ozbiljno primaju sudbinu naroda i svoju sudbinu u svoje ruke. Antifašistički front žena, koji je uspio da ujedini žene za velike ciljeve borbe, za konačnu pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama, ima cilj da dovede žene do konačnog oslobođenja, da izvojuje njihovu građansku ravnopravnost, društvenu ravnopravnost.

Pred nama, drugovi i drugarice, stoje velike i teške borbe. Činjenica da je ogromna većina žena na našoj strani davala nam je i daće nam i ubuduće podstreka da još jače i čvršće zbijemo svoje redove, da izdržimo sve

teškoće. U teškoj borbi kakvu još imamo da vodimo, razumije se, Antifašistički front žena ima pred sobom velike i teške zadatke. Vi ste, drugarice, dosad pokazale svoju veliku ljubav i razumijevanje za borbu, za naše drugove i drugarice na bojištu. Vi ste davale što ste mogle, ali ipak još nisu iskorišćene sve mogućnosti koje se daju iskoristiti, da bi naši drugovi i drugarice, naši borci, imali sve što im treba. Zato ste se vi ovdje i sastale, zato ćete vi postaviti svoj rad još organizovanije i sa više sistema, i usmjeriti ga na to da naša vojska dobije maksimum što se može dati. Mi u vama gledamo glavni oslonac u pozadini. Vi, žene, treba ne samo da se brinete o svojim zadacima prema frontu, nego i o pozadini, da budnim okom pratite da se ne ugnijezdi neprijatelj, koji je ugrožen zajedničkim interesima svih slobodoljubivih snaga Jugoslavije. I taj zadatak pada na vas. Našim borcima treba odijela, treba čarapa – zima je – treba rukavica, hrane i još mnogo i mnogo čega drugog. To najviše zavisi od vas, drugarice. Vi ste desna ruka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Vi ste najmasovnija organizacija, najveća snaga u pozadini, koja može mnogo da da, koja može mnogo da pomogne.

Ima još mnogo i mnogo žena koje su pod teretom okupatora, koje čekaju vašu riječ, koje čekaju da dođe do njih i da ih pozovete u zajedničku borbu. Mogu da kažem da sam vanredno zadovoljan rezultatima koje ste postigle na našoj oslobođenoj teritoriji. Vi ste postigle mnogo, ali još mnogo i mnogo imamo da uradimo, da bi se žene u drugim oblastima okupile oko Antifašističkog fronta žena.

Žene Jugoslavije imaju pravo i dužnost im je da se bore, jer one na oltar ove pravedne borbe daju ono što im je najdraže – svoje sinove, svoje kćeri. Ja sam uvjeren, drugarice, da nam plodove ove borbe koja se danas vodi, neće nikada niko moći oteti. Ja sam uvjeren da ćete i dalje u našoj borbi stoički podnositi sve oskudice i da nećete pokleknuti ni pred kakvim teškoćama, da ćete izdržati zajedno sa nama, zajedno s Narodnooslobodilačkom vojskom do konačne pobjede, koja – ja vam ovdje mogu reći – neće biti daleko.

Danas – i same to znate– fašistički osvajači, fašistički mračnjaci doživljavaju poraz za porazom na bojištu velike, prostrane sovjetske zemlje. (Aplauz). Herojska Crvena armija lomi i krši fašističke bandite i sve je bliži i bliži dan kad će konačno doći do sloma ove, tobože nepobjedive, fašističke armije. Ja mogu da kažem da u džinovskoj borbi koju vode sovjetski narodi, sovjetske žene daju bezbroj primjera nezapamćenog heroizma i izdržljivosti. Zato još jedanput ovdje moram da podvučem da se naši narodi mogu ponositi što i naše žene stoje isto tako istrajno, isto tako izdržljivo u ovoj teškoj i nejednakoj borbi. Treba da se ponosimo time što narodi Sovjetskog Saveza (»Živjeli!«), što Sovjetski Savez zna i cijeni veliku ulogu žena Jugoslavije u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi. (Aplauz.)

Na koncu bih htio da kažem još to da je Antifašistički front žena, koji postoji već odavno, a sada je dobio i svoju organizacionu formu, jedna od organizacija koja je zaista ponikla odozdo, blagodareći često nezapamćenoj upornosti samih žena. Ja mislim, drugarice, da Antifašistički front žena predstavlja takvu organizaciju, takvu snagu sa kojom ćemo zaista smjelo moći da idemo ususret svim teškoćama koje stoje pred nama. Želim vam, drugarice, mnogo uspjeha u vašem daljem radu i želim da vaš rad bude plodonosan, da bude na dobrobit naše Narodnooslobodilačke borbe, na dobrobit naše konačne pobjede i naše zajedničke bolje budućnosti.

Da živi Antifašistički front žena!

Da žive herojske žene Sovjetskog Saveza!

Da živi Sovjetski Savez!

Smrt fašizmu – sloboda narodu!

Bosanski Petrovac, 5 decembra 1942.

LJUBIŠA CURGUS

PRVI KORACI KOMANDE MJESTA
BOSANSKI PETROVAC

Na sastanku u zgradi u kojoj se nalazio Sreski komitet KPJ za Bosanski Petrovac Slavko Rodić, zamjenik komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Dušamka Kovačević, Miloš Kecman Vojisko, Mile Spegar d ja odlučivali smo o tome ko od nas dvojice — Spegar ili ja, — treba da organizuje komandu mjesta u oslobođenom Petrovcu, a ko će ići za zamjenika komandanta Udarnog bataljona 5. krajiškog odreda, koji je bio u formiranju.

Spegar je iz neposredne blizine Petrovca. Poznaje ljude, posebno u mjestu, a i oni njega. Okretan je i snažljiv, pa bi se mogao prihvatiti ove funkcije — rekao je Slavko Rodić na početku sastanka. Međutim, tek na početku Slavkovog izlaganja, Spegar ga je prekinuo i odmah se **suprotstavio** njegovom **predlogu**. Očito nije želio, uporno tvrdeći da se ne osjeća sposobnim za takav posao. Radije za borca na **front**, jer mu to bolje **odgovara**. Kada je došao red da se i ja izjasnim, rekao sam što i **Spegar**. Slavko je pokušao da izmijeni naš stav. Govoreći o važnosti ove funkcije, spomenuo je da je Petrovac **sresko** mjesto, prvo poslije tek oslobođenog Prijedora¹⁾, da je **to** prva komanda mjesta itd. i da ga, upravo, zbog svega toga naše ponašanje iznenađuje. Okrenuo se prema meni i u polu smiješku rekao:

— Dobro je, u redu je, ti ostaješ, a mi ćemo iz Operativnog štaba poslati postavljenje.

*) Prijedor je oslobođen 16. V 1942. godine, a Bosanski Petrovac 26. V 1942. godine.

Pretrnuo sam od uzbuđenja, shvativši da je stvar gotova i da izvlačenja više nema.

— Ako ja već moram da se prihvatim toga posla, **recite mi kako da započnem. Sta i kako da radim? — upitao sam.**

Razgovor je bio dosta kratak. Osnovno je kako smo i navikli, snalazi se; zahtjeva će biti sa raznih strana, a na njih treba reagovati po svijesti i savjesti i po mogućnostima koje pruža ovaj kraj.

Već istog dana po podne Vojsko mi je saopštio da sam određen za sekretara partijske ćelije u Petrovcu.

— Imaš grupu dobrih mladih partijaca, rekao še, nekoliko kandidata i članova SKOJ-a. O njima mi je dosta pričao. Nikoga nisam poznavao. Razmišljao sam

O svemu tome. Plašio sam se da ću teško moći odgovoriti tolikim obavezama, tim prije, što niti ja, a niti oni koji mi ih daju, još nismo sagledali njihovu suštinu.

— Ćeliju sačinjavaju — reče Vojsko: Sofija Vekić, Hasan Mujagić i ne sjećam se ko još. Huso Piragić čini mi se da je bio jedan od kandidata za Partiju. Slavko Ševo, politički delegat zaštitnice u Komandi mjesta, takođe je bio kandidat. On je bio i sekretar skojevskog aktiva u zaštitnoj jedinici. Taj aktiv je već tada bio dosta jak. Imao je oko 15 članova.

Skojevski aktiv u gradu bio je znatno manji. Sa njim je radila Sofija Vekić. U početku je imao 5—6 članova, među kojima: Slavka Trninić, sekretarica u Komandi mjesta, Rađa Lukač, Gordana Pavlović, Ismet Arnautović i Nevenka Dejanović²⁾. Ne znam da li je u to vrijeme još neko bio u tom aktivu.

Ne znam tačno kada je formiran ovaj aktiv. Prema nekim podacima, on je formiran pred kraj 1941. godine. Njime je rukovodila Sofija. Sastanke je održavala, uglavnom, u svojoj kući, na njima je, pored informisanja, vršila i političku pripremu skojevaca za rad u uslovima ilegalnosti itd.

Kasnije ovaj aktiv se proširio. Primljeni su novi članovi, među kojima: Desa Lukač, Zora Pavlović, Zahida

²⁾ Poginula za vrijeme 4. neprijateljske ofanzive u Kozilima.

Ibraković, Desa Kecman i još neki, te Dragan Čurgus i jedan Dalmatinac, student, koji su došli da rade u Agitpropu, a od ranije su bili članovi SKOJ-a.

Moram istaći da su mi kao sekretaru osnovne partijske organizacije, posebno kao komandantu, partijska ćelija i ova dva aktiva SKOJ-a (jedan u gradu, drugi u zaštitnoj jedinici) i pionirska organizacija, o kojoj će kasnije biti riječi, bili u početku, a i kasnije, glavna pomoć u radu, jer se bez njih nisu mogli organizovati i rješavati krupni i obimni poslovi koji su nam od prvog dana formiranja Komande nametnuti.

To su bile čvrste i dobro organizovane grupe odraslih, posebno omladine, entuzijasta tako poletnih i odgovornih da nije bilo zadatka koje nisu bili u stanju izvršiti. Petrovac, kao mjesto, varošica, mal tene godinu dana kasnije od svoje okoline, aktivno se uključio u NOP. Svi su bili svjesni toga.

Narod, omladina posebno, u svim selima sreza za tu godinu dana toliko se emancipovao, politički izgradio, organizovao i kulturno uzdigao, da su razlike grad — selo u svemu bile vrlo evidentne. Ta i takva stvarnost, a mi smo je morali isticati, dala je snažan podsticaj građanima Petrovca, u prvom redu omladini, da je u veoma 'kratkom vremenskom periodu izvršen takav preobražaj da su gotovo izbrisane te razlike.

Tome je doprinio intenzivan politički rad, kulturno-zabavni život, domaće radne i druge akcije, a posebno intenzivan rad partijske, skojevske i drugih društveno-političkih organizacija.

Zaista, samo visok moral i politička svijest, privrženost NOP-u, dakle svijest o potrebi novog u društvenim odnosima mogla je za mjesec-dva toliko izmijeniti shvaćanja mnogih ljudi iz grada da je to bilo gotovo ne-shvatljivo.

U takvoj atmosferi mi smo mogli ne samo da prihvatimo već i da vrlo uspješno realizujemo vrlo teške i komplikovane zadatke.

Komanda mjesta odmah je počela da funkcioniše. Bila je smještena u Senića³⁾ kuću, koja je imala nekoliko prostorija. Tamo sam već zatekao omladinku Slavku Trnić, koja je prije dolaska određena za sekretara. Dobro je poznavala Petrovac i njegove žitelje, a pored toga bila je daktilografkinja i znala da obavlja administrativne poslove. Za nju su mi Miloš Kecman Vojsko i Sofija Vekić rekli da je karakteran i primjeren mladi komunista, vrlo aktivna skojevka. Potiče iz dobre, nama privržene porodice. Otac joj je zanatlija — krznar.

U zaštitnoj jedinici Komande mjesta bilo je oko dvadesetak boraca, čiji je komandir bio Mirko Bjelić, a politički delegat Slavko Ševo. To su bili odabrani ljudi, mahom omladinci, koje je odmah poslije oslobođenja Petrovca uputio komandant odreda na zahtjev Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Obišao sam ih čim sam došao u Komandu mjesta. Bili su slabo naoružani. Dali su im fancuske trometke. To ih je činilo manje značajnim, pa su se žalili. Komandir je već samoinicijativno izvršio obezbjeđenje osjetljivih tačaka na prilazima Petrovcu i organizovao normalan rad i život u jedinici.

Petrovac su napustili mnogi mještani još u toku rata, a posebno krajem maja 1942. godine, pri povlačenju Italijana. Trgovci su, uglavnom, bili postrjeljani od strane ustaša još ranije, neki pobjegli u Srbiju, dok su ostali oni koji su simpatizovali ili pomagali NOP. U bolnici od stručnog osoblja gotovo da nije ostao niko. Svi su je napustili i otišli sa Italijanima. Vlasnik apoteke Zlatan Turčić⁴⁾ stavio nam se na raspoloženje. Sve što je imao od lijekova davao je prema potrebama i zahtjevima bolnice i građana. Zlatan je bio aktivan pripadnik NOP-a i popularna ličnost u Petrovcu, posebno zbog toga što je odbio da napusti Petrovac kada mu je od ustaških vlasti naređeno. Ostalih žitelja u gradu je ostao priličan broj, mahom žena, djece i starijih ljudi.

³⁾ Kasnije je preselila u kuću Dušana Dejanovića (u centru), u žandarmerijsku kasarnu, i pred početak 4. ofanzive u Bišćane, pored puta za Oštrelj, u kuću pored džamije.

⁴⁾ Poginuo u 4. neprijateljskoj ofanzivi.

Od privrednih objekata imali smo:

— PILANU, koja je mjesto snabdijevanja električnom energijom, rezanom građom za izgradnju bolnica, magacina i za druge potrebe. Pored toga, u njoj su radili mlinovi. Za šire područje petrovačkog kraja, za jedinice NOV, bolnice i drugo, tamo su danonoćno mljeli žito. Kapaciteti su bili takvi da su zadovoljavali sve naše potrebe.

— KOŽARU, u kojoj je prerađivana sirova koža od koje je za potrebe jedinica NOV pravljena odjeća i obuća. U kožari su radili Stevo Gajdek i Idriz Bahtijaragić.

— KROJAČKU RADIONICU (šnajderaj), koja je organizovana u Petrovcu i ubrzo bazirana u Marjanovića Dolu. Jedno vrijeme u ovoj radionici radio je Hasan Mujagić. Kao stalni radnici bili su: Cedo Lukač, Mileva Cavčić, Rada Trninić, Vila Banek, Zahida Ibraković, Mira Veber, Konrad Hrizjuk i drugi. Oni su određeni da rade u vojnoj radionici po predlogu koji je dao skojevski aktiv.

— MEHANICARSKU RADIONICU, kojom je rukovodio i bio glavni majstor u njoj Đuran Cup. Radionica je bila univerzalna. U svemu je zadovoljavala naše potrebe.

Potkraj avgusta dobio sam naređenje od Operativnog štaba da benzin koji smo kao plijen dobili iz oslobođenog Grmeča hitno uputim u Krupsku Suva ju, u radionicu kojom je rukovodio inž. Mile Meho Ljubičić. Đuran Cup, šef mehaničarske radionice, strašno se bunio. Nama je benzin bio potreban za vršalice, motocikle i za kamione koji su s vremena na vrijeme prevozili ljude i materijal.

Kada sam naredio da se benzin odmah pošalje, Đuran mi je rekao:

— Dobro, dobro, tvoj će BMW ići na surutku! Benzin je upućen u radionicu a ja sam, ipak, sa BMW stalno obilazio sve opštine u srezu. Po nekoliko stotina kilometara prelazio sam u toku jednog dana.

— Durane, uspi malo te »surutke«. Išao bih na sastanak u Kmješu — rekao sam mu jednog dana.

Đuran se češkao po glavi, ali dugo nije ništa rekao. Ja sam mu ponovio zahtjev. Rekao mi je da ostavim moto-

ciki, pa da će on da ga napuni. Tražio sam da to uradi odmah, jer me je interesovalo gdje je »dekovao« benzin. Kada je vidio da sam uporan, skinuo je dasku sa trapa, uzeo crijevo i počeo da iz bačve povlači benzin. Tada mi je otkrio dosta velike rezerve.

Organizovali smo i prolaznu menzu, u kojoj smo se i mi hranili, pa osoblje MNOO, SNOO i prolaznici. Imali smo svoju intendanturu, pekaru za hljeb i dr.

U trgovinskim radnjama bilo je raznovrsne robe: platna, cica, gvoždarije i drugih artikala. Sve je to bilo konfiskovano. Tim dobrima raspolagala je Komanda mjesta. Sve dotle dok ih nismo utrošili imali smo strašne pritiske sa svih strana. Narod ogolio, a kupiti nešto, čak i u slučaju da je neko imao novca, nije se moglo i nije se imalo gdje. A mi nismo prodavali, već dijelili besplatno. Sve ono što se moglo upotrijebiti za potrebe bolnica i vojske izvlačeno je iz grada, uglavnom, u bolnice, ili na Skakavac i u Marjanovića Do, gdje je organizovana krojačka radionica koja je šila veš, odjeću i drugu opremu za vojsku.

Trgovačke radnje su, ipak, brzo (ispražnjene. Ono što se nije moglo iskoristiti za potrebe vojnih jedinica i bolnica dijeljeno je narodu. Komanda mjesta je napravila plan po kome su mještani određenih sela dolazili radi podjele platna, poljoprivrednih alatki i slično.

Život u gradu postepeno se normalizovao. Komanda mjesta, Mjesni NOO i drugi organi dosta su se brzo organizovali i uhodili. Ali, zahtjevi fronta postajali su iz dana u dan sve veći. Starješine, komande, štabovi, pa i sami borci često nisu imali mjere u tim zahtjevima. Međutim, organizacijska struktura Komande mjesta u početku, pa i nekoliko mjeseci kasnije, nije pratila sve te zahtjeve i obaveze koje su joj svakodnevni život i praksa nametali.

Komanda mjesta, osim komandanta i sekretara (administrativno lice), nije imala drugih organa. Otuda su svi poslovi bili na njih svaljivani, na komandanta, posebno.

Veze smo dobro organizovali. U selima su bile uspostavljene relejne stanice. Naročito u kasnijem periodu sistem relejnih stanica bio je veoma razvijen.

Na zahtjev Operativnog štaba za Bosansku krajinu koji smo dobili polovinom avgusta 1942. godine, organizovali smo uspostavljanje telefonskih veza na liniji Petrovac — Lušci Palanka, gdje se nalazio Operativni štab. Telefonska veza Drvar — Petrovac bila je uspostavljena odmah po oslobođenju Drvara. Sada smo od rezervi žice podizali kablove prema Smoljani, a odatle šumskom prugom prema Lušci Palanki. Taj zadatak bio je povjeren grupi boraca kojima je rukovodio Bogdan Mirković Zicar i neki Alvir.

Kad su telefonske veze proradile, mislili smo da će se smanjiti kiurirski saobraćaj. Alti naređenja su brže stizala, a na komandu mjesta je vršen mnogo veći pritisak. Međutim, broj poštanskih pošiljki stalno se uvećavao. To je bio period u kome je naglo proširena slobodna teritorija. Odredi su ojačali, nove čete i bataljoni formirani. Za vrlo kratak period formirane su i 1, 2. i 3. krajiška brigada. Brigade su se kretale sad prema Banjoj Luci, sad Ključu, Sanici, Drvaru, Prekaji i dalje. A pošta je stizala u Komandu mjesta, odakle je morala biti upućivana prema tim jedinicama.

Bolnice su prosto nicale kao pečurke poslije kiše u periodu avgust — septembar i kasnije. U Sanici i Pođgrmeču žetva je bila u punom jeku. Sve to uticalo je na izvanredno jak saobraćaj, bilo telefonski, ili poštansko-kurirski.

Dok je sve to išlo preko ruku komandanta mjesta sve do avgusta, sekretarica Slavka Trninić nije dizala glavu sa pišaće mašine, djelovodnog protokola i drugih dokumenata. To nas je prisililo na to da organizujemo vojnu poštu.

Komandir vojne pošte bio je Đukan Obradović. Imao je grupu kurira koji su primali i raznosili pošiljke. NOO, sreski, mjesni, odbori AF2-a i druge organizacije uključili su se u jedinstven poštanski sistem.

U telefonskoj centrali radio je Ilija Nikić.

EKONOMAT se vrlo brzo razvijao i preuzeo na sebe brigu u vezi sa snabdijevanjem vojnih radionica i distribucijom opreme i drugih artikala. Snabdijevao je vojnu menzu i brinuo se o njenom poslovanju. Ekonomatom

je rukovodio drug Ilija Solomun. Akif Cohadžić⁶⁾ iz Fornice bio je magaciner sve do odlaska u 3. krajišku brigadu.

Zbog sve veće cirkulacije prolaznika kroz Petrovac: jedinica, kurira, ranjenika, bolesnika, radnih brigada, karavana, rukovodilaca i drugih, bili smo prinuđeni da sve napuštene kuće, radnje i razne druge objekte pripremimo za smještaj i spavanje ljudi. Kapaciteti su bili takvi da su obezbjeđivali višednevni boravak dvije kompletne partizanske brigade.

Veliki kompleksi napuštenog zemljišta u julu i avgustu 1942. godine, kao posljedica oslobođenja velikog dijela teritorije u Bosanskoj krajini, zahtijevali su širu mobilizaciju radne snage i zaprega za sabiranje ljetine.

Bilo je perioda kada smo dobivali takve zahtjeve da se odmah pošalje, na primjer, 750 radnika, 100 konja sa samarima i 60 konjskih zaprega u Sanicu. Ili, da odmah pošaljemo 300 žetelica u Podgrmeč koje će štab 1. KO rasporediti da rade, itd. Avgust 1942. godine bio je u tom pogledu najteži mjesec zbog zahtjeva za radnom snagom. Da bi udovoljili tako velikim zahtjevima, omladina, žene i stariji ljudi organizovali su se po selima i zaseocima. Danju i noću sabirali su svoju ljetinu, da bi potom, uključeni u radine brigade, kretali u određene krajeve da rade za potrebe fronta.

U mnogim ovim poslovima bila je obezbijedena puna saradnja sa Mjesnim NOO i njegovo puno angažovanje nikada nije izostalo. Mjesni NOO bio je smješten u kući Eškića. Sačinjavali su ga: Sofija Vekić, Hasan Mujagić, Huso Piragić i drugi. Sa njima smo imali vrlo česte kontakte. Saradivali smo u vezi s nizom pitanja.

Sreski NOO se nalazio u kući Nikice Polovine. Predsjednik je bio Miloš Kecman Vojsko, sekretar Vojin Milanović, dok je Gojto Latinović bio potpredsjednik SNO.

Imali smo dosta organizovan agitprop. U njemu su u početku radili: Franjo Dalmatinac, Dragan Čurgus, Ismet Arnautović, Gordana Pavlović i Nevena Dejanović. Agitprop je bio smješten u kući Sabrije Eškića, pa je kasnije

⁶⁾ Poginuo januara 1943. godine kod Teslica.

preseljen, zajedno sa čitaonicom, u zgradu u kojoj je prije rata bila opština.

U njemu su umnožavani razni materijali, članci, govori, bilteni, radio-vijesti i leci. Sjećam se da u hartiji nismo oskudijevali. U pisaćim mašinama i šapirografima, isto tako. Povezani sa Drvarom, Ključem, Bosanskom Krupom i drugim oslobođenim mjestima, često smo vršili razmjenu sličnih artikala.

Imali smo potpuno sređene mobilizacijske spiskove svih ljudi i djevojaka u srežu. Podatke smo dobijali direktno od seoskih NOO.

Međutim, mobilizacija novih boraca na teritoriji peterovačkog sreža ne samo da nije predstavljala problem već, naprotiv, stalno je vršen pritisak naročito omladine, za odlazak u jedinice NOVJ. Kulminacija je nastala u januaru i februaru 1943. godine, kada su početkom 4. neprijateljske ofanzive bezmalo sva omladina (muškarci, djevojke i žene) i odrasli ljudi otišli u razne krajiške, banijske, srpske i crnogorske brigade.

Sta je to što je tako djelovalo na narod, posebno na omladinu, da bez neke formalne mobilizacije odlazi u vojne jedinice?

To je, prije svega, činjenica da je ustanak u julu 1941. godine bio masovan. Za borbu su se svi opredijelili. Svaka manja opština imala je svoju organizovanu vojnu jedinicu, svoju četu, koja je nosila naziv opštinskog mjesta. Narod je u nju sve polagao. I brinuo se o njoj u svakom pogledu, od popune novim dobrovoljcima do snabdijevanja, u cjelini. Četa je formirana isključivo na dobrovoljnoj osnovi. I ne samo to. Dobrovoljnost nije bio osnovni uslov da neko postane borac u četi. Sam kolektiv u četi odabirao je one dobrovoljce koje treba primati, obrazlagao koje ne i zašto. U početku je davan otpor mladima. Smatralo se da su neiskusni, jer nisu služili vojsku i nisu otporni kao stariji. A puška zaplijenjena od neprijatelja nije smjela doći u ruke neiskusnom, neukom. Odrasliji, stariji i iskusniji, a kada je riječ o četi, tu se radilo o rođacima, komšijama, kumovima i prijateljima, o ljudima koji su zajedno momkovali, išli na regrutaciju u Banju Luku, vojsku zajedno služili, bili pripadnici jedne

»partije« (radna grupa — tim) u šubijama, na gradilištima i si.

I sasvim je bilo prirodno da je sve to uticalo na sastav desetina, vodova, pa i četa. Svak je išao uz onog u koga je već od ranije u bilo kakvoj prilici stekao puno povjerenje, vjerovao mu. U ratu je to i te kako važan momenat. Otuda, pored ostalog, i to, da ga tako nazovem, izvjesno nepovjerenje prema mladima, još u teškoćama i mucu neprovjerenim.

Dešavalo se da je na četnoj konferenciji, poslije razmatranja slučaja nekog od boraca (uzeo nešto od seljaka bespravno, nepristojno se ponašao prema ženskom čeljadetu, razbolio se kada je za četnu nastupila teška situacija u borbi i si.), dolazilo do razoružavanja — najveće kazne u to vrijeme i vraćanja u pozadinu. Em razoružan, em se vratio u pozadinu. To su porazi koji su teško podnošeni. I obično, prolivane su suze, padala pokajnička samokritika, uzimane i najteže obaveze »bombaša« — dobrovoljaca, do smrti, ali samo ne u pozadinu. Jer, doći u narod, u selo, razoružan, odbačen od najsvjesnijeg, odabranog i na sve riješenog dijela svojih seljana, bila je nepodnošljiva bruka. Kao po pravilu, razoružani je sobom nosio »ćage«. U njemu je rukom komandira ili komesara napisana istina, tj. »presuda« čete. On je to »ćage«, isto tako po pravilu predavao omladinskom rukovodiocu na »terenu«, a ovaj upoznao javnost. Čak i bez toga, sam povratak sa fronta značio je žigosanje koje se moglo teškom mukom izbrisati.

Ovakve mjere, spontane, od nikoga ne propisane, imale su višestruko pozitivno djeinstvo, kako na četnu i vaspitanje boraca u njoj, tako i na pozadinu. Kada su se mladi afirmisali, a to je ubrzo uslijedilo, već u prvim akcijama⁷⁾, sve su češće stizali zahtjevi iz četa da im se pošalje toliko i toliko omladinaca — dobrovoljaca za popunu.

Razumije se da je to imalo presudan uticaj, pored motivisanosti za NOB, u čiju suštinu ovdje namjerno ne

⁷⁾ Moj 3. vod u Krnjeuškoj četi bio je popunjen gotovo isključivo od omladinaca. A u prvoj težoj borbi na Agićima od 9 poginulih 6 su bili omladinci. Poznato je da su svi pali junački.

ulazim, na mobilizaciju novih boraca za popunu jedinica na frontu.

Nadalje, negdje početkom 1942. godine u drvarsko-petrovačkom kraju pristupilo se organizaciji omladinskih četa u pozadini. Takva četa⁸⁾ postojala je gotovo u svakoj opštini. Najprije je formirana Krnjeuška, a potom ostale. Namjena im je bila da u svoje redove okupe dobrovoljce-omladince i da s njima, pod rukovodstvom iskusnih vojnih starješina, izvodi predvojnička obuka. Pored komandira, čete su imale i političkog komesara, čiji je zadatak bio da ih i politički pripremi za odlazak na front.

Prije nego što sam otišao na dužnost komandanta Bosanskog Petrovca nalazio sam se na dužnosti komandira Krnjeuške omladinske čete. Na tu dužnost došao sam iz Krnjeuške čete, koja se nalazila na frontu kod Bosanskog Novog. Komandant Petrovačkog bataljona Slavko Rodić saopštio mi je da sam određen na ovu dužnost i da odmah pristupim organizovanju čete i izvođenju obuke sa njom. To je bilo početkom februara 1942. godine. Četa je brzo organizovana. U nju se javilo 80 omladinaca. Za 3—4 mjeseca, koliko sam se nalazio na ovoj dužnosti, veliki broj omladinaca iz krnjeuških sela završio je vojnu obuku i otišao u popunu raznih naših borbenih jedinica.

Tako je, na primjer, početkom jula 1942. godine Stab 5. krajiškog odreda tražio od Komande mjesta 300

⁸⁾ Komanda Krnjeuške čete: komandir Ljubiša Curgus (kasnije Kojo Novaković), zamjenik Mile Novaković, politkomesar Nikica Novaković i zamjenik komesara Đuro Milanović.

— Komanda Driničke omi. čete: komandir Gojko Špegar, zamjenik Dmitar Kecman, politkomesar Dušan Kecman, zamjenik Vojo Banjac.

— Komanda Kulenvakufske čete: Ljubiša Egelja, zamjenik Nikola Seizović, politkomesar Nikola Majstorović i zamjenik Dušan Tadić.

— Komanda Bjelajske omi. čete: komandir Dane Vukelić, zamjenik Ilija Kerkez, politkomesar Mile Trnjaković, zamjenik Mile Plećaš.

— Komanda Vodečke omi. čete: komandir Savo Miljuš, zamjenik Mile Marjanović, politkomesar Dmitar Đumić i zamjenik Dušan Jovanović.

— Komanda Smoljanske omladinske čete: komandir Vlado Grubišić, zamjenik Marija Kerkez, politkomesar Petar Stojano i zamjenik Boško Stojanović.

omladinaca. Od 1. krajiške brigade dobio je puške za 3 omladinske čete koje su trebale popuniti udarni bataljon iz koga su dvije najbolje čete upućene u sastav 1. krajiške brigade. Istovremeno, sredinom jula tražena je grupa omladinaca da ide u Operativni štab za Bosansku krajinu da primi puške i da se vrati u popunu jedinica 5. krajiškog odreda. Naoružane sa 205 pušaka, 2 puškomitraljeza i 1 teškim mitraljezom, sa dosta municije, vratile su se u Bosanski Petrovac, a potom otišle u udarni bataljon.

Kada su počeli stizati zahtjevi za žeteoce i zapregu za izvlačenje žita, a to je započelo u junu i trajalo sve do kraja avgusta, pa i kasnije, odmora za nikoga nije bilo. Ne samo Sanica, Petrovac, Krnjeuša, već Jasenica, Potkalije, Dubovik i neke druge opštine u Podgrmeču tražile su pomoć u radnoj snazi. Zahtjevi su išli putem Komande mjesta, sreskih NOO i komiteta. 5. krajiškog odreda i Operativnog štaba.

S obzirom na sve to, Komandi mjesta mobilizacija novih boraca nikada nije predstavljala problem. Interesantno je da se u nas, kada je riječ o popuni jedinica, termin »mobilizacija« nikada nije upotrebljavao. Štaviše, on je bio toliko otuđen da bi za ljude toga kraja predstavljao uvredu. I shvatanje ljudi je bilo da NOV sačinjavaju dobrovoljci i sve što je u nju išlo tokom cijelog NOR-a išlo je dobrovoljno. U stvari, od januara 1943. godine bosanskopetrovački kraj bio je, što se sposobnih za borbu tiče, presušeno jezero. Rijetki su primjeri da je neko 1944. godine, ili kasnije, otišao u rat.

Međutim, Komanda mjesta je 1942. godine imala mnogo zahtjeva za upućivanje novih boraca na front. Omladinski bataljon »Radivoj Rodić« formiran je isključivo od omladinaca, dobrovoljaca iz petrovačkog kraja.

Zahtjeve smo dobivali sa raznih strana. Tako je negdje u maju ili junu došao zahtjev od Štaba 5. krajiškog odreda da se na teren Grahova hitno uputi grupa odabranih dobrovoljaca za popunu bataljona čiji je politički komesar bio Ljubo Babić. Tamo su u to vrijeme vođene žestoke borbe sa četnicima i Italijanima. Komanda mjesta zahtijevala je od komandi omladinskih četa da upute po 3—4 najhrabrija, odabrana omladinca za ovu popunu. Grupu

iz Krnjeuše doveo je omladinac, član SKOJ-a, Jovo Santrač Brkin, iz Vodenice, omladinac, član SKOJ-a, Vlado Ćurgus itd. Interesantno je bilo posmatrati držanje tih mladića. Iako svjesni nevolja i opasnosti koje ih na tom zadatku očekuju, ponašali su se kao da su krenuli na kakvu svadbu. Bili su odvažni i ponosni. Omladina ih je skromno, ali sa posebnim osjećanjem zadovoljstva, napose poštovanja, ispratila. Znalo se da je grahovski kraj u to vrijeme bio poprište teških borbi. Tu se često ginulo. To je kraj u kome su uslovi za borbu i život, u to vrijeme, bili veoma teški, pa i surovi.

U borbama oko Ključa i Sanice samo u 1. krajiškoj brigadi ispalo je iz stroja oko 80 boraca. Brigada je tražila dobrovoljce za popunu. Omladina se vrlo rado odazivala, tim prije što je bila riječ o 1. brigadi, koja je već stekla veliku afirmaciju u borbi i narodu.

Slične momente u kasnijem periodu vrlo često smo doživljavali. Takvu omladinu, odvažnu i hrabru, koja se svjesno prihvatila obaveza punih neizvjesnosti i najvećih opasnosti, svijet do tada nije poznao.

Sjećam se, na zahtjev naših jedinica koje su vodile borbu sa Nijemcima, ustašama i četnicima na Manjači, oko Ključa, na Krasuljama i oko Vrpolja, poslali smo dvadesetak konjskih zaprega za prevoz teških ranjenika i poginulih boraca i sa istim zapregama desetine dobrovoljaca da preuzmu oružje i popune upražnjena mjesta u streljačkom stroju. A sve se to odvijalo kao u snu, kao na filmu, bez uzbuđenja i straha, sa puno raspoloženja i vedrine, uz pjesmu, prkosno.

I kasnije sistem mobilizacije novih boraca odvijao se isključivo na principu stroge dobrovoljnosti. Činjenica da je od 10.000 stanovnika, u petrovačkom srezu po popisu uoči rata, 4.660 sa oružjem učestvovalo kao dobrovoljci u NOR-u, ne računajući onu masu aktivista koja je radila u pozadini, mnogo govori. U ratu je, dakle, učestvovao svaki drugi građanin. To u istoriji ratova do tada nije zabilježeno. Interesantno je da su mnogi pali kao borci u borbi, ili kao žrtve fašističkog terora (3.266), a da je kod oružjem kraj rata dočekalo 3.100 boraca i starješina. Petrovački srez je dao mnogo komandanata, komandira

i političkih komesara za razne jedinice NOVJ. Od običnih ljudi desetine ih je izraslo u visoke vojne rukovodioce — generale, kao što su: Nikola Karano vić iz Covelke, Vlado Bajić iz Bara, Milan Atlagić iz Vrtoča, Jovo Pavić iz Vedrog Polja, Đuran Kovačević iz Bukovače, Lazo Radošević iz Vrtoča, Bogdan Stupar iz Oštrelja, Drago Đukić iz Bjelaja i Ljubiša Čurgus iz Risovca — tj. svaka ustanika četa dala je bar po jednog.

Još u početku ustanka vojne jedinice organizovale su takozvane četne logore. Logori su obično bili smješteni van puteva, u napuštenim kućama. Oko njih postavljeno su se razvila skladišta i magacini u kojima su čuvane rezerve hrane, odjeće i druge opreme. Tu su organizovani ishrana i smještaj četa kada su se nalazile na odmoru, smještaj i ishrana učesnika na raznim vojno-političkim kursovima, savjetovanjima i većim konferencijama.

Sa napuštenih imanja sva materijalna dobra odlazila su u te logore. Sav plijen, sredstva rekvizicije i dr.

U logorima su vršene manje opravke oružja, odjeće i obuće. U zimu 1941/42. godine je, na primjer, u »Ivezici« — logoru za borce Krnjeuške čete — izrađeno preko 120 komada krznenih prsluka. Kako se došlo na tu ideju da se borcima obezbijedi zimska odjeća?

Četa je u jesen 1941. godine otišla na izvršenje zadatka na front kod Bosanskog Novog. Tamo je po naređenju 1. krajiškog PO raspoređena na front dugačak nekoliko desetina kilometara — od Otoke do Novske planine. Štitila je sela i žitnicu Grmeča, pa je zbog toga morala, zajedno sa Novskom i Krupskom četom, voditi, da se tako izrazim, rovovski rat. Narod Krnjeuše, iako prostorno udaljen, živio je sa svojom četom. O svemu je na vrijeme bio obavješten. Znalo se da će njihovi najmlađi povući mačka za rep ako im oni na vrijeme ne pomognu. Brzo su se snašli. Dok su žene i djevojke cijelu jesen plele rukavice, čarape, džempere i šalove, dotle je komanda logora organizovala »štavljenje« ovčijih koža, a potom izradu prsluka.

Zima 1941/42. godine bila je jedna od najtežih u toku NOR-a. I kao da su imali dugoročnu meteorološku prognozu, u pravi čas, decembra 1941. godine, karavanom

iz Krnjeuše stigla je zimska oprema na front. To je spasilo borce od hladnoće i mrazeva.

Oslobodjenjem teritorije cijelog sreza i više srezova u Bosanskoj krajini, i uporedo sa tim snažnim porastom broja partizanskih jedinica stvoreni su uslovi za to da se izgradi i razvije pravi sistem skladišta za stvaranje rezervi, u prvom redu raznih žitarica i drugih artikala za ishranu. Na teritoriji petrovačkog sreza izgrađeno je 1942. godine više skladišta u planinskim predjelima Grmeča. Zaštitu tih skladišta i bolnica vršile su straže, o kojima su se u početku brinule jedinice 5. krajiškog odreda, a kasnije su predate u nadležnost Komandi mjesta.

Tako smo kod magacina Rozila imali 12 stražara, kod Šobotovca 13, kod Punjevca 16, u Marjanovića-Dolu 9, u Jasikovcu 10, kod krnjeuške bolnice 6, Slatini 16, kod bolnice u Sobotovcu 7, u Skakavcu 4, Malim Stijenj anima 7 i kasnije kod driničke štamparije 4.

Pored toga, za ostale poslove, kurirske i druge, i za stražarsku službu u gradu bilo je angažovano oko 40 vojnika. Sve u svemu, Komanda mjesta raspolagala je sa oko 150 naoružanih vojnika.

U početku to su bili odabrani omladinci, da bi kasnije bili zamijenjeni borcima starijih godišta koji su, bilo zbog starosti, bolesti, ili drugih razloga, povučeni iz četa.

Sa proleterskim i udarnim brigadama koje su stizale iz Srbije i Crne Gore, došlo je, posebno iz Crne Gore, dosta izbjeglica, starijih ljudi i žena. Priličan broj tih starijih ljudi naoružali smo i uključili u zaštitne jedinice i istraže bolnica i magacina.

Komanda mjesta bila je potčinjena Štabu Odreda sve do formiranja Komande područja, u jesen 1942. godine, koja je kao vojno-pozadinski organ rukovodila svim komandama mjesta na širem području.

U početku nadležnost komande mjesta, u pogledu djelokruga rada, odgovornosti i rukovođenja u vezi sa svim vojnim pitanjima na srezu, nije bila precizirana. Bilo je dosta miješanja u njene kompetencije od strane štabova bataljona, čak i onda kada su se nalazili i van teritorije sreza. Dio kompetencija, pokatkad po inerciji, preuzimao je štab odreda itd. Ovo se naročito odnosilo na direktne

zahtjeve prema mjesnim NOO za upućivanje radne snage, zaprega na razne poslove, pa čak i za slanje popune boraca za neke novoformirane jedinice.

Za komandanta mjesta u Drvaru bio je postavljen Jandrija Tomić. Imali smo često potrebu da rješavamo neke probleme zajednički. Zbog toga smo uspostavili telefonsku vezu. Telefon je obilato korišćen, pogotovu kada su nam počeli pristizati ranjenici iz proleterskih brigada i dijelova Vrhovnog štaba. Vršene su najave, prenošeni zahtjevi, slati izvještaji itd.

Krajem jula u Komandu mjesta došao je Đuro Pucar sa grupom rukovodilaca. Išao je u Drvar, gdje je povodom godišnjice ustanika bio zakazan veliki narodni zbor. Pucar se interesovao o problemima. A problema je bilo toliko da sam, nakon dužeg razmišljanja o tome od čega da počnem, rekao:

— Ipak, najteže je narodu pravdu dijeliti.

Tih dana (26/27. jul) naši su oslobodili Ključ. U Petrovac su počeli stizati ranjeni drugovi. Sa njima su stizali i zarobljeni seljaci, koji su razoružani i raspoređeni na razne poslove, u prvom redu u poljoprivredi — da obrađuju ljetinu. Teško je bilo naći dževapa svima. Drugom polovinom avgusta te seljake smo vratili 'u Ključ po naredjenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu. Bili su primjerni radnici i upravo kada su nam najviše trebali, morali smo ih vratiti kućama. A radna snaga bila je dragocjenost koja se nije mogla lako pronaći.

Sjećam se, poruke su često stizale: iz brigada, iz 5. i 6. krajiškog odreda, iz bolnica, od Operativnog štaba, od Štaba Omladinske brigade — direktno, dakle, sa svih strana. Neko je tražio dobrovoljce za popunu boračkih jedinica, neko za obezbjeđenje magacina, za sprovođenje karavana, radnike za izradu magacina, bolnica, za rušenje puteva, žeteoce u Sanicu, Podgrmeč itd. Bilo je teško odoljeti takvim zahtjevima, jer je bilo sela u kojima su u nekim periodima ostala samo sitna djeca i starci. Sve ostalo radilo je za front ili je bilo pod oružjem.

Interesantni su bili naši ljudi. Njihov moral bio je nemjerljiv. Goli, bos i fizički iscrpljeni kao »omađijani« išli su, i to dobrovoljno, tamo gdje treba, u popunu udarne

ili radne brigade, gdje god si htio da ga uputiš. I, što je najvažnije, išao je u grupi, u stroju desetinama kilometara daleko sa zastavama i uz pjesmu. U torbi je nosio svoj suvi hljeb iz Guskarice, Lipe, Cerovače, preko Petrovca, čak do Ključa i Vrpolja. Osim u Petrovcu i Ključu, nigdje mu nije bilo obezbijeđeno prenočište, niti hrana.

Briga o bezbjednosti teritorije, redu i poretku na njoj, O bavješajnoj službi bila je jedna od veoma značajnih funkcija komande mjesta. Ona se nametnula kao normalna obaveza i nužda čim su se štabavi vojnih jedinica pomjerali ka frontu i kada je komanda mjesta ostala kao jedina vojna vlast u pozadini.

Mjesni odbori su imali svoje takozvane seoske straže, neku vrstu milicije koja je obavljala poslove u vezi sa održavanjem reda, bezbjednosti i drugo. Preko njih je i komanda mjesta rješavala određene zadatke, ali joj nisu bili potčinjeni.

Nismo imali posebno organizovanu obavještajnu službu, jer je vladalo shvatanje da je svaki građanin, svaka organizacija, pa i pionirska dužna da otkriva, obavještava, čak i da pritvori svakog u koga bi se posumnjalo da se bavi nedozvoljenim poslom (da špijunira, vrši neprijateljsku propagandu, švercuje, da nema propisne propusnice itd). Takvi bi bili privođeni mjesnim NOO ili komandi mjesta. U svakom slučaju, komandi mjesta su privođena nepoznata lica, politički krivci, šverceri i kriminalci. Ako se radilo o težim slučajevima, oni bi bili upućivani štabu odreda, dok su lakši prekršaji rješavani u komandi mjesta.

Kakva je u to vrijeme bila atmosfera u narodu, pa 1 među pionirima, neka pokaže moj razgovor sa »Brkom kapetanom«.

STOJ, NE MRDAJ!

U hladu, ispod starih krošnjatih lipa, pored partizanske Komande mjesta u Bosanskom Petrovcu sjedila je omanja grupa partizana iz gotovo svih krajeva naše zemlje: Ličani, Dalmatinci, Krajišnici, Srbijanci i Crnogorci. Bili su u prolazu, sjedili i odmarali se. Avgustovsko

sunce prosto je pržilo. Sa Grmeča je jedva dopirao topao povjetarac. Četrdeset druga je godina. U blizini su Vrhovni štab, bolnice, a tamo, u Podgrmeču, Operativni štab za Bosansku krajinu. Okupljena grupa partizana bila je sastavljena od kurira i nekoliko rukovodilaca, koji su čekali vodiče da bi produžili put u neki od pomenutih štabova.

Postalo je uobičajeno da se pri susretu dva ili više partizana povedu razgovori o problemima koje donosi ratni život i borba. Prepričavali su karakteristične doživljaje iz pojedinih borbi, opisivali podvige pojedinaca i jedinica i razmatrali najnovije političke događaje. Velika korist bila je u tome što su se ljudi i na taj način upoznavali, zbiližavali i mijenjali iskustva koja su bila vrlo korisna.

Za dva-tri sata, koliko je trajao razgovor, partizani iz ove grupe pretresali su masu minulih događaja, cio marš — manevar proleterskih brigada, posljednje akcije u Dalmaciji i Lici, i one u Krajini.

U grupi se vidno isticao jedan omanji, crnomanjasti čovjek. Njegovi dugi, crni brci potpuno su pristajali rumenom, okruglom licu. Na kapi petokraka sa srpom i čekićem. Preko ramena nekoliko ukrašenih kaiša. Djelovao je imponantno i privlačio pažnju okupljene grupe partizana i prolaznika koji su navraćali u Komandu mjesta radi svršavan ja određenih službenih poslova. Mnogi su zastajali da čuju o čemu se diskutuje.

Bilo je očigledno da je on proleter, vjerovatno rukovodilac, ali ga niko od nas nije o tome ništa pitao. Sam tok razgovora navodio je postepeno »Brku« na to da i sam odgovori na ovo pitanje. Tako smo iz razgovora doznali da je prepješačio veliki dio Srbije, Hercegovine i Bosne za ovu godinu dana, otkako traje narodnooslobodilački rat. Učestvovao je u mnogim borbama koje su vodili Kralj evački odred i Prva proleterska brigada.

Kada je »Brko« iznio presjek borbi u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i istočnoj Bosni, prešao je na detaljnije opisivanje doživljaja iz svog odreda i čete kojoj je bio komandir. Sa naročitom pažnjom slušali smo nekoliko uzbudljivih doživljaja kroz koje je »Brko«, komandir Rudarske čete, prošao zajedno sa svojim borcima. Govorio

je tihim, mekim glasom, smireno, ali tako reljefno i uzbuđljivo da ga je bilo milina ne samo slušati već i gledati. Slikao je četu, likove pojedinih boraca-bombaša, puško-mitraljezaca, starješina, akcije i mjesta u kojima su izvođene, tako da sam rijetko imao priliku da slušam jedan takav razgovor.

Zamišljen, zasukujući čas jedan, a čas drugi brk, zagledan u neku tačku, tu ispred sebe, za momenat je prekinuo razgovor. Poslije dubokog uzdaha reče:

— Da, drugovi, takvi junaci KU bili moji rudari. Danas ih je zaista malo živih. Zao mi je tih divnih ljudi, koje nikada neću moći zaboraviti.

Opet »Brko« spusti pogled ka zemlji i začuta. Nastalu vrlo neugodnu tišinu pokušavao sam nekako da razbijem pitanjem koliko je godina radio sa tim ljudima u rudniku. »Brko« me tupo pogleda, podiže obrve i, očigledno, preko volje odgovori:

— Nisam ja rudar. Tog momenta kao da je zažalio što to nije bio.

— Ja sam kapetan. Tako me i sada zovu u brigadi.

— A jesi li Kraljevcjanin, družo, upitah ga.

»Brko« se malo osmjehnu, pogleda me pravo u oči i kao u šali dobaci.

— Ti me, družo, ispituješ kao da sam okrivljen. Vi Krajišnici nekako ste mnogo sumnjičavi. A nije to ni loše — reče »Brko«, a onda, da bi izazvao šalu, ukratko ispriča šta mu se jutros rano desilo negdje u blizini Petrovca.

— Idem ja, kaže »Brko«, pognute glave, nešto zamišljen, umoran, a malo i ljut zbog toga što ne naiđu neka kola da se povezem, kad iz grmlja pred mene ispade grupa pionira.

— Stoj!, uzviknu neko od njih. Ja stadoh kao ukopan.

— Družo, veli jedan, otprilike sedmogodišnji dječčić, koji istupi za korak-dva ispred one trojice koji su me sumnjičavo gledali.

— Daj propusnicu!

— Kakvu, bre, propusnicu?, upitah ga.

— 'Ajde, ne zbijaj šalu, pokaži propusnicu, oštro će dječak.

— Bogami, djeco, nemam nikakvu propusnicu, rekoh i pokušah da nastavim put.

— **Stoj, ne mrdaj!, prolomi se dječiji glas.**

— Ponovo zastadoh, grohotom se nasmijah i rekoh pokazujući na kapu.

— Vidiš da sam partizan. Sta hoćeš više!

— Ma vidim ja to, družo, bolje nego ti, kaže mališan. Ali, partizani imaju i puške, a ti nemaš.

— Uzalud sam objašnjavao ko sam, šta sam i kuda idem. Ama, baš mi ništa nije vjerovao. Na kraju se sporazumijemo da ja i on sjednemo, a, kako reče, on će poslati kurira da zove odbornika tu iz obližnje kuće, pa neka se on sa mnom raspravi. I tako ti ja kao osumnjičen ostadoh podosta vremena pionirski zarobljenik, dok ne dođe odbornik i ne pusti me da nastavim put.

Pošto smo se slatko nasmijali, »Brko« nastavi svoje biografske podatke. Doznadoh da je to Mile Pavičić, Hrvat, kapetan, pilot-lovac. Poslije kapitulacije ostao je u Raškoj, a prije ustanka iz Zagreba su mu stigle poruke i dolazile delegacije, njemu, kapetanu I klase, pilotu-lovcu, nudeći mu čin pukovnika ako stupi u redove NDH. Kapetanov odgovor bio je svaki put odlučan: NE! Prvih dana ustanka, 1941. godine stupio je u Kopaonički partizanski odred, iz koga je sa svojom četom ušao u sastav Kraljevačkog bataljona.

U Kopaoničkom partizanskom odredu počeo je zajedno sa rudarima Trepće. Na njega se dugo vremena sa nepovjerenjem gledalo. Osjećao je to, ali je ostao strpljiv, hladan i istrajan. — Neka, razumljivo je da su ljudi oprezni, sumnjičavi, proći će ih to, rezonovao je kapetan.

Ubrzo je zapao za oči mnogima. Držao se dobro, borio se hrabro, a što je isto tako važno, isticao se drugarstvom i neposrednošću u odnosu na okolinu.

Jednoga dana kapetanu je povjerena dužnost komandira Rudarske čete. To je bila i želja rudara koji su ga već dobro upoznali. U borbama oko Raške, Kopaonika, Kraljeva i Čačka njegova četa isticala se hrabrošću i uspjesima. U povlačenju za vrijeme prve njemačke ofanzive naišao je na snage Kraljevačkog bataljona i ušao u njegov sastav. Kod Nove Varoši, u selu Donja Kostajnica, predao

je raport drugu Titu, koji je sa njim toplo razgovarao. Otada je u 1. proleterskoj, a kasnije, kao šef vazduhoplovnog Odsjeka pri Vrhovnom štabu, proveo sve do dana kada je u oktobru 1943. godine postavljen za komandanta 1. vazduhoplovne baze NOVJ.

PIONIRSKA ORGANIZACIJA

U gradu i bližoj okolini bilo je mnogo djece predškolskog uzrasta i onih koji su prekinuli dalje školovanje zato što nije bilo uslova da ga nastave. Neka su ostala i bez roditelja, ili su im roditelji otišli u partizane, u radionice, bolnice, skladišta i na druge poslove van Petrovca.

U nastojanju da se mališanima organizuje razonoda, da se usmjere u odgoju i vežu sa Pokret, partijska i skolevska organizacija i Komanda mjesta još u junu 1942. godine organizovale su nekoliko konferencija sa djecom, a potom je formirana pionirska organizacija i izabran štab, koji smo smjestili u jednu napuštenu kuću u blizini Komande mjesta.

Pionirska organizacija dobila je nekoliko vrlo važnih zadataka, među kojima su bili i sljedeći:

- otkrivanje skrivenog naoružanja i vojne opreme,
- dnevna i noćna patrolna služba u gradu i kontrola propusnica i uopšte kontrola kretanja nepoznatih osoba na prilazima i u samom mjestu,
- otkrivanje lopova, švercera, špekulanata i dr,
- čuvanje narodne imovine, napuštenih objekata i sprečavanje krađa,
- predvojnička obuka i ratne dječije igre,
- kurirska služba, razna obavještenja građana, pozivi i si,
- političko vaspitanje i
- opismen javan je nepismenih.

Kada je u Petrovac došla drugarica Vera Crvenčanin, ona je na sebe preuzela obavezu za vaspitni dio programa koji je sproveden sa pionirima. Njena pomoć u pogledu poboljšanja sadržaja rada sa pionirima bila je od velike koristi.

Kao komandant mjesta i sekretar partijske ćelije istovremeno, bio sam vrlo zainteresovan za rad sa pionirima i često sam se nalazio u njihovoj sredini, vodio razgovore i upućivao ih u rad u vezi sa zadacima koje su oni na isebe preuzeli. Iznijeću sjećanja samo na neke značajnije momente iz rada njihove organizacije.

Stvaranje pionirske organizacije, izbor štaba i rukovodstva, po uzoru na tadašnju vojnu organizaciju, značili su za njih pravi preporod. Djeca su bila oduševljena. Shvatila su da na njima leži dobar dio odgovornosti za red u mjestu, za poštovanje propisa, a posebno za pomoć NOP-u, bile su uvjerene da postoji niz zadataka koje su oni, mališani, u stanju da obavljaju. To što im je ukazana takva pažnja i povjerenje za obavljanje i vrlo ozbiljnih zadataka, o kojima je na početku bilo riječi, unijelo je u njih takvo raspoloženje da je to nemoguće opisati. To ih je međusobno povezalno, učinilo ih ozbiljnim, podsticalo inicijativu, razvilo kod njih osjećaj odgovornosti za povjerene zadatke, usmjerilo im način života u potpuno novim, izmijenjenim uslovima. Tu su našli i vrlo privlačne forme razonode.

Kada sam ih zatekao na brdu ispod Komande mjesta gdje se prvi put igraju rata, bio sam zapanjen. Dolje u podnožju, oko kuća i u baštama, muslimanska djeca držala su položaje, a odozgo su napad vršila srpska djeca. Svi su imali drvene puške, a umjesto bombi kamenice i busenje udaralo je po krovovima kuća i ogradama avlija. I kad su u jurišu neki zarobljenici počeli da plaču, jer se nisu dali vezati, pojurio sam među njih i prekinuo »rat«. Zakazao sam im zbor pred štabom odreda, naredio da skinu zastave za krova štaba (trobojka sa crvenom petokrakom zvezdom i crvena zastava sa srpom i čekićem). Sjeli smo da razgovaramo. Dugo sam im objašnjavao šta ne valja u njihovoj igri. Mnogi su bili postidjeni. Jedan od pionira upitao me je kako će se igrati rata ako su svi partizani. Ja mu rekoh da se podijele u dvije čete, pa jedni neka budu tobože četnici, a drugi partizani, i obratno. Naredio sam da se postroje, podijelio ih po pola i rekao ko je ko u igri. Među »četnicima« je nastala gužva i četa se osula. Grupa po grupa pretrčavala je u stroj

gdje su bili »partizani«, a samo oni malo odrasliji ostali su na suprotnoj strani. Jedan od njih udario je u plač. Kada sam ga pitao zašto plače, odgovorio je da neće biti četnik, pa makar se nikada ne igrao. Poslije poduže diskusije shvatili su ono što sam želio da postignem, pa je igra »rata« nastavljena. Tek tada sam im odobrio da zastave mogu opet staviti na štab.

U Petrovcu je bilo mnogo napuštenih kuća. One su služile prolaznicima za konačište, partizanima koji dolaze u popunu jedinica, jedinicama u prolazu itd. Da bi se, bilo da je riječ o privatnoj ili opštenarodnoj imovini, zaštitila od razvlačenja, pa i krađe, postojala su stroga upozorenja.

U radio-izvještajima koji su izvlačeni na šapirograf i čitani narodu radi informisanja o situaciji, pri dnu je stajalo upozorenje da će svak onaj ko bilo šta ukrade biti strijeljan. Ta klauzula je imala puno opravdanje. Jer, narod je sklanjao imovinu uvijek kada bi zaprijetila opasnost od prodora neprijatelja na slobodnu teritoriju. To niko nije čuvao, pa otuda i takva upozorenja.

Jednoga dana, početkom juna 1942. godine, pionirska patrola koja je krstarila mjestom, dovela mi je starca. Našli su ga, kažu, u jednoj napuštenoj kući na ulazu u Petrovac sa oštreljske strane. Uhvatiše ga u momentu kada je iz jednog budžaka izvukao poderan, stari džak, prevrtao ga, razgledao.

— Ruke uvis, uzviknuli su!

Starac odbaci džak daleko od sebe, pa upita dječaciće:

— Pa zar nemam prava da razgledam? Ja to samo onako ...

Pioniri ga opkoliše, vezaše mu ruke kanapom i dovedoše u Komandu mjesta. U starčevim vezanim rukama visio je pocijepani džak.

— Druže komandante, raportirao mi je vođa pionirske patrola. — Ovaj čiko je htio da ukrade džak, a znao je da se za krađu strijelja.

Starca je obuzeo strah. Primijetivši to, shvatio sam da je ožilj postignut. Starca iskritikovah i pustih da ide svojim poslom.

Za cijelo to vrijeme pioniri su me posmatrali. A kada starac zamače iza vrata, vođa pionirske patrole mi se okrenu i reče:

— Druže komandante, ja prvi put gledam strijaljanja. Ja sam to potpuno drukčije zamišljao.

Tako su jednom pioniri otkrili da se u jednoj kući, na tavanu ispod dasaka, nalazi nešto naoružanja. Bili su u pravu. To je bila napuštena kuća. Tamo smo pronašli nekoliko pušaka i vojničkih torbica sa municijom.

Pioniri su u Komandu mjesta priveli mnogo švercera solju i duvanom, ljudi sa falsifikovanom propusnicom ili bez njih, koji su dolazili iz drugih srezova. Robu smo plijenili, a ljude sprovodili do Komande mjesta u Drvaru ili neke druge.

Jednom je usred noći naišla kroz Petrovac kolona, zbijeg ljudi iz crnogorske brigade. Kada ih je iz zasjede sačekala pionirska patrole i viknula: stoj! ko ide?, vođa grupe je odgovorio: »Peta kolona«. Pioniri su ih zadržali i ovog druga doveli u Komandu mjesta, probudili me, a vođa patrole je raportirao:

— Druže komandante, doveli smo komandira pete kolone!

Starcu, vodi te kolone, bilo je neprijatno, pa je priznao da je greškom, umjesto peti ešalon, ili kolona 5. brigade, kako se nazivao taj zbjeg, rekao peta kolona. Izvinuo se i meni i pionirskoj patroli.

Iz Medenog Polja pioniri su doveli jednog, po svemu sudeći, umno oboljelog nepoznatog čovjeka, »hodalicu« koji je pričao kako u šumi ima dosta četnika, da su to dobri ljudi i slično.

— Lud je, govorili su pioniri, čim govori da su četnici dobri.

Bilo je mnogo primjera, naročito u sektoru obavještajno-bezbjednosne službe, zaštite imovine, objekata, kontrole teritorije, i drugog, koji govore o tome da su pionirske organizacije odigrale veoma značajnu ulogu u pomoći Komandi. U mobilizaciji i obavještavanju stanovništva, tj. kurirskoj službi, njihovo angažovanje, brzina i tačnost u obavljanju poslova, bili su od posebne važnosti i velike koristi. Ta organizacija odigrala je i značajnu

ulogu u vezi sa vaspitanjem, posebno međusobnim zbližavanjem djece raznih nacionalnosti. Mogu tvrditi, jer su mi mnogi primjeri poznati, da su djeca koja su bila obuhvaćena u radu ove organizacije vršila u tom smislu vrlo pozitivan uticaj na odrasle, u prvom redu na roditelje.

PRVI ZBOR U PETROVCU

Poslije oslobođenja Petrovca, negdje u prvoj polovini jula, organizovan je veliki politički zbor. Pripremio ga je Sreski komitet, uz učešće Sreskog NOO, društveno-političkih organizacija sreza i Komande mjesta.

Organizatori su se dugo kolebali u vezi s tim gdje ga održati. Negdje u gaju, u šumi, ili u gradu. Razlozi za bježanje što dalje od grada bili su veoma jaki. Italijanska avijacija često se vrzerala oko Petrovca. Pretrpjeli smo nekoliko, od kojih i jedno teže, bombardovanja sa znatnim posljedicama. Pa, ipak, odluka je pala da se zbor organizacije u gradu, u oslobođenom sjedištu sreza, na prostranoj staroj pijaci.

U oik zore tribina okićena i ukrašena ćilimima, zastavama i parolama bila je spremna. Po svim selima u srezu narod se pripremao za zbor. Moram reći da je danas, poslije gotovo pune tri decenije, maltene nemoguće dočarati tu situaciju, ta osjećanja ljudi. To je bila prilika da se prvi put poslije toliko mjeseci provedenih u raznim nedaćama susretne prijatelj sa prijateljem, da se pošteno izjadaju jedan drugome, da razmijene novosti.

Na zboru će mnogi prvi put vidjeti Đuru Pucara, Osmana i druge rukovodioce ustanka. Iz prve ruke slušaće ocjene o predenu putu i biti obaviješteni o novostima, o situaciji i o tome kako savladati teškoće u koje smo zapali. Mnogima će to biti zgodna prilika, a to su oni najmlađi iz udaljenih opština i sela, da prvi put vide Petrovac.

Još noću omladina, žene, djeca i oni najstariji, iz udaljenih mjesta, svrstavali su se u kolone i krenuli ka Petrovcu. Uz put su im se pristrojavale kolone susjednih sela. Negdje oko 11 časova kao planinske bujice kolone

su se svijale u Petrovac. Splitsanin Čedo Perić napravio je više snimaka tog spektakla.

Parole, pjesme, zastave, pravi urnebes, nastao je u Petrovcu u momentu ulaska te mase svijeta u grad. Razdragan, vedar i zadovoljan narod spontano je davao oduška svom raspoloženju.

Lijep, sunčan dan — bojazan da će neprijateljska avijacija napraviti masakr u narodu — tjerala je da što prije započnemo zbor.

Na tribini su se redali govornici. Prekidali su ih narodno oduševljenje, parole, aplauzi, pjesma iz grla oko 10.000 prisutnih.

Osmanov govor pobudio je posebnu pažnju. On je odslikavao razvoj situacije i međuljudskih odnosa, baš onako kako su se oni odvijali pred rat, u toku 1941. godine i u tom momentu u kome smo živjeli. Govorio je o međunacionalnim odnosima, o politici Pavelića, jugoslovenske izbjegličke vlade u Londonu i njenog eksponenta Draže Mihajlovića, o nemiru i nevoljama naroda, o pokolju 11 pojava bratoubilačkog rata na našem srezu i šire, na velikom dijelu Jugoslavije. Objašnjavao je ko su krivci za sve to i kako im se oduprijeti.

— Do juče su se Mujo i Mile bratimili. Alija i Stevo kumstvo sklapali, Ibro i Marko pazili kao braća rođena — a danas, ni krivi ni dužni, ni sami ne znaju zašto, jedan drugome počese glave sjeći. Zašto, zbog čega, u čijem interesu? Čovjek se ozbiljno pita zar je nešto takvo bilo uopšte moguće — govorio je Osman Karabegović, politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu, dok su suze mnogima tekle niz lice.

Zbor je uspješno završen. Avioni nisu dolazili. Na petrovačkim ulicama u toku cijelog dana orila se pjesma, igralo je više kola. Narodno veselje trajalo je do kasno u noć.

PRVA KRAJIŠKA U PETROVCU

Početak avgusta brigade su preko Bravska i Petrovca marširale prema Drvaru i Prekaji. Dan ranije

kuriri su najavili da kroz Petrovac prolazi 1. krajiška brigada. Treba joj obezbijediti smještaj i hranu za ljude i konje. Bez obzira na to kakvo je opterećenje za nas značio njen dolazak, ipak, svi smo ga željno očekivali. U njoj je naš Petrovački bataljon i čuvena četa Bogdana Vukše, Novljani sa kojima je moja Krnjeuška četa provela jesen, zimu 1941. i proljeće 1942. godine, Kozarčani koje će Petrovčani vidjeti prvi put, i drugi.

Dobro pripremljena ekipa građana sačekala je Brigadu i raspoređivala borce na konačište. Komandant brigade Ivica Marušić sa ljudima iz Štaba došao je u Komandu mjesta. Dugo smo razgovarali. Imali su oni i kraći put, ali ljudi žele da vide Petrovac — govorio je komandant. — I nama je milo da ga vidimo, reče. Nisu se još bili odlučili koliko će se zadržati u gradu. To su ostavili za sutra. Poslije večere razišli smo se na spavanje. Međutim, ja sam imao u planu da obidem grad, da vidim kako su smješteni borci i kakve primjedbe imaju. U mnogim kućama orila se pjesma. Tamo nisam ni išao, jer sam osjećao da su zadovoljni. Obilazio sam one gdje se čula galama. I bilo je primjedaba na uslove smještaja. To je, ipak, grad, a čovjek je takav da u njemu očekuje više nego na selu. Negdje nije bilo vode za piće, negdje slaba prostirka za spavanje, a pri ruci nema nikoga kome bi se obratili sa zahtjevom da im napravi uslugu. Odmah sam intervenisao gdje se to moglo da bi se uslovi poboljšali.

U jednom štabu bataljona naišao sam na vrlo neprijatan prijem. Bilo je čak i uvreda zbog kojih sam morao tražiti Marušićevu intervenciju kada je svanulo. No, ipak, sve je bilo u najboljem redu. Svi smo uglavnom, bili zadovoljni. Grad je oživio. Preplavljen sa oko 1.500 boraca naše 1. brigade, to jutro je velegradski djelovao. Pjesma se orila na sve strane. Radosno smo sve posmatrali.

BAUKOVA SMRT

Grupi boraca koja je početkom septembra (3. 9.) sa fronta stigla da se javi u Komandu mjesta, jer su upu-

ćeni na kratak odmor zbog bolesti, objašnjavao sam kome da se obrate, gdje da ručaju i u kojoj kući im je obezbijeden konak.

Tek što sam završio razgovor na vratima su se pojavila četvorica boraca noseći na rukama borca koji se koprcalo i izgovarao nerazumljive riječi. Zajedno sa njim svalili su se na pod. Na podu, u dubokoj nesvijesti ležao je Miloš Bauk, zamjenik političkog komesara 3. krajiške brigade. Krupan i snažan mladić, rušio je sve oko sebe. Pritekao sam u pomoć umornim i znojem oblivenim drugovima.

Vrela krv oblivaia je Baukovu glavu. Iznenaden, pitao sam šta se desilo? Znao sam da se brigada odmara u blizini Petrovca. Shvatio sam da je riječ o nekakvoj nesreći, ali nisam znao o kakvoj, tim prije što je Bauk bio u pitanju.

— Bacač, onaj njegov bacač ga ubi, reče jedan od drugova.

Odmah sam tražio ljekarsku intervenciju. Dugo smo čekali. Bauk se nije smirivao. Pokušavao je da nas zbaci sa sebe, da ustane dok smo ga čvrsto držali za ruke, noge i tijelo.

Kad smo Bauka otpratili u bolnicu, jedan od njegovih pratilaca nam je ispričao kako se dogodio taj nemio slučaj.

— Konstruisali su bacač potkraj 1941. godine. Bauk je u tome najviše učestvovao. Svi kažu da je bio dobar. I minu su napravili. I sve je bilo »božije«. Sada je trebalo potpaliti kordu na mini, a potom barut u bacaču da je izbaci. Korda (fitilj) na mini je gorio, ali barut za njeno izbacivanje iz cijevi nije prihvatio. I eto, došlo je do snažne eksplozije. I šta dalje da vam pričam — završio je sagovornik.

Bauk dugo nije dolazio k svijesti. I umro je dva dana poslije ranjavanja.

Poslije Baukove tragedije gotovo iz dana u dan smjenjivale su se slične scene u Komandi mjesta. Tako su 2. septembra 1942. godine kod Krupe na Vrbasu neprijateljski avioni bombardovali Štab I krajiške brigade. Ranjeno je 18 drugova, dok su 3 poginula. I komandant Ivica Marušić Ratko poginuo je. Komesar brigade Veljo

Stojnić i njegov zamjenik Savo Kesar su ranjeni. Svi teški ranjenici dovezeni su u Komandu mjesta Bosanski Petrovac.

Neupućeni sprovodnici unosili su ih u Komandu kao da je to bolnica. Borci Zaštitnog voda brzo su intervenisali i ljekarska pomoć je stigla. Nove zaprege odvezle su ranjene drugove u bolnicu poslije nekoliko časova.

I meni i drugovima u Komandi mjesta takve scene teško su padale. Bili smo bespomoćni, jer ljekara, a ni lijekova nismo imali. Ali imali smo Zlatana Turića, apotekara, koji je obavljao sve sanitetske poslove.

Joži Trniniću, teško ranjenom borcu 1. drvarske čete, naša brza intervencija spasila je život. Lijep, crnomanjast mladić, ruke okačene o vrat pojavio se u Komandi mjesta. Predstavio mi se i rekao da je teško ranjen. Tražio je ljekarsku pomoć. Gangrena mu je zahvatila ruke do lakta. Čim sam to vidio, tražio sam konja sa vodičem koji bi ga što je moguće brže prenio u bolnicu u Podgrmeću. I zaista, intervencija je bila brza — Jožina je ruka sutradan bila amputirana, a time je spašen život.

U jednoj sličnoj situaciji, kada se u toku noći pred Komandu mjesta nabilo oko desetak kola sa masom teških ranjenika, koji su dovezeni sa fronta od Ključa, bespomoćno sam cijepao košulju da bih njome podvezivao potkoljenu raznesene noge borcu koji je u besvjesnom stanju pokidao zavoj. Konji su polijegali od gladi i umora. U kolima ranjenici vape za pomoć. Noć mrka. Nikog nije bilo u okolini da mobiliše nove zaprege i da se ranjenici prevezu u bolnicu. Komandir zaštitnice Bjelić još se nije vratio sa patrolom koja je poslije podne otišla u Kolunić. Skinuo sam sve obaveze jednom stražaru pred Komandom i poslao ga da mobiliše kola i zajedno sa njima otprati ranjenika u bolnicu.

Teško je to kad se čovjek nađe u takvoj situaciji, bespomoćan. Onaj u kolima umire u mukama. Deset sati, teško ranjen, trucka se na golom podu konjskih kola, živeći u nadi da će mu, kad stigne u Petrovac, bolovi biti olakšani, da će dobiti zdravstvenu zaštitu, da će biti spašen. A ono, osim lijepe, utješne riječi i nove zaprege na

koju je često trebalo i satima čekati i daljih 2—4 sata truckanja, ne može ništa drugo da dobije.

Te noći, kada smo negdje pred zoru izvršili pretovar ranjenih drugova i uputili ih dalje prema bolnici, sjeo sam i napisao prijedlog Štabu 5. krajiškog odreda da organizuje akciju u cilju zarobljavanja ljekara i lijekova u Bihaću, jer se ovakvi pritisci ranjenika ne mogu izdržati.

Bez obzira na hrabrost, ponos i nevjerovatno veliku izdržljivost ranjenih drugova, ipak su ponekad na moje ime padale i teške riječi. Shvatio sam njihovu bezazlenost, jer su upravo dolazile od ljudi koji su lebdjeli između života i smrti.

Bolnice su, inače, bile poseban problem. O njima smo se svi brinuli, počev od Operativnog štaba za Bosansku krajinu do Komande mjesta.

Do kraja jula 1942. godine, organizovan je prihvata i liječenje ranjenih boraca u improvizovanim bolnicama, i to:

- Stijenjani;
- Skakavac — kuća Marka i Nikole Stupara i Dušana Kerkeza;
- Vodenica — kuće Mile Obradovića, Jeka Dragičević i Uroša Radakovića;
- Risovac — u školi, u kući Dmitra Čulibrka i u Jurjevića logoru;
- **Sobotovac — novoizgrađena bolnica i**
- Petrovac — stara bolnica i Dom »Partizan«.

U to vrijeme u te bolnice mahom su smješteni lakši ranjenici (oko 200—300), dok smo sve teže ranjenike slali u Centralnu bolnicu Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koja je bila dobro snabdjevena lijekovima, a što je najvažnije, imala je nekoliko ljekara i obučeno ostalo medicinsko i pomoćno osoblje.

Bolnice smo dobro snabdjeli opremom i svim artiklima za ishranu. Obezbijedena je i straža. Žene i omladinke obavljale su sve poslove u vezi sa pranjem, uređenjem, snabdijevanjem mlijekom itd. To je organizacija AFŽ-a po selima, uglavnom, preuzela na sebe kao jedan od važnih zadataka.

U avgustu 1942. godine na teritoriju Bosanskog Petrovca došla je grupa iz VŠ NOVJ da ispita mogućnost smještaja oboljelih i ranjenih boraca proleterskih i udarnih brigada koje su bile na putu u Bosansku krajinu. U Sreski NOO, Štab 5. KO i Komandu mjesta dolazili su drugovi iz Ekonomskog odjeljenja VŠ* saniteta i drugi, raspitivali se, uzimali podatke itd.

Ubrzo smo dobili obavještenje da na teritoriju Bosanskog Petrovca stiže oko 700—800 ranjenika, bolesnika i ostalog osoblja i da ih treba prihvatiti i rasporediti po bolnicama.

Svi smo se dali na posao. U susret ranjenim i oboljelim proleterima izašle su kolone žena i omladinki. Svak je nešto nosio kao miloštu (dar). Preuzeli su nosila i kasnije izvršili razmještaj i udarili u veselje.

Osoblje, ljekari, ranjenici, bolesnici, crnogorski starci i starice, koji su u zbjegovima zajedno sa ranjenicima došli, bili su frapirani i organizacijom smještaja, a iznad svega, oduševljeni i miloštom djevojaka i žena Krajine.

Evo šta o tom svemu, između ostalog, u svom izvještaju vrhovnom komandantu drugu Titu piše referent saniteta VS drug Gojko Nikoliš 23. avgusta 1942. godine:

— Već sam Ti javio da su gotovo svi ranjenici stigli u Petrovac i selo Drinić, koje smo predvidjeli za stalnu bolnicu. Doček koji je narod Krajine priredio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživjeli za ovih godinu dana borbe.

— Vjerujem, da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral ranjenika. Visoki vojnički duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga bolnice, poslužiće nama svima koji smo ovdje za uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo šta da naučimo ...

TITO U BOSANSKOM PETROVCU

Iz Komiteta su me obavijestili da u Petrovac stiže komandant 1. proleterske brigade. Čim sam to doznao, pozvao sam komandira zaštitne jedinice Bjelića i naredio, mu da odmah postroji sve borce na ulazu prema Komandi mjesta. Za koji minut u stroju je bilo dvadesetak boraca.

Odjeveni u nove vojničke uniforme, ličili su na pravu vojsku. Ostatak zaštitnice nalazio se na straži, u patrolama i na kurirskim polovima.

Poslije kratke vojno-političke pripreme, izvršio sam detaljan pregled postrojene jedinice. I dok su borci otklanjali zapažene nedostatke na odjeći i obući, komandira Bjelića i komesara Sevu upoznao sam o tome ko nam dolazi u posjetu.

— To je komandant proletera. Budite onakvi kakvi ste, otvoreni i slobodni da odgovarate na postavljena pitanja, ali i pitajte sve što vas interesu je.

Kada sam se uvjerio da je sve u redu, borcima sam dao voljno, a sa komandrom izašao da posmatram put Oštrelj — Petrovac. Dugo smo posmatrali hoće li se na cesti dići prašina, znak da nailazi automobil.

— Eno ga, uzviknuo je Bjelić, pokazujući prema Koluniću.

Čekao sam kod kapije dugo i nervozno.

Iz blindiranog, izviđačkog automobila, zaplijenjenog od Nijemaca, izlazila je grupa rukovodilaca. Nikoga od njih nisam prepoznao. Tito je došao do kapije, okrenuo se i nešto govorio drugovima oko sebe, pokazujući im bujnu prirodu oko Komande mjesta. I kad je krenuo prema ulazu, komandovao sam pozdrav nalijevo, uputio se prema njemu i raportirao mu. Vrlo raspoložen i sa osmijehom na licu, posmatrao me čitavo vrijeme dok sam mu u sažetom raportu govorio o stanju na petrovačkom području. Prišao je k stroju, pogledao postrojene borce, pozdravio ih i zatražio da pregleda prostorije Komande. U kratkom razgovoru Tito mi je postavio mnogo pitanja. Kratko sam na njih odgovarao. Na kraju, Tito je rekao da dobro radimo.

— Samo tako produžite. To kako radite odgovara i frontu i pozadini — rekao je i predložio da sjednemo ispod debelih krošnjastih lipa u hlad.

Poslije kraćeg vremena i razgovora sa drugovima iz Okružnog komiteta i pokrajinskog vojnog i partijskog rukovodstva, Tito je rekao da je vrijeme da se ide.

Sutradan me je upitao sekretar Okružnog komiteta KPJ Rudi Kolak da li znam kome sam juče raportirao.

— Kako da ne znam! Komandantu 1. proleterske, rekao sam.

Rudi se nasmijao, a potom mi saopštio da je to bio drug Tito!

Bio sam duboko uvrijeđen ovakvim postupkom drugova. Rudi mi je objasnio da ni oni nisu znali sve dok nije došao pred Komandu. Ljutio se i on.

Dugo sam razmišljao o svemu tome. Nisam mogao vjerovati da je Vrhovni komandant i sekretar Partije mogao inkognito ili pod tuđom funkcijom vršiti inspekciju Komande mjesta. Pretpostavljao sam da mu je neko krivo predstavio Petrovac, pa me je to boljelo kao da sam uboden žaokom.

Kada sam se tih dana vratio u svoju, Krnjeušku četu, bio sam toliko uzbuđen od radosti da se to teško može riječima iskazati. Okružen drugarstvom i toplinom odnosa, rasterećen od problema, osjetio sam ogromnu razliku između fronta i pozadine. Funkcija komandanta mjesta i sekretara mjesne partijske organizacije, istovremeno, bila je za mene velika škola, ali je i velikim žrtvama plaćena.

Pričao sam drugovima o mnogo čemu, a posebno o susretu sa drugom Titom. Svaki detalj iz tog susreta ih je veoma mnogo interesovao.

Samo par mjeseci kasnije, nekoliko dana po oslobođenju Bihaća, 4. bataljon 3. krajiške brigade stajao je u stroju spreman za smotru. Tito samo što nije stigao. Đoko Cubrilo, komandant bataljona, spremio se da izađe pred Vrhovnog komandanta i da mu preda raport. Bio je uzbuđen. Pričao sam mu o svom iskustvu i utiscima sa nedavnog susreta u Petrovcu.

U periodu priprema za napad na Bihać Vrhovni štab se primakao bliže tim rejonima.

Početak oktobra (8. 10.) VS je stigao iz Mliništa i razmjestio se u jednu kompoziciju vagona na Oštrelju. A negdje oko 20. oktobra 1942. godine Tito se sa VS premjestio sa Oštrelja u Bosanski Petrovac. U Ulici Mahmuta Ibrahimpašića br. 1, u kuću Bahte Salihagić, pripremljene su prostorije za rad i odmor. VS NOVJ ostao je u toj kući sve do oslobođenja Bihaća.

Do početka 4. neprijateljske ofanzive Petrovčani su imali priliku da često vide Tita, vrhovnog komandanta NOVJ, u svojoj sredini.

DOM KULTURE »PARTIZANA«

Za taj objekat, Dom »Partizana«, nekadašnji, »Sokol-ski dom«, vezani su mnogi događaji odigrani u Petrovcu u 1942. godini. Najprije smo dvoranu u njemu uredili kao konferencijsku salu i kao prostor za izvođenje kulturno-zabavnih programa.

U njemu je održana prva konferencija mještana po oslobođenju Petrovca, negdje potkraj maja 1942. godine. Sala je bila dupke puna. Građane na konferenciji obavijestio sam o mjerama Komande mjesta oko konsolidovanja i sređivanja prilika i započinjanja novog života u gradu, koji je mjesecima robovao pod čizmom okupatora i izdajnika; pozvao ih na saradnju; upoznao ih sa političkom situacijom u svijetu i u nas, sa uspjesima naših jedinica na frontu i zadacima koji za nas, građane Petrovca, iz svega proističu.

Pitanja sa strane prisutnih gotovo i nije bilo. To su prvi kontakti poslije oslobođenja i bilo je normalno što su se ljudi ustezali da bilo šta pitaju. Razišli smo se u tišini, kao sa kakvog sastanka u ilegali.

Kako su konferencije bile bezmalo jedina forma informisanja ljudi o svemu i njihovog učešća u rješavanju svih važnijih pitanja i problema, Dom »Partizana« sve je više postajao sastajalište građana.

U njemu smo na demokratski način birali Mjesni NOO, Odbor AFZ-a, Kulturno-prosvjetni odbor grada i njegove sekcije itd. U njemu se gotovo svake noći zasedalo, konferisalo i zabavljalo.

Dugo ću se sjećati akcije koju smo pokrenuli u vezi sa skidanjem zara i feredže. Na jednoj konferenciji žena ova ideja je objeručke prihvaćena. Ali, žene su rekle da one o tome ne odlučuju. Treba pitati muževe i roditelje, a što se njih tiče spremne su da to urade odmah. Već sljedeće večeri na skupu muškaraca gotovo da je

ovaj predlog sa aplauzom prihvaćen. Bili smo zadovoljni. Petrovac se sve više mijenjao, ljudi, odnosi među njima, shvatanja.

Ušli smo u ljetnu sezonu. Radilo se mnogo. Fizičkih poslova bilo je u izobilju, jer su zahtjevi fronta bili veliki. A uporedo sa tim politički i kulturni život sve se više razvijao. Omladina je bila neumorna. Danju se radilo punom parom, a noću Dom »Partizana« bio je prepun. Igralo se, pjevalo, priredbe su održavane, konferisalo se i dogovaralo o daljim planovima i zadacima.

Pozorišna grupa dobro je radila. Na repertoaru je uvijek imala poneki šaljiv komad poznatih pisaca: Nušića. Kočića i drugih, a i naših najnovijih, partizanskih, uglavnom humorističkih komada Branka Ćopića, koji su rado gledani.

Jedno veče davana je Nušićeva »Muha«. Dvorana je bila prepuna. Sjedio sam u prvom redu. U ruci sam držao prikriven dječiji pištolj napunjen sumpornim čepom. Čekao sam momenat kada sreski načelnik bude naišao na muhu koja je slijetala na glavu žene. Kada je došao taj momenat da glumac povuče obarač na lovačkoj pušci, opalio sam. Dvoranom je odjeknuo snažan pucanj, dim se digao pred binom, žena je pala u nesvjest, a sreski načelnik (glumac) kao okamenjen nijemo je gledao žrtvu. Skočio sam u pomoć djevojci koja je ležala na bini. Sve se dobro završilo, uz dugotrajan aplauz do koga je došlo sa dosta velikim zakašnjenjem. Gorio sam od stida, mada niko nije primijetio ko je krivac za tu nenadanu, ali veoma uspjelu scenu.

Sve do dolaska proletera, kada smo kratko vrijeme Dom »Partizana« pretvorili u bolnicu, on je za grad, posebno omladinu, bio sastavni dio života.

Jednog julskog prijepodneva stajao sam na minaretu džamije nedaleko od Doma, kada je od Oštrelja naišla eskadrila talijanskih bombardera. Dok je glavnom ulicom i oko nje prosipala zapaljive bombe, opalio sam nekoliko metaka na avion koji je sasvim nisko prošao iznad moje glave. A kada sam vidio užarenu bombu na krovu Doma, kao bez glave jurnuo sam niz spiralne stepenice džamij-skog tornja. Puščanom cijevi skidao sam sa krova bombu,

iz koje su siktale varnice. Dom je spasen. Narod koji je to posmatrao iz zaklona čudio se ovom poduhvatu, jer nije zmao koliko je zapaljiva bomba bezopasna za onog ko poznaje njena svojstva.

Uveče, na priredbi u spasenom Domu, ovaj događaj omladinci su u »vrapcu« opjevali. Meni je to dalo podstreka za to da sam za vrijeme sljedećeg bombardovanja, u kome je stradalo četvoro djece i dvije-tri žene (Kosara Rakić, Milica Relić i Rosa Al vir), vršio simboličnu odbranu zatekavši se nasred grada. Ranjene žene i djecu previjali smo u ombulanti 1. bataljona, koja se nalazila na Stijenjanima.

U podrumu jedne stambene zgrade koja je dobila direktan pogodak avionskom bombom od 100 kg, vapio je glas nepoznate žene. Pritisnuta gredom, malterom i kamenjem, na prvi pogled predstavljala je beznadežan slučaj.

Gotovo cijela kuća je na njoj ležala. Na brzinu smo organizovali otkopavanje. Grupa građana, zajedno sa njom, gušila se u prašini i znoju nekoliko sati, dok su oslobodili gredu kojom je sirota žena bila pritisnuta. Onesviješćena, natečena, išaranog tijela i lica od izlivenne krvi pod kožom, odnesena je hitno u bolnicu. Znam da je radila u našoj šnajderskoj radionici. Imena joj se ne sjećam. Njen brat Bogdan Štupar bio je poznat komandant neke od dalmatinskih jedinica. Bio sam zaprepašćen kada sam je nakon mjesec dana vidio potpuno oporavljenu, crnih modrica na licu, upravo kad je dolazila u Komandu mjesta da zahvali što joj je život spasen. Nismo mogli vjerovati da će ostati živa. Spasilačkoj ekipi javno smo zahvalili.

Gradske ulice bile su zakrčene. Danima su raščišćavane ruševine i normalizovan život. U strahu od ponovnih bombardovanja, na Komandu mjesta vršen je pritisak građana da im se dozvoli raseljavanje po obližnjim selima. To nismo mogli nikome dozvoliti, osim ženama sa sitnom djecom. Jer, Petrovac je bio centar kroz koji je dnevno prolazilo na stotine prolaznika, u koji su stizali raznovrsni zahtjevi za potrebe fronta, a to je neko morao realizovati. I ljudi su se postepeno privikli, kopali su

zaklone i sticali iskustva da se blogovremeno sklanjaju pri pojavi opasnosti iz vazduha.

Kada smo Dom pretvorili u bolnicu, ili bolje reći tranzitno prihvatilište ranjenika iz proleterskih jedinica, njegova namjena centra za kulturu i zabavu nije izmijenjena. Radio je i tada vrlo aktivno. Ranjenim drugovima to nije smetalo. Naprotiv, to ih je osvježilo, održavalo im moral i olakšavalo bolove. Mnogi od njih aktivno su se uključivali u program, što je obogatilo njegov sadržaj.

U kasnijem periodu, sve do početka 1943. godine, do 4. neprijateljske ofanzive, Dom »Partizana« u Petrovcu igrao je veoma značajnu ulogu ne samo u životu Petrovčana već i NOVJ.

U njemu je proslavljena godišnjica oktobarske revolucije u novembru 1942. godine, u prisustvu druga Tita. Tada je Lola Ribar podnio referat. Samo nekoliko dana kasnije u njemu je drug Tito održao istorijski govor starješinama i borcima 3. krajiške, u vezi sa njenim ulaskom u sastav novoformirane Prve proleterske divizije.

Po oslobođenju Bihaća, Tito je najavio dolazak u naš, 4. bataljon 3. krajiške. Čete su bile postrojene jedna do druge, a na sredini, ispred čete stajali smo: komandant bataljona Đoko Cubrilo, komesar Pero Materić, zamjenik komandanta Jovo Pužić i ja. Svi do posljednjeg vojnika bili smo obučeni u nove vojničke uniforme. Naoružanje novo sa dosta puškomitraljeza. Vojnici mladi, svježi i odmorni.

Komandant vitak, okretan mladić, poslije pozdrava predao je raport Vrhovnom komandantu. Svi smo zapazili osmijeh na Titovom licu i zadovoljstvo što pred sobom vidi dio brigade za koju se opredijele da je svrsta u prvu krupniju operativnu jedinicu NOVJ, u 1. proletersku diviziju. Dugo nas je zagledao, ne krijući zadovoljstvo koje se ocrtavalo na njegovom licu i u nekoliko direktnih pitanja koja nam je postavio. Rasli smo od uzbuđenja i radosti što nam se pružila prilika da mu poslije još jedne velike pobjede smjelo pogledamo u oči, da ga vidimo i vojnički, cijelim bataljonskim strojem pozdravimo.

U Petrovcu, postrojeni u Domu »Partizana«, dok nam je držao govor, prosto smo ispijali svaku njegovu riječ. Odmjereni i dinamično je izlagao. Dajući presjek i ocjenu najaktuelnijih vojno-političkih događaja u svijetu, u našoj zemlji, u NOP-u, prešao je da izlaže o smjernicama i daljim perspektivama razvoja NOP-a, ukazujući na svu složenost i težinu zadataka koji tek stoje pred nama.

Nama, zanesenim zaista krupnim uspjesima, posebno poslije oslobođenja Bihaća i prvim kontaktima sa velikim brojem drugih brigada — krajiških, banijskih, proleter-skih, Titov govor došao je kao nešto što otrežnjava i budi iz sna, širi vidike. Smjelo, otvoreno i jasno, Tito nas je upozorio da se ne zanosimo iluzijama da će sve ići lako i bezbolno, da se započeta borba može brzo i bez velikih muka i žrtava okončati. A takvih iluzija je, upravo, baš tada bilo u našim shvatanjima. Kada nam reče da smo tek započeli, a ono najteže tek da nam predstoji, da je teško sagledati daljnje tokove borbe koju vodimo i da to kako će se stvari dalje razvijati zavisi, u prvom redu, od nas, naših snaga, sposobnosti i spremnosti da savladamo prepreke, netremice smo ga slušali, i to, rekao bih, bez daha. Sve smo više postajali svjesni uloge koja nam je namijenjena uopšte, a posebno našim ulaskom u sastav 1. proleterske divizije.

Titov govor održan pri formiranju 1. proleterske divizije u Domu »Partizana« u Bosanskom Petrovcu ulio je u nas novu snagu, podigao moral na viši stepen, dao nam jasnu orijentaciju i ukazao na perspektivu i obaveze koje treba stoički ispunjavati da bismo postigli cilj kome težimo.

Dalji razvoj događaja i rezultati koje smo ostvarili već na prvom koraku od Petrovca (Sitnica, Jajce, bitka na Neretvi i dr), posebno naše držanje u tim događajima, bili su odraz jasnoće zadataka koje nam je Tito postavio 15. novembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. To je bilo dugoročnije vojno-političko orijentisanje cijele brigade.

Sutradan u Domu »Partizana« vršena je priprema političkih komesara. Politički komesar divizije Fića Kljajić satima nam je govorio o ulozi i zadacima političkih

radnika i partijskih rukovodilaca. A kada je konferencija završena, bilo je malo onih koji su, podvrgnuvši se Fićinim kriterijima, mogli za sebe reći da su u stanju ispunjavati date obaveze bez krajnjeg zalaganja i velikih žrtava. To je bila prilika da čovjek, na bazi uopštenih tuđih iskustava, za svega nekoliko sati stekne takvu sumu znanja, da bude usmjeren i upućen u praktičan rad, što se u normalno vrijeme može postići samo nekim dužim kursom. Mi, na žalost, za takvo obučavanje na duže staze nismo tada imali vremena.

Tako su za petrovački Dom »Partizana«, vezani mnogi događaji iz NOR-a, koji su imali uži i širi značaj. U njemu je te godine održan Kongres vojnih ljekara, Kongres AFŽ-a i mnogi drugi važni istorijski skupovi.

Na dužnosti komandanta mjesta u Bosanskom Petrovcu proveo sam puna tri mjeseca. Za mene je to bila velika škola u kojoj se moglo naučiti sve i svašta. Uslovi za rad bili su teški. Nikakvih propisa, iskustava, normi, pa ni usmjeravanja nije u to vrijeme bilo. Zahtjeva je bilo i previše. Njima nije odgovarala tadašnja organizaciona struktura Komande. Tek kasnije izašli su propisi VS koji su doveli do reorganizacije i preciziran ja djelokruga rada i nadležnosti organizacija i formacija komandi mjesta. Stvorene su i komande područja kao viši organi vojno-teritorijalnih vlasti.

Radeći u uslovima i pod okolnostima u kojima je stvarana i razvijana Komanda mjesta, jedva sam čekao dan kada ću je napustiti, jer je to veoma težak i nezahvalan posao.

Onog dana, 29. avgusta 1942. godine, kada mi je kurir iz Štaba 6. krajiškog odreda uručio ceduljicu komesara Ilije Došena u kojoj je u nekoliko redaka stajalo da odmah idem na Vrhpolje da primim Krnjeušku četu, čiji je komandir Simo Kačar poginuo, bio sam, čini mi se, naj sretniji čovjek u Bosanskoj krajini. Od radosti i uzbuđenja cijelu noć nisam mogao oka sklopiti. Peri Vranješ⁹⁾, koji je preuzeo dužnost komandanta mjesta, iznosio sam iskustva dugo vremena. To ga je dekurajilo, ali je morao da se prihvati obaveze koju je dobio.

⁹⁾ Poginuo 1944. godine, bio politkiomesar odreda.

ADEM HERCEGOVAC

KOMANDANT RATKO

Poznavali smo se još iz đaćkih klupa u Bijaću. Petrovčanin Ratko Broćeta i ja drugovah smo zajedno. Iz četvrtog razreda gimnazije Ratko je otišao u vojnu akademiju. Vrijeme je prolazilo, ali u sjećanju je ostalo đaćko drugovanje. Ponekad u susretu sa našim zajedničkim znancima, doznavao sam ponešto o njemu, što je staro drugarstvo samo osvježilo i još više učvrstilo.

Nisam vjerovao da ćemo se sresti u ratnim uslovima. Burni dani drugog svjetskog rata zatekli su ga kao poručnika bivše jugoslovenske vojske. Izbjegao je zarobljavanje od strane Nijemaca i sklonio se kod sestre učiteljice u planinskom selu Lipi ju sjeverozapadno od Teslica na oko 20 kilometara.

Bahati hitlerovci, zajedno sa ustaškim slugama, otpočeli su svoj krvavi pir, a meta su im bili komunisti, Srbi i Jevreji. Hapšenje, ubijanje i pljačka postali su sinonim njemačke okupacije u stvaranju ustaške države. Taj teror pojačavao se iz dana u dan, da bi poslije naodma Nijemaca na Sovjetski savez došao u fazu potpune kulminacije.

Partijska organizacija Teslica, kojoj sam i ja pripadao, iako malobrojna, uporno je radila na organizaciji ustanka u tesličkom kraju, posebno poslije dolaska druga Mahmuta Bušatlije, početkom jula 1941. godine, koji nam je prenio direktive da se otpočne na organizaciji oružane borbe. Ratko je već tada sa nama bio povezan i aktivno se angažovao na pripremi ustanka u Liplju i selima oko njega. Kako je bio aktivan oficir, u narodu tog kraja uži-

vao je ogroman ugled i ljudi su mu vjerovali. Bio je školovani vojnik i njegovo vojno znanje u tim teškim danima bilo je veoma cijenjeno u narodu. Govorio je ljudima da čuvaju oružje, jer će im trebati, kad se narod digne na oružanu borbu protiv njemačko-italijanskog fašizma i ustaških zlikovaca. Koliko ga je narod volio, govori i to što ga je čuvao da ne bude uhapšen od okupatorskih vlasti i ustaških zlikovaca kao oficir-poručnik bivše jugoslovenske vojske. Svaki njegov kontakt sa ljudima, unosio je duh otpora i vjeru u vlastite snage i potrebu borbe protiv okupatora i svih drugih koji mu pomažu.

Ovakva njegova aktivnost doprinijela je da se u Liplju i okolnim selima sakupi što više pušaka i municije.

Posebno mi se urezao u sjećanje susret sa njim, jedne noći u kući porodice Đukića u Teslicu, u fazi najaktivnijih priprema za oružani ustanak. Moja radost je utoliko veća što smo se našli na zajedničkim zadacima, na zadacima ustanka. Iako su dani bili ozbiljniji od oživljavanja uspomena iz školskih klupa, ipak smo evocirali uspomene na naše zajedničko drugovanje, govorili o našim drugovima koji su bili zauzeti po cijeloj okupiranoj Jugoslaviji. Ratko je zaista volio ljude.

Ni danas ne znam da li je tada Ratko bio kandidat za prijem u Partiju, ali njegovi pogledi na oružanu borbu govorili su da je potpuno bio na liniji Partije. Što je naš razgovor tekao dalje sve više sam sticao ubjedenje, da je on, ne samo vojnik i patriota, nego čovjek po shvatanju i ub jeden ju blizak Partiji, i da u njemu vidim budućeg komandanta koji će u našem kraju stati na čelo oružane borbe. Upoznao sam ga sa svim onim što smo na sastanku ćelije razgovarali sa Bušatlijom, rekao mu zadatke koji su pred nas postavljeni, i da smo ga primili u Partiju.

Sedmog avgusta 1941. godine postao je komandant naše bojanske gerilske grupe. Od tada pa sve do njegove pogibije, 20. februara 1942. godine u borbama za Kotor Varoš, bio je na komandnim dužnostima.

Kratak je bio njegov borbeni put, ali spojen sa bogatim, organizacionim i vojničkim iskustvom. Nije bio u svom rodnom kraju Bos. Petrovcu u Krajini, ali je postao omiljen komandant i politički aktivista, koga su pod-

jednako poštovali i njegovi borci i narod ovog kraja gdje god se borio i kud god je prolazio.

Formiranjem VI bataljona III KNOP-a (krajem 1941. godine) Ratko postaje komandant VI bataljona, koji je imao u svom sastavu 13 partizanskih četa koje su kontrolisale veoma široku teritoriju od planine Borja do Motajice i od Vrbaske doline do Doboja i rijeke Bosne. To govori o kakvoj se vojničkoj i političkoj ličnosti radilo u prvim mjesecima ustanka. Ratko je svim svojim bićem bio uz Partiju i NOP, a uživao je povjerenje boraca kao hrabar, dobar i iskusan starješina.

Gotovo ni jedna akcija koju su izvodile partizanske čete VI bataljona nije izvedena bez njegovog znanja i planiranja.

Prva veća akcija koju je Ratko planirao bila je napad na ustaško uporište Križ, koje se nalazilo na drumu Jelah — Dragalovci — Prnjavor, u drugoj polovici novembra 1941. godine. Iako ova akcija nije potpuno uspjela, imala je pozitivan odjek i značila mnogo u pogledu daljeg razvoja ustanka u ovom kraju.

Sa Milanom Radmanom planira u ono vrijeme veoma značajnu akciju na Hrvacane, koju su izvodile čete njegovog bataljona: Prvomajska, Grnovrška, Jošavačka i Čečavska. U svakoj akciji Ratko je davao sugestije komandirima i političkim komesarima. Najprije bi slušao njihove predloge, a onda bi kao iskusan vojnik i komandant davao svoje mišljenje, koje je svako rado prihvatao. Ratko je imao nevjerovatno istančan politički refleks i kad smo ga slušali uvijek bi pomislili da je komesar, a ne komandant. U njemu je, u stvari, bilo objedinjeno sve. Bio je kompletan vojnik i političar, komunista i čovjek. Znao je da govori lijepo i da shvati hrabrost borca koji se istakao u borbi. Najmanje se nalazio u štabu bataljona, stalno je bio u pokretu, održavao vojna savjetovanja sa komandama četa.

Tako je, sjećam se tog događaja kao danas, kad je početkom februara 1942. godine držao sastanak sa komandom voda; bilo je i boraca i iz drugih vodova. Govorio je upravo o vještini ratovanja, kad je utrčao kurir i izvijestio da je izvršen napad na položaj Veliku Bu-

kovicu, i da je tu ostalo samo 7 boraca. Kad je Ratko stigao na čelu čete sa komandirrom i komesarom, bio je ushićen podvigom sedmorice boraca koji su ne samo održali položaj nego i ubili komandanta, koji je predvodio 700 domobrana, ustaša i Nijemaca na V. Bukovicu. Podvig je utoliko bio veći što nisu uspjeli odnijeti ubijenog komandanta. Ratko je na položaju javno pohvalio i istakao pred četom ove junake.

Svoje vojničko znanje upotpunjavao je podvizima boraca svog bataljona, i na praksi uviđao ono što je teorijski bilo zastarjelo i klasično u ratovanju. On je sada bio partizanski komandant bataljona, a u pravilima i vojnoj teoriji u vojnoj akademiji to nije proučavao. Zato je nje ga i radovao svaki pojedinačni uspjeh, svaki je studiozno pratio i prenosio na druge, a za to je posjedovao i intuiciju i smisao.

Imao je veoma razvijen refleks za realnost i sposobnost da pridobije ljude. Ostala mi je u sjećanju priprema napada na Teslić, avgusta 1941. godine i njegovo nastojanje za jedinstvo i uspjeh akcije. Već tada su četnički nastrojani pojedinci, kao Marko Lukić, Novak Prodić, Simo Miladić i drugi ometali organizaciju i pripremu akcije i ustanka. Ratko je urazumio pojedince. Iako akcija nije uspjela u vojničkom pogledu ona je imala snažnog političkog efekta za okupljanje ljudi u NOP i kasnije. S puno povjerenja mnogi od njih su stupili u partizanske jedinice, a kasnije bili borci u četama koje su bile pod Ratkovom komandom.

Formiranjem IV krajiškog odreda, Ratko postaje zamjenik komandanta, tada neustrašivom i odlučnom Danku Mitrovu, španskom borcu, u čijem sastavu je bilo pet bataljona I, II i V koji su držali položaje preko drumu Banja Luka — Teslić sve do Manjače i III i IV bataljon koji su držali položaje od Borja do donjeg toka Vrbasa, planine Motajice i od Doboja do Banja Luke.

Snage IV krajiškog partizanskog odreda opkolile su neprijateljske garnizone Čelinac, Kotor Varoš, Srbac, Prnjavor, Teslić i vršile pritisak na Tešanj i Doboj. Komunikacija Bos. Brod — Doboj bila je pod kontrolom ovog

odreda što je njemačke okupatore i ustaše veoma iznenadilo ...

Na dužnosti zamjenika komandanta odreda Ratko nije ostao dugo. Planirao je svoju posljednju akciju na jako uporište ustaša i domobrana u Kotor Varoši. Ovim napadom rukovodio je sa dijelovima IV krajiškog odreda i četama Prvog proleterskog bataljona i tu zauvijek ostao na ulazu u grad. Njegova smrt je bolno odjeknula u jedinicama odreda, a posebno u III i IV bataljonu čije su čete ranije bile pod njegovom komandom. Nije manje žalosti bilo ni kod naroda. Gdje god smo dolazili ili srećali ljude prvo što su pitali bilo je:

— Pogibe li nam Ratko Broćeta?

Nijemo su se ljudi rastajali, kao da je sve kazano u ovom pitanju Ikoje je čovjek čovjeku, djevojka djevojci ili borac borcu postavio. Potištenost i žalost se uvukla u svako selo, zaselak i kuću. To sve govori koliko je Ratko bio obljubljen. Narod ga je svrstao među legendarna imena ovog kraja kao što su: Danko Mitrov, Novak Pivašević, Miloš Duić, Vid Nježić i mnogi drugi.

Njegov plemeniti lik ostao je duboko u sjećanju boraca IV krajiškog bataljona i naroda srednje Bosne o kojem i danas narodni guslari pjevaju u selima, gdje se Ratko najviše kretao. Pjevajući o čovjeku koji je u najtežim časovima naše istorije bio uzdanica i ponos u srcu svakog čovjeka, žene i djeteta.

CEDO RAKIC

PRVA PROSLAVA PRVOG MAJA 1942. GODINE

Aprila mjeseca 1942. godine došao je Dudan¹⁾ u našu kuću i rekao da se priprema proslava na kojoj će pored Drinićana učestvovati i omladina i stanovnici iz okolnih sela. Program proslave je pored govora predviđao horske pjesme i recitacije. Od Dudana sam dobio zadatak da naučim recitaciju za tu proslavu. Takođe sam dobio i tekst koji je trebalo naučiti. Zadatak sam prihvatio sa osjećanjem ponosa da »govorim« na toj proslavi i da izvršim taj skojevski zadatak. To osjećanje je bilo prožeto strahom i neizvjesnosti da li će biti sve u redu. Zato su mi dani do proslave brzo prošli.

Uoči samog dana Prvog maja bilo je veoma živo. Posljednje pripreme su izvršene. Trebalo je vidjeti jesu li svi zadaci obavljeni. Izvršena je generalna proba hora i recitacija. Određeni su nosioci zastava i transparenata. Utvrđena su zborna mjesta omladinskih aktiva i vrijeme polaska na zbor. Bili smo zadovoljni sa obavljenim pripremama. Zadovoljstvo je te pretprazničke večeri pojačano uspješnim paljenjem vatri na okolnim brdima. One su na svoj način najavljivale sutrašnji dan. Sjaj vatri u prvomajsko predvečerje uznemirio je neprijatelja u Bosanskom Petrovcu. Prve buktinje, njihovo osvjetljavanje noći okolnih brda, planule su na Srnetici, Stražbanici, Vi-jojli i Đurnovači. One su isprovocirale italijansku artiljeriju koja je granatama bezuspješno i besciljno obasipala brda koja su prva osvjetljena, kao da se htjela pridružiti našem slavlju. No, artiljerija nije dugo izdržala. Prvim vatrama, koje su bile predmet napada italijanske artilje-

¹⁾ Dušan Kecman — Špirić, predsjednik našeg odbora.

rije pridružile su se desetine drugih. Skoro svako brdo je bilo osvijetljeno. I, što je više brdo osvijetljavano vatrom, što je više vatri, sve je manje bilo topovskih granata dok na kraju nisu umukle. Svjetlo ih je nadvladavalo kao da je htjelo potvrditi fizičke zakone da je svjetlost brža i jača od zvuka i kao takva jača naš pokret čije su baklje upaljene i sve potpunije i jače osvijetljavaju puteve slobode.

Na sam dan 1. maja već u rane jutarnje sate počela je stizati omladina. Pjesma je sa svih strana najavljivala dolazak omladine i naroda iz okolnih sela. Kolone su pristizale iz Bravskog Vaganca, Vedrog Polja, Bukovače, te Driničkih zaselaka (Spirića, Banjaca, Doline). U svakoj koloni pjesma, revolucionarna borbena pjesma. Tu su i zastave: crvene a u sredini srp i čekić, transparenti, parole. Sve je to na svoj način govorilo o nečem za mene novom, pomalo neobičnom. Razmišljam: mnogo svijeta se skupilo na jednom mjestu. Podsjeća me na vašar u Bosphorskom Petrovcu kada sam sa ocem goneći jaganjce na prodaju imao prilike da vidim ovako mnogo svijeta. Ali, ovo je nešto drugo. Tu niti je ko šta kupovao niti prodavao. To nije čak ni u selu. To je u šumi. Mjesto je određeno radi opasnosti od iznenadnog vazdušnog napada.²⁾ Neprijatelj je u Petrovcu, trebalo je biti oprezan.

Tu u Djelovima (mjestu u šumi iznad Drinića) već su izvršene sve pripreme. Tribina za govornike je napravljena između jela i borova. Dobro su došle za omladince koji su bili zaduženi za izgradnju. Služili su im umjesto stubova. Omladinke su sa čaršafima i zastavama uredile binu. Na svakom uglu zastava. Na prednjoj strani bine parola »Proleter i svih zemalja ujedinite se«. U pozadini bine još nekoliko parole. Jedna od njih je »Živjela Komunistička partija Jugoslavije«. Kad su sve kolone stigle veliko slavlje je počelo. Zbor je otvorio i na niemu govorio Miloš Kecman — Vojsko. Na zboru je još govorio Mile Balaban i rukovodilac partizanske jedinice koja je bila tu.³⁾ Oni su govorila o značaju 1. maja, o razlozima

²⁾ Prvobitno je trebalo da bude zbor u ciglani na Drinskom polju, ali se odustalo od toga zbog opasnosti od neprijateljskih aviona.

zašto ga slavimo. No, najviše se govorilo o antifašističkoj borbi, o narodnoj revoluciji, o potrebi angažovanja svih snaga za borbu, za pomoć vojsci i narodnooslobodilačkim odborima. Govorilo se o pravednosti naše borbe i sigurnoj pobjedi.

Govornici su bili burno pozdravljeni. Nisu mogli nometano da govore. Često su prekidani. Uzvici, parole i aplauzi su se prolamali kada se spomenuo Tito, KPJ, partizani, itd. Poslije govornika došao je na red hor, pa dvije recitacije. Pored mene recitovao je i jedan omladinac iz Bravskog Vaganca. Na kraju je hor⁴⁾ otpjevao još nekoliko pjesama. Zbor je završio Miloš Keoman — Vojsko sa njemu karakterističnim pozivom »... da Miknemo, da živi Komunistička partija na čelu sa drugom Titom da kliknemo da živi. « i tako su se još redali pozivi da »Miknemo« koji su značili službeni i zvanični završetak proslave.

No, tek tada je nastalo slavlje, igri i pjesmi nije bilo kraja. Kolo, pjesma, koji ti ovom slučaju nisu značili samo izliv omladinske snage, žara i energije, nego još više. To kolo i pjesme su protkane patriotskim osjećanjima. Osjećanjima koja su pozivala u borbu. Pjesma je izražavala svu veličinu toga vremena. Ona je mobilisala angažovala, snažila, hrabrila. Svaka njena riječ je usađivana u srca mladih. I danas mi se čini da čujem pjesmu »Omladino zemlje ove, zbijajmo se u redove, zbijajmo se drug do druga, borba neće biti duga« i osjećam njen duh i veličinu. Ili, »Moj dragane, hajd' u partizane, da ti ovdje ne nalaze mane«, itd.

I tako do kasno u noć. To su male uspomene, ali na veliki dan, na prvu slobodnu orošlavu 1. maja u neoslobodenom Petrovcu. Proslavu čijim organizatorima nisu stajali iza leđa žandarmi i policajci koji nisu strahovali da će poslije revolucionarnog govora, pjesme i narole otići u zatvor; proslavu 1. maja čiji su učesnici nrožeti jedinstveno istom mišlju, istom željom — borba, pobjeda, sloboda, što čini ovu proslavu posebno velikom i značajnom.

^{a)} Cimi mi se da je to bio Savo Batterica.

⁴⁾ Omladina iz Drimića.

BOSA ŠASIĆ

BJELAJSKJE ŽENE

Zaista se kod nas dešavalo nešto novo odmah u početku narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije. Naši organizatori nastojali su da svaki čovjek, naš seljak i seljanka, staro i mlado bude organizovano i da pomaže narodnooslobodilačkoj borbi. Tako smo i mi žene od početka organizovano radile za narodnooslobodilački pokret. Stvorili smo organizaciju AFZ-a.

Mi, nepismene, ili polupismene žene, odmah nismo mogle da shvatimo sav smisao naše narodnooslobodilačke borbe, ali znale smo, da treba ne samo da se oslobodimo, nego i da se spasimo od istrebljivanja i uništenja koje nam je prijetilo od strane okupatora i njihovih saradnika ustaša. Međutim, što je najvažnije od početka smo znale da naša narodnooslobodilačka borba ne nosi sobom samo narodno oslobođenje od okupatora, već i to da će buduće političko uređenje dati sva prava ženama jednaka sa muškarcima. Trebalo je razbijati shvaćanje, vijekovima razvijano u našem narodu, da žene nemaju jednaka prava sa muškarcima, da je za žene samo kuća, kućni poslovi, a da su politika i drugi društveni poslovi samo stvar muškaraca. Zbog toga se može razumjeti pollet među ženama kada su razumjele i shvatile da će i one u slobodi biti potpuno ravnopravne, da će imati pravo glasa i sve društvene obaveze i dužnosti. Antifašistkinje su to odmah htjele i u praksi da sprovode, pa se time i objašnjava onaj veliki zanos koji je naglo zavladao u našim selima među ženama, a koji se u prvom redu izražavao u pomoći narodnooslobodilačkoj vojsci. Na svim

skupovima i sijelima, žene su isticale svoju slobodu. Ustvari za naše žene pojam slobode imao je dvostruki smisao — sloboda dolazi ne samo oslobođenjem od okupatora, nego i punim oslobođenjem žene.

Razumijevale smo to, neke manje neke više, ali bilo je važno da smo otpočeli rad za narodnooslobodilački pokret i da smo se uspješno suprotstavljali svim gledištima suprotnim našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Tako smo se ozbiljno suprotstavljali i drugoj nacionalističkoj propagandi. Mi žene smo bile u mnogo čemu jedinstvene, pored ostalog i zbog toga, što smo vidjele da NOB-a nešto mijenja, da nam ona nosi ono što nismo imale. Iskreno govoreći nikom se nije vraćala prošlost. Većina našeg naroda željela je i očekivala nešto novo.

U našem kraju žene su mene isticale u svoj odbor. Često puta nisam imala vremena, a nisam se htjela ni nametati, ali morala sam slušati volju većine. Tako sam izabrana za predsjednicu AFŽ-a u Busi i am a. U odboru su bile Milka Petrović — Bukvić, Ruža Graovac, Joka Radenović, Milka Tesić, Mara Sovili. a poslije su ušle i Sava Budimir, Mara Ivanić, Liuba Budimir, Smiliana Sovilj, Mara Upriča, Duka Škorić, Duka Kerkez, Milica Vržina, Manda Vržina i Bosa Medaković.

Bile su to vrlo aktivne žene. One su izvršavale sve obaveze naše organizacije i sa puno odgovornosti sprovodile u život naše zajedničke stavove. Koncem 1941. i početkom 1942. godine, formiran je odbor AFŽ-a u Malim Stjenjanima u koji su ušle Savka I. Vekić, Savka Đ. Vekić, Boja I. Vekić, Milica Brdar i Zora Vekić — žena Vlade.

Tih dana izabran je odbor AFŽ-a i u selu Cimešama. Za prvu predsjednicu žene su birale Draginju Trikić, ženu bivšeg žandara, a poslije je za predsjednicu izabrana D rapi ni a Miliević. Draginju je zamijenila na dužnosti predsjednice Draginja Ivanjić, a Ivanićku Dara Bunjić. Sve su one bile stalno u odboru, uvijek veoma aktivne. Pored njih u odboru su bivale i Pera Salapura, Dara Šarac i neke druge.

U Bjelaiskom Vagancu odborom AFŽ-a dugo vremena je rukovodila Sava Šašić. Ona se docnije nalazila

sa nama i u opštinskom rukovodstvu AF2-a za bjelajsku opštinu.

U našoj organizaciji AF2-a aktivnost žena se najviše osjećala u vrijeme presudnih dana neprijateljskih ofanziva na slobodne teritorije. Tada bi žene odigrale posebnu ulogu. Istina, od početka NOB-a organizacija AFŽ-a bila je neprekidno u akciji, ali bile smo najaktivnije u najtežim momentima. Među nama nije bilo izdaje i okretanja na drugu stranu. Mi smo bile uvijek jedinstvene.

Nas više žena radilo je u opštinskom rukovodstvu. Jedno vrijeme Draginja Miljević bila je sekretar, a ja predsjednica u formiranju, poslije je Draginja bila predsjednica. Sa mnom su, pored ostalih bile i Draginja Ivanjić, Dara Bunjić, Sava Šašić, Soka Radošević, Savka Vekić. Milka Petrović i druge.

U obilazak naše organizacije dolazile su drugarice iz viših rukovodstava AF2-a. Sjećam se drugarice Mire Morače. Ona je bila pametna i razumna žena. Izvanredno je lijepo govorila i izlagala svoje mišljenje, davala nam uputstva o radu, pa smo je sa velikim oduševljenjem slušale i bio nam uvijek drag njen dolazak. Dolazila je i drugarica Milka Kuvačić, koja je bila predsjednica AF2-a našeg sreza, zatim Milja Kecman iz Drinića, Stakica Penac, Jela Latinović i druge. Sve ove drugarice uvijek nosim u lijepom sjećanju, kao i svu aktivnost organizacija AF2-a u bjelajskoj opštini. Pomagali su nam i drugovi iz sreskog rukovodstva Partije i narodne vlasti. Dolazili su Jovo Kecman — Suco, Vlado Grubiša, Milan Dukić i drugi. Bile smo aktivne u brojnim pravcima, ali meni je posebno ostala u sjećanju naša najbolja akcija, kada su naši partizani krenuli u borbu za Bihać. Tada smo dočekale partizane — Vrtočane, Kulen-vakufijane i Pričošane. Ni jedan borac nije otišao iz našeg mjesta, a da nije dobio poklon od naše organizacije AFŽ-a. U tome je učestvovala i omladina. Mi žene smo dobile tada javno priznanje od oolitičkih komesara Vrtočke čete Milana Vukše i drugih. Poslije, kada bi god neko od tih boraca naišao našim krajem stalno bi o tome pričao. »U bjelajskom kraju« smo dobili topao veš, džempere, čarape, rukavice, ša-

love i drugo, govorili bi, uvijek bi to bili dirljivi susreti majki, sestara i žena sa sinovima, braćom, muževima i rođacima koji su odlazili u veliki boj, u duge borbene akcije. Mi žene i majke nismo htjele plesti kose tih dana — da se putevi ne zapletu našoj djeci. A sve djevojke su tih dana raspletale svoje pletenice na glavi, da se ne zapletu putevi njihovih boraca.

Svi ti običaji prenošeni su iz davnina u našem narodu. Nije to bila praznovjerica, već ljubav za borca, tako se uvijek radilo za oslobodioce koji se bore za svoj narod. Ove žene su osjetljive prema hrabrosti, odvažnosti i odlučnosti i zato je vojnik u našem kraju uvijek bio pažen i pomagan, pa je pored političke borbe za ravnopravnost žena naša aktivnost u pomaganju narodnooslobodilačke vojske bila jednim dijelom podsticana i tradicijom. Ubijedena sam da ne griješim kad kažem, da su čak i žene iz nekih četničkih porodica bile prisne s nama, pomagale i obavještavale nas organizovano, a nekad i po cijenu sopstvenog izlaganja opasnosti. Nikad neću zaboraviti divne dane, kada bi u naše selo dolazila partizanska vojska. Za krajišku ženu uvijek je bio poseban osjećaj da vidi vojnika — borca.

BOŠKO STOJANOVIĆ

OMLADINSKA ORGANIZACIJA SMOLJANE

Od prvih dana ustanka 1941. godine, pa do kraja rata, omladina sela Smoljane bila je politički angažovana i organizovano je djelovala. Smoljanska omladina je pune četiri godine rata svim svojim materijalnim, fizičkim i umnim mogućnostima bila angažovana u borbi i u radu za NOB. Bila je ljudski solidarna i nesebična. O tome najbolje govore primjeri ličnog požrtvovanja, broj palih u ratu i veliki broj učesnika u NOB.

Prvi oblici organizovanja i rada sa omladinom na području Smoljane odvijali su se uglavnom pod vodstvom Zdravka Čelara. On je tražio od nas da stvaramo uslove za organizovano okupljanje omladine i učešće u ustanku. Sjećam se kako sam i ja bio politički angažovan i povezan u aktiv SKOJ-a, bez onih formalnosti koje smo docnije provodili prilikom prijema u SKOJ. Negdje početkom avgusta 1941. godine sreo sam, sasvim slučajno, Zdravka Čelara, koji mi je bio nastavnik stenografije u građanskoj školi u Petrovcu. Prije nego što smo se rukovali, on je uzviknuo: »Gle mog đaka! Upravo tražim poznate ljude!« Nakon izmijenjenih riječi o školi i mogućnostima da se dobije svjedočanstvo, Zdravko me zadužio da se povežem sa Pepom Stojanovićem i da zajednički radimo na pripremama za stvaranje aktiva SKOJ-a. Sjećam se da smo se ilegalno sastajali Pepo, Rade Jeličić i ja u kući Rade-tova oca — Gliše Jeličića. Samo nas je kompromitovala torbica Pepe Stojanovića, kori bez nje nije htio nikuda da ide. U njoj je nosio Segala i osnove Lenjinizma, materijale koje smo utroje proučavali. Našu grupu smo

postepeno proširivali. Koliko se sjećam slične grupe su oile formirane i u drugim zaseocima. Nekoliko puta je na naš sastanak svratio i Zdravko, ali bez dužeg zadržavanja, tek toliko da provjeri koliko smo angažovali omladinu.

To su bili uglavnom pripremni sastanci za našu idejnu i organizovanu borbu koja je predstojala. Sve se odvijalo diskretno i neformalno — više samoinicijativno i svojevolljno. Mi smo bili zadovoljni što smo pripadali onom krugu ljudi koji su u situaciji da prvi saznamo i učestvujemo u zbivanjima koja su bila tada tajna za naše selo.

Mislim da je početkom novembra organizacija aktiva SKOJ-a u selu Smoljani i Krnjoj Jeli dobila svoje konture iako formalno još nismo bili organizovani. Polovinom novembra održan je zajednički sastanak u kući Jeftana Marinkovića. Na sastanku je govorio Mićo Rakić o idejnim osnovama NOP-a, o idejnoj borbi SKOJ-a i njegovim daljim i bližim zadacima. 1 poslije ovog sastanka organizacija SKOJ-a je ostala u poluilegalnosti i nije ozvaničena kao organizacija u formalnom smislu. Tek na drugom sastanku, u drugoj polovini novembra 1941. godine, formalno je konstituisan aktiv SKOJ-a; za prvog sekretara aktiva izabran je Pepo Stojanović. Na tom sastanku bili su prisutni drugovi iz Krnje Jele i sela Kapljuha. Negdje u isto vrijeme formiran je aktiv SKOJ-a u Krnjoj Jeli; za sekretara je izabran Jovan Raković. U selu Kapljuhu za sekretara skojevskog aktiva mislim da je izabrana Dara Grubiša.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine organizacija SKOJ-a u selu Smoljana, a i u drugim selima ove opštine, dobila je svoje čvrste osnove. Organizacija SKOJ-a imala je iza sebe prva iskustva u razvijanju političke djelatnosti u masama, a u prvom redu među omladinom. U početku je to išlo sramežljivo i sa izmiješanim osjećanjem straha i odgovornosti, ali se išlo uporno naprijed bez obzira na poteškoće koje prati svaki početak u djelatnostima dovoljno nepoznatim. Skojevska organizacija je za 4—5 mjeseci postala glavna politička snaga i okosnica političkih aktivnosti koje je inicirala Partija. Njena aktivnost je sasvim legalizovana, a omladina je na sebe primala

mnoge zadatke među kojima i zadatke oko podizanja borbenog morala i širenje ideja NOP. Značaj omladinskog rada je tim veći ako se uzme u obzir da je ostao dugo zatvoren u sebe, a prema vani, u javnosti, odluke Partije i direktivni ve provodila je uglavnom omladinska organizacija.

Omladinski pokret i politizacija omladine dobili su široke razmjere. Početkom 1942. godine najveći dio omladine bio je obuhvaćen organizacijom USAOJ-a. Za rad USAOJ-a bio sam zadužen ja, u svojstvu predsjednika, sve do odlaska Pepe za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a, kada sam primio dužnost sekretara aktiva SKOJ-a za selo Smoljanu.

Sva muška i većina ženske omladine početkom 1942. godine bila je obuhvaćena organizovanim radom ove dvije omladinske organizacije, dok je ostala omladina bila obuhvaćena političkim uticajem preko raznih Oblika rada koje su ove organizacije razvijale kao što su: tečajevi za opismenjavanje naroda, kulturno-zabavne priredbe, konferencije i zborovi, obuka vojničkim vještinama u omladinskom vodu i slično.

Za masovan i organizovan rad omladine, za njeno okupljanje i politizaciju u početku i u ustanku zaslužni su mnogi entuzijasti, a u prvom redu Jela Latinović i Pepo Stojanović, koji su uskoro primljeni u Partiju, zatim Jovan Raković, Anđa Raković, Ostoja Raković, Jeftan Marinković, Rade Jeličić, Stevo Praštalo, Sava Mrda, Duka Mrda, Đurđa Mrda, Duška Radišić, Cvjetara Daljević, Ilinka Latinović, Zora Daljević i drugi. Jela ima posebne zasluge za snažan uticaj na žensku omladinu i njeno revolucionisanje. Može se shvatiti od kolikog je značaja bio rad sa omladinom ako se uzmu u obzir vi jekovima građeni patrijarhalni odnosi i položaj žene koji se svodio uglavnom na rad u kući. Nekoliko pozitivnih okolnosti koje su se sticale u ličnosti Jelinoj djelovale su na žensku omladinu i njeno uključivanje u politički život; porodično vaspitanje i ugled porodice iz koje Jela potiče djelovali su da je ženska omladina slijedi i ide njenim primjerom.

Ni jedna radna ni politička akcija u opštini Smoljana nije se mogla zamisliti ni izvesti bez učešća omla-

dine. Omladina je bila glavna politička snaga i oslonac organima vlasti. Sve akcije, ili politička djelatnost, preduzimane su i realizovane preko omladinske organizacije. Politička djelatnost i radne akcije omladine bilježe intenziviranje dolaskom Vlade Kecmana na naše područje. Zadužen od Partije da organizuje i vodi omladinski rad u opštini Smoljana koja je obuhvatala selo Smoljanu, Kmjtu Jelu, Kapljuh i Janjila, po dolasku u Smoljanu Vlado je imao bogato iskustvo iz rada sa omladinskom organizacijom. Upornost i preduzimljivost Vlade Kecmana podsticali su nas u radu. On je bio protiv zatvaranja članova SKOJ-a u svoju organizaciju i konzerviranja usvojenih oblika rada. Zalagao se za masovnost omladinskog pokreta, likvidaciju nepovjerenja i za razvijanje akcija — tako reći bez predaha. Ukoliko je više nailazio na otpore i poteškoće, utoliko se više zagrijavao za rad na savlađivanju teškoća. Stalno je izmišljao neki oblik rada i akcije, tako da smo mi članovi Opštinskog komiteta" često bili preopterećeni, jer smo sve to morali u život provesti, što često nije bilo ni lako ni jednostavno. Sjećam se da je često Pepo imao običaj da mu se suprotstavi riječima: »Pa znaš li ti, čovječe, šta je nemoguće!« U takvim slučajevima Vlado bi preuzimao zadatak na sebe, da bi u slučaju uspjeha na našim sastancima likovao: »Eto, vidite da je moguće!«

Kada smo ga očekivali sa sastanka Sreskog komiteta govorili smo za sebe: »Sigurno nosi tovar zadataka, jer je primljenim direktivama dodao, usput, mnogo svojih.« Jedno vrijeme smo bili toliko opterećeni i zasićeni radom da smo se ja i Jovan Raković žalili Rati Dugonjiću. Tražili smo zamjenu i odlazak u partizanske jedinice, a kritikovali partijsku organizaciju za sektašenje. Vlado je prozreo naše namjere d u tome nas onemogućio. Bio je sklon da stalno traži razloge za borbenu postavljanje i odnos. Išao je da razgovara sa očevima koji su davali otpor angažovanju njihove djece, a kada su se pronijele priče o pojavi četnika na Ogumači, na njegov prijedlog sazvali smo noćni zbor na Ogumači i tako praktično povratili spokojstvo stanovništva i demantovali lažne glasine.

Široke razmjere političkog rada i organizovanja omladine imale su odraza na ukupne političke prilike našeg kraja. Stvorena je povoljna politička klima, ljudi Smoljanec su se kompaktno opredijelili za revoluciju, omladinci su se takmičili ko će prije i bolje savladati obuku u omladinskoj četi i otići u partizanske jedinice. Polovinom 1942. godine selo se gotovo ispraznilo od mladića — najveći oroj ih je otišao u partizane. Nije bilo kolebanja i dilema šta raditi i kuda poći.

S obzirom na masovnost učešća ljudi u NOB, političkom angažovanju u organizovanom radu, podređenosti čitavog života i rada potrebama fronta, može se reći da se ovdje vodio opštenarodni rat protiv okupatora i kvislinga. Organizacija pozadinskog života bila je podređena potrebama fronta, a svo stanovništvo bilo je angažovano u radu za borbu, počev od obrade zemljišta i ubiranja ljetine — do izgradnje magacina, skladišta, bolnica, njegovanja i prenošenja ranjenika, obezbjeđenja zbjegova, prenošenja žitarica u bezbjedne krajeve i magacine, izgradnje puteva ili zarušavanja ceste, kidanja telefonskih linija i slično. Sva domaćinstva, zajedno sa zaprežnom stokom, radila su za potrebe fronta. Imovina svih domaćinstava služila je potrebama borbe, pa i na uštrb sopstvene egzistencije.

Iskreno rečeno, domaćinstva su zbog ovakove uloge u borbi bila u teškom položaju i često u težem u odnosu na borce koji su bili u jedinicama u prvoj borbenoj liniji. Teškoće su naročito došle do izražaja u periodu IV neprijateljske ofanzive, kada je narod potisnut u zbjegove, u snježne smetove i bio izložen torturi okupatora i domaćih izdajnika pridošlih iz drugih krajeva. Stariji ljudi, žene i djeca ostali su na terenu i izlagali se brutalnostima neprijatelja. Još tada je iskustvo pokazalo da nema razlike između fronta i pozadine. Narod je dao sve što je imao — sinove i kćeri, imovinu, sve.

Gledano u retrospektivi sa stanovišta opšteg uspjeha i jedinstva Pokreta, organizovanosti i čvrstine, moglo bi se zaključiti da ni rad na pokretanju i organizovanju akcija nije bio izuzetno težak. Međutim, bio je to stvarno težak i mukotrpan rad, pogotovo u početku dok revolucionarni entuzijazam nije zahvatio široke mase.

Klasna svijest, duboko poimanje istine i osjećanje socijalne pravde bili su faktori koji su žitelje našeg kraja opredijelili za revoluciju. Revolucija je ljudima nudila ono što se poklapalo sa njihovim iskonskim potrebama, smislom postojanja, poimanjem čovječnosti, pravde i jednakosti.

Tokom 1941. i 1942. godine politički rad na terenu bio je toliko intenzivan i masovan da su njegovi protagonisti, a u prvom redu članovi omladinskog rukovodstva, najveći dio vremena provodili na terenu — noći vali bi tamo gdje bi se zatekli u radu na pripremi neke akcije, ili u njenom izvodenju. Išlo se iz akcije u akciju. Pored ostalog, rad sa omladinom morao se podešavati prema prilikama i obavezama omladine prema svojim domaćinstvima, ili prema angažovanju na akcijama organa vlasti. Omladinska organizacija koliko je bila angažovana na popularizaciji novih organa vlasti toliko se brinula i za njen ispravan rad. Ona se javljala i kao korektor tamo gdje je to bilo potrebno u zahtjevima za dosljedno izvršavanje socijalne pravde i jednakosti pred obavezama. Ovo je naročito dolazilo do izražaja u zadacima bezbjednosti sela, zaštite imovine, pomaganja siromašnim domaćinstvima, u brizi za porodice partizana, srazmjerno opterećenje seljana obavezama prema Narodnooslobodilačkom pokretu, kada su bile u pitanju radne akcije i slično.

Od veoma uspješnih masovnih akcija koje je izvela omladinska organizacija najznačajnije su: izgradnja magacina i bolnice u Sobotovcu, prenošenje ranjenika, briga i zbrinjavanje, prenošenje žitarica u bezb jedne krajeve, okopavanje kukuruza u okolini Petrovca, žetva u Saničkoj dolini, a među značajnije političke manifestacije i akcije spadaju pripreme i sprovođenje prvih javnih slobodnih izbora u jesen 1942. godine, zbor kod kuće Jeftana Marinkovića i zbor na Ogumači, zbor i smotra pionira, i mnoge druge političke manifestacije kao i kulturno-prosvjetne akcije među koje spadaju i akcije na opismenjavanju nepismenih i polupismenih.

U političkom radu među omladinom i u širim masama omladinska organizacija i njeno rukovodstvo se koristilo raznovrsnim oblicima rada i sredstvima propa-

gande. Svi su oni imali osnovni cilj: politiziranje omladine i njeno vezivanje za ideje NOR-a, revolucionarnog širenja masovne i organizirane partizanske borbe, angažovanje društvenih i ekonomskih snaga i sredstava za potrebe fronta.

U početku se rad omladinskih organizacija odvijao u malim grupama — kružnicama, pretežno na idejnom obrazovanju članova SKOJ-a, sve do stvaranja aktivnih SKOJ-a za cijelo selo. Ovo je bila neka vrsta idejne pripreme za zadatke koji predstoje. Upoznavanje omladinaca i izučavanje političkih prilika u selu, spadaju u prvorazredne zadatke. Stvaranjem aktivnih SKOJ-a obogatili smo naše oblike i sadržaje rada. Sada je uneseno više organizacija i planiranja u našu društveno-političku djelatnost. Podijeljeni u više grupa, a često i svi zajedno, bilo u školi ili u kući Jeftana Marinkovića, sastajali smo se na časove idejno-obrazovnog rada. Predavači su bili Vlado Kecman, Pepo Stojanović, Jovan Raković i Boško Stojanović. Ovakvi časovi naročito u početku bili su nužni i korisni. Da bi se uspješno angažovali u političkom radu u širim masama, skojevci su morali više znati od svojih sabesjednika; morali su nešto šire upoznati osnovne ideje naučnog socijalizma, ciljeve NOP i idejno-političke zadatke svoje organizacije. U želji da se što bolje iskažu i potvrde omladinci su ispoljavali nevjerojatno veliko interesovanje za učenjem. Bez obzira na napore rada u noćnim časovima bili su redovni posjetioci nastave. Vjerovatno i sama činjenica da su upoznavali nešto o čemu prije toga nisu ništa ili sasvim malo znali, a i cjelokupna atmosfera priprema za borbu za opstanak, podsticali su ih na izuzetne napore i učenje.

Veoma česti oblici djelovanja omladinske organizacije bili su zajednički skupovi omladine iz sela, ili iz više zaselaka. Ovi skupovi su obično održavani pod otvorenim nebom, u školi, ili u kući Jeftana Marinkovića. Zborovi kao oblik rada su korišteni kada je trebalo izvršiti masovan uticaj, mobilizaciju omladine za neku radnu akciju, upoznati stanovništvo i omladinu sa uspjesima Narodno-oslobodilačke vojske i situacijom na frontovima antihitlerovske koalicije. Na ovim skupovima nastupali su omla-

dinski rukovodioci, predstavnici vilasti i predstavnice ženske organizacije.

Vlado Kecman je obično govorio o ciljevima naše borbe i socijalističkom društvu, Jovan Raković o razvoju ustanka u pojedinim krajevima u Jugoslaviji, Pepo Stojanović o omladinskom pokretu i zadacima omladine seda Smoljane, Jela Latino vić o borbi žena u svijetu za svoja prava i emancipaciju, a Boško Stojanović o vanjskoj situaciji i borbama na glavnim frontovima sila antihitlerovske koalicije.

Poslije svake grupe završene oblike u omladinskom vođu običavali smo držati sastanke omladine na kojima smo na demokratski način odlučivali koji omladinci treba da idu u partizanske jedinice, shodno zahtjevima i zavisno od obezbjeđenja naoružanja. Obuka u omladinskom vođu predstavljala je istovremeno obučavanje osnovnim ratnim vještinama i rukovanje naoružanjem i moralno-psihološku pripremu za lakše privikavanje omladinaca za borbene jedinice. Ovakve sastanke smo praktikovali iz razloga postupnog odlaska omladnaca u partizane, a i iz razloga zavođenja reda i poštovanja kriterija koje smo izgradili za odlazak u partizane. Masovno raspoloženje za odlazak u jedinice moglo je dovesti do ispražnjenja sela i tako otežati omladinski društveno-politički rad i rad u širim masama. Dalje, kao po pravilu, pritisak za odlazak u partizane vršili su oni omladinci koji potiču iz siromašnih porodica i maločlanih porodica. Mi smo nastojali da u jedinicu uputimo u prvom redu one koji imaju više članova porodice sposobnih za rad u domaćinstvu, a onda ostale.

Na sastancima aktiva SKOJ-a, praktikovali smo razmatranje tzv. organizacionih pitanja. Ona su se odnosila na pitanja prijema u SKOJ, kritiku i samokritiku našeg rada, zaduživanje pojedinih Skojevacu za rad sa onim omladincima koje treba pripremati za SKOJ i slična druga pitanja. Ovi sastanci su često bili predmet diskusija o moralnom liku skojevacu. Briga za moralni lik omladinaca bila je od posebne važnosti za uspjeh našeg političkog rada, pogotovo za privlačenje ženske omladine u omladinsku organizaciju. Jedan od snažnih elemenata

u selu su etičke vrijednosti, s obzirom na običaje i patrijarhalne odnose. Trebalo je u praksi rada izgraditi povjerenje roditelja — da bi svojoj djeci dozvolili angažovanje u društveno-političkom životu. Najveće vrline omladinaca smatrane su: poštenje, skromnost, revolucionarnost, drugarstvo, solidarnost i odanost ciljevima revolucije, stepen aktivnosti u akcijama i realizacija akcija. Za sve vrijeme rata nije zabilježen ni jedan slučaj ekscesa koji bi išli na uštrb ugleda lika omladinca koga smo tada razvijali i njegovali.

Naročito uspješan oblik okupljanja omladine, posebno ženske, bile su kulturno-zabavne priredbe u školi. Gotovo svaka tri mjeseca omladina je organizovala po jednu priredbu kojoj bi prisustvovali i stariji ljudi. Istina, umjetnički nivo ovih priredbi je bio skroman, ali je zadovoljavao potrebe seljana i unosio živost i raznovrsnost u učmalu život sela. Sadržaj ovih priredbi sastojao se od jednočinki, recitacija, pjesama i kola. Kulturni rad je razbijao monotoniju i sivilo seoskog života, odvrćao makar i za kratko od svakodnevnih briga i straha za ishod rata. I mladi i stari su u kulturnim priredbama nalazili psihičko rasterećenje i duševni mir. Uspjeh ili neuspjeh pojedinih tačaka i izvođača bivao je dugo predmet diskusija, doskočica, iskričavih primjedbi i zdravog narodnog humora.

Od posebnog je značaja angažovanje omladine na opismenjavanju nepismenog stanovništva. Uz punu asistenciju Opštinskog komiteta SKOJ-a, organizovan je rad na opismenjavanju omladine i odraslih. Sa punom odgovornošću odnosili su se rukovodioci tečajeva za opismenjavanje polaznika tečaja. Najprije je obezbijedena evidencija nepismenih i preko omladinske organizacije provedena agitacija da se svi nepismeni dobrovoljno uključe u rad tečajeva. Svaki zaselak je imao svoje tečaj i rukovodioca tečaja — kao učitelja. Program opismenjavanja je sadržavao elementarne stvari kao što su čitanje i pisanje i četiri osnovne računске radnje sa nešto gradiva iz istorije i geografije. Svi oni koji su bili opismenjani dobijali su potvrdu o završenom tečaju za opismenjavanje.

Tako je omladina — pored glavnog zadatka, ratov-
nja — našla načina i smogla snagu da radi na sopstve-
nom obrazovanju i osposobljavanju za sudbonosne dane
svoje istorije.

Kroz intenzivan politički rad i život, kroz svakodnevne
radne i borbene akcije stasala je generacija mladića koju
su krasili spremnost za odricanje, visok stepen uvjere-
nja u pravednost borbe i idejno-političke svijesti. Omla-
dina je istovremeno sazrijevala i izvršavala najteže za-
datke koje nameću ratna situacija i revolucija. Bila je to
generacija koja je narušila prirodni tok stvari. Psihičko
i intelektualno sazrijevanje ove generacije odvijalo se u
specifičnim uslovima i omladina je prevazišla svoje mo-
gućnosti. Teški i odgovorni zadaci učinili su je zreloom i
ozbiljnom prije vremena.

Nije isključeno da veliki broj preživjelih omladi-
naca i omladinka u poznanim godinama svoga života neće
doživljavati razne vrste psihoza i trauma Zbog presko-
čene mladosti. Ali ostaje istorijska i nepobitna istina da se
jedna generacija u cjelini uzdizala u revoluciju, da se
žrtvovala za slobodu svoje zemlje i tekovine narodnooslo-
bodilačke borbe.

BRANKO KARANOVIC

ODLAZAK IZ KRNJEUŠKE ČETE

Četa u kojoj sam stasao, prekaljivao se i odgajao istovremeno, jeste Krnjeuška četa. Formirana je prvih dana ustanka 1941. godine. Sačinjavali su je dobrovoljci i prvoborci pet kmjeuških sela. Zbog toga i nosi naziv Kmjeuška. Ubrzo poslije formiranja, a zbog svoje borbenosti, stiče veliki ugled i dobij a priznanja u svim mjestima u kojima je po zadacima boravila. Bila je to četa koja je, boreći se protiv okupatora i domaćih izdajnika, ponosno nosila zastavu slobode, bratstva i jedinstva.

Kad smo neposredno poslije ustanka, po zadatku i potrebi, morali napustiti svoje uže područje da bi se priključili snagama koje su se borile za Ripač, oko Bosanske Krupe, Ključa, Bosanskog Novog i Bosanskog Petrovca, narod ovih mjesta nas je rado dočekivao, kao svoje najbliže. Takvu afirmaciju Četi, u kojoj sam sticao prva ratna iskustva, donijela je hrabrost boraca, požrtvovanje, drugarstvo i pravilan odnos prema narodu.

Kada bismo morali da napustimo mjesto u kome smo bar nekoliko dana boravili, narod bi nas, sjećam se, obasuo pitanjem »kada ćete opet doći?« Stvorena je takva atmosfera u Četi da su na nas vrlo brzo obratili pažnju i viši štabovi. Mislim da je to bio i jedan od razloga što je u prvoj godini rata manevrisala po cijeloj zapadnoj Bosni. Partijska i skojevska organizacija bile su, iako mlade i malobrojne, snaga koja je o svemu brinula, posebno o međusobnim odnosima i moralu boraca. Zbog ovakvog sistema rada u Četi je zavladao takvo drugar-

stvo da je zbilja bilo nemoguće zamisliti da bi neko od nas mogao da ode iz nje. Jedino smrt nas je mogla odvojiti od drugova iz Čete.

Tako sam mislio sve do onog momenta kada sam ipak morao da je napustim. Jer, rečeno nam je: »Vi ste svjesni borci i komunisti i morate shvatiti da nije važno gdje se borite, nego kako se borite.«

Bilo je to u selu Crkvine — Ribnik kod Ključa, juna 1942. godine, kada su komandir Čete Simo Krčmar i politički komesar Sava Batinica, pozvali mene i druga Dragu Stupara, zvanog »Rodan« i tom prilikom nam saopštili i objasnili da se NOP širi i da su formirane veće formacije NOV i da treba da idemo u prekomandu, u Prateću četu pri Operativnom štabu za Bosansku krajinu. Ne mogu a da ne kažem da mi je to bio najteži momenat u životu. Jer, trebalo je da se rastanem od drugova koje sam toliko neizmjereno volio i cijenio. To je za mene značilo konačan rastanak sa ljudima sa kojima sam dijelio sve radosti, nevolje i nedaće od prvih dana ustanka.

Kada je komandir postrojio borce naše Čete i saopštio da je velika čast i priznanje Krnjeuškoj četi što može da iz svoje sredine pošalje borce u Operativni štab za Bosansku krajinu, meni su suze potekle na oči. Tada smo se, Drago Stupar i ja, pozdravili sa svojim drugovima i izljubili. Bilo je suza i u njihovim očima. U najsvježijem sjećanju su mi ostali drugovi Mićo Novaković, Petar »Pe-pa« Kačar i Simo Radišić, i to zbog toga što sam njihovu sposobnost, hrabrost i ponašanje posebno visoko cijenio. Bili su dobri pjevači, a voljeli su humor i šalu koja nam je uvijek dobro došla. To nam je više puta podizalo moral i uli vaio nade za nove uspjehe, a neuspjehe smo, uz njih, lako i brzo zaboravljali.

Sjećam se kako je Simo Radišić, kada bi išao u nabavku namirnica (bio je ekonom čete) odlazio u naša sela. Odnosio je i donosio pisma od naših porodica i djevojaka. Nikada mu nije bilo teško da ode do svake naše porodice, do naših sestara i braće, gdje im je strpljivo i objektivno prenosio sve novosti sa fronta, govorio o našim uspjesima i zdravlju svakog pojedinca itd. Uvijek, prili-

kom njegovog povratka u Četu, donosio nam je poštu, poruke, poklone od naših roditelja i djevojaka.

Kada je završen ceremonijal našeg ispraćaja, uzeli smo svoju opremu. Sa nama su krenuli da nas isprate moja braća od strica, Nikola i Milenko Stupar. Dok su oni razgovarali, nas dvojica smo uglavnom ćutali, jer smo bili utučeni što napuštamo našu, Kmjeušku četvu i drugove. Oni su nam uporno ponavljali da je za nas velika čast i povjerenje što idemo u Prateću četvu.

Sjećam se dobro da nam je Nikola rekao da vodimo računa o svemu i da opravdamo povjerenje koje Kmjeuška četa uživa u Štabu gdje mi idemo, te da se ništa ne sekiramo jer ćemo se ponovo vidjeti i bićemo zajedno, i to najvjerojatnije, ako ne prije, onda jednog dana u oslobođenom Beogradu. Nažalost, u takvom sastavu nikada se više nismo vidjeli. Rat je učinio svoje. Nikola Karanović je poginuo vršeći dužnost komandira voda, avgusta 1943. godine kod Bugojna. Drago Stupar je poginuo kao komandant bataljona, decembra 1944. godine kod Zvornika. Jedino smo se Milenko Stupar i ja stvarno susreli u oslobođenom Beogradu.

Kada smo stigli na cestu koja povezuje Bosanski Petrovac i Ključ, Nikola nas je zamolio da podijelimo municiju. Rekao nam je: »Vi nećete oskudjevati, jer u Operativnom štabu za Bosansku krajinu ima municije dovoljno.« Dali smo im polovinu municije, pozdravili se i izljubili. Oni su se vratili u Četu, a mi smo nastavili put ka Operativnom štabu za Bosansku krajinu, koji se u to vrijeme nalazio u Podgrmeču, kod Lušci-Palanke.

U Operativnom štabu, prvi naš susret bio je sa drugom Markom Bajićem koji nam je rekao da u Pratećoj četvi ima još Petrovčana i da će nam biti dobro. Marko je rodom od Prijedora. Odveo nas je kod komandira Čete Steve Kecmana. Stevo nas je predstavio cijeloj Četi. Naša je dužnost bila kao i većine drugova, s tom razlikom što smo nas dvojica imali dopunsku dužnost kao kuriri. Rekao nam je da je nas dvojicu odredio za kurire jer mi najbolje poznajemo teren na kome smo se nalazili, a naročito petrovački i drvarski kraj.

Kurirsku dužnost smo primili sa velikim oduševljenjem, jer smo računali da će nas put nekom prilikom odvesti i do naše Krnjeuške čete, te da će nam se pružiti prilika da se susretnemo sa našim toliko voljenim Krnjeušanima. U Pratećoj četi smo se dobro i brzo snašli. Upoznali smo se, kako sa borcima, tako i sa rukovodstvom Operativnog štaba.

Moram reći da nam je posebno zadovoljstvo činilo to što smo tada imali prvi put priliku da vidimo i upoznamo naše više rukovodstvo, a posebno komandanta Operativnog štaba Kostu Nada i političkog komesara Osmana Karabegovića, kao i našeg prvog partizanskog pilota Franju Kluza.

SAMO IM JOS FALI DUVANA

Dode Dudan Miljević u petrovačku čaršiju, a kada ga ugledaše ustaše odmah ga privedoše za jedan sto za kojim je sjedio ustaški oficir. Počeše ga opširno ispitivati o ustanicima.

Jedan ustaša ga upita: »Ima li ih dosta? Kakvo im je oružje? Dobivaju li pomoć sa strane i od koga?« Drugi ustaša odmah nastavi: »Jesu li ustanici obučeni u vojničke uniforme?« A oficir prihvati: »Gdje spavaju, imaju li šta jesti?«

Miljević, sav uplašen i zbunjen pitanjima, odgovori: »Znajte, ljudi, ustanici imaju sve, sve to o čemu vi pitate. Imaju oni svega, oružja, municije, odjeće, obuće, hrane i drugo, a jedino im fali duvana i cigara, pa sam ja zato došao u grad da to kupim i da im donesem.«

DUŠAN M. KNEŽEVIĆ

SJECANJA NA ĐURU PECANCA — ĐUREKANA

Rođen je u selu Suvaji 1916. godine, u siromašnoj zemljoradničkoj porodici. Osnovnu i građansku školu učio je u Bosanskom Petrovcu. Pošto sam i ja pohađao i jednu i drugu školu u Bosanskom Petrovcu, iako je Đuro od mene bio nešto stariji, bili smo nerazdvojni školski drugovi. Još prije rata on se oduševljavao prvom zemljom socijalizma SSSR-om i naprednim idejama marksizma-lenjinizma. Kada smo se poslije podne vraćali iz škole znao je uz čitav put, pa i satima, da samo o tome priča. Među školskim knjigama nosio je i knjige »Kako se kalio čelik«, »Mati« od Maksima Gorkog, što je u ono vrijeme bilo dosta opasno.

Napredne ideje ulio mu je njegov stariji brat Milan, student pravnih nauka. Milan je umro u svojoj tridesetoj godini, ne dočekavši i ne vidjevši ono za šta se tako žarko borio.

Đurekana je olkupacija naše zemlje zatekla u bivšoj jugoslovenskoj vojsci u Makedoniji. Sa grupom drugova probijao se iz Makedonije i vratio u svoju rodnu Krajinu. Odmah po dolasku iz Makedonije počinje da radi na pripremama NOP-a. Oko sebe okuplja grupu u kojoj su Milanko Pećanac, Dmitar Đumić, ja i još neki omladinci. Grupa održava vezu sa Rađivojem Rodićem u Kmjeuši, Zdravkom Čelarom u Rašnovcu i Vojom Krecom u Bosanskom Petrovcu. Prije početka ustanka bili smo stalno zajedno sa Đurekanom i neprekidno smo proučavali materijale koje nam je slao drug Vojo Kreco. Naš prvi orga-

nizovani zadatak bio je da prikupljamo pomoć i hranu za Jevreje i Srbe koje su ustaše protjerali iz Bihaća. Mi smo svaki dan prikupljali mlijeko, hljeb, brašno, kajmak, sir, jaja i drugo, odnosili to u Petrovac i predavali Voji i drugovima koji su se brinuli o protjeranima. Svaki put kada bismo došli u Petrovac, Vojo bi nas upoznao sa situacijom kod nas i u svijetu. Govorio nam je o pripremama naroda za predstojeće događaje.

Negdje u junu, pred sam napad na SSSR, pozvani smo na sastanak kod Radivoja na Rasinu. Nismo znali o čemu se radi. Bilo je riješeno da na sastanak pođemo Đurekan, D Mitar i ja. Znam da je bila nedjelja. Šumske jagode su bile dobro rodile i već su dozrijevale. Rečeno nam je da to iskoristimo ako bi se neko interesovao za naš dolazak. Trebalo je reći da idemo u jagode, jer je Rasina bila poznata po njima. Do ovog sastanka nije došlo, zbog toga što su dan ranije u ruke ustaša pala dva Radivojeva najbolja saradnika, koji su sa njime pripremali ovaj sastanak. Pao je Slavko, Radivojev mladi brat i Brane Polovina. Otjerani su u logor Karlo'bag i tamo kao članovi KPJ strijeljani.

Na sastanak sa Đurekanom smo pošli vrlo rano. Bili smo raspoloženi. Trebalo je sva trojica da se nademo u jednoj šumici pored sela kroz koje prolazi put Petrovac

— Bosanska Krupa. Dok smo ja i Đurekan čekali Dmitra iznenada iz pravca Kmjeuše pojavila su se jedna kola. U njima smo vidjeli dvojicu ustaša i dva mladića. Nismo ih prepoznali, jer nismo smjeli da se približimo cesti. Nismo ni pretpostavljali da su to oni naši drugovi. Ali kroz glavu nam se nešto stalno vrmalo i mi smo zanemarili svaki razgovor i samo smo o tome diskutovali i nagađali ko bi to mogao biti. Raspoloženje nam se pokvarilo. Čuteći, došli smo u selo Brestovac i skrenuli putem preko Polja za Rasinu. Iznenada iz jedne živice izišao je pred nas jedan mladić i zaustavio nas. Bili smo iznenađeni njegovom pojavom. Rekli smo mu da smo iz Brestovca i da idemo u jagode, jer su nam jutros i djevojke tamo pošle. Mladić je rekao da nas poznaje, da ga je poslao Radivoje i rekao da se odmah vratimo i da nas je i on tu čekao nekoliko sati. Takođe, kazao nam je da

postoji mogućnost da su krnjeuške ustaše doznale o sastanku na Rasini, da su Slavko i Brane pali u ruke ustaša, te da su već otjerani prema Petrovcu. Sad nam je postalo jasno ko su bili mladići u onim kolima. Da smo znali mogli smo organizovati njihovu otmicu, iako oružani ustanak nije počeo. To je bio vrlo težak gubitak za Partiju i Pokret, jer su u ruke ustaša pali omladinci koji bi svojim radom i svojom sposobnošću mnogo doprinijeli NOP-u u tim krajevima, gdje je i onako bilo vrlo malo kadra.

Kada su drugovi iz Drvara 27. jula otpočeli oružani ustanak, mi smo dva-tri dana kasnije sazvali sve muškarce sela Suvaje i održali sa njima sastanak. Đurekan je tada održao vatreni govor, a zatim smo na licu mjesta počeli popisivati oružje, municiju i dobrovoljce za vod. Ljudi su nam prijavili 7 vojničkih pušaka i mnogo lovačkih. Te iste večeri formirali smo Prvi suvajski vod. Đurekan je bio prvi komandir Voda.

Organizovali smo straže i položaj prema Petrovcu i uspostavili vezu sa svim okolnim selima. Izvršili smo zaprečavanje i prokopavanje puta prema Petrovcu i Krnjeuši.

Poslije tri dana oružanog ustanka Đurekan, zajedno sa mnom i još dvojicom drugova, u Rasfovači pravi zasjedu na drumu Petrovac — Bihać i zarobljava jedna ustaška kola sa materijalom, jednu pušku, nekoliko bombi i nešto municije. Ovo je bila naša prva oružana akcija i naš prvi dragocjeni plijen, jer je ta puška u ono vrijeme za nas mnogo značila.

Dan-dva kasnije naš Vod, u zajednici sa drugovima iz Medenog Polja, izvodi jednu veću akciju. Opet pravimo zasjedu u Rastovači na istom mjestu. Tada sačekujemo i napadamo 3 kamiona ustaša koji su pošli iz Petrovca prema Bihaću. U ovoj akciji uništavamo ustaše, zarobljavamo jedan teški mitraljez, tri puškomitraljeza i više ratne opreme. Kamione smo odmah na cesti spalili. Tom prilikom iz Petrovca ustaše su intervenisale tenkovima. Đurekan je tenkove sačekao na otvorenom prostoru, zadržao ih i omogućio da se ostali drugovi povuku. Jedan tenk je uspio da sustigne druga Pericu Krtinića i da ga

pregazi zajedno sa plastom sijena iza kojeg se Perica sklonio.

Durekan je bio neobično hrabar. On nije znao šta je zaklon. Svaki dodir sa neprijateljem toliko ga je dražio i uzbuđivao da je bio prosto van sebe. Bio je do kraja pošten i disciplinovan. Nije polagao na svoj spoljni izgled i oblačenje. Često smo ga zato morali opominjati. Toliko je vodio brigu o svojim borcima da je više puta sa sebe skidao neki dio opreme ili sazuvao opanke pa davao drugima, a sam išao bez šinjela i u čarapama. Isto tako bio je plahovite naravi. Ako bi se neko i najmanje ogriješio o NOB, odmah bi planuo. Jednom prilikom izveo je pred četu svoga starijeg brata Tomu i htio ga strijeljati. Toma je sa još tri seljaka došao moliti da Italijane ne napadamo blizu kuća. Drugovi iz stroja jedva su ga spriječili da ne strijelja brata i ove drugove.

Nosio je punu torbicu ručnih bombi i od njih se nije nikada odvajao. Po formiranju Vođeničko-SuvajSke čete bio je pomoćnik komesara. Kao partijski rukovodilac Čete, posebnu brigu je vodio o Omladinskoj četi koja je bila formirana i vršila obuku i druge zadatke, ali nije imala oružje. Iz ove Čete su se popunjavale partizanske jedinice. Kad bi god uhvatio imalo vremena uvijek je bio sa omladincima i u vatrenom zanosu govorio im o NOB, o ulozi KPJ, o SSSR i Crvenoj armiji.

Poginuo je herojski 5. maja 1942. godine u selu Bravsku, u borbi sa dijelovima italijanske divizije. Njegovi borci ga nisu nikada zaboravili. Među borcima i krajiškim narodom o njemu su stvorene legende i spjevane pjesme.

JEFTEN MARINKOVIĆ

NARODNI ZBOR U MARINKOVIĆA GAJU

Koncem juna i početkom jula 1942. godine u jednom dijelu sela Smoljane i u jedinom dijelu sela Krnje Jele počela je nešto jače oživljavati četnička propaganda. Javljali su se reakcionarni elementi nagovještavajući veći prodor neprijateljskih snaga na teritoriju Petrovca, pričući brzi poraz partizanskih snaga. U propagandi su se koristili velikim žrtvama partizanskih jedinica do kojih je dolazilo u svakodnevnim barbama u to vrijeme na području Ključa, Krupe i Bihaća usljed čega su svakodnevno pristizali poginuli borci ovog kraja ili ranjenici. Malodušnici su padali u razočarenje, a ovim su pričama nasjedali i neki pošteni seljaci. Neki pročetnički elementi koristeći tako stanje otpočeli su življom pričom o nužnosti spašavanja ovog naroda od teške sutrašnjice koja ih očekuje radi predstojeće neposredne ofanzive pa su pripovijedali spas u osloncu na četništvo i Italijane.

Da bi partijska organizacija i druge antifašističke snage kontrirale ovoj propagandi, održana je sjednica biroa opštinskog komiteta KPJ za opštinu Smoljanu, kojoj je prisustvovao Ilija Došen i tom prilikom je donesena odluka da se u toku sutrašnjeg dana organizira masovni narodni Zbor za ovo opštinsko područje. Zbor je zakazan u Marinkovića gaju u Smoljani.

Već sutra oko 12 sati po lijepom i sunčanom vremenu masovno je narod došao na veliki narodni opštinski zbor.

Zbor je otvorio Uroš Kecman predsjednik opštinskog narodnog odbora za opštinu Smoljane. On je u svom pret-

hodnom izlaganju otvoreno iznio razloge za ovaj zbor; šta pričaju reakcionarne snage, šta nam priželjkuju i kako se ponašaju. Poslije svog kraćeg govora dao je riječ Iliji Došenu. Ilija je bio veoma popularan čovjek, narod ga je sa oduševljenjem pozdravio a on je govorio o spolj-nopolitičkim događajima analizirajući stanje na svjetskom ratištu ističući više elemenata koji idu u prilog savezničke pobjede nad Hitlerovom fašističkom koalicijom. Istakao je zakonitosti koje uslovljavaju raspadanje fašističke koalicije, o neminovnosti njemačko-talijanskog poraza i o besmislici njihovog saveza sa Japanom. Govorio je, pored ostalog, o napredovanju Crvene armije i njenoj prednosti, koju je već tih dana očito ostvarivala nad ratnom mašinom Njemačke i njenih saveznika. Njemačke jedinice su se još uvijek borile na teritoriji Sovjetskog Saveza. Ilija je ovo opširnije obrazlagao radi toga što su upravo četnički elementi propagirali skori slom Crvene armije i širili takve glasove.

Ilija je kao organizator ustanka i revolucionar od ranije uživao veliko povjerenje kod naroda, pa je njegov poziv na jedinstvo naroda značio mnogo a vrlo je vješto obrazlagao značaj jedinstva te rad za NOB i potrebu energičnog suprotstavljanja ovoj defetističkoj i demoralizatorskoj propagandi.

Poslije Došena govorio je komandant Petrovačkog bataljona Milan Zorić. On je u ime boraca pozvao narod da se suprotstavi svim elementima koji propagiraju četničku ideologiju, isticao je smisao četničke saradnje sa okupatorom i ustaškim pokretom. Sire je izlagao uspjeh partizanskih jedinica i nagli razvoj NOB-a i u ostalim mjestima Jugoslavije obrazlažući da će partizanske žrtve i ranjavanja naših boraca imati svojevrsnu vrijednost za dalji razvoj borbe.

Zorić je naročito isticao razvoj NOB-e u Hrvatskoj i istočnoj Bosni. Ovo je izlagao radi toga što je četnička propaganda govorila da se borba jedino vodi pod rukovodstvom komunista u srpskim krajevima Bosanske krajine i da na taj način komunisti žele uništiti srpstvo i srpski narod.

Ispred omladinske organizacije govorio je sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a i član SK SKOJ-a Vlado Kecman ističući u svom govoru masovno učešće omladine u NOB, ističući mnoge omladinske akcije u slobodarskom Beogradu. Govorio je o Zagrebu i o borbama partizana. On je istakao da se na području Dalmacije vode snažne partizanske borbe tvrdeći da je narodnooslobodilački pokret dobio masovni karakter na području Crne Gore.

Ova brza intervencija partijske organizacije na ovom području snažno je paralisala neprijateljsku propagandu, koja je doživjela krah, jer su nakon nekoliko dana politički radnici objašnjavali naše pobjede u Ključu, Sanici i borbe koje su se vodile pred Bihaćom i Krupom. Tih dana je izvršen i proboj na Kozari, a Bosanska krajina je bila cijela u plamenu ustanka. Topovske paljbe, koje su se u daljim čule, bile su znak tih velikih borbi i širenja narodne revolucije u cijeloj zemlji.

Neposredno iza ovog zhora u partizanske jedinice se javilo dobrovoljno preko tridesetak omladinaca i omladinki.

PORODIČNA PODVALA

Krajem 1941. godine dođoše italijanski vojnici u Medeno Polje. Pokupiše većinu stanovnika u stroj i počeo da pretresaju ljude, žene i djecu.

Vidje to Marko Šarac u kojeg se zatekao pištolj i, pretpostavljajući da fašisti neće pretresati žene, on pruži pištolj svojoj majci Duji. Zena se uplaši pa baci pištolj u zobnicu konja koga je za ular držao njen muž Rade Uzelac. Desi se slučaj da Italijani otkriju pištolj u zobnici. Počeo da udaraju Rada, koji uopšte nije znao da je pištolj u zobnici. Fašisti su ga odveli u Drvar, mučili i tukli, ali ni Rade ni Italijani nisu doznali ko je podmetnuo pištolj u zobnicu.

ANEKDOTA

VID DUKIĆ

JUNAČKA SMRT JOVE Đ. DUKICA

U poratnoj 1923. godini u Koluniću se rodio Jovo kao drugi sin Đurđa i Kose Dulkić. Odrastao je na krševitom i neplodnom tlu u zbijenom zaseoku Dukića, gdje nije bilo prostora ni za igru, seim za plojanje i palanje na kame-nitom putu. Ta šlkrstost ambijenta i uslova života imali su odraz na životni put Jove. U takvim uglovima rastao je momčina kome je bilo sve tjeskobno, pa se otimao ži-votu kao iz procijepa.

Naviknut na malo, naporno i teško a i na obaveze Jovo uz rad kod kuće uspješno završava osnovnu školu. Po završetku škole sa bratom i rođacima odlazi na šumske radove u Osječenicu, gdje do rata radi na rušenju, cijepa-nju, tovaranju i spuštanju drva za celulozu vagončićima (furama) do stovarišta.

Od kuće Jovo je polazio rano izjutra u šumu sa fe-njerom i vraćao se uveče sa fenjerom, jer je radio daleko — pod Zeljanikom kod Bastaškog Dola, do kojeg je tre-balo 2—3 sata hoda, penjanja uz strme padine masiva Osječenice ,i toliko nazad, da bi, kada radi, zaradio 20—25 dinara. Obično je radio u partiji sa bratom Mićom. Pri-likom testeranja stavili bi prženi kukuruz na kapu pored sebe i slobodnom rukom zasipah usta.

Ustanak ga je zatekao kod Međeđe Doline i Tronoge. Već 28. jula, umjesto na posao ,otišao je na zbornu mjesto kod izvora Draguljevac, iznad sela gdje se formirao odred »Osječenica«. A imao je nepunih 18 godina. Prvih dana je kao i drugi omladinci bez oružja obavljao kurirske po-

slove, bio na straži, najčešće na mrtvoj straži, prikupljajući kamenje da bi ga bacao na onog ko nepozvan naiđe i stvorio vrijeme da se probude ostali borci koji su se odmarali. Zajedno sa jednim koloničkim vodom a po naređenju Slavika Rodića odlazi u Ograđenicu, gdje Medenopoljski odred postavlja zasjedu u Rastovači i tom prilikom zarobljava dva kamiona, dva teška mitraljeza i nekoliko pušaka, a ubija nekoliko neprijateljskih vojnika. U tim borbama Javo se ističe, ali ne uspijeva da dobije pušku jer »nije služio vojsku«. Tako Koluničanima pripadne jedan teški mitraljez kome je osnovni vatreni položaj bio na Dukića gredi ,a rezervni na Trnjaikovića ili Rakića gredi. Jovo postaje jedan od pomoćnika na teškom mitraljezu i tu ostaje do oktobra 1941. godine. Išao je često u napad na Petrovac ili otvarao vatru sa Gradine. Jovo se isticao i fizičkom snagom, disciplinom, hrabrošću i drugarstvom pri izvršavanju borbenih zadataka. Zbog toga mu je bilo teško vratiti se kući zbog privremenog prekida borbe u italijanskoj ofanzivi, iako ga borbeni elan nije napuštao. Uskoro je uključen u omladinske akcije i krajem 1941. godine postaje član SKOJ-a. Kao skojevac politički djeluje među omladincima naročito u pogledu davanja otpora talijanskoj i četničkoj propagandi.

Uskoro Jovo ponovo odlazi u Vrtočku partizansku četvu i zajedno s njom u Udarni petrovački bataljon u I krajišku brigadu. Kao mitraljezac vodio je mnogobrojne borbe sa četnicima na Manjači, Nijemcima i ustašama oko Prijedora.

U jednoj borbi kod Kadine vode na Manjači avgusta mjeseca 1942. godine Jovo je poginuo na sljedeći način: Jedna neprijateljska grupa je prodrila u Manjaču i kamuflirala se. Mi smo je trebali naći, pa smo se razvili u streljački stroj i tražili je. Oni su se zabarikadirali na jednom uzvišenju i pripustili nas tako da je iznenada na nju naišao jedan vod I čete komandira Vukše Bogdana i našao se u bezizlaznoj situaciji. Nije uspio da likvidira neprijatelja i trebalo je na neki način izvući taj vod iz opasnosti. Jovo Dukić, desetar, ujedno i puškomitraljezac tukao je po otvorima jednog bunkera koji je ugrožavao izvlačenje voda. Pošto je on poginuo, Rade Lajić je uzeo puškomitraljez i

produžio djeinstvo po bunkeru pa je i on poginuo. Iza njega je na istom mitraljezu poginuo Stevo Popadić, komandir voda. Zadnji je ostao pomoćnik puškomitraljesca Majstorović (mislim da mu je bilo ime Mile). Uzeo je puš'komitraljez i produžio da djei'stvuje po bunkeru. I on je bio smrtno ranjen. U međuvremenu, zahvaljujući njihovoj aktivnosti, vod se izvukao iz opasne zone i pokušao Majstorovića da izvuče. Shvatajući da je to nemoguće, doviknuo nam je da to ne činimo i da bi nas u to uvjerio aktivirao je bombu i ubio se, da bi spriječio nove žrtve.

Drugog dana kada smo likvidirali otpornu tačku neprijatelja našli smo sva četiri hrabra borca, Jovu i njegove drugove kako leže jedan na drugom.

HOĆE ODŠTETU

Doleti nekoliko ustaških aviona prvih dana ustanka 1941. godine i baciše dvije-tri avionske bombe na selo Kolunić. Pogodiše pojatu domaćina Ostoje Novakovića.

Ostoja, pošten čovjek, navikao da poštuje svaku vlast, pa i onu koja baca bombe na selo, uze štap u ruku i uputi se ustaškoj vlasti u Petrovac da prijavi štetu koja je nastala od bombardovanja.

Kada su ustaše saslušale Ostojeine navode, a pošto je on uporno od njih tražio nadoknadu štete, oni ga strpaše u zatvor i prebiše na mrtvo ime, govoreći mu: »Evo ti odšteta«.

DRAJKO ĐUKIĆ

BORBE PETROVAČKOG BATALJONA POČETKOM 1942. GODINE

U Bosanskoj Krajini u vremenskom razdoblju oktobar—novembar—decembar 1941. godine, Italijani, ustaše i četnici ne samo da nisu imali uspjeha, nego su svakog dana trpjeli poraze. Ustaničke jedinice su iz dana u dan narastale i organizaciono jačale. U to vrijeme na području sreza bosanskopetrovačkog nalazile su se sljedeće ustaničke jedinice: Prva petrovačka (Drinička), Druga petrovačka (Suvajsko-Vodenička), Krnjeuška, Vrtočka, Vakufska i Bravska četa (Bravska četa je pripadala Podgrmečkom bataljonu Prvog krajiškog odreda), jedan samostalni vod i nekoliko naoružanih grupa po selima. Ukupno je bilo oko 650 naoružanih boraca.

Stab Petrovačkog bataljona ,koji se tada nalazio u selu Krnjeuša, prema dobijenim upustvima, riješio je da početkom januara 1942. godine očisti svoju teritoriju od četnika.

Planom je predviđeno da se očiste sva sela od četničkih bandi, a ukoliko budu intervenisale italijanske jedinice da se povede borba i sa njima. Komandant Bataljona Slavko Rodić otpočeo je 14. januara 1942. godine, sa Vakufskom četom, čišćenje terena. Za četiri dana očišćena su sela: Bjelaj, Vodenica, Skakavac, Suva ja, Smoljana, Drinić i Bukovača. U selu Drinić priključila se Vakufskoj četi i Prva petrovačka četa. Poslije dva dana boravka u selu Drinić obadvije čete su produžile čišćenje. U prolazu kroz selo Kolunić naišli su na grupu i talijanskih vojnika (njih

2,1) i razoružali ih bez borbe. Iste večeri Bataljon je stigao u selo Medeno Polje, koje se nalazi ispod planine Osječenice, udaljeno od Bosanskog Petrovca 8,5 kilometara. Borci su razmješteni po kućama u grupiama od 3 do 6 boraca.

Noću 20/21. januara 1942. godine italijanska komanda u Bosanskom Petrovcu doznala je gdje su zanoćile čete i uputila oko 580 vojnika sa 2 brdlska topa (u Bosanskom Petrovcu se nalazio 3. bataljon 152. pješadijskog pulka divizije Sasari) i grupu od pedesetak četnika, da izvrše napad na naše snage. Neprijatelj je imao namjeru da sa tilm snagama rano ujutro izbije južno od sela Medeno Polje i da tako onemogućí četama da zauzmu položaje na sjevernim padinama Osječenice. Italijani su namjeravali da potišnu ustaničke snage u polje, računajući na svoju nadmoćnost u ljudstvu i naoružanju, da ih tako lakše unište. Grupu četnika Italijani su uputili da zauzmu položaje u visini Bunarića, sa zadatkom da postave zasjede i da iz zasjeda dočekaju grupe naših boraca koje bi se eventualno probile prema šumi, a u slučaju da čete zauzmu položaje na padinama Osječenice, da ih napadnu sa leđa.

Omladinski pozadinski radnik Mićo Đulkić pošao je izjutra 21. januara u selo Kolunić i primijetio neprijateljsku kolonu 3 km pred selom. Odmah je to javio najbližoj grupi boraca. Za pola sata obaviješteni su Štab Bataljona i komande četa. Štab Bataljona donosi odluku da jedan vod uputi prema šumi, radi obezbjeđenja od eventualnog napada sa te strane, a ostale snage da zauzmu položaje na bezimenim visovima, 500 metara zapadno od kote 745, da dočekaju neprijateljsku kolonu i da je razbiju. Međutim, italijanska kolona bila je sasvim blizu i prijetila je opasnost da Italijani zauzmu dofflinirajuće položaje južno od sela. Zbog toga Štab Bataljona upućuje grupu od 36 boraca (koji su se nalazili u najbližim kućama) da zauzmu položaje na bezimenim visovima. Na ostale dijelove i na komandu Prve petrovačke čete Štab Bataljona nije uspio da prenese naređenje Zbog kratkoće vremena. Ostale naše snage samoinicijativno su zauzele položaje na sjevernim ograncima Osječenice dijelom prema šumi ,a dijelom prema itali janskoj koloni.

Vrijeme je bilo vrlo hladno (oko 15 ispod nule). Snijeg dubok jedan metar. Neprijatelj se kretao u koloni prtinom, isturivši ispred kolone patrole na odstojanju 100—200 metara.

Naši borci su sačekali neprijatelja na odstojanju od 50 metara i otvorili snažnu vatru. Prednji dijelovi italijanske kolone, poslije neuspjelog pokušaja da se razviju, otpočeli su povlačenje. Sredina i začelje kolone razvile su se za borbu, da bi omogućili povlačenje čelu, ali uslijed energičnog juriša naših boraca to im nije pošlo za rukom. Poslije jedne borbe Italijani su prešli u opšte povlačenje gonjeni u stopu od naših boraca. Neprijatelj je odstupio u koloni, ne pružajući nikakav otpor. Borci su pristigli začelje neprijateljske kolone, otpočeli su razoružavati neprijateljskih vojnika i gonili kolonu do neposredne odbrane Bosanskog Petrovca. U borbi je zarobljeno 70 neprijateljskih vojnika, ubijeno oko 200 i otprilike toliko ranjeno. Po naknadno dobitim podacima od 580 neprijateljskih vojnika vratilo se u garnizon samo 80 zdravih. Među poginulim neprijateljskim vojnicima i oficirima nalazio se i komandant bataljona. Zaplijenjeno je 6 puškoimitraljeza, dva teška mitraljeza, dva topa 75 mm (jedan je bio oštećen), oko 200 pušaka, dosta municije i ostale spremne.

Od 36 naših boraca, koji su učestvovali u borbi, jedan je lakše ranjen, a zamjenik komandanta Bataljona Nikola Karanović teže. Pored toga jedan borac je lakše ozlijeđen prilikom razoružavanja neprijateljskih vojnika u momentu kada su se naši borci pomiješali sa njima.

Četničke bande, zbog ovakvog razvoja situacije, nisu smjele ni da izvrše napad nego su se povukle.

Kada je otpočela borba sa Italijanima, dio naših snaga, orijentisanih prema četnicima, uputio se prema italijanskoj koloni, ali nije učestvovao u borbi pošto je gonjenje neprijatelja uslijedilo takvim tempom da ga je, zbog udaljenosti (oko 3 km) bilo nemoguće stići.

Učinjen je propust što se toliko ustaničkih snaga orijentisalo prema šumi, što se desilo zbog nedostatka vremena. Situacija je bila takva da se bez većih gubitaka mogla cijela kolona uništiti presijecanjem odlstupnice.

Odmah drugog dana poslije ove borbe formirana je Södrna petrovačka četa (omladinska) sa logorom u Medenom Polju. Četa je brojala 65 boraca. Veći dio zaplijenjenog naoružanja dat je Prvoj petrovačkoj i Vakufskoj, a manji dio Drugoj petrovačkoj četi. Topovi su prebačeni u Podgrmeč i dodijeljeni tamošnjim jedinicama.

■Ova borba je predstavljala i veliki politički uspjeh. Ona, u stvari, znači kraj privremene pasivnosti ustaničkih snaga, koja je trajala u ovom kraju oko tri mjeseca. Ubrzo su uslijedile borbe protiv itali janskih snaga na teritoriji Like, Drvara, Grahova i Glamoča. Polet narodnih masa postao je u ustanku još širi i snažniji. I ovom prilikom potvrđena je istina koju je uvijek podvlačilo rukovodstvo naše Partije da je uiz pravilan organizacioni i politički rad Partije osnovno sredstvo za izvršenje i razvoj ustanka — oružana borba i fizičko istrebljivanje neprijatelja. Ova borba je predstavljala prekretnicu u daljem vođenju borbe protiv Italijana i od tog vremena široke narodne mase su se angažovale još aktivnije, bez oibzira na sve teškoće. Bez rezerve su vjerovale u liniju Partije i više se u tom kraju nisu pojavljivala nikakva kolebanja.

Sedma omladinska četa dobila je poslije formiranja zadatak da spriječi neprijatelju saobraćaj između Bosanskog Petrovca i Oštrelja, u čemu je potpuno uspjela. Koncem januara likvidirala je nekoliko četnika, a 6 zavedenih prebjeglo je Četi. Vakufska četa je poslije ove borbe upućena na svoj sektor Vakuf — Stjenjani, orijentisana prema Bihaću. Prva Bihaćka četa razmještena je po vodovima u sela Šekovac, Bravski Vaganac i Šobotovac sa zadatkom da kontroliše komunikaciju Bosanski Petrovac — Ključ, a da jednim vodom saraduje sa Sedmom omladinskom četom u slučaju intervencije jačih neprijateljskih snaga drumom Petrovac — Oštrelj. Bravdka četa je bila na položajima Paunovac, Cigelj, Stari Budelj, prema Sanići. Druga petrovačka četa je držala položaje oko Bosanskog Petrovca sa sjeverozapadne i sjeverne strane. Krnjeuška četa ostala je i dalje u Podgrmeču i djelovala je prema Prijedoru i Bosanskom Novom, a Vrtočka četa je bila na području Vrtače — Bjelaj i kontrolisala komunikaciju Bosanski Petrovac — Bihać. Neprijateljska posada

(3. četa 3. bataljona 152. pješadijskog puika) u Oštrelju, zbog blokade nije imala vezu ni sa Drvarom ni sa Bosanskim Petrovcem, uslijed čega je napustila Oštrelj i početkom februara probila se prema Drvaru, ostavivši svu municiju i materijal.

Do kraja 1942. godine Petrovački bataljon bio je u sastavu Prvog krajiškog odreda, a tada je prišao novoformiranom Petom krajiškom odred. Koncem februara Petrovački bataljon dao je oko 50 boraca za formiranje Proleterskog bataljona Bosanske krajine.

Početkom marta iz domobranske satnije u Bosanskom Petrovcu izbjeglo je 45 vojnika i predalo se Prvoj četi, donijevši sve svoje naoružanje. Ovaj zadatak pripremala je partijska organizacija u gradu.

U prvoj polovini marta izvršen je napad na sela koja su zaposjedale ustaše: Mezići, Hadžići i Vojići (isključki srez). Napad su vršile Prva, Sedma omladinska i Bravska četa **iz** Petrovačkog i dvije čete iz Podgrmečkog bataljona. Napad nije uspio, jer je izvršen sa zakašnjenjem, a nije bilo ni dovoljno sadjejtva između četa. Pripreme za napad bile su dosta površne i slabe. U ovoj borbi ustanici su imali nekoliko mrtvih i ranjenih boraca.

Krajem marta izvršeno je spajanje Druge i Sedme omladinske čete. Prilikom formiranja Udarnog bataljona Prvog i Petog krajiškog odreda — koncem marta 1942. godine — u njegov sastav su ušle iz Petrovačkog bataljona Prva i Druga četa. Udarni bataljon je poslije formiranja upućen na područje Manjače i Mrkonjić-Grada, sa zadatkom da tamo razbije četnički pokret koji je bio uzeo širi zamah. Druga petrovačka četa ostala je u sastavu Udarnog bataljona do konca aprila, kada je povučena na petrovački sektor, uslijed pomanjkanja snaga u borbi protiv italijan'Skih jedinica. Prva četa ostala je do kraja u sastavu Udarnog bataljona i 21. maja ušla je u sastav Prve krajiške brigade.

Usljed naglog razvoja ustanka i brojnog porasta ustaničkih jedinica zaprijetila je opasnost neprijateljskim garnizonima da budu uništeni, jer su bili blokirani. Neprijatelj je povremeno uspijevao, angažujući jače snage, da se probije komunikacijama do svojih garnizona u Drvaru, Bo-

sanskom Petrovcu, Ključu, Mrkonjić-Gradu i Sanskom Mostu, ali su mu uvijek pri proboju nanošeni teški gubici. Zato su Italijani vršili proboje do svojih garnizona samo u krajnjoj nuždi, radi doturanja hrane i ostalog materijala, kada bi pojedini njihovi garnizoni ostali bez najneophodnijih sredstava za optstanak. Između Drvara, Petrovca i Ključa neprijatelju je bio potpuno onemogućen saobraćaj u razdoblju januar — maj 1942. godine.

U Bosanskoj krajini bio je raspoređen veći dio i talijanske divizije Sasari, koja je od februara ušla u sastav 18. armij'skog korpusa. U Drvaru se nalazio Štab 152. pješadijskog puka sa 2. bataljon om, pulkovskom četom minobacača 81 mm, 3. bataljon 151. pješadijskog puka i 3. divizion (M. 75-13) 34. artiljerijskog puka. U Bosanskom Grahovu se nalazio 1. bataljon 151. pješadijskog puka, u Bosanskom Petrovcu 3. bataljon 152. pješadijskog puka, u Ključu 1. bataljon 152. pješadijskog puka i u Mrkonjić-Gradu se nalazio 31. bataljon 4. bersaljerskog puka (iz sastava jedinica za ojačanje divizije), dok se u Sanskom Mostu nalazila 3. baterija 3. divizion 34. artiljerijskog puka, vjerovatno sa nekim pješadijskim dijelovima. Ostali dijelovi divizije su se nalazili u Kninu, Gračacu i Srbu. U svakom od ovih garnizona nalazilo se i po 200—1.000 ustaša i domobrana. Pored svih ovih, u Grahovu se nalazilo oko 50, u Drvaru 30, u Petrovcu 35 i u Mrkonjić-Gradu oko 400 četničkih bandita.

Neprijatelj je početkom maja počeo da izvlači posade iz Mrkonjić-Grada, Sanskog Mosta, Ključa, Petrovca i Drvara, da sa tim snagama i tamošnjim posadama organizuje solidnu odbranu Grahova i Knina. Povlačenje je bilo uslovljeno, pored političkih razloga, i teškom vojničkom situacijom u kojoj su se nalazile listalijanske posade. Posade iz Mrkonjić-Grada i Sanskog Mosta izvučene su preko Ključa, Petrovca i Drvara za Grahovo. Ustaničkim snagama je postavljen zadatak da neprijatelju onemoguće izvlačenje i da mu nanose što veće gubitke. U duhu izvršenja postavljenih zadataka, ustaničke jedinice su primijenile i odgovarajući način dještva sa ciljem da napadaju i uništavaju, u pogodnom momentu, i jače neprijateljske snage.

Prilikom izvlačenja neprijateljskih isnaga, jedinice Petrovačkog bataljona vodile su sljedeće borbe: krajem aprila neprijatelj je počeo da ise probija sa snagama od oko 700—800 vojnika iz Mrkonjić-Grada komunikacijom, isturajući lijevu pobočnicu pravcem Podrašnica — Orovljaini — Čađavica i dalje prema Ključu. Prva četa Udarnog bataljona, u sadjeystvu sa ostalim četama, vodila je jedan dan borbu sa tim italijanskim snagama na liniji Medna — Čađavica. Neprijatelj je drugog dana uspio da se probije u Ključ ostavivši u Mrkonjić-Gradu jednu ustašku bojnu i do 400 četnika. Prilikom proboja neprijatelj je imao oko 20 mrtvih i 35 ranjenih. Naše jedinice nisu imale gubitaka.

Neprijatelj je ostao nekoliko dana u Ključu i po pristizanju dijelova iz Sanskog Mosta otpočeo je probijanje prema Petrovcu. Bravska četa držala je Paunovac, Cigelj, Kopejnicu, Gornji Budelj na komunikaciji — Ključ — Bosanski Petrovac. Dijelovi Ribničkog bataljona držali su položaje na liniji Šiša, iznad sela Vojići.

Neprijateljske snage koje su se probijale prema Bosanskom Petrovcu brojale su oko 3.500 vojnika sa divizionom artiljerije. Za vrijeme opsade Sanice, Ključa i okolnih sela naše jedinice su u nekoliko navrata rušile i postavljale prepreke na drumu Ključ — Bosanski Petrovac u rejonu Paunovac. Neprijatelj je izgubio dva dana na opravci i uklanjanju prepreka sa drumu i u probijanju kroz Paunovac do Gornjeg Bravska. Po prodoru neprijateljskih snaga kroz Paunovac, Bravska četa je zauzela položaj na koti 1077. Toga dana pristigla je Druga petrovačka četa sa područja Manjače i zauzela položaje na liniji Gradić — Vučji vrh. Dijelovi Ribničkog bataljona ostali su na ranijim položajima. Zadatak naših jedinica bio je da ne dozvole neprijatelju prodor padinama Grmeča, da mu bočnom vatrom onemogućavaju napredovanje duž drumu i da u pogodnim momentima pređu u protivnapade.

Po izbijanju u Gornje Bravsko, sljedećeg dana, neprijatelj je produžio prodiranje duž drumu u pravcu Bosanskog Petrovca. U rejonu Gornje Bravsko ostavio je jednu četu i bateriju topova, u rejonu kote 880, a u rejonu Lerkovac jednu četu i baterije topova radi obez-

bjeđenja. Sa ostalim snagama nastavio je povlačenje duž drumova. Sa obje strane drumova isturio je pobočnice čija je pojedinačna jačina bila brojno jednaka snagama koje su nadržale duž drumova. Pobočnice su se kretale od drumova na udaljenju od 500—1.000 m. Pozadi pješadije, u srednjoj koloni, kretali su se artiljerija i biciklističke jedinice. Poslije prodora pješadije neprijatelj je pod jakim pješadijskim obezbjeđenjem izvlačio ostala sredstva i materijal.

Naše jedinice, Druga petrovačka i Bravska četa, djelovale su po desnoj, a djelimično i po srednjoj koloni. Desna kolona neprijatelja svakog dana je pokušavala da odbaci ustaničke snage sa položaja, ali bez uspjeha, jer su ustanici držali dominirajuće položaje. Neprijateljska artiljerija je stalno tukla naše položaje, ali im nije nanijela veće gubitke, pošto su borci imali dobre i sigurne zaklone.

Neprijateljsko obezbojeđenje u rejonu Gornje Bravsko nije napadano. Trećeg dana borbi, dok je još trajao proboj prema Bosanskom Petrovcu, Bravska četa dočekala je iz zasjede u Donjem Bravskom neprijateljsko obezbojeđenje koje se nalazilo u rejonu Gornje Bravsko i ubila 75 neprijateljskih vojnika, a 19 zarobila. Među zarobljenima bila su i dva oficira.

Izvlačenje neprijateljskih snaga iz Ključa do Bosanskog Petrovca trajalo je ukupno 7 dana. Pri izvlačenju posljednjih dijelova, kojima su se priključila i obezbojeđenja, ustaničke jedinice su prešle u napad i gonjenje i uspjele da potpuno razbiju sve jedinice sa obezbojeđenja koje su ušle u sastav kolone. Gonjenje je trajalo do linije Kapljuča.

Posljednjeg dana borbe stigle su 2. i 3. četa 1. bataljona Prvog krajiškog odreda sa sektora Palanka, Jelašinci, ali nisu učestvovali u borbi pošto su se morale povući zbog prodora neprijateljskih snaga iz Sanice u Lušci Palanku. Po lijevoj neprijateljskoj koloni djelovala je grupa boraca Prve petrovačke čete iz rejon Krstati vrh sa jednim teškim mitraljezom, ali joj nije nanijela ozbiljnije gubitke.

U ovim borbama ubijeno je oko 400 neprijateljskih vojnika, a veliki broj je ranjen. Zaplijenjeno je 200 pu-

šalka, 10 puškomi trai jeza, 120 bicikla, mnogo municije i ostale spreme. Naši gubici su bili 4 mrtva. Među poginulima bio je i komesar 2. čete Durekan Pečanac.

Poslije prodora italijanskih snaga u Bosanski Petrovac, Štab Petog krajiškog odreda došao je do zaključka da neprijatelj napušta to područje i postavio je zadatak Petrovačkom bataljonu da zauzme položaje na drumu Bosanski Petrovac — Drvar u visini sela Kolunić i da nastoji da neprijatelju nanese što veće gubitke. Pošto je dio snaga ovog Bataljona bio angažovan u borbama u rejonu Bravska, Štab Bataljona je imao na raspoloženju samo Vrtočku, Vakufsku i Krnjeušku četvu, ukupno Oko 300—350 boraca. Bataljon je rasporedio Vakufsku četvu na drumu neposredno iznad sela Kolunić, Krnjeušku na liniji crkva — kota 726, zahvatajući lijevim krilom dio sela Revenik, a Vrtočku na liniji Revenik — Kadinjača (kota 727).

Štab Bataljona je očekivao da će neprijatelj glavnim snagama nadirati duž drumu Bosanski Petrovac — Oštrelj. Prema toj pretpostavci izradio je plan po kome Vakufska četa treba da sačeka neprijatelja na bliskom odstojanju i da tek tada otvori vatru. Kad Vakufska četa otvori vatru, Krnjeuška i Vrtočka četa izvršiće snažan bočni napad. Međutim, neprijateljske snage oko 16. maja otpočinju prodor prema Drvaru sa glavninom snaga pravcem sela Bujadinice — Kalabino Brdo — Oštrelj i dalje za Drvar sa pobočnicom duž drumu preko Kolunića. Pobočnica se po izbijanju u visinu \kote 554 dijeli na tri dijela, od kojih dio snaga upućuje prema selu Revenik, dio snaga prema crkvi, a ostatak snaga (Oko polovine) produžava duž drumu. Zbog ovakvog nadiranja neprijatelja, borba nije otpočela onako kako je to predviđeno. Vakufska četa nije mogla da najprije dočeka neprijatelja, pa da onda ostale čete izvrše bočni napad.

Neprijatelj je oko 9 časova izbio pred položaje Krnjeuške čete kod crkve. Istovremeno sa izbijanjem neprijatelja kod crkve, čelo pobočnice stiglo je do škole. Borci su u rejonu crkve sačekali neprijatelja na odstojanju 25—40 m i onda otvorili snažnu vatru i prešli na juriš. Istovremeno je prešla u napad Vakufska četa i dio snaga Vrtočke čete. Neprijateljski dijelovi prema crkvi u selu Reveniku od-

maih su razbijeni i većim dijelom uništeni, dok je manji dio uspio jedva da se povuče u sastav glavnine. Glavnina neprijateljske pobočnice zaposjela je školu, okolne zgrade i usamljene kuće na raskrsnici puteva duž 'druma. Naše snage su izvršile energičan napad na glavninu neprijateljske pobočnice. Neprijatelj se žilavo branio, a to mu omogućavaju i posjednute zgrade sagrađene od kamena, oko kojih se prostirao brisani prostor. Naši puškomitralješci djelovali su preko svog streljačkog stroja na školu i kuće. Za to vrijeme ostali su se brzo i spretno prebacili, i pored neprijateljske vatre, na odstojanje odakle su borci mogli da djeluju ručnim bombama. Bombama je likvidiran neprijatelj u školi i u okolnim kućama. Ostatak neprijateljskih snaga povukao se prema Bosanskom Petrovcu i prema glavnoj koloni. Ovdje se osobito istakao Đuro Vojvodić, zamjenik komandira Vakufske čete, koji je sam bombama likvidirao neprijatelja u školi. U ovoj borbi ubijeno je 50 neprijateljskih vojnika i više ranjeno. Zaplijenjena su dva brdska topa, 5 puškomi tra i oko 40 pušaka.

Čelo glavne kolone neprijatelja izbilo je Oko podne na Kalabino Brdo, gdje se kolona zadržala. Sljedećeg dana neprijatelj je sa Kalabina Brda produžio svojom glavnom kolonom preko Oštrelja za Drvar, a u rejonu Kalabina Brda zadržao je jedan bataljon radi obezbjeđenja izvlačenja.

Istog dana po razbijanju neprijateljske pobočnice, pred sam mrak, Italijani su izvršili napad jačim snagama, uz jaku podršku artiljerije, na položaje naših jedinica na liniji crkva, kota 726 i ovladali tim položajima. Ustaničke jedinice povukle su se na liniju kota 752, Kadinjača. U toku noći nije vršen nikakav protivnapad. Sljedećeg dana neprijatelj je počeo da se izvlači iz Bosanskog Petrovca drumom preko Kolunića. U toku 17. maja stigla je i Druga četa iz Bravska i noću 17/18. maja zauzela položaj iznad puta u selu Kolunić. Neprijatelj je te noći uspio da izvuče sve snage iz Bosanskog Petrovca i u zoru 18. maja povukao je i postavljeno obezbjeđenje sa položaja crkva, kota 726. Neprijateljsko obezbjeđenje, povlačeći se duž druma, naišlo je na zasjedu Druge bravske čete. Druga četa je otvorila

jaku vatru i prešla na juriš. Neprijatelj nije uspio da ise sredi i da pruži organizovan otpor nego se povukao ispod sela u sastav začelja glavnine. Druga četa je ubila 30 neprijateljskih vojnika, zaplijenila 30 pušaka, više municije i ostalog materijala.

Maja 1942. godine partizanske snage ušle su u Bosanski Petrovac, gdje su ostale sve do kraja 1943. godine.

NEKA SU I MOJU KUCU ZAPALILI

Lazo Mrda, borac III krajiške brigade, iz sela Smoljane, dobi na sremskom frontu paket u kome mu neko od porodice šalje suhu svinjsku pršutu i litar petrovačke rakije. U pismu ga porodica obavještava da su im Nijemci zapalili kuću, pa sada jedva čekaju završetak rata da bi gradili novi dom.

Lazo pročita pismo i nastavi se smijati: »Ama, neka su i moju kuću zapalili!«

Kad vidje njegov drug Simo Alvirević da se ovaj smije, a kuću mu zapalili, uplaši se da se Lazi nije što desilo, da nije obolio. Pride mu pa ga poče tješiti i razgovarati pažljivo kao zemljak i prijatelj.

Lazo osjeti Siminu pažnju pa mu reče: »Simo, druškane, ja volim što su mi kuću zapalili! I onako je bila puna vaški, stjenica i buha! Hajde, Simo, da u to ime popijemo po gutljaj ove petrovačke »šljive«, kad je već jednom i moja kuća osvjetlila nebo!«

DR A GIN JA OBRADOVIC

RISOVACKI ODBOR ANTIFAŠISTIČKOG
FRONTA ZENA

Početak 1942. godine u Risovcu je formirana organizacija Antifašističkog fronta žena. Stana i Kosa Obradović, Jelka Karanović i ja bile smo članovi odbora iz zaseoka Cerovače, a u Odboru su bile i Stana Mandić, Bosiljka Sijan, Njegosava i Milica Novaković i još neke drugarice. Za -preidsjednicu smo izabrale Stanu Mandić.

Sastanke smo najčešće održavale u kući Jandrije Brkljača u Risovcu.

Naš sadržaj rada nije se mijenjao dugo vremena. Težište rada je bilo na pružanju pomoći frontu, kao na primjer:

- organizacija i rad na prikupljanju dobrovoljnih priloga;
- organizacija prihvata, smještaja i ishrane partizana:
 - organizacija šivenja i pletenja odjeće i obuće i
 - organizacija raznih drugih akcija i poslova, već prema tome -kakvi su ise zahtjevi pred nas postavljali.

Zbog sloga koja je vladala u narodu, među ženama posebno, nije bilo zadatka, bez obzira na njegovu težinu, kojeg nismo uspješno riješile.

Za naših petnaestak kuća u Cerovačama uvijek se znalo šta imaju i šta mogu dati i uraditi. Tu nismo griješili ili pretjerivali u zahtjevima.

Kada su u proljeće i ljeto 1942. godine počele da se smještaju bolnice po Risovcu, naš Odbor je prihvatio ve-

Hike obaveze. Nije bilo dana a da se nije neko pojavio sa određenim zahtjevima. Međutim, snabdijevanje bolnica bilo je naš stalni zadatak. Svakodnevno smo sakupljali mlijeko, sir, jaja, a dugo vremena, svako drugo jutro, ja sam nosila sakupljene priloge, najprije u bolnicu koja je bila smještena u Donjem Risovcu u kući Dmitra Čuliforka, a kasnije u Risovačku školu. Pored toga, sprovele smo organizaciju za pranje veša, posteljine i zavoja ranjenicima. Žene i omladinke iz Cerovače odlazile su svake druge nedjelje na obavljanje ovog posla. Takav je bio raspored i on je do kraja poštovan. Rublje smo Ukuhivali u lukšiji i prali ga na potoku.

Bolnica u Risovačkoj školi bila je dobro organizovana. Imala je bolničarke koje su obavljale mnoge poslove. Svake nedjelje organizovale smo posjetu ranjenicima. Ranjenici su se uvijek radovali našem dolasku. To je bila neka vrsta zbora na kome smo igrali i pjevali, sve u cilju stvaranja vedrijeg raspoloženja među ranjenim drugovima.

Mjesni narodnooslobodilački odbor imao je u nama nezamjenjivu pomoć, pa smo valjda i zbog toga najviše bile angažovane na ovakvoj vrsti poslova. Pored toga, mi smo bile nosioci i svih kućnih, poljoprivrednih i drugih poslova, pa i onih koje su nekada izvršavali muškarci. Sada muškaraca gotovo nije ni bilo u selu, osim onih najstarijih koji nisu bili u stanju da se brinu ni sami o sebi.

Našoj organizaciji AF2 povjeren je težak i odgovoran posao. Dobar dio posla nosila je na svojim leđima i omladina, ženska u prvom redu. Omladinci, momci, odlazili su po grupama, poslije obuke u omladinskoj četi, u brigade. Rijetka je bila kuća u kojoj je pred početak četvrte ofanzive ostala muška glava. Otuda se na žene i omladinke, koje nisu otišle na front, svalio sav teret raznih obaveza i poslova. Ništa nam nije bilo teško. Bile smo složne, vesele i uvijek orne za svaki posao.

Došla je četvrta neprijateljska ofanziva. Niko od nas nije bio svjestan kakve patnje ofanziva nosi sa sobom. Znali smo toliko da nam se sprema veliko zlo.

Bila je zima 1943. godine. Pod Novakovićevim gajem zakazan je zbor. Svi smo krenuli da čuj emo šta će nam reći odbornici i vojska. Do tada su iz Podgrmeča dolazile sva-

kakve vijesti. Već tih dana stizale su grupe naroda čak sa Banije, bježeći ispred ofanzive.

>Na zboru smo obaviješteni o teškoj situaciji koja će tek nastupiti za naš kraj. Neprijatelj je već stigao do Boscanske Krupe. Kao poplava ide ik nama. Naša vojska brani svaku stopu slobodne teritorije. Moramo biti spremni na sve. Tako smo shvatili ono što su drugovi govorili.

Banijcima treba pružiti pomoć, smještati ih po kućama ,i Obezibijediti im ishranu. Sve vrijednosti koje se mogu izvući iz kuća treba zakopati, sakriti. Evakuaciji rivačkih bolnica morali smo odmah pristupiti. Narod mora biti spreman da svakog momenta krene u zbjegove prema Vranovini, Vodenici i Osječenici. Ovo nam je sve rečeno na Zboru.

Tek što smo obavili dio poslova, neprijateljska avijacija započela je bombardovanje bolnica i sela. Ofanziva je stigla zajedno sa burom na Ris ovu gredu. Tamo kuda do tada nikada nije prošla neprijateljska noga za vrijeme ovog rata, prošle su ovog puta mnoge vojske, bez obzira na velike žrtve i snažan otpor naših boraca. Izbeumljeni, napuštali smo svoja ognjišta i krenuli u nepoznato. Sa nama je krenula d vlast, sve je krenulo u šume, u neizvjesnost. Za nama su tutnjali topovi.

BRAVSKI VAGANAC

Nedaleko od Bosanskog Petrovca prostire se selo Bravski Vaganac.

Život većeg dijela stanovništva za vrijeme (bivše Jugoslavije bio je težak. Zbog toga su ljudi ovog sela išli na rad u razne krajeve bivše Jugoslavije i van njenih granica. Bilo ih je koji su ostavljali i svoje mlade živote u raznim krajevima svijeta. Jedan broj ovih drugova vratio se u svoje rodio mjesto i u prvim danima ustanka dobrovoljno stupio u NOB: Jošo Sol om un, Slimo Solomon, Pero Kecman, Lazija Došen, Košta Kecman, Nikola Kecman, David Kecman, Boro Srdić i drugi.

Većina onih koji su ostali da žive u selu bili su veoma siromašnog istanja i teško su izdržavali sebe i svoju porodicu. U selu je bilo seljaka koji su živjeli bijednim životom. Godina 1941. bila je velika prekretnica u životu ovih ljudi. Mnogi isu tada izabrali pravi put, put kojim ih je vodila KPJ. Odlučili su se za NOP, kao i ostali narod ovog kraja, jer su shvatili da je to jedini spas i izlaz iz teške situacije kakva je bila tada. Cio narod ovog i ostalih sela u ovom kraju, od prvih dana ustanika svestrano je pomagao narodnooslobodilačku borbu sve do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Za vrijeme bivše Jugoslavije, radnička klasa je doživljavala teške i kritične momente u svom svakodnevnom životu i radu. Životni put radnika bio je trnovit, pun raznih patnji, bijede, nevolje d stradanja. Radnik je često bio proganjan, mučen, hapšen, potcjenjivan i maltretiran

na razne načine. Radnik je tada bio u teškoj situaciji i mislio je šta uraditi od tog i takvog života.

Jošo Solomun je po dolasku iz Rusije, 1940. godine, odmah počeo da radi sa pojedinim ljudima i grupama ljudi i omladine, pričajući im o životu radničke klase u svijetu, upoređujući to sa stanjem u Rusiji. Svaki dan je prolazio kroz selo i bio u stalnoj vezi sa narodom.

Jošo uspijeva da seoska prela i mnoge skupove pretvori u razgovore i na taj način održava sastanke sa omladinom, kojima su gotovo uvijek prisustvovali i mnogi drugi ljudi iz sela. U zaseoku Kecmani od omladinaca bili su prisutni: Slobodan Bursać, Milan Kecman, Nikola Kecman, Lazar Kecman, Mirko Kecman, Dušan Kecman, Trivun Kecman i drugi, a od Starijih ljudi prisustvovali su: Nikola Kecman, Gojko Kecman, Pilip Bursać, Mile Kecman, Dušan Kecman i drugi. Sastanci su održavani u kući Milana Kecmana, gdje je Jošo imao jednu sobu i u njoj razne knjige. Te knjige je čitao na sastancima i prisutnim govorio o oktobarskoj revoluciji, o kolhoziima i o životu radničke klase u Rusiji. Takve sastanke održavao je i u zaseoku Solomuni, gdje su pored Sime Solomuna, Nikole i Petra Bursaća, prisustvovali i mnogi drugi. U gornjem dijelu sela se sastajao sa Lazi jom Došenom, Savom Srđićem i mnogim drugima.

Ipak, pritisnut raznim teškoćama, napušta selo i odlazi na rad na Unsku prugu, gdje ostaje do kapitulacije bivše Jugoslavije, a potom se vraća u svoje selo i nastavlja rad.

Bez Obzira što je narod znao trulost i opšte stanje bivše Jugoslavije, ipak nije mogao da shvati naglo i strahovito rasulo kolone, na hiljade i hiljade mladih vojnika, predaju neprijatelju i bez borbe odlaze u ropstvo.

Poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, nastupio je period neizvjesnosti kada je narod mislio šta će se sve desiti i kako će se dalje situacija odvijati. Tada se moglo primijetiti kako se ljudi sastaju u grupama, razgovaraju o svemu, pitaju se šta će sve biti i kako će se nastala situacija dalje razvijati. Neke od ovih grupa tražile su od pojedinaca da im objasne nastalu situaciju onoliko koliko mogao znaju. Gdje si god krenuo po selu mogao si zapaziti

da se omladina iskuipnja u grupe, da se interesuje i pita o nastaloj situaciji i šta se sve može očekivati. Jošo i još neki u selu objašnjavaju nastalu situaciju.

Ovakvo stanje je trajalo sve dok KPJ, na ovom terenu preko svojih članova, nije počela da djeluje i usmjerava tokove novih zbivanja. Narod naših sela nije mogao lako doći do proglasa CK KPJ od 22. i 25. jula 1941. godine. Odgovorni ljudi KPJ sa ovog terena blagovremeno su počeli djelovati i objašnjavati nastalu situaciju.

Kada je proglašena takozvana »Nezavisna Država Hrvatska«, mnogi su se pitali šta će se sada desiti. Ali kada su ustaše započele teror i izvršile zločine prema nevinoj narodu, tada se već moglo znati kakve su ustaške namjere i šta se može očekivati od njihove zločinačke vlasti.

KPJ je znala za ustaške namjere, pa je na vrijeme narodu skrenula pažnju i upozorila ga na posljedice preko svojih članova na selu. Tada su odgovorni ljudi u ovom kraju, u ime KPJ čiji su bili članovi, održavali sastanke po selima, objašnjavali nastalu situaciju, vršili razne pripreme za ustanak i slično.

U ovom periodu, ustaše su iz svakog sela u okolini Petrovca odvele po jednog ili dvojicu videnijih ljudi kao taoce i na taj način pokušali su da skrenu pažnju narodu na pokornost njihovoj vlasti i da zaprijetе svima onima koji se ne budu slagali sa njihovim naredbama. Iz sela Bravskog Vaganca odveli su Radojicu Srđića, Milu Kecmana, Pilipa Bursaća i mnoge druge.

Jošo je uporno tvrdio da će ljudima trebati oružje i da ga po svaku cijenu treba sakriti i čuvati, jer će nastupiti veoma teška i ozbiljna situacija. Taj čovjek je smjelo tvrdio da on očekuje ustanak i oružanu borbu protiv ustaša i da se bez otpora narod neće moći spasiti. Neki ga ljudi nisu odmah pravilno shvatili.

Jošo Solomun, Nikola Bursać, Petar Bursać, Simo Solamun, Pero Kecman, Košta Kecman i još neki drugi iz sela, povremeno su se sastajali i razgovarali o teškoćama i opasnostima koje su očekivane. Na jednom od ovih sastanaka, Jošo je pored ostalog govorio o omladini i nje-

noj ulozi. Praksa je pokazala da su ovi sastanci bili od velikog značaja, naročito u prvim danima ustanka.

Po kapitulaciji bivše Jugoslavije, njemačke trupe se nisu dugo zadržale u Bosanskom Petrovcu i Drvaru. Zamijenile su ih italijanske trupe, koje su se takođe bile povukle, te su svu vlast u Bosanskom Petrovcu, kao i u nekim drugim mjestima ovoga kraja, preuzele ustaše. Iako su Talijani ponovo došli septembra 1941. godine, ustaše su i dalje držale svu Vlast. Preuzimajući vlast, ustaše su odmah počele da sprovode teror, zvjerstva i zločine prema narodu na teritoriji Petrovca, kao i u drugim krajevima Bosanske krajine. Ustaše tih dana počinju hapšiti i ubijati ljude. Takozvana »Nezavisna Država Hrvatska« proglašena je 10. aprila 1941. godine na čelu sa zloglasnim krvnikom Antom Pavelićem. Dolaskom zločinačke Paveldčeve ustaške garniture na vlast, na cijeloj teritoriji NDH otpočeo je nezapamćeni teror i fetrebljenje nevinog stanovništva. Strahoviti progoni natjerali su goloruki narod da bježi u šumu i tako spaisava svoj goli život ispred ustaške kame. Tada su ustaše, izvršavajući naloge svojih predvodnika, ubijali i klali i djecu, i žene, i ljude.

U selu Jasenovac — Gornje Bravsko — ustaše su oko sto lica — djece, žena i ljudi — zatvorili u zapaljenu kuću Gliše Race te su ljudi izgorjeli. Odmah poslije ovog u Donjem Polju — 117 osoba su ustaše zatvorile u jednu štalu i zapalile. Samo 16. i 17. septembra 1941. godine u Bravsku je ubijeno oko 300 ljudi. Tih dana u Bosanskom Petrovcu i okolini ubijeno je oko 1000 lica, u Prijedoru oko 1500, u Sanskom Mostu oko 3000. Slične zločine ustaše su počinile u nekim selima u okolini Bihaća i Ključa. U Petrovcu su pohvatali izvjestan broj ljudi i žena iz sela Bravski Vaganac i Kapljev, među kojima su bile Milka i Marta Keornan. Ove dvije žene su poslije nekoliko dana puštene kući. Među ovim ljudima bio je i Vlado Ožegović, dječak iz sela Kapljev, koga su ustaše zvjerski mučile, a potom ga bacile u pećinu kod Gorinčana. Ustaški zločini i dalje se produžavaju, pa je kod naroda zavlada nesigurnost, sumnja i strah za opstanak. Tih dana pronijela se vijest da će ustaše na Vidovdan izvršiti masovni pokolj. Tada je gotovo cio srpski narod iz Petrovca i bliže

okoline u kolonama bježao u sela koja su bila dalje od Petrovca, a bliže šumi. Jedna od tih kolona naroda izašla je iz Petrovca preko Solomuna i smjestila se kod Kovačevića u selu Bravski Vaganac, dok je veći dio naroda pobjegao iz Petrovca u Driinić i Kozila. Svi su oni bili ljudski primljeni u ovim selima. Ljudi su napustili svoje domove i sve ostalo što su imali. U naručju su nosili malu djecu.

Trideset prvog jula 1941. godine, ustaše i domobrani su spalili selo Jasenovac u Bravscu. Prvog avgusta 1941. godine oko jedanaest časova ustaški avioni su bombardovali jugoistočni dio zaseoka Solomuna, gdje je poginulo jedno dijete, a dvoje teže ranjeno. To je bilo prvo bombardovanje ovog sela.

Ustaše počinju prevođenje pravoslavnog stanovništva u rimokatoličku vjeru. Neki Srbi iz Petrovca išli su na pokrštavanje, prisilno, pod ustaškom prijetnjom. Akcija pokrštavanja doživjela je neuspjeh.

Sve one Srbe koji nisu blagovremeno pobjegli iz Srnetice, ustaše su pobile. Na južnom dijelu ovog naselja mogao se vidjeti grozan prizor pobijenog naroda. Pero, Nikola, Košta, David i Mile Kecman, putujući iz Srbije, prošli su kroz Srneticu nekako odmah poslije kapitulacije bivše Jugoslavije. Već tada su se mogle nazrijeti ustaške namjere, pa su Dani Solomunu iz sela Bravski Vaganac, koji je tada bio željeznički službenik u Srnetici, i još nekim ljudima, savjetovali da bježe, ali ovi nisu na vrijeme pobjegli. Dane Solomun je poslije dva dana uhvaćen i ubijen poslije dugog mučenja.

U Bosanskom Petrovcu tih dana je vladao teror i zločin. Ustaše zatvaraju trgovačke radnje koje su držali Srbi, a ljude hapse.

Ustaška vlast »regrutuje« tri godišta u vojsku. Hrvate i Muslimane pozivaju u vojne, a Srbe u radne jedinice. Pošto su bile poznate ustaške zločinačke namjere, niko se od srpskih omladinaca nije odazvao ustaškom pozivu.

Jednog dana u junu pronašla se vijest da će takozvana NDH sve Srbe Oko glavnih puteva iseliti. Prema tome,

narod iz Bravskog Vaganca, kao i niza drugih sela oko puta Petrovac — Ključ, zauzeo je stav da će, ako do seobe dođe, da'ti otpor i bježati u šumu. Tako je i bilo. Buknuo je ustanak u svim krajevima.

Odmah u prdljeće 1941. godine ustaške vlasti iz Petrovca su organizovale sječū šume u Cremušarici, koja je u neposrednoj blizini sela Bravski Vaganac. Sječa šume nije organizovana radi toga što je tada ustašama trebala građa, nego je to činjeno zbog posebnih ciljeva koje su ustaške vlasti tada željele postići. Osnovni cilj ustaša bio je da se ljudi putem zapošljavanja grupišu i na taj način jednog dana lakše pohvataju i pobiju. KPJ je blagovremeno upoznala ljude sa ustaškom namjerom. Mada su neki ljudi počeli da rade, cio plan oko sječe šume je propao. Sto je najglavnije, ustaški cilj nije ostvaren.

Drugog septembra 1941. godine, ustaško-domobranska kolona izašla je iz Petrovca i spalila selo Bravski Vaganac, Janjila i jedan dio Kapljučva. U zasedku Lipići ustaše i domobrani su Maru Lipić ubacili u zapaljenu kuću, te je žena izgorjela. Tada su ustaše ubile Iliju Lipića, Vida Lipića, Milu Lipića, Sto ju V. Lipić i Simu Stankovića i opljačkali sve što su našli u selima.

Narod je doznao o mučenju i ubijanju nevinog naroda u okolini Bihaća, Drvara, Ključa, Šanskog Mosta i nekih drugih mjesta, što je unijelo još više nesigurnosti i straha, pa su mnoge porodice počele da se sklanjaju u šume.

Ustaška batinjanja i zlostavljanja ljudi bez ikakvih razloga bila su česta pojava za sve one koje su uhvatili u gradu ili na putu. Ljudi su nestajali bez traga, a o njima se niko nije smio raspitivati. Bilo je svakom jasno — ako traga za nekim da će i sam nestati. Ljudi su po selima međusobno razgovarali i raspitali se o nestalima, ali o njima ni traga ni glasa. Nestali su kao da nikada nisu ni postojali. Izgubio im se svaki trag za navijek. Plakale su majke, djeca, braća i ostala rodbina, ali od plača nije bilo koristi.

Zato je odlazak ljudi u grad bio rijedak. Po gradovima su zjapile radnje, kafane i pijace. Sve je zamrlo.

Zavladala je opšta nesigurnost kod naroda, koji se osjećao nemoćan da ma šta pred uzme i počne protiv organizovanog terora.

Takva situacija je bila sve dok KPJ nije počela da djeluje i usmjerava tok nastale situacije.

U takvoj situaciji, Nijemci, Talijani i ustaše su nastojali da što više raspire šovinizam i bratoubilački rat između Srba, Hrvata i Muslimana. U tom djelimično i postižu uspjeh kod nekih zaostalih ljudi i onih drugih kojima je odgovarala pljačka.

U teškim danima ustaškog terora i masovnih zverstava jedino je KPJ pritekla narodu u pomoć i povelila ga u oružanu borbu protiv svih neprijatelja. Narod je tu borbu objeručke prihvatio, jer je vidio da je to jedini način da se spase od sigurne smrti i uništenja.

Poslije intenzivnih priprema za ustanak, otpočela je oružana borba protiv neprijatelja.

U NOB su učestvovali mnogi ljudi iz Petrovca i drugih mjesta, napredni sinovi muslimanskog i hrvatskog naroda. Mnogi su radili u Pokretu kao učesnici, ili saradnici narodnooslobodilačke borbe.

Neka zbivanja koja su se dešavala na području Drvara i Petrovca prije ustanika, bez obzira jesu li ona bila ili ne unaprijed pripremljena, mogu se slobodno svrstati u pripreme za ustanak, jer su to bila veoma značajna zbivanja. Niz preduzetih mjera imale su veliko pozitivno dještvo kod većeg broja ljudi. Navešću samo neka od tih zbivanja, ne upuštajući se u detalje.

Juna 1941. godine, Laziju Došena pozvao je Ilija Došen u selo Vedro Polje na sastanak. Na ovom sastanku Lazija Došen dobio je zadatak da se stara o pripremama za ustanak u selu Bravskom Vagancu, gdje je trebalo preduzeti niz mjera. Poslije nekoliko dana Laziju Došena ponovo je pozvao Ilija Došen na sastanak u Drinić. Na ovom sastanku postavljen je zadatak da svako u svom selu prikupi podatke i popiše koliko ima pušaka i municije i da se vidi koliko ima onih koji žele dobrovoljno stupiti u borbu. Zadatak je brzo završen. Znalo se tačno koliko ima pušaka, municije i onih koji odmah žele da stupe u oružanu borbu. Oružje i municiju je lako bilo popisati,

jer je oružja bilo malo, ali spisdk svih onih koji su željeli da odmah Stupe u borbu nije bilo moguće sastaviti, jer su to željeli gotovo svi ljudi iz mnogih sela oko Petrovca.

Takođe juna 1941. godine, na sastanku koji je održao Veljo Stojnić u jednom selu kod Drvara, govoreno je, pored ostalog, i o određivanju vojnih povjerenika na području Drvara. Uporedo sa određivanjem vojnih povjerenika na teritoriji Drvara, oni su određeni i u selima u okolini Petrovca. Za selo Bravski Vaganac određen je Lazija Dosen. Zadatak vojnog povjerenika bio je da popiše oružje i municiju koje ima u dotičnom selu. Posebno je povjerenik morao znati tačam broj ljudi koji su željeli da dobrovoljno stupe u borbu. Pored Lazije, na ovom i drugim zadacima radili su Sava Srdić, Pero Kecman, Jošo Solomun i još neki drugovi.

Cijeneci pravilno situaciju, a u želji da pomogne teško ugroženom narodu, KPJ donosi odluku da odmah na teren gdje je najkritičnija situacija pošalje svoje najbolje ljude sa zadatkom da pomognu narodu, zaštite ga od daljih progona i spriječe bratoubilačku borbu u ovim krajevima. Tako je u prvoj polovini jula 1941. godine održan sastanak u Risovači (šuma Matijevača), kojim su rukovodili Osman Karabegović i Josip Mažar — Šoša. Oni su poslani na ovaj teren kao delegati Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Sastanku su prisustvovali drugovi Zdravko Celar, Vaso Kelečević, Ilija Došen, Vojo Kreco, Nikica Pavlić, Jovo Kecman, Miloš Kecman i još neki partijski aktivisti (iz Bravskog Vaganca Lazija Došen). Na ovom sastanku Ilija Došen podnio je izvještaj o broju pušaka i drugog oružja, kao i o količini municije sa kojom se raspolagalo na području Petrovca. Riješeno je da se formira Štab odreda i Sreski komitet za srez Bosanski Petrovac.

Osman i Šoša su prenijeli direktivu CK KPJ i Pokrajinskog komiteta u vezi sa pripremama za ustanak i početak oružane borbe. Prema ovim direktivama trebalo je prikupiti oružje i formirati gerilske odrede, odrediti lozore za odrede u šumi na pogodnim mjestima i pripremiti ljude za borbu protiv ustaškog terora i nasilja.

U prvoj polovini jula 1941. godine, u selu Kapljev, zaselak Grubiše, formiran je Štab odreda za srez Bosanski Petrovac. U Štab su postavljeni za komandanta Zdravko Celar, za zamjenika Vaso Kelečević i za političkog komesara Ilija Došen.

Jula 1941. godine, u selu Kapljev, zaselak Grubiše, formiran je Srećki komitet KPJ za srez Bosanski Petrovac. Za sekretara Komiteta izabran je Ilija Došen, a za članove Komiteta Miloš Kecman, Radivoj Rodić i Jovo Kecman. Komitet je odmah preduzeo niz mjera u vezi sa ustankom na cijeloj teritoriji Bosanskog Petrovca. Ovo je bio značajan momenat i važna odluka za ovaj kraj, posebno u dane kada je bila teška situacija i kada je KPJ imala glavnu ulogu u pripremi ustanka i oružane borbe na cijeloj teritoriji Jugoslavije, pa prema tome i u ovom kraju.

U julu 1941. godine održan je sastanak u šumi kod Miljanove doline, na sjevernom dijelu sela Drinić, idući ka selu Bravskom Vaganju. Sastankom je rukovodio Ilija Došen. Na ovom sastanku bili su: Ilija Došen, Miloš Kecman, Jovo Kecman, Vojo Kreco, Lazija Došen, Pero Kecman i drugi. Na sastanku je govoreno o potrebi dizanja ustanka i mjerama koje treba odmah preduzeti. O nizu ovih mjera govorio je Ilija Došen. Vođena je veoma žučna diskusija o raznim pitanjima koja su se odnosila na ustanak i oružanu borbu. Svaki od prisutnih dobio je konkretan zadatak. Odmah poslije ovog sastanka u Bravskom Vaganju je prikupljeno oružje sa kojim se raspolagalo i počele su neposredne pripreme za ustanak. Na žalost, oružja je bilo vrlo malo, pa su se ljudi prihvatili sjekira, rogulja i kolja.

U selu Bravski Vaganac do 1941. godine nije bilo članova KPJ, ali se slobodno može reći da je u ovom selu bilo dosta drugova koji su prije ustanka mogli biti primljeni u KPJ, jer je to docnije i sama praksa dokazala. Bilo je omladinaca i omladinki koji su već tada pokazali sve kvalitete i odanost KPJ. Svi ti drugovi i drugarice su na poziv KPJ odmah prvih dana ustanika stupili u NOB, ispoljili veliku odanost i kroz kratko vrijeme primljeni su u KPJ.

Pred sam ustanak iz sela Bravski Vaganac u KPJ primljen je Lazija Došen, a u avgustu i Sava Srđić. Oni su redovno išli na partijske sastanke u Drinić, sve do septembra 1941. kada je u KPJ primljen još i Stevo Srđić. Tada je formirana partijska organizacija — ćelija. Odmah je partijska organizacija preduzela niz veoma važnih i značajnih mjera i obaveza koje su bile vezane za narodnooslobodilačku borbu. Ona je, iako mlada i brojčano slaba, uspjela u svom radu, bez obzira na složene i teške zadatke. Činjenica je da je partijska organizacija u ovom selu imala veliku pomoć od strane omladine i da je veliki dio uspjeha vezan za rad omladine. Jedinstvo, odatnost i polet omladine bili su od velikog značaja i za to se Partija na omladinu mogla u svakom pogledu osloniti. Cio narod ovog sela bio je za ustanak. Niko nije dao otpor, što je bilo od velikog značaja za partijsku organizaciju.

Proglasi CK KPJ imali su značajnu ulogu. KPJ se stavila na čelo naroda Jugoslavije i povelila ga u oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Proglasi CK KPJ dali su veliko ohrabrenje čitavom narodu Jugoslavije, jer je jedini spas bio oružana borba protiv svih onih koji su htjeli da unište naše narode.

Dvadeset sedmog jula ljudi su doznali o ustanku i borbama u Drvaru i Oštrelju. Odmah su preduzete potrebne mjere, pa se predveče skupio veći broj ljudi iz ovog sela. Grupa ljudi iz zapadnog dijela sela (Solomuni, Kecmani i drugi) skupili su se u jednu šumu koja se nalazi između dva zaseoka. Njima su rukovodili Jošo Solomun i Gojko Kecman. Ljudi istočnog dijela sela skupili su se u šumi sjeveroistočno od Srđića kuća. Ovom grupom rukovodio je Sava Srđić. I tako se cio narod ovog sela, za kratko vrijeme, ove iste večeri digao na ustanak.

Noću 27/28. jula pokidane su gotovo sve telefonske linije i na više mjesta prekopan je put Petrovac — Ključ, na dionici Zdeni Do — Bravsko. U ovoj akciji učestvovali su i ljudi iz Janjila i Kapljuva. U Bravskom Vaganacu su bile svega četiri puške. Gojko Kecman, Vojin Kecman i Petar Došen imali su karabine sa manjim brojem metaka, dok je Dušan Srđić imao lovačku pušku. No bez obzira

što je bilo malo pušaka, velika masa naroda priključila se ustanicima. Iz ove mase izdvojilo se oko 20 gerilaca i tako je nastao odred »Bravski Vaganac«, a potom »Milan Zorić«, koji je tada imao svega četiri puške. Prvi logor ovog odreda bio je u planini Srnetici.

Postavljene su zasjede prema Petrovcu i Ključu. Noć je prošla mirno i niiko se nije pojavio. Ni sljedećeg dana ustaše i domobrani se nisu pojavili iz Petrovca i Ključa. U ovoj prvoj zasjedi u Zdenom Dolu bilo je 17 gerilaca kojima ^{su} komandovali Jošo Solomun i Gojko Kecman, a u zasjedi ispod zaseoka Lipići bila su svega tri gerilca kojima je komandovao Nikola Bursać.

Sava Srdić je tada bio u gornjem dijelu sela i sa njim je održavana veza. On je, pored ostalog, imao zadatak da prati pojavu ustaša i domobrana iz pravca Bravska i da o tome obavijesti zasjede. I jedna i druga zasjeda imale su zadatak da napadnu neprijatelja, bez obzira na mali broj pušaka kojima su raspolagale, ali do napada u Zdenom Dolu tada nije došlo. Zasjeda u Zdenom Dolu srušila je veći dio puta u takozvanom Nasipu i pokidala telefonske linije kroz Zdeni Do, prema Petrovcu. Do ove zasjede dolazio je Petar Solomun sa dva druga iz Janjila radi dogovora i ponovo se vratio u svoje selo. Zasjeda u Zdenom Dolu uhvatila je 31. jula jednog »limijaša« koji je imao zadatak da pazi i održava telefonsku liniju kroz Zdeni Do, oduzela mu alat i nalkon ispitivanja pustila ga. On je otišao u Petrovac i obavijestio ustaše, tako da su ustaše 1. avgusta oko 11 časova bombardovale zaselak Solomuni.

Stizale su vijesti da su se ustanici Drvara prebacili na teritoriju Petrovca radi pripremanja napada na Petrovac i da ustanici Bravskog Vaganca i ostalih sela u okolini Petrovca treba da učestvuju u napadu. Do ovog napada nije došlo.

Dvadeset devetog jula 1941. doznalo se da su ustaše iz Petrovca izašle na brdo Ježevac jugozapadno od zaseoka Grubiše, da su na ovom brdu postavile zasjedu i istakle ustašku zastavu. Ovo brdo je pokriveno sitnom i gustom šumom, talko da su preko ljeta, kada lista, vidljivost i osmatranje minimalni. Trebalo je otići na lice mjesta i

cijelu stvar izviditi, jer se nije tačno znalo koliko ima ustaša i gdje su postavili zasjedu. Izviditi ovo nije bilo lako, jer je trebalo uložiti krajnje napore i opreznost. Nakon kraće diskusije među borcima odreda »Bravski Vaganac« našla su se dva odvažna druga — Rade Kovačević i Nikola Kecman — Ikoji su se dobrovoljno javili da naoružani sa dva karabina odu na Ježevac i napadnu ustaše. Svi ostali borci su se složili i odluka je pala. Oni su istog dana otišli na Ježevac i kroz gustu šumu privukli se blizu zasjede i napali ustaše bez obzira što nisu uopšte znali koliko ustaša ima u zasjedi. Prvim ispaljenim metkom ubijen je jedan ustaša, dok su svi ostali, kako je poslije utvrđeno, pobjegli za Petrovac. Pošto nisu mogli utvrditi koliko ima ustaša u zasjedi, ova dva borca su se povukla. Prema tome, iz ruke Nikole Kecmana i Rade Kovačevića pukla je prva ustanička puška u ovom selu.

Sljedećeg dana otišli su ponovo na lice mjesta i našli jednog ubijenog ustašu, a pored njega njegovu pušku. Ovo je bila prva zarobljena puška koju su zarobili borci iz sela Bravskog Vaganca. Tako je prva akcija uspjela. Dobro je počelo i svi smo bili zadovoljni. Dobivena je još jedna puška i sada ih imamo pet. Dugo se pričalo o podvigu dvojice boraca.

Pojačanja ustašama u Petrovcu mogla su doći na ovom pravcu jedino iz Ključa, pa je zasjeda ponovo postavljena u Zdenom Dolu, ispred zaseoka Solomuni. U ovoj zasjedi učestvovali su, pored gerilaca iz Bravskog Vaganca, i gerilci iz Kapljuča, Janjila, Drinića i Drvara. Borci iz Drvara bili su bolje naoružani. Milan Zorić koji je došao sa grupom od 20 gerilaca iz Drvara preuzeo je komandu i nad gerilcima Bravskog Vaganca, Kapljuča i Janjila. Zasjeda je na ovom mjestu ostala dva do tri dana. Zasjede su bile postavljene i na nekim drugim mjestima na putu prema Bravsku, ali su bile slabije naoružane.

Kolona ustaša i domobrana koja je iz Ključa krenula ka Petrovcu bila je dosta jaka. Predveče 31. jula 1941. spalila je selo Jasenovac, a potom produžila za Petrovac. Neke od gerilskih zasjeda koje su bile na ovom pravcu morale su se povući, jer nisu bile u stanju da napadnu neprijatelja koji je bio daleko nadmoćniji. Jedna zasjeda gerilaca,

kojom je komandovao Nikola Bursać, bila je postavljena u selu Kapljuvu ispred zaseoka Lipići. Ona je sačekala ustaško-domobranksu kolonu i iz zasjede je napala. Ova zasjeda je bila u jednoj šumi blizu puta, tako da je uspjela da ispali rafale metaka i da baci ručne bombe koje su bile od cementa, a potom se bez gubitaka, brisanim prostorom, pod mitraljeskom, puščanom i drugom vatrom povukla ka selu Bravskom Vaganacu. Poslije ovog napada, ustaše i domobranci su iz svih artiljerijskih i minobacačkih oružja usmjerili vatru u pravcu sela Bravskog Vaganca i Krstatog vrha. To je bila prava paklena vatra iz velikog broja topova i minobacača. Granate su padale po selu. Zemlja se tresla od eksplozija granata. Selo je bilo puno naroda i stoke, ali pukim slučajem žrtava nije bilo. Pošto se povukla i zasjeda koja je bila postavljena u Zdenom Dolu, jer je prijetila opasnost da bude opkoljena, ustaško-domobranksoj koloni otvoren je put za Petrovac, gdje je stigla istog dana naveče.

Bilo je poznato da u koloni koja je nastupala od Bravska, putem i preko polja za Petrovac, ima oko 2.000 ustaša i domobranci. Cijelo polje bilo je puno vojske. To je vidio i Nikola Bursać, ali to njega nije pokolebalo niti mu je smetalo da sa svega tri druga pride blizu puta, u sitnu ljeskovu šumu, da dočeka i iz zasjede napadne dugu kolonu ustaško-domobrankske vojske.

Poslije nekoliko dana ista ustaško-domobranksa kolona vratila se iz Petrovca za Ključ i u prolazu spalila jedan dio sela Bravski Vaganac i Kapljev. Ubili su i nekoliko ljudi, među kojima je bio i David Kecman. Svu stoku Davida Kecmana, preko sto grla, otjerali su. Ovog dana naši borci nisu bili u zasjedi, jer su prethodnog dana prebačeni na drugi pravac, pa su ustaše i domobranci nesmetano otišli za Ključ.

U selu Bravski Vaganac, avgusta 1941. godine, izabrani su predstavnici NO vlasti, a septembra iste godine formiran je prvi NOO u koji su tada izabrani: Lazija Dosen, Sava Srđić, Gojko Kecman, Drago Kovačević i Vujo Kecman. Odbor se odmah prihvatio izvršenja zadataka koji su tada bili od velikog značaja za NOP i dalji razvoj ustanka. Odbor je, radi efikasnosti i blagovremenog i do-

sljednog izvršavanja zadataka koji su tada bili neodložni, svakih sedam dana održavao sastanak. Na sastancima se provjeravalo kako su izvršeni zadaci u proteklih sedam dana i utvrđivani zadaci za sljedećih sedam dana. Na svakom od ovih sastanaka najveća pažnja je posvećivana dobrovoljnom prikupljanju hrane i ostalog za potrebe partizana. Velika briga je posvećivana ulozi i radu omladine. Pored ostalog, na svakom sastanku NOO razmatrano je pitanje rada svakog od članova Odbora, njegovo zalaganje na izvršenju dobivenih zadataka i djelovanje među narodom, činjenica je da su svi članovi NOO tada u selu svjesno radili i ulagali velike napore u svim pitanjima koji su stajali pred njima. Uslovi rada Odbora, dok je narod bio u selu, bili su dobri, NOO je imao punu podršku od naroda u svim pitanjima njegovog rada i uloge. Kada se narod Sklonio u zbjegove, uslovi rada NO odbora su bili teži i komplikovaniji. Pojavili su se mnogi problemi. No bez obzira na sve teškoće i uslove života u zbjegu, NOO je obavljao sve poslove i zadatke koji su stajali pred njim. U zbjegu se pojavio problem meljave žita, pitanje vode, smještaja porodica i njihovih uslova života, ishrana stanovništva i stoke, moguća pojava bolesti i slično. Prikupljanje dobrovoljnih priloga za potrebe partizana je i dalje moralo da teče normalno kao i u selu. U šumi narod nije mogao dugo biti a da ne ide kućama radi obavljanja redovnih poslova, kako ljeti tako i zimi.

Treba imati u vidu da je NOO u ratu imao velike obaveze i Odgovornosti i da je za izvršenje tih obaveza bio odgovoran i polagao račun pred narodom koji ga je birao. Narod je redovno dolazio na sastanke koje je NOO zakazivao. Na tim sastancima razmatrana su sva pitanja koja interesuju ljude. Redovno je bilo riječi o prikupljanju dobrovoljnih priloga za potrebe partizana, koliko je ko dao, a koliko i šta može dati. Niko nije odbijao da dade dobrovoljni prilog onoliko koliko stvarno može. Sve su to ljudi davali i odvajali od sebe — za uspjeh narodno-oslobodilačke borbe.

Kada je narod bio u Zbjegovima, NOO je svoje sastanke održavao u jednoj od baračica alko je bila zima, a ako je bilo ljeto, tada su sastanci održavani pod nekom

bukvom, u nekoj dolini. Sastanci su u najviše slučajeva održavani uveče i nedjeljom. Ovi sastanci su ponekad trajali duže, ali u najviše slučajeva bili su kratki.

Evo jednog primjera o dnevnom redu i trajanju sastanka NOO: Sastanak je održan 28. decembra 1942. godine. Dnevni red je bio »Takmičenje u prikupljanju dobrovoljnih priloga za partizane«. Predsjednik NOO je objasnio način takmičenja između sela Drinić, Vaganac, Vedro Polje, Bukovača, Bara i još nekih sela koja su bila u sastavu NO odbora opštine Bukovača. Ovaj sastanak završen je za jedan sat. U takmičenju pobijedilo je selo Bravski Vaganac, te je zastava koja je bila za ovo predviđena pripala Jovanu Kovačeviću, koji je dao za partizane vola od 500 kilograma. NOO je poslije ovog održao svoj sastanak na koji su pozvani mnogi ljudi. Pred njima je istaknuta zasluga koju je postiglo selo Bravski Vaganac u takmičenju između sela NOO opštine Bukovača. Odati je priznanje Jovanu Kovačeviću koji je dao najveći prilog za partizane. Tada je Jovan Kovačević, raspoložen zbog zaslužene pohvale, ustupio zastavu omladini i rekao da želi da zastava i na drugom takmičenju ostane u selu. Nastupilo je veselje i radost među prisutnima.

Dvadeset petog decembra 1942. godine održan je sastanak NOO koji je trajao nešto duže. Na dnevnom redu se nalazilo više pitanja, pored ostalog i pitanje škole u selu, jer škola nije postojala. No bez obzira što nije bilo škole, djeca su morala učiti, pa je NOO i ovo pitanje dobro riješio. Tako je tih dana učilo 139 djece. Učio ih je u jednoj kući, koja je za to određena, Jovo Srđić. On je tada imao oko 14 godina. Uprkos veoma teškim uslovima pod kojima su ova djeca učila, uspjeh u školi bio je odličan. Djeca i njihovi roditelji bili su zadovoljni radom i zalaganjem Jove Srđića.

NOO ovog sela je organizovao i tečaj za odrasle na kojem je 60 djevojaka naučilo da čita i piše. Žene koje su bile nepismene išle su tri puta nedjeljno u večernju školu. Sve su one na časove rado išle i postigle dobre uspjehe.

Vidi se da je NOO imao pune ruke posla, bez obzira je li narod bio u selu ili u zbjegu.

Veoma teški i odgovorni zadaci su bili pred NOO za vrijeme neprijateljskih ofanzi va, a naročito u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi. Tada je NOO morao držati čvrstu i redovnu vezu sa partizanima i znati kretanje neprijatelja i situaciju uopšte. Kuda krenuti i gdje — to je morao znati Odbor i tako obavještavati narod svog sela. Povratak naroda na zgarišta spaljenih kuća, za NOO dotičnog sela predstavljao je novu tešku situaciju kada je trebalo ulagati velike napore oko rješavanja niza problema i zadataka. Tada su se javljali mnogi problemi koje je nemoguće ukratko prikazati. Velikim zalaganjem NOO i naroda, mnogi ti problemi su dosta dobro i uspješno rješavani.

Rad NOO, partijske organizacije, organizacije SKOJ-a, AF2 i ostalih organizacija prosto je nemoguće odvajati.

Čim su ustaše započele teror i zločine, narod je odmah počeo da se sklanja u šumu. Ali prvih dana avgusta 1941. godine, narod se masovno sklanjao u šumu, koja je bila blizu sela. Pošto se i ovdje osjećao nesiguran, strahujući da ne strada, narod se sklanjao dublje u šumu, gdje je bio sigurniji. Tako se narod sela Bravski Vaganac sklanjao u šumu Srneticu i Cremušaricu, koja se nalazi na jugoistočnom dijelu sela i u ovoj šumi pravio baračice za stanovanje. U ovoj šumi narod je ostao sve do četvrte neprijateljske ofanzive kada je morao da bježi dalje. U međuvremenu bilo je slučajeva kada je narod mogao biti i kod kuće, što je zavisilo od konkretne situacije. KPJ je preko svojih članova na selu objasnila situaciju i ukazala na potrebu Sklanjanja u šumu, u zbjegove. Naročito je naglašena potreba da se evakuiše sve što se može. Članovi KPJ, SKOJ-a i omladina su aktivno radili na iseljavanju naroda u šumu. Cio narod je uložio velike napore oko izgradnje zbjegova u šumi.

Kako su ustaše i domobrani počeli svakodnevno prolaziti transportima iz Ključa za Petrovac i obratno, uz jače obezbjeđenje, oprezno, bile su potrebne veće grupe gerilaca radi postavljanja zasjede i napada na ustaško-domobranske kolone. Šestog avgusta stigao je jedan vod iz Drvara. U sastav ovog voda iz odreda »Bravski Vaganac« ušli isu drugovi David Kecman, Niko'la Bursać, Ni-

kola Kecman, Jošo Solomun, Svetko Đuikić, Lazar Kecman, Blaže Srđić, Miloš, Kade i Jovo Trninić, Đurađ Banjac, Dušan Srđić, Petar Došen, Mirko Kovačević, Rade Kovačević, Vlade Kecman, Jovan Samardžija, Simo Bječić Petar Solomun, Rade Solomun, Drago Solomun, Košta Banjac, Đuro Banjac, Đuro Latinović, Luka Latinović i još neki drugi, te je još istog dana vod otišao u Zdeni Do jugoistočno od zaseoka Solomuni 1 do 2 kilometra ka Petrovcu, tu zauzeo položaj i to sa jugoistočne strane puta i u zasjedi čekao nailazak neprijatelja. Istog dana u sami mrak jedna kolona ustaša i domobrana, vraćajući se iz Smoljane i Kapljučva za Petrovac, prošla je putem pored zasjede, ali je gerilci nisu napali, pa su ustaše nesmetano otišle u Petrovac.

Ustaše su u Petrovcu oskudijevale u municiji i hrani, bez obzira što im je doturana i bacana iz aviona. Osmog avgusta 1941. godine iz Banje Luke je na 7 kamiona upućena municija i hrana preko Ključa za Petrovac. Kamione je pratilo 120 ustaša i domobrana. Istog dana transport je stigao u Ključ i odmah krenuo dalje ka Petrovac, pa je oko 10 časova naišao na zasjedu u Zdenom Dolu. Pošto je na cestu bilo nabacano krupno kamenje, kamioni su stali dok ustaše i domobrani raščiste put. Tada su gerilci iz zasjede otvorili jaku vatru, pa je neprijatelj u prvom momentu pretrpio velike gubitke. Neprijatelj je prihvatio borbu, trpeći velike gubitke. U jednom kamionu eksplodirala je artiljerijska municija, od čega je bilo i ranjenih vojnika. Gerilci pod komandom Milana Zorića u ovom napadu postigli su veliki uspjeh. Iako je tada vođena žestoka borba, bilo je boraca koji su skakali iz zaklona i hvatali žive ustaše i domobrane i razoružavali ih. Bez obzira što je neprijatelj bio neuporedivo nadmoćniji, kako u ljudstvu tako i u naoružanju, naši borci su u ovom napadu postigli veliki uspjeh. Neki domobrani i ustaše su pobjegli u šumu i zalutali, pa su izbili u polje, između sela Bravāki Vaganac, Kapljučva i Janjila, te su ih p hvatali seljaci, razoružali, sproveli i predali gerilcima u Vagancu.

Cio transport je pao u ruke naših boraca. Zaplijenjeno je oko 34 sanduka municije za haubice, 33 sanduka ruč-

nih bombi, mnogo pušcanih metaka, 4 puškomi tra i jeza i 60 pušaka. Pored ovog, zaplijenjena je veća količina makarona, šećera, kafe, više brašna i niz drugih stvari. Spaljeno je 7 kamiona, 1 putničko vozilo i 1 motocikl.

Poslije ovog napada, po šumi oko mjesta zasjede naši borci su nalazili puške, pištolje, municiju i drugo, što su neprijateljski vojnici bacali, bježeći u panici.

U toku ove borbe iz Petrovca je počela da tuče artiljerija u pravcu mjesta gdje je vođena borba, ali od toga naši borci nisu imali nikakvih gubitaka.

Gotovo cio narod sela Bravskog Vaganca za vrijeme ove borbe bio je na zadatku i učestvovao u evakuaciji zaplijenjenog materijala, te je istog dana do naveče sve evakuisano i smješteno u jednu pećinu na južnom dijelu sela. Narod se u ovoj akciji pokazao jedinstven i odan NOP i KPJ. Osjećao se srećan zbog uspjeha u prvoj borbi.

U selu Bravski Vaganac nastao je odred »Bravski Vaganac«. Kada je Milan Zorić sa 20 boraca došao iz Drvara, u njegov sastav ušli su borci odreda »Bravski Vaganac« i tada su odred u narodu zvali »Odred Milana Zorića«. Ovaj odred dobio je naziv odred »Volga«.

Šestog oktobra 1941. godine, odred »Volga« iz Bravskog Vaganca i Ribnički odred izvršili su napad na neprijateljski voz na pruzi Bravsko — Bunare — Stočetvrti. Lokomotiva i 2 vagona su uništeni. Zarobljeno je 15 pušaka, 1 puškomitraljez, 10 lopata i 6 krampova. I u ovoj akciji odred »Volga« je postigao veliki uspjeh.

U Sobotovcu je formirana četa koja se tada zvala »Četa Milana Zorića«. U sastav Čete ušao je odred »Bravski Vaganac« i još neki borci iz susjednih sela. Četa je u svom sastavu tada imala tri voda i to:

— Prvi vod bio je u Šekovcu. Komandir voda je bio Vlade Bajić. Vod je bio dobro naoružan.

— Drugi vod bio je u selu Bravski Vaganac. Komandir voda bio je Gojko Trikić iz Drvara. Ovaj vod imao je svoju stražu kod zaseoka Solomuni, gdje su bili 4 naoružana i 12 nenaoružanih boraca.

— Treći vod bio je u Šobotovcu. Komandir voda bio je Joj a Runić. Ovaj vod je imao svoju stražu na južnom dijelu sela Smoljana, idući ka Petrovcu — Daćina voda. Četa je imala oko 150 boraca. Borcima je četa popunjavana iz sela Bravskog Vaganca, Drinića, Kapljučva, Janjila i Smoljane. Komandir čete bio je Milan Zorić.

Četa je bila i na Brajića Tavanu od oktobra 1941. do januara 1942. godine, kada se ponovo vratila u logor Šobotovac.

Kada je formiran Petrovački bataljon, u njegov sastav ušlo je pet četa.

Iz svog logora su ustaše i domobrani svakog sata ispaljivali po hiljade metaka iz pušaka i mitraljeza u pravcu sela Bravskog Vaganca, ili u onom pravcu odakle su mislili da mogu biti napadnuti, želeći da se na taj način zaštite od partizana i ublaže svoj strah. Selo Bravski Vaganac i Janjila trpili su posljedice u svakodnevnom radu zbog ovog logora. Ljudi su ipak morali da obavljaju svoje redovne poslove.

Neprijatelj je imao i svoju predstražu na Stankovića i Runića glavici, odakle je tukla artiljerija u raznim pravcima, danju i noću.

Talijani su imali raspoređene svoje logore po cijeloj Bosanskoj krajinu. Većina ovih garnizona bila je blokirana od strane partizanskih snaga u zimu 1941/42. godine, tako da nisu imali međusobne veze i ostali su bez prehrambenih i borbenih sredstava, te su bili prinorani da svoje snage snabdijevaju vazдушnim putem. Blokada ovih snaga po garnizonima trajala je sve do maja 1942. godine kada je italijanska komanda izdala naredjenje da se sve snage povuku u pravcu Dalmacije, s tim da se koncentrišu u nekim gradovima i da se tako dođu do Knina. Jedinice iz garnizona Sanski Most i Mrkonjić-Grad da se priključe snagama u Kliuču i da preko Bravska — Paunovca krenu u sastav snaga u Petrovcu.

Paunovac je bio veoma dobro utvrđen od strane partizana. Put kroz Paunovac bio je sav prekopan i zarušen tako da nije uopšte bio za upotrebu.

Pokret italijanskih snaga od Kliuča do Bravskog polja i dalje ka Petrovcu, trajao je oko 4 dana. Ove italijanske

janske snage 5. maja 1942. godine napadnute su od strane partizana 1. i 5. odreda na komunikaciji Ključ — Petrovac i to u Paunovcu i na Bravsku. Četa Milana Zorića, 2. četa i još neke snage 1. petrovačkog bataljona, napale su Italijane kada su krenuli od Bravsika ka Petrovcu. Najžešća se borba vodila između sela Janjila i Bravskog Vaganca i neprijatelji su pretrpjeli velike gubitke, kako u ljudstvu tako i u materijalu. Talijanska komanda putem radio-veze obaviještena je o ovoj borbi, te je uputila svoje bombardere »savoja«, jer drugih mogućnosti za pomoć ovim snagama nije bilo. Avioni su bombardovali okolna mjesta i sela gdje su vođene borbe. Ubijeno je nekoliko grla stoke, srušeno je i zapaljeno 15 kuća, ali većih gubitaka nije bilo.

Poslije duge i veoma žestoke borbe, Talijani su uspjeli, uz velike gubitke, da se probiju i spoje sa snagama u Petrovcu, ali ne i svi. Jedan dio ih je odsječen, pa su se skupili i organizovali odbranu na Stankovića glavici, sjeverno od sela Bravski Vaganac. U polju između sela, Bravski Vaganac i Janjila, gdje je vođena najžešća borba, talijanski vojnici su imali na stotine mrtvih i teže ranjenih.

U ovoj borbi stanovništvo sela Janjila, Bravski Vaganac i Kapljev, pokazalo je veliku hrabrost i požrtvovanje evakuišući pod »kišom« pušcanih i mitraljeskih zrna zaplijenjeni materijal u pravcu Grmeča i Smetice. Materijala je bilo u velikim količinama. Bilo je slučajeva da su omladinci i omladinke, golih ruku, hvatali i razoružavali talijanske vojnike.

Talijani su jakom artiljerijskom vatrom tukli partizanske položaje za cijelo vrijeme borbe i izvlačenja ranjenika, ali od toga partizani nisu imali gubitaka.

U ovoj borbi poginuo je Đuro Pećanac, politički komesar 2. čete, 1. bataljona, 5. krajiškog odreda.

Dvadeset petog maja 1942. godine italijanske jedinice povukle su se iz Bosanskog Petrovca, a 1. jula i iz Drvara. Tako je stvorena velika slobodna partizanska teritorija.

Jedno vrijeme u Petrovcu je ostao svega jedan domobranski vod. Tada su se partizani bili prebacili na te-

ren Podgrmeča, prema Sanskom Mostu, gdje su bile veće ustaško-domobranske snage. Koristeći se ovim privremenim zatišjem, seljaci su obavili mnoge redovne poslove i obezbijedili kalkav-takav krov nad glavom. U selima su ljudi uložili krajnje napore oko izgradnje kuća, jer je gotovo sve bilo spaljeno. Za kratko vrijeme napravljeno je dosta kuća za smještaj porodica. U ovim kućama, na žalost, narod je stanovao kratko, jer su ponovo spaljene, ili porušene.

Sela Bravski Vaganac, Janjila i Kapljev se protežu uz put Ključ — Petrovac i dosta su blizu puta, pa su tako uvijek bila meta neprijatelja. Selo Bravski Vaganac spaljivano je više puta. Prvi put su ga spalile ustaše, četiri puta za jedan dan. Tada je spaljeno 270 stambenih i drugih zgrada i staja. Spaljivanje sela i pljačka nisu pokolebali ljude. Naprotiv ljudi su sve više i više vjerovali u moć i snagu KPJ, u pravednu borbu i pobjedu nad nasiljem i zlom.

Mjesto i uloga omladine Bravskog Vaganca u narodnooslobodilačkoj borbi iziskuju poseban osvrt i šire razmatranje. Pred drugi svjetski rat u selu Bravskom Vaganacu bilo je Oko dvije stotine omladinaca i omladinki. Za vrijeme bivše Jugoslavije u selu nije postojala nikakva omladinska organizacija. O nekom radu sa omladinom u to vrijeme ne može se govoriti. Omladina je bila prepuštena sama sebi. Život omladine u selu za vrijeme bivše Jugoslavije bio je veoma težak i nemoguć. Mladi ljudi ovog sela bili su primorani da napuštaju svoje rodno mjesto i da idu u razne krajeve bivše Jugoslavije, pa i van njenih granica, na rad, tražeći spas i izlaz iz teške ekonomske situacije.

Tako su mladići upropaštavali svoje mlade živote rađajući teške fizičke poslove po raznim krajevima, pod veoma teškim uslovima. Borba za život i hljeb u to vrijeme nije bila laka. Veći dio ovih ljudi, poslije kapitulacije bivše Jugoslavije, vratio se u svoj rodni kraj sa velikim iskustvom i širim pogledima na svijet. Vrijeme koje su proveli u svijetu na raznim poslovima, pod teškim uslovima, za njih je bilo prava škola. Po dolasku u svoj kraj oni su dobro shvatili gdje im je mjesto i šta treba da

rade u složenoj situaciji 1941. godine. Nije im trebalo mnogo govoriti o potrebi oružane borbe protiv neprijatelja. To su oni brzo i pravilno shvatili, tako da su se odazvali pozivu KPJ, uključujući se u sve akcije Partije, mada tada nisu bili njeni članovi. Hrabrost i odanost tih ljudi bila je velika.

U Bravskom Vagancu za vrijeme bivše Jugoslavije nije postojala škola, pa su mnogi omladinci bili bez školske spreme, što je za njihov dalji rad i život predstavljalo težak problem i smetnju. Samo ova činjenica zahtijevala je da se sa omladinom počne raditi što je moguće prije. Tako se sa omladinom počelo raditi prije ustanka. Taj posao nije bio nimalo lak.

Jošo Solomun je po dolasku iz Rusije, 1940. godine, počeo da održava sastanke, pričajući im o životu radničke klase u svijetu.

činjenica je da su svi sastanci sa omladinom pokazali da postoji veliko raspoloženje za rad i za sve ono što bi mlade ljude dovelo do boljeg života. Otuda se razbuktavala i stalna želja za razgovore i sastanke. Vidjelo se da omladina želi da zna šta će da radi i kako da se postavi u ono vrijeme kada je situacija bila vrlo ozbiljna i ikada su ustaše već započele svoje zločine, zvjerstva i teror prema nevinom narodu.

Sva omladina je ispoljila želju i spremnost da se odmah suprotstavi svakom neprijatelju. Ta njihova spremnost ispoljavala se u opštoj osudi svega onoga što je tada neprijatelj činio prema golorukom narodu.

Poslije povremenih razgovora i sastanaka, počelo se raditi na opismenjavanju one omladine koja je bila nenismena. Omladina se odazvala ovom pozivu i sa oduševljenjem išla na časove. Tada se svake sedmice dva do tri puta održavao čas na kojemu su omladinci i omladinke učili čitati i pisati. Ovi časovi su održavani po grupama, tako da je jedno veče učila jedna, a drugo veče druga grupa. Radilo se u kući Pilipa Bursaća. Bez obzira na veoma teške uslove, omladina je pokazala veliko interesovanje i za kratko vrijeme postigla vrlo dobar uspjeh. Tada je kod omladine bio posebno probuđen interes za NOP. Gotovo svi oni koji su bili nepismeni, nau-

čili su čitati i pisati, što je za njih tada predstavljalo veliku stvar. Svi su bili radosni što su tako brzo naučili čitati i pisati.

Poslije časova redovno su vođeni razgovori o nizu pitanja tadašnje situacije. Održavani su redovni sastanci sa omladinom na kojima je više puta bilo riječi o radu i ulozi omladine u revolucionarnim kretanjima. Takav jedan sastanak bio je decembra 1941. godine u kući Obrada Kecmana. Sastanak će mi ostati u dugom sjećanju. Osjetio sam da kod omladine postoji jedinstvo i odanost, poštenje i spremnost na samoprijegor. Diskusija je bila puna želje i žara za borbom.

Na mnogim sastancima govoreno je o situaciji u to vrijeme, o eksploataciji radničke klase u staroj Jugoslaviji, o potrebi oružane borbe, a posebno o uspjehu partizana, što je najviše interesovalo prisutne. Jošo Solomun je ponekad omladini govorio i o ulozi KPJ u ustanku i oružanoj borbi. O kvalitetu tih sastanaka, sa gledišta teoretskog poznavanja onoga o čemu se tada govorilo, moglo bi se raspravljati. No činjenica je da su ti sastanci urodili plodom. Sva omladina je bila zainteresovana za rad i uvijek dolazila na sastanke, bilo da su održavani danju ili noću.

Septembra 1941. godine, u kući Kovačevića, bio je jedan sastanak sa omladinom, kojemu su prisustvovali i mnogi drugi ljudi iz sela Bravskog Vaganca. Sastankom je rukovodio Miloš Kecman — Vojsko, iz Drinića. Tada je on pozitivno ocijenio dotadašnji rad omladine. Na sastanku je Vojsko najviše istakao ulogu KPJ u borbi protiv neprijatelja. Njegovo izlaganje praćeno je velikim interesovanjem.

Rad sa omladinom u to vrijeme bio je koristan. Tako se gotovo sva odrasla omladina odmah, prvih dana ustanka, rado odazvala pozivu KPJ i dobrovolino stupila u NOB. U 1941. godini stupilo je u NOB 66, 1942. — 38, 1943. — 20, 1944. — 8 drugova i drugarica. Iz ovoga se vidi da je 1941. godine stupilo u NOB toliko mladih ljudi koliko i za ostale tri godine.

Za vrijeme ustanka omladina je bila u prvim redovima. Učestvovala je u kidanju telefonskih linija i ruše-

nju puta Ključ — Petrovac, kao i u nizu drugih akcija. Svi su ti borbeni zadaci izvršavani uz pjesmu i veselje, bez obzira na neposredne opasnosti kojima se omladina izlagala.

Na opismenjavanju omladine radio je Pero Kecman, a poslije je rad sa omladinom preuzeo Simo Solomun.

Godina 1941. /bila je veoma rodna. Zito i sve ostalo bilo je rodilo bolje nego proteklih godina. Narod je računao da će sa te strane biti obezbijeđen i da neće imati težih problema Oko ishrane. Međutim, te godine neprijatelj je, prolazeći putem Ključ — Petrovac i obratno, oko puta u polju spalio veći dio kamara pokošenog i sadjevenog žita. Za narod sela Bravskog Vaganca, Kapljučva, Janjila i nekih drugih sela, postavio se problem ishrane stanovništva. Posebno je bio naglašen problem snabdijevanja partizana, jer su se tada partizani snabdijevali iz ovih sela. Riješeno je da se iz Podgrmeča prenosi žito za ishranu partizana, čime bi se ishrana naroda u mnogome olakšala. Pošto se preko Grmeča nije moglo žito prenositi ni na tovarnim konjima, ostala je jedina mogućnost da omladina prenosi žito. Tako je decembra 1941. godine omladina sela Bravskog Vaganca, zajedno sa omladinom susjednih sela počela prenositi žito iz Podgrmeča. Činjenica je da su tada ulagani krajnji nanori i da te napore i sada pamte mnogi drugovi koji su ostali živi, a vjerovatno da to neće zaboraviti do kraja svog života, jer su to bili takvi napori koje je nemoguće vjerno prikazati na desetak kartica štampanog teksta.

Tada je na Grmeču snijeg bio dubok jedan i po, a negdje i dva metra. Sve se mrzlo od ljute, teške i surove studeni. Temperatura je bila 25 do 30 stepeni ispod nule. Drveće je od studeni pucalo. Bez obzira na sve teškoće, omladina je zadatak izvršila uspješno i na vrijeme. Prenijete su veće količine žita i smještene u magacine koji su za to izgrađeni u grmečkoj šumi — na sjevernom dijelu Šobotovca.

Kakav napor je tada omladina Ulagala, ni sam učesnik ove akcije nije u stanju da prikaže. Trebalo je gaziti duboki snijeg i u grmečkoj studeni, pod teretom od 40 i više kilograma žita na leđima, umoran, ozebao, gladan,

gaziti planinu po pet i više časova, danju ili noću. Napori omladine u to vrijeme mogli bi se gotovo svrstati u najveće napore boraca u marševima u toku ofanziva.

Iako je **bilo omladinaca i omladinki čije su noge i ruke premrzle, omladina je po dolasku u Sobotovac pjevala, radosna što je izvršila povjerene zadatke.**

Omladina se takmičila u tome ko će više prenijeti žita i ko će bolje izdržati u toj akciji. Meni je najviše ostala u sjećanju velika izdržljivost i polet nekoliko djevojaka koje su bile najmlađe, iako je sva ta omladina na mene ostavila duboke utiske kao mladost koja je i srcem i dušom bila za Narodnooslobodilački pokret.

Za tadašnju omladinu nije ništa bilo nemoguće. Sve što je pred nju postavila KPJ, prihvaćeno je kao najveća obaveza. Za to se ginulo, za to su se davali mladi životi. Sve je ovo davalo polet i garanciju za dalji rad, tako da je kroz kratko vrijeme u selu formirana organizacija SKOJ-a.

I uloga omladine na prenošenju ranjenika od fronta do bolnica bila je velika. Bez obzira što se izlagala velikim opasnostima po život, omladina je zadatak izvršavala sa uspjehom i na vrijeme. Tako su ranjenici u svim akcijama bili na vrijeme evakuisani i smješteni u bolnice.

U svim akcijama za izgradnju partizanskih bolnica, magacina, u prikupljanju dobrovoljnih priloga, hrane i ostalog za potrebe partizana, omladina je imala značajnu ulogu.

Kako je omladina u NOB uspješno i hrabro izvršavala zadatke može poslužiti i ovaj primjer:

Komanda 39. divizije bila je u Sokolovu, jula 1944. godine, i iz Sokolova je svim potrebama snabdijevala svoju 16. brigadu, koja je tada držala položaj kod Drvara.

Omladina sela Braviskog Vaganca je svaki drugi dan sa karavanom tovarnih konja, preko dva neprijateljska položaja, prebacivala sve potrebne količine hrane i ostalog materijala iz Sokolova do Brigade. Ništa nije neprijatelju palo u ruke. Brigada je uvijek bila blagovremeno snabdjevena. Komandant brigade Savo Batinica je na jednom sastanku u Komandi Divizije odao veliko priznanje omladini koja je radila na ovom veoma teškom i odgo-

vornom. zadatku. U ovom karavanu gotovo sve su bile omladinke. Pričale su mi kako se svojim karavanom prebacuju noću između neprijateljskih položaja, kako su sigurne da ih neprijatelj neće primijetiti, ali se i to jedared desilo. Istina, tada je omladina išla za Sokolovo praznim karavanom i pjevala. Kada ih je neprijatelj spazio, na njih je otvorio vatru iz topova i minobacača, ali je omladina uspjela da pobjegne, a da niko ne strada. To je bila omladina koja je činila velike podvige, kako na frontu, tako i u pozadini.

U februaru 1942. godine, formirana je organizacija AFŽ u selu Bravski Vaganac. U Odbor su izabrane Jovanka Srđić, Darinka Došen, Soja Kecman i Anđa Solomun. Naknadno su u odbor ušle Joka Kovačević, Kecman Doja, Došen Gospava i još 9 drugarica.

U februaru 1942. godine pristupilo se formiranju prvog proleterskog bataljona »Zdravko Čelar«, u čije redove su ušli i borci iz sela Bravski Vaganac — Nikola Bursać, Jošo Solomun, David Kecman, Vlado Kecman, Đurađ Banjac i mnogi drugi.

Iz sela Bravskog Vaganca u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima učestvovala su 132 druga i drugarice. Preživjelo je 77, a poginulo 55. Žrtava fašističkog terorera bilo je 26, dok ih je 6 palo u ratno zarobljeništvo. Selo je dalo oko 60 rukovodilaca, od kojih 29 oficira JNA.

Iz sela Bravskog Vaganca nije niko bio u neprijateljskim oružanim formacijama, niti je ma ko bio narodni izdajnik ili neprijatelj. Sama ta činjenica govori da je vrlo teško odvojiti one koji su aktivno i organizovano radili u pozadini za NOB, jer je cio narod ovog sela radio za NOP do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Slobodno se može reći da je narod ovog sela, kao i ostali narod u ovom kraju, dao sve što je mogao i imao za narodnooslobodilačku borbu. Narod je znao da se samo na taj način može spasiti ropstva i uništenja i izvojevati slobodu.

SAVA CULIBRK

SELO SKAKAVAC U NOB

U vrijeme kapitulacije bivše Jugoslavije selo Skakavac je brojalo preko 100 domaćinstava, a po uslovima za život spadalo među najsiromašnije u bosansko-petrovačkorn kraju. Zbog toga su ljudi bili prisiljeni da idu u pećalbu. Skoro iz svakoga domaćinstva po neki muškarac je radio kod preduzeća »Siipad«, dok su žene i djeca čuvali stoku i radili poljoprivredne poslove. Slamom bivše Jugoslavije, odmah je u stanovništvu zavladao strahovanje za budućnost i perspektive, rekao bih, svakog pojedinca, ljudi su se brinuli šta će biti sa narodom u širem smislu te riječi. Prilikom okupacije bivše države, jedan dio mladih ljudi zatekao se u vojsci, pao u zarobljeništvo i nije se vratio svojim kućama sve do kraja narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Neki su ostavili i svoj život u zarobljeničkim logorima. Karakteristično je za ovaj kraj i ljude u selu, da u početnom periodu nije postojala ni jedna politička organizacija koja bi mogla organizovati ljude, usmjeravati narod u određenom pravcu ,okupljati ga za borbu protiv okupatora. U selu Skakavcu nije postojala partijska organizacija, koja bi mogla razjasniti pravo stanje i razloge kapitulacije bivše države i uticati na događaje i ukazivati kako i protiv koga se treba boriti. No, i pored toga ljudi su se sastajali, svakodnevno o ljudskom i porodičnom pričali, pratili sve događaje, a neki ozbiljno razmišljali i o svemu onome što je vezano za sutrašnjicu i sigurnost naroda. U tim danima neprijateljska propaganda je proturala glasine o nekoj nadprirodnoj sili okupatora,

njegovoj snazi i državnoj savršenosti. Mada u to gotovo nitko nije vjerovao, imalo je to svog značaja.

Period od okupacije pa do dana ustanika obilovao je raznim događajima i u ovom kraju. U manjim grupama i pojedinačno smo se sastajali sa seoskim učiteljem Mirkom Pekićem, koji je pred sam rat 'došao na službu u naše selo iz Bosanske Dubice, koliko se sjećam, ipso kazni kao protiv-režimski čovjek. Nisu bili rijetki susreti sa Milanom Gutešom, poznatim predstavnikom opozicije bivšem režimu, koji je isto tako imao važnu ulogu u pripremanju i razvijanju ustanka u našem kraju. Po mom sopstvenom mišljenju, Guteša je imao važnu ulogu, kako u toku priprema za ustanak, tako i za cijelo vrijeme rata. Isto tako, u 'razgovorima je učestvovao Mitar Culibrk, koji se prije rata sakrivao u selu, jer je bio protjeran iz Rume kao nepoželjan za onaj režim, a poginuo je poslije V of anzi ve u Istočnoj Bosni. (Po pričanju Rade Stupara, iz Vodenice.)

Pri ovim susretima, govorilo se o drskosti okupatora i veličana moć Sovjetskog Saveza, kao velike socijalističke države. Po mom sjećanju, Zdravko Celar slao je poruku preko Milana Tuibina za Mirka Pekića sa kojim je radio na pripremi ustanka, obavještavao ga o događajima i upućivao šta treba preduzeti u slučaju pokolja. Jednom prilikom, i sam sam nosio jednu poruku Mirku Peikiću, koja je bila zapečaćena u koverti, ali mi nije poznato šta je stajalo u poruci. Kasnije sam doznao, da je upravo Celar bio član vojnog komiteta za organizaciju i rukovođenje ustankom na području našeg sela i na ovoj teritoriji.

Naše selo je po geografskom položaju udaljeno od komunikacija, pa je bilo potrebno da se organizuju seoske snage ispred sela prema cesti koja prolazi od Bosanske Krupice ka Bosanskom Petrovcu. Straža je raspoređivana od Mačkovca preko Malog Obljelja, Velikog Obljelja do Tubinske Kose iznad sela Suvaje sa zadatkom da osmatra pokrete neprijateljskih kolona i obavijesti narod o njihovom kretanju. Straže smo postavili po zadatku Celara. One su bile danonoćno na osmatranju određenih mjesta, organizovane su po smjenama da ne bi bilo nekog izne- nađenja i da bi se u narodu ublažio strah koji je bio ovla-

dao u doba ustaškog pokolja u Petrovcu i drugim mjestima.

U toku ovih zbivanja, pronosile su se vijesti kako ćemo dobiti oružje i naoružati se, jer je u našem selu bilo vrlo malo vatrenog oružja. Stvarala se vođenička četa, čiji je komandir trebao da bude Mirko Pekić, bar prema predviđanju Skakavčana, pa je došlo do jednog skupa na Grbića kosi, gdje su se skupili mnogi Vođeničani i Skakavčani »radi primanja oružja« iako ga nije bilo. A radilo se o pripremama za napad na Blagaj. Na tom skupu došlo je do žučnih prepirki između nekih, pa su Đulkići zvani »Manišini«, Radeta Miljuš i još neki (kasnije okorjeli četnici) prosto nametnuli Božu Đukića za komandira, pod izgovorom da neće tuđina za komandira. Zbog toga se Mirko Pekić morao prebaciti preko Gnmeča za Kozaru, jer su mu Đulkići prijetili.

Po formiranju čete, organizovana je kuhinja za ishranu, kako ne bi svaki pojedinac od domaćinstava uzimao ono što mu i treba i ne treba, jer je bilo samovolje, ljudi su uzimali bez razlike da li su imućniji ili siromašniji. Počeli smo snalbdjevanje razrezom, odnosno dobrovoljnim priložima od imućnijih domaćinstava. O organizaciji kuhinje vodio je računa Stevo Sarač, a inače u četi je bio od njenog osnivanja. Kuhinja se premještala sa jednog mjesta na drugo, od kuće Jove Culibrka, Đakovića gaju, kod Kerkeza, odnosno Štrbaca kod Mačlkovca i pod Obijaj kod kuća Kerkeza. Ovakvo stanje je trajalo sve dok se četa nije organizovala pod rukovodstvom Zdravka Čelara, koji je bio i njezin komandir.

U jesen 1941. godine, jedan vod čete nalazio se u Donjim Petrovićima, a vodnik je bio Marko Sarač, koji je sa svojim vodom obezb jeđivao sabiranje kukuruza u Arapuši. Kućama smo dolazili po smjenama radi presvlačenja. Tada je 24. oktobra 1941. godine održana konferencija na kojoj je izabran privremeni narodnooslobodilački odbor sela. Ovo su iziskivale potrebe razvoja ustanka, pa je bilo nužno organizovati narodnooslobodilački odbor koji bi rješavao razna tekuća pitanja u narodu našeg sela. Zatim smo 25. oktobra i u Skakavcu izabrali narodnooslobo-

dilački odbor od 5 članova. Za predsjednika su izabrali mene, a za sekretara Vasu Kneževića. Na ovoj konferenciji govorio je Zdravko Celar o političkoj situaciji, razvoju ustanka, o potrebi biranja odbora i njihovim zadacima. Poslije ove konferencije, Celar je otišao u selo Marjanovići, pa je i tamo formiran narodnooslobodilački odbor.

Ovi odbori održavali su svoje sjednice vrlo često i na sjednicama kolektivno rješavali pitanja koja su svakodnevno iskrsavala, bilo da se radi o prikupljanju hrane, odjeće i drugih predmeta za vojsku, bilo o potrebama onih domaćinstava koja nisu imala hrane za sebe i porodicu. Seoske konferencije održavane su prema potrebi, a na njima se raspravljalo o načinu prikupljanja dobrovoljnih priloga za NOiP, o zajedničkim razrezima domaćinstava za vojne i radne jedinice. Davane su namirnice raznih vrsta, uključujući tu i razrez u živoj stoci za potrebe vojske.

Daljim razvitkom narodnooslobodilačke borbe, formirani su pri svakom narodnooslobodilačkom odboru posebni odbori fondova za prikupljanje hrane, obuće, odjeće i drugog što je bilo potrebno za narodnooslobodilačku vojsku. Ovi odbori fondova radili su po direktivama NOO, kako na prikupljanju hrane i odjeće, tako i u čuvanju i smještaju te hrane, njenoj raspodjeli, odnosno odašiljanju jedinicama.

Poslije osnivanja mjesnih odbora, osnovani su i privremeni opštinski narodnooslobodilački odbori. Takav odbor osnovan je za teritoriju sela Vodenice, Suvaje, Skakavca, Brestovca i Marjanovića dola. U opštinski odbor su izabrani predstavnici svakog sela. Obično je predsjednik mjesnog narodnooslobodilačkog odbora bio predstavnik u opštinskom odboru, a veća sela delegirala su po dva predstavnika u opštinski odbor. Daljim tokom razvitka narodnooslobodilačke borbe formiran je i Sreski narodnooslobodilački odbor za Bosanski Petrovac.

Oslobodenjem većih teritorija, stvaranjem većih jedinica NOV-e, oslobađanjem pojedinih regija, porasle su potrebe i u materijalnom pogledu, što je iziskivalo i veće napore stanovništva sela. Zato se prišlo osnivanju partizanskih radionica, izgradnji magacina, pripremanju pro-

storija za smještaj ranjenika i iznemoglih za njegu. Tako je u Skakavcu organizovana krznarska radionica u kojoj su izrađivani kožni kaputi i prsluci za vojne jedinice, a zatim je formirana i krojačka radionica, itd.

Prvim oslobodenjem Bosanskog Petrovca, velika količina zaplijenjenog materijala evakuisana je u selo i smještena u skakavačku školu, gdje je bilo dosta prostora, ali i pored toga morali smo robu smjestiti u privatne kuće na Klještini kod Brkljača. Isto tako, ozidana je vojna pekara koja je pekla hljeb za vojsku i odatle isporučivala jedinicama, komandama mjesta i bolnicama.

Poslije ofanzive na Kozari i dolaskom proletera, iakrsla je potreba za organizovanje i smještaj ranjenika radi liječenja i oporavka. Da bi narodnooslobodilački odbor udovoljio potrebama bolnice, ispraznio je kuću Marka Stupara i pretvorio je u bolnicu. Pored ove bolnice, postojala je bolnica i u Gornjoj Vodenici, a zatim smo izgradili bolnicu i u šumi kod Ponorca, gdje su bili smješteni ranjenici proleterskih jedinica. Istovremeno je izgrađen i /nagacrn zvani »runjevački«, gdje su smještene veće rezerve žita i drugi potrebni artikli za vojsku. Naravno, bio je izvrsno zamaskiran, da ne bi bio otkriven u slučaju neprijateljske ofanzive. U toku rata, u ovome selu bilo je najpogodnije organizovati smještaj bolnica, radionica i magacina, jer je udaljeno od puteva, a pogodno gravitira preko Marjanovića dola, Krnje Jele i Smoljane i obratno od Skakavca, preko Gornje Vodenice i Granovine ka Risovcu.

Pored ostalog, tokom čitavog rata uz svaki pokret neprijateljskih kolona preko Krnjeuše ka Petrovcu ili preko Vrtoča ka Petrovcu i obratno, narod iz donjih sela izbjegavao je u ovo selo sa svojom pokretnom imovinom i stokom i zadržavao se sve dotle dok se neprijatelj ne udalji u svoje garnizone. To je činilo velike teškoće, ne samo narodnooslobodilačkom odboru, već i čitavom stanovništvu.

Partijska ćelija i skojevska organizacija u ovom selu, koje su djelovale i na području Marjanovića dola, formirane su početkom 1942. godine. Prvo je formirana kandi-

datska grupa, koju su sačinjavali predsjednik i sekretar NOO sela Skakarvac. Sa njima je radio Jovo Keoman - Suco, član sreskog komiteta za Bosanski Petrovac. On se često nalazio na terenu potezom Skakavac — Marjanovića do — Krnja Jela i Smoljana. Kasnije, u 1942. godini, u prvoj polovini, formirana je partijska ćelija od tri člana, dolaskom Dalke Latkovića na ovaj teren koji je upravljao vojnim magacinima. Struktura partijskih ćelija u to vrijeme zahtijevala je da u njima budu najmanje tri člana. Za sekretara ćelije izabran sam ja i obavljao ovu dužnost sve do odlaska u Prvu krajišku brigadu, koncem februara 1943. godine. Sastanke smo redovno održavali u zasebnim prostorijama u kući Jove Čulibrka, a ponekad i u nekom prirodnom zaklonu, pošto je organizacija radila strogo ilegalno. Kasnije smo sastanke održavali u seoskom narodnooslobodilačkom odboru, jer je odbor imao prostorije od svog formiranja. Ponovo smo formirali kandidatsku grupu od tri člana, pa je po jedan član Partije radio sa po jednim kandidatom i odgovarao pred partijskom organizacijom za njegovo vaspitanje i odgoj. Docije smo ćeliju brojčano pojačali dolaskom nekih članova u magacinsku stražu, koji su partijski bili vezani u seosku ćeliju, a jedan dio primili smo iz kandidatske grupe. Potrebno je napomenuti moje kasnije saznanje da smo kao partijska organizacija bili vrlo strogi u ocjeni i odabiranju drugova i drugarica za kandidate, pa i prijem u Partiju. Sektašili smo posebno prema omladini, koja je bila na velikoj visini poletom i odanosti.

Pri formiranju ćelije u selu Skakavcu njeni članovi su bili Savo Čulibrk (sekretar), Vaso Knežević i Dalko Latković. Poslije dva mjeseca došli su u magacinsku stražu Jovo Latković i Košta Keoman, a primili smo iz kandidatske grupe Milu Pećanca, Đorđu Đaikovića i Sirnu Drljaču. Među nama je vladala istinska komunistička atmosfera, bili smo vrlo marljivi i u ličnom, kako smo mi to zvali, partijskom uzdizanju i vaspitanju.

Za formiranje omladinske organizacije, a zatim skovske i uopšte okupljanje omladine bio je zadužen Sava Miljuš, koji je radio sa omladinom u Vodenici, Brestovcu,

Skakavcu i Marjanovića dolu. Poslije ga je zamijenio Nikola Jeličić, a zatim Đorđo Đalković. Omladinska i skojev-
ačka organizacija radila je intenzivno krajem 1941. i po-
četkom 1942. godine. Taj se rad odvijao uz podršku i po-
moć partijske organizacije na čemu su bili angažovani sko-
ro svi članovi. Mislim, da je posebno važno napomenuti
neke događaje iz druge polovine 1942. godine, kada je
organizovan međuopš tinski komitet, a za sekretara iza-
bran Đuro Milanović - Brico iz Krnjeuše, dok su članovi
komiteta bili Sava Miljuš, Dako Latković, Milan Guteša,
Milan Karanović iz Krnjeuše, Mira Bikljač iz Riisovca i
ja iz Skakavca. Komitet je formiran radi usmjeravanja i
koordinacije u partijskom radu. Sastanci su se obično
držali u kući Milana Karanovića u okolini Krnjeuše, obi-
čno u noćnim časovima.

Formiran je i odbor antifašističkog fronta žena od pet
članova. Za predsjednicu je izabrana Stana Čulilbrk sa
zadatkom da Odbor AF2-a organizuje okupljanje žena i da
politički djeluje među ženama. Ova organizacija posebno
je bila angažovana u kupljenju hrane za narodnooBlogo-
dilačku vojsku i organizovanje spremanja rublja za par-
tizane. Tako su neprekidno pletene čarape, džemperi i sve
drugo potrebno za snabdijevanje partizana i ranjenika.
Organizacija je radila i na njezi ranjenika, jer su već 1942.
godine održavane dvije bolnice na teritoriji našeg sela.
Bilo je, reklo bi se, nepisano pravilo da neko u NOO-u
bude zadužen za rad sa ženama, a i u partijakoj organi-
zaciji, pa je ispred nas radio sa ženama Vaso Knežević,
sve do njegovog odlaska u X krajišku brigadu.

U drugoj polovini 1942. godine sprovedeni su opšti iz-
bori za seoske narodnooslobodilačke odbore. To su bili
prvi slobodni izbori. Na zborovima su prvi put učestvo-
vali svi stanovnici sela, bez razlike na pol. Izbori su vršeni
prebrojavanjem i dizanjem ruku, a u odbor su izabrani
ljudi iz Skakavca i Marjanovića dola. Tako je došlo do
fuzije dvaju odbora, a poslije izbora seoskih NOO-a biran
je i novi opštinski odbor na zajedničkom zboru pomenutih
sela.

Sjećaj uči se rada narodnooslobodilačkih odbora i angažovanosti čitavog stanovništva, od početka ustanika pa sve do IV ofanzive i dalje, slobodno mogu tvrditi da je odbor u Skakavcu jedinstveno radio i zajedno sa narodom na potpuno demokratski način obavljao sve zadatke i obaveze koje su proisticale iz potreba narodnooslobodilačke borbe. U našem selu, narod je bio nevjerovatno jedinstven i nepokolebljiv od samog početka ustanika. Nije bilo neprijateljskih elemenata i harangera u selu. A bilo je mnogo fizičkog napora i materijalnih žrtava, s obzirom na mnogobrojne objekte koji su u selu podizani (magacini, bolnice) i obradu napuštene zemlje, sjetvu, žetvu, ne samo u bližoj, već i daljoj okolini. Prevozilo se mnogo za potrebe vojske, naročito ranjenici i namirnice i danju i noću. Ovaj narod je opskrbljavao i partizanske jedinice koje su se nalazile na toj teritoriji.

Ponovnim dolaskom Italijana u Bosanski Petrovac 1942. godine i pojavom četnika Mane Rokvića, neki su iz Suvaje i Vodenice primili četničke puške. U toj grupi nalazio se i jedan mještalin iz Skakavca. O ovom slučaju, iste večeri bio je obavješten odbor, pa smo sutradan uveče zakazali konferenciju sela. Na toj konferenciji govoreno je o političkoj situaciji, o namjerama izdajnika, o prijemu četničko-italijanskog oružja od nekih ljudi u okolnim selima, ali nismo imenovali onog što je primio oružje iz našeg sela. Radili smo politički. Odmah poslije konferencije, taj čovjek poslao je tu svoju pušku po bratu da je uruči predsjedniku NOO-a. Predsjednik je pušku odnio i predao Nikoli Karanoviću, objašnjavajući mu ko je pušku donio i na koji način. Čovjek o kome je riječ bio je docnije hrabar borac i poginuo je u III krajiškoj brigadi. Čitavo vrijeme od pojave četničkih elemenata u Skakavcu, a u toku i poslije IV neprijateljske ofanzive pojavila su se trojica četnika — Vojin Dulkić, nepopravljivi fanatik, koji je likvidiran od strane naših jedinica, dok su druga dvojica, Stevo Stupar i Branko Brkljač pobjegli sa okupatorom pri povlačenju njemačkih i drugih kvislinških jedinica.

MILKA RUDIC

RAĐANJE JEDNE ZASTAVE

Prvo partizansko proljeće. Hiljadu devetstotina četrdeset druga godina. Ddbro se sjećam tih dana.

Upravo pred Prvi maj ,omladina sela Buševića spremala se na jednu od radnih akcija. Doibili smo konkretan zadatak: krenuti na Drenovaču, gdje su naši borci držali položaje prema Bihaću, i na jednom velikom zavijutku Drenovačke drage prekopati cestu. Rekoše nam da ta okuka ima vojni značaj i da će njeno uništenje, bar za izvjesno vrijeme ,osujetiti prodor neprijateljskih snaga u ovaj dio Like.

Nedaleko odavde, na jednom od pitomih proplanaka, iza jedne uzbrdice, nalazilo se sklonište naših boraca — idealan teren za iščekivanje i prepade na neprijateljske motorizovane jedinice.

Baš u to vrijeme nastao je kratki predah u borbama. Slika ovog kraja bila je tužna: opustošena isela, uništeni centri za snabdijevanje. Prestalo je, tako reći, sve da živi.

Nas nekoliko drugarica predložile smo da izvezemo crvenu zastavu.

Ubrzo smo doznali gdje ćemo nabaviti crveno platno. Jedna od naših drugarica rekla nam je da platna ima kod Draginje Rodić, lijepe i mlade žene koja je prije nepunu godinu i po stigla u naše selo i tu se udala.

S njom nismo dugo razgovarali. Iz svoje svečano ukrašene jastučnice, koju je dobila uz djevojačko ruho, Draginja je izvukla komad kao krv crvenog platna, pružila

naan ga i rekla: »Evo, nosite. Nije kome je namijenjeno, nego zašto je suđeno«.

A u ovaj komad crvenog platna, u ovu lijepo izvezenu jaistučnicu, utkala je Draginja svoje najljepše želje o sreći, o voljenom mladiću, o novom životu, o mužu i djeci. To su oni davni djevojački snovi.

Danas, evo, dođe vrijeme da taj komad crvenog satena postane simbol našeg novog — simbol novog mladog naraštaja. Pod ovom zastavom omladina će manifesto vati svoju mladost, ići naprijed, u nove akcije, u nove pobjede. Mada je neizvjesnost tada bila na vrhuncu, ipak smo svi vjerovali u bolji život, u vedriju sutrašnjicu.

Ushićene i sretne što smo pronašle i dobile platno, pjevajući smo otrčale da napravimo zastavu. Neka od djevojaka, u ovoj treci, uzviknula je: »Evo je, prava proleterska. Još samo srp i čekić«.

I ova dva simbola brzo su utkale naše ruke, žutom svilom poput dukata. Napravljen je i štap — dotjeran vještom rukom jednog omladinca.

— Hajde da je iamjerimo, progovori neko od omladine.

—Dobre su dimenzije, reče neko drugi.

Bila je dužine oko 90 centimetara. Mogla bi po veličini i na čelo jedne proleterske čete, za nuždu i pred bataljon.

Talko se rodila naša prva crvena zaistava, od skromnog komada satena, od brižljivo skupljanog ruha djevojačkog.

Došao je dan da krenemo na Drenovaču. Nije to baš tako lagan i jednostavan zadatak. Idemo na front. Neprijateljska vojska kontroliše ovaj kraj. Vršni prepade iz pravca Bihaća, Škočaja, Zavalja.

Osvanuo je prekrasan majski dan. Prvi maj. Praznik rada. Okupljali smo se oko seoskih kuća. Formirali smo četvu. Malo je u njoj bilo omladinaca. Nije ni čudo. Bili su u borbenim redovima.

Krenuli smo na radnu akciju. Mi omladinke željele smo da uioravo ovom istorijskom danu — Prazniku rada — damo što svečaniji ton, poentu snage. Osjećaj da želimo

i moramo napraviti mnogo. Jer, mi smo mladost revolucije.

-Gromka pjesma pod novom crvenom zastavom, zaočila se iz svih grla:

Hajde družo da slavimo,
Da slavimo Prvi maj.
Živjeli, živjeli radnici, seljaci,
Živjeli, živjeli partizani svi.

Složno i harmonično odjekivale su ove riječi. Čule su se i druge borbene pjesme.

Vijugavim putem grabili smo preko Gojina prema Kestenovcu i Nebljušima. Zurimo. Strahujemo od neprijateljskih aviona koji, tako reći, svaki čas nadlijeću ove prostore.

Idemo prema Neblju ušima. Usoreno selo pod Plješivicom, u pitomom polju koje se prostire istočno od kamenitih kanjona Une. U daljini naziru se vrhovi planinskog maisdva Plješivice.

Odjednom smo čuli neko zujanje. Zujanje koje se stravično pretvaralo u udare. Svi smo se zgledali. Znali smo da neprijateljski avioni bombarduju partizanske bolnice u Bijelim Potocima. I naše položaje na Drenovači.

Međutim, ništa nas u tom trenutku nije moglo obeshrabriti. Išli smo dalje naprijed kao da ništa nismo čuli.

Na putu za Nebljuse, sjećam se, zaustavio nas je neki čovjek. Čini mi se da se preživao Dotlić, imena se ne sjećam. Ubjeđivao nas je da ne idemo dalje, da se vratimo, govoreći da je teško uhvatiti vezu s našim jedinicama.

Iz pravca Bihaća nadirale su neprijateljske snage. Željeli su da se probiju u pravcu Lapca i Gospića.

U takvim teškim trenucima bili smo riješeni da istrajemo. Zapjevali smo novu pjesmu. Glas lijepe crnooke Jele Vojvodić vodio nas je naprijed. Tople i od srca ispjevane riječi, bila su gromka poruka svim onim koji su nas pokušali da uplaše, da nas pokolebaju. Kad Jela prestane, mi svi nastavimo. Zvuk naše pjesme talasasto se širio po nepreglednim dragama i visovima, a eho tog zvuka ponovo se vraća iz daljine.

Omladino zemlje ove,
Zbijajmo se u redove.
Zbijajmo se drug do druga,
borba neće biti duga ...

Ove riječi nisu bile fraza. One su bile odraz istinskih želja. Zbili smo se jedni uz druge, nije bilo pitanja kada će se završiti ova borba, koliko će još trajati ova naša lutanja.

Bilo je podne kad smo se približili Drenovači. Gotovo nečujno smo se sastali s prvom izvidnicom, izmijenjali s njima nekoliko riječi — šapatom. Tek tada smo detaljno saznali šta treba da uradimo.

Kradom smo se spuštali niz strme šumarke. Iznenada smo se našli između visokih bukovih stabala od čijih vrhova nismo mogli da vidimo ni tračak plavog nōba.

Latili smo se svog alata kojeg smo donijeli sa sobom. Počeo je rad. Za nepun sat napravili smo pravo čudo.

Podzid stare, šljunkom i pijeskom nabijene ceste polako je nestajao niz strmu vododerinu duboke drage.

Poslije toga, slijedio je drugi zadatak — kopanje rovova. Prešli smo na jednu uzvišicu, prenosili gromade kamena s jedne obližnje ruševine — bivše Zandarmerijske stanice i njime oblagali rovove. Tog dana iskopali smo ih dvadesetak.

Sunce je polagano zalazilo, dan je prestajao kad smo krenuli svojim kućama. Srećni što smo obavili zadatak, radosni što nas neprijatelj nije uznemiravao, kretali smo se u pravcu svog sela. Ponovo se orila pjesma. Omladinska pjesma. Ista ona koju smo u svitanje tog Prvog maja pjevali kada smo krenuli na izvršenje zadatka pod novom crvenom zastavom.

DUSKO KERKEZ

KOMANDANT JE S NAMA

Početakom 1942. godine, u garnizonu Bosanski Petrovac nalazile su se jače talijanske snage, sa nekoliko ustaških jedinica i nešto četničkih odmetnika; nikada se nije tačno znalo koliko ih je bilo u gradu. Talijani su često izlazili iz grada radi pljačke okolnih sela i nabavke ogreva. Radi bezbjednijeg kretanja posjekli su ranije sve drvo-rede i parkove. Poslije nekoliko sukoba sa našim jedinicama, u kojima su pretrpjeli veće gubitke, povukli su se u grad iz koga su rijetko kretali u slične akcije.

Sjećam se, negdje početkom maja 1942. godine, naša 4. kulenska četina Petrovačkog bataljona nalazila se na položajima u selima Suvaje, sa zadatkom sprečavanja ispada neprijateljskih snaga iz Petrovca na oslobođenu teritoriju. Na položajima su se uvijek nalazile dvije trećine čete koje su zatvarale izlaz iz grada u tri pravca: komunikacije pravcem Petrovac — Bihać, Petrovac — Bosanska Krupa i seoski put ka selu Krnja Jela. Četa je brojala oko 140 dobro naoružanih boraca. Na ovim položajima ostala je sve do maja. Preko noći četa se povlačila u »logor«, ostavljajući na položaju jake patrole koje su krstarile u blizini opsjednutog grada, suzbijajući svaki pokret neprijatelja van grada. Dok su patrole bdile nad prilazima ka slobodnoj teritoriji, borci su se zabavljali u logoru. U logoru se do kasno u noć orila pjesma. Djevojke, žene i omladinci iz susjednih sela, Okupljali bi se u selu Suva ja i zajedno sa borcima igrali kolo i pjevali uz svirku harmonika (osim u slučaju kada bi padala kiša, ili kada bi ustaše vršile ispade iz grada).

Naš logor su često posjećivali članovi Štaba Odreda: komandant Slavko Rodić, njegov zamjenik Nikola Karanović, komesar Ilija Došen i drugi. Oni bi obično došli da sa nama održe poneki sastanak, ili da porazgovaraju o situaciji u kojoj smo se nalazili.

Tako, jednog dana, komandant Odreda Slavtko Rodić, iznenada dođe u našu četvu. Nama to ne bi bilo ništa neobično, jer to nije prvi put da nas posjećuje, da nije naredio da se hitno pripremimo za pokret. Počeli su da se užurbano održavaju sastanci. Znali smo da ćemo u borbu, ali u kom pravcu krećemo i kuda ćemo napadati, to nismo znali. Poslije održanog sastanka sa komandom čete, održan je sastanak partijske ćelije i organizacije SKOJ-a Primicala se i noć. Četa je, uglavnom, bila na okupu, osim manjih patrola koje su ostale na položajima. Gotova je bila i večera. Kuvari su spremali i nešto suve hrane za put — po parče mesa i po dva hljeba koja su stigla iz partizanske pekare Mali Stjenjani.

Kada se završila večera i podijelila suva hrana, u četi se zaorila pjesma. S nama je bio i komandant Slavko, uvijek veseo, nasmijan, spreman za pjesmu. Nakon nekoliko časova komandir je naredio da idemo na spavanje, jer je sutradan trebalo rano ustati i krenuti na zadatak.

Čim je svanulo, komandir je naredio da se patrole povuku, jer su na njihova mjesta došli drugi. Kratko i bez mnogo komentara komandir nam je objasnio pravac i način kretanja. Krenuli smo preko Petrovačkog polja u pravcu sela Kolunić. Komandir je izdao zadatak. Trebalo je sačekati Talijane i onemogućiti im izvlačenje iz Petrovca prema Oštrelju i Drvaru. Komandant Odreda Slavko Rodić je dopunio i detaljnije objasnio značaj zadatka koji je stajao pred našim bataljonom, posebno pred našom četom. Zauzeli smo položaje u groblju i oko crkve. Ispred nas su se prostirale blage padine Oštreljskog masiva u čijem se podnožju pruža Petrovačko polje. Komunikacijom Bosanski Petrovac — Drvar, koja se dobro vidjela od izlaska iz grada u dužini od 3—4 km, osmotrili smo kretanje kolone talijanskih vojnika jačine oko jednog bataljona. Komandir nas je upozorio na pojavu Talijana.

Svaki je zauzeo svoje mjesto. Komandant Odreda s komandirima čete obilazio je borce i davao konkretna uputstva. Saopštavao je da niko ne smije metak opaliti dok on ne baci bombu. Nikola Vojvodić¹), zamjenik komandira, krenuo je sa jednim vodom sa druge strane komunikacije od Mirkovićeva mlina, 'kalko bi, kada otpočne borba stvorili oko neprijatelja vatreni džak. Prije stizanja talijanske kolone sve je bilo na svom mjestu. Svaki naš borac je dobio svoj zadatak. Na položaju je vladala tišina. Ni iz vazduha ne bi nas mogao niko primijetiti, jer smo bili dobro maskirani.

Italijanska kolona se približavala. Organizovana po svim vojničkim propisima kretala se sa puno opreznosti. Nije im bilo ni na kraj pameti da ih sa velikim nestrpljenjem čekamo i to na domet ručne bombe komandanta odreda. Pozadi našeg položaja naglo su se dizali ogranci Osječenice, odakle put naglo skreće preko Oštrelja za Drvar. Po svim izgledima Talijani su očekivali naše snage iznad puta, ali daleko iza nas na padinama Osječenice.

Kada je čelo talijanske kolone stiglo do blage padine, koja se spušta od crkve ka komunikaciji, u borbenom rasporedu krenuli su ka crkvi, vjerovatno da zaposjednu položaje u groblju i oko crkve radi obezbjeđenja slobodnog kretanja glavnini svojih snaga komunikacijom ka Drvaru.

Uzbuđeni posmatrali smo kolonu kako kreće prema groblju, čistinom, po vojničkim pravilima, pod komandom svojih starješina, ali bez ikakve slutnje da će iz groblja biti dočekani ubitačnom vatrom. Svu pažnju su usmjerili prema šumi iza nas, žureći da što prije stignu da zauzmu položaje.

Naše strpljenje bilo je pri kraju. Preko nišana pratili smo pokret crnokošuljaša sa crvenim fesovima i dugom kičankom, koja im je vliisila niz leđa, kao ukras. Očekivali smo eksploziju bombe koju je trebalo da baci komandant odreda. Talijani su se razvili po goloj padini, ispred nas, i polako se kretali kao krdo ovaca, približavajući se sve više, tako reći na domet bombe. Kada je nestrpljenje bilo

*) Foginuo 1943. godine kao zamjenik komandanta italijanske
u 3. brajčičkoj brigadi¹, na Romaniji — narodni heroj.

na ivici, bomba komandanta odreda i eksplozije drugih bombi oglasile su odsudni boj. Sa svih strana razlijevali su se plotuni i mitraljeski rafali, a odmah zatim odjeknula je i komanda za juriš. Mnogo mrtvih vojnika ležalo je ispred nas, dok su živi bježali neorganizovano. Svijali su se u gomilu, razbijali na grupice, padali na zemlju i jaukali od straha.

Četa je jurišala. Mnogi talijanski vojnici dizali su ruke u vis, predavali se. Oni koji su se našli dalje od poprišta boAe, bježali su ka Petrovcu. Odjedared je pljusnula prava proljetna kiša.

Znali smio da se iz Petrovca niko neće usuditi da im krene u pomoć. Kiša je lila kao iz kabla. Mi smo jurišali. Čini mi se da smo prosto letjeli za njima, bez ikakvog osjećaja bojazni da se nečome od nas može bilo šta dogoditi.

Pored velikog broja oružja i municije, zaplijenili smo jedan top i teški mitraljez »breda«, kao i nekoliko mazgi. Na bojnopolju ostao je veliki broj mrtvih i ranjenih Talijana. Zarobljeno je oko 20 vojnika i oficira, među kojima i jedan viši oficir. Pri izvlačenju topa iz jedne bare, učestvovao je i komandant Slavko Rodić.

Sa prikupljenim plijenom i zarobljenicima, povukli smo se u Rakića dolinu gdje nas je narod radosno dočekao. Dok smo se u Rakića dolini odmarali, duboko u noć razgovarali smo o onome što smo doživjeli za vrijeme okršaja u Koluniću. Bili smo mladi i neiskusni. Oko 90% boraca u četi bilo je ispod 22 godine starosti. Do tada stečeno ratno iskustvo nije bilo takvo da smo se mogli pohvaliti taktičkim postupcima u borbi, ali što se hrabrosti tiče nije nedostajalo ni Krnjeušanima, ni Vodeničanima, a ni nama. Sve tri čete, kao jedna, jurišale su, a svaka je htjela da se što bolje afirmiše, da pokaže šta zna. Moram posebno naglasiti da su nas naši rukovodioci, komandiri i komandanti, a u prvom redu Slavtko Rodić, prosto »nosili na leđima« za cijelo vrijeme juriša i gonjenja razbijenih Talijana, ka Petrovcu. Mislim da niko od nas preživjelih boraca Petrovačkog bataljona nikada neće, niti može, zaboraviti ove dane i noći.

MILE TRNJAKOVIĆ

SJECANJA NA RAD OMLADINSKE ORGANIZACIJE
NA PODRUČJU BOSANSKOG PETROVCA DO KRAJA
1942. GODINE

Formiranjem Sreslskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac, polovinom jula 1941. godine, za rad sa SKOJ-om bio je zadužen Radivoje Rodić. Otpočeo je još organizovaniji rad sa mladim Ijuldima, naročito u selima gdje su postojale partijske ćelije. U ovim selima su u toku 1940. godine radile omladinske čitalačke grupe i grupe naprednih omladinaca. U nekim selima, naročito tamo gdje su partijske organizacije imale jak uticaj, snažno su se odražavali uticaji naprednih đaka i studenata, kao i radnika bliskih Partiji. Tako je u Medenom Polju postojala omladinska grupa od 9 članova pod rukovodstvom Filipa i Drage Dukića, u Driniću su jedno vrijeme djelovale dvije omladinske grupe sa kojima su radili Jovo Kecman - Šuco, a sa drugom grupom Miloš Kecman - Vojsko. U Bukovači je djelovala grupa od četiri, a zatim od devet članova, kojom je rukovodio Mirko Balaban. U Bjelaju je radila grupa od 7 omladinaca, sa kojom je radio Mahrnut Ibrahimpašić, u selu Reveniku 4, a zatim 6 drugova sa kojima je radio Đuro Dulkić, u Očijevu sa nekoliko drugova radio je Ranko Šipka, u Suvaji je radila grupa od 4 omladinca sa kojima je radio Đuro Pećanac - Đurekan, u Kulen-Vakufu je djelovala grupa od 4—5 omladinaca sa kojom je radio Bibanović. Ove grupe radile su različitim intenzitetom. Neke od ovih grupa prerasle su polovinom 1940. godine, a neke do polovine 1941. godine, u aktive SKOJ-a. Tako su skoro

kom,pletn,i aktivi i grupe naprednih omladinaca stupile u gerilske partizanske odrede početkom ustanka, u augustu i septemJbru 1941. godine, osjećajući se mladim komunistima.

U toku ustaničkih dvomjesečnih borbi, dejstava na petrovačkom frontu od 27. jula do 28. septembra 1941. godine i u toku zbjegova naroda po šumama bio je otežan organizovan rad sa skojevcima i naprednim omladincima, mada su politički komesari odreda i komunisti u odredima radili pojedinačno, ili po grupama, sa najistaknutijim omladincima i preko njih djelovali u odredima.

U drugoj polovini augusta 1941. godine u Drvaru je održano savjetovanje SKOJ-a kojem je prisustvovao Radivoje Rodić. Na savjetovanju je zaključeno da se pristupi sređivanju i formiranju aktiva SKOJ-a. U tom duhu Radivoje Rodić je održao nekoliko regionalnih savjetovanja sa članovima SKOJ-a i sa aktivnijim omladincima u Oštrelju, Medenom Polju, zatim u istočnom dijelu sreza, a do kraja augusta i u Risovcu; polovinom septembra savjetovanje je održano i u Vodenici.

U to vrijeme je u Bosanskom Petrovcu postojao jak neprijateljski garnizon, pa su se neki kolebljivci priključili četničkim grupama koje su bile okupljene oko Mane Rokvića, Nikole Cuka, Dragana Mrkića i Dušana Rokvića. U ovo vrijeme je bilo teško ekonomsko stanje na srezu, pa se veliki broj ljudi morao angažovati na Zbrinjavanju porodica za zimu, s obzirom da je jedna trećina sela bila popaljena do temelja ,a ljetina uništena. U takvoj situaciji, poslije oktobarskog partijskog savjetovanja u Ataševcu kod Drvara, pored ostalih mjera učvršćivanja partizanskih snaga, zaključeno je da se razvije jači politički rad na širokoj osnovi u narodu, kako bi se NOP brže i snažnije razvijao.

U periodu Oktobar — decembar 1941. godine oživljava i organizaciono jača omladinski pokret kroz brojna formiranja aktiva SKOJ-a pod neposrednim rukovodstvom Radivoja Rodića i drugih mladih aktivista koje je on angažovao na ovom poslu. To su bili Mićo Rakić, Dušan Kecman, Pero Kolundžija, Duško Knežević, Nikica Novako-

vić, Vlado Kecman, Mile Čulibrk, Savica Miljuš i Mile Trnjaković. Do kraja 1941. godine u srezu Bosanski Petrovac bilo je 20 aktiva SKOJ-a u selima, dok se radilo na pripremi omladine za prijem u SKOJ u 5 sela. Ukupno je bilo oko 200 članova SKOJ-a.

Izrazito složeni uslovi nametali su različite zadatke aktivima SKOJ-a. Negdje su postojali Objektivni uslovi za masovni politički rad, uglavnom tamo gdje su bile locirane partizanske jedinice, ili u selima udaljenim od neprijateljskih garnizona i komunikacija kojima su komunicirale njihove jedinice, zatim u mjestima gdje nije bilo četničkih grupica; na rad omladinskog pokreta donekle se odražavao i faktor spaljivanja sela i masovnog iseljenja u druga mjesta.

Najintenzivniji i najorganizovaniji rad sa omladinom bio je krajem 1941. godine u selima Drinić, Bulkovača, Krnjeuša, Janjila, Bravsko i Bjelaj. U pomenutim selima formirane su diletantske sekcije, a u Driniću, Bulkovači i Krnjeuši i pjevački horovi. Masovno su aktivni SKOJ-a radili na formiranju analfabetskih tečajeva. Uspješno se razvijao i omladinski rad u selima Medeno Polje, Suvaja, Kolunić, Bravski Vaganac, Cimeše, Kapljev i Krnja Jela.

Mladi komunisti bili su angažovani na razbijanju četničke izdaje i na izvlačenju omladine od četničkog uticaja. To nam je u to vrijeme bio jedan od najdelikatnijih zadataka, jer smo se susretali sa zaostalošću, šovinističkim ispadima i političkom indolencijom, što je ponekad dolazilo do izražaja i zbog teških uslova života u spaljenim selima.

Politički rad sa ženikom omladinom bio je u razvoju naročito u selima gdje su postojale partijske ćelije i aktivni SKOJ-a. Okupljanje ženske omladine išlo je u mnogim selima dosta teško, usljed seoskog konzervativizma u to vrijeme; otpor su često davali roditelji i starija braća, jer su se držali davnih običaja i tradicije.

Prema uslovima stvarani su aktivni SKOJ-a koji su dalje, kroz razne forme, okupljali mlade ljude i djevojke i na taj način vršili jak uticaj na starije na liniji bratstva i jedinstva među našim narodima na podizanju borbenog

morala u duhu otpora i potreba daljeg jačanja NOB kao jedine garancije za bolju su/trašnjicu i konačnu slobodu naših naroda. Sa sigurnošću se može tvrditi da je učinjena prekretnica na drvarskom okrugu, a time i u petrovačkom srezu poslije januarskog Okružnog partijskog savjetovanja, koje je održano u Lastvama — Krnjeuša 3. i 4. januara 1942. godine, a kojem su prisustvovali drugovi Đuro Pucar i Osman Karabegović. Time je stvorena šira mogućnost za još intenzivniji politički rad u petrovačkim selima. Do kraja januara gotovo nije bilo sela u kojem nije bilo više političkih institucija u političkom radu.

Dolazak komandanta II krajiškog odreda dra Mladena Stojanovića u Krajinu i održavanje zborova u Risovcu, Lipi, Prkosima i Bjelaju do 13. januara 1942. godine, kao i odlazak nekih petrovačkih četa snažno su odjeknuli u narodu, jer su stariji ljudi i žene od ranije poznavali dra Mladena Stojanovića kao borca za bolji život radnih ljudi.

Ovakvi uslovi političkog rada među omladinom i narodom bili su sve do Prve sreske konferencije SKOJ-a za Bosanski Petrovac, koju smo održali u drugoj polovini januara 1942. godine.

PRVA SRESKA KONFERENCIJA SAVEZA KOMUNISTA OMLADINE JUGOSLAVIJE

Od 26. do 27. januara 1942. godine održana je Prva sreska konferencija SKOJ-a u selu Skakavcu kojoj je prisustvovalo oko 50 delegata. Na konferenciji su sumirani dotadašnji rezultati rada i određene značajne smjernice za budući rad. Na ovoj konferenciji istaknuti su aktivni SKOJ-a i njihov rad u Driniću, Krnjeuši, Bukovači i Medenom Polju, za uspješan rad sa omladinom, a kritikovani su neki aktivni zbog stvaranja jezgara. Na ovom skupu je istaknuta velika aktivnost ženske omladine po selima, u Bravsku, Smoljani i u selima oko Kulen-Vakufa. Istaknuta je velika aktivnost omladine na pomoći vojsci, naročito u Bravskom Vagancu, radi nošenja žita na leđima po sni-

jegu, preko Grmeča, u Drvar. Na skupu su kritikovani drugovi iz Vodenice zbog organizovanja plesa sa omladinom, jer se u isto vrijeme pričalo o negodovanju roditelja, kao i pojavi sektaštva i skretanja u lijevo.

Od problema istaknuti su, po mom sjećanju, konzervativizam roditelja u odnosu prema ženskoj omladini, potreba za većom pomoći omladine u radu seoskih narodno-oslobodilačkih odbora; mnogi su delegati govorili o metodi i formama rada u vaspitnom radu skojevaca i slično. Naglašena je nužnost kulturno-zabavnog rada sa omladinom, a naročito rada analfabetskih tečajeva zbog velikog broja nepismenih omladinaca i omladinki. Podvučena je potreba aktiviranja diletantskih grupa i pjevačkih horova i davanja češćih priredbi. Na konferenciji su jasno objašnjeni principi bratstva i jedinstva. Šovinistička mržnja je osuđena.

Prisustvo sekretara OK KPJ za Drvar Rudija Kolaka, člana OK SKOJ-a za Drvar Gojka Rodića, kao i sekretara SK KPJ za Bosanski Petrovac Jove Keemana - Suce, doprinijelo je da su omladinski rukovodioci sagledali dotadašnje rezultate rada, ujednačili gledišta o nizu pitanja i izmijenjali bogata iskustva iz političkog rada SKOJ-a d omladine.

Na Sreskoj konferenciji SKOJ-a rukovođenje omladinom u Bosanško-petrovačkom srezu preuzeo je Mićo Rakić, jer je dotadašnji sekretar omladinske organizacije na srezu, Radivoje Rodić, otišao po zadatku partijske organizacije u oružane vojne jedinice. Od tada su sresko rukovodstvo sačinjavali sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a i neki aktivniji sekretari aktiva.

Poslije ove konferencije nastaje period snažnijeg omasovljavanja aktiva SKOJ-a. Tako je u toku februara naročito bio aktivan rad na formiranju analfabetskih tečajeva; gotovo savkodnevno su držane omladinske konferencije po selima na kojima su sekretari aktiva ili članovi Partije, tamo gdje ih je bilo, čitali radio-vijesti i govorili o ciljevima narodnooslobodilačke borbe. Često se i pretjevalo u ponavljanju tema na brojnim skupovima. Držane

su masovne kulturne priredbe i seoske zabave u prisustvu partizanskih četa i vodova.

Petrovačkim selima u to vrijeme omladinski aktivni su pronosili legende o borbama partizana na Romaniji, o Čiči sa Romani je, kao i o borbi srpskih partizana, govoreno je o izdaji Draže Mihajlovića, Koste Pećanca i Milana Nedića, o borbama partizana na Kozari, u Lici i Dalmaciji, što je ulivalo nadu i davalo podstrek petrovačkoj omladini. Krajem 1941. godine i početkom 1942. godine dopirali su do nas i pojedini primjerci užičke »Borbe«, a na partizanima su se već vidjele i užičke puške. Radio-vijesti su se štampale u Štabu Petrovačkog bataljona u Skakavcu i rasturane su po jedinicama i selima, što je bio jedan od propagandnih materijala za ag ; ta c i ono -pop ag an dn i rad u masama.

U ovo se vrijeme masovno javljaju dobrovoljci iz redova omladinaca u partizanske čete Prvog petrovačkog bataljona, ali zbog nedostatka oružja mnogi su omladinci zadržani duže u selu.

FORMIRANJE OMLADINSKIH RADNIH ČETA

Krajem 1941. godine nametala se neophodnost ubiranjem ljetine, koju narod usljed ustaškog terora nije mogao pokupiti. Mnoge porodice bile su neopskrbljene ogrevnim drvetom. Trebalo je svakodnevno raditi za potrebe vojske i partizanskih logora, pa je omladinska organizacija pristupila formiranju omladinskih radnih četa. Čete su nicala brže tamo gdje su bili uslovi povoljniji i gdje je bio jači masovni rad aktiva SKOJ-a i partijskih ćelija. Neposredno poslije toga pristupilo se formiranju i omladinskih pozadinskih četa. Tako je već u februaru upućena direktiva da se po selima formiraju omladinske pozadinske čete koje su se svake nedjelje skupljale i vježbale drvenim puškama i izvodile taktičku obuku. Iz omladinskih radnih četa i četa predvojničke obuke regrutovali su se omladinci za partizanske jedinice. Omladinci su redovno dolazili na nastavu i obuku u omladinsku radnu čet, jer

je bila sramota da omladinac ili omladinka nisu angažovani na radu za potrebe fronta i pokreta. Tako su omladinci od 12—16 godina vršili i sami pritisak da i oni vježbaju sa odraslim omladincima, pa smo morali pristupiti stvaranju pionirskih četa koje su u nekim mjestima samoinicijativno formirane u drugoj polovini 1941. godine, a naročito u zbje govima. Djeca su oponašala svoje miljenike, očeve i braću, koji su se nalazili na ratištu sa ustaškim snagama.

U ovakvim uslovima pristupilo se formiranju opštinskih komiteta SKOJ-a koji su trebali da objedinjuju i podstrekavaju rad aktiva SKOJ-a u selima, jer su se aktivni SKOJ-a osamostalili i postizali vidne uspjehe u radu.

FORMIRANJE OPŠTINSKIH KOMITETA SKOJ-a

Na bazi formiranja opština, odnosno opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, što je uslijedilo početkom 1942. godine, formirani su ; opštinski komiteti SKOJ-a. To je bio nov kvalitet u daljem organizacionom jačanju SKOJ-a i radu sa omladinom u petrovačkom srezu.

Sastav opštinskih komiteta SKOJ-a neposredno poslije njihovog formiranja izgledao je ovakav:

Opštinski komitet za krnjeušku opštinu sačinjavali su drugovi: Pero Kolundžija, sekretar, Nikica Novaković, Mira Brkljač, Đuro Milanović, Dušan Kačar; Opštinski komitet za Vodenicu sačinjavali su: Sava Miljuš, sekretar, Nikola Jeličić, Dušan Knežević i Mitar Đumić; Opštinski komitet Bukovača: Dušan Kecman, sekretar, Vlado Kecman, Ciro Dronjak, Đukan Runić, Pero Kalaba i Simo Solomun (odlaskom Vlade Kecmana u Smoljanu u Komitet je stupio Bogdan Morača); Opštinski komitet Smoljana: Vlado Keoman, sekretar, Jela Latinović, Jovo Raković, Pepo Stojanović, Sava Solomun, Boško Stojanović i Vojo Đilas; Opštinski komitet Bravsko: Mile Čulibrk, sekretar, Košta Kecman, Stevo Culibrk i Kojo Radulović; Opštinski komitet Bjelaj: Mile Trnjaković — sekretar, Rade Latinović, Mića Đukić, Božo Jovanić, Mile Plećaš; Op-

istinski komitet Vakuf: Dušan Knežević, sekretar, Momčilo Jakšić, Mitar Mandić, Stanko Karanović i Slaviko Filipović.

Ovaj sastav komiteta SKOJ-a uglavnom je ostao do kraja maja 1942. godine, tj. do oslobođenja Bosanskog Petrovca,

U međuvremenu je otišao Mićo Rakić (poslije Prvog sreskog savjetovanja SKOJ-a, marta 1942. godine u Medenom polju) na rad u Okružni komitet SKOJ-a Jajce, a tada je Sreskim komitetom rukovodio Pero Kolumđija. Peru Kolumđiju je zamijenio na dužnosti sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a Krnjeuša Nikica Novaković.

Upravo u ovo vrijeme javio se problem ishrane naroda i vojske na području Petrovca, Drvara i Grahova, pa je omladinska organizacija prenosila hranu iz Podgrmeča u šume Petrovca i u okolinu Drvara.

Primicalo se proljeće, vršene su masovne pripreme za prvu proljetnu sjetvu u ratnim uslovima, pa se i tu omladinska organizacija našla pred novim i složenim zadacima. Na tim poslovima je radila i narodnooslobodilačka vlast. Tim pitanjima su se bavile i komande partizanskih četa, ali omladina je bila ta koja je nosila na svojim leđima teret i poslove. Omladinske radne čete su bile neprekidno u akciji, tako da su u petrovačkim selima svi ovi procesi stvorili takvu dinamiku života da se narodna revolucija pretvorila u jedan opšti pokret masa, narod se ujedinio do tog stepena u narodnooslobodilačkom pokretu da je jedino u njemu vidio svoj spas.

Politički rad u vojsci i na terenu bio je vrlo intenzivan. Već je počeo da stiže list »Krajiški partizan«. Štampan je članak »Zašto se partizani bore u BiH«. Ovi materijali su se prerađivali na sastancima aktiva SKOJ-a, a njihov sadržaj prepričavao se na omladinskim konferencijama. Četvrtog aprila 1942. godine održan je veliki zbor naroda i omladine u Drini ću kome je prisustvovalo oko 1.000 ljudi, žena i omladine. Na zboru su govorili član PK SKOJ-a Mile Perković, a Dara Kuburić u ime omladine drimičke opštine.

Već sada su počele masovni je da se javljaju pionir -
ške čete sa drvenim puškama. Čete su bile organizirane
na vojničkom principu, imale su svoje komandire, vodnike
i desetare, pioniri su nosili kape sa petokrakim zvijezda-
ma među djecom je otpočeo i kulturno-zabavni rad, kao
i rad na njihovom opismenjavanju.

Krajem marta otišle su i prve grupe omladinki i žena
iz petrovačkih sela u partizanske bolnice i u vojne je-
dinice. Ovo su bile na jsv jesni je žene i omladinke, u isto
vrijeme i najaktivnije do tada u omladinskom radu.

Tako je Stab V krajiškog odreda mogao napisati u
svom izvještaju od 15. aprila 1942. godine Operativnom
štabu za Bosansku krajinu sljedeće: »Moral u vojsci i na-
rodu oko Bosanskog Petrovca i Drvara je dobar; i dalje
je oko Petrovca stanje najsređenije i u vojsci i u poza-
dini«.

PRVA OKRUŽNA KONFERENCIJA SKOJ-a

Krajem aprila (26. i 27.) 1942. godine u seoskoj školi
Gruborski Naislan kod Drvara održana je Prva okružna
konferencija SKOJ-a za okrug Drvar kojoj je prisustvovao
Rudi Kolak, sekretar OK KPJ i sekretar PK SKOJ-a Mile
Perković.

Na ovoj konferenciji podneseni su izvještaji o radu
aktiva i opštinskih komiteta, kao i izvještaji o radu sreskih
komiteta SKOJ-a. Govoreno je o radu omladinskih četa
predvojničke obuke i omladinskih radnih četa u selima.
Sa Petrovca su prisustvovala 43 delegata, među kojima
je bilo 8 drugarica. U izvještajima se konstatovalo da su
postignuti veliki rezultati u dotadašnjem radu. Izmjena
iskustava imala je velikog odraza na budući rad sa om-
ladinom na petrovačkom srezu.

Na Okružnoj konferenciji postavljen je problem
formiranja šire antifašističke omladinske organizacije
NOSOBiH-a; kritikovana su mišljenja da su dovoljni ak-
tivi SKOJ-a i da ne treba formirati nikakvu drugu om-
ladinsku organizaciju; neki drugovi su smatrali da će for-

miranjem organizacije NOSOBiH-a biti zapostavljen rad sa SKOJ-em, dok su drugi mislili da se sva omladina osjeća komunističkom ; očito je bilo da se nije znao jasan odnos između SKOJ-a i NOSOBiH-a, tim prije što je po selima od četvrtine do skoro polovine omladine bilo obuhvaćeno u skojevskoj organizaciji. Na ovom skupu zauzet je jasan stav o radu organizacije NOSOBiH-a; pristupilo se izboru opštinskih i sreskih rukovodstava NOSOBiH-a, što je skoro sve do konca maja bilo i sprovedeno.

PROSLAVA 1. MAJA 1942. GODINE

Po direktivi SK KPJ za Bosanski Petrovac uoči 1. maja opštinski komiteti SKOJ-a organizirali su paljenje vatri na svim okolnim brdima oko Petrovca, a na dan 1. maja zakazani su opštinski zborovi naroda i omladine koji su trebali biti najmasovniji do tada, poslije januarskih koje je držao Mladen Stojanović u selima zapadnog dijela sreza.

Na zboru u Dijelovima poviše sela Drinića na dan 1. maja okupilo se preko 1.000 lica sa područja Bukovačke opštine. Na zboru su govorili Mile Balaban, Miloš Kecman - Vojsko i Sava Batinica, politički komesar Kmjeuške čete.

Zboru u Smoljani prisustvovalo je preko 1.500 lica. Na zboru su govorili Uroš Kecman, Gojiko Latin ović i Jela Latinović. Zbor za bjelajsku opštinu održan je kod sela Cimeša na kojem je govorio komandant V krajiškog odreda Slavko Rodić, u ime vojske, Jovo Kecman - Šuco u ime KPJ i Mile Trnjaković u ime omladinske organizacije. Skupu je prisustvovalo preko 600 lica, pretežno omladine. Slični su zborovi održani i u Risovcu i Prkosima.

Na zborovima su govornici upoznali okupljeni narod o vojno-političkoj situaciji, stanju na istočnom bojištu, o razvoju ustanka u našoj zemlji, govoreno je o saradnji četničkih grupa sa Talijanima na području Petrovca, o ulozi Partije i narodne vlasti, o zadacima omladine, o po-

trebi širenja i jačanja bratstva i jedinstva među našim narodima i slično.

Iako je vrijeme bilo vrlo loše, narod (i omladina u kolonama, pod crvenim zastavama, sa pjesmom, dolazili su na Zborove idući u kolonama i po 20 kilometara da bi prisustvovali skupu.

PRVI SRESKI ZBOR U SLOBODNOM PETROVCU

Krajem maja oslobođen je Bosanski Petrovac, pa je već u prvim danima juna zakazan veliki narodni zbor u slobodnom Bosanskom Petrovcu, na kojem se okupilo preko 7.000 lica. Zbor se održao prije podne na stočnoj pijaci — na otvorenom prostoru. Na Zboru su govorili Đuro Pucar - Stari, Osman Karabegović, Mile Santrač, u ime narodne vlasti i Nada Balaban u ime Sreskog odbora NOSOBiH-a.

Za ovaj zbor vladalo je veliko interesovanje. Partijske organizacije, aktivni SKOJ-a i narodnooslobodilački odbori, sa seoskim odborima AFŽ-a, vršili su pripreme oko nedjelju dana za ovaj veliki skup. Narod se iz opština slivao u grad u velikim kolonama, idući u četiri reda, poput vojske, sa mnogobrojnim zastavama i parolama, a na čelu su obično išle omladinske čete pred vojničke obuke, omladinske radne čete i čete pionira. Pred petrovačkom Građanskom školom najviši partijski i vojni rukovodioci sačekali su kolone naroda i omladine. Bili su svi oduševljeni. Impresionirala ih je disciplina i polet koj-i su narod i omladina pokazivali u ovim kolonama. Naročito su pažnju na sebe skretale omladinske radne i pozadinske čete.

Na ovom zboru naročito snažno su odjeknuli govori drugova Đure Pucara - Starog i Osmana Karabegovića. Drug Stari je dao kratak presjek svjetskih zbivanja i uslova koji su prouzrokovali II svjetski rat, govoreći o neuništivosti snage Sovjetskog Saveza i njegove Crvene armije, o dizanju našeg narodnog ustanka i o njegovom razvoju. Osman Karabegović je svojom pojavom na ovako velikom skupu kao Musliman pozvao muslimanski narod da se ma-

sovno priključi Narodnooslobodilačkom pokretu, pa je njegov govor imao dvojako djeystvo i snažno se odrazio na širenju i razvijanju bratstva i jedinstva naših naroda u ovom kraju.

PRVA SJEDNICA SRESKOG KOMITETA SKOJ-a U OSLOBOĐENOM BOSANSKOM PETROVCU

Neposredno poslije oslobođenja Bosanskog Petrovca, drugom polovinom maja 1942. godine, ostalo mi je duboko u sjećanju nekoliko sastanaka Sresikog komiteta SKOJ-a u slobodnom gradu. Tih dana smo bili preokupirani novim problemima: evakuacija robe iz novooslobođenog grada u skloništa i magacine izgrađene u Grmeču i Klekovači, zatim obrada zemljišta napuštenog od strane ustaško-četničkih porodica, ili porodica koje su se povukle pod pritiskom okupatora iz samog grada i neposredne Okoline. Pored toga, pred nama su se našli složeni zadaci i u selima gdje smo imali apsolutni uticaj. Velik broj omladine odlazio je u Narodnooslobodilačku vojsku i u partizanske redove, sela su zbog pomanjkanja radne snage iz dana u dan siromašila, pa je bilo potrebno savladivati niz teškoća koje su iz toga proisticale.

Sekretar Sresikog komiteta SKOJ-a bio je Pero Kolundžija. U to vrijeme sjednici Komiteta su prisustvovali Sava Miljuš, Dmitar Đumić, Dušan Kecman, Mile Plećaš, Vlado Kecman, Mile Culibrk, Košta Kecman, Nikica Novaković, Đuro Milanović, Duško Knežević, Mile Trnjakovčić, Momčilo Jakšić, a u ime Štaba V krajiškog odreda, kao omladinski radnik, prvoj sjednici u slobodnom gradu prisustvovao je Milorad Samardžija. Omladinsko rukovodstvo nije ostalo dugo u ovom sastavu, ali je neposredno poslije toga veliki broj ovih drugova otišao na druge poslove, a u novi Komitet su docnije birani Nikola Jeličić, Smiljka Rodić, Sitno Solomun, Vojo Banjac, Nada Balaban, Mića Đukić i drugi. Međutim, upravo tih dana je Pero Kolundžija otišao za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a, a ja sam primio dužnost sekretara SK SKOJ-a Bosanski Petrovac.

Tih dana smo formirali i Sreski odbor NOSOBiH-a. Predsjednik Sreskog odbora NOSOBiH-a je bio Mile Culiibrk iz Bravska, a sekretar Đuro Milan ović iz Krnjeuše. Prvi članovi sreskog rukovodstva narodne omladine bili su: Sava Solomun iz Janjila, Nada Balaban, Vojo Banjac, Neđo Kačinić, Nikola Jeličić, Bogdan Morača, a mllslim da je bilo još nekoliko drugova.

Osnovni zadaci sastojali su se u angažovanju omladinske organizacije na potrebama rata i narodne revolucije, na njenom političkom vaspitanju, koje se uglavnom odvijalo kroz masovne konferencije, diletantske sekdije, pjevačke horove, tečajeve za opismenjavanje, omladinske radne čete i čete predvojničke obuke. Mislim da smo u to vrijeme našli smisao rada ove organizacije i da je svima nama omladinskim radnicima postala jasna suštinska razlika između organizacije SKOJ-a i organizacije NOSOBiH-a.

PETROVAČKA OMLADINA NA PRVOJ VELIKOJ POLJOPRIVREDNOJ RADNOJ AKCIJI U SANIČKOJ DOLINI

Od 26. jula do 2. augusta 1942. godine vodila je I krajiška brigada, sa bataljonima V krajiškog odreda, borbu za oslobođenje Ključa, Gornje Sanice i Saničke doline. Na tom sektoru je bilo oko 1.200 neprijateljskih vojnika. U tim borbama je slomljen otpor ustaško-domobraskih snaga, pa se pod ustaškim uticajem i prijetnjama povuklo skoro cjelokupno divilno stanovništvo prema Prijedoru i Banjoj Luci. Povlačenjem vojske povuklo se i civilno stanovništvo, pa je odlukom Okružnog komiteta SKOJ-a iz Drvara cjelokupna omladinska radna snaga već 2. augusta 1942. godine prebačena na područje Ključa i Saničke doline na obradu ljetine. U to vrijeme na području drvarskog okruga nalazio se veći broj partizanskih ranjenika, partizanskih jedinica, pa je problem ishrane siromašnog stanovništva imperativno postavio pred Narodnooslobodilački pokret kao jedan od najvažnijih zadataka sabiranja ljetine u plodonosnim krajevima.

Shvatajući ove potrebe, Operativni štab za Bosansku krajinu dao je uputstvo, zajedno sa Oblasnim komitetom KPJ za Bosansku krajinu, da se organiziraju sve snage kako bi se postigla velika i značajna radna pobjeda. Radi uspjeha akcije Okružni komitet SKOJ-a, kao i OK Partije, izbacili su parolu: »Ni zrna žita fašističkom okupatoru«.

Za ovu veliku akciju predviđene su sljedeće organizacione mjere: formiran je odbor za žetvu u koji su ušli Đuro Bačkonja ,kao intendant Operativnog štaba, Gojko Latinović potpredsjednik Sreskog narodnog odbora Bosanski Petrovac, Sava Srđić, predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Bravski Vaganac, Dušan Kecman - Pejić iz sela Drinića i Vlado Kecman iz Sreskog komiteta SKOJ-a Bosanski Petrovac. U ime Štaba I krajiške brigade određen je Ilija Bursać kao oficir za vezu i objedinjenje partizanskih snaga za obezbjeđenje ove radne akcije od neprijateljskih nadiranja. Međutim, kao što to obično biva, nakon nekoliko dana i rukovodstvo ove akcije doživjelo je mnoge organizacione izmjene, jer su i sami problemi pred kojima se ono nalazilo tražili ponegdje drugačiju organizaciju i druge forme rada.

U početku akcije uglavnom je angažovana radna snaga omladine sa teritorije Prvog, Trećeg i Petog krajiškog odreda (Drvar i Petrovac), a docnije su sa ovog sektora angažovani i ljudi sa zaprežnom stokom radi prevoza žitarica na sigurno mjesto. Za ovo su bili zaduženi štabovi odreda i okružni komiteti KPJ i SKOJ-a Drvar i Podgrmeč.

Kada je SK KPJ za Bosanski Petrovac prenio direktivu na SK SKOJ-a da organizuje pokret omladinskih radnih četa i bataljona (čete su bile formirane po selima, a radni bataljoni po opštinama), u kojima smo u to vrijeme imali organizovano na području Bosanskog Petrovca oko 2.500 omladinaca i omladinki, odmah sam sazvao sjednicu Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Petrovac. Tom prilikom smo odlučili i rasporedili koja će opština i koliko dati omladine na ovu prvu veliku omladinsku poljoprivrednu radnu akciju u Saničku dolinu i Ključ. U ime Sre-

skog komiteta SKOJ-a poslat je Vlado Kecman da rukovodi Petrovačkom radnom brigadom, koja je imala sedam petrovačkih omladinskih radnih bataljona, a za političkog komesara je određen isto tako član Sreskog komiteta SKOJ-a Nikola Jeličić, koji je u isto vrijeme bio član Sreskog odbora NOSOBiH-a.

Već 14. augusta, kad sam došao u Saničku dolinu, upoznali su me Vlado i Nikola da je stigla i drvarsko-grahovska omladina, da se na radnoj akciji nalazi oko 3.500 omladinaca i omlađinki (mislim da je samo sa područja Petrovca bilo preko 2.000 omladine), a sa Ključa i okoline nešto oko 500. Naša je omladina bila organizovana u 7 omladinskih radnih bataljona.

Tih dana je održan i prvi veliki poljoprivredni omladinski zbor na kome je govorio sekretar Oblasnog komiteta Partije drug Đuro Pucar - Stari. Tada je formirana i Prva poljoprivredna omladinska radna brigada od cjelokupne omladine. Mislim da je za komandanta izabrana drugarica Zora Popović, član Okružnog komiteta SKOJ-a za Drvar. U rukovodstvu Brigade su se nalazili, pored Kecmana i Jeličića, i drugi čijih se imena sada ne sjećam. Mislim da se ovdje nije radilo o nikakvoj strogoj šematizaciji rukovodstva omladinske radne akcije, ali je činjenica da je omladina imala svoj organizirani život i rad. Koliko se sjećam, petrovačk; omladinski radni bataljoni bili su organizirani ovako: bataljoni su imali svoje štabove čiji su politički komesari pretežno bili sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a, ili istaknuti članovi opštinskih komiteta, uglavnom, članovi Partije, dok su komandanti bataljona bili najistaknutiji omladinski rukovodioci afirmisani u radu SKOJ-a i NOSOBiH-a. Bataljoni su prosječno imali 3—5 četa, uglavnom sastavljenih od omladine iz jednog opštinskog ragiona. Čete su imale komandire i političke komesare. U to vrijeme obično je po tadašnjem pravilu svaka opština imala svoj radni bataljon, koji su nazivali i radnom brigadom (slučaj Suva je i Kulen-Vakufa)

U toku septembra našlo se u Sanici više od pola članova Sreskog komiteta SKOJ- i Sreskog odbora NOSOBiH-a, te sam dva sastanka SK SKOJ-a za Bosan

siki Petrovac držao u Saničkoj dolini, umjesto u Bosanskom Petrovcu.

Petrovački radni bataljoni radili su na žetvi u selima Ramici, Velagići, Vojići, Gudelj, Krasulje, pa i u selima Kaničak, koje je bilo ispred položaja naših snaga prema Vrhpolju. Omladina je radila danju i noću. I pored nadlijetanja i dejstva neprijateljske avijacije, omladina nije prestajala da radi.

Razumljivo je angažovanje omladine iz Bosanskog Petrovca, Drvara i Grahova na obradi žetve u Saničkoj dolini, prije svega radi toga što su naši predjeli, pasivni, te radi toga što je u to vrijeme na području Bosanskog Petrovca boravio Vrhovni štab sa Centralnom bolnicom Vrhovnog štaba, te krajiške bolnice koje su bile locirane na području Petrovca i Drvara; pored krajiških brigada tu su se nalazile i proletherske brigade koje su tih dana došle sa područja istočne Bosne. Svakako da se povremeno na obradi žetve angažirala i sanička omladina. Nakon što je obrađena ljetina u Podgrmeču, gdje je bilo upućeno nekoliko petrovačkih četa, još tokom jula stizala je i omladina iz Podgrmeča na ispomoć Prvoj poljoprivrednoj¹ omladinskoj radnoj brigadi.

PROSLAVA OKTOBARSKE REVOLUCIJE

Dan oktobarske revolucije prvi put se slobodno slavio na oslobođenoj teritoriji. Sreski komitet KPJ za Bosanski Petrovac i Sreski komitet SKOJ-a organizovali su u svim selima konferencije na kojima se govorilo o značaju pobjede oktobarske revolucije za međunarodni proleterijat, što smo povezivali sa našom narodnooslobodilačkom borbu i narodnom revolucijom. Govorili smo o našem doprinosu za odbranu prve zemlje socijalizma, koja je napadnuta od fašističke Njemačke. Poslije ovih konferencija, ponegdje su izvođeni kulturni programi, a zatim je bilo narodno veselje.

Na inicijativu drugova iz CK KPJ, mislim da su na zadacima proslave radili drug Ivo Lola Rilbar i Milovan Đilais, sedmog novembra SK KPJ Bosanski Petrovac or-

ganizirao je masovne manifestacije naroda i omladine iz petrovačkih sela u samom gradu. Nešto preko 3.500 ljudi, pretežno omladine, žena i staraca kretalo se kroz grad sa bakljama, kličući CK KPJ, drugu Titu kao vrhovnom komandantu partizanskih snaga, Narodnooslobodilačkoj vojsci, bratstvu i jedinstvu, Sovjetskom Savezu i saveznicima u borbi. Narod je masovno pjevao borbene pjesme. Govorili su mnogi govornici koje je narod dizao na rukama. Prvi put je osvijetljeno električnom rasvjetom nekoliko gradskih ulica iz agregata koji je radio pri Vrhovnom štabu, a zatim je veći dio omladine uveden u Dom kulture, gdje je drug Ivo Lola Ribar govorio o značaju oktobarske revolucije.

U toku dana 7. novembra u Bosanskom Petrovcu vrhovni komandant drug Tito predao je zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. Ovih dana formirane su divizije Narodnooslobodilačke vojske i korpusi koje je formirao Vrhovni komandant.

U Petrovcu je 7. novembra naveče održana svečana akademija posvećena 25-godišnjici oktobarske revolucije kojoj je prisustvovao i drug Tito sa članovima CK i Vrhovnog štaba. Međutim, većina prisutnih u dvorani Sokolskog doma u Petrovcu nije znala ko sve prisustvuje ovoj akademiji. Ova velika politička manifestacija ukrašena je viješću da je oslobođen Bihać sa oko 30 sela koje su oslobodile krajiške i hrvatske jedinice. Na ovim manifestacijama klicalo se oslobodiocima Bihaća. Sa područja Petrovca u akcijama je učestvovalo nešto oko 1.000 ljudi angažovanih sa za/prežnom stokom i nosilima.

Po oslobođenju Bihaća u Petrovcu je formirana Prva proleterska divizija u čiji je sastav ušla I i II proleterska brigada, a potom III krajiška brigada, koje su već 16. novembra krenule na svoje zadatke. Tu nedjelju dana naš grad je bio pun vojske. U njemu se nekoliko dana zadržala Prva proleterska divizija ,a borci III krajiške, s obzirom da im je predstojao veliki put, u većim grupama puštani su svojim kućama da bi se snabdjeli toplom odjećom i obućom i da bi se pozdravili sa rodbinom. U takvom raspoloženju bio je razdragan cijeli petrovački kraj. Kada je kre-

nula Prva proleterska divizija, sa njom je krenulo nekoliko stotina omladinaca i omladinki sa područja Bosanskog Petrovca, pa i onih skojevaca koje smo godinama držali u selu radi političkog rada. U ovom orpštem raspoloženju mnogi su samovoljno krenuli u jedinice.

Tako su narod i borci Petrovca slavili oktobarske i novembarske dane druge ratne godine.

SJECANJE NA PRVU OBLASNU KONFERENCIJU SKOJ-a U SELU BUKOVAČI

Mislim da je to bilo početkom oktobra 1942. godine — zadužen sam kao sekretar SK SKOJ-a da organiziram smještaj i doček delegata na Prvu oblasnu konferenciju SKOJ-a, koja je održana 10. novembra iste godine. Ovoj konferenciji su prisustvovali drugovi Ivo Lola Ribar, Rato Dugonjić, Slavko Komar, Mihajilo Švabčić i drugi.

Komunisti koji su rukovodili SKOJ-em i omladinom na terenu, u pozadini i u vojsci, na ovom dvodnevnom skupu izmijenili su mnoga iskustva i istakli probleme pred kojima se organizacija nalazi, analizirajući slabosti i neposredne zadatke. To je bio izvanredno značajan skup mladih komunista koji su radili na organizaciji omladinskog pokreta, pa smo mi u Sreskom komitetu SKOJ-a osjećali veliku čast da budemo domaćini jednom takvom skupu. Istina, pred nama je bio glavni zadatak smještaj delegata i ishrana, osvjetljenje prostorija i slično, u čemu je omladina opštine Bukovača naročito učinila mnogo. Na skupu su izbačeni ključni problemi o kojima je kasnije raspravljao Prvi kongres SKOJ-a, koji je održan u Bihaću od 26. do 28. decembra iste godine.

UCESCE OMLADINE NA PRVIM JAVNIM SLOBODNIM IZBORIMA ZA NARODNE ODBORE

Početkom decembra, mislim da je to bilo nekako u vrijeme I zasjedanja AVNOJ-a, izdat je proglas u kojem

je stajalo da se na cijeloj slobodnoj teritoriji 27. decembra 1942. godine održavaju prvi slobodni izbori za seoske narodnooslobodilačke odbore, a 5. januara 1943. godine izbori za opštinske narodnooslobodilačke odbore. To su bili prvi javni izbori za organe narodne vlasti za koje se nisu trebali organizovati neki veliki politički zborovi, već organizacione radnje o kojima je dogovoreno kada, ko i gdje da organizuje izbore. Odziv ljudi, kao i izbor, nije bio u pitanju, jer su tokom narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije izbačeni na površinu najaktivniji predstavnici naroda. U narodu su se već bili afirmisali aktivisti Narodnooslobodilačkog pokreta, pa se ova odluka vrhovnog tijela Narodnooslobodilačkog pokreta spontano pretvorila u snažnu političku manifestaciju naroda ovog kraja. U to vrijeme je i naša vojska na frontovima prelazila u ofanzivne operacije, pa je raspoloženje naroda iz dana u dan bilo sve veće i veće. To su još u većoj mjeri pokazali izbori, kako oni za seoske narodnooslobodilačke odbore, tako i oni za opštinske, gdje su ljudi, žene, starci i omladina pod zastavama dolazili na zborna mjesta na kojima su dizanjem ruke javno glasali za kandidate i kandidatsku listu odbornika. To su bili masovni izbori na kojima je naročito ženska omladina došla do izražaja, a već se tada primijenio princip prava glasa za svakog ko ima 18 godina. To svoje pravo petrovačka omladina je koristila u punoj mjeri.

Svi poslovi na kojima je bila angažovana petrovačka omladina druge ratne godine obavljani su sa poletom i oduševljenjem. Već tada je nekoliko hiljada petrovačkih boraca bilo pod oružjem. Tada su prvi put djevojke odlazile u partizanske čete, prvi je put seoska omladina, naročito ženska, odlazila u Saničku dolinu na višemjesečni rad. Iz ovog kraja je krenula Prva proleterska divizija u centralnu Bosnu. Već 18. januara je otpočela IV neprijateljska ofanziva na Bosansku krajinu. U Petrovcu je tih dana održan I kongres ljekara, održana je Prva zemaljska konferencija AFŽ-a, sprovedeni su prvi slobodni izbori za narodnooslobodilačke odbore; slobodno se može tvrditi da je najveći dio petrovačkih boraca u tom periodu

stupio u redove Narodnooslobodilačke vojske; održan je Prvi kongres omladine u Bihaću; narod je masovno slavio oslobođenje Bihaća u ovom kraju; formirana je brigada ;odlaskom omladine u vojsku, otišao je i veći broj afirmisanih članova Sreskog komiteta SKOJ-a i omladinskih radnika sa opštinskih područja. Pored Miće Rakića, koji je ranije otišao na drugo područje kao organizator omladinskog pokreta, tih dana su krenuli na područje drugih okruga Pero Kolundžija, Mile Čulibrk, Vlado Kecman, Nikica Novaković, Boro Sekulić i drugi.

U novi Sreski komitet SKOJ-a došli su Nikola Jeličić, za sekretara, Momčilo Jakšić, Nada Balaban, Sava Solomun, Smiljka Rodić i Mića Đulkić. Komitet je u ovom sastavu radio do februara 1943. godine, kada se povukao skupa sa vojskom i narodom, pa je za novog sekretara došao Lazo Bajić i Nikica Novaković. Novi Komitet tokom IV neprijateljske ofanzive radio je pod vrlo teškim usi ovima, pa je omladinski rad tokom 1943. godine bio donekle zamro, dijelom i zbog toga što je sva odrasla omladina napustila ovaj kraj i otišla u redove Narodnooslobodilačke vojske, tako da je trebalo da prođe jedno vrijeme da bi se mlade snage reorganizovale — da bi drugom polovinom 1943. godine političko stanje i aktivnost omladinske organizacije bili na istom nivou na kakvom su bili do decembra 1942. godine.

MILE ŠPEGAR

SJECANJE NA BORBE I NA JEDNO MUČNO
STRIJELJANJE

Po povratku iz Podgrmeča, poslije blokade Budimlić Japre, naš Vod je ušao u sastav Petrovačke čete. Logorovali smo u Bravskom Vagancu. Tu smo ostali oko deset dana. Tada je iz Cete izdvojeno oko petnaest boraca za odlazak u Proleterski bataljon »Zdravko Celar«, koji je tih dana formiran u Srpskim Jasenicama, u Podgrmeču. Krenuli smo u Srpske Jasenice i tamo stigli četvrti dan. Sa raznih strana su pristizale grupe boraca, koje su se uključivale u ovaj Proleterski bataljon. Tek što smo ostali jedan dan u Srpskim Jasenicama, iz Petrovačkog bataljona je stigao Dušan Banjac sa pismom Prvom krajiškom odreda da se ja vratim nazad u Zorićevu četvu, a da on umjesto mene ide u Proleterski bataljon.

Istog dana me je u Jasenicama pozvao komesar Prvog krajiškog odreda, drug Levi, i postavio mi pitanje da li bih ja mogao uzeti na sebe zadatak da iz Jasenica, preko Lušci Palanke, organizujem prebacivanje i prebacim brdski top na petrovački teren. Prebaciti top preko Grmeča na petrovački teren nije bilo lako, jer je snijeg bio dubok, u planirani je bilo snježnih nameta dubokih preko dva metra i top se mogao nositi samo na rukama. Brdski top zaplijenjen od Talijana u Medenom Polju oko 20. januara 1942. godine bio je prebačen u Podgrmeč i nam on tiran na sanjke tako da bi se mogao prevoziti konjskom zapregom.

Bez mnogo razmišljanja postavio sam komesaru Levi ju pitanje da li se top može rastaviti na dijelove i da li

bi oni mogli da dobave jednog mehaničara za rasta vijanje, koji će top pratiti. U tom slučaju bih se mogao primiti ovog zadatka. Majstor je ubrzo došao i objasnio da se top može rastaviti na dijelove, tako da posebno bude svaki točak na po jednoj sanjki, posebno cijev i posebno lafet i ostali dijelovi. Primio sam zadatak da top prebacim preko Grmeča na petrovački teren.

Komesar Odreda je brzo sačinio naredbu i mene odredio za komandanta transporta, a za komandira topovskog odjeljenja odredio je tobdžiju Branka Medarevića, rodom iz Drvara, koji je rukovao topom. Istog dana po podne upregli smo dva para konja i krenuli s topom u Lušci Palanku. Po dolasku u Palanku javili smo se Narodno-oslobodilačkom odboru i objasnili mu zadatak koji se pred nas postavlja. Od Odbora smo tražili da se u toku popodneva organizuje prikupljanje 200 ljudi za nošenje topa, zatim, potreban broj stožina i konopaca za vezivanje dijelova topa po dužini stož'ine. Dok su odbornici sprovodili akciju za prikupljanje ljudstva, mehaničar je rastavljao top na dijelove i mi smo dijelove topa uvezivali u stožine konopcima, ukivajući sve to ekserima da se ne bi dijelovi na stožinama pomjerali. Sve je bilo spremljeno toga popodneva za prebacivanje topa. Sutradan rano ljudstvo se je skupilo, organizovane su smjene i kolona je krenula uz Grmeč. Negdje oko ponoći stigli smo u Međugorje, tu smo se dobro odmorili, a onda smo nastavili put ka Ilinoj vodi u Smoljani.

Kad smo stigli do Iline vode poviše Smoljane susreli su nas kuriri sa pismom da top nije potreban, jer su Talijani napustili Oštrelj, a zbog likvidiranja Talijana na Oštrelju top je prebacivan na petrovački teren. Rečeno je da se top vrati nazad, u Podgrmeč. Okrenuli smo kolonu nazad i top istim putem vratili u Lušci Palanku — Prvom krajiškom odredu.

Vrativši top nazad u Podgrmeč, uputio sam se preko sela Smoljane u Sobotovac; u selu Janjilima nalazila se moja Petrovačka četa. U zaseoku Stuparima, u Sobotovcu, našao sam komandira Milana Zorića i dva voda Čete, dok

su se ostala dva voda nalazila u selu Šekovac, ispod Oštrelja.

Našao sam komandira Čete Zorića u svojoj sobici na tavanu kako sluša vijesti uz radio-aparat. Bilo je to negdje oko jedanaest sati pr'lje podne. Referisao sam Zoriću o prebacivanju topa do Iline vode i njegovo vraćanje natrag u Podgrmeč. »Da, trebalo je tim topom da tučemo Talijane u Oštrelju, ali isu im blokada i glad dosadili, pa su pobjegli. Ostavili su nešto opreme i to smo podijelili borcima. Dobro je što si stigao. Procijenio sam da si bistar, a i pismen si. Slušaćeš ovaj radio i hvatati vijesti, te ćeš ih prepisivati na pisačkoj mašini. Vijesti ćemo množavati i davati ih borcima i narodu — da se upoznaju sa stanjem na istočnom frontu.

Počeo sam izvršavati komandirovo naređenje. Slušao sam radio-vijesti preko Radio-Londona i zapisivao ih. Bio je to slab radio-aparat, sa baterijskim pogonom. Teško je bilo na njega hvatati vijesti, ali ipak bih ponešto uhvatio i zapisao. Tako sam jedno vrijeme izvršavao ovaj zadatak.

Bosanski Petrovac je tada bio blokiran, a u njemu su bili domobrani, četnici i Talijani. Sa okupatorima je bio i naš bivši komandir Čete Dušan Rokvić, sa svojim rođakom Manom Rokvićem, poznatim talijanašem iz petrovačkog kraja.

Desetak dana ostali smo u logoru u Šobatovcu. Borci su se odmarali i pripremali za akcije koje će se u rano proljeće izvoditi.

Jednog dana sastao sam se u našem logoru u Šobatovcu sa Savom Novako vičem - Lisicom, iz sela Tuka kod Petrovca, kojem su roditelji, žena i djeca bili spaljeni u kući, prvih dana ustanka. Ispričali smo se kao stari školski drugovi, jer se dugo nismo vidjeli. Bilo je govora i o našim školskim drugovima iz Petrovca, a naročito o Ismetu Arnautoviću, hodžinom sinu, koji je bio poznat po tome što je u toku školovanja, uvijek kada su profesori tražili podatke, izjavljivao da je on po nacionalnosti Srbin, jer da su to bili njegovi preci, što mu je navodno njegov otac, stari hoidža Arnautović, ispričao i prenio. Napisao sam pismo Ismetu Arnautoviću i dao ga Savi Novakoviću da mu

ga preko veze doturi. U pismu sam mu objasnio ciljeve naše borbe i ukazao na njegovo mjesto, napominjući mu da ćemo se uskoro vidjeti u Petrovcu.

Za vrijeme tih desetak dana dok smo bili u Šobotovcu, održali smo dvije konferencije sa omladinom i narodom — jednu u selu Kapljuvu, a drugu u selu Smoljani, gdje je govorio i drug Jovo Medić - Pišta, iz sela Vodenice.

Odmah poslije održane konferencije u Latinovićiana, u selu Smoljani, jednog dana dovedoše nam četnika Bran-ka Prpu iz Bujadnica, iz sela Kolunića. Prpu sam dobro poznavao, jer sam sa njim išao u Građansku školu u Petrovcu. Prpa je bio slab đak. Poslije drugog razreda napustio je Građansku školu. On se nekim slučajem povrijedio na radu, pa je ostao defektan, sa ukočenom jednom nogom. Zadržali smo ga u našem logoru jednu noć i jedan dan. Nismo ga vezali, ali je bio pod strogom prismotrom — da ne bi pobjegao. Toga dana uveče, pri zalasku sunca, doveo ga je Petar Lazarević - Švabo u Komandu Čete s objašnjenjem da ga vodi u Podgrmeč u Štab Prvog krajiškog odreda, da ga tamo ispituju. On je u mom prisustvu pred vratima Komande Čete kleknuo i počeo plakati i moliti me da ga ne ubijemo, jer je valjda, predosjećao da je pala odluka da se likvidira, čim mu je grubo rečeno da treba da pođe pod stražom u Odred. Petar Lazarević nije mnogo razmišljao već je zahtijevao od Prpe da se digne i da pođe, ali Prpa nije htio da ustane. Lazarević se rarsrdio, potegao pušku, opalio, tu, pred kućnim vratima, i Prpa je bio ubijen. Nas dvojica odvukli smo Prpu malo podalje od kuće da ne leži baš tu na pragu Komande Čete. Kasnije, kad se smrklo, tijelo ubijenog Prpe odvezeno je negdje u šumu.

Dva-tri dana poslije ovog događaja izašla je satnija domobrana iz Bosanskog Petrovca, sa satnikom Kurtovićem na čelu, i predala se. Sa satnijom je izašao i naš bivši komandir Čete, poručnik Dušan Rokvić, koji je kao izdajnik likvidiran. Kompletно naoružana satnija predala je oko 80 pušaka i četiri puškomitraljeza, sa dosta municije, što je za nas tada mnogo značilo. Predaja satnije bio

je veliki uspjeh koji je tada svakoga obradovao. To je bila prva veća dobrovoljna predaja domobranskih vojnika od početika ustanka. Istog dana došao je u Komandu Čete i komandir Milan Zorić i saopštio mi da odmah krenem do Smoljanske škole, da je tamo stiglo oružje od domobrana koji su se predali i da je oružje predato omladincima iz Smoljane, koji će formirati Omladinski vod. Zatim mi je objasnio da sutradan treba Vod sakupiti u Smoljanskoj školi, gdje će se u zajednici sa Narodnooslobodilačkim odborom Smoljane održati narodni zbor na kojem će se iznijeti prekršaji koje je činio Jovan Majstorović, te da narod izrekne svoju Osudu. Ako narod presudi smrt, da se to izvrši pred narodom. Zadatak sam shvatio ozbiljno. Otišao sam u Smoljanu i tamo našao naoružan Vod, koji sam primio od predsjednika Odbora Gojka Latinovića. Borce sam to veče smjestio po kućama, na spavanje. Uveče je u školi održana priredba, na kojoj su učestvovali i borci Čete iz Sobotovca, komandir Čete Zorić Milan i novoformirani Vod omladinaca.

Sutradan u 9 sati Smoljanci su masovno došli u Smoljansku školu. Odbornik Gojko Latmović me je upoznao sa domobranom Mehom, koji je kao mladi hodža-vojnika izašao iz Petrovca sa satnijom domobrana i dobrovoljno se javio da ostane u partizanima. Sa Mehom je bio još jedan domobranski vojnika koji je, tak ode, htio da ostane u partizanima. I oni su prisustvovali zboru. Za vrijeme kratkog službovanja u domobranima oni su vidjeli sva zlodjela ustaša, Nijemaca i Talijana nad našim narodom, pa su kao patrioti i pošteni ljudi iskoristili priliku, izašli sa satnijom na našu slobodnu teritoriju i ostali u partizanima.

Gojko Latinović, u svojstvu predsjednika Odbora, otvorio je zbor i progovorio nekoliko riječi. Poslije Gojka sam ja uzeo riječ i objasnio ciljeve naše borbe. Govorio sam i o izlasku domobrana na našu teritoriju i o značaju ovog događaja za naš kraj, a posebno za selo Smoljanu iz kojeg je predatim dijelom domobranskog oružja naoružano četrdeset boraca. Zatim sam govorio da i u najtežim danima za naš narod poistoje ljudi koji su se bavili i bave

se stvarima koje nikad ni u kakvoj situaciji nisu dozvoljene i kažnjive su, a pogotovo u ovoj situaciji kada svako treba da vodi računa u prvom redu da sačuva život. Spomenuo sam krađe i pljačke kojima se u ustanku i kasnije bavio Jovan Majstorović, čije će se pitanje pretresti pred njegovim komšijama i seljanima. Napomenuo sam da narod treba o njemu i njegovim djelima da (dade svoj sud. Ono što narod kaže, to će biti izvršeno, bilo da se Majstorović pusti na slobodu, ili da se kazni.

Poslije toga govorio je domobran, mladi hodža Meho, koji je vrlo lijepo i razborito izlagao svoje mišljenje, ali se više detalja njegovog govora ne sjećam. Znam da je napomenuo da u domobranstvu ima dosta dobrih i poštenih ljudi, koji su nasilno mobilisani, i koji se ne slažu sa onim što čine okupatori, ustaše i četnici, i da mnogi od tih ljudi u domobranima čekaju zgodnu priliku da prebjegnu u partizane i da će tih slučajeva i ubuduće biti sve više i više. Njemu su se očito sviđali demokratski principi nove narodne vlasti, oslanjanje vojske na narod i davanje prava narodu da on sam odlučuje o svemu onom o čemu treba da odlučuje.

Doveden je među narod i Jovan Majstorović. Napomenuto je narodu da se sada radi o sudbini njihovog seljaka i komšije na kojega postoje velike žalbe da je krao za vrijeme bježanja naroda po šumi, u vrijeme ustaških progona. Izveden je pred narod koji ga dobro poznaje, te da je ratno stanje i da svi dobro promisle o njegovom slučaju, jer drugog rješenja nema — ili ga pustiti na slobodu, ili ga likvidirati, kako bi kazna poslužila za primjer.

Postavljeno je pitanje ko je za to da se Majstorović Jovan pusti. Diglo je ruku njih 14. Bila je to rodbina Jovanova. Svi ostali su ćutali. Na pitanje ko je za to da se Jovan likvidira, digli su ruke svi prisutni osim četmaestorie koji su glasali prije toga da se on pusti. Time je Jovan Majstorović od strane naroda bio osuđen na smrt.

Nikad ovako nešto nisam izvršavao nati su mi date kakve instrukcije kako da izvršim smrtnu kaznu. Trebalo je da sam donesem o tome odluku i da se u toj situaciji

snadem, jer mi komandir Čete Milan Zorić nije dao nikakva detaljnija uputstva kako ovo treba izvršiti.

Vrijeme je prolazilo. Trebalo je da znam šta sada da uradim. Narod je već bio izašao iz Škole. Okupljao se i čekao izvršenje.

Dan je bio sunčan i lijep. Majistorović je čekao, svezan. Preživljavao je svoje posljednje trenutke, ne znajući još svoju konačnu sudbinu i vrijeme izvršenja kazne. Naredio sam svom Omladinskom vodu da se postroji, frontom prema Petrovcu. Vod se brzo u dvije vrste postrojilo. Str a-, žari su, po mom naređenju, odveli Jovana Majstorovića. Oko dvadeset metara ispred Voda i postavili ga okrenutog licem prema Vodu. Pozadi, i lijevo, i desno od Voda, stajao je narod. Bilo mi je jako teško, jer ovako nešto do tada nisam nikad izvršavao. Odlučio sam u tom momentu da uzmem jednog omladinca sa čela, jednog iz sredine i jednog sa začelja i tako sam i učinio. »Ti! Ti! Ti!« Ne znajući ni jednog od njih po imenu, naredio sam im: »Tri koraka naprijed, marš!« Omladinci su izašli ispred stroja i stali. Kalko im je bilo u tom momentu ne znam. Vjerujem da im je bilo neprijatno i neugodno, jer su ih gledali njihovi roditelji i poznanici. I meni je bilo mučno, ali je odluka izrečena. Znajući od ranije iz pričanja starih ljudi nešto o tome da osuđeniku, prije izvršenja smrtne kazne, treba dozvoliti da kaže svoje posljednje misli i želje, rekao sam osuđeniku:

»Majistoroviću, narod te je u tvom prisustvu osudio na smrt za ono što si u ustanku i poslije ustanka činio. Prije izvršenja kazne, možeš reći ono što želiš.«

«Nemam ništa da kažem protiv narodne volje. Živjela Komunistička partija! Živio Sovjetski Savez! Živjela Crvena Armija!« — rekao je Jovan Majstorović.

Okrenuo sam se trojici omladinaca, stao sa njihove lijeve strane i komandovao: »Puiške na gotovs! Nišani! Pali!«

Planule su tri puške. Jovan je pao mrtav.

Mnogo puta sam o ovom razmišljao. Možda smo pre-naglili. A možda tada drukčije nismo mogli postupiti. Naređenje komandira se moralo izvršiti i okrivljenog izvesti.

pred narodni sud. Narod je bio ogorčen na svakog ko je narušavao etiku naroda i pravde. Ono što je narod okrivljenom dosudio, moralo **se** izvršiti. Koliko su optužbe bile istinite i tačne, da li je tu bilo pretjerivanja i suviše vike, kao što se to često zna dogoditi, to je posebno pitanje. U ono vrijeme ljudima se činilo da treba tako presuditi.

Da sam ja tada imao više iskustva, može biti da ne bih tako postupio. Vjerujem u to da je bilo više elastičnosti i da se narodu bolje objasnilo sve to, da bi ga narod opomenuo i poučio, da bi ga pustio na slobodu i da bi od njega, poslije, bio prevaspitan čovjek.

Novoformirani Omladinski vod je počeo da živi svojim vojničkim životom. Iako su kuće tih boraca bile u blizini, kod kuća borci nisu spavali. Vod je spavao u Školi. Organizovana je i kuhinja. Kuhalo se tu, u Školi. Vod je trebalo što prije osposobiti za borbu. Potrebno je bdio naučiti mladiće što bolje gađati, prebacivati se na terenu koristeći zaklone i zemljišta, kako jedan drugog da u borbi potpomaže vatrom i slično, ono što je neophodno svakom novom borcu, koji je prvi put uzeo pušku u ruke. Tako je odlučeno da dvadeset boraca svaki dan ide na položaj prema Petrovcu, a dvadeset njih da ostane kod logora na obuoi i da se tako mijenjaju.

Prvog dana izviđanja okoline Petrovca, borci su utvrdili da Talijani izlaze iz Petrovca u gajeve Tuka, ispod rezervoara, i da sijeku drva i odvoze ih u grad. Odmah sutradan polovina boraca iz Voda otišli su pred zoru u zasjedu. Talijani su povelili sa sobom zatvorenike, Srbe, da im sijeku i toware drva.

Borci su iz zasjede zapucali na Talijane, a oni su se razbježali, kud koji, prema Petrovcu. Zatvorenici su pobjegli svojim kućama. Tek kasnije sam saznao da sam tada sa svojim Vodom oslobodio i svoga oca, koji je tih dana bio zatvoren i potjeran u Tuk, u sječu drva.

Sljedećeg dana je došao u naš Vod komesar Čete Dragan Đukić - Pašatlija. Ovog dana smo sa cijelim Vodom otišli u Šajnovac — da bismo ponovo sačekali Talijane, ali oni toga dana nisu izlazili iz garnizona. Trećeg dana smo poranili i kroz sitnogoricu, poviše rezervoara u Šaj-

novcu, spu'stili se u polovinu južne strane Šajnovca, prema Petrovcu, iznad magacina, poviše bivše opštine i apoteke. Kada smo vidjeli da se tu promiseću talijanski vojnici, sa daljine od oko hiljadu metara pustili smo nekoliko rafala iz puškomitraljeza i povukli se nazad, prema rezervoaru. Ni ovog dana Talijani nisu izlazili ;z Petrovca, u sječu drva, prema našim položajima. U Smoljanskoj školi smo ostali još nekoliko dana. I dalje smo prema Petrovcu slali polovinu Voda, a sa polovinom se izvodila nastava. Tako smo pripremali Vod za zadatke koji su nas očekivali.

MARKOVE NEVOLJE

Narodni heroj Marko Jokić bio je čovjek lijepe građe, snažna i razvijena momčina. Međutim, za njega nije bilo cipela, svake su mu bile male. Zato je više puta morao gaziti snijeg u lošoj obući. Prilikom oslobođenja Bihaća požali se nešto Jokić Moši Pijade. Drug Moša ga upita: »Marko, pa kakve ti nevolje imaš, lijep, mlad, snažan čovjek, delija u pravom smislu«, reče Moša.

»Jest, tako je, družo Janko, da mi nije ovalikih nogu. To su mi prave muke i velika nevolja, pa mi ni radionica Vrhovnog štaba taj problem ne može riješiti.«

ANEGDOTE

OSTOJA JELIČIĆ

OBEZBJEDENJE I SMJEŠTAJ HRANE ZA
PARTIZANSKE JEDINICE

U početku ustanka naroda u bosanskopetrovačkom kraju i poslije ustanka napušteni su mnogi poljoprivredni i drugi radovi koji su stanovništvu ovog područja obezbjeđivali hranu, obuću i odjeću. Brzo su se formirale prve oružane grupe, a zatim veće partizanske jedinice za koje je trebalo obezbijediti hranu i odjeću. Ustanici, u početku, nisu imali nikakvu rezervu za svoju vojsku. Sve rezerve hrane i odjeće koje je stara Jugoslavija imala za svoju vojsku, okupator i domaći izdajnici opljačkali su i to koristili za sebe. Stanovništvo je i prije rata bilo siromašno i ono nije imalo rezerve u hrani. Iz poljoprivredne proizvodnje nije se moglo obezbijediti ni 50% potreba u žitu. Ovi proizvodi su se i ranije morali kupovati iz žitorodnih krajeva. Jedan dio rezervi bio je u stočnom fondu koji su imali pojedini seljaci. To je moglo da se koristi za snabdijevanje naših boraca. U isto vrijeme kada su se organizovale partizanske jedinice, organizovano je i njihovo snabdijevanje. U selima su osnovani odbori od uglednih ljudi koji su počeli raditi za Narodnooslobodilački pokret. Ovi odbori su prikupljali hranu koju je narod dobrovoljno davao za partizane. Hrana je prenošena na položaje gdje su bile partizanske jedinice. Iz naselja, prikupljena hrana se poslije nosila u sabirne magacine, koji su bili smješteni u većim kućama.

Na području petrovačkog sreza ustanak se brzo širio i osnovane su veće partizanske jedinice koje nisu bile vezane za jednu teritoriju. Potrebno je bilo obezbijediti više hrane za jedinice koje su bile u pokretu i veće rezerve

hrane za zimu, ali za smještaj ove hrane nije bilo magaciriskog prostora. Zato je donesena odluka, u početku 1942. godine, da se ubrzano grade magacini, koševi i druga skladišta za smještaj hrane i opreme za partizanske jedinice na ovom području. Tako su izgrađena dva magacina u Šobatovcu, više podzemnih magacina za smještaj hrane i odjeće u Koričenicima. U Jasdkovcu su izgrađeni veći magacini i koševi za smještaj kukuruza. U Runjevcu, Ataševcu i Dujanovcu su takođe izgrađeni magacini za smještaj hrane.

Ove i druge objekte narod je izgrađivao sopstvenim snagama — masovnim učesćem omladine, ljudi i žena. Omladina je za izgradnju magacina nosila građu. Ljudi su tesali građu, rezali dašku i izvodili radove na građevinskim objektima. Svi ovi magacini su se radili u šumi, na mjestima za koje nije smjela znati neprijateljska vojska. Strogo se vodilo računa o tome da se za izgradnju magacina i bolnice odaberu povjerljivi ljudi — članovi Partije i SKOJ-a i oni koji su aktivno radili za partizane. U svakom selu narodnooslobodilački odbori su odabirali ljude koji su radili na objektima i oni su bili na izgradnji sve dok objekti nisu bili gotovi. Izgradnja ovih objekata doprinijela je da su stvoreni uslovi za smještaj veće količine hrane za vojsku.

Ako se ovome doda i to da je u istom periodu izgrađeno i nekoliko objekata za bolnice, onda se vidi da je u 1942. godini izgrađen veliki broj objekata za vojsku u petrovačkom srezu i bližoj okolini. Sve ove objekte radio je naš narod.

Početkom 1942. godine donijeta je odluka da se osnuje Narodnooslobodilački fond pri svim NOO — organima vlasti — i tako je ovaj Fond bio pri mjesnim, opštinskim i Sresikom odboru. Zadatak Fonda je bio da organizuje prikupljanje hrane i odjeće, kao i druge opreme za vojsku. U odborima Fonda bili su ugledni ljudi i oni su bili usko povezani sa narodom koji je davao pomoć. Postavljen je zadatak da se i preko ove organizacije mobilišu za borbu sve rezerve. Sve za front — bio je glavni zadatak. Ovu parolu narod je prihvatio masovno u selima i u gradu.

U svim selima, a i u gradu, date su za našu vojsku velike količine hljeba, mlijeka, sira, kajmaka, brašna, žita, krompira, mesa i žive stoke. Isto tako dato je dobrovoljno mnogo odjeće: džempera, čarapa, opanaka i druge robe za naše borce.

U ljeto 1942. godine, kada su partizanske jedinice zauzele Saničku dolinu, teritoriju oko Ključa i u Podgrmeću — odmah se organizovano počelo raditi na skidanju žetve sa napuštenog zemljišta. Organizovana je Omladinska brigada koja je duže vrijeme radila na žetvi u Samci. U ovoj Brigadi bio je veliki broj omladine iz svih sela i opština petrovačkog sreza. U isto vrijeme organizovani su karavani ljudi sa konjima i zaprežnim kolima koji su sa svojim zapregama radili na prevozu hrane iz Saničke doline i drugih mjesta do magacina koji su već bili izgrađeni za smještaj hrane. Ovo su bile masovne akcije, organizovane uz saradnju partizanske vojske i naroda. Poslije skidanja žetve sa napuštene zemlje u petrovačkom kraju radilo se na daljoj Obradi napuštenog zemljišta i na taj način je dugoročnije obezbijedena hrana za našu vojsku. U decembru 1942. godine i u januaru 1943. godine organizovano je prenošenje žita iz Podgrmeča. Tako je naša omladina, zimi, po dubokom snijegu, kad nisu mogli ići konji, na sebi prenosila velike količine žita iz Palanke i Budimlić Japre, preko Grmeča, do magacina u Šobatovcu. U ovoj akciji su omladinci i omladinke, po snijegu, noću, kroz šumu, na leđima nosili po 30 kg žita.

Kada je došlo više partizanskih jedinica, štabova i ranjenika na područje petrovačkog sreza, 1942. godine i poslije potrebno je bilo obezbijediti veće količine hrane na našu vojsku. U ovo vrijeme narod je dobrovoljno davao mnogo više hrane nego što je to bilo ranije planirano, ali ni to nije bilo dovoljno. Zato su organi narodne vlasti vršili razrez i određivali koliko pojedino domaćinstvo treba da dade hrane i stoke. Iako je ovaj razrez bio obavezan za svakog čovjeka, sa planom se išlo prethodno u sela, na konferencije, i narod je većinom glasova odlučivao koliko ko može da dade stoke. Predloženi planovi su većinom usvajani od naroda, pa čak i povećavani. Većina seljaka

nije htjela da im se određuju obaveze nego su tiazih da se zna da oni za svoju vojsku daju sve dobrovoljno. Bilo je mnogo ljudi koji su imali po deset goveda, a devet su davali za vojsku, ostajući samo jednom kravicom. Mnogi su imali po 50 ovaca, a davali su za vojsku gotovo cijelo stado. I siromašni ljudi ,koji nisu imah dovoljno hljeba ni za svoju djecu, davali su hranu za svoje oslobodioce. Brojni su primjeri onih ljudi koji su kupovali hranu za svoju porodicu, ali su jedan dio od toga davali za vojsku.

Malo je bilo onih koji nisu mogli, ili nisu htjeli, da shvate da sada treba da daju više stoke i druge hrane za našu vojsku.

Oni su govorili da to ne mogu, ili da im je mnogo razrezano. Ali, znalo se da i ovi seljaci mogu dati i većina je, na konferencijama, donosila odluku da i oni moraju dati ono što se od njih traži. Tako nije bilo nikoga ko nije dao svoj doprinos za vojsku i oslobodilačku borbu.

U početku 1943. godine, kada je počela IV neprijateljska ofanziva, na području petrovačkog sreza ,pred Partiju, organe vlasti i sve naše stanovništvo postavili su se novi zadaci. Znalo se da je ovo velika ofanziva u kojoj učestvuju jake snage njemačke vojske i domaćih izdajnika i da će vojske zauzeti našu slobodnu teritoriju. Zato je donesena odluka da se izvrši mobilizacija stanovništva radi evakuacije i sklanjanja hrane i ostale opreme koja je bila obezbijedena za našu vojsku u magacinima, da se obezbijedi imovina koju je narod imao i izvrši prokopavanje cesta. Na ovom zadatku radilo se danju i noću, u akcijama je učestvovalo sve stanovništvo koje je bilo sposobno za rad. Tako je, uglavnom, Sklonjena hrana i dio imovine, prokopane su ceste kod Krive doline, Sundrine jame, Pounovca i na drugim mjestima, prije dolaska neprijateljske vojske na našu teritoriju.

U IV neprijateljskoj ofanzivi neprijatelj je zauzeo veći broj magacina i drugih Skladišta. Uništena je imovina koju je stanovništvo imalo, a najviše je uništeno stoke. U nekim selima, koja su bila blizu glavnih puteva, nje-mačka vojska je opljačkala svu stoku i drugu imovinu koju su ljudi imali i oni su ostali bez igdje ičega. U toku

IV ofanzive, na područje petrovačkog sreza došao je veliki broj našeg naroda iz Banije i Korduna. Ljudi su bježali od terora i zvjerstava koje je nad stanovništvom vršila njemačka voj'sika. Trebalo je obezbijediti smještaj i druge uBlove za život ovog napaćenog naroda čiju je imovinu uništila neprijateljska vojska. Ovdje je došlo do solidarnosti u teškim uslovima između naroda sa ovog područja i izbjeglog stanovništva iz Banije i Korduna. Mnoge porodice bile su smještene po našim kućama, svaka kuća je pretvorena u zbjeg, jer je u njoj bilo smješteno vliše članova domaćinstava. Ljudi, žene i djeca su dijelili i posljednje parče hljeba koje su imali u ovim teškim uslovima.

Nastali su još teži uslovi za obezbjeđenje hrane za našu vojsku. Neprijatelj je opljačkao imovinu i diio rezervi koji su bile obezbijedene prije ofanzive. Otjeran je narod u zbjegove. I u teškim situacijama, za vrijeme ofanzive, naš narod je obezbjeđivao svoju vojsku. Ovo je bilo i onda kada su mlinovi u gradovima bili pod neprijateljskom vojskom i nisu se mogli koristiti za meljavu žita, niti su vodenice mogle da se koriste, pa se za vojsku mljelo na ručne mlinove — na »žrvanj«. Više »žrvanja« bilo je smješteno u selima i u zbjegovima, u šumama. U ovo vrijeme nije bilo pšenice, kukuruza i ječma — pa se za ishranu naše vojske morala upotrebljavati zob, ali ni zobi nije bilo dovoljno. Zob se prije meljave morala pržiti i na taj način se spaljivala i odstranjivala ljuštura i zob pripremala za žrvnjeve. Na ovaj način se sporo mljelo. Često se mijenjalo više osoba dok se samelje 50 kg. brašna. Petrovačko područje i bliža okolina bili su poprište velikih borbi u IV i V ofanzivi, pa je postavljen zadatak da se i stanovništvo organizuje tako da bi moglo brzo pomagati jedinicama koje su bile na položaju. Glavni putevi i željeznički saobraćaj nisu se mogli koristiti za prevoz hrane i opreme za partizanske jedinice, jer je to neprijatelj koristio za svoje potrebe. Zato su NOO ,organi vlasti u svim naseljima ,organizovali karavane za prenos i prevoz hrane i opreme. U karavanama su organizovano radili ljudi, žene i omladina sa svojim konjima, kolima i drugim za-

pregama koje su radile za partizanske jedinice. Karavani su mogli brzo, pješачkim putem, preko šuma da prenesu iz udaljenih mjesta do naših jedinica velike količine opreme i drugog materijala.

Sto je narodnooslobodilačka borba duže trajala, stanovništvo je sve više bilo mobilisano i ono je davalo svoj doprinos za bržu pobjedu nad okupatorom i domaćim izdajnicima, ali su i posljednje zalihe hrane i odjeće bile potrošene. Sada se više nije postavio samo problem obezbjeđenja naše vojske, nego je i jedan dio stanovništva ostao bez hrane i odjeće. Naročito su bile u teškom materijalnom položaju one porodice kojima su sinovi otišli u partizane i nije imao ko da im radi na zemlji, ili da im nabavi hrane sa druge strane. Posebno se postavljao problem tekstila za omladinu koja je stalno bila u akcijama i ostala je gotovo bez odjeće. Zato su organi narodne vlasti morali iz Fonda, koji je bio obezbijeđen za vojsku, jedan dio hrane dati ugroženim, kao pomoć. Omladina je koristila platno od padobrana za šivanje odjeće, ali i toga je bilo vrlo malo, pa se morala vršiti rasprodaja padobrana. Platno je dijeljeno samo onima koji nisu imali odjeće.

Na petrovačkom području gotovo sav narod je bio do kraja odan narodnooslobodilačkoj borbi. Zato su se mogle mobilisati sve ljudske i materijalne snage za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. NOO su od početka pa sve do oslobođenja bili narodna vlast koja je radila za borbu. Preko Narodnooslobodilačkog fonda obezbjeđivame su partizanske jedinice materijalnim sredstvima koja je narod dobrovoljno davao. Omladinske brigade su stvorene u uslovima kada je omladina organizovano radila za NOB. U karavanima je bila organizovana vučna snaga, pa je na konjima prevezeno mnogo materijala i hrane potrebne za vojsku.

Organizovane grupe su radile na prokopavanju ceste, izgradnji vojnih objekata, kidanju neprijateljskih telefonskih i drugih veza. Sve ovo pokazuje na to da je bio postignut veliki stepen organizovanosti stanovništva za borbu — od početka do kraja rata — na području petrovačkog sreza.

PERO KOLUNDZIJA

DR MLADEN STOJANOVIĆ U KRNJEUSI

Bio je januar 1942. godine, mislim vjerski praznik, ne sjećam se tačno da li je to bilo Bogojavljenje ili Sv. Savo, ali sjećam se da sam se nalazio negdje na terenu kad mi stiže poziv iz partizanskog logora. Drug Slavko Rodlić, tada komandant Petrovačkog bataljona pozvao me da odmah dođem u štab, koji se nalazio u risovačkoj školi. Krenuo sam iako nisam znao zašto me zove, ali usput sam vidio da se okuplja narod pa sam pretpostavljao da se nešto veliko zbiva i radi toga sam požurio. Vidio sam i sustizao neke starice koje viču: »Jao, sad ćemo vidjeti našeg Mladena«. Svijet je nagrnuo, rekao bih Okupljao se kompletno, porodično, išli su kao na neko veliko slavlje i oni koji su bili opremljeni za partizane i oni koji su naginjali četničkoj strani. Ta činjenica sama po sebi mi je govorila i potvrđivala moja razmišljanja da se tog trenutka treba nešto veliko zbiti u našoj risovačkoj školi. Narod je išao veselo, raspoloženo kao da među ljudima uopšte nije bilo političkih razlika. Doduše u to vrijeme kod nas nije bilo četnika, ali bilo je različitih stremljenja, pa ipak svi su ljudi željeli da vide Dr Mladena Stojanovića što sam razumio iz njihovih riječi. Kada sam stigao u školu, gore na spratu u nekom sobičku zatekao sam Mladena Stojanovića sa Slavkom Rodićem i Vojom Krecom. Upoznaše me sa predstojećim zborom i rekoše mi da će Slavko da pozdravi Mladena i njegov dolazak u naš kraj, a zatim trebam i ja da ga pozdravim, i to kao omladinac i domorodac.

Bio sam slabo obučen, sa otpasačem preko neke seljačke majice i ličio sam na pravog seljačića pa su me nekii drugovi radi te majice zvali i demagogom, ne znajući da su mi ustaše opljačkali porodični dom i odnijeli sve što sam imao još kao đače. Kada mi je sve to saopšteno bio sam sretan što u našoj sredini mogu pozdraviti takvog velikana kakav je bio Mladen. Ali i pored te moje hladnokrvnosti pred sobom sam vidio jednu gorostasnu ličnost naše revolucije, na kojoj je odudaralo polu civilno odijelo i nekakva neugledna pištoljičina, pa sam bio uzbuđen jer sam od ranije čuo kakav je bio Dr Mladen. Eto sad se nalazim pred takvim jednim čovjekom o kome sam mnogo čuo, a sad ga moram pozdraviti. Treba naći one riječi koje će biti skladnije od onog pištolja pa i neskladne odjeće koja je bila na tom velikanu, ali je istinski odudarala od njega i njegovih pokreta.

Razmišljao sam u svojoj glavici šta da mu kažem. Sve što bih rekao, činilo mi se da je za tog čovjeka koji je već počeo postajati legenda zbog ustanka na Kozari sve to veoma malo i prazno.

U jednom momentu pade mi na pamet da sam tih dana čitao biografiju Lenjina o kom Staljin kaže da ga je prvi put na Tomovačkoj konferenciji u Tivskoj vidio i da je u njemu još tada osjetio gorskog orla, neumorna diva, koji u borbi za strah ne zna. U sebi sam na brzinu razmišljao, jesu li oni, njih dvojica, Lenjin i Mladen, različite veličine, ali mi ima nečeg velikog u tome čovjeku koji je predamnom, pa bih, sam za sebe reko, trebao i reći nešto itako veliko i za njega.

Kada se narod okupio ja sam izašao na podij um i poslije Slavka Rodića rekao mojim zemljacima sljedeće: »Drugovi i drugarice, braćo i sestre, u našu sredinu stigao je gorski orao sa Kozare, stigao je div-borac u borbi koji za strah ne zna i mi danas pozdravljamo prvog heroja naše Kozare«. Na ove moje riječi prolomio se aplauz koji mi je upravo omogućio da se saberem i da održim vrlo sabran govor u prilog našeg gosta, koga je narod od milja zvao »naš Mladen«. Kada su saslušali moje riječi za koje se ja i danas pitam kako sam ih znao na brzinu tako vje-

što sročiti da su i Mladena ali i mene pozdravljali ljubeći. Ostalo mi je u trajnom sjećanju da je to bio dirljiv susret sa vođom kozaračkih partizana, prema kom je naš narod izljevao svoju ljubav, ali je dio te ljubavi onog momenta pripadao i meni.

Mladen je ostavio snažan utisak na sve prisutne a ja se, da nije bilo Voje Kreće, vjerovatno ne bih ni odvajao od Mladena jer me je taj čovjek za tako kratko vrijeme tako oduševio, kao što je isto tako brzo i s talkvom lakoćom osvojio simpatije ovog naroda. Istina ,on nije mnogo govorio, prosto upadao mi je u riječ. Bio je to dijalog između mene, njega i našeg naroda kojega su istina mnogi poznavali, jer ih je još prije rata liječio, pa zato njegov dolazak u ovu sredinu za mnoge nije bio prvi susret sa njim. Upravo kada se zbor završio, od Osječenice su partizani doveli dvojicu švercera, pročetnički orjentisanih tipova, čini mi se da se jedan zvao Mirković a drugi Šepa. Tada su njihovi sprovodioei uzviknuli »Evo vam, drugovi, dovedimo špekulante«. Na te riječi narod je uzviknuo »Smrt izdajicama«. Svijet je gotovo poletio na njih i nekoliko boraca spriječilo je praktično narodni sud, a ipak oni su na smrt osuđeni. U tom momentu, sjećam se kao danas, Mladen je pričao i rekao: »Dobro ljudi, onoga mladog čovjeka tamo« mislim radilo se o Mirkoviću »ako nije činio velika zlodjela, ne bi trebalo strijeljati«. I zaista Šepa je strijeljan a Mirković je ostao u životu.

Iza toga brzo nas je Mladen napustio. Mogu slobodno reći da jedan takav prolazak legendarnog Mladena kroz Krnješu i njegov boravak među nama je veoma mnogo značio za opredjeljenje naroda našeg kraja za narodno-oslobodilačku borbu. Naročito se to odnosi na pojedine starije ljude. Mladen je unio neku vjeru u ljude, u pokret, vjeru u borbu koju smo vodili, pa su mnogi shvatili da treba biti na strani naše borbe kada se u našim redovima nalaze tako snažne ličnosti kao što je Mladen. Ja sam osjeitio kao politički radnik poslije njegovog odlaska da su se ljudi prosto bolje osjećali. Naročito želim da naglasim da se Mladeno v boravak u Knjeuši odrazio pozitivno i na Krnješku četu koja je u to vrijeme preživ-

ljavala tešku tragediju radi poraza na Agićima, gdje je njeri ih jedanaest najboljih Skojevaca i boraca poginulo, a među njima je horjiski pao i politički komesar čete i organizator ustanka u našem kraju Radivoje Rodić. Od ove tragedije dugo smo osjećali političke posljedice, i ja sam ubijeden da bi one bile daleko veće i teže da se u tom momentu u našoj sredini nije našao Dr Mladen Stojanović.

KAKO SI KUMIČU?

U ljeto 1941. godine ustaše spalije selo Bukovaču. Koncem iste godine, kada se narod vratio iz zbjegova, smjesti se veći broj porodica u seosku osnovnu školu, jer je ona bila jedina zgrada u selu koju ustaše nisu spalile.

U školi su svakodnevno održavani omladinski, skojevski i drugi sastanci. Međutim, jednog dana Italijani iznenada banuše pred školu dok je još narod spavao.

U školi je bila veća grupa skojevaca i sekretar aktiva Vlado. Pride mu njegov kum Stevan Sevo s kojim se ponekad upuštao u političke prepirke, pa reče: »Kumiću, kako se osjećaš kad vidiš ovakvu vojsku i fašiste? Ti ih na svakoj konferenciji nipodaštavaš i govoriš o njihovoj propasti. A, kako se, Boga ti, sad osjećaš kad ih vidiš ovoliko pod oružjem?«

Na to će Vlado: »E, kume, vidiš došli su iznenada i opet će otići, pa ćemo opet nastaviti protiv njih.«

Na to će Stevan: »Nego kumiću, pošto nas se ovdje ovoliko okupilo, tu smo i mi i oni, pa kako bi bilo da se ti sad popneš da nam nešto kažeš o fašizmu i o narodnooslobodilačkoj borbi?«

»Strpi se, kume, samo dok odu, opet ću ja nešto reći o neminovnom propadanju fašizma.«

Na to će Stevan: »Možeš ti to i sada reći. Jer, kao što mi njih ne razumijemo, tako ni oni tebe neće ništa razumjeti!«

STEVO KOVACEVIĆ

PETROVČANI U PRVOM PROLETERSKOM
KRAJIŠKOM BATALJONU

Formiranje Prvog krajiškog proleterskog bataljona u tijesnoj je vezi sa istorijskom odlukom CK KPJ i druga Tita o formiranju Prve proleterske brigade u čiji je sastav trebao ući ovaj Bataljon.

Stvaranju Bataljona pristupilo se početkom februara, a konačno je oformljen 25. marta 1942. godine u Čelincu kod Banje Luke. Sačinjavali su ga borci iz Prvog i Drugog i Petog krajiškog odreda. U svom sastavu imao je tri čete: Kozaračku sa 118 boraca, Grmečku sa 123 i Drvarsku sa 50 boraca. Drvarska je poslije kraćeg vremena popunjena iz Cmovrške čete i sa nekoliko boraca iz Čelince, pa je brojino stanje Bataljona bilo preko 300 boraca.

Bataljon nije krenuo u sastav Prve proleterske brigade, kako je to bilo predviđeno kada je donesena odluka za njegovo formiranje. Zadržan je na terenu IV krajiškog odreda, koji se u tom vremenu našao u vrlo teškoj situaciji uisljed četničke izdaje. Četnici su u međuvremenu izvršili nekoliko pučeva u jedinicama IV odreda i nanijeli mu velike gubitke. Izginuli su mnogi vojni i politički rukovodioci,iskusni i prekaljeni borci.

Operativni štab za Bosansku krajinu želio je iskoristiti privremeno prisustvo Proleterskog bataljona na terenu IV odreda, u sređivanju i učvršćivanju pojedinih njegovih jedinica i spriječiti osipanje boraca, pa da po sređivanju i učvršćenju navedenih jedinica, Bataljon krene na svoj predviđeni zadatak u sklopu svoje Brigade. Privremeno je stavljen pod komandu Štaba Odreda i tako je

odložen njegov odlazak u sastav Brigade. Kasniji razvoj događaja na terenu IV odreda spriječio je za uvijek pristizanje Krajiškog proleterskog bataljona u sastav Prve proleterske brigade, što je bila najveća želja svakog borca iz ovog Bataljona. Puna tri mjeseca Bataljon je vodio borbe sa četnicima, napadao na pojedina ustaška uporišta, organizovao zborove na kojima su govorili narodu rukovodioci iz Odreda i Bataljona, objašnjavali narodu ciljeve borbe, dokazivali sramnu izdaju četnika, koji su se stavili otvoreno na stranu okupatora, a protiv svog naroda i njegove Narodno oslobodilačke vojske. Sa ovim zborovima **zelenilo** se otvoriti oči zavedenim četnicima i narod pridobiti za naš Pokret.

U ovim borbama izgubili su život mnogi proleter, a među njima njihov komandant i komesar Zdravko Celar i Esad Midžić, kao i mnogi drugi rukovodioci iz Odreda i Bataljona.

U sastavu Bataljona nalazila se Grmečka proleterska četa sa 60 boraca proletera, sa terena koji je u to vrijeme pripadao Petrovcu.

U prvoj polovini februara 1942. godine Štab III petrovačkog bataljona dobio je naređenje od Štaba Prvog krajiškog odreda da odabere 60 najboljih boraca i uputi ih u Srpsku Jasenicu radi stvaranja Grmečke proleterske čete. U tom vremenu od boraca koji su se nalazili pod oružjem na teritoriji Petrovca bilo je oformljeno 6 partizanskih četa, od kojih su 5 pripadale III petrovačkom bataljonu, a jedna I bataljonu »Petar Škondrić«. Čete su bile razmještene u okolnim selima Oko Petrovca, izuzev Krnjeuške, koja se nalazila na Novskoj planini na položaju. Ostale čete bile su orijentisane prema neprijateljskim garnizonima koji su se nalazili u Petrovcu i Kulem-Vakufu. Ove garnizone držali su Talijani, ustaše i četnici Mane Rokvića. Čete su bile razmještene u selima:

I četa, čiji je komandir bio Milan Zorić, bila je razmještena po vodovima. Komanda Čete i jedan vod nalazili su se u Šobatovcu u Banjačkim kućama, II vod u selu Driniću, dok je III vod bio smješten u Šekovcu, a ujedno i na položaju prema Petrovcu.

II četa, Vođenička, čiji je komandir bio Zdraviko Celar, a komesar Duro Pećanac, nalazila se u selu Suvaji i Rašnovcu, takođe sa jačim patrolama orijentisan'im prema Petrovcu.

III, Krnjeuška četa, sa komandrom Lazom Atlagićem i komesarom Radivojem Rodićem, nalazila se na položaju u Podgrmeču na Novskoj planini. Poslije smrti Radivoja, Za komesara ove Čete došao je Savo Batinica, a za komandira Simo Krčmar.

IV, Vrtočka četa, sa komandrom Milanom Atlagićem i komesarom Milanom Vukšom, nalazila se u samom Vrtoču. Ova četa nalazila se u sređivanju, pa zbog toga nije ni slala borce u sastav Proleterskog bataljona. Ova Četa je kasnije kompletna otišla u sastav III krajiške brigade.

V, Vakufska četa, sa komandrom Mihailom Kerfezom i komesarom Milanom Trninićem - Crnim, nalazila se u Stijenj anima i držala je položaj prema Vakufu, na Boškovića gredi i Podovima, prema Teočaku.

VI, Bravska četa, čiji je komandir bio Gliša Raca a komesar Dušan Čeko, nalazila se na Bravsku i držala položaj prema Sanici i Ključu, a ujedno kontrolisala komunikaciju koja vodi od Ključa prema Petrovcu.

Radi čega je donijeta odluka za stvaranje Proleterske čete najbolje se može vidjeti iz naređenja koje je upućeno Vakufskoj četi i lično drugu Nikoli Karanoviću, tadašnjem zamjeniku kom. III petrovačkog bataljona koji se u to vrijeme nalazio na liječenju pri Vakufskoj četi, pošto je bio ranjen u borbi sa Talijanima na Medenom Polju. On je po ovom naređenju trebalo da izvrši izbor boraca u Vakufskoj četi radi odlaska u proletere.

NAREĐENJE

Drugu Nikoli Karanoviću, zamjeniku kom. III bataljona

(Povjerljivo i hitno)

Poznato ti je već naređenje, koje je stiglo od Glavnog štaba za BiH i koje smo preko Štaba I krajiškog odreda prenijeli na sve štabove naših bataljona, o stvaranju Pro-

letersike čete, koja prema najnovijoj naredbi treba da broji 150 boraca i u kog oje svaka desetina mora imati puškomitraljez. Ta četa pripadaće Proleterskom bataljonu za Bosansku Krajinu ,a ovaj Bataljon će pripadati I proleter-skoj brigadi. Stvaranje ove Čete je vrlo hitno i ovu stvar shvati ozbiljno. Ova Četa je morala krenuti na svoj put (zadatak). Njen zadatak je vrlo važan, a naročito kada se uzme čišćenje pozadine od izdajnika, talijanaša, špijuna i četničkih elemenata koji u posljednje vrijeme sve otvo-renije stupaju na stranu okupatora ,a to je jedan od glav-nih zadataka radi kojih se Četa i stvara.

(Na Vakufsku četu pripada da odrediš 9 boraca sa je-dnim puškomitraljezom. To moraju biti najbolji borci, najsvjesniji, najpovjerljiviji i najdisciplinovaniji, svaki od njih mora imati karabin sa 50 metaka, po mogućnosti re-volver, dvije bombe. Svaki mora biti snabdjeven sa voj-ničkim priborom, kao što je torbica, pribor za jelo, dva para veša i slično. Svaki borac mora biti obučen u vojni-čku uniformu i ako neki nema mora se oduzeti od onoga koji ostaje u Četi kao što su šinjeli, cipele ,opasač i druga oprema.

Ovu stvar shvati ozbiljno i nemoj ništa odlagati. Oda-beri¹ zaista najbolje borce, po mogućnosti omladince, par-tijce i simpatizere, ali pazi da iz Čete ne izvučeš sve par-tijce, kako Četa ne bi ostala bez njih ,među njima uputi i druga Rudi Poju. Na tebe se obraćam kao na člana Par-tije radi važnosti i strogosti ovog naređenja koje je došlo od Glavnog šaba za BiH. Za sprovođenje ovog naređenja ti si lično odgovoran Glavnom štabu za BiH i ovom Štabu. Ovi borci moraju se javiti najdalje do 23. o. m. u Stab III bataljona.

S. f. — S. n.

Dr Moni Levi

Odabiranje boraca po četama vršili su komandiri četa, zajedno sa komandirima vodova. Komesari četa u to vri-jeme bili su odsutni iz svojih jedinica pošto su se nalazili na partijsko-političkoj konferenciji u Skender-Vakufu. Odabrani su najbolji među najboljima, borci koji su se

isticali u dotadašnjim borbama kako po hrabrosti tako i po odanosti NOB-u. Od 60 boraca koliko je otišlo u Proleterski bataljon Bosanske krajine iz petrovačkih četa 29 bili su šumski radnici, 6 industrijski, 5 đaci, 3 službenici i 17 zemljoradnici. Među njima bilo je 11 članova KPJ i 12 skojevaca. Za ono vrijeme to je bio veliki broj organizovanih drugova odvojen iz četa u kojima su itekako bili potrebni. Većina drugova javila se dobrovoljno za odlazak u proletere, smatrajući da je njihovo mjesto tamo, da se bore pod proleterskom zastavom, da izvršavaju zadatke koje pred njih budu postavljali Partija i ciljevi borbe. Svi oni, bilo da su se javili dobrovoljno, ili da su određeni za odlazak u proletere bili srećni i ponosni što se baš njima ukazala ta čast i povjerenje. Mnogi drugovi iz četa su željeli otići u ovu jedinicu, ali im nije udovoljeno pošto je bio ograničen broj za odlazak. Svakoj četi kroz naređenje naznačeno je koliko će uputiti boraca i sa kakvim naoružanjem.

I četa Milana Zorića uputila je 22 borca i 2 puškomi'traljeza.

II četa, Vodenička, 12 boraca i 2 puškomi'traljeza.

III četa, Krnjeuška, 6 boraca i 1 puškomi'traljez.

IV četa nije uputila ni jednog borca.

V četa, Vakufska, uputila je 11 boraca i 1 puškomi'traljez.

VI četa, Bravska, uputila je 6 boraca i 1 puškomi'traljez.

I četa Đure Banjca iz Podgrmeča među upućenim borcima uputila i 3 borca koji su bili rodom od Petrovca, a nalazili su se u ovoj četi. Ukupan broj boraca određen za Grmečku proletersku četvu iznosio je 60 boraca sa 7 puškomi'traljez a. Kada je Četa formirana njeno brojno stanje iznosilo je 123 borca i 13 puškomi'traljeza, što znači da su jednu polovinu boraca ove Čete sačinjavali borci Petrovčani, a njenu drugu polovinu borci iz I i II bataljona sa terena Podgrmeča, Sanskog Mosta, Krupe, Novog i Bihaća.

Prikazano po selima u proletere su otišli sljedeći drugovi:

Iz Drinića: Mane Kecman, Obrad Kecman, Vlado N. Kecman, Dušan J. Banjac, Vlado D. Banjac, Sekulić Stevan i Radišić Jovo; iz Bukovače: Balaban Mirko, Kecman Pero i Rodić Pero; iz Vaganca: Solomun Jošo, Bursać Nikola, Kecman David, Kecman Vlado i Banjac Đurađ; iz Kapljuča: Ožegović Ilija, Grubiša Obrad, Grubiša Drago, Vučković Spasoje i Kovačević Stevo; **iz** Smoljane: Indić Mirko, Marjatnović Dušan, Raković Dušan i Kovačević Ostoja; iz Janjila: Solomun Bogdan i Banjac D Mitar; Iz Rašnovca: Celar Zdravko, Mrda Dušan, Mrda Gojko, Srećo Dušan i Sevo Mile; iz Vodenice: Jokić D Mitar i Dragičević Đuro; iz Prkosa: Zorić Vlado, Tadić Marko, Kovačević Vlado, Čubrilo Rade, Čubrilo Đoko; iz V. Stijenjani: Međić Jandro, Karanović Ilija i Kojić Mirko; iz Risovca: Novafčević Đorđe i Obradović Božo; iz Krnjeuše: Štupar Božo, Vučković Marko i Atlagić Pane; iz Lastvi: Dragić Ljubiša; iz Suvaje: Grbić Vojin; iz Brestovca: Ožegović Stole; iz Bare: Runic Jovan; iz Kolunića: Miljuš Rade i Šepa Svetko; iz Petrovca: Mirković Rade; iz Raj novca: Bolta Stevo.

Da bi borci u potpunosti bili snabdjeveni vojničkom opremom i naoružanjem, kako je to bilo naređeno od Štaba Odreda, komandiri četa su morali izvršiti kompletiranje navedene opreme i naoružanja, uzimajući naoružanje od onih boraca koji su ostajali u četama. Nijedan od drugova boraca nije tada postavljao pitanje, zašto on mora dati svoj šinjel, cipele ,opasač sa fišeklijama, bombu, i pušku zamijeniti sa drugom koji je odlazio u proletere. Sa dva para veša morao se snabdjeti svaki borac od svoje kuće, pa na osnovu toga i radi viđenja sa rodbinom borci su dobijali po dva dana odsustva.

Prvi put se formira ovakva jedinica na terenu Bosanske krajine koja ima poseban zadatak. Pri izvršenju svoga zadatka njeni borci napuštaju dotadašnju teritoriju i rastaju se sa rodnim krajem, kao i sa drugovima sa kojima su do tada ratovali. Rastaju se sa drugovima sa kojima su dijelili dobro i zlo, bilo kao šumski radnici po šumama širom Jugoslavije, bilo kao seoski mladići koji

su se susretali na svakodnevnom poslu u selu i okolini, kosidbi, zborovima i seoskim prelama.

Proleter i su skromno ispraćeni od svojih drugova iz četa, sa puno pažnje i osjećanja. Zato je rastanak bio dostojanstven i dirljiv, a naročito onaj momenat kada su pojedini drugovi između sebe počeli mijenjati dijelove opreme i naoružanja, želeći na taj način zadržati trajnu uspomenu drugu na druga. Rastadoše se proleter i sa rodnim mjestom i drugovima. Krenuše prema Suvaji, gdje se nalazio Štab Bataljona i mjesto okupljanja Petrovčana. Iz četa su borci stigli 22. i 23. februara. Komandant Bataljona Slavko Rodić izvršio je smotru pristiglih boraca — proletera određenih za Grmečku čet u. Održao je kraći govor u kojem nas je upoznao sa političkom situacijom i sa herojskom bombom Crvene armije. Zatim je govorio o sramnoj četničkoj izdaji. Četnici su se otvoreno stavili na stranu okupatora i sa njim čine nedjela i zločine prema svome narodu. Potom je odredio Jovana - Joju Ruhića za komandira grupe boraca od Srpskih Jasenica.

Krećući se od Suvaje prema Srpskim Jasenicama put nas je vodio preko sela Risovac ,gdje smo imali jedan šaljiv događaj. Prolazeći kroz selo nailazili smo na grupe mještana koji su izlazili da nas vide i pozdrave. Mi smo ih pozdravljali našim borbenim pozdravom »Smrt fašizmu«. Jedna starija žena odgovorila je »I vama. Bog dao sinko«. U koloni je nastao smijeh kao i među prisutnim mještanima. Ona naš borbeni pozdrav tada nije razumjela, ali smo mi nju dobro razumjeli i vidjeli da nas ona od srca želi pozdraviti i poželjeti nam sretan put. Često bi se drugovi u šali pozdravljali na bakin način i tako se slatko smijali i sjećali svog radnog kraja.

Petrovački borci, proleter i, stigli su 25. februara u Srpsku Jasenicu .U njoj su ostali 6—7 dana. Smješteni su u osnovnu školu, zajedno sa pristiglim borcima iz Sanskog i Krupskog bataljona. Poslije jednodnevnog odmora i upoznavanja sa drugovima koje su zatekli na okupu, otpočela je petodnevn a obuka iz vojničkog i političkog života. Ovo nekoliko dana iskorišteno je u tu svrhu radi toga što 60% boraca nije ranije služilo vojsku riiti su u

potpunosti znali pravilno rukovati oružjem, iako su se borili već sedam mjeseci. Do tada sa njima nije izvođena posebna obuka i sve što su znali naučili su sami, ili uz pomoć drugova koji su služili vojsku. Ova njihova poznavanja nisu bila dovoljna za pravilno izvršavanje vojničke dužnosti i iskorišćavanje oružja u borbi. Ovo su bili borci **itz** prvih dana ustanka sa kojima se nije izvadila posebna obuka; obulka je izvođena kasnije kroz omladinske čete. Za kratko vrijeme borci su naučili mnoge stvari iz vojničkog života i obuke koje ranije nisu poznavali. Sada im je bilo jasnije šta je to stražarska služba, kakva treba da bude strojeva obuka, šta je to pravilno gađanje i slično. U Jasenčicama smo se zadržali nešto više nego što je to bilo predviđeno; čekali smo na komandira Čete Zdravka Celara, koji je naknadno određen, umjesto Milana Zorića, koji se u tom međuvremenu razbolio i nije bio zdravstveno spreman da krene na pult.

Četu je formirao Zdravko Celar, a njenom formiranju, u ime Štaba Prvog krajiškog Odreda prisustvovao je zamjenik komesara Odreda doktor Moni Levi. Komandu Čete su sačinjavali sljedeći drugovi: komandir Zdravko Celar, komesar Avdo Ćuk, zamjenik komesara Redo Terzić, četni bolničar Nikola Rljajić, zastavnik Miloš Marčeta i kurir Dušan Marjanović.

Za komandire vodova određeni su drugovi Joja Runic, Božo Šević i Drago Reljić.

Dužnost komandira čete Zdravko je vršio do Celinc'a, a po formiranju Proleterskog bataljona postao je njegov komandant. Četu od njega primio je Joja Runić, komandir Prvog voda, a Vod od Joje primio je Cedo Brkić.

Ovo je prva jedinica koja je formirana na ovako svečan način i od boraca iz nekoliko opština i srezova. Kada je komandir Čete izašao pred postrojene borce u krugu osnovne škole u Srpskoj Jasenici i prozivajući svakom saopštio kojem vodu pripada, borci su iz stroja prelazili u stroj svoga voda. Komandiri vodova su borce razvrstali po desetinama. Talko su Petrovčani raspoređeni u sva tri voda, pa ipak Prvi vod bio je većinom njihov, na čelu sa Jojom Runićem. Ovako formirana Četa po vodovima po-

novno se vratila u veliku salu osnovne škole, gdje je primila proleterku zastavu sa srpom i čekićem, položila zakletvu i saslušala govor doktora Levija. Predajući zastavu komandiru Čete Zdravku Čelaru, Levi je održao govor kojeg se i danas sjećaju preživjeli proleter. On se borcima obratio sljedećim riječima: »Drugovi, vi ste od danas proleterki borci, položili ste zakletvu pod proleterkom zastavom, koja je natopljena krvlju najboljih sinova i kćeri radničke klase, boreći se za ono za što se i mi danas borimo. Vi krećete u sastav Prve proleterke brigade, koju je formirao naš vrhovni komandant, drug Tito. Brigada se nalazi negdje u istočnoj Bosni. Vaš put do nje biće naporan i dosta težak. Na svom putu, probijajući se do Brigade, vi ćete voditi teške borbe sa ustašama, domobranima, četnicima, Nijemcima, a negdje i sa svima njima zajedno. Vi ćete svo j zadatak izvršiti, u to sam ubij eden, dobro ste naoružani i odabrani, a što je najvažnije svjesni ste zadatka koji stoji pred vama. Ja mislim da nema danas veće časti za svakog borca nego postati proleter i boriti se pod crvenom zastavom, zato je čvrsto držite u svojim rukama i uvijek mislite na zadatak koji stoji pred vama«. Dok je Levi govorio, iznad Srpskih Jasenica kružio je neprijateljski avion, vjerovatno obaviješten da se nešto događa u Srpskim Jasenicama. U sali se osjetio mali žagor među borcima ,ali su svi nastavili da slušaju govor dra Levija.

»Ova proleterka zastava će sa vama i u vašim rukama proći kroz mnoge krajeve naše zemlje, vi ćete sa njom na djelu pokazati ko su stvarni borci svoga naroda, a ko izdajnici i saradnici okupatora. Drugovi proleter, kako vidilte, vaš put do cilja biće naporan i mogu ga izdržati samo borci koji su do kraja odani NOB-i i svjesni svog zadatka koji se pred njih postavlja od strane našeg najvišeg rukovodstva. Svaki onaj drug koji neće moći da izdrži ove napore, bilo iz kojih razloga .slobodno se može javiti bez bojazni da će mu biti zamjereno. Oni koji zaista sve ovo neće moći izdržati samo bi otežali izvršenje zadatka koji stoji pred četom, a kasnije i Bataljonom ako bismo krenuli sa njim«.

Sjećam se da se javilo nekoliko drugova, među njima i Petrovčani Pane Atlagić, Mirko Vučković, Đuro Dragičević i Đoko Cubrilo. Oni nisu krenuli sa Grmečkom proleterskom četom, ali su kasnije učestvovali u proleterskim jedinicama u sastavu III krajiške brigade. (Atlagić je poginuo kao mitraljezac u borbi na Bihaću 1942. godine, a Vučković kao komandir voda u borbi na Bugojnu, 1943. godine.) Poslije Levi ja govorili su Zdravko Celar i Redo Tenzić. Oni su u ime proletera dali obećanje da će Ceta izvršiti svoj zadatak i da će proleter i opravdati povjerenje koje im je ukazano.

Po završetku govora, Ceta se spremila za pokret. Bilo je lijepo vidjeti Getu sa 123 borca, naoružana sa 13 puškomitraljeza, obučenu potpuno u vojničke uniforme, kolonu kojom se orila partizanska pjesma i pred kojom se viorila crvena proleterska zastava u rukama Miloša Marčete, a pred njom je koračao vojničkim korakom uvijek vedar i nasmijan njen komandir Zdravko Celar.

Najzad rastadoše se proleter i sa okupljenim narodom koji dođe da nas isprati. Rastanak je bio karakterističan po tome što se kod prisutnih moglo osjetiti uzbuđenje i radost prema Proleterskoj Ceti, a ujedno i tuga što mnogi borci napuštaju u njihov kraj. Pri ovom rastanku bilo je dosta poljubaca, pa i suza, zbog odlaska i rastanka sa nekim drugovima koji su bili iz ovih krajeva, a rastaju se sa svojim najbližim, ili sa djevojkama. Napustismo Srpsku Jasenicu i njenu osnovnu školu za koju su nas vezivale mnoge uspomene.

Krenu Grmečka proleterska četa i sa njom 56 petrovačkih proletera u sastavu I proleterskog krajiškog bataljona. Od 60 koliko ih je upućeno iz četa, 4 su se vratila iz Srpskih Jasenica. Put je vodio od Srpskih Jasenica do malog mjesta na Vrbanji — Celinca. Put dug 150 km. Ceta je prešla za osam dana, sa kraćim zastancima i zadržavanju u pojedinim mjestima radi odmora i prenoćišta. Prva četna maršuta bila je: Sipska Jasenica — Jelašinovci; druga četna maršuta bila je Jelašinovci — Bravsko; treća Bravsko — Ribnik; četvrta Ribnik — Čadevica; peta Čadevica — Surjan; šesta Surjan — Bočac. Od Bočca

db Celine a Četa je prenoćila još u jednom selu. Bio je to težak i naporan marš, morali smo se kretati zaobilaznim putem, zbog zime i velikog snijega. Na ovom putu do ulaska u sastav Bataljona, najveća prepreka bila je rijeka Vrbas. Gotovo ni¹ jedan Petrovčanin nije znao plivati, niti se ranije susretao sa većom i nemirnom rijetkom kao što je Vrbas u proljeće. Vrbas smo prešli pomoću čamaca. Na svakom Petrovčaninu mogla se zapaziti nelagodnost pri ulasku u čamce. To su primijetili drugovi koji su određeni za prebacivanje i upravljanje čamcem, pa su svakoj partiji posebno objašnjavali kako da se drže i vladaju u čamcu. Oni nisu bili potpuni gospodari čamca pri vožnji, pa je čamac plovio kuda ga je nosila brza matica. Sve se doibro završilo i Petrovčani su prebrodili jedinu prepreku sa kojom su se susreli prvi put u životu.

Po prelasku Vrbasa, Četa je stigla u Bočac, gdje se zadržala tri dana radi odmora poslije šestodnevnog marša. U Bočcu se nalazila Komanda mjesta, sa nekoliko boraca, među kojima je bilo 5 kozaračkih proletera. Od njih smo doznali za Kozaračku proletersku četvu, koja je na ovaj teren stigla prije nas punih dvadeset dana. Ova Četa je do našeg dolaska imala velike gubitke u borbi za Kotor-Varoš, Čelinac, kao i u sukobu s četnicima Laze Tešanovića na Lipovcu. U ovim borbama izgubili su i komandira Čete Simu Ivanovića i 25 proletera, što itzginulih, što ranjenih. Sa Kozaračkom četom kretao se i dr Mladen Stojanović, pa je i sam bio teško ranjen u borbi sa četnicima. Ova vijest nam je teško pala. Mladena smo poznavali sa zborova koje je održao u našem kraju pri prolasku za centralnu Bosnu.

Kako su četnici počeli otvorenu borbu protiv naših snaga na terenu IV odreda, to je i naše kretanje od Bočca do Čelinca bilo opreznije. Obezbjedivali smo se jačim patrolama, ili stražama pri odmoru i prenoćištu, što do tada nismo činili. U Čelinac smo stigli 20. marta, gdje se već nalazila Kozaračka proleterska četa, a drvarski proleter stigli su 24. ili 25. marta. Od prispjelih četa drugovi Kasta Nađ komandant i Osman Karabegović komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu formirali su Prvi pro-

leters'ki krajiški bataljon — 25. marta 1942. godine. Njegovom formiranju prisustvovali su Đuro Pucar i Lepa Perović. Od ovoga dana pa sve do 8. juna, do motajičke borbe u kojoj je Bataljon pretrpio velike gubitke u borbi sa Nijemcima, ustašama i četnicima, Grmečka četa kojoj su pripadali i Petrovčani, učestvovala je u svim borbama koje je vodio Bataljon na terenu IV odreda. Sa Nijemcima na Nožičkom i Crnom vrhu, sa ustašama u selu Rankoviću kod Teslica i na Motaj ici, sa četnicima u Jošavci, Pribiniću, Blatnjioi, Čečavi, Čemernici, Pojezini, Lijeskovicima, na prolazu Vrbasu pri pokušaju prelaza na Kozaru', kao i u toj tragičnoj borbi na Motajdci. U svim ovim borbama Petrovčani su opravdali povjerenje koje im se ukazalo kada su odabrani i upućivani u proletere. U ovim borbama dali su svoje živote 25 proletera iz Grmečke čete, a među njima i 10 Petrovčana.

U borbi na Crnom vrhu poginuo je Dušan Mrda iz Rašnovca, desetar i puškomitraljezac. To je bio jedan od najhrabrijih boraca Grmečke čete. Dušan je bio poznat kao hrabar borac i u Vođeničkoj četi. On je pao kao prva žrtva iz Grmečke čete u borbi sa Nijemcima i ustašama. Borci njegove desetine žalili su za svojim desetarom i primjernim drugom.

U borbi sa četnicima na Čečavi izginulo je oko 20 proletera i boraca iz Omladinske čečavske čete, a među njima i proleter i od Petrovca.

Jošo Solomun iz Bravskog Vaganca, zaselak Cojić, rođen 1910. godine u izrazito siromašnoj seljačkoj porodici, šumski i pružni radnik od rane mladosti, pao je junačkom smrću kao borac-proleter i član KPJ.

Nikola Bursać iz Bravskog Vaganca, rođen 1919. godine u siromašnoj seljačkoj porodici, šumski radnik, jedan je od onih koji su se latili oružja u prvim danima ustanka. Učestvovao je u borbama na Zdenom Dolu, na Bravsku, na Međeđem brdu, i pokazao se kao hrabar borac. Poginuo je istog dana i časa kada je poginuo i Jošo Solomun njegov komšija i drug kojeg je nevjerojatno volio i cijenio, od koga se nije odvajao.

Božo Stupar iz Krnjeuše, rođen 1923. godine u srednjoj seljačkoj porodici, zemljoradnik, u prvim danima uistanka jedan je od organizatora ustanka. Božo je bio hrabar i odvažan borac. Njegov puškomiitraljez nanosio je smrtonosne udarce neprijatelju.

Stevan Sekulić iz Drinića ,rođen 1922. godine u siromašnoj zemljoradničkoj porodici, šumski radnik, član KPJ od 1940. godine, učestvovao je u svim borbama koje je vodio njegov Drinàóki vod oko Petrovca i u Podgrmeču. Kao dobrovoljac se javio da ostane u Čečavskoj četi. Pao je u borbi.

Na Lijeskovim Vodama u borbi sa četnicima 6. maja poginuo je Pero Rodić - Peruka, rodom iz Bukovače, rođen 1918. godine, šumski radnik od svoje rane mladosti, član Partije od 1941. godine. Borac od prvog dana ustanka, oličenje čovjeka i dobrog druga. Bio je pristupačan svakom borcu. Njegova smrt nas je potresla ,izgubili smo divnog druga, dobrog borca, a prije svega neumornog i požrtvovamog člana KPJ.

U motajičkoj borbi izginuli su: Ilija Ožegović iz Kapljuva rođen 1919. godine, u siromašnoj seljačkoj porodici, šumski radnik, borac od prvog dana ustanka, jedan je od prvih skojevaca iz čete Milana Zorića. Njegov život, iako kratak, bio je ispunjen borbama za bolji život radnika. Poginuo je junačkom smrću na Motaj'ici, pri posljednjem proboju i pokušaju da spasi proletersku zastavu, koja se nalazila kod Rade Mirkovića, koji je poginuo trenutak prije Ožegovića.

Rade Mirković, rodom iz Petrovca, učenik učiteljske škole, član SKOJ-a u danima ustanka, a član Partije od 1942. godine, svoj rodni Petrovac napustio je prije ustanka, pošto mu je prijetila opasnost od ustaša. Sklonio se kod svojih rođaka u selo Drinić. To je bio nevjerovatno lijep mladić, dobar borac, koji se isticao od ostalih drugova po svojoj političkoj uzdignu tosti. Kao takav izabran je za bataljonskog zastavnika i u njegovim rukama lepršala se proleterska zastava sve do njegove smrti. Poginuo je na Motajici na posljednjem proboju.

Dorđe Novak ović, rođen 1922. godine u Risovcu, u danima ustanka bio je član SKOJ-a, a poginuo je kao kandidat KPJ i puškomitraljezac. Bio je hrabar borac. Svoj puškomitraljez čuvao je i održavao kao samog sebe. Poginuo je na Motajici u posljednjem probouju.

O Zdravku Čelaru komandantu Proleterskog bataljona u ovoj ediciji napisani su posebni prilozi, bolji od onoga što bih ja znao da napišem. O njemu su pisali drugovi koji ga poznaju iz partijskog života i rada prije rata, kao i drugovi koji su sa njim radili na organizaciji ustanka u petrovačkom kraju. Preživjeli proleter i mogu dati samo dopunu tome materijalu, jer zaista Zdravko je bio primjer junaka i diruga za sve borce.

NEŠTO VIŠE O BORBI NA MOTAJICI

Kako je vojnonpolitička situacija na terenu IV krajiškog odreda bila sve teža, Proleterski bataljon primio je gotovo sav teret borbe na sebe.

Okružni komitet za Centralnu Bosnu, Stab Odreda i Stab Bataljona donose odluku da se Proleterski bataljon privremeno prebaci preko Vrbasa na njegovu lijevu obalu. Od ove odluke odustao je Stab Bataljona na samom Vrbasu, kada se već Kozaračka četa prebacila preko Vrbasa. Komanda ove Čete preko mještana doznala je da je neprijatelj sa jačim snagama zaposjeo cestu Bosanska Gradiška — Banja Luka, radi pripreme ofanzive na Kozaru i tako je naš prelazak u Lijeve Polje onemogućen. Zatim pada odluka da se Bataljon sa preostalim snagama i nešto boraca iz odreda orijentiše prema planini Motajici i da se na tom terenu pogodnom za manevrisanje duže zadrži, kako bi sačekao dolazak naših snaga na ovaj teren. Tada je odlučeno da se likvidira u pokretu prema Motajici i u Btašfco-doimobrantsfco uporište Lepenac.

O napadu na Lepenac ustaše su obaviještene od strane četnika, pa su se povukle, a Bataljon je upao u prazno selo. Četnici su zajedno sa ustašama i Nijemcima u toku dana i noći pripremili napad na naše snage. Tako je 8.

juna Bataljon primio neravnopravnu borbu sa mnogo jačim neprijateljskim snagama, jačine oko dvije hiljade dobro naoružanih vojnika ,a njima se suprotstavio Bataljon sa oko 200 proletera i oko 30 boraca koji su se nalazili uz Štab Odreda. Štab Bataljona nije imao jedinicu na okupu, pošto je bio raspoređen za napad na Lepenac. Ovo je neprijatelj iskoristio i preko noći ubacio svoje snage u međuprostor između naših četa i tako izvršio opkoljavanje Bataljona po dijelovima (četama). Neprijatelju je bilo jasno da će se naše snage probijati prema vrhu Motajice, pa je zato na više mjesta postavio jače zasjede, sa namjerom da ne dozvoli proboj iz obruča ni jednom proleteru. Borba se vodila cio dan na život i smrt. Čete su se probijale svaka u svom pravcu. Grmečka četa se uspjela probiti sa 80 boraca ,od Kazaračke i Drvarske čete probilo se 37 boraca ,a ostali su stradali u borbi ili su bili zarobljeni. U najkritičnijem momentu ove borbe stradao je i Štab Bataljona. Iz ove borbe uspjelo se probiti 117 proletera, a među njima i 36 Petrovčana. U borbi su se istakli svi barci, a posebno Čedo Brkić, komandir voda u Grmečkoj četi, Joj a Runić, komandir čete i Avdo Ćuk, komesar, svoj om prisebnošću i hrabrošću uspjeli su održati borbe i probijajući se iz obruča u obruč izvući Četu iz okruženja. Nepravilno bi bilo ne spomenuti Danka Mitrova, komandanta Odreda, i Zagu Umićević, partijskog rukovodioca, Brkića, Runića i Čuka, koji su svojom hrabrošću uspjeli da se probiju iz okruženja zajedno sa preostalim borcima.

Punih šest dana živjeli su na vrhu Motajice proleter i koji su se uspjeli probiti iz okruženja. Na najvišem uzvišenju planine organizovali su kružnu odbranu. Ovdje se nije moglo ostati duže uslijed gladi i opasnosti da će neprijatelj jačim snagama izvršiti napad na preostale i jako iscrpljene snage Bataljona. Proleter i su raspolagali sa malo municije, pa je i to bio jedan od razloga da se ubrzo odlazak sa Motajice. Postojale su dvije mogućnosti: jedna koju je zastupao Štab Odreda i jedan dio boraca, pretežno komunista, da se Bataljon rasformira i po grupama pređe na gerilski način ratovanja; druga mogućnost da se sa preostalim snagama Bataljona probija u bilo kom pravcu, bez

dijeljenja i cijepanja Bataljona. Ovaj predlog zastupao je Cedo Brkić, komandir voda iz Grmečke čete, a dobio je podršku od većine boraca. Sagledavajući obje ove mogućnosti, pala je odluka da se ostatak Bataljona prebaci preko Save u Slavoniju.

Za organizaciju i sam prelazak preko Save određen je Branko Vuković, vršilac dužnosti komandira Kozaračke čete. Da bi se prebacili preko Save trebalo je nabaviti čamce ,a orni su se nalazili na suprotnoj strani; trebalo je preplivati Savu, uništiti posadu koja je čuvala čamce i sa čamcima vratiti se nazad radi prebacivanja. Za izvršenje ovog zadatka javilo se deset drugova ,koji su znali plivati: Milan Bojanić iz Drvarske čete, Rudi Poje, Hasan Tenk, Rajlko Đurđević, Nikola Damnjanović, Slovenac Franc, Dragoljub Munjiza iz Grmečke čete, Ljubo Zuber, Branko Rakec i Đuro Timarac iz Kozaračke čete. Od deset drugova koji su zaplivali preko Save šestorica su uspjeli preplivati, a četvorica su se udavila u nabujaloj Savi. Smrt su našli u Savi drugovi Rudi Poje, Hasan Tenk, Franc Slovenac i Ljubo Zuber (ili Vaso).

Tako je 14. juna uspio prelaz preko Save. Izgubili smo 4 druga, čiju smrt smo svi gledali, a niismo bili u mogućnosti bilo kako da im pomognemo. Bili smo svjesni dp se njihov život gasi radi toga što su htjeli spasiti naše živote i ostatak Bataljona. I ovog puta, kao i pri prelasku Vrbasa, Petrovčani su se ljutili na prirodu, što nije stvorila rijeku i u njihovom kraju na kojoj bi naučili plivati i ploviti, a da se ne plaše pri svakom susretu sa većom rijekom.

Prelazeći prugu i cestu, koja vodi od Zagreba prema Beogradu, naišli smo na manju domobransku zasjedu koja je Obezbjeđivala prugu. Ovu posadu likvidirao je Pero Kecman - MUKonija jednim rafalom iz svog puškomitraljeza i tako proferčio put ostalima do Babine Grede. Pokušali smo svratiti se u selo Matičevo, radi uzimanja hrane. Niismo uspjeli zbog toga što je neprijatelj bio obaviješten o našem pristizanju u selo. Odmah smo se povukli prema planini ,a od hrane smo dobili dva hljeba koje je trebalo podijeliti na 113 boraca. Ovu pravdu dijeljenja

dva hljeba izgladnjelim drugovima zadovoljio je komesar Avdo Cuk.

U Požešku goru stigli smo noću, kasno, i na našu sreću naišli smo na grupu šumskih radnika, preko kojih smo doznali da u Papuku i Psunju ima partizana. Tako smo preko njih i jednog šumara uspostavili vezu sa slavonskim partizanima. Zajedno sa drugovima Slavoncima smo se borili puna 4 mjeseca na teritoriji Slavonije i Moslavine. Možda bismo se i više zadržali na ovome terenu da nismo doznali da je Štab I krajiškog korpusa tražio naš povratak u Krajinu. Krajiški proleter i učestvovali su u mnogim borbama na terenu Slavonije i Moslavine i pridonijeli da se ustanak još više rasplamsa. Dolaskom Banijiske proletherske čete na čelu sa Nikolom Demonjom i našim pristizanjem na ovaj teren, odmah smo počeli napade na neprijateljske garnizone. Tako je 21. juna napadnuta varošica Kamensko, oslobođena i zarobljeno 200 domobrana sa svom ratnom opremom, 29. jula napadnut je Đulovac, 11. jula Sirač, 16. augusta Slavonski Drenovac, 27. i 28. ponovo Đulovac, 6. septembra izvršen je napad na Gojio i izvore nafte, 9. septembra na Mlinsku, 11. na Hercegovac, 18. na Pitomaču, 28. na Grubdšino Polje, 5. oktobra na Španovi cu, a 10 .oktobra vođena je žestoka boirba između sto proletera i 1.500 ustaša i domobrana. Borba se vodila za odbranu sela Bjele i Boraka, najomiljenijih sela za krajiške proletere. Ova dva sela, a posebno Bjela, bila su mjesta gdje su se ofdmarali i oporavljali Krajišnici poslije svake borbe. U dvodnevnoj borbi poginulo je i ranjeno nekoliko drugova, a među njima i Joj a Runić, vršilac dužnosti komandanta Proletherskog bataljona. U borbama koje su vođene u Slavoniji poginulo je i ranjeno 20 proletera, a među njima dali su svoje živote i tri borca iz petrovačkog kraja:

Spasoja Vučković iz Kapljuva, rođen 1922. godine, u siromašnoj seljačkoj porodici, industrijski radnik, član SKOJ-a, učesnik u borbama od prvog dana ustanka; bio je hrabar borac i dobar drug; učestvovao je u svim borbama koje je vodila njegova Grmečka četa ,a uspio se izvući iz najteže borbe na Čečavi, sa još pet drugova, dok su

ostali drugovi iz njegove grupe, njih oko petnaest, izginuli u borbi.

Vlado Kecman, zvani Lugar iz Drinića, šumki radnik, član KPJ, bio je neustrašiv borac, puškomitraljezac. Vlado je bio omiljen kod svih drugova u Četi, zato što je bio dobar borac i veseo drug i što je u najtežim momentima hrabrio drugove. Njega su žalili i rukovodioci Slavonije koji su ga poznavali kao jednog od hrabrih puškomitraljezaca. Poginuo je na Grubišnom Polju i o njegovoj smrti pisano je u izvještaju Operativnog štaba za Slavoniju, koji je izvještavao o napadu na Grubišno Polje.

Joja Rumić, rodom iz Bara, ranjen je u borbi na Bjeljoj, a kasnije je umro od tifusa u bolnici. O njemu ne pišem jer smatram da će neko od njegovih drugova napisati nešto više, što nas je Joja i zadužio svojim primjerom.

Krajem oktobra 1942. godine vratili smo se iz Slavonije u Kozaru, gdje smo ostali pun mjesec dana. Pri napadu na Bosanski Novi uhvatili smo vezu sa našim snagama i to s Petom kozaračkom brigadom, zatim smo krenuli i stigli u Lušci-Palanku. Za naš povratak i pristizanje u Podgrmeč ubrzo se pročulo u podgrmečkim selima. Tako su mnogi roditelji i rođaci pohitali prema Palanci — da vide ili da čuju za svoje proletere za koje su čuli da su stradali, a eto neki od njih su i »varskrsli«. Bio je to težak momenat objašnjavati prispjelom narodu šta se desilo sa Bataljonom i njegovim mnogim borcima, gdje izgimuse i šta se sa mnogima dogodilo, kako su pali i gdje su pali.

Kada je postrojen Bataljon u Palanci da sačeka i pozdravi drugove Đuru Pucara, Kostu Nađa i Osmana Karabegovića, koji su došli da vide preživjele proletere i da se na licu mjesta upoznaju sa stradanjima na terenu IV krajiškog odreda, oni su se pozdravili i poljubili sa svakim proleterom. Na njihovim licima se osjetila tuga i suze u očima kada su vidjeli Bataljon kojeg su oni formirali; prilikom formiranja Bataljona u stroju su vidjeli 321 borca, a sada pred njima stoji postrojen Proleterski bataljon sa 86 boraca-proletera iz te slavne krajiške jedinice.

Zelja je bila preživjelih proletera da se Bataljon popuni i ponovo krene u sastav I proleterske brigade. Oni

se sa ovim nisu složili nego su donijeli odluku da se Bataljon rasformira, a preživjeli borei da se upute u IV i V krajišku diviziju za rukovodioce. Tada su preživjeli borci dobili 12 dana odsustva — da se vide sa svojom rodbinom i da se narod Krajine uvjeri da nisu izginuli svi naši proleteri, kako se to u Krajini čulo, o čemu je Branko Čopić napisao i pjesmu »Pjesma mrtvih proletera« .

Tako je svoje desetomjesečno postojanje završio Prvi krajiški proleterski bataljon. Njegovi preživjeli borci raspoređeni su u jedinice IV i V divizije. Tako je od 31 preživjelog Petrovčana koji su se vratili otišlo 7 u I krajišku brigadu, 6 u Četvrtu, 16 u Sedmu, a tri druga su ostala pri štabu divizije.

Mnogi od ovih drugova izginuli su u jedinicama V krajiške divizije u borbama širom naše zemlje. Od 60 Petrovčana koliko je otišlo u ovaj Bataljon iz Slavonije se vratio 31, a ratne tegobe i borbe preživjelo je 14 petrovačkih proletera; neki od ovih drugova umrli su poslije rata od raitnih posljedica. Danas ima živih osam, ili devet drugova.

O svakom petrovačkom proleteru moglo bi se pisati opširno. Ipak mislim da bi posebno trebalo istaći drugove Zdravka Čelara, Joju Runica, Peru Kecmana - MukonjU, Mirka Indića - Šegana, Vladu Keomana - Lugara i Dušana Mrđu, jer su se isticali od ostalih po svojoj hrabrosti i požrtvovanju. Čelar i Runić su bili komandiri Grmečke čete, a ostali desetari i mitraljesci.

JOVICA KECA

USTANICKI DANI U OKOLINI KULEN VAKUFA

Još kao dijete — bila je to predratna Jugoslavija — više puta išao sam u mjesto Kulen Vakuf gdje je bila pijaca za naš kraj. Najčešće sam pomagao ocu da otjeramo stoku na pijacu i da kupimo nešto od kućnih potrepština. Obično bi kupovali so, petroleum, mast, šmiž — mast za podmazivanje točkova na seoskim kolima, šibicu za potpaljivanje vatre. Otac je kupovao i ploče za potkivanje konja, a ponekad bi kupio i neki dio odjeće i obuće, ali to je bilo rjeđe.

Moj otac kao i drugi naši susjedi u selu i van sela imali su mnogo prijatelja u Kulen Vakufu. Prodavali smo kajmak, sir, jaja, jagnjad, telad, kožu i drugo. Među nama nije bilo onog cjenkanja. Davalo se to olako, a poslije svakog pazara bilo da smo nešto prodali ili kupili, porazgovarali bismo po koju besjedu međusobno, jer se obično prodavalo i kupovalo od poznatog, a bilo je i veresije s' jedne i sa druge strane. Ostalo m'je iz tih dana snažno u sjećanju, kao seoskom mladiću, da nacionalne podvojenosti u našem kraju prosto nije bilo. Jedine razlike su bile u nošnji. Manje više svi ovi razgovori moga oca u Kulen Vakufu bili bi obično sa Muslimanima, jer su se oni kao kupci: susretali i nalazili u kafanama, trgovini, na pijaci itd. Meni kao mladiću bilo je osobito drago kad siđem u čaršiju što sam osjećao da moj otac ima mnogo prijatelja u Vakufskoj varoši. Nešto življi razgovori su obično vođeni u vrijeme kakvih izbora, ali i tada je moj otac kao

i mnoge komšijije nalazio zajednički jezik i mišljenje sa svojim prijateljima Muslimanima iz Vakufa.

U povratku iz čaršije iz Kulen Vakufa ili Bosanskog Petrovca, gdje se takođe išlo, ili Martin Broda, uvijek bi se prepričavalo među ljudima o cijenama roibe, stoke ii slično. Ružnih odnosa, loših riječi ili nešto drugo ružno nisam zapamtio među našim ljudima iz Malih i Velikih Stijenj ana ili kod ljudi sa Oraškog Brda, Rajinovaca i Bosanskih Strbaca.

S propašću bivše države, dolaskom okupatora u našu zemlju, stvaranjem tzv. NDH i pojavom ustaša teško smo se mirili, ali i pored toga odlazili smo našim prijateljima i znancima u Kulen Vakuf u čaršiju i o njima i dalje dobro milslili. Mislili smo i vjerovali da i oni tako misle i osjećaju prema nama. Tako je to stvarno i bilo sve do prvog zločina kojega ustaše napraviše nad grupom Srba u Kulen Vakufu. Pohapsiše ih a potom streijaše. Pa i pored toga još se u sve to nije vjerovalo. Očekivalo se, pustiće ljude. Ali, već sljedećeg dana pohvataše veću grupu i opet im otsjekoše glave. Vijesti su veoma teško primane. Na licima naših ljudi, a i u njihovom shvatanju izmijenilo se nešto veliko, golemo i čudno. Prekidana je ona ljudska veza između ljudi, izbjegavali su da se sastaju, prestali su čak jedno vrijeme da posjećuju komšija komšiju. Narod u našem kraju je bio duboko ubij eden da se tako nešto kod nas ne može dogoditi, ta, poznavali su sve ljude u Vakufu. A kad je crna istina doprla do svijesti, stigle su i prve vijesti o pripremama na ustanak.

U našem kraju nije bilo viđenijih ljudi, kojima se vjerovalo, sem Nikole Karanovića, podoficira bivše jugoslovenske vojske i Mihajla Kerkeza - Mačuke, uglednog domaćina. Poslije raskida sa Kulen-vakufskom čaršijom počeli su se ljudi Okupljati oko njih. Poslije prvih vijesti o zločinu u Kulen Vakufu, o zločinima u Boričevcu, stizale su vijesti i o zločinima u Bihaću, Bosanskom Petrovcu i drugim mjestima Bosanske Krajine. Sve je to sve više i više približavalo narod jedan drugom, upravo radi toga što su stigle i vijesti da u nekim susjednim mjestima naše komšije odlaze u ustašku vojsku. Takvih je bilo iz Vrtoča,

Krnjeuše, Kulen Vakufa i drugih mjesta. Te vijesti i saznanje podizalo nas je prosto na noge i kupilo nas oko naših prvaka.

Kada je dilgnuit ustanak i otpočela borba odmah su se okupili svi do jednog u našem kraju oko Nikole Karanovića i Mihajla Kerkeza - Mačuke. Oni su među nama postali prvi i jedini koji su odmah počeli sa organizovanjem ustanika i uspostavi i an j em neke vojne organizacije. Borci su ih slijedili, slušali i imali u njih puno povjerenje.

Ustanici su se iz dana u dan sve više okupljali oko Nikole i Mačuke. Oni su jednim prirodnim putem dosili na čelo ustanika, jer odmah u prvim borbama borci su osjetili njihovu zrelost u rukovođenju i hrabrost u borbi.

Ostalo mi je u sjećanju prvo naše vojničko postrojanje. Nikola je bio preplanuo od sunca, crne puti, srednjeg rasta, nepokorne crne kose, stao je pred stroj, i nikome to nije izgledalo nenormalno, svi kao jedan prihvatili smo ga za komandira.

Nikola je u priči bio kratak. Kazao bi obično: Drugovi, mi se borimo za narodno oslobođenje. Borimo se protiv zla koje nas je zadesilo. Da bismo sve teškoće i nedaće, koje nam predstoje u borbi izdržali moramo biti jedinstveni, složni, pouzdani sami u sebe. U cijeloj našoj četi, odnosno grupi, kako smo je u početku zvali, nismo imali velikih govornika. Neosporno je da je Nikola bio prvi i najbolji govornik, jer je uvijek mnogo govorio sa jako malo riječi .

Tih dana zbio se jedan od veoma značajnih događaja za našu četvu. Mislim da je to bilo presudno na našu dalju borbu. Bio je to dan kada su nam saopštili da u naš logor dolazi dr Mladen Stojanović i sa njime Slavko Rodić. Logor naše čete se nalazio u Maleševićima u Velikim Stiješnjanima. U četi je već bilo oko 130 naoružanih boraca.

Vijest da dolazi u našu četvu Slavko Rodić nije nikoga iznenadila. Znali smo da je Slavko prijatelj komandira Karana, a vidjeli smo i ranije, da je dolazio u naš logor. I za dr Mladena smo čuli od ranije da je to prijedorski ljekar koji pomaže seoskoj sirotinji. Bilo je seljaka koji su odla-

ziili kod Mladena radi liječenja, a on im nije htio naplatiti preglede pa se o tome mnogo ranije pričalo u našem kraju.

Vijest o dolatiku ovih drugova u našu četvu veoma se brzo pročula. U logoru je bilo nešto življe nego obično. Čistili smo i uređivali logor, odjeću i Obuću, čistili smo i oružje. Osjetili smo potrebu da goste spremno dočekamo. Istina, u našoj četi ljudi su nosili različitu odjeću i obuću, najviše je bila loša i poderana, a nosili smo i stvakoake oznake. Bilo nas je koji smo nosili na kapama ili na kaputu petokraku zvijezdu, a neki su nosili nacionalnu tirobojku. Mnogi su to držali samo radi fizičkog raspoznavanja za vrijeme borbi. Međutim, onog puta kada su došli dr Mladen i Slavko, u našem logoru i našoj četi nastao je neki preporod. Nama je ovog puta govorio Karan, zatim Slavko, a poslije njih govorio je dr Mladen. Nije to bio onaj političko-propagandni govor. Izgledalo je da Mladen govori sa drugovima i sinovima, da otvara budućnost, savjetuje kako ćemo Stići do slobode. Mladen je toliko bio praktičan u govoru da je sve to izvagao ornim za svakoga razumljivim i prihvatljivim riječima, a kada bi govorio o zločinu okupatora nad našim narodom, o fašizmu uopšte, o izdaji kralja i njegovih generala, ministra i bivših političara, svakom je od nas to tako sjedalo, primali smo te Mladenove riječi kao da su poticale iz dubine naše duše. Još dok je Mladen govorio mnogi su snimali nacionalne oznake sa kapa ili kaputa, a potom stavljali petokrake zvijezde.

Mladenov govor u našoj četi zaista je značio svojevrstan preporod naših boraca. I ranije smo mi mnogo toga čuli, ali Mladen je sve to tako laganim, slikovitim i ubjedljivim riječima izlagao, povezujući i trenutno stanje u zemlji i stanje na svjetskom antifašističkom ratištu. Mladenov dolazak, njegov govor pred četom i narodom naših sela bio je presudan da se napusti logorovanje u selu i da idemo u borbu i akcije i u druga sela.

Neposredno poslije toga naša četa je već sljedećih dana decembra 1941. godine i januara 1942. godine krenula u mnoge bitke. Čuvena je naročito ona u Medenom Polju, kada su potučeni Talijani u kojoj je i naš kotman-

dir Karatnović ranjen. Učestvovali smo zatim u borbi na Srbu, skupa sa ličkim jedinicama. U te borbe nas je vodio Maćuka. I on se u ovim borbama pokazao kao veoma hrabar i odvažan borac, svakako bilo je i mnogo drugih hrabrih boraca, ali je bilo veoma važno da su komandiri bili hrabri. Ratujući naša Kulen-vakufska četa je ostala jedinstvena, očišćena od svih nacionalističkih i lokalističkih natruha. Mnogi su stupili u redove proleterskih jedinica i slavno ginuli i padali širom jugoslovenskog ratišta. Zato se ne bi smjeli zaboraviti imena Stanka Karanovića, Nikole Majstorovića, Momčila Jakšića, Sime Antunovića, i niza drugih imena, koje su u to vrijeme odigrale značajnu ulogu u južnom dijelu Bosanske Krajine i Like.

BRUKA

Randolf Cerčil, dok je boravio u Petrovcu u toku rata, vidio je kako se djeca sanjkaju na ligurama, zamoli jednog djeteta da mu dozvoli da se i on spusti niz padinu. Djeteta mu ustupi ligure i on se nekoliko puta otisnu niza stranu. U međuvremenu naiđoše dvojica partizana, koji su bili na patrolnoj službi, pridoše Cerčilu i upitaše ga: »Zašto se klijžete sa djecom? Može se desiti da se otisnete u jezero«. Na to će on:

»Strast, strast«.

Partizan shvati Čerčila i pride svom drugu, koji je stajao malo dalje od njih pa mu prišapnu na uho: »Pogriješićemo ako se i mi ne budemo klizali. On će misliti da mi to ne znamo, pa će pući bruka po čitavoj Engleskoj!«

VLADO KECMAN

SJECANJA NA PRVO SRESKO
SAVJETOVANJE SKOJ-a

Početak marta 1942. godine zakazao je Mićo Rakić, sekretar SK SKOJ-a za Bosanski Petrovac, savjetovanje Sreskog komiteta SKOJ-a.

Na sastanak su pozvani sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a, koji su istovremeno činili i Biro SK SKOJ-a, kao i članovi opštinskih komiteta SKOJ-a koji su sačinjavali Plenum Komiteta.

Sastanak je počeo u kućama Kesića u Medenom Polju u 9 časova prije podne zbog toga što neki drugovi nisu Stigli dan ranije u popodnevnim satima za kada je najavljen početak.

U ime Sreskog komiteta KPJ savjetovanje je pozdravio sekretar Jovo Kecman - Šuco, a prisutan je bio i član SK KPJ Božo Kesić. Partizanske jedinice predstavljao je na sastanku Drago Đukić, politički komesar I petrovačke čete.

Skupom je rukovodio Mićo Rakić, uz prisustvo članova OK SKOJ-a Koste Bosnića i Goj'ka Rodica iz Drvara.

U uvodnim izlaganjima Jove Kecmana, Koste Bosnića i Miće Rakića istaknuta je potreba daljih omladinskih napora na razbijanju italijansko-četničke propagande koja se sastojala u isticanju dobrih namjera italijanskih fašista, prema srpskom narodu. Podvučena je dalja potreba na razgolicavanju izdajničke uloge Mane Rokvića koji se proglašavao četničkim vojvodom u ovom kraju. U to vrijeme su i četnici pojačali svoju propagandu, a aktivnost

italijanskih i ustaških vojnih jedinica davala je podršku četničkom pokretu u namjeri da se suzbije dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe.

Nakon analize stanja, Mićo Rakić je naglasio da pred omladinom stoje sudbonosni zadaci narednih mjeseci, jer Pokret je u snažnom razvoju, ali da zbog pojačane aktivnosti okupatora može da dođe i do političkog kolebanja u narodu. Upravo zbog toga neophodno je slati što veći broj Skojevaca u partizanske čete i bataljone da bi njihovi redovi ojačali politički svjesnim snagama, a seoske aktivne treba omasoviti i proširiti novim i politički aktivnim omladincima i omladinkama.

Poslije izlaganja Miće Rakića saslušani su izvještaji sa terena o radu opštinskih komiteta SKJ-a, o stanju aktiva SKOJ-a i njihove aktivnosti na angažovanju i političkom vaspitanju omladine. Svaki govornik na ovom sastanku rekao je koliko je mladića i djevojaka otišlo u partizanske jedinice sa područja opštine ili sela, koliko je omladinaca angažovano u radu predvojničke obuke, a koliko u omladinskoj radnoj četi, kako je ostvarena saradnja između partizanskih četa i vodova u obuci omladinskih četa predvojničke obuke i si. Pored toga informisali su skup o radu omladinskih radnih četa, o izvedenim radnim akcijama, o broju i radu analfabetskih tečajeva, diletantskih sekcija i pjevačkih horova sa brojem omladinaca i omladinki koje učestvuju u njihovom radu. U izvještajima i diskusiji je analiziran rad organizacije NOSOBiH-a. Mnogo je govoreno i o radu pionirske organizacije.

Na savjetovanju je uočeno veliko šarenilo stanja i aktivnosti omladinskih organizacija na petrovačkom sreću. Neka su opštinska rukovodstva SKOJ-a posvećivala veću brigu radu aktiva SKOJ-a, dok su druga više radila na aktiviranju omladinskih četa predvojničke obuke i omladinskih radnih četa, ili organizacija NOSOBiH-a.

Zajednička je karakteristika bila organizacije SKOJ-a u to vrijeme angažovanje na masovnom upućivanju omladine u partizanske jedinice, a pretjeran oprez i uzdržljivost kod prijema novih članova u aktivne SKOJ-a. Sekretar aktiva SKOJ-a iz Rašnovca Spase Pećanac je govorio

o problemu bratstva i jedinstva, a potom o ozbiljnim teškoćama u radu sa omladinom zbog toga što je njegovo selo raštrkano na više zaselaka i zbog blizine neprijateljskog garnizona u Bosanskom Petrovcu. To je stvaralo teškoće u radu na omasovljavanju organizacija SKOJ-a i NOSOBiH-a, kao i usvajanju viših formi rada omladinskih organizacija.

Neki diskutanti isticali su i problem aktiviranja omladinaca i omladinki u organima narodnooslobodilačkih odbora, organizaciji AFŽ-a, te prijema skojevaca u Partiju, njihovih zaduženja u radu omladinskih radnih četa i četa predvojničke obuke.

Dušan Kecman je ukazao na potrebu aktivnijeg i svestranijeg rada sa četama predvojničke obuke, ističući da nisu rijetki slučajevi da se omladinci ustručavaju ići na obuku drvenim puškama. Govorio je da nema uslova za obezbjeđenje bolje vojne nastave u svakom selu bukovačke opštine, pa su formirali jednu četu, mada kod omladine vlada veliko interesovanje za vojnu obuku. Predložio je da se usvoji princip da se organizira jedna četa za jedno opštinsko područje. Ovaj predlog je usvojen, pa su na skupu zaduženi sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a da pristupe organizaciji opštinskih četa predvojničke obuke. To je odlučeno i dijelom zbog toga što je bilo riskantno okupljati omladince u raznim selima, jer su još uvijek u mnogim selima krstarile italijanske jedinice.

Simo Solomun je istakao potrebu da se omladinske radne čete više angažuju na opskrbljavanju ogrevnim drvetom porodica boraca čiji su roditelji stari i nesposobni za rad, ili su im ostala sitna djeca i same žene u selu.

Na ovom skupu se Mile Plećaš zalagao za veću pripremu omladinskih radnih četa za predstojeće poljoprivredne radove, kako bi se čete lakše mogle prebaciti sa jednog na drugo područje, jer se osjećala potreba za tim. Pretpostavljao je da će usljed borbi sa italijanskim jedinicama biti neobrađenih površina na raznim dijelovima petrovačkog kraja. Zalagao se za šire i svestranije objašnjavanje omladini smisla i značaja omladinskih radnih četa, navodeći neke slučajeve krivog i zlonamjernog pri-

kazivanja sadržaja omladinske aktivnosti u radnim akcijama. Neki su prikazivali rad omladine u seoskim radnim četama kao pokušaj kolektivizacije poljoprivrede, a ne kao potrebu narodnooslobodilačke borbe.

Iz ostalih izlaganja i diskusije se vidjelo da je tokom protekle zime rad omladinske organizacije na području cijelog sreza bio veoma intenzivan u čemu su se naročito isticala opštinska rukovodstva Bukovače, Bravska, Krnjeuše, suvajsfo-vođeničkog, medenopoljskog i vakufskog područja.

Na ovom skupu izabran je za sekretara SK SKOJ-a Pero Kolundžija, a dosadašnji sekretar Mićo Rakić upućen je na područje Glamoča.

Na ovom sastanku je Košta Bosnić govorio o nekim organizacionim pitanjima, pa je ovaj skup pobliže odredio organizaciju sreskog rukovodstva, uvodeći kao praksu da ubuduće SK SKOJ-a čine sekretari opštinskih komiteta SKOJ-a, a dogovoreno je da se formiraju opštinski komiteti tamo gdje još nisu postojali (opštinsko područje Bravsko, Kulen-Vakuf i Bjelaj).

U završnoj riječi Mićo Rakić je istakao i neka pitanja o spoljnopolitičkoj situaciji, pa je, pored ostalog, naglasio da se može očekivati jači pritisak savezničkih snaga na svim ratištima, a naročito su značajni zaustavljanje njemačkog prodora na istočnom bojištu i novi udarci u proljetnoj ofanzivi snaga Crvene armije koje nanose njemačko-italijanskim fašistima. Sovjetski Savez i savezničke snage zadavaće veće udarce tokom predstojećeg ljeta njemačko-italijanskima trupama, pa je očekivati da se to pozitivno odrazi i na razvoj našeg Narodnooslobodilačkog pokreta i dalje buđenje oslobodilačkih pokreta u porobljenoj Evropi.

Sve prisutne delegate na ovom Skupu najviše su oduševile riječi Miće Rakića da će svakodnevno birbi potreban sve veći broj novih boraca u partizanskim jedinicama, jer će se naš Pokret i partizanske snage iz dana u dan širiti.

Svi omladinski radnici iz sela maštali su o tome kako će se jednog dana sa puškom u ruci naći u nekoj od partizanskih četa. I to je bio nagovještaj naglog jačanja Na-

rodnooslobodilačke vojske i skorašnjeg oslobođenja cijele zemlje.

Skuip je postavio zadatak da ni jedna stopa zemlje ne smije ostati neobrađena, to je Mićo Rakić istakao kao parolu, a to je postavljeno i kao zahtjev KPJ- u od nas mladih komunista. Ovu parolu smo svi primili uz aplauz, a potom smo je odmah poslije savjetovanja prenijeli u omladinske radne čete, u aktive SKOJ-a i odbore NOSOBiH-a. Tako je ova parola postala svakodnevna preokupacija svakog omladinca i omladinke, svakog pionira i pionirke.

Naredno proljeće i ljeto postali su za petrovačku omladinu izrazito radni. Nikad nije toliko u ovome kraju obavljeno poljoprivrednih poslova, zasijano toliko njiva i očišćeno toliko voćnjaka. Ovo upravo zbog toga što su svaki aktiv SKOJ-a, svaki seoski odbor NOSOBiH-a i omladinska radna četa u svemu tome nalazili svoje borbeno i ratno samopotvrđivanje.

Sastanak je završen, ali se mnogi od učesnika ovog skupa više nikad nisu sreli. Čuli su jedan za drugoga, slušali o podvizima naše omladine, doznali za pogibiju i stradanje učesnika ovog skupa, ali su dokazivali vjernost dogovorenim stavovima na ovom skupu mladih.

Đuro Pečanac — Đurekan

MILAN GUTEŠA -PAPA

NARODNI HEROJ
ĐURO PECANAC - ĐUREKAN

Bio je vrlo aktivan u pripremi naroda za ustanak u Suvaji i Vodenici. Posebno se isticao na objašnjavanju njegove potrebe. A kada je ustanak podignut, Đurekan se skoro u svakoj akciji ističe kao smion i odvažan borac. Njegova hrabrost u borbi i politička aktivnost u narodu i među borcima Vođeničke čete, podigli su mu ugled. Birzo je zadobio simpatije i povjerenje ljudi, a posebno omladine. Zbog rezultata koje je postigao u političkoj aktivnosti, već u novembru 1941. godine primljen je za člana KPJ, a ubrzo zatim postavljen za zamjenika političkog komesara Vođeničke čete.

Ističe se u napadu na ustaške kamione u Medenom Polju. Ličnom hrabrošću doprinosi uništenju tri ustaška kamiona, kojom prilikom su zaplijenjena tri puškomitraljeza, teški mitraljez, dosta municije i opreme, što je za ondašnje prilike predstavljalo dragocjen plijen. U toj akciji posebno se ističe u davanju otpora prilikom ustaške intervencije iz Petrovca ka mjestu borbe za čitavo vrijeme dok su se dijelovi čete izvlačili preko polja na povoljnije položaje. Poisljuje ove akcije njegova popularnost je još više porasla među borcima i u narodu.

U boribama protiv italijanskih snaga koje su u to vrijeme proširile svoju okupatorsku zonu na Bos. krajinu, njegova četa se posebno isticala. U zimu 1941/1942. godine, ističe se u akcijama koje je njegova četa izvodila, posebno na razbijanju i razoružanju četničkih snaga.

U borbi sa Italijanima na Bravsku, koja je trajala skoro cio dan, u kojoj su neprijatelju nanesen i teški gubici, Đurekan je pao herojskom smrću.

Rođen je 1916. godine u Suvaji, BOB. Petrovac. Radnik. Član KPJ od novembra 1941. godine. U NOB stupio 1941. godine.

Poginuo 5. 5. 1942. godine.

Za narodnog heroja proglašen 24. 7. 1953. godine.

DARO, OVCO MOJA

ANEKDOTE — ANEGDOTE

Tedi, engleski radio-tefegrafista pri Petom korpusu, bacio oko na bolničarku Daru, kršnu i jedru seljanku, pa došao kod Branka Copića da ga ovaj pouči kako bi počeo da se udvara.

– *Kaži joj: Daro, jagnje moje – učio ga Branko.*

– *A što je to jagnje? – pita ga Tedi.*

– *Eto, to je jagnje – pokazuje mu Branko jedno jagnje na pašnjaku.*

– *A kako se zove ono veliko? – propituje se Tedi i pokazuje na ovcu.*

– *Ovca.*

Tedi popravi bluzu, zateže se, pride Dari i slatko guknu:

– *Daro, ovco moja.*

BOSKO TBNINIC

OSLOBOĐENJE BOSANSKOG PETROVCA
25. MAJA 1942.

Po napuštanju Bosanskog Petrovca od strane okupatorskih jedinica, garnizon Talijana, zajedno sa četnicima Mane Rokvića, povukao se u Drvar. Sa neprijateljem su otišli i svi njegovi trabanti i jedan dio zavedenog naroda, tako da je grad ostao dobrim dijelom pust i u neizvjesnosti, jer su Talijani navijestili da će grad biti bombardovan i srušen sa zemljom. Mnogi su se prepali najavljenog bombardovanja i krenuli sa vojskom, ostavljajući Petrovac i svoje kuće i imovinu, noseći sa sobom najnužnije stvari, plačujući i ljubeći prag, profklinjući rat. Nije lako bilo zaplašeniim porodicama ići u neizvjesnost sa Talijanima, ustašama i četnicima, pljačkašima i palikućama. Na ulicama Petrovca panika je hvatala one koji su krenuli i one koji su se dvoumili da li da idu ili da ostanu i da dočekaju partizane. Mnogi stanovnici Petrovca bili su povezani rodbinskim vezama, te je bilo porodica koje su imale po kojeg izdajnika, pljačkaša, palikuću ili krvnika. Među nekim izbjeglicama izbijale su svađe i prebacivanja. »Rođače, zbog tebe i takiih kao što si ti, mi poštene ostadosmo bez kuće, bez imovine, bez svog obraza ,a može biti da ćemo ostati i bez svoje glave, eto šta nam napraviste!« A drugi bi odgovarali: »Ti, ako smiješ, ostani, neka te ubiju partizani zbog mene! Pozivaj se onda na svoje poštenje, biće ti kao na Vakufu 1941. godine!« Drugi bi opet govorili: »E, vala, neka me ubiju, ja iz svoje kuće

neću!» Takvih je mučnih razgovora bilo među izbjeglicama.

U Bosanskom Petrovcu formirala se jedna grupa simpatizera i ilegalnih radnika za NOP, koja je i ranije — dok je bio Okupator u Bosanskom Petrovcu — radila ilegalno i pomagala NOP, održavajući veze sa pojedinim rukovodiocima na terenu. Jedna grupa je imala i oružje. Naoružani puškama umiješali su se u nevolju izbjeglica i počeli da pozivaju sve što je pošteno da ostane u Petrovcu, da ne idu sa Talijanima i četnicima, da partizani neće nikome ništa ako je pošten. Samo ko se osjeća kriv neka bježi!

Neprijatelj je napustio Petrovac, ali nije uspio da pokrene iz njega sav narod. Ostala je sirotinja petrovačka, zanatlije i oni koji su u srcu nosili ljuubav prema slobodi i NOB, oni koji su osjetili na svojoj grbači zločine okupatora i sva poniženja koja im je donijela okupacija. Ostala je i jedna grupa saradnika okupatora, koja je gajila nadu da im partizani neće ništa, jer su računali da su njihovi grijesi sitni i da će se prilagoditi novonastaloj situaciji.

Formirana je grupa simpatizera koja je krenula u selo Suvaju sa crvenom zastavom da izvjesti partizansku komandu da je grad slobodan, da u njemu nema neprijatelja, da nema nikakve vlasti, osim straža i patrola za održavanje reda, koje su formirane od simpatizera i ilegalaca. (U ovoj grupi koja je izašla u selo Suvaju na hvatanje »muštuluka« našlo se i nekoliko građana koji su po oslobođenju grada strijeljani zbog ranijih računa i saradnje sa okupatorom). Sutradan su u Petrovac, sa četiri strane, u kolonama ulazile jedinice, vodovi i čete V krajiškog odreda. Na čelu četa i vodova gazili su komandiri i komesari.

Borci su pjevali koračnicu »Padaj silo i nepravdo, narod ti je sudit' zvan, bježte od nas noćne tmine, svanuo je i naš dan«.

Ostaće nam u dubokom sjećanju likovi komandira i komesara koji su predvodili svoje čete i vodove — Vlade Bajića, Nikole Karanovića i drugih.

Narod i omladina Petrovca dočekali su partizanske čete grljenjem i ljubljenjem, sa radosnim osmjesima, sa cvijećem kojim su kitili oslobodioce. Mnogi su građani plakali od radosti u susretu sa borcima, poznanicima, rođacima i prijateljima.

Oslobođenje Bosanskog Petrovca bilo je od velikog značaja za dalji razvitak NOP u Bosanskoj krajini, jer je podstreklo i omogućilo daljnju mobilizaciju snaga NOB. Bio je to ne samo vojnički nego, i ekonomski, i politički uspjeh, koji je ubrzao akcije za oslobođenje susjednih gradova Ključa, Sanice, Drvara i drugih mjesta.

Prilikom oslobođenja Petrovca zaplijenjeno je dosta oružja: 110 pušaka, 20.000 metaka, nekoliko nagaznih mina, nekoliko sanduka bombi, 2.000 komada bluza (žandarmerijskih) 1.500 pari veša i ćebadi, 150 grla rogate stoke, 7 vagona žita ,kukuruza i ječma, 5.000 kilograma pasulja, 37 buradi gasa, nafte i benzina, preko 100 kreveta sa posteljinom za ranjenike, Oko 200 kola robe i stvari iz napuštenih kuća i dućana. Pored ovog plijena nađeno je mnogo seljačkog poljoprivrednog alata plugova, kosa, zaprežnih kola i drugog sitnog inventara, pronađeno je i 800 govedijih koža, koje su dobro došle za opanke partizanskim jedinicama.

Sav ovaj plijen evakuisan je na sela, gdje su bili partizanski magoini, a jedan dio plijena podijeljen je narodu i pogorelcima.

Za uspjehe i rezultate zarobljavanja brojnog materijala zasluga pripada petrovačkim ilegalcima, patriotima i simpatizerima NOP.

Za skrivanje i očuvanje oružja i drugog materijala znatno su doprinijeli Hasan Mujagić, Osmo Ibrahimović, Ismet Arnautović, Mate Kaćunić, Abmet Muharbegović i drugi.

Pored ovih, u akcijama su učestvovali aktivisti — Mujo Ibrahimpašić, Boško Trninić, Hemko Hujić, Zlatan Turčić, Huća Piragić, Smajo Bejdzić, Mućiš Alagić Muharem, Idriz Bah'tijaragić i drugi.

Po dolasku partizanskih četa u Bosanski Petrovac, organizovana je evakuacija materijala, što je trajalo de-

setalk dana. Za vrijeme evakuacije bilo je zabranjeno dolaziti u grad narodu iz sela, osim onih koji su bili u kolima i koji su kolima odgonili zarobljeni materijal. Narod iz okoline nije dolazio u grad. Samo je jedan čovjek došao i na svoju ruku počeo da »naplaćuje«. Uхватила ga je partizanska patrola i sprovela do Komande. Odmah mu je izrečena smrtna kazna strijeljanjem. Istog dana pozvan je narod da prisustvuje izvršenju kazne. Održan je govor u kojem je obrazložena presuda strijeljanja — za primjer drugima koji bi posegli za tuđom napuštenom imovinom.

Niko nije uzeo ni jedan predmet iz napuštenih kuća i otvorenih trgovačkih radnji.

U toku od 10 dana u Bosanskom Petrovcu su formirane organizacije vojne pozadine, NOO i političke organizacije NOP: Komanda mjesta, Narodnooslobođilački odbor, partijska organizacija, organizacija SKOJ-a, organizacija Narodne omladine, pionirska organizacija i organizacija AFŽ.

Pored ovog, Komanda mjesta formirala je radionicu za potrebe NOV i POJ pri Komandi mjesta: pekarsku, mesarsku, obućarsku, krojačku, opančarsku, potkivačicu i brijačku radionicu i prolaznu kuhinju.

drago đukić

OMLADINSKA ČETA

U sastav Prve krajiške brigade došla je i Petrovačka omladinska četa koja je uvrštena u Treći bataljon. Ona je brojala 110 boraca, među kojima je bilo svega nekoliko starijih drugova. Kao i u svakoj našoj jedinici, tako je i u ovoj Četi do završetka rata ostao vrlo mali broj onih koji su bili prilikom njenog formiranja. Mnogi su izginuli, a mnogi su još u toku rata odlazili iz Čete kao rukovodioci za novoformirane jedinice. Iako se borački sastav Čete stalno mijenjao, njen borbeni duh je ostao nepromjenjiv, jer je u Četi živjela Partija, živio je SROJ, koji su borbeno iskustva Čete, revolucionarnost i elan, prenosili na mlade novodošle drugove — vaspitavali ih.

Obuhvatiti borbeni put ove herojske čete nije lako. Zato bi trebao i više vremena, a i prostora. Ja ću iznijeti samo neke detalje iz nekih njenih borbi sa neprijateljem.

Prilikom prvog oslobođenja Jajca, Četa je dobila zadatak da upadne u grad i da učinka neprijateljsku artiljeriju. Probiti se u grad opasan bodljikavim žicama, minama i tvrdim bunkerima, veoma je težak zadatak. No, sve te prepreke nisu omele omladince na njihovom putu. Istog dana u 23 časa, Četa je već bila u gradu i nakon kratke borbe, oni neprijateljski vojnici — artijerci, koji su ostali živi, razibježali su se na sve strane izbezumljeni od straha izazvanog smjelim i iznenadnim napadom partizana. Ali, zadatak još nije bio izvršen. Trebalo je zadržati artiljeriju u svojim rukama sve dok u grad ne uđu i ostale jedinice koje su ga sa svih strana napadale. Neprijatelj

je znao šta za njega znači gubitak artiljerije i pokušao je, ne gledajući na žrtve, da je povрати. Međutim, omladinci koji su je zauzeli znali su je čuvati, i svjesni koliko time olakšavaju prilaz ostalih jedinica odbrambenim neprijateljskim položajima, kao i uvijek, lavovski su se borili. Ni sva nastojanja ni svi juriši dvostruko jačih neprijateljskih jedinica, nisu imali uspjeha. Dolazilo je i do borbi »prsa uprsa«, dolazila su i blindirana kola, ali su topovi ostali u rukama boraca Omladinske čete. I tako punih dvadeset časova — sve do oslobođenja grada.

Zanimljiv je slučaj omladinca Đure Srdića. Prilikom probijanja u grad, njega su napala dvojica ustaša s namjerom da ga živog uhvate, razoružaju i odvedu u svoju komandu. Međutim, Đuro se s njima uhvatio u koštac i nakon rvanja od kojih desetak minuta uspio je da se oslobodi, likvidirajući obojicu.

Kada je u avgustu 1942. godine, neprijatelj jakim snagama vršio napade prema Manjači i kada se utvrdilo na liniji — Krupa na Vrbasu — Srpska Dobrnja — Srpsko Livno, radi predaha, Treći bataljon dobio je zadatak da ga napadne i protjera sa utvrđenih položaja. Omladinska četa ovog Bataljona napala je sektor koji je branilo preko 600 dobro naoružanih neprijateljskih vojnika. U sam sumrak postrojenoj Četi zadatak je objasnio njen komandir Bogdan Vukša: »Dragi sinovci! Pred nama je težak zadatak. Moramo protjerati neprijatelja i nanijeti mu što veće gubitke«. Poslije toga su svi skinuli Obuću i tako bosu neopaženo se privukli neprijateljskim rovovima, uskočili u njih te bombama i hladnim oružjem pobili i rastjerali šest puta jačeg neprijatelja. U roku od jednog sata, otjerali su ga do puta Banja Luka — Sitnica. Tu je neprijatelj upotrijebio i tenkove, ali bez uspjeha. I oni su se pred silovitim jurišem omladinaca morali povući. Zarobljene su velike količine oružja, municije i opreme.

Ovo isu samo dva detalja izdvojena iz slavnog borbenog puta Omladinske čete. Ovi primjeri i svi ostali rječito govore o besprimjernom heroizmu naše omladine. Podvizi ove Čete kao cjeline mnogobrojni su, a mnogobrojni su i podvizi pojedinaca u njoj.

Mitraljezac Rade Lajić u jednoj borbi na Manjači štiti je svojim mitraljezom povlačenje Čete. Već poslije prvih rafala pao je smrtno pogoden. Njegov desetar Jovo Đukić prihvatio je mitraljez i otvorio vatru. No i on je poginuo. Komandir njihovog voda Stevo Popadić zamijenio je desetara za mitraljezom, ali ne zadugo. I on je pao pogoden. Ostao je samo pomoćnik mitraljesca Mile Majstorić — mladić od sedamnaest godina. Pored trojice mrtvih drugova, on je rafalom štiti povlačenje Čete. Međutim, i on je smrtno ranjen. Drugovi isu pošli da ga izvuku, ali su pod kišom neprijateljskih metaka mnogi izranjavani. Pošli su drugi ... Vidjevši to, Mile im je vikao da se ne izlažu pogibiji uzaludno, jer on je i onako smrtno ranjen i ne mogu mu pomoći. A kad isu drugovi i dalje pokušavali da mu priđu, on je uzeo bombu, pokazao im šta namjerava, a onda je bombu aktivirao i stavio je pod svoje grudi. Eksplozija ... I Mile je poginuo. Ni Mile, ni Stevo, ni Jovo, ni Rade, nisu prkosili smrti zato što nisu voljeli život. Ne! Voljeli isu ga oni, jer tek su bili započeli živjeti, ali su od svojih života više voljeli život Čete, živote svojih drugova i zato su se žrtvovali.

U noćnom napadu na Viitez bombaš Branko Krtinić upao je iznenada u neprijateljski rov koji je vezivao dva bunkera. Nije ise zbunio nego je prišao jednom bunkeru, bacio bombu u njega i uništio posadu, zatim se vratio na drugu stranu i, takođe bombom, likvidirao i drugi bunker. Na taj način je omogućio svojoj Četi da ovlada položajem neprijatelja.

SRETKO J. MIRKO VIĆ

VJEŽBA JE USPJELA

Mjesec je maj 1942. godine. Prije nekoliko dana došao sam u Samostalni vod Petrovačkog bataljona, koji se nalazi u Šobatovcu, u kući porodice Stupara, koja je uvučena duboko u šumu. Komandir je Drago Trninić, a delegat Voda Todor Kecman-Tošo. Zadatak Voda je bio da kontroliše i zatvara pravac napada neprijateljskih snaga preko Janjila ka Grmeču, gdje se nalaze naši magacini i bolnice. Kako neprijatelj »miruje« nekoliko dana, naš zadatak se uglavnom svodio na patroliranje do ceste Petrovac — Ključ i osmatranje sa kose Zdrlica.

Dani su vedri i prijatni. Borova šuma, čisti vazduh i dobra voda, Ikvalitet hrane, sve to prijatno djeluje na borce. I odnosi u Vodu su jako dobri, čemu najviše pridonosi Đuran Kovačević, nas desetar. Uvijek raspoložen za šalu, nadaren za humor, on nas prosto »plijeni« kao kakav hipnotizer. Život u logoru kod nas stvara utisak kao da smo na izletu, a ne na borbenom položaju. Dnevni raspored poslova je tako podešen da po cijegli dan nešto radimo. Patroliramo, izviđamo, održavamo sastanke, čitamo vijesti i tako svaki dan.

Prijatnu atmosferu, tih dana, pokvario je jedan nemio slučaj. Jednog dana, u naš logor patrola dovede Miću Latinovića, starijeg čovjeka iz Janjila, zbog sumnje da je neovlašćeno uzeo nekoliko kilograma zobi za konja, a zob je, navodno, njegov komšija Đido sklonio u šumu. »Okrivljeni«, loše obučen, vezan, još bjednije je izgledao. Čujemo, da je Komanda Bataljona odlučila da se starac strijelja. Iako intimno nismo bili ubij edeni u ispravnost takve

odluke, ali javno je nismo kōrnen tar išali. Na žalost, odluka je bila izvršena istog dana.

Jednog dana sazvan je sastanak Voda. To nije bilo ništa neobično za naš partizanski način rada. Rekoše da ima neko važno saopštenje, pa da zbog toga moramo biiti svi na okupu. Mislimo da je u pitanju pokret, pa nagađamo gdje bitimo mogli otići sa ovog terena. Za kratko vrijeme svi smo na okupu. Drug Toša nam reče da su on i komandir obaviješteni da se u Šobatovcu, kod našeg logora, organizuje jedan veći zbor, kome će prisustvovati mještani iz Janjila, Bravtska, Smoljane, Drinića, Bukovače, Bare i drugih mjesta ikoja gravitiraju ovom rejonu. On nam je govorio o cilju i značaju predstojećeg zbora. Na kraju nam je saopštio da je Vod dobio zadatak da organizuje kulturno-umjetnički i zabavni dio programa. Mada nam nije po volji što nam se nameću obaveze koje za nas traže veći napor, ipak se veselimo jednom takvom zboru, pošto dugo vremena nismo prisustvovali nekom većem skupu, pa čeznemo za zabavom, bez obzira što živimo u vihoru rata.

Poslije kraće pauze, Toša traži naše ideje za program. Imamo ih mnogo. Na kraju se slažemo da u program uvrstimo: jednu vježbu sa puškama ,koju bi pripremila i izvelo 20 omladimaca. Milan Banjac se javlja da vježbu priprema. Odabrali smo i jedan skeč, koji tretira odnose u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Mićo i Toša se primaju za nosioce glavnih uloga. Opredjeljujemo se i za »Vrapca«, koji hi bio neka vrsta parodije na život talijanske vojske u opkoljenom Petrovcu. Banjac, Slada i Drago Kačar javiše se za autore i izvođače. Ja sam zadužen da recitujem »Otadžbinu« od Đure Jakšića. Neki se obavezuju da će izgraditi i dekorisati tribinu, drugi da će napisati parole.

I tako, svi važniji poslovi bili su raspoređeni. Svako zna svoj zadatak. Poslije ovog sastanka, održali smo sastanak SKOJ-a. Drug Toša govori o obavezama prema zboru i programu kojeg pripremamo.

Mi ikoji smo određeni za vježbu, sutradan se okupljamo na određeno mjesto, u zakazano vrijeme. Počinje uvježbavanje. Radimo bez pušaka. Mićo pokazuje početni sastav vježbe, po razdjelima. Mi ponavljamo vježbu po ne-

koliko puta. Za nas, koji prvi put radimo ono što ranije nismo vidjeli, vježba se čini jako teška. To i Banjcu govorimo. Koliko smo god mi skeptici, on je još veći optimista. Prvi dan radimo oko dva sata. Zaključujemo da je sve lakše nego što nam je to u početku izgledalo. Drugi dan, vježbu radimo sa lakoćom. Metod rada je kao i prethodnog dana. Jedan sastav radimo po nekoliko puta. Kad utvrdimo vježbu koju smo do tada naučili, nastavljamo drugi dio vježbe. Vidimo, metod je dobar i iskustvo koristimo. Mića ponekad pohvali one koji radnje brže usvajaju. Mene par puta kritikovaše, ali jedanput i pohvališe. Bi mi ugodno. Znam, tu ima pedagoških postupaka, no svaka pohvala je prijatna, ona stimuliše.

I u slobodno vrijeme se radi. Vježbamo pojedinačno, ili u manjim grupama. Radimo tako da jedan od nas komanduje a ostali vježbaju i tako sve naizmjenično. Koriste nam vježbe, pa to svakodnevno praktičujemo. Za prvih pet dana vježbu naučismo po razdjelima i bez pištaljke, a za narednih pet dana bez razdjela i sa pištaljkom, tako da za deset dana, mimo naših očekivanja, naučismo vježbu u cjelini. Posljednja dva dana iskoristismo za »istjerivanje finesa«.

Pred dan zбора zakazana je generalna proba naše vježbe. A dan osvanu tmuran i kišovit. Grmeč se namrštió. Mjesto logora teško se prepoznavalo. Neraspoloženi smo zbog lošeg vremena i bojazni da može i sutra biti isto tako oblačno vrijeme, pa se zbog toga i zbor može odložiti. Čemu onda naš toliki trud?

Poslije podne dan se razvedri, a time se razvedri i naše raspoloženje. Odlazimo na posljednju probu. Mića određuje mjesto postrojavanja, liniju nastupa, mjesto razvoja i ostalo što je potrebno. Sve to obilježavamo kamenčićima, koje zabijamo u zemlju. Vježbu nekoliko puta probamo. Nerviramo se zbog blata. Komandir i delegat Voda zadovoljno iposmatraju ono što mi radimo. »Ako ovako budete radili, sutra se nećete obrukati pred curama, koje u nama gledaju pravu vojsku«!

Zadovoljni probom, odlazimo u logor. Vršimo posljednje pripreme. Čistimo i dotjerujemo odjeću i obuću. Oruž-

je pregledavamo i čistimo. I -ostali poslovi su završeni. Tribina je podignuta, parole napisane, dekoracija pripremljena. Sa nestrpljenjem očekujemo sutrašnji dan. Želimo da vrijeme bude lijepo ,a posjeta masovna.

Za vrijeme priprema, recitacija mi zadaje glavobolju. Tekst učim, ali teško. U početku učim i preslišavam se sam ,a poslije me preslišava Ninica Mirković. Postajem uporan i za nekoliko dana, uglavnom, savladah veći dio teksta. Zadovoljan sam sa prve dvije strofe ,ali posljednju teže pamtim. Teško mi na jezik dolazi onaj početak . . . »I samo dole, do tog kamena, do tog bedema . . .« Ovaj dio teksta posebno uvježbavam. Kad ocijenih da sam savladao tekst recitacije, odoh kod druga Toše na preslišavanje. I na generalnoj probi zamuckujem kod posljednje strofe, ali, je Tošo zadovoljan i daje mi »vizu« za nastup.

Stiže majska nedjelja — dan zakazanog zboru. Vrijeme je lijepo. To nagovještava i mogućnost naleta neprijateljske avijacije. Iako je zbor zakazan za 11 sati, već od jutra se svijet skuplja. Dolaze ljudi iz Janjila i bližih zaselaka. Mićo Banjac iz Drinića, koji treba da vodi naš stroj, jako je pedantan. Od nas zahtijeva da svaka stvar bude na svom mjestu i da naš izgled bude na potrebnom nivou. Neki rekoše da će i njegova cura biti na zboru, pa da nas radi toga uporno »pegla«. Volimo ga, pa nam njegovi zahtjevi nisu teški.

Na zbor dolazimo u stroju. Prisutni nas pozdravljaju aplauzom i uzvicima parola. Dobijamo »voljno«, pa se miješamo sa pristiglim narodom. Poslije nas na zbor dolaze Drinićani, Bukovčani, Bravskari, Smoljanci i drugi. Najviše je omladine koja dolazi sa pjesmom, u stroju, sa zastavama i transparentima. Posljednja stiže omladina iz Bravska, u čijem je stroju i omladinka Cana Latinović, koja nosi transparent. Ona malena, a transparent velik, pa joj se samo noge vide. Tu je i Bravska četa. Sve odabrani momci. Milina ih je posmatrati. Do početka zibora okupilo se oko hiljadu lica. Omladina je najbrojnija. Pored starijeg svijeta, ima dosta i pionira. Svako obukao što je bolje imao i nakitio se što je ljepše znao.

Dok očekujemo zvanični početak zbora, među prisutnima se živo ikomentarišu protekli događaji. Najviše se priča o oslobođenju Prijedora i o našoj avijaciji. O plijenu u Prijedoru čuju se razne priče. Sve se pominje — od duvana do topova. Svako priča ista je čuo i šta bi želio, pa se u mnogo čemu i pretjeruje. Pričama nikad kraja. Dok stariji pričaju, mladi igraju, a momci pjevaju. Više od dva sata igra kolo, a pjesme ne prestaju. Svako selo ima néku svoju novu pjesmu. Grupe kao da se nadmeću u pjesmama.

Zbor je otpočeo nešto kasnije od predviđenog vremena. Na tribini su Vlado Bajić, Gliša Raca, Tode Kecman Toše, Đuran Kovačević, Drago Trninić, Vlado Kecman. Ostale ne poznajem. Na tribini Gliša dominira. Za glavu je viši od ostalih. Pravi gorštak.

Skup otvara Toša. Prvo govori Vlado Kecman omladinac, zatim Gliša Raca. Vlado Bajić govori o međunarodnoj situaciji, sa posebnim osvrtom na situaciju na istočnom frontu i perspektivama progresivnih pokreta u svijetu. Znatna dio govora on posvećuje značaju oslobođenja Prijedora i širenju slobodne teritorije. Narod ga pažljivo sluša i odobrava njegovo izlaganje, pogotovo kad pomene Crvenu armiju i Komunističku partiju Jugoslavije.

Poslije održanih govora, izveden je sikeč. Tošo je u ulozi kapetana bivše jugoslovenske vojske. Na njemu je oficirska bluza, sa epoletama izrađenim od jelove kore, a sablja mu je napravljena od komada letve. Đuran je u ulozi kaplara. Na njemu su pumperice i bijela žandarmarijska bluza, preko koje je opasač sa pištoljem. I ostali glumci su dotjerani za svoje uloge. Tema je aktuelna, uloge uvježbane, pa izvođači djeluju ubjedljivo. I umjetnički nivo zadovoljava. Poslije izvedenog sikeča, Đura, Slada i Drago nastupaju sa »Vrapcem«. Tekst zanimljiv i solidno sastavljen, a grupa dobro uvježbana, što izaziva raspoloženje i aplauze prisutnih.

Dok se prethodne tačke izvode, ja se psihički pripremam da nastupim sa mojom recitacijom. Imam tremu, ali nastojim da ise smirim. Ne bih želio obrukati ni sebe ni svoje drugove. Penjem se na tribinu. Konferansije me na-

javi i ja nastupih. Prvu strofu izrecitovah dobro. Htio sam da recitujem i drugu strofu, ali stadoh. Nikako mi na jeziik »neće« početak. Srećom, sufler je pozadi bine, pa me on »ukopča« u tekst. Na moje zadovoljstvo, kod treće strofe ne zapeh, mada sam se treće strofe najviše plašio. Kad izrecitovah tekst ,osjetih neko olakšanje. Očekujem aplauz, ali čujem samo poneki pljesak. Zaključujem, da nisam zadovoljio prisutne. Nije mi prijatno. Neraspoložen silazim sa tribine. Prilazi mi Đuran, moj desetar. Tapšući me po ramenu, reče: »Bio si dobar«. Nisam ubijeden da govori iskreno, nego da to kaže tek toliko da bi me ohrabrio.

Zbor se često prekida, zbog naleta neprijateljske avijacije. Velika šuma ,pa imamo gdje da se sklonimo. U tome imamo dobro iskustvo.

Sportski dio programa je posljednji. Neko ga je nazvao glavnim dijelom, pa nam to pomalo laska. Mića staje na određeno mjesto za postrojavanje i dužim zviždukom pištaljke daje nam znak za zbor. U trku se postrojavamo. Svak zna svoje mjesto. Pada komanda: »Mirno!« primjećujem da je Mića sada »zvaničan«, pa sa više respekta pratimo komande i svaki njegov pokret. Dolazimo na mjesto označeno za vježbu. Svi se okupljaju oko nas i radozno posmatraju naše kretanje. Na znak pišljatke otpočeli smo vježbu. Uvježbani smo, pa skladno radimo. Hrabre nas aplauzi prisutnih. Potpuno se unosimo u vježbu. Narod nas posmatra i komentariše: »Rade kao pravi sokolovi. Bog ih blagoslovi«.

Duži zvižuk pištaljke označi kraj vježbe. Prisutni aplaudiraju i kliču: »Živjela naša vojska! Živjela naša omladina«! Mnogi nam prilaze i čestitaju. Najviše čestitki prima Mića Banjac. To nam godi, jer je to najviše njegova zasluga.

Poslije zabavnog programa otpoče narodno veselje. Na zviik tambure formira se kolo. U kolu je najviše omladine, a igraju i snaše, zadužene da prate nekog iz bliže rodbine. Na nekoliko mjesta odjeknu pjesma. Atmosfera je prijatna. Niko neće da ide kući. Dobija se utisak kao da na rat nilko ne misli. Stojim pored kola i posmatram ig-

rače. Slušam komentare o našoj vježbi. Mladi ljudi govore kako su zadovoljni što prvi put vide ovako nešto. Mnogi žale što ovakvih priredbi nema više. Neki kažu da bi i oni vrlo rado tako nešto uvježbali i nastupili na zborovima. Slušam razgovor koji vode dvojica starijih brkajlija. Jedan od njih pita sagovornika: »Simo, da li si, bolan, ikad ovo vidio?« Ovaj drugi odgovara: »Ne, vala! Prvi put u životu da ovako nešto vidim. Da mi je to neko juče kazao, ja ne bih vjerovao, dok svojim očima nijesam vidio!« Ovaj, malo važno reče: »Vido sam ja ovo, bolan, 1910. godine, kad sam narukovao u Gracu, za vrijeme Vranje. Bila neka carska proslava, pa oni organizovali ovakve vježbe, sa vojskom. Bio je prisutan i prestolonasljednik, onaj što ga kasnije ubiše u Sarajevu. Vranjina vojska nije radila u opancima i majama, kao na priliku ovi naši. Ali, brate, drago mi je da sam ovo danas vidio. Ovaj komandir dobro ih izmuštrao. Neki oštrouman momak«.

Dok tako slušam komentare, u kolu vidim naše borce. Djevojke se hvataju do njih. I ja uskačem u kolo. Do mene se hvata jedna mlađa snaša, šepava sirota, a koliko vidim pomalo i zrikava. Kolo igra, a ja sesamo vrtim, jer sam slab igrač. Dok igramo, snaša me priupita: »Da li si ti onaj što si deklemovao na bini?« Kad ja potvrdih da jesam, ona nastavi. .. »Bogami si ti ono lijepo spjevao«. Ja rekoh da sam samo recitovao ono što su drugi »spjevali«, pa pomenuh i ime pisca, ali snaša nikako da shvati, da jedno lice može pisati tekstove, a drugo da ih koristi.

Noć se primicala neosjetno. Zbor se razilazi. Zao nam je što dan tako brzo prođe. Bilo nam je svima prijatno.

Vraćamo se u naš logor. Večera obilnija nego obično, jer nismo ručali. Znamo da je to nagrada za uloženi trud. Zivo komentarišemo doživljaje. Zadovoljni smo utiskom kojeg smo ostavili na zboru. Komandir i delegat Voda rekoše da smo vježbu izveli preko njihovog očekivanja. Dogovoramo se da vježbu izvedemo u još nekom mjestu, gdje bude organizovan zbor. Na žalost, ratna situacija to nije dozvolila. Uspjeh vježbe učini atmosferu u Vodu još ljepšom, a nas uvjeri da smo sposobni i za drugo, ne samo za pucnjavu.

RADE KOVAČEV^

POBJEDONOSNI JURIS VRTOČKE CETE

Okružena u naselju Oštrelja manja italijanska (posada je duže vremena bila odsječena od svog snabdjevačkog garnizona u Bosanskom Petrovcu. Kako se ustanak u ovom kraju sve više širio, to je garnizon u Bosanskom Petrovcu nastojao da što prije prokrči put do Oštrelja. Izgleda da su Italijani znali da im na tom pravcu predstoji borba sa manjim ustaničkim snagama, pa su u pravcu Oštrelja uputili snage jačine od 300 do 350 vojnika. Iz Bosanskog Petrovca kolona je krenula vrlo oprezno sa marševskim osiguranjem.

Očekujući ovakvu akciju 2. vrtočka četa posjela je prethodnog dana sa dva voda položaje u rejonu puta kod parnog mlina, a s jednim u rejonu groblja, istočno od sela Kolunić. Od posjedanja položaja pa do svanuća, 6. maja 1942. godine, vodovi su se dobro utvrdili. Vod u rejonu groblja zauzeo je položaj iza kamene ograde. Svi komandiri i borci znali su zadatak.

Osvanuo je 15. maj 1942. godine, vedar i sunčan. Sirio se čist planinski zrak i miris proljetnog cvijeća. Spremni smo čekali fašiste.

U daljini, na cesti se ukazala kolona. Njeno sporo nastupanje izazivalo je u nama nestrpljenje. Minuti su postajali sve duži. Trebalo je sačuvati hladnokrvnost i snagu za iznenadni nalet na protivnika u najpogodnijem momentu. Jer, to je bio već oprobani »recept« za Italijane. Čijeneći da bi mogli upasti u zasjedu u rejonu mlina, a kako je groblje predstavljalo dominantan objekat na desnoj

strani puta od mlina, Italijani su se zaustavili nekoliko stotina metara ispred naša dva voda na cesti. Veća grupa se uputila prema groblju. Razvili su se u streljački stroj.

Desnim krilom zašli su nam u bok, ali mi smo ostali i dalje nepomični. Morali smo da se strpimo, dok ne priđu do samog zida. Očekujući da vatru otvorimo, istovremeno kad i borci dvaju vodova u rejonu mlina i ceste, bili smo u vrlo nezgodnoj situaciji. Italijani su desnim krilom ušli u groblje, a oni Ikoji su nam prilazili s fronta bili su stigli do zida. U trenutku kad smo gotovo osjećali njihov dah, zaista nam je bilo isuviše teško odoljeti da ne prekršimo naređenje koje je prenijeto preko veze: »Pusti fašiste u naš stroj i hvatati ih žive«.

Na našem lijevom krilu bio je borac Milan Vekić iz sela Cimeša. Kad je jedan Italijan gotovo stao na njega, Milan je skočio. Italijani su, misleći da je on tu sam, počeli vikati. Milan nije imao kud, opalio je metak i pokušao da 'baci bombu. Ali, na njega se istog trenutka sručila žestoka vatra. Lakše ranjen u vrat nije uzmakao.

Italijani, ikoji su bili ušli u groblje, hitro su se prebacili preko zida da bi se zaklonili. Odjeci paklene vatre prolomili su se kao gromovi iz oblaka. Italijani su se zburnili. Njihov puškomitraljezac, koji se tek snašao i počeo sa zida tući rafalima po groblju, pao je od rafala drugog italijanskog puskomitraljeza. Borac Rade Graovac je brže nego iko od nas shvatio opasnost od vatre puskomitraljeza koji nam je skoro u bok dještvoovao sa zida. On je, puzeći ispod snopa ubitačne vatre, svojim snažnim rukama oteo fašisti puškomitraljez i u grudi mu sručio rafal, a potom nastavio kositi smušene italijanske vojnike.. Ohrabreni ovim primjerom, skočili su i borci Jovo Vukša, Rade Petrović, Neđo Zorić i drugi.

Italijani su počeli u neredu bježati. Naš vod ih je gonio u stopu; to su učinili i vodovi iz rejona mlina. Većina Italijana bježala je cestom ka Bosanskom Petrovcu, dok se povećoj grupi činilo spasonosni je da bježi ka usamljenoj kući ispred koje su bili njihovi brdski topovi. Dještvo ovih topova nije moglo doći do izražaja, jer smo Itali jane gonili u stopu.

Da li po narednju ili samoinicijativno, nas desetak Okomili smo se na ovu grupu, goneći je uz urnebesnu viku: »Zalomi!«, »Hvataj!« .. . Dok je četa pratila glavninu fašista, mi smo gonili izdvojenu grupu nanoseći joj osjetne gubitke. Kako nismo znali za topove uperene ka Kolu- niću, bili smo neizmjereno radosni vidjevši napuštena dva brdska topa na stotinjak metara ispred usamljene kuće, iz koje je neprecizno djelstvovao puškomitraljez. Zane- seni početnim uspjehom, nismo se mnogo obazirali na vatru iz kuće. Podijelili smo se u dvije grupe: veću, koja je opkolila kuću i manju, koja je izvlačila topove da bi ih što brže otpremili u pozadinu čete.

Drug Neđo Zorić, iz sela Vrtoča pokazao je neobičnu upornost. U rejonu vatrenog položaja topova našli smo dvi- je mazge. Međutim, pošto je jedna bila teže ranjena, po- stavilo se pitanje kako da izvučemo drugi top. Neđo je ra- njenu mazgu dovukao do topa, upregao i potjerao. Po- drhtavajući zbog izlivena krvi, mazga je jedva krenula dvadesetak koraka i zatim stala. Ulažući krajnji napor, Neđo je čas gurao top, čas po vodnikom vukao iznemoglu životinju. Zahvaljujući njemu, i drugo oruđe je postalo dio našeg velikog ratnog plijena.

I grupa za likvidaciju Italijana u kući, izvršila je svoj zadatak. Fašisti nisu imali sreće. Na bojištu isu ostavili više poginulih i zarobljenih vojnika i oficira, zatim puške, mitraljeze, dva brdska topa, velike količine municije i razne opreme. Vrtočka četa imala je samo jednog lakše ranjenog borca — hrabrog Milana Vekića.

BOŠKO MRDA

NE DAM SVOG SVETOG TRIVU

Kad bi Talijani pošli iz Petrovca na Grla prema Smoljani, Smoljanci bi počeli da bježe na Ogumaču. Znasli su oni da na Ogumaču Italijani neće.

Tako jednog vedrog i lijepog dana Italijani dodoše na Grla, postaviše topove i počеше da tuku po selu. Stari Sava Indić upregne volove u kola i brzo se spremi da sa sinom Trivom pođe prema Ogumači. Natovario čika Saja na kola svega: biljce, žita, lonce, kačice i drugu svoju sirotinju koju je mogao uzeti. Na kraju uze ikonu — svoga svetog Trivu — pa ne htjede da je stavi u kola ,već je sveza uzicom i uprti na leđa. Ne da čika Saja da ise ikona razbije ili ošteti. Stara Savica se ljuti i grdi što je ne metne u kola, ali on je samo pogleda poprijeko pa ljutito upita: »Znaš li, beno jedna, da se nema gdje kupiti, pa dukat da daš za nju, ja je ne mogu rizikovati, ovalko je najbolje. Ajde, Trivo sine, požurimo dok nas nisu po'vatali, volovi su spori. Ostala čeljad neka ide pravo prijekim putem. Samo, nemojte zaboraviti da »pustite svinje i kokoši, pa nek pasu po usjevima, nek ne gladuju«, — dobaci još čika Saja pred odlazak.

Tako mali Trivo, koji je napunio tek dvanaest godina, pođe za čika Sajom. Kad su bili iza škole, na putu prema Ogumači, Italijani počеше gađati oko čika Sajinih kola. Selo više nisu gađali ,već je sada cijela baterija od 4 topa ciljala prema Sajinim kolima, a sa odstojanja od 8—<10 km. I, što je Saja brže gonio volove, to su granate češće i bliže padale oko kola. Iako je bilo još seljaka koji su tje-

rali volove sa kolima, bježeći, Sa ja nije ni razmišljao zašto baš njega najviše gađaju. Granate su sve opasnije padale Oko kola.

Mali Trivo se uplašio, ali nije ništa drugo mogao nego da prati kola i volove. Dok bi granata počela da pišti, on bi legao, pa poslije eksplozije skočio i ponovo poletio da stigne oca i kola. Ostavši tako iza, mali u jednom trenutku primijeti da ikona na leđima daje bljesak od sunca i da to jasno otkriva njihovo kretanja, pa ih lako mogu gađati topovima. Odmah je dotrčao do oca i počeo da viče: Bacaj, tata, svetog TrLvu sa leđa, jer slika sjaji!

Na te riječi starac se obrecnu na sina i dobaci srdito i tvrdoglavo: »Ne dam svetog Trivu — krsnu slavu, dok je glava na ramenu!

I tako je starac tjerao volove i kola ,ne skidajući ikone :sa leđa, sve dok nije zamakao iza brijega. A, kad su izmakli iza brda i kad su topovi prestali da tuku, starac pogleda sina i ljutito mu dobaci:

•— A ti bi bacio ikonu!

OPSTENARODNA KRAVA

Politički komesar Šeste krajiške brigade, Dimitrije Bajalica, govori na jednom zboru pred seljacima, pa, između ostalog, kaže:

— *Drugovi, ne gledajte samo svoju kućicu i svoju kravicu. Mi se borimo za jednu veliku opštenarodnu kravu, koja će svima nama davati mlijeka koliko hoćemo.*

— *Pobogu, brate, ko li će musti kravu s tolikim vime-
nom? — šeretski izvali jedan brko.*

MILAN N. ZOR.IĆ

AVION NAD KADINJACOM

Stegnuti u Petrovcu, Italijani su u proljeće 1942. godine mUku mučili sa namirnicama i ogrevnim drvetom. Za njihovu ishranu oduzimanje žita i ogrevne stare građe od mještana nije bilo dovoljno.

Ne rijetko otpočelo je kruženje aviona iznad Petrovca i okoline. Pažljivo su izviđali teren oko grada. Prvog aprila jedan avion počeo je da šestari iznad Petrovca. Najviše se zadržavao iznad područja Žute glavice i Kadinjače. Poduže izviđanje odagnalo je sumnju i avion se odjednom počeo spuštati sve niže i niže. Iz njegove utrobe letjeli su i padali po zemlji zavežnji i džakovi. Bačene stvari brzo su pale oko potoka ,koji vijuga ravnicom ispod Žute glavice.

Jača patrola Četvrte, Vrtočke čete Petrovačkog bataljona bila je na Kadinjači. I ona je imala zadatak izviđanja. Prebivala je ravan ispod Kadinjače i Žute glavice. Zagledala je dobro i zemljište oko potoka i sve tako do Petrovca. A kad je naišao avion patrola se zavukla u žbunje, pa je ni iz aviona nisu mogli opaziti. Kad su iz aviona bačeni džakovi i zavežljaji na zemlju, Vrtočani su se uzvrpoljili i počeli međusobno prepirati. Neki su htjeli da se otkriju i potrče tamo gdje su pale bačene stvari. Drugi su se tome protivili. Ipak, poslije kratkog vremena patrola je potrčala niz padine Kadinjače. Za časak se našla među kućercima u istočnom dijelu sela. U to vrijeme avion je kružio nad Petrovcem. Obmuo se dva-tri puta, bacio u grad neku poruku i zatim se udaljio prema Drvaru.

Stigavši do bačenih stvari, Vrtočani se nisu zadržavali. Počeli su uzimati džakove, dizati na leđa i povlačiti se prema Kadinjači.

— Zovite Kolunićane, sunce im . . . — vikao je vođa patrole. Vidite da ovoga ima toliko da ga ni deset samamih konja ne bi odnijelo. Zovi, šta čekaš!

Jedan borac, sa zavežljajem od tridesetak kilograma, preskoči potok, pa se uiputi pravo u selo. Uskoro pošto zamače iza jednog zida u selu, pojaviše se tri osamarena konja koje su pratila dva postarija čovjeka.

— Brže, stari, brže — vikao je borac, a zatim je u jednu kuću ubacio zavežljaj i pripremio:

— Sakrijte ovo! Kad se vratim da nađem džakove!

Čim to reče, borac skoči i za časak stiže starce sa konjima. Zgrabi za ulare. Konji potrčaše za njim, a on, kao da se radi o ljudima, povika:

— Brže, brže, jer ako onaj đavo zaokruži ponovo iznad nas, neće ni samari na vama čitavi ostati. Konji su trčali, a samari na oguljenim hrbatima poskakivali.

Kad su stigli nazad — do bačenih stvari, — sve je brzo natovareno i još brže su se borci vraćali prema Kadinjači. Pod teretom konji su se zanosili. Ipak, sve je srećno stiglo pod Kadinjaču. Vođa patrole zavirivao je u džakove. Odmotavao je zavežljaje, prebrojavao zaplijenjene stvari. Zadovoljno je klimao glavom i smješkao se. Odjednom se prisjetio i od jednog starca zatražio kantar.

— Imam kantar, imam, ali ko će znati gdje ga je stara sakrila.

— Traži stara, pa ćeš i ti nešto dobiti — reče vođa patrole i privuče jedan odriješeni džak. Pirinač počeo ostavljati trag na podu. Kad starica to vidje, skoči kao da se podmladi. Zveka kantara se nije dugo čekala. Starica jedan kraj nasloni na »perdo«, a drugi zadržala u rukama. Borac zgrabi džak, pa objesi. Kandar zaškripa: 75 kilograma pirinča. Tako izmjeriše sve što su donijeli. Bilo je 60 kilograma pasulja, 90 kilograma hljeba, 45 kilograma slanine, 30 kilograma sira i 50 kilograma makarona. Od onoga što nije mjereno izbrojano je: 24 signalna platna za avione, 4 kutije paradajz-konzervi i 32 prazna džaka.

Vođa patrole uze jedan lončić, pa iz džaka u kome je bio pirinač zagradi i pruži starici. Starica se odmah ne snađe, a vođa patrole viknu:

— Raširi kijkl'u, Bog te ne ubio! Sta si se spetljala?

— Nemam bome šta raširiti. Rekavši to, starica uze lončić i izruči u jednu drvenu zdjelu, pa ga ponovo pruži vođi patrole. Očekivala je da će joj dati još pirinča. Ali, vođa patrole ne htjede ni da čuje. Naredi da se nađu još dva konja, sve natovari i odmah uputi Komandi Čete.

Odjednom, neko zavika:

— Eno ih, dolaze iz Petrovca!

Vođa patrole pogleda i v'dje kako se preko polja prebacuju vojnici i u polukrugu zaobilaze potok sa obje strane. Odmah naredi da se nađene stvari natovare i što brže upute u Medeno Polje. Sve bi časkom gotovo. Konji krenuše i odnesoše hranu, ne onome kome je namijenjena već onom kome je »suđeno«.

MINISTROV STOMAK

Jovo Medić nastupi kao govornik na jednom zboru u selu Vodenici i, pored ostalog, reče i ovo:

»Narode, mi se moramo boriti za novu narodnu vlast, jer ako se vrati stara vlast sa svojim ministrima, onda će opet biti ono isto, ministar će imati po varičak graha za ručak, a nama će ostati samo po koje zrno, pa ga nećeš moći naći da pretresaš cijeli kazan, a ja vas pitam što će njegovom stomaku varičak, a našem stomaku samo po jedno ili dva zrna«.

ANEKDOTE

Miladin Zorić — Garača

PERO KECMAN

SKROVIŠTA U SUMAMA

Sve vojske na svijetu imale su vojnu industriju, razne rezerve potrebnih sredstava, magacine i snabdjevačke organe specijalno namijenjene za snabdijevanje vojnih jedinica. U Crvenoj armiji Őko zbrinjavanja pojedinih pravaca i frontova, bavile su se prave armije vojske, starješine ii motorizacije. (Primjer pravac Moskva — Berlin.) Amerikanci su na jednom svom pravcu angažovali na stotine hiljade ljudi i motornih vozila, takođe radi zbrinjavanja voj'ske.

Takav naćin i mogućnost za snabdijevanje partizana, međutim, nisu postojali, bar za duži period. Ali ćinjenica je 'da se kod nas cio narod starao za snabdijevanje partizana, što je bilo od velikog politićkog znaćaja. Prema tome, mođe se reći da je za snabdijevanje partizana bila angažovana velika »armija« naroda, a to je više od svake druge armije.

Narod je još odmah prvih dana ustanka, sve što je bilo potrebno, dobrovoljno davao za partizane. Preko NOO dobrovoljno su prikupljani: rublje, džemperi ,rukavice, ćarape, ipeškiri, hrana svih vrsta i više drugih stvari koje su bile potrebne partizanima. Sve to prvih dana ustanka ćuvano je po selima.

Oruđeje mi municijom partizani su se uglavnom snabdijevali putem zarobljavanja od neprijatelja. Poznata je ćinjenica da su se partizani u prvim danima ustanka, izvodeći mnoge uspješne akcije, snabdjeli oruđejem i municijom. Tada isu zarobljavane veće kolićine kalko oruđeja i municije

-tako i mnogih drugih sredstava, što je bilo od velikog značaja za dalji razvoj ustanka i oružane borbe uopšte. Takav slučaj bio je prilikom zauzimanja Drvara 1941. godine. Tako je bilo i kada su gerilci 8. avgusta 1941. godine u Zdenom Dolu izvršili napad na ustaško-domobransku kolonu koja je išla iz Ključa za Petrovac i zarobili velike količine oružja, municije i hrane. Pošto su tada oružje, a naročito municija, bili veoma potrebni, to je zarobljavanje i podjela ovog materijala gerilcima bila od posebnog značaja na široj teritoriji Bosanske krajine.¹⁾

Takvih slučajeva gdje su gerilci 1941. godine u okolini Petrovca zarobljavali veće količine ratnog materijala bilo je više. Kada je nešto kasnije zauzet Petrovac, zaplijenjeno je mnogo materijala koji je trebalo evakuirati i smjestiti u magacine. Sve je to zahtijevalo da se već tada stvaraju magacini u kojima je trebalo čuvati ta sredstva.

Kada su stvorene veće zalihe hrane i drugog materijala, bilo da su prikupljene dobrovoljnim prilogom ili dobivene putem žetve žita u Saničkoj dolini, pristupilo se izgradnji magacina po šumi, pošto se rezerve nisu smjele čuvati po selima, jer bi bile uništene spaljivanjem sela. Naročita potreba za magacinima osjetila se u trenutku kada su počeli da se izvode napadi širih razmjera u kojima su partizani zarobljavali veće količine ratnog materijala, jer je taj materijal trebalo smještati i čuvati u magacinima.

Prvi magacini su pravljani u šumama Grmeča i nekim drugim krajevima, a nastojalo se postići da budu neuočljivi, odnosno što bolje maskirani, tako da ih neprijatelj ne primijeti, odnosno ne bombarduje i tako uništi. Brzo se došlo do zaključka da izgradnja ovakve vrste magacina ne odgovara, jer nije bilo moguće postići takvu vrstu maskiranosti da ih neprijatelj ne pronađe i uništi. Zato se pristupilo izgradnji podzemnih, tajnih magacina. Praksa je pokazala da je takav zaključak bio opravdan, jer su gotovo svi magacini koji nisu bili podzemni, za vrijeme neprijateljskih ofanziva pronađeni i uništeni. Jedan broj pod-

¹⁾ Zbornik IV, I, 266, strana 596 (dizvještaj zapovjedništva 3. ptružničke pukovnije od 8. do 18. avgusta 1941.).

zemnih magacina neprijatelj je pronašao i uništio, ali ne sve. Poznata je činjenica daje bilo podzemnih, tajnih magacina u okolini Crkvenog i Ribnika, koje neprijatelj u opšte nije pronašao, a u njima su čuvane velike količine ratnog materijala.

Podzemni, tajni magacini su pravljani u šumi sjeverno od sela Skakavac i Šobatovac. U izgradnji ovih magacina u Sobotovcu radili su najpovjerljiviji ljudi iz sela Vaganac, Kapljev i Janjila. Veliko zalaganje, rad i brigu tom prilikom pokazao je Lazar Stupar iz Šobatovca. Lazar Stupar i njegova porodica uživali su veliko povjerenje, koje su oni zaista i opravdali.

Podzemne magacine na teritoriji Skakavca radili su ljudi iz ovog sela pod rukovodstvom Strahinje Latinovića iz Kolunića. I on je uložio veliki trud i napor u izgradnji magacina i smještaju rezervi u njima.

Prenošenje i smještaj rezervi u podzemne, tajne magacine obavljeno je na taj način što je materijal na tovarnim konjima, nekad su ga i borci prenosili na svojim leđima, donošen do u neposrednu blizinu magacina, na rastojanje od pet stotina metara do 1 km, a ponekad i bliže, i tu istovaran. Prenos rezervi odavde do magacina i smještaj obavljali su isključivo odabrani skojevci pod neposrednom kontrolom Lazara Stupara u Sobotovcu, a Strahinje Latinovića u Skakavcu.

Uporedo sa izgradnjom podzemnih, tajnih i drugih magacina, vršena je izgradnja i bolnica za smještaj ranjenih i bolesnih partizana. Tih bolnica u Okolini Petrovca, kako po selima tako i šumi, bilo je više.

Pored onih na području Grmeča, podzemni, tajni magacini građeni su i na raznim mjestima po šumi Klekovači, a naročito u okolini Crkvenog i Ribnika, i to mnogo više nego na terenu Grmeča (u Sobotovcu i Skakavcu). Na ovom terenu vršena je izgradnja magacina ove vrste, kako za smještaj rezervi hrane, tako i oružja, municije, eksploziva i drugih sredstava kojima je raspolagala 5. krajiška divizija, ili neka njena jedinica. Ovi magacini bili su od posebnog značaja za smještaj svih vrsta rezervi za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Peta krajiška divizija je za

vrijeme četvrte neprijateljske ofanzive, na primjer u podzemne magatine smjestila veće količine rezervi kojima je raspolagala. Magacini su tako građeni da u njima nije ništa moglo da propadne od vlage.

Velika pažnja posvećena je, takođe, maskiranju magacina. Neke od tih magacina i bolnica nije mogao naći niko osim onih koji su znali gdje se nalaze. Takav jedan magacin izgrađen je u okolini sela Crkveno pod kontrolom i nadzorom Milana Zorića koji je tada bio komandant Odreda. Kada je došao Pero Kecman da vidi magacin i u njega smjesti neke rezerve, stajao je pored magacina na oko 2 metra, ali ga nije mogao pronaći dok mu Zorić nije pokazao gdje je, iako je ovaj magacin bio dosta velik.

Takav način maskiranja magacina omogućilo je da neprijatelj ni u ofanzivama one glavne nije mogao da pronađe.

Za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive, Nijemci su blizu jednog magacina (na oko 300 metara) imali vrlo jak logor u selu Crkveno, ali magacin nisu otkrili. Trinaesta krajiška brigada, za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive, bila je odsječena od ostalih jedinica 39. divizije i našla se u šumi Šiša, južno od Ključa. Komanda brigade je tada donijela odluku da jedne noći izvrši napad na ovaj njemački logor. Kada im je Pero Kecman²⁾ rekao da se u neposrednoj blizini ovog njemačkog logora nalazi jedan podzemni magacin koji je pun raznog materijala, od napada se odustalo.

Na izgradnji podzemnih, tajnih magacina u okolini Crkvenog i Ribniča i smještaju rezervi u njima radili su Stevan Todorović, David Galić, Mlado Marković³⁾ i još neki drugovi iz ova dva sela. Pored ovih drugova na izgradnji magacina i smještaju rezervi radila je i jedna grupa od 12 skojevaca iz Bravska — zaselak Podsrnetica. Svi oni ulagali su velike napore i trud da povjereni im zadatak

²⁾ Pero Kecman je bio ina dužnosti u Komandi 39. divizije u ovo vrijeme, ali se tada našao u 13. brigadi, koja je bila odsječena za vrijeme sedme neprijateljske ofanzive od ostalih jedinica 39. divizije.

³⁾ Milan Zorić »Ribnički partizanski odred« strana 51.

Obave što bolje. Uživali su veliko povjerenje. Oni su sve rezerve čuvali u magacinima i, po odobrenju nadležnih, izdavali ih jedinicama Divizije. Oni kojima se izdavao materijal, nisu mogli doći do magacina ,nego su ga prihvatili na određenom odstojanju od magacina.

Na izgradnji podzemnih magacina na nekom dijelu šume u okolini Klekovače radili su ljudi iz okoline Drvara.

Svi magacini koji su pravljani u ovim mjestima (Skakavac, Šobatovac, Crkveno i Ribnik, a i neki u šumi Klekovače), rađeni su pod kontrolom Pere Kecmana. On je pred Komandom, u kojoj je bio na dužnosti ,odgovarao za čitavu organizaciju izgradnje i za smještaj rezervi u njima.

Za svega 3 od ovih magacina trebalo je stražarsko obezbjeđenje i to za dva u šumi sjeverno od Sobotovca i za jedan u Skakavcu. Magacin u Skakavcu čuvala je straža od 7 partizana. Komandir straže bio je Košta Kecman iz Vagane a. Straža je bila naoružana i lovačkim puškama.

Jedne noći u junu 1942. napali su ih četnici. Borba se vodila oko dva sata, a potom su se četnici povukli. Niko od partizana iz sastava straže nije bio ni ranjen.

U straži koja je obezb jedi vala ovaj magacin, pored ostalih, bio je i D Mitar Puzigaća iz Drinića.

MILOVAN SAMARDŽIJA

BORBE OKO GLAMOČA

Po povratku iz rejona Pljeve, gdje je sa borcima Si-mele Solaje razbio četnike početkom jula 1942. godine, Petrovački udarni bataljon našao se na teritoriji Glamoča. Pošto se odmorio od napornih borbi Bataljon se već 9. jula naveče približavao gradu. Svi smo tačno znali svoje zadatke. Ostalo nam je samo da usput uzmemo ljude koji će nas voditi pravo na objekte napada. Uzeli smo ih iz obližnjih sela, jer su oni bolje poznavali Glamoč i prilaze ka njemu. Naša (Vrtočka) četa uzela je dvojicu vodiča. Nismo iotn odmah saopštili naše namjere, već smo im samo naredili da nas najpogodnijim putem dovedu do Durutove kuće u kojoj se nalazilo oko 16 domobrana i do Zandarmerijske stanice, koju je branila grupa žandarmerijskih stanica, zastade i plačljivim glasom reče:

— Nemojte, drugovi, mene obuzima takav strah od žandarmerijskih stanica da vi to ne možete shvatiti. Još od prije rata oni su meni utjerali strah u kosti. Ne može njima niko ništa. Kada se vi povučete, ode meni glava.

Zaista, sav ise tresao od straha. Slušajući ga, puškomitraljezac Jovo Vukša¹⁾ odjedared uze torbicu sa municijom od svog pomoćnika, pride ovom vodiču i reče:

— Evo ti ova municija. Od sada si ti moj pomoćnik. A ako nas dobro dovedeš do Zandarmerijske stanice i bu-

*) Javio Vajlfesha ipoiuinuio u Sloveniji ikao zamjenik komandanta brigade.

deš dobro i brzo dodavao municiju, nas dvojica ćemo za tren oika da slistimo »žace« i onda nećeš imati (koga da se plašiš.

Seljak ga je s nepovjerenjem i strahom gledao, ali je bez riječi, sa torbicom preko ramena, krenuo naprijed. Pokazao se kao dobar vodič. Čitave noći se nije odvajao od svoga »gazde«, kako je u šali prozvao Jovu Vulkšu.

Noć je bila vedra i svijetla. Išli smo u koloni po jedan s namjerom da se razvijemo u strijelce tek kad nas neprijatelj primijeti i otvori na nas vatru. U neposrednoj blizini Durutove kuće naiđosmo na neprijateljsku patrolu, ali ona pobježe ne opalivši ni metka. Čuli smo kako je neko viknuo: »Stoj!« i upita »ko ide«, a potom i ne sačekavši naš odgovor iščezao. Mi smo se na brzinu prestrojili u kolonice po desetinama i ubrzali pokret prema gradu.

Dok nam je vodič pokazivao gdje se nalazi Durutova kuća, stražar ispred kuće uzviknuo je »stoj«, a potom opalio jedan metak.

Za tren oka našli smo se oko kuće. Sa prozora su počele da plamte puške i da lete bombe, ali, za kratko. Brzo smo prodrli u kuću i prisilili domobrane na predaju. Pred nama se našlo 14 zarobljenih neprijateljskih vojnika sa cjelokupnom opremom i naoružanjem. Prostor preko koga je dalje trebalo nastupati, bio je veoma nepogodan. To je brisan prostor bez bilo kakve mogućnosti da se čovjek zakloni od pogleda i metka. Naš pokušaj da prodromu u centar grada, ostao je bezuspješan.

Kod Žandarmerijs'ke stanice naišli smo na još jači otpor. Iz otvora na zidinama zgrade sipala je ubitačna vatra. Naš vodič, Vukšin pomoćnik koji se već malo ohrabrio, ostao je s nama u toku čitave noći. Videći u kakvoj smo se situaciji našli, jednog zgodnog momenta reče:

— Jesam li vam rekao da neće biti lako, sa »žacama«. Veliki su to gadovi. Ali, ipak kad padnu u moje šake, pokazaću im ja. Kada smo ga pitali kako to misli« u njegove šake«, on nam je odgovorio:

— Pa valjda sam zaslužio da mi date bar jednoga, kad ih zarobite, da ga ja pitam za junačko zdravlje.

Prve noći smo ise dokopali samo spoljne ivice grada. Nismo uspjeli da prodremo u centar. Po danu je teško bilo dalje nastupati, jer su između kuća bili prazni prostori, koje je neprijatelj kontrolisao pušćanom i mitraljeskom vatrom.

Sljedeće noći smo pokušavali na juriš da osvojimo blok kuća, koje je neprijatelj utvrdio i čvrsto držao, ali smo bili odbijeni. Tako se vodila uporna borba nekoliko dana i noći. Ustaše i žandarmi su riješili da ne popuste, a mi da ih dokrajčimo. U toku prve noći smo nasrtali jedni na druge — mi napadali, a oni vršili protivnapade, dok smo sutradan vrebali jedni druge iza ćoškova i sa prozora kuća.

Naredne noći smo likvidirali mitraljez koji se nalazio na crkvenom tornju i njegovog nišandžiju, ustašu, koji nam je tako dugo prkosio. Onda smo tu smjestili naš puškomitraljez i do kraja ostali gospodari visine sa koje smo prosipali vatru po neprijatelju. U gradu je zavládala panika. U kućama nije bilo vode. Stanovništvo je po vodu moralo ići van grada. Počeli su da se dovikuju sa nama. Molili su da im dozvolimo da idu po vodu. Mi smo im odobrili, ali su to iskoristili i neprijateljski vojnici. Pokušali smo na irazne načine da to ograničimo, ali s malo uspjeha, jer se nismo smjeli, a niti htjeli, ogriješiti o narod.

Skoro svakog dana, kad se bližilo veće, sa suprotne strane grada čuo se jak, prodoran glas s najavom »većernje emisije vijesti«. To je jedan od naših drugova iz jedinice koja je napadala s južne strane. On je ikroz neku poveću cijev čitao spremljene vijesti o borbenim uspjesima partizanskih jedinica. Na kraju je obično pozivao neprijateljske vojnike da se predaju, a narod da ne pomaže neprijatelja. Čim ibi otpočela ova emisija, ustaše bi zapucale iz sveg oružja samo da bi zaglušile glas našeg »spikera«. Međutim, narod je slušao glas i polako počeo iz grada da dolazi k nama.

Bez obzira na naše pritiske koji su neprijatelja doveli potpuno u bezizlaznu situaciju, on se nije predavao. Možda ih je ohrabivalo to što je svakog dana iznad grada

nadlijetao poneki ustaški avion, mitraljirao naše položaje i davao im moralnu podršku. Predveče bi se na jugu čula prava grmljavina. To su bile eksplozije italijanskih topovskih granata uperenih na Dalmatince koji su tamo u daljini rušili komunikacije. Iz svojih otpornih tačaka, ustaše su nam dovikivali da to nj ima ide pomoć i kad im dođe da od nas neće niko glavu sačuvati. Očito je da su stvarno očekivali pomoć i zato su se tako ogorčeno ibranili. Kao po pravilu, padom mraka mi smo pojačavali svoja djestva. Formirali smo udarne grupe od po pet boraca, koje .su u toku noći na smjenu prodirale do neprijateljevih objekata. Najaktivnija je bila grupa koju je predvodio Rade Grahovac, neustrašiv borac iz Bjelaja kod Bosanskog Petrovca. Kad bi njegova grupa stupila u akciju, neprijatelj je u strahu otvarao paklenu paljbu iz svih objekata. Rade nije dozvoljavao svojoj »petorki« da puca. Ovo je izazivalo strah i paniku kod neprijatelja, jer nikada nije mogao da otkrije namjeru i jačinu partizanske grupe bombaša. Kad ibi se ova »petorka« vratila iz akcije, donijela bi ponešto od plijena.

Jedne noći grupa se zadržala nešto duže. Poslali smo drugu grupu da vidi šta je sa njima. Poslije izvjesnog vremena obje grupe su se vratile ,ali ovoga puta bez komandira Rade Grahovca. Rade je poginuo pri pokušaju da poruši zazidani prozor jedne kuće u 'boju je htio da uvede svoju grupu i zarobi neprijateljske vojnike koji su davali otpor sa sprata. Nije mu to uspjelo. Pao je pod prozorom od neprijateljskih bombi koje su se iznenada sručile na njega. Drugovi ga nisu ostavili. Borili su se i dovijali na razne načine da bi ga izvukli. To im je uspjelo tek kad im je u pomoć istigla druga grupa. Kad su iznenađeni borci njegove Čete ugledali mrtvo tijelo na šatorskom krilu, nastala je opšta žalost. Poslije dva dana (20. jula) Glamoč je bio oslobođen.

I danas, kad god se sjetim Glamoča i borbe oko njega, pred očima mi iskrsne lik crnomanjastog, stasitog, mirnog i uvijek sa osmijehom na licu, hlabrog borca, Rade Grahovca.

JELA LATINO VIC - KECMAN

FORMIRANJE SRESKOG ODBORA AFŽ

Žene su u našoj zemlji i prije rata bile organizovane u vezi s izdavanjem lista »Žena danas«. Međutim, tek u NOB one su postale jedan značajan faktor u borbi protiv okupatora.

Uporedo sa rastom snaga narodnog otpora stvarale su se sve masovnije ženske organizacije, najčešće one lokalnog karaktera (u zaseocima, selima, opštinama itd).

Već 1942. godine u trideset dva sela na području tadašnjeg bosanskopetrovačkog sreza bili su organizovani mjesni, odnosno seoski odbori AFŽ-a, a u nekim većim selima i opštinski odbori.

Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi ne samo što su postajali sve masovniji nego su postizali i veoma zapažene uspjehe. Borba je zahtijevala odlazak i omladinaca, te na taj način podsticala majke, sestre, supruge da svesrdno pomažu naše borce, kako bi se naneo što žešći udarac neprijatelju.

Akcije ogranaka AFŽ na bosanskopetrovačkom području bile su raznovrsne. U prvom redu prihvatani su borci koji su se neprestano kretali uznemirajući neprijateljske snage na svim položajima, spremene su hrana, odjeća, obuća, prihvatani i liječeni ranjenici i odvoženi do prvih partizanskih bolnica.

Pored toga, već u samom početku NOP-a aktiviran je i politički rad sa ženama. Sve češći su i masovniji skupovi za koje je veoma često bilo nemoguće naći tako velike prostorije koliko je bilo zainteresovanih. Obično su oni održavani u školama ili većim seoskim kućama.

Zbog svega toga AFŽ je stekao ugled i popularnost u narodu, postao ravan drugim organizacijama, a svakim danom prihvatani su novi i teži zadaci.

Drugom polovinom 1942. godine Petrovac je bio slobodan i u njemu su se tada nalazile opštinske, sreske i više vlasti. On je postao centar slobodne teritorije u tom dijelu Bosanske krajine. Upravo je tada Sreski komitet KPJ donio odluku da se formira Sreski odbor AF2-a.

Bila sam tada član Opštinskog komiteta KPJ u Smoljani i imala specijalno zaduženje da radim sa ženama. Jednog dana dobila sam poziv da se javim u Sreski komitet. Sa mnom su bile i još neke drugarice. Primio nas je Jovo Keeman-Šuoo i rekao da su stigli Rudi Kolak i Dušanka Kovačević iz Oblasnog komiteta KPJ i da moramo ići u Vodenicu na neki sastanak. Obradovali smo se, iako nismo znale zašto nas šalju u to područje.

Pred zgradom Komiteta stajala su dva fijakera, specijalno pripremljena za nas. Sjela sam u onaj koji je vozio stari kočijaš. U drugom fijakeru bile su Dušanka i Rudi sa još nekoliko drugarica.

Prošli smo kroz Rašnovac i Suvaju, nailazili na zidine izgorjelih kuća, na napuštena dvorišta, isrovane ceste. Nasuprot tome, priroda je svuda bujala, nagovještavajući nov život ovom narodu. Njive i bašte bile su zasijane, voće prerodilo, grane otežane plodovima bile su savijene, dodirivale travu na livadama, a one su se šarenile od cvijeća. Njegov miris raznosio je vjetrić koji preko ove petrovačke visoravni duva i u vrijeme najvećih žega. Po urijama su pasle ovce i goveda. Čulo se kokodakanje kokošaka, a ja sam osjećala da svi mi gledamo jednim očima i mislimo istu misao: da će sve to, možda, pripasti neprijatelju, a navirala je i želja da odgonetnemo šta će se to desiti u Vodenici.

Pretpostavila sam da je riječ o nekom skupu na kojem će se govoriti o veoma značajnim akcijama. Vjerovala sam da će to biti skup gdje ćemo se naći mi — žene iz raznih krajeva zemlje, razmjenjivati iskustva, govoriti o svoj im selima i vidovima borbe protiv Okupatora.

Dok smo prolazili kroz Suvaju, ljubopitljivo su nas gledali prolaznici i narod sa prozora i iz dvorišta koja su bila nanizana duž ceste. Do nas je dopirala i pjesma seljana sa neke mobe u jednom krompirištu. Malo dalje odjeknuli su zvuci čobanske frule i bezbrižna pjesma nekog mladića. Nošnja koju smo vidjeli na seljacima bila je duga.

Jedna drugarica primijeti da će se skup održati u vođeničkoj školi, te smo skrenuli sa ceste na seoski sokak i zaustavili se pred školom, koja mi je, u odnosu na moju školu u Smoljani, izgledala minijaturno. Nalazila se usred seoskog travnjaka, okružena zasijanim njivama. Iz zgrade izađe sredovječna lijepa žena sa bijelom keceljom i pokaza na vrata jedne omanje učionice u kojoj se nalazilo nekoliko starih, dotrajalih đačkih klupa. Ulazile smo i smještale se jedna uz drugu, iako se do tada nismo poznavale.

Rudi i Dušanka zauzeli su mjesta za školskom katedrom i time je sastanak počeo. Prvo nam je Rudi objašnjavao zbog čega smo se sastale, a onda govorio o neophodnosti stvaranja snažnog ženskog pokreta, kao jedne ogromne snage u borbi protiv neprijatelja. Istakao je da je za neprijatelja udarac i sam taj sastanak.

Osnovni cilj sastanka bio je da formiramo sresko rukovodstvo naše organizacije žena. Rudi je dalje govorio o udjelu koji su žene naših sela i opština dotada dale u našoj borbi i upravo taj momenat istakao kao osnovu za formiranje Sreskog odbora, koji treba da organizaciju AFŽ-a na bosanskopetrovačkom području što više ujedini i učvrsti. Govorio je o ženama u drugim krajevima naše zemlje i o njihovom radu, istakavši da smo mi upravo svijetli primjeri u aktivnosti i masovnosti.

Sa posebnim interesovanjem očekivali smo riječi drugarice Dušanke. Ona nam se obratila sa puno drugarske topline, objašnjavajući koji su zadaci najprioritetniji u našem budućem radu. Zamolila nas je da ispričamo nešto više o radu žena u našim selima. O tom joj je najviše pričala Nada Balaban, ali i mi smo, ostale, učestvovala u tim razgovorima.

Na kraju sastanka trebalo je da izaberemo predsjednicu i sekretara Sreskog odbora.

Sjećam se da smo tada na sastanku bile: Dara Čeko, Milja Kecman, Dragica Puzigaća, Nada Balaban, Milka Kuvačić, Radojka Lukač, Slavka Sevo, Stevka iz Kmjeuše i ja. Bilo ih je još, ali se ostalih ne sjećam.

Naši zadaci u suštini ostali su isti kao i do tada, iako smo odlučili da svoju aktivnost proširimo i na okupljanje onih žena koje do tada nisu aktivno učestvovala u našem Pokretu.

Odlučile smo da krenemo s parolom da nijedna žena u selu ne smije ostati po strani i da svaka na neki način mora učestvovati u izvršenju zadataka vezanih za našu borbu.

Istaknut je i značaj političkog obavještavanja žena, o tome kakvu ulogu u borbi imaju četnici i njihova propaganda koja je nastojala da stekne podršku upravo žena i starijih stanovnika u selu.

Naš zadatak bio je da omogućimo svim sposobnim muškarcima da uzmu oružje u ruke i stupe u partizanske jedinice. Tako smo potpuno na sebe uzeli ulogu branitelja porodica, dogovorili se o njezi i prenošenju ranjenika, spremanju hrane, odjeće i obuće za naše borce. Borba za svaki struk žita, za svaku glavu stoke bila je jedan od osnovnih naših zadataka.

Kad je sastanak završen, drugarica Mara, domaćica partizanske mljekare koja je bila smještena u školi, pozvala nas je na ručak. Mnoge od nas su se obradovale sirmici i kiselom mlijeku.

Vraćajući se nazad, razgovarale smo o radu u svojim selima i opštinama, o načinima kako da najbolje izvršimo zadatke koje smo upravo preuzele na sebe.

U Petrovac smo došle u sumrak, a Nada Balaban i ja pričale smo do kasno u noć. Ti događaji su nas toliko zbližili da smo kasnije postale nerazdvojne drugarice.

Sutradan smo krenule u svoja sela da bismo odmah počeli izvršavati pripreme za sastanke opštinskih organizacija, zatim seoske skupove i slično. Morale smo brzo raditi, jer je trebalo prenijeti iskustva i zadatke prihvaćene na sastanku u Vodenici.

Rad bosanskopetrovačkih žena postajao je iz dana u dan sve značajniji. One su dobile svoje pravo mjesto i u oružanim jedinicama partizanske vojske, u narodnoj vlasti, kao i u rukovodstvima drugih organizacija.

SVRABLJIVA ODBORNICA

Stiže vodnik Milkan u Mjesni narodnooslobodilački odbor sela Bjelaj sa svojim vodom od 35 boraca i saopšti predsjedniku Odbora da će tu zanočiti, a docnije će stići i komanda čete. Potrebno je zato obezbijediti smještaj njegovom vodu i komandi čete.

Predsjednik mu reče: »Dobre si sreće, družo vodniče. Tu je drugarica odbornica koja je dežurna, ona će vas rasporediti i smjestiti po seoskim domaćinstvima«.

»Odmah krećemo« – reče vodnik borcima i odbornica pođe sa vodnikom na čelu kolone. Sa vodnikom je išao njegov miljenik Stevica, veseljak voda. Kad stigoše pred prvu seosku kuću odbornica viknu iz sveg glasa: »Stevane, evo ti tri druga. Smjesti ih, nahrani i neka ljudi spavaju. Ne galamite, neka se drugovi dobro odmore«.

Pred sljedećom kućom odbornica stade, a zatim se počeo češati lijevom rukom po grudima, jer je bolovala od svraba – »češe«, pa reče: »Evo, drugovi, ovdje ću ostaviti vodnika«, a zatim se počeo između nogu, pa nastavi »tu ću i političkog komesara, biće mu dobro«.

Vodniku kao da ne bi pravo, reče: »Drugarice odbornice, ja bih volio da sam sa vodom«, a odbornica se počeo po stražnjici desnom rukom, a lijevom uprije u susjednu kuću: »E, druga komandira ću ovdje, ovdje će on meni, biće mu dobro«.

Stevica nije mogao da izdrži već se zacenu od smijeha. Odbornica nije shvatila čemu se Stevica smije, pa se lijevom rukom počeo po bedrima: »Vodniče, daj ove preostale, njih ću smjestiti u ovaj predio dolje«, pokazivala je rukom u jedan zaselak.

BOSA ŠASIC

SPOMINJALO SE, NE POVRATILO SE.

Odmah u početku ustanka 1941. godine ljudi su se rado okupljali i dolazili našim kućama. Ni sama ne znam zašto, ali vjerujem da je tome u mnogome doprinijelo to što je moj muž Gojko bio lugar u Bjelaju i okolini, pa je imao velik broj svojih prijatelja i poznanika u ovom kraju. Tako je koncem oktobra 1941. godine omladina počela da se sastaje stalno — rekla faih svakodnevno — u našoj kući. Sastanke sa našom omladinom su stalno održavali Mile Plećaš, Milan Ugrica iz našeg kraja, a znam da su dolazili i Radivoje Rodić, Mfićo Rakić, Pero Kolundžija, a poslije i drugi.

Taj dan, za koji kažem »ne povratio se« pao je, mislim, sredinom novembra 1941. godine. U našoj kući bila je masovna omladinska konferencija. Djevojke su izradile tri do četiri omladinske crvene zastave sa srpom i čekićem. Mladići su spremali i napisali desetine i desetine parola i transparenata. Trebalo je ići na neku veću konferenciju u Velike Stjenjane, očekivalo se da će tamo govoriti Ilija Došen, Slavko Rodić i još neki drugovi. Dogovor je bio da na taj veliki »crveni miting«, kako su ga zvali, ode i posljednji omladinac i omladinka iz sela. Trebalo je da na tu političku manifestaciju odu i svi domaćini iz sela. Sjećam se da je bilo organizovano da idu i djeca. Sve je bilo dobro pripremljeno i očekivao se samo dan pokreta.

U našoj kući su ostavljene: zastave, parole, transparenti i brojne crvene zastavice od nekog crvenog papira koje su trebali nositi mališani i djeca. Ali, kritičnog dana

u zoru, vele, eto idu Talijani iz Vrtoča u streljačkom stroju i pretresaju Bjelaj i okolinu. Sta sa svim ovim materijalom? Našli smo se u čudu, i ja i moja porodica. No, brzo krenusmo na posao. Zaturih zastave za jedan ormar, koji je imao sa strane do zida neko udubljenje, a potom ga dobro gurnem do zida, a male zastavice stavim u neki jastuk i namjestim krevet. Ostali ukućani odnijeli su parole i transparente u crkvu i zatrpali ih među neke crkvene stvari.

Pošto su se moji vratili u kuću, muž je počeo da pušta blago iz štale i podruma, a djeca da gone ispred kuće na pašu stoku. Ja ostadoh u kući sa majkom, kad eto ti italijanskih perjaša i nekih crnokošuljaša. Pretresaju sve i vode ljude zbornom mjestu ka sredini sela kod crkve. Vidim, jedni idu odovud, a drugi odonud. Četvorica se nadoše u mojoj kući. Još jednom očima preletih po kući — jesam li uspjela da sakrijem sve tragove jučerašnje akcije naše omladine u selu. Vidim, sve je na svom mjestu, ali primjetih da na sred kreveta stoji jedna kesica u kojoj su bile izrezane petokrake zvijezde. Bilo ih je nekoliko stotina, jer je to bio poručio Milan Vukša, neki rukovodilac u vrtočkoj četi. Pritrčim krevetu i stavim to sebi u njedra, a potom se sa metlom u ruci uputim u kuću, gdje su već italijanski vojnici bili otpočeli sa pretresom.

Savladala sam zbunjenost i strah nešto lakše, jer sam odmah osjetila da Italijane više interesuju jaja, kajmak, mast i kokoši nego ove stvari koje su spremali Mile Plećaš i Mile Ugrica sa omladinom dan-dva ranije u mojoj kući.

Sve što su odnijeli iz kuće nisam žalila. Najvažnije mi je bilo što sam uspjela skloniti sve ono sa čime je naša omladina narednih dana išla na zborove i radne akcije: zastave, petokrake zvijezde i ostalo. Istinski strah me uhvatio tek nakon nekoliko dana, kad isam dobro razmislila šta bi bilo sa mojom porodicom, da su neprijateljski vojnici pronašli ove materijale. Taj dan ostao mi je kao jedan od najtežih u životu.

MILAN MRDA

PRVI PREDSEDNIK
NARODNOOSLOBODILACKOG ODBORA

Prije rata područje opštine Krnjeuše sačinjavala su 4 sela: Krnjeuša, Lastva, Risovac i Vranovina. Danas su sva ova sela u sastavu opštine Bosanski Petrovac.

Kao i mnoga druga sela petrovačkog sreza, i Krnjeuša je dala svoj udio u narodnooslobodilačkoj borbi. Teško je uopšteno govoriti o tome, a još teže izdvojiti bilo koje selo, ili pojedinca. Ipak, želim da nešto više kažem o selu Lastve i da evociram svoja sjećanja na to selo, njegove ljude, omladinu i prvog predsjednika Narodnooslobodilačkog odbora.

Svjest ljudi, patriotizam i revolucionarnost trebalo je znati sjediniti i iskoristiti kao najmoćnije oružje protiv neprijatelja.

Ogromnu ulogu u tome odigrali su članovi SKJ i SKOJ-a.

Oni su sačinjavali ekipu voditelja tog malog sela. Omladina je bila najjači oslonac u borbi. Preživjeli danas imaju već 45—50 godina. To je ta omladina, koja je morala da uči, da radi i da se bori. Naš narod je imao puno povjerenja u tu omladinu, u članove Partije i SKOJ-a, što je bilo veoma važno za dalji razvoj narodnog ustanka.

U Lastvi, među tim ljudima, sa dobro organizovanom omladinom, nalazio se i prvi predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Pero Mrda.

Rođen je u Lastvama 1911. godine. Kao i mnogi drugi, sin siromašnih roditelja, završio je osnovnu školu

u Krnjeuši i sa tim je dalje njegovo školovanje bilo prekinuto, jer je trebalo da kao najstarije dijete pomaže u radu.

Osjetivši sve teškoće života i rada na selu, bio je prinuđen da traži bilo kakav posao i u bilo kom kraju naše zemlje. Najčešće sa testerom i sjekirom odlazi u planine Slavonije i Srbije.

U dodiru sa ljudima brzo je sticao simpatije, jer je po prirodi bio miran i povučen. U svom mjestu je bio poznat kao takav, te uspijeva da se zaposli kod vlasnika Pilane kao mašinista. Tu ostaje da radi do rata i tu su počeli njegovi prvi dodiri sa radničkom klasom.

Poslije okupacije naše zemlje, Pero među prvima radi na organizovanom prikupljanju oružja, upozorava ljude da se sklanjaju u šumu i da se ne odazivaju na pozive ustaškim vlastima.

Sa Radivojem Rodićem učestvuje u organizovanju napada na Kmješu. U akciji za oslobođenje Krnjeuše uspijeva da zarobi puškomitraljez, sa dosta municije, što je tada predstavljalo podvig.

Oružjem oteetim od neprijatelja naoružava se oslobođeni narod ovog kraja, tako da su jedinice NOB brzo rasle i množile se.

Pero se u svim akcijama ističe hrabrošću, pravičnošću i spremnošću da u svim prilikama pomogne drugu. Vrlo brzo je stekao ugled, pa je uskoro primljen u redove KPJ, 1941. godine. Kao pripadnik KPJ sa još većim elanom radi na omasovljenju i vanju ustanka i organizovanju narodnooslobodilačke borbe u svom kraju.

Uskoro se pokazuje potreba za organizovanijim snabdijevanjem formiranih jedinica na ovoj teritoriji, kao i potreba za uspostavljanjem narodne vlasti. Na zahtjev naroda Lastve Pero postaje prvi predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora.

Mada je više volio da bude u borbenim redovima i sa puškom u ruci, Pero je prihvatio odluku naroda svog sela i zadatak Partije. Bio je svjestan velike odgovornosti koju prima na sebe, ali i časti na ukazanom povjerenju.

Sa puno žara Pero radi na obuci omladinaca, na smještaju i ishrani ranjenika, podizanju najveće bolnice

na toj teritoriji, ubiranju i sklanjanju ljetine, organizaciji analfabetskih tečajeva i obezbjeđenju sela.

Perina samoinicijativa i organizacioni kvaliteti došli su do izražaja i u IV neprijateljskoj ofanzivi.

U ulozi najodgovornijeg čovjeka uspješno rješava novonastale zadatke. Prihvata narod Korduna i Banije koji se povlači pred razbješnelim neprijateljem, organizuje evakuaciju ranjenika i zajedno sa omladinom svoga sela povlači se sa jedinicama Narodnooslobodilačke vojske put Grmeča. Tokom povlačenja izabrao je pogodan trenutak da se baci neprijatelju za leđa i da tako dovede omladinu u svoje selo.

Sada za Peru nailaze još teži dani i zadaci. Trebalo je odoliti nevoljama i neprijateljskoj propagandi da su »partizani na Drini uništeni«. Trebalo je ponovo uspostaviti potpunu kontrolu nad selom.

U obavljanju zadataka Pero je dobre saradnike imao u tadašnjim odbornicima: Đuri Stuparu, Miči Vranješiu i Zavisu Boškaniu. Njima su u tom svesrdno pomagali istaknuti članovi SKOJ-a: Milka Kovačević, Jelka Stupar, Perka Stupar, Boja Dragić, Duka Mrda, Dairiinlka Mrda, Mara Mrda — Perina sestra, Jovanka Kačar, Rosa Kačar, Perka Kačar, Milka Kačar - »Bika«, Ljubo Kačar, Boja Kačar — Radina, Stoj a Tesla, Stana Repac, Duka Repac, Milan Dragić i drugi.

Ovoj garnituri Skojevaca prethodila je jedna ranija grupa iz koje su mnogi otišli u jedinice NOV. Među njima ću spomenuti samo nekoliko imena: Savka Kovačević, Boško Mrda, Dušan Mrda, Milica Culibrk i drugi.

Neprijatelj je svim silama nastojao da slomi otpor i moral ovog naroda i omladine, ali mu to nije nikada pošlo za rukom.

Narod ovog sela ostao je jedinstven.

Kada je svome selu bio najpotrebniji, kada je slobodna teritorija bila velika i sloboda sve bliža, Pero je po zadatku Partije trebalo da ode na odgovorniju dužnost. U njegovoj 32. godini života neprijateljska ruka je ugasila život prvog čovjeka sela Lastve.

Jednog avgustovskog dana 1943. godine, dok se nalazio na svakodnevnom zadatku, grupa domaćih izdajnika

dočekala je Peru u zasjedi i sa dva metka smrtno ga pogodila i prekratila mu život.

Dok se Pero borio sa smrću, četnici su doveli njegovog vezanog oca i majku i maltretirali ih nad tijelom mrtvog sina.

I u ovim teškim danima, narod ovog sela došao je da oda poštu svom mrtvom drugu, ali su ih neprijateljski elementi rastjerali, ne dozvoljavajući im da sahrane druga.

Tako je tragično završio život najomiljenijeg čovjeka u ovom selu. Narod se sa još većom mržnjom bacio na izdajnike i okupatore.

To je, upratko zabilježeno, bio životni put jednog od najistaknutijih ljudi iz ovog malog sela. Ništa manji udio nije ni njegovih mnogih drugova koji su se otisnuli u sastave naših proslavljenih krajiških brigada, do oslobođenja naše domovine. Mnogi se nisu ni vratili sa borbenog puta, a oni koji se vratiše osjećaju se dužni da evociraju uspomene na svoje mrtve drugove, jer jedino na taj način mogu da im se oduže za ono što učiniše.

RAŽANJ

General Maklin i Randolf čerčil spustiše se padobranom u blizinu Bosanskog Petrovca. Dočekao ih je komandant korpusa Slavko Rodić.

čerčilu se dosta kasno otvorio padobran, pa umalo da se nije nasadio na jednu telefonsku banderu.

Ilija Balaban, komandant Petrovačkog bataljona, koji se tu zadesio, ne znajući da čerčil govori srpskohrvatski, reče: »Malo je falilo da se nabije kao vo na ražanj«, na što će Čerčil: »Ali, ličio bih na ovolikom stubu kao zec na ražnju, a ne kao vo«.

DUŠAN KNEŽEVIĆ

OMLADINSKA RADNA AKCIJA U SELU ORASCU

Mnogo je rečeno i napisano o omladinskim radnim akcijama u Bosanskoj krajini u toku NOB. Posebno se mnogo pisalo o sakupljanju ljetine u Saničkoj dolini ispred samih neprijateljskih položaja. Ali malo ko zna nešto više o radnoj akciji omladinskih brigada vođeničke, kmjeuške i vakufske opštine u proljeće i ljeto 1942. godine. Akcija je izvedena u selu Orašcu koji leži na putu između Kulen-Vakufa i Bihaća u prekrasnoj dolini rijeke Une. To je bogata i plodna zemlja što se prostire neposredno uz rijeku. ■/

U selu je živjelo uglavnom muslimansko stanovništvo. U burnim danima ustanka 1941. godine mještani su pobjegli u Bihać, a selo je spaljeno i gotovo do temelja porušeno. Ostala je neobrađena plodna zemlja. Zato je Sreski narodni odbor preduzeo mjere da svaki metar orašaćke zemlje bude obrađen. Na tim plodnim njivama pretežno je sijan kukuruz. Omladinske organizacije uzele su na sebe zadatak da ta polja zasiju kukuruzom, okopaju ga i uredе. Za takav veliki posao nije bilo dovoljno omladine u vakufskoj opštini, pa je trebalo angažovati omladinu i iz ostalih opština. Sreski komitet SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu je zato donio odluku da se u vođeničkoj i krnjeuškoj opštini formiraju radne brigade za pomoć omladini vakufske opštine u izvođenju ovih radova. Bila je formirana jedna brigada i to od suvajske, skakavačke i vođeničke omladine, druga brigada od kmjeuške i omladine ostalih sela oko Krnjeuše.

Bio sam određen za rukovodioca ove akcije. Prva akcija okopavan ja kukuruza izvedena je koncem maja, a druga nešto docnije. U akciji je učestvovalo nekoliko stotina omladinaca i omladinki. Prevoz omladine konjskim zapregama organizovali su narodnooslobodilački odbori. Svaka kolona imala je svoga rukovodioca i svoju crvenu zastavu. Omladina sela Prkosa, Oraškog Brda, Malih i Velikih Stijenjana dolazila je pješke na akciju.

Prvi dolazak vođeničke i kmjeuške brigade omladina i stanovništvo vakufske opštine svečano su dočekali. Bio je to veoma srdačan susret, jer je to ujedno bio i prvi susret petrovačke sa vakufskom omladinom. Doček je organizovan na samom ulazu u selo Rajinovac. Omladinu petrovačke i krnjeuške opštine pozdravio je Nikola Majstorović, zaželivši joj uspjeh u izvršavanju zadatka. Na pozdrav je odgovorio Sava Miljuš, omladinski rukovodilac vođeničke opštine. Poslije ovog susreta, svrstana u kolone i izmiješana pod crvenim zastavama, omladina se uputila u jedan šumarak u selu Orašcu. Ovdje je bio određen logor pod vedrim nebom. Gorjele su logorske vatre i čitavu noć orila se pjesma. Iste večeri održali smo i politički zbor na kojem smo govorili Momčilo Jakšić, Savica Miljuš i ja.

Osvanuo je divan i vedar proljetni dan. Brigade su se uputile na njive na kojima su se ocrtavali redovi izniklih kukuruza. Rasporedili smo brigade i svaka je svoju crvenu zastavu pobila u zemlju ispred sebe na kraju njive koju je okopavala. Počelo je takmičenje između brigada i pojedinaca. Nije se znalo za umor. Nije bilo počivanja. Ishranu brigada organizovao je NOO opštine Kulen-Vakuf, u zajednici sa seoskim NOO Rajinovac. Bilo je svega: mesa, pita, kolača, sira, kuvanih jaja i drugog. Okolni stanovnici dali su mnogo više hrane nego što je bilo potrebno.

U ovoj akciji su učestvovali i pioniri. Donosili su vodu brigadama.

Akcija se izvodila nedaleko od položaja jedinica NOV. No i pored toga, preduzeli smo mjere predostrožnosti i postavili osmatrače i izviđače na okolnim brdima kako

nas neprijatelj, a posebno neprijateljski avioni, ne bi mogli iznenaditi.

U toku večeri i noći, i pored napornog rada, omladina nije znala za umor. Uz logorske vatre pjevalo se i igralo neprekidno. Razne diletantske skupine prikazivale su skečeve i čitale borbene pjesme. Komandanti brigada su po nekoliko puta morali pozivati omladinu da pođe na spavanje, jer ujutro nas je ponovo očekivao naporan fizički rad.

Po uspješno obavljenoj akciji opet smo održali politički zbor, a onda se svrstali u kolone i pod crvenim zastavama krenuli u svoja sela.

Imao sam sreću da poslije rata posjetim ovo popaljeno selo. U njemu je do danas izgrađeno mnogo lijepih i prostranih kuća, uvedeno je električno osvjetljenje, podignuta škola i niz drugih objekata. Njegovi stanovnici su se odmah po oslobođenju vratili na svoja zgorišta i vrijednim rukama izgradili sebi domove i ponovo počeli da obrađuju svoju plodnu zemlju i voćnjake koji u izobilju rađaju plodove u prekrasnoj dolini Une.

NIJEMCI SVECI

Upita Pepa Komjen Trivu Tubića: »Kako si, Trivo?«

»Loše, druže Pepa. Došli partizani, došli radni dani--.

»A, šta ti to znači?« opet će Pepa.

»Eh, pa kad pitaš, druže Pepa, da ti kažem: Čim u Petrovac dođu Nijemci, odmah su i sveci, jer se ništa ne radi! Niko te nikuda ne upućuje niti te iko traži, a čim dođu partizani, odmah su nam radni dani.«

ANEKDOTE

DRAGICA SOVIC-KESIO

RASPLETENE KOSE

Uoči bitke za oslobođenje Bihaća, početkom novembra 1942. godine, bjelajska omladinska radna četa nalazila se na poslovima žetve i sabiranja voća i povrća u okolini Ključa i Sanice. U jednom predahu došla je u Bjelaj da se malo odmori, popravi obuću, odjeću, opere i okrpi, kao i da se spremi i toplija zimska odjeća, jer je već bilo zahladnilo. Po dolasku u selo, gdje smo se trebali odmarati nekoliko dana kod kuća, preneseno nam je od strane omladinskih radnika i drugih aktivista NOP-a da se moramo sakupiti već sljedećeg dana u selu Bjelaj, jer nas čekaju novi zadaci. Stigli smo na zakazano mjesto svi, kao da smo se odmarali deset — petnaest dana. Poslije našeg dolaska stigao je jedan bataljon Treće krajiške brigade, nastalo je opšte veselje. Pjesmi i igri nije bilo kraja, a narod je donosio i davao poklone svojoj vojsci. Nakon nekoliko sati partizani — proleterci se povukoše u svoj logor na odmor. Imali su četne sastanke, a i nas pozvaše na sastanak naše radne čete. Upoznali su nas da smo određeni da idemo kao podrška našim proleterima i borbama u borbama za oslobođenje Bihaća. Rečeno nam je da ćemo spremati i nositi hranu za borce, izvlačiti ranjenike, donositi municiju, granate i drugo. Pokret prema Bihaću zakazan je tokom noći. Zaista to je bio dirljiv događaj. Niko od naših drugova u četi nije kazao da ne može ići da nije spreman, iako smo bili juče stigli sa omladinske radne akcije iz ključko-saniokog područja.

Od naših omladinskih rukovodilaca čuli smo kako treba da se ponašamo i od kakve je vrijednosti ta akcija

po dalji razvoj naše narodnooslobodilačke borbe, za nasu slobodnu teritoriju i pobjedu nad neprijateljem. Sve je to kazivalo da će borba biti teška, naporna i da će biti dosta naših žrtava i ranjenika. Upravo je to kod nas omladine, a posebno ženske, stvaralo posebno sentimentalno raspoloženje. Duboko u duši počele smo da sažaljevamo svoje borce, naše miljenike i potpuno spontano, rekla bih, sve smo rasplele svoje kose, ono po narodnom običaju, kako je to prenošeno s koljena na koljeno, da se predstojećim borbama ne bi našim borcima zapleli puti. To su učinile sve djevojke, pa i žene koje su bile među njima. U tome nije bilo izuzetka, kose su raspletale i one sa predrasudama i one bez predrasuda. Na sebe nismo mislile, a naša zastava, koja se vila nad našom omladinskom radnom četom, izgledala nam je još veličanstvenija, veća, crvenija i draža.

Otpočela je borba za Bihać. Sa našom četom je krenula grupa seljaka sa kolima i zaprežnom stokom, kojom su rukovali Gojko Šašić i Đuro Kovačević. U njihovoj grupi je bilo nekoliko desetina kola i osamarenih konja. Prvi ranjenik koga smo svi poznavali, bio je vodnik jednog voda u Trećoj krajiškoj brigadi Dušan Miljević. On je bio iz našeg mjesta, pa smo ga zato posebno žalili. Bilo je i drugih ranjenika, neki su na putu umirali, a izvlačeni su i naši pali drugovi. Našu omladinu naročito je potresla vijest da je poginuo naš seljak Jovo Stupar — Caljuga. On je bio dobar borac i vrlo cijenjen među svojim drugovima i u narodu našeg kraja. Njegove posmrtno ostatke dovezli smo u naše selo, gdje je uz prisustvo sviju sahranjen na svečan način i odata mu je vojnička počast.

Teški su to bili dani. Teško je padala nama omladini i djevojkama pogibija naših drugova, ali svjesni smo bili da je tako moralo biti. Suze smo krili jedni od drugih, ali tugu na našim licima nismo mogli sakriti. Ipak i u takvim prilikama, duhoviti po prirodi, vedri i veseli ljudi su pomagali da se život nastavi normalno, svakako za one prilike.

Pošto je Bihać oslobođen, nastala je opet radost, sreća, raspoloženje i pjesma. Uzbudljivi su bili trenuci kada

su počele pristizati grupe žena i starijih ljudi, koji nisu mogli odoljeti da ne pođu prema Bihaću i čuju jesu li njihova djeca živa. Bilo je i onih koji su imali iz porodice po nekoliko članova. Neki su saznajući za tragediju, pogibiju ili teže ranjavanje svojih naglas kukali. Bilo je potresnih teških scena i događaja, ali ljudsko dostojanstvo i ponos bili su uvijek prisutni. Svakako svi smo se interesovali za protivničke gubitke, pa je bol na našoj strani bio time ublaživan. Osjećali smo da se primiče sloboda i da naša borba neće biti uzaludna, jer naše velike pobjede, kakva je bila oslobođenje Bihaća, bile su i garancija da smo neuništivi.

GLAD JE TEŽA OD USTAŠA

Početkom proljeća 1944. godine išao je Petrovački bataljon u ekonomsku akciju u jedno selo u blizini Bihaća. Od obavještajnog oficira bili su obaviješteni o jednom seljaku koji saraduje sa njemačkom i ustaškom vlašću, pa su u dogovoru sa odbornicima Narodnooslobodilačkog odbora bihaćkog sreza donijeli odluku da mu zaplijene volove.

Međutim, kada su partizani ušli u štalu da povedu vola i dok je vodni delegat pisao domaćinu priznanicu, vodnik je umjesto vola doveo jednog ustašu, koji se bio sakrio u štali u jaslama gdje je vo bio svezan.

Partizani oduševljeni hvatanjem ustaše zaboraviše na vola, a ikada je to vidio komandir čete Jovo Stupar, on reče borcima: »E, drugovi, eto vam sada ustaše pa se njemu smijte. Ja vam tvrdim da je glad teža od njega. Zbog toga niste smjeli ostaviti vola. Vo bi nam bio potrebniji i korisniji!«

dragan dukić

OMLADINSKA PETROVAČKA ČETA

Maja 1942. godine na teritoriji Bosanskog Petrovca narodnooslobodilački pokret se razbuktao svom žestinom.

Tih dana, pod parolom: »Sve za borbu, nacionalno oslobođenje i novo društveno uređenje«, gotovo u svim selima bosanskopetrovačkog sreza osjećala se veoma intenzivna politička aktivnost.

U cilju priprema omladine za predstojeće akcije, u svim selima na teritoriji Bosanskog Petrovca formirane su omladinske čete predvojničke Obuke na čijem su se čelu nalazili stari, već iskusni borci, dok su za komesare četa birani sekretari Skojevskih organizacija.

Svakodnevno, poslije napornog rada na poljima i njivama, komande četa su izvodile pred vojničku obuku sa omladinom i objašnjavale joj ciljeve borbe. Zahvaljujući ovome, svijest za borbu protiv okupatora kod omladine se širila velikom brzinom, a odmah zatim izražena je i spremnost velikog broja mladića i djevojaka da idu u borbu.

Upornost i odlučnost skojevaca da se bore za slobodu i bolju sutrašnjicu vrlo brzo je urodila plodom.

Naime, pošto su borci V krajiškog odreda u borbama sa Okupatorom zaplijenili velike količine oružja i municije, Staib ovog Odreda je odlučio da 20. juna 1942. godine naoruža najbolje omladince Petrovca i Drvara i da formira omladinski bataljon, bataljon »Radivoje Rodić«.

Odluka V krajiškog odreda sprovedena je preko Komande mjesta Bosanski Petrovac, odnosno preko Sreskog komiteta SKOJ za Bosanski Petrovac. Po selima iz već

formiranih omladinskih četa, izabrani su najbolji skojevci i upućeni u selo Suvaju radi formiranja Omladinske petrovačke partizanske čete.

Dvadesetog juna 1942. godine u gaju kod Suvajske crkve okupilo se preko 100 dobrovoljaca od 16 do 20 godina iz svih sela sa područja Bosanskog Petrovca, u želji da što prije dobiju oružje i da se uključe u borbene redove sa svojim starijim drugovima koji su bili na položajima Oko Sanice, Sanskog Mosta, Bosanske Krupe, Bosanskog Novog, Bihaća, Grahova i Glamoča.

Obučeni u razinovrsna odijela, mnogi bez kaputa, u crvenim, crnim i bijelim pršnjacima i majama, s cipelama, gumenjašima i oputašima, sa šarenim torbama u kojima se nalazio pšenični, ječmeni ili kukuruzni hljeb, slan ili neslan, omladinci — dobrovoljci sa područja bosanskopetrovačkog sreza, pjevali su partizanske pjesme.

Zvuci, omladini već dobro poznatih borbenih partizanskih pjesama: »Partizan sam tim se dičim«, »Goro, goro, prolistana, puna li si mladih partizana« i drugih odjekivali su Suvajom sve do trenutka kad je sekretar Sreskog komiteta SKOJ za Bosanski Petrovac Mile Trnjaković postrojio omladince. Atletski razvijen, obučen u novo somotsko odijelo, s crvenom košuljom, Mile je stao pred omladince i predao raport zamjeniku komandanta V krajiškog odreda NOV i POJ drugu Nikoli Karanoviću, rekavši mu: »Druže zamjeniče komandanta V krajiškog odreda, omladinci-dobrovoljci s područja sreza Bosanski Petrovac postrojani su za formiranje Omladinske partizanske čete«.

Zamjenik komandanta je pozdravio omladince borbenim pozdravom »Smrt fašizmu«, a mi smo mu odgovorili »Sloboda narodu«, a zatim je odredio za vršioce dužnosti komandira čete Danu Vukelića — komandira Omladinske čete iz Bjelaja, a za komesara Milu Tmjakovića.

Istog dana krenuli smo iz sela Suvaja preko Marjanovića Dola i Grmeča do sela Benakovca. Tu smo večerali i zanoćili.

Sutradan, naoružani smo s tri puškomitraljeza, Savo Lukač i Pero Kalaba dobili su proškomitraljeze »brno«,

a ja sam dobio puškomitraljez talijanskog porijekla i puškama jugoslovenskog, njemačkog i talijanskog porijekla.

Tako naoružani krenuli smo preko Risovca, Krnjeuše, Brestovca i Vodenice natrag u Suvaju. Marš u dužini od oko 80 kilometara preko bespuća Grmeča izvršen je bez ikakvih teškoća i umora. Sve su to bili mladići do 20 godina, zdravi i jaki, puni snage i energije, spremni da izvrše svaki borbeni zadatak. Disciplina, drugarstvo, međusobno poštovanje bili su na visini. Djelovali smo kao jedno tijelo.

Ceta je logorovala nekoliko dana u Suvaji i izvodila obuku u Pećančevim gajevima. Jednog dana nas je obišao komesar V krajiškog odreda Ilija Došen i tom prilikom nas upoznao s vojno-političkom situacijom u svijetu i kod nas. Tom prilikom istakao je da se mora posvetiti posebna pažnja obuci omladinaca kako bi sa manje žrtava mogli da tučemo neprijatelja.

Da bi ravnomjerno opteretili i druga sela u pogledu ishrane, prebacili smo se iz Suvaje u Medeno Polje, kod kuća Rakića, i tu smo nekoliko dana logorovali.

Svakodnevno smo izvodili intenzivnu obuku na Čučevu, na livadi Miloša Kesića. On nas je odveo na samo uzvišenje i rekao: »Djeco moja, gazite je. Tu ima gromila i šume, učite se ratovati kako bi u borbi sačuvali svoje glave, a što više uništili neprijateljskih vojnika. Glavno je da pobijedimo i da ostanemo živi. Biće onda livada i sijena«.

Od Komande Cete bio sam određen za vršioca dužnosti zamjenika komandira Cete.

Jednog dana poveo sam Cetu od pojate Rakića na zanimanje. U obilazak Čete tada je stigao drug Nikola Kotle, zamjenik komesara V krajiškog odreda. Pratio je moj rad i komandovanje.

Upravo zbog njegovog prisustva, uplašio sam se i zbnurio, tako da nisam mogao da pravilno komandujem. Naime, Četa je stigla do jedne struge, a ja nisam komandovao »stoj« i, gotovo pola čete je preskočilo strugu.

Kotle je komandovao »stoj«, pozvao me i rekao: »Moj mladiću, ne znaš ti komandovati tom Četom«.

Da bi me opravdao, Jovo Kačar je dobio iz stroja: »I ovo je obuka«, a zatim dodao kako će me odvesti u Mrkića dolinu i naučiti da komandujem.

Pored vojne Obuke, svaki dan je držana i politička nastava. Komesar Trnjaković nam je objašnjavao liniju Partije i značaj revolucije.

Upravo u to vrijeme u selu Smoljane, taonije u zaseocima Marjanovića Dolu i na Skakvacu, na južnim padinama Grmeča, pojavila se četnička banda.

Prebacili smo se iz Medenog Polja u Krnju Jelu i tu zalogorovali. Preko noći postavljali smo patrole i zasjede četničkoj bandi na putevima koji vode sa Grmeča, preko Marjanovića Dola i Skakavca do Smoljane. Preko dana izvodili smo redovnu obuku.

Narod partizanskih sela Suvaje, Smoljane i Medenog Polja primio nas je kao svoju djecu. Nismo imali brdskih kazana, porcija, čaturica za vodu. Ali, narod je imao kotlove, zdjele, kašike, lončice za vodu, hljeb, janjce, goveda. Imali smo to i mi. Narod nam je to s puno pažnje, dobrovoljno i s iskrenim osjećanjem, donosio i poklanjao, davao.

Na časovima političke nastave sekretar Opštinskog komiteta SKOJ Smoljane, Vlado Kecman držao nam je predavanja o tome kako će u novoj Jugoslaviji biti traktora, kombajna, kamiona, novih cesta i pruga, velikih gradova i tvornica. Govorio nam je i o ofanzivi Crvene armije koja prelazi u strahovite napade na neprijatelja itd.

Od Komande V krajiškog odreda NOV i POJ dobili smo zadatak da petog avgusta 1942. godine krenemo na borbene položaje oko Bihaća. Ova vijest primljena je s velikim zadovoljstvom kod svih boraca Omladinske čete, jer smo bili svjesni da se samo oružanom borbom može doći do pobjede. Svjesni smo bili i naših mladalačkih želja da zarobimo vojnička odijela, opasač, pištolj, puškomitraljez i da postanemo pravi partizani i da se kao takvi pojavimo jednog dana u svom selu.

Put od Smoljane do Račića, u dužini od oko 50 kilometara, prešli za nepunih sedam sati. Nismo osjećali nikakav umor niti bilo kakve teškoće. Putem smo pjevali partizanske pjesme, a harmonikaš Dule Ilić, tako reći,

nije prestajao da svira na svojim usnim harmonikama.

Prošli smo kroz napušteni Ripač i zanoćili u selu Račiću, kod kuće Kužetovih, na malom uzvišenju neposredno uz Unu.

Sutradan, komesar Trnjaković nam je rekao da odlazi u Drvar na savjetovanje. Otišao je i više se nije vratio u Cetu. Na intervenciju Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac ostao je na dužnosti u Sreskom komitetu SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu.

Za komandira Čete došao je iskusni i prekaljeni borac iz Vakufske partizanske čete Dragan Čiča, a za komesara Milan Cup. Istovremeno za vodnike vodova postavljeni su Drago Kačar i Đuro Banjac.

Borci Omladinske petrovačke čete raspoređeni su na položaje prema Golubiću i Bihaću, na desnoj obali Une, u selima Račić, Pritoka i Bijelo Brdo.

Naš zadatak je bio da porušimo željezničku prugu koja ide od Bihaća dolinom Une prema Martin-Brodu i Kninu i da spriječimo prodor ustaša iz Golubića i Bihaća cestom prema Bosanskom Petrovcu i Ripaču, odnosno da im ne dozvolimo prelaz iz njihovog uporišta u Golubiću prema Pritoki i Račiću.

Osim toga, naređeno nam je da zaštitimo omladinu sela istočno od Bihaća koja je žnjela pšenicu na desnoj obali Une. Ovaj zadatak obavljali smo u sađejstvu s Drvarskom omladinskom četom koja je držala položaje na Grabežu i Hrgaru.

Svake noći dva voda naše Čete bila su isturena na položajima prema selu Pritoki, na kosi u visini Golubića u svrhu Obezibjeđenja naše Čete, dok je treći vod bio na deisnoj obali Une, zajedno s mitraljeskim odjeljenjem u Račiću, gdje je bio logor Čete. Osim ovih obezibjeđenja, duž pruge i ceste prema Bihaću, stalno su bdile patrole, dok su se ostali borci odmarali u slami pored kuće Bupal ovih, gdje su narod i omladina vršili pšenicu.

Tih dana boravka u Račiću, Jovo Kačar je bio četni miljenik. Naime, ovaj borac Omladinske petrovačke čete uvijek bi ponešto izveo što bi nasmijalo gol obrade mladiće. Upravo zbog toga svi smo ga mnogo voljeli.

Za nepunih petnaest dana ostali smo bez dva komandira: Dragana Čiče i Milana Stojkovića.

Dragan Čiča je bio odvažan, neposredan, uporan i vrijedan komandir Čete. Imao je strpljenja za svakog borca, našao je uvijek vremena da s nama popriča, da prenese stečeno ratno iskustvo na svakog borca Čete. Posebno su ga privlačili puškomitraljesci, jer je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i sam bio puškomitraljezac.

Svake noći obilazio je borce na položajima, davao im uputstva kako da osmatraju i gađaju u slučaju pojave neprijatelja.

Jedne večeri naredio je borcima da noću nikoga ne zaustavljaju nego da ako nekog primijete iz pravca Bihaća ili Golubića, pucaju.

Tog nesretnog 15. avgusta 1942. godine, kad je komandir Čete Dragan Čiča obilazio položaj, na samoj pruži između Golubića i Bubalove kuće u selu Pritoka nalazio se Savo Lukač, puškomitraljezac sa svojim pomoćnikom.

Čiča je išao prugom od Bihaća. Kad je puškomitraljezac Lukač primijetio da se prugom kreće neko nepoznato lice, izvršavajući naređenje komandira, opalio je nekoliko metaka iz puškomitraljeza. Tri metka pogodila su Čičine noge.

Rafal puškomitraljeza uzbudio je čitavu Četu. Poskakali smo i za tili čas već smo bili na licu mjesta gdje smo pored ranjenog komandira zatekli Lukača. Plakao je i govorio: »Ranio sam komandira, požurite!«

S nama je dotrčao i komesar Čup, previli smo ranjenika i na zaprežnim kolima uputili ga u bolnicu u Podgrmeč. Međutim, sve je to bilo sporo. I daleko. Zbog velikog izliva krvi, Čiča je na putu podlegao.

Svi smo bili nesretni zbog pogibije našeg komandira.

Posebno je bio utučen Savo Lukač, koji se nije mogao smiriti od bola i tuge za izgubljenim komandirrom. Pošto mi je Savo bio Odličan drug, od komesara Čupa dobio sam zadatak da na njega pazim i da ga pokušam smiriti.

Izvanredna ličnost, rekao bih posebno poglavlje naše Omladinske čete, bio je komesar Milan Čup. Čovjek izvanredne snage, odličan komunista, djelovao je na ljude

ubjedljivo tako da je i svaki kukavica uz njega postajao hrabar borac.

Uvijek je preduzimao veoma delikatne i opasne akcije, akcije koje su bile prosto nevjerojatne. Obično bi pozvao nas puškom itralj esce i rekao: »Duka, Kačo i Lukač, idemo da malo zafrkavamo ustaše«.

Jednoga dana krenuli smo desnom obalom Une kroz kukuruze, pored samog Golubića. Komesar nam je naredio da legnemo i da se maskiramo, normalno uvijek spremni na gotovs. On je, onako u košulji, gologlav, s pištoljem u ruci, stao na samu obalu i počeo dozivati ustaše: »O, ustaše. Dođite na obalu da pregovaramo!«

Na njegov poziv ustaše su se razbježale po zaklonima ,na lijevoj obali Une, na rastojanju od oko 300 metara. Budno smo pratili sve što se dešava, spremni da odmah intervenišemo ako bi neko od ustaša pokušao da puca u komesara.

Hvatala je i nas panika. Upozoravali smo Čupa da legne, a on bi nam odgovorio: »Ne smiju oni gađati u nas. Kukavice su to«.

Ponovo bi ga upozoravali da se skloni, jer smo strahovali da neko od ustaša ne opali iza nekog žbuna ili zaklona, a da ga mi ne primijetimo. Komesar se nije obazirao na ta naša upozorenja. Nastavio bi i dalje da doziva ustaše.

Za vrijeme zatišja između ovih poziva, ustaše su pro našle najhrabrijeg civila i poslale ga da pregovara sa komesarom. Civil je izašao ispred kuća i pitao: »Ko si ti bolan, što zovikaš na teferič?«

Komesar bi mu odgovorio da su ga poslali partizani da pregovara sa ustaškim starješinama.

Civil je odgovorio: »Bolan, kad si ti partizanski komandant, hoćete li vi nama dozvoliti da sabiramo ljetinu na toj strani, to je, bolan, naša zemlja«.

Komesar mu je rekao: »Mi ćemo vama to dozvoliti, ali prenesi ustašama da i oni dozvole našem narodu da diže ljetinu na toj strani. I, reci im da ne pucaju u naš narod«.

Razgovor između civila i komesara trajao je čitavih petnaest minuta i na kraju je dogovoreno da se pregovori

nastave sutradan. Ali, da i ustaški satnik njima prisustvuje.

-Slušao sam razgovor i, videći da od toga neće ništa biti, upitao sam komesara mogu li da »islkinem civila«. Komesar mi je to izričito zabranio i rekao da time ništa neću postići.

Sutradan, komesar nas je ponovo pozvao da krenemo na razgovore.

Pošli smo i kad smo stigli do Une, potrčali smo kroz kukuruz, i ne čekajući nikakvo naređenje, osuli iz puškomitraljeza po ustašama koji su bili u Golubiću.

Odgovorili su rafalima iz puškomitraljeza i vatrom iz pušaka. Očigledno došli su da s nama pregovaraju kroz mitraljeske i puščane cijevi.

Izvukli smo se bez gubitaka. Skupili smo se ponovo kod željezničke pruge u selu Pritoci.

Komesar nas je grdio što smo otvarali vatru bez njegovog naređenja jer je on želio da namami ustaše, odnosno da ih izvuče iz kuća i rovova, pa da onda svi raspalimo po njima. Pravdali smo se da smo to učinili zbog njega, jer nismo željeli da on ide u stojećem stavu prema njima.

Poslije Dragana Čiče, za komandira Čete došao je Milan Stojković. Njegovom dolasku smo se svi obrađovali. Donio nam je titovke, pantalone i bluze od štofa koje su zarobljene prilikom oslobođenja Bosanskog Petrovca.

Stojković je bio srednjeg rasta, nevjerovatno brz i okretan, inteligentan i pedantan kao starješina.

Njegovim dolaskom za komandira Čete ponovo smo se osjetili kao pravi vojnici. Prilazio je svakom borcu, popravljao na njemu odijelo, opasač, fišeklije, pokazao kako se sve to pravilno nosi, Odlično je poznavao vojnu obuku i to svoje znanje prenosio na svakog borca. Bili smo oduševljeni načinom na koji nam je pokazivao kako se razni predmeti na zemlji mogu koristiti kao zakloni i kako se, prebacivanjem u pokretu, može gađati neprijatelj. Izvanredno je komandovao.

U saidjejsfcvu s III krajiškom brigadom, koja je napadala Ostrožac i Cazinsku krajinu, do/bili smo zadatak da sa Drvarskom omladinskom četom napadnemo ustaško uporište Spahići.

Komandir Stojković i komesar Cup krenuli su 2. septembra 1942. godine u izviđanje ovog ustaškog uporišta, jer teren niisu dobro poznavali.

Kad su stigli u neposrednu blizinu sela, obojica su stali.

Komandir Stojković je rekao komesaru da ise sagne, a sam se zaklonio za jedan plot. Čup nije htio da poslušā. Ustaše su ga primijetile i sa jednog ogromnog oraha, gdje su bili sakriveni, počeli su da gađaju. Međutim, pogodili su komandira Stojkovića pravo u grudi i ovaj je pao. Ostao je na mjestu mrtav.

Komesar se vratio u Četu i tužnim glasom nam saopštio da je komandir poginuo. Ta vijest nas je sve razalostila. Poginuo je borac i komandir kojeg smo zaista svi cijenili i voljeli.

Za nekoliko minuta razvili smo se u strijelce i na komandu komesara Čupa upali u selo Spahići. Ustaše se nisu ni branile. Zajedno s narodom povukli su se prema Uni.

Tijelo poginulog komandira Milana Stojkovića uputili smo u njegovo rodno mjesto Vedro Polje gdje je sahranjen.

Iz Spahića Četa je prebačena na položaj iznad sela Vinice. Dobili smo zadatak da spriječimo prodor ustaša prema Grabežu i Hrgaru.

Čitave noći ustaše su puokarale, pribojavale su nas se. Mi smo, opet, svakog časa očekivali njihov napad.

Ujutro, videći da ne napadaju, gotovo svi smo pospali. Zaspao sam i ja. Pored sébe sam ostavio svoj puškomitral'jez.

Kad sam se probudio, mog puškomitr aljeza nije bilo pored mene. Ustao sam k'o oparen. Potrčao lijevo i desno. Puškomitraljeza nigdje.

Najednom sam, niz jednu padinu, primijetio nekog starca koji je mojim puškomitr al jezom gurao kravu.

Potrčao sam za njim. Stigao ga i oteo mu puškomitraljez. Istovremeno počeo sam da budim moje borce. Hodaćući tako po položaju i budeći borce, ugledao sam na daljini od oko 300 metara crni gusti streljački stroj. Ustaše u crnim odijelima, polagano su se približavale našem položaju. Istog momenta komesar Cup je komandovao »Ustaše, brza paljba«.

I s jedne i s druge strane zatreštala je vatra. Golobradi i sanjivi mladići brzo su se snašli. Istina bilo je izvjesnog lutanja i nezgoda, ali sve je to ispravila »Ibreda« iskusnog i hrabrog Dušana Rofčevića koja je kosila po ustaškom stroju. Međutim, bodreni s lijeve strane Une, s koje se tako reći vidio svaki naš borac, ustaše su navalile u još silovitijem jurišu. Pod zaštitom Dušanove »brede« — povlačili smo se.

U odstupanju primijetio sam da nema mog školskog druga, maloljetnog Milana Morače. Drugovi su mi dovikivali da je ranjen.

Osjećaj ljubavi prema drugu bio je jači od svega. Vratio sam se nazad i ugledao Milana gdje nepomično leži u svom zaklonu. Ustaše kreću prema njemu.

Počeo sam da ga zovem. On se nije odazivao. Osuo sam iz puškomitraljeza po ustašama, onako u pokretu, i dotrčao do Milana. Ležao je i dalje nepomično i — spavao, kao da ga ništa nije briga.

Izderao sam se: »Ustaše su na domaku«.

S druge strane, ustaški zlikovci su vikali: »Predajte se«.

Obojica smo osuli po ustašama. Padali su kao pokošeno sijeno. Pod zaštitom drugova Kačara, Lukača, Jovanovića i drugih uspjeli smo da se izvučemo.

U pomoć nam je stigao i mitraljeski vod omladinskog bataljona »Radivoje Rodić« kojim je komandovao Sajo Grbić.

Prodor ustaša bio je zaustavljen. Nisu mogli prema Grabežu i Hrgaru. Zadatak je uspješno izvršen, a da nismo imali gubitaka.

Poslije ovih borbi naša Četa je ušla u sastav III krajiške brigade. Bilo je to u selu Jalašinovcu 10. septembra 1942. godine.

Milan Morača, kome sam spasio život, uzvratio mi je kasnije istom drugarskom ljubavi. Naime, kada sam kao puškomitraljezac Druge čete Prvog bataljona III krajiške brigade teško ranjen kod Teslica, upućen sam, zajedno s ostalim ranjenicima; u Bosanski Petrovac na liječenje.

Međutim, 25. decembra 1942. godine ostavljen sam kao težak ranjenik u četničkom selu Lipijani kod Kotor-Varoši. Kolona ranjenika bila je dva sata ispred mene. Kada je Milan Morača primijetio da nema mene u koloni, Okrenuo se i odjahao nazad u pravcu Lipljana. Pronašao me i tako mi spasio život.

*
**

Spisak boraca Omladinske petrovačke čete:

Iz sela Bravski Vaganac u Četi su bili: Vlado Kecman i Čedo Kecman.

Iz Bukovače: Dušan Kecman i Milan Morača.

Iz sela Bare: Jovo Kačar (umro u Čelarevu 1966), Drago Kačar, Uroš Nikić, Mirko Jovanović, Đuro Banjac, Milanko Srđić (poginuo na Sutjesci 1943.) i Milovan Banjac.

Iz sela Tuk-Dževar bili su: Rade Šljivar (poginuo 1944. kod Kalinovika), Svetozar Šljivar (poginuo u Bihaću 1942.) i Zivko Šljivar.

Iz Vedrog Polja: Milan Čup, narodni heroj (poginuo 1944. na Zec-planini kao komandant VII krajiške brigade), Milan Stojković (poginuo u Spahićima 1942. kao komandir Omladinske petrovačke čete), Dragan Dukić i Dušan Jovanić.

Iz Kolunića: Mile Trnjalković, prvi komesar Omladinske petrovačke čete, Pero Kalaba, Slavko i Savo Mrkić (obojica poginuli 1943. godine na Sutjesci), Mile Bursać, Žarko Boisičić, Jovo Kesić, Milorad Milj uš, Sretko Repija i Milanko Ralkić (poginuo kod Sinja 1943).

Iz sela Revenika: Rade Stupar (poginuo 1942. kod Teslica), Vico Dulkić, (poginuo 1943), Vitomir Debeljak (poginuo 1943. na Sutjesci).

Iz Medenog Polja: Savo Lukač, Simo Tubić (poginuo 1945. na Sremskom frontu kao komandir minobacačkog voda), Rade Basta (poginuo 1944. u Ličkim Osrecima), Zivko Krtinić (poginuo), Milan Šepa, Nikica Mirković (poginuo 1948. kao oficir UDB-e), Branko Ralkić, Pero Mirković (poginuo 1943. g. na Zelengori), Milorad Mirković i Sretko Mirković.

Iz sela Rašnovca bili su: Đuro Tankosić, Savo Kapečan (poginuo 1943. kod Sokoca), Bogdan Latinović, Pero Damjanović (poginuo 1943. na Sutjesci), Čedo Latinović, Dušan Rofčević i Drago Repija (poginuo 1944. na Tovarniku).

Iz Suvaje: Rade Grbić, Branko Pećanac (poginuo 1943. na Zelengori), Branko Radošević, Drago Grbić, Jovo Grubiša i Dušan Stupar (poginuo 1943. u Tesliću).

Iz sela Vodenica: Pero Rodić, Sretko Stupar (podlegao ranama u Centralnoj bolnici u Sandžaku), Bogdan Dragić (poginuo 1943. kod Govze) i Milanko Keikez.

Iz Smoljane: Milan Bucalo, Mile Miljević, Drago VukObrad (umro 1943. kao ranjenik u Centralnoj bolnici kod Konjica), Boško Mrda i Vid Mrda (poginuo kod Ubovića 1944).

Iz sela Skakavac: Mile Stupar (poginuo kao komandir voda na Fruškoj gori) i Stevo Stupar.

Iz Risovca: Dušan Ilić, Drago Kantar, Stojan Obradović (poginuo 1943. u Bugojnu) i Jovo Novaković.

Iz Knjeuše: Sveto Drinić i Nikola Atlagić (poginuo u borfbama za Bihać 1942), Jovo i Drago Radišić (obojsica poginula 1943. kod Teslica).

Iz sela Bjelaja bili su: Ilija Kerkez, Branko Ugrica (poginuo 1943. u Bugojnu), Đorđe Rakić, (poginuo 1943. kod Livna), Bogdan Ugrica, Rade Zorić (poginuo 1943. kod Livna) i Nikola Bijelić (poginuo 1943. kod Gornjeg Vakufa).

Iz Prkosa: Mićo Zorić, Đuro Zorić (poginuo 1943. na Sutjesci) i Petar Kreisoja.

Iz Oraškog Brda: Neđo Culibrk, Milan Läubuis (umro 1946), Nikola Drljača (poginuo 1943. kod Teslica) i Miladin Egelja (poginuo 1943. na Zečevom brdu).

Iz sela Vrtoča: Mićo Bates i Miladin Surla (poginuo u V neprijateljskoj ofanzi vi).

Iz sela Janjila: Bogdan Bijelić.

DOBAR I LOS POLAZNIK TEČAJA

U selu Brestovcu počeo tečaj za opismenjavanje. Tečajem je rukovodio jedan partizan, invalid iz Prve proleterske brigade.

Nakon izvjesnog vremena mladić se zagleda u jednu lijepu djevojku. Bilo mu je stalo do njenog aktivnog rada na tečaju. Međutim, ona nije dolazila redovno na nastavu.

Jedna starija žena, nimalo lijepa, redovno je dolazila na tečaj i nije skidala pogled sa rukovodioca. Stalno mu je postavljala pitanja, donosila mu hranu, nagovarala druge: »Treba našem uči, i hljeba, i mlijeka, neka ima«.

Jednog dana se završi nastava, a žena zaustavi mladića pa ostadoše sami u prostoriji. Pitala ga je nešto o slovima i riječima. U međuvremenu uđe na vrata ona djevojka i on je upita: »Je li djevojko, zašto ti ne dolaziš redovno na nastavu?«, na to će ona: »Druže, nećeš mi vjerovati, ali ne mogu gledati u te kuke i zavrtnje što ih zovete slovima i brojevima, pa po noći ne mogu da spavam. Čim zaklopim oči da bih spavala sve mi pred očima igraju, pa sam čitavu noć k'o luda«.

Na to će starija žena: »E, da je meni, draga, tako. Kod mene je drugačije, druže učitelju. Ja opet nikako ne mogu da spavam, a ne mogu da zapamtim te kuke i brojeve, Čim oči zatvorim stalno mi, druže uči, tvoja slika pred očima, pa zato ni ja nikako ne spavam«.

HAJRO KAPETANOVIĆ

VELIKI LJUDI IZ MALOG PETROVCA

U ljeto 1939. godine putovao sam na fudbalsku utakmicu za Drvar, u kamionu, sa igračima nogometnog kluba »Bratsvo« iiz Bosanske Krupe. Tada sam prvi put vidio Bosanski Petrovac. Tu smo se kratko vrijeme i zadržali. Prvi put sam prošao preko Riisovca kroz Grmeč, vidio Osječenicu, Oštrelj i druge okolne planine, ne predosjećajući da ću ja sva ta mjesta, puteve i planine, a posebno ljude koji žive u tom kraju i gradu vidjeti drugim vide-njem, prokrstariti uzduž i poprijeko, a sa mnogim Petrovčanima zajedno boriti se, ratovati i drugovati sve do današnjih dana.

A ipak, ja sam o Bosanskom Petrovcu znao mnogo toga ranije nego što sam tamo prvi put prošao kroz grad. O njemu su mi pričali đaci iiz Bosanskog Petrovca, koji su pohađali trgovačku akademiju u Banja Luci. Kad sam se upisao u Trgovačku akademiju, već je tu bio Petrovčanin Lazar Latinović koji je sa Ivicom Mažarom, Radom Vranješević, Vujom Oljačom i drugima bio poznat kao napredan đak. Lazo je kasnije otišao u Čehoslovačku na studije, ali je odmah iz Praga krenuo u Spani ju da se bori protiv Franka i njegovih fašista. Taj njegov odlazak u Spani ju imao je velikog odjeka kod nas đaka. Malo je bilo skupova da ga nismo sa simpatijama spominjali i pričali o njemu. Posebno nam je bilo drago što je Lazo u našoj školi bio đak.

ZdraVko Celar, Boro Kecman, Jovo Tortbica, Jovo Đuikić, Filip Đulkić i drugi bili su isto tako moji drugovi iz

škole. Od njih sam čuo za Medeno Polje, Suvaju, Vode-
nicu, za Osječenicu (gdje na vrhu raste bijeli cvijet po-
sebne ljepote — runolist koji su neki đaci donosili pre-
sovan u školskim knjigama), za Drinić, Bulkovaču, Smo-
ljanu. Sa Filipom Đufčićem iz Medenog Polja stanovao sam
zajedno godinu dana u Banja Luci.

*
**

Sa Zdravkom Čelarom sam se našao u Banja Luci
školske 1933/34. godine. On je bio drugi a ja prvi razred
Trgovačke akademije. Kako smo se upoznali tako smo od-
mah postali i bliski drugovi. Stvorilo se društvo od neko-
liko drugova koji su vrlo često bili zajedno. Zdravko, Mi-
lan Ličina (kakva sudbina, obadva su poginula od četnika
u Centralnoj Bosni, na mjestu vrlo blizu jedan do dru-
gog u istom mjesecu i iste godine i obojica su narodni he-
roji), Marko Boban, Avdo Bogunić, Bosa i Drago Sevo,
Nada Oljača, Ljubica Mrkonjić i još neki. To je bila om-
ladina uzavrele krvi, koja je marksizam i pripadništvo ko-
munističkom pokretu već od 1935/36. godine primila na
dah i sa svim svojim bićem bila spremna da se bori.

Zdravko je stanovao kod Damjanovića u Đurđevskom
Potoku. I ja sam jedno vrijeme tu bio s njime. Kasnije
sam otišao kod Tušinskih. To je kuća do kuće. Kod Tušin-
skih nas je bilo mnogo. Iz Bosanskog Novog bili su moj
brat Šemso, zatim Mustafa Falan, Suljo Kapetanović,
Ismet Čaušević, a iz Dobo ja Avdo Bogunić i Dušanić. Svi
smo bili đaci Trgovačke akademije. Kod nas je u to veliko
društvo koje se »zalogovalo« u dvije male sobice, dola-
zio često naš drug Zdravko.

Zdravko je bio istaknuta figura mladog revolucionara.
On se vrlo ozbiljno ponašao u društvu. Malo kad se on
glasno nasmijao. U kontaktu sa ljud'ma imao je uvijek
ozbiljan ali i blag smiješak na licu. Taj osmijeh i malo
spuštene trepavice dočekivale su svakog ko bi se sa Zdrav-
kom susretao u razgovoru, na političkim sastancima, na iz-
letima i u šetnji po gradu. Bio je dobar đak. Volio je mno-
go da čita. Ni je mnogo nosio školsike udžbenike u školu,
nego je više volio uzeti nekoliko teka zavijenih u rolnu

u koje bi pisao ono što je bilo potrebno za vrijeme nastave. Međutim „svaku dobru knjigu i nama je posuđivao na čitanje a nekima naturao da čitaju. Moglo bi se reći da je imao veliku želju, da njegovi drugovi koje on poznaje, što više čitaju. Tako se i stvorilo društvo koje je čitalo knjige, diskutovalo, raspravljalo o radu na školi, angažovalo se da se u školi razvije što veća aktivnost, provodilo se zajedno u raznim igrama i na izletima. Bili smo zato mnogo povezani. Svi smo uz to bili »tankih novčanika« pa smo se, kako nam se ukazivala mogućnost, međusobno novčano ispomagali. Nikad u tim računima nismo posebno zapisivali ko je kome šta više dao nego smo trošili vrlo često zajednički za najnužnije potrebe ono što smo imali.

Jednog dana Zdravko mi saopšti da ćemo zajedno ići na sastanak đaka komunista škole. Obradovao sam se ovom pozivu na sastanak. Do dugo u noć kad sam legao razmišljao sam o ovom pozivu. Rano ujutro krenuli smo na Suturliju. Zatekli smo već malo društvo. Bilo ih oko 15. Cijeli dan smo ostali na izletu i razgovarali. Održali smo sastanak i dogovorili se o radu u školi, o radu preko školskih ferija u zavičajnom mjestu i o tome šta ćemo uraditi i u sljedećoj školskoj godini.

Koliko je Zdravko bio poznat u školi, najbolje govori i to, da smo ga izabrali za predsjednika društva Ferijalnog saveza. Ova đачka organizacija bila je stalno pod našim političkim utjecajem i pored svih nastojanja nekih profesora i policije da nas onemoguće. Aktivnosti Ferijalnoga saveza upravo je drug Zdravko mnogo doprinio. Iz škole kad je otišao ostavio je za sobom duboki trag plodnog rada na širenju komunističkih ideja u školi i izvan škole, među omladinom, a mnogo je doprinio boljoj organizovanosti omladinskog pokreta na školi uonšte. Od tog vremena kad je otišao iz škole pa sve do ustanika 1941. godine nisam bio sa Zdravkom ali smo znali jedan o drugom preko drugih drugova i povremeno se javljali.

Godina 1941. Konac septembra. Ustanak na Podgrmeču već se počeo organizaciono sređivati. Krenuo sam sa Milanom Ličinom, Milanom Maleševićem „Radom Stuparom i drugim drugovima na sastanak u Gornje Petroviće

kod kuće Jovanke Kremeničke. Cilj sastanka je bio nova organizacija Krupsko-novske čete koju nam je na Podgrmeću ispred vojnog rukovodstva Bosanske krajine i Oblasnog komiteta KPJ prenio Osman Karabegović. Pored ostalog birao se štab čete, a po prvi put i zamjenik političkog komesara.

Kakvo iznenađenje! Kakva radost! Ushićen sam! Ugledao sam Zdravka sa vojnicima iz Vodenice. Četa ili odred kako se zvao — naoružani do zuba. Imaju puškomi trai jeze i jedan teški mitraljez. Zdravko je sa ovom četom već vodio borbe na Podgrmeću. Sada je došao sa svojom vojskom da sa nama porazgovara o vojnopolitičkoj situaciji. Povojničio se momčina. Baš mu je to lijepo stajalo i priličilo. A on, opet onakav kakav je bio i kad smo bili u Banja Luci, u školi, na Suturliji — srdačan, a i sam ovim sulsretom obradovan, srcem je iskazivao da mu je drago što smo se na ovakvom mjestu i zadatku zajedno sreli. A što se tiče njegove vojske, samo naoružanje boraca govori kako su se oni tukli i kakvi su to momci i junaci. Ispričao nam je odmah da su imali žestoke borbe sa ustašama koje su preko Risovca prodirale prema Bosanskom Petrovcu i da su se tu a i u drugim borbama naoružavali.

Svi smo bili radosni da smo se našli ponovo na istom frontu, da nismo iznevjerili naše ideje za koje smo se kao daoi opredijelili, da je eto došao onaj dan koji smo mi nestrpljivo očekivali. Mislim, da je od mnogih radosti koje čovjek doživljava u životu, ova posebno draga i nezaboravna, kada se u revoluciji nađeš po prvi put sa drugom sa kojim si se ranije spremao za ovaj događaj.

ONT'iko od nas nije mogao da pretpostavi, da je ovo bio i naš posljednji zajednički sastanak sa Zdravkom, posljednje viđenje. Bio sam još na Podgrmeću kad sam čuo strasnu, neočekivanu i tragičnu vijest da su Zdravka ubili četnici, izdajnici naroda, a da su Milana Ličinu isti ti razbojnici zaklali.

* *

Banja Luka. 15. septembar 1940. godine. Oblasna konferencija SKOJ-a za Bosansku krajinu. Preko 90 sfojev-

skih i partijskih rukovodilaca iz svih mjesta i gradova Bosanske krajine došlo je na konferenciju mladih komunista da razmijeni iskustva u radu i da se dogovori o sljedećim akcijama SKOJ-a. Mnoge drugove iz okolnih srezova i Banja Luke poznao sam i bilo mi je drago što smo se ponovo našli. Konferencija je počela u veoma velikom raspoloženju sviju prisutnih. Mnogi su bili impresionirani i uzbuđeni ovim skupom. Putovanje i dolazak na mjesto sastanka organizovano je tako da smo svi bili zadovoljni. Međutim, već u toku konferencije, zapravo u njenom prvom idi jelu došlo je do neočekivanog prepada 6—7 policijskih agenata radi čega smo morali da se ibez većih posljedica razidemo. I ako su agenti bili naoružani pištoljima, oni nisu smjeli direktni je da intervenišu jer su vidjeli veliki skup. Međutim, mi nismo odustali od nastavka rada. Konferenciju smo nastavili na veće u jednoj kući na Medreskom brodu kraj Vrbasa. Neke delegacije su, impresionirane upadom policijskih agenata ,otputovale prvim prevoznim sredstvom u svoj kraj. Međutim, pored drugih ostala je delegacija Bosanskog Petrovca. Znam da su u delegaciji bili Ilija Došen i Miloš Kecman - Vojsko. Tada sam ih prvi put upoznao. Kad je konferencija bila završena Ilija i ja ispratili smo naše drugove iz Novog i Vojsku Kecmana na stanicu, a mi smo otišli da tražimo ko-naka. Prenoćili smo u Vakufskom Hanu na govedarnici i tu smo još dugo razgovarali o svemu. Komentarisali smo i mnogo čega što je bilo na dnevnom redu Oblasne konferencije. Sprijateljili smo se tako da smo postali pravi drugovi.

Kako mi je bilo drago kad sam se u ratu prvi put sreo sa drugom Ilijom. Sreli smo se početkom februara 1942. godine u Bravsku kada smo pošli na Oblasnu konferenciju u Skender Vakuf. U tom hodu do Skender Vakufa obnovili smo staro drugarstvo iz Banja Luke. Tada je Ilija već bio istaknuti rukovodilac ustanka i on je odigrao veliku ulogu u bosansko-petrovačfeom kraju. Petrovački drugovi su jesen-zimu 1941. godine i u početku 1942. godine izvojevali konačnu političku bitku nad pojavama četništva i itali jamstva i vodili uspješne vojne akcije protiv ustaša i italijamskih fašista. Saznali smo za borbe u Koluniću gdje

su bile potučene i talijanske jedinice, a mislim, da me ne vara moje sjećanje, da je tada bio i ranjen u obje strane pluća drug Nikola Karano Vić iz italijanskog karabina. Ja Nikolu nisam poznavao, ali su mi Ilija i još drugi Petrovčani pričali o njemu i njegovom junaštvu, tako da sam ga mnogo zavolio i želio čim prije da ga vidim.

I kod Ilije, a i drugih drugova sa kojima smo zajedno išli na partijsku konferenciju izvivala je velika i neizmjerljiva snaga koja je ulijevala ipovjerenje, a koja je prije svega odražavala borbu naroda petrovačkog kraja koju je on vodio protiv neprijatelja i u kojoj se borbi već očeličio i ujedinio. Vidjelo se iz razgovora sa svim tim drugovima iz Bosanskog Petrovca, da su oni stekli veliko iskustvo kroz ove borbe i postali prekaljeni ratnici. Zato nije ni malo čudno što je Bosanski Petrovac od prvih dana naše revolucije bio nepresušno izvorište hrabrih boraca za partizanske odrede, za V KNOPO, proleterski bataljon, III krajišku proletersku brigadu i mnoge naše krajiške, a ne malo i za proleterske jedinice Srbije i Crne Gore. Nikad neću zaboraviti onaj optimizam drugova iz Petrovca koji sam i na licima njihovim osjećao i na djelu osjetio pri svakom susretu pa i ovom u Bravsku.

*
**

Ostala su mi mnoga sjećanja na boravak Kmjeuške čete na Podgrmeču koja je već s jeseni 1941. godine došla na sektor Bosanskog Novog i vodila uspješne borbe.

Prvi susret naroda novskog sreza sa borcima iz Kmjeuške čete bio je pun radosti i oduševljenja. Do dolaska ove čete na terenu je vodila oružane akcije samo Krup-siko-novska četa. Reorganizacijom vojnih jedinica stvorena je posebna Novska četa pa su sada ove dvije Bosansko-novska i Krnjeuška, nekad posebno, a nekad zajedno, vodile vrlo uspješne borbe na sektoru Bosanskog Novog. Seljaci su osjećali sada još mnogo veću sigurnost i garanciju da se neprijatelj pri njegovim pokušajima prodora uspješnije dočeka, ili zajedničkim snagama napada, naročito na komunikacijama. Posebno je zadovoljstvo kod

seljaka 'bilo što su oni vidjeli borce iz kraja u Ikojem isu već u (prvim danima ustanka vođene vrlo uspješne oružane akcije protiv veoma snažnih ustaško-domobranskih snaga. Znalo se za akciju u kojoj je prvi top zarobljen negdje na terenu između Krnjeuše i Vrtoča, a potom uskoro za uspješnu akciju blizu Petrovca gdje su pored ostalog zarobljene veće količine granata za taj top. Oni su čuli i posebno se radovali da su 'te granate sa Oštrelja tukle garnizon i neprijateljsku vojsku u Bos. Petrovcu. O ovim akcijama seljaci i borci Podgrmeča nebrojeno puta su pričavali ,nekim vijestima po malo nešto i dodavali, sami sebe kuražili ii radovali se. Sada kada su ti ratnici došli u Veliku Ruji'sku, Malu Rujišku, Čađavice, na Novsku planinu ,oni se i živom riječju uvjeravaju po ne znam koji put o svemu, što se na Bos. Petrovcu od ustanka do oktobra mjeseca dešavalo. Zato nije ni čudo što je te partizane, ratnike ,dočekala dobra trpeza i prava domaćinska brigada oko 'smještaja i ishrane Krnjeuške čete. Nama koji smo bili u ovom kraju ostaće neizbrisiva sjećanja na drugove Savu Batinicu, komesara čete, Ljubišu Čurguza, Rađivoja Rodića, koji je nešto kasnije došao u četnu, a znali smo još mnogo tih drugova čije likove ne zaboravljamo. Svo to gostoprimstvo i drugarstvo sei jauka novskog sreza, borci Krnjeuške čete vraćali su ljutim bitkama koje su skoro svakodnevno vodili sa ustašama i domobranima.

Sjećam se nekih akcija koje je ova četa izvodila sama ili u zajednici sa Novskom četom. Tako je Krnjeuška četa 4. decembra 1941. godine uz pomoć španskog borca Đure Kalca, podmetnuvši neeksplodiranu avionsku bombu, kao minu pod željezničke šine, srušila oklopni voz, uništila jedan vagon, a mislim da je pored poginulih neprijateljskih vojnika poginuo i neki zloglasni ustaša Himzo iz Bosanske Krupe. Te noći i dana i još jedan dan kasnije vodile su se vrlo oštre borbe. Iz Bos. Novog su bila poslana pojačanja ustaša i domobrana ,pa se borba vodila na vrlo širokom prostoru. Znam da je neprijatelj u ovoj akciji vrlo mnogo koristio minobacače protiv nas a kojima je rukovao neki bivši žandar Srbin, mislim da se zvao Tadić, pa je to još više ražestilo borce Krnjeuške čete jer su oni

već ranije čuli za tog izdajnika. Ja sam sve ove borbe posmatrao preko rijeke Une, na brdu više Stanić Polja u Baniji ,jer sam ise vraćao sa obavljenog zadatka nazad u Podgrmeč. Tako sam zbog ove akcije morao čekati tek treći mrak da bi se neopaženo preko Une, ceste i pruge, prebacio ponovo u Podgrmeč.

Kada se završio drugi omladinski vojnopolički kurs u Velikoj Rujiškoj, mi smo poslali u Krnjeušku četvu nekoliko omladinaca koji su, kao domaći mogli poslužiti za orijentaciju i biti pri ruci borcima i štabu Krnjeuske čete. Među ovim bili su Milan Stupar iz Velike Rujiške, Gojko Novaković iz Hašana i još neki. Oni su zajedno učestvovali sa ovom četom u noći 26. i 27. decembra, na katolički božić, u akciji na selo Gvozdansko u Baniji u kojima je bilo naoružanih ustaša. Borbe su bile vrlo oštre i teške jer su ustaše grčevito branile selo. Stanovnici sela su bili slavili božić i borci su pričali kako su ih zatekli pri praznovanju. U ovoj borbi ubijeno je nekoliko neprijateljskih vojnika a isto toliko i ranjeno. Bilo je i nekoliko slučajeva nepravilnog odnosa prema stanovništvu što su i sami borci Krnjeuške čete osudili. Te izgrede je bio počinio, koliko se sjećam ,neki Marko Sarač i još dva tri među njima. Iako su ustaše iz ovoga sela istjerane i imale izvjesne gubitke, i naše snage su imale gubitke. U ovoj akciji je poginuo krasi komunisti i neustrašiv komandant NOP odreda Dvora na Uni Vojo Strineka, a isto tako teško je ranjen bio i drug Čedo Borčić, politički komesar. Strineku sam ranije poznavao kao studenta i on je bio jedan od najistaknutijih i najodlučnijih boraca Banije. On se istakao posebno u vezi prve organizacije oružanog ustanka na Dvorskom srezu pa je stekao ogroman ugled u narodu. Zbog toga je njegova pogibija bila veliki gubitak za razvoj ustanka na Baniji.

Iznio bih još samo akciju Krnjeuške čete u drugoj polovini januara koju je ona zajedno sa Novljanima izvela na rušenju pruge i uništenju oklopnog voza, minama koje su bile odlično tempirane. Ustvari, miniran je bio i oštećen u isto vrijeme i jedan putnički voz ikoji je dolazio iz suprotnog pravca od Bosanske Krupe. Snijeg je bio napadao

i teško se kretalo. Učinci neprijatelja koji je bio prodirao u isuisret miniranim vozovima bili su zbog snijega mali. Borbe su trajale 2—3 dana i neprijatelj je imao gubitke, dok sa naše strane nije niko poginuo.

Zato je ovim junacima odata pažnja i poštovanje za njihovu nesebičnu borbu i solidarnost koju su oni pokazali zajedničkom borbom sa borcima Podgrmeča. Ovo priznanje izrečeno je na velikom zboru naroda u Čadavici na kojem su govorili drugovi Mladen Stojanović i Šefket Maglajić, a kojem su bili prisutni i borci Krnjeuške čete.

Akcija koje ćemo se sa teškim bolom sjećati i koja mi se posebno urezala kao neprijatno sjećanje bila je na selo Agiće. Tu su nama bili naneseni teški gubici. Poginulo je 9 boraca Krnjeuške i 2 borca Novske čete. Akcija je izvođena pod posebnim uslovima. Iako je obavještajac Hussein Dedić iz sela Dedita bio uoči akcije donio obavijest o dolasku brojnijih neprijateljskih snaga u Agiće, zatim o utvrđenom neprijatelju, ipak Komanda štaba bataljona nije pridavala punu važnost ovim podacima. Dogodilo se poslije toga da su borci jurišali kroz veliki snijeg na utvrđenog neprijatelja u školskoj zgradi zbog čega smo izgubili toliko drugova. Borbe su trajale bez uspjeha nekoliko sati. Među poginulim borcima bili su Radivoje Rodić, politički komesar III čete i istaknuti politički rukovodilac od Petrovca, te Stevo Ličina već do tada proslavljeni i neustrasivi borac Novske čete. Pogibijom svih ovih drugova nastala je velika žalost na Podgrmeču. Takva žalost bila je ranije samo onda kada je bio poginuo komandant Jelašinovačkog KNOP odreda Petar Škondrić. I danas kada ođete u novski dio podgrmečkog kraja ljudi koji su ostali živi, pričaće vam o ovoj tragičnoj bici i o borcima junacima koji su u jurišu hrabro izgubili živote.

O borbama, drugarstvu i mnogim vrlinama boraca Krnjeuške čete još bi se moglo mnogo toga napisati. Međutim, ako nekad budete prošli Podgrmečom, počev od kuće Vujatovića i kuće bake — naše majke Karanovičke, kraj Ličina i preko Jujine Glave i kroz Umičevića rijeku prema Vejinovićima, Oljačama, Čičama, ili Velikoj Rujiškoj, prema Stuparima, Drobcima, Karanima i Šaponji-

ma pa dalje sve seoskom džadom do planine Lisac, ugledaćete mnoge kuće koje su i tada postojale i ostale netaknute, nezapaljene — pomislite i na hrabre borce Krnjeuške čete koji su zajedno sa borcima Podgrmeča, a posebno borcima Bosansko-novske čete, vodili borbe sa neprijateljem i boreći se za slobodu naše zemlje, branili živote i domove ovog kraja. Za borca partizana koji je dobrovoljno pošao u oružanu borbu za slobodu i socijalnu pravdu, nema većeg zadovoljstva, ponosa i časti od onog da su oni u toj borbi štitili živote ljudi, žena, djece i staraca kao istinski narodni borci. Zato ih je narod volio i cijenio kao najrođeni je, zato su oni prirasli srcu isto onako kao i borci Novske čete, pa ih Podgrmeč neće i ne može nikad zaboraviti.

*

**

Moram pored dosad istaknutog reći, da je moje oduševljenje i veoma upečatljiv utisak posebno ostao na susret stotina i hiljada petrovačkih omladinaca i omladinki u Sanioi i na Paunovcu, Ključu, Krasuljama, Vojićima, Ramićima, Bajeru i drugim selima saničke žetve 1942. godine. Stizali su organizovani u čete i bataljone, sa zastavama; svaka četa je imala svoj aktiv SKOJ-a koji se u akcijama obnavljao i povećavao. Oni su kao u valovima stizali na žetvu i odmah se prihvaćali **Došla**. U to doba petrovački kraj nije bio tako opustošen pa se na odjeći nije tako osjećao pečat rata. Omladina, posebno djevojke bile su obučene u čiste bijele rupce, bluze i haljine. Iz daleka, kad su se nalazile na okupu u njivi, talasali su se ti bijeli rupci kao bijeli oblak u bistroj morskoj vodi u se-def astoj bijeloj boji.

Zadivljavao me je radni elan i masovna hrabrost i upornost ovih omladinaca. Prosto pred takvim raspoloženim i oduševljenim mlad'm svijetom nije bilo prepreka koje oni ne bi mogli savladati. I kako god su se oni bili razmetali i vješto baratali srpovima i drugim alatima po saničkoj dolini, isto tako njihove vrijedne ruke sabirale su žetvu svugdje gdje su ih zvali i trebali. Mobilnost je

zadivljavala. Gdje god su trebali raditi oni su poslije poziva mogli stići već za svega dva do tri dana.

I mobilnost na samom petrovačkom srezu bila je iistovetna. To najbolje dokazuje da je omladina Bos. Petrovca pod rukovodstvom Saveza komunističke omladine Jugoslavije bila odlično organizovana za radne akcije, jer je u svakom selu imala organizovane štabove omladinskih četa koji su svakodnevno bili na okupu.

U ovoj veličanstvenoj radnoj akciji ,koja je ustvari označavala i početak stvaranja pokreta radnih brigada u našoj zemlji upoznao sam mnogo novih drugova koji su organizovali žetvu ili vodili omladinu u konkretne akcije i imaju velike zasluge za postignute uspjehe. Među njima po aktivnosti sam naročito zapazio Jovu Kecmana - Sucu, sekretara SK KPJ, Miću Rakića ,sekretara OK SKOJ-a, Miloša Kecmana - Vojaku i Gojka Latinovića, predsjednika i potpredsjednika SNO-a. Nikad neću zaboraviti ljude kao što su Ilija Bursać, Vojo Banjac, Pero Kolundžija, Vlado Keoman, Vajan Ožegović, Mićo Rakić, Dara Novaković, Mile Trnjaković, Milka Solomun, Nikola Jel'čić, Mića Đukić, Mira Brkljač - Pavić, Smiljka Rodić, Nikica Novaković, Gojko Spegar, Mile Ćulibrk, Mile Plećaš, Gospava Pećanac i mnogi drugi iz Petrovca, zatim Zora Popović, Milka Tminić, Lazo Materić, Milan Petaković, Danica Materie, Marija Bursać, Brane Bosnić, Rajko Kukolj, Dragan Kecrnan, Mira Morača, Milan Bursać i mnogi drugi iz Drvara. U to vrijeme na čelu vojnih jedinica koje su obezbjeđivale žetvu bili su Milan Zorić, Gliša Raca i Jovo Medić, a kasnije Četvrta brigada sa Milutinom Moračom i Treća proleterska sa Nikolom Karanovićem.

Veličanstvena je bila smotra svih omladinaca u Vojnićima 16. avgusta 1942. godine. Ovaj susret bio je događaj za sebe, jer treba imati u vidu da je većina omladinaca pa i ljudi, do rata ,vrlo malo putovala iz svog u druge krajeve. Mnogima je, koji su tada bili na žetvi ,bilo to prvo veliko i dugo putovanje i prvo poznanstvo sa velikim brojem mladih -:z dragih krajeva. Oni su samo do tog susreta čuli jedni o drugima. A sada, kada su se bili okupili na smotri to je bilo nešto što se rijetko u životu do tada

doživjelo. Dolina pod planinom Šišom ključala je kao koptao i planatila od oduševljene omladine. Ta smotra, prvi put ovakova karaktera ,predstavlja je do tada neviđeni i neuobičajeni skup hrabrih omladinaca i omladinki koji su, već preplanulih lica, izvojevali do tada najveću ratnu, radnu, pobjedu. Nemoguće je opisati kakvo je bilo oduševljenje kada su se svi na jednom mjestu sastali. Tu se osvjedočeno ostvarilo pravo bratstvo i jedinstvo krajiške omladine. Ona je po svom političkom opredjeljenju i po svom neizmjernom htjenju sama sebe istakla sposobnom, da se bori na svim frontovima, na svakom mjestu i u svim prilikama ,dokazujući ,da je stasala za doba u kojem živi. A na tom zborištu herojske omladine Kraj ine mnogobrojna je bila svojim prisustvom i omladina Bosanskog Petrovca.

I kako su god ti omladinci bili ovdje u stroju i u kolu pod planinom Šišom, drugi dio omladine radio je u Podgrmeću u selima Zalinu, Pučenlku, Arapuši, Dubovicima, Jasenicima i dr. Znam, da je pored toga omladina organizovano radila u Kulen Vakufu, Krnjeuši i još nekim selima bosanskopetrovačkog sreza.

Prema tome ,može se sigurno tvrditi, da je sva omladina Bosanskog Petrovca bila svakodnevno angažovana u radnim akcijama ,a isto tako i na drugim poslovima. Njen drugi korak, pa i prirodan put, čak i prije nego se stasalo za vojsku, bio je dobrovoljni odlazak u partizanske odrede i brigade.

*
**

Istoričari koji budu pisali istoriju, moraće da potvrde činjenicu, da je naš narodnooslobodilački rat uključio, na dobrovoljnoj osnovi, takve ljudske i materijalne snage u našim krajevima kojima po intenzitetu i angažovanosti nema premca u našoj istoriji i koji sigurno prelaze sve okvire, čak teoretskih mogućnosti što jedna zemlja, jedan kraj kao što je Bosanska krajina, kao što je bio Bosanski Petrovac mogu da dadnu od sebe za pobjedu nad silama mraka i nasilja, za slobodu i bolji život naroda. Zaista je u toj našoj veličanstvenoj i teškoj borbi dato i ono što

ljudske pretpostavke nisu mogle ni zamisliti. Otuda i permanentnost borbe ,otuda opštenarodna podrška ,otuda onaj silni granitni moral ljudi koje nikakva sila nije mogla da slomi. Svakako, da je velilko preimućstvo u odoljevanju ne-daćama rata i u velikim našim pobjedama nad neprijate-ljem, bilo to, što je Bosanska krajina, što je Bos. Petro-vac ,imao masovnu, stopostotnu podršku omladine i što je upravo ta omladina nosila, podnijela, bez obzira na sve žrtve, najveće terete narodnooslobodilačkog rata.

Zato, kad god se spomene omladina Bos. Petrovca, osjetim najveće poštovanje i divljenje za ono što je ona dala u narodnooslobodilačkoj borbi.

SIGURNO JE SIGURNO

Komandir III čete Petrovačkog bataljona Stevo Vuč-ković – Čeva upita svog zamjenika Boška Sipku: »Zašto si, Boško, poslao za vođu patrole na izvidanje borca Iliju kad znaš da je on plašljiv?«

»Druže komandire, sigurno je sigurno. Ako bih poslao hrabrog, on ide i srlja, a naš Ili je plašljiv čovjek, pa on zato primijeti neprijatelja na dva do tri kilometra, a to je sigurnije.«

ANEKDOTE

GOJKO LATINOVIC
DRAGO STOJANOVIC

SMJEŠTAJ BOLNICA U RATNOJ 1942—1945.
GODINI NA SREZU BOSANSKI PETROVAC

U početku naše oružane borbe organizaciona struktura vojnog saniteta razvijala se gotovo uporedo sa formiranjem prvih partizanskih odreda. U tim fazama narodnooslobodilačkog rata naši gerilci i partizanski odredi sastojali su se iz mnogobrojnih četa koji su međusobno bili povezani.

Prvi oblici partizanskog ratovanja kao što je poznato, bili su najčešće iznenadni napadi na neprijateljske formacije, ili je neprijatelj dočekivan i -uništavan iz zasjede. Stoga je, zbog takvog načina ratovanja u početku bilo veoma malo ranjenika, kad ih je i bilo, njihove rane bile su uglavnom prouzrokovane lakim pješadijskim oružjem.

Nakon zauzimanja Drvara i drugih mjesta, u prvim danima ustanka u tom kraju odmah se pristupilo formiranju partizanske bolnice. Preuzeta je i kompletna civilna bolnica u kojoj su liječeni ranjeni i oboljeli borci, kako sa ovog tako i sa drugih područja na kojima su se vodile sve oštrije borbe sa neprijateljem.

Radom ove bolnice rukovodio je Dr Moni Levi. Stari iskusni komunist, prihvatio se posla u bolnici u kojoj je imao na raspolaganju i slijedeće ljekare: Dr Emesta, hirurga, zatim Dr Špicera, Dr Leonida Dkunskog i još jednog ljekara.

Bolnica, sa ukupno pet ljekara, liječila je borce sa područja Drvara, Grahova, Crnog Luga, Sajkovica, Srba

i Lapca, Petrovca, Kulen Vakufa, Glamoča i drugih krajeva iz Podgrmeča, Janja i Pljeve.

Do ulaska italijanskih trupa u Grahovo, kao i okupacijom drugih gradova u tom kraju, Drvarski ustanak je sve više privlačio narodne mase, ali je, takođe, bila uočena važnost i neophodnost ove bolnice jer se u njoj nisu liječili samo ranjeni borci, već i građanstvo iz ovih krajeva.

Pred Dr Levija je iskrsnuo čitav niz problema u vezi sa organizacijom liječenja boraca i građanstva koje je on, zahvaljujući svom velikom iskustvu i zavodjenju discipline u ratnim usi ovima, uspio da riješi. Međutim, ostali ljekari koji su bili na radu u toj bolnici, nisu bili oduševljeni opštenarodnim ustankom protiv okupatora i domaćih izdajnika, jer je on za njih došao sasvim neočekivano. Pretpostavlja se da su neki od njih čak željeli da pobjegnu sa svojih dužnosti iz straha za svoju ličnu bezbjednost. Tu je Dr Levi, kao upravnik partizanske bolnice u Drvaru, svojim ličnim angažovanjem i drugarskim odnosima prema potčinjenim ljekarima uspio da ih okupira u ovom humanom radu. Ljekari su davali zaista sve od sebe u vršenju ovog poziva.

U partizanskoj bolnici bilo je više bolničara i bolničarki, većina od njih bile su seljančice, koje su napustile svoje domove i javijale se dobrovoljno na rad u bolnicu. Svakako da je njihova pomoć ljekarima u liječenju i njezi ranjenika i drugih bolesnika bila od velike koristi.

Nakon okupacije Drvara i drugih mjesta u drvarskom okrugu nametnulo se delikatno pitanje: gdje liječiti ranjene borce, a da pri tome ne padnu u ruke italijanskim okupatorima?

Ovo pitanje nije bilo toliko aktuelno u toku zime, koliko u proljeće 1942. godine.

Pri procjeni vojno-političke situacije, tokom januara 1942. godine političko i vojno rukovodstvo ustanka u ovom kraju zauzelo je stav da se što oštrije i što žešće vode napadi protiv italijanskih okupatora, vojnih formacija, kvislinga Pavelića i četničkih odreda. Upravo zbog takvog beskompromisnog stava odlučeno je da se u Ataševcu

izgradi partizanska bolnica, čijoj se izgradnji prišlo u proljeće 1942. godine.

Za gradnju partizanske bolnice u Ataševcu korišćena je radna snaga iz okolnih sela u drvarskom okrugu. Prvi objekat bio je sagrađen od rezanih i tesanih brvana, koji su bili doneseni sa Klekovače. Podignuta su ukupno dva takva objekta, od kojih je jedan bio namješten za smještaj bolnice, a drugi za hranu i opremu.

U selu Mrđe kod Prekaje, podignut je jedan bolnički paviljon, a nešto kasnije u selu Sobatovcu, u opštini Smoljana sagrađen je još jedan objekat za partizansku bolnicu. Istovremeno pristupilo se izgradnji još dva paviljona u Slatini, kraj sela Drinića, kod Petrovca, i u Lastvama, opština Krnjeuša, takođe u blizini Petrovca. Svi navedeni objekti izgrađeni su u prvoj polovini 1942. godine i imali su zajedničke elemente: sagrađeni su od rezanih i tesanih brvana. Sve radove na ovim objektima izvodili su tesari i majstori iz obližnjih sela, na ičijem su se terenu i podizale bolničke građevine.

U ljeto 1942. godine, kad se plamen narodnooslobodilačke borbe sve više širio po Bosanskoj krajini pristupilo se formiranju krajiških brigada. Ove brigade, zajedno sa proletherskim i drugim udarnim jedinicama iz Srbije i Crne Gore, koje su stigle u Bosansku krajinu sa Vrhovnim štabom i drugom Titom na čelu, sve više su se približavale tipu regularne vojske, dobro naoružane i sposobne za najkрупnije vojne operacije. Tada su i stvorene velike oslobođene teritorije, a drvarski okrug, kao slobodna teritorija partizanske države, postaje i do kraja rata ostaje centar iz koga je drug Tito rukovodio cjelokupnom oružanom borbom u okupiranoj Jugoslaviji.

U odnosu na druga područja okupirane Jugoslavije, područje drvarskog okruga je bilo i dobro mjesto za organizaciju smještaja i ishrane ranjenih i oboljelih boraca, o čemu se neposredno brinuo Odsjek za sanitetsku službu pri Vrhovnom štabu kojim je rukovodio drug Dr Gojko Nikoliš.

Izgrađene partizanske bolnice u ovom području imale su posebnu specifičnost, prije svega zbog toga, što su građene duboko u šumama Grmeča i Klekovače. Mjere

predostrožnosti u izbom lokacije za njihovu gradnju pokazale su se potpuno opravdanim u pogledu njihovog potpunijeg obezbjeđenja od neprijatelja.

Ranjenici, koji su stizali sa položaja prvo su bili prebačeni dobrim komunikacijama najbliže što se moglo do hirurške bolnice, gdje je odmah vršena hirurška intervencija. Nakon toga, ranjenik bi se upućivao u šumske bolničke objekte na definitivni smještaj, gdje je mogao da bude liječen i njegovan od strane manje stručnog medicinskog osoblja.

Politički i vojni rukovodioci iz proleterskih jedinica, u svojim prvim susretima sa krajiškim drugovima preduzeli su sve potrebne mjere u pogledu rješavanju problema smještaja i ishrane ranjenih i oboljelih boraca. Oni su i odali veliko priznanje Krajišnicima na brizi i smještaju, a takođe i na izvanrednoj organizaciji rada koja je zaista funkcionisala uzorno.

Krajem avgusta 1942. godine u selu Driniću kod Bosanskog Petrovca bila je privremeno smještena Centralna bolnica pri Vrhovnom štabu NOVJ-e. Položaj bolnice bio je u mnogom otežan svakodnevnim prilivom novih ranjenika, tako da je ona u jednom trenutku imala oko 700 ranjenika i oboljelih boraca. Pred Krajišnike i drugove iz proleterskih jedinica sve više se nametao problem smještaja ovolikog broja ranjenika. Da bi se što uspješnije riješili problemi organizovani su mnogobrojni sastanci u vojnim i političkim štabovima i kod ustanova vojno-pozadinske vlasti u drvarskom okrugu. Kao rezultat toga uslijedilo je i obrazovanje Komande područja za drvarski okrug, čiji je zadatak bio da objedini rad svih komandi mjesta na ovom području, kao i nekih drugih poslova, uslovljenih dolaskom VŠ NOV i POJ na ovaj sektor. I ne samo pred ovu vojnu ustanovu, nego i pred sve druge vojne i političke strukture na okrugu, kao glavni zadatak bio je pitanje organizacije smještaja i ishrane u partizanskim bolnicama.

U tom periodu, ranjenici iz Centralne bolnice pri Vrhovnom štabu bili su privremeno smješteni u selu Driniću i bližoj okolini.

Na osnovu odluke i naređenja koja su kasnije uslijedila od strane Operativnog štaba za Bosansku krajinu, bolnice su morale biti smještene u šumi a novi objekti mogli su se graditi samo tamo gdje su već ranije bile smještene krajiške bolnice. Ovo radi toga što je to zahtijevala vojno-politička situacija u Bosanskoj krajini.

Svakako da je ova odluka predstavljala značajan korak, jer je komanda područja drvarskog okruga trebala da njome u svom mobilizacionom planu, angažuje preko hiljadu radnika koji će raditi na gradnji bolničkih paviljona. Odluka je donijeta krajem avgusta 1942. godine.

Da bi se izgradili svi bolnički paviljoni na predviđenim terenima, prije početka jesenjih kiša bilo je neophodno preduzeti čitav niz organizacionih mjera. Uslijedila su konkretna naređenja od Operativnog štaba za Bosansku krajinu, da Komandu područja drvarskog okruga, a odatle za sve komande mjesta u okrugu. Uporedo sa ovim, uslijedilo je i uputstvo Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, tada smještenog u Bosanskom Petrovcu, Okružnog komiteta za drvarski okrug i Okružnog komiteta KPJ za područje Ključ — Mrkonjić, po kome je u svim oslobođenim mjestima, trebalo odmah prikupiti što veći broj peći za grijanje bolničkih prostorija, zatim prikupiti što veći broj slamarica, madraca, kreveta i pokrivača iz oslobođenih gradova i drugih mjesta.

Da bi se ove mjere uspješno sprovele, Komanda područja prišla je razradi svojih planova za mobilizaciju radne snage. Narod sa ovog područja bio je upoznat sa ovim mjerama preko seoskih i gradskih konferencija koje su sproveli politički radnici. Prije ovih konferencija, bili su održavani sastanci u oslobođenim srezovima Drvara, Petrovca, Ključa i po drugim mjestima, gdje su uz prisustvo svih predstavnika opština, sekretara komiteta KPJ i SKOJ-a, komandanata mjesta, i drugih političkih i vojnih rukovodilaca utvrđeni mobilizacioni planovi za radnu snagu i za korišćenje transportnih sredstava i alata. Obrazovan je i Odbor za izgradnju bolničkih paviljona.

Devetnaestog septembra 1942. godine, u Drvaru, pod rukovodstvom tadašnjeg sekretara Okružnog komiteta KPJ za drvarski okrug, druga Rudi ja Kolaka, održan je

širi sastanak kome su prisustvovali sekretari i organizacioni sekretari sreskih komiteta KPJ za Drvar, Bosanski Petrovac i Grahovo. Sastanku su prisustvovali i predsjednici sreskih narodnooslobodilačkih odbora iz Drvara, Petrovca i Grahova, njihovi zamjenici i komandanti komandi tih mjesta. Sastanku je prisustvovao i komesar V krajiškog odreda, drug Nikola Kotle. Na dnevnom redu ovog sastanka bila je izgradnja bolničkih paviljona u mjestu Jasikovcu. Formiran je odbor za izgradnju bolničkih paviljona u Jasikovcu, u koji su ušli drugovi: Miloš Kecman - Vojsko, predsjednik narodnooslobodilačkog odbora za srez Bosanski Petrovac, Bogdan Pećanac, predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za srez Drvar, Petar Jarić, predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora za srez Bosansko Grahovo, Milan Bursać, član Okružnog komiteta KPJ za drvarski okrug, Gojko Latinović, komandant područja za drvarski okrug, Jovo Kecman - Šuco, sekretar Sreskog komiteta KPJ za srez Bosanski Petrovac, Lazar Marković iz Šipovljana, Milan Guteša iz Suvaje, Jandrija Tomić, komandant mjesta iz Drvara i Pero Vranješ, komandant mjesta iz Bosanskog Petrovca.

Za izgradnju bolničkog paviljona u Jasikovcu i neposredno rukovođenje njenom gradnjom, određeni su, drugarica Ing. arhitekta Desa Jovanović, borac I proleterske brigade i građevinski tehničar Vid Zorić, iz Drvara. Projektovani paviljon za partizansku bolnicu, koji je kasnije izgrađen, predstavljao je, po svojim razmjerama, jedan od najvećih objekata te vrste, izgrađen u vrijeme čitave narodnooslobodilačke borbe.

Lokaciju za izgradnju ovog objekta, odabrali su: Dr Gojko Nikoliš, referent Saniteta pri Vrhovnom štabu NOVJ-e, Dr Borislav Božović, upravnik Centralne bolnice, Jovo Kecman, Nikola Kotle i Gojko Latinović.

Izgradnja je počela 19. septembra 1942. godine a paviljon je naseljen tifusnim bolesnicima 1. novembra iste godine. Preostali manji radovi tekli su do kraja novembra.

Bolnički paviljon u Jasikovcu sastojao se iz više objekata, glavnih i pratećih, a njegov kapacitet iznosio

je ukupno oko šest stotina postelja. Zbog nedostatka eksersa bila je sprovedena radna akcija preko omladinskih organizacija i aktiva SKOJ-a, pa su omladinci i omladinke iz ovog okruga na izgorjelim zgradama vadili i ispravljali, SorUirali i otpremali izgorjele eksere. Slični primjeri primjenjivani su za nabavku drugog građevinskog materijala. Iz opština sa terena drvarskog okruga, i izvan njega, pristizale su grupe mobilisanih seljaka, koji su dobili zadatak da rade na rušenju stabala, te njihovoj obradi, rezanju i tesanju građe. Iz oslobođenih mjesta otpočeo je da pristiže potreban materijal. Pod rukovodstvom Dese Jovanović i Vida Zorića organizovana je podjela rada na gradilištu, pa su svakome data i neposredna zaduženja. Na gradilišta je pristizalo svakodnevno na stotine i stotine radnika među kojim je bio i veliki broj zanatlija raznih struka: sjekača, tesara, stolara, bravara, zidara, kovača, minera i drugih. U nedostatku neophodnih zanatlija vršeno je povlačenje pojedinih boraca iz partizanskih jedinica, iz vojno-pozadinskih organa vlasti i drugih političkih organizacija.

S obzirom na veoma složene zadatke koji su stajali pred Odborom za izgradnju bolničkog paviljona u Jasi-kovcu i izvjesne nedostatke koji su se pokazali u prvim danima gradnje, prišlo se obrazovanju Uprave gradilišta u koju su ušli: Vid Zorić (šef gradilišta), zatim Lazar Marković, (politički rukovodilac), drug Pero (zdravstveni referent), Jagoš Radović (intendant), Ilija Grubišić (nabavljač), Stevan Rađovanović (magaciner) i za nadzornog i tehničkog organa gradilišta imenovana je Ing Desa Jovanović. Takođe je određeno i neophodno prateće tehničko osoblje. Za bezbjednost radnika na ovom gradilištu određena je partizanska straža u sastavu od 15 boraca.

Novoformirana Uprava gradilišta izvršavala je podjelu rada putem odabranih brigadira, pa je tako svaka ekipa imala svoje konkretne zadatke i marala da ih na vrijeme izvrši, s obzirom na strogo određenje rokove u izgradnji objekta.

Osim organizacionih nedostataka, pojavio se problem ishrane radnika, a svi nedostaci u snabdijevanju nisu

mogli da budu otklonjeni. Radnici su jeli neslanu hranu, uglavnom sastavljenu od čorbe, ali su zato imali po 250 grama mesa, što je, u tim ratnim prilikama i opštoj oskudici u životnim namirnicama, predstavljalo solidan obrok, tim prije što je bila uvedena stroga štednja svih namirnica. Bilo je neophodno obezbijediti i snabdijevanje velikog broja operativnih jedinica i radnih bataljona, mnogobrojne ustanove i partizanske straže u ovom okrugu.

Osposobljavanjem željezničke pruge na relaciji Drvar — Oštrelj — Sanica, u mnogom je doprinijelo da se otklone problemi transporta građevinskog materijala, hrane i ostalog materijala. Pored željeznice, bila su mobilisana i druga transportna sredstva, kao što su konjske, volovske i druge zaprege.

Posebnu teškoću predstavljao je nedostatak telefonskih linija, pa je i taj problem došao pred Odbor za izgradnju objekta. Komanda područja za drvarski okrug, formirala je svoju ekipu koju je predvodio drug Mirko Rodić, kojoj je stavljeno u zadatak da osposobi liniju koja bi povezivala sva mjesta duž pruge Oštrelj — Smetica, a ujedno da poveže i gradilište u Jasikovcu. Ekipa je ovaj zadatak u kratkom roku izvršila.

U Oštrelju je postavljena telefonska centrala, koja je povezivala mjesta: Bosanski Petrovac, Drvar, Ključ, Krnješu, Preikaju, Bosansko Grahovo, Martin Brod, Lušci Palanku, sa sjedištem operativnog štaba u Koričnici. Telefonska centrala u Oštrelju bila je povezana i sa Vrhovnim štabom NOV i POJ.

Ovaj veoma važan objekat sagrađen je uz puno zalaganje krajiških seljaka i botraca, koji su se izvandredno isticali ne samo u disciplini nego i na radu. U izgradnji je učestvovala masa seljaka iz Petrovačkog i Drvarskog sreza koji su se smjenjivali svako sedam dana. Brojno Stanje ovih radnika iznosilo je u prosjeku 300 ljudi, bilo je dana kada je na radilištu radilo i po 450 ljudi. Izgradnja bolničkog paviljona u Jasikovcu izazvala je spontano divljenje, tim više što je u drvarskom okrugu, u ratnoj 1941. i 1942. godini narod teško stradao od pokolja, pljačke i paljevine, koje je na ovom području vršio neprijatelj.

U Jasikovci su radili Sjedeći ljekari: Frida Gutman, Oskar Ginzberger, Stanko Martinović, Bušatlić (zarobljenik) i dva italijanska zarobljena ljekara.

Izuzev što je pretrpio jedan požar, Jasikovac je inače besprijekorno funkcionasao sve do kraja januara 1943. godine, kad je usljed IV ofanzive bio evakuisan i odmah po tom razoren.

U vrijeme građenja bolnice u Jasikovcu, veliki dio ranjenika iz proleterskih jedinica bio je razmješten po kućama, u selima, a postojale su bolnice u Driniću, Bukovici, Smoljani, Skakavcu, Vodenici, Suvaji, Krnjeuši, Bjelaju, Malim i Velikim Stijenjanima i u Risovcu. Na području drvarskog sreza bile su razmještene bolnice u selima: Mrđe, Vidova sela, Predac, Leskovicu, Sipovljani, Gruborski Naslon, a na terenu grahovskog terena, nalazila se bolnica i u Ričevu. U svim selima drvarskog sreza i okruga, gdje su se nalazile vojne bolnice u NOR-u, korišteni su objekti, uglavnom škole, kao i veće seoske kuće.

U tom periodu vođene su žestoke borbe na svim sektorima, pa je radi toga došlo do velikog priliva ranjenika iz operativnih jedinica. Odlučeno je da se pitanje izgradnje što većeg broja bolnica najhitrije riješi, kako bi se spremno dočekao zimski period 1942—1943. Sve bolnice izgrađene su u šumi, daleko od komunikacija, ali na mjestima koja su obilovala izvorskim vodama i prilazima puteva do naseljenih mjesta. Organizovana struktura za izgradnju svih bolničkih objekata, bila je ista kao na gradilištu u Jasikovcu.

Sanitet Prvog bosanskog korpusa, krajem novembra 1942. godine imao je u podgrmečkom i drvarskom okrugu svoju dobro organizovanu sanitetsku službu a time i raspored svojih bolnica u određenim mjestima. U svom sastavu imao je cjelokupnu centralnu bolnicu sa kompletnom unutrašnjom organizacijom i to:

1) Upravu centralne bolnice u Grmeču kojoj su potpadali: prvo hirurško odjeljenje i prijemna stanica u Grmeču, drugo hirurško odjeljenje u Koričenicima i zarazno odjeljenje u Tuk-Bobiji, treće hirurško odjeljenje u Lastvi (Risovačka škola) i četvrto hirurško odjeljenje u Risovcu.

Ovoj upravi pripadale su ambulante u selu Sanici, Lušci Palanci, Benkovcu, Srpskim Jesenicama, Krupi, Majkić Japri i Suvaji. Njoj je potpadao i invalidski dom u Srednjem Duboviku.

2) Upravu bolnice Vodenica pod čiju su upravu potpadali: prvo hiruško odjeljenje u Vodenici, drugo hiruško odjeljenje u Skakavcu i treće hiruško odjeljenje u Bjelaju. Pod ovu upravu spadale su i ambulante i u Bosanskom Petrovcu, Prekaji, i Jadoviku. U Crkvenom, srezu Ključ, nalazila se jedna partizanska bolnica, a u Ključu i Ribniku ambulante.

3) Bolnicu »Klekovača«, koja se nalazila u Jasikovcu.

Usljed velikog priliva zaraznih bolesnika, u jesen 1942. godine bolnički paviljon u Jasikovcu bio je pretvoren u zaraznu bolnicu, u kojoj je do četvrte ofanzive bilo smješteno više od 600 oboljelih boraca. Usljed krajnje neophodnosti, donesena je odluka da se u ovu bolnicu sakupe svi borci oboljeli od trbušnog tifusa i pjegavca.

Krajem novembra 1942. godine, treće hiruško odjeljenje bilo je smješteno u selu Bjelaj, prvo hiruško odjeljenje bolnice u Vodenici imalo je u to vrijeme 50—70 ranjenika, a drugo hiruško odjeljenje u Skakavcu između 30 i 40 ranjenika. Treće hiruško u Bjelaju između 60 i 80 ranjenika, a kasnije je, naknadnom adaptacijom kapacitet povećan na 80 do 100 ranjenika.

Sredinom decembra 1942. godine, usljed pojačanih borbi koje su vodile operativne jedinice, došlo je do velikog priliva ranjenika i bolesnika. Zato je i formirano novo odjeljenje u selu Suvaji sa 45 kreveta. Bilo je to odjeljenje bolnice u Vodenici. Risovačko odjeljenje, pretvoreno u odsjek trećeg odjeljenja u Lastvi, moglo je da primi 30 kreveta, dok je ukupni kapacitet ove bolnice iznosio 80 do 100 ležaja. U izgrađenom objektu za bolnicu u Sobatovcu, moglo se smjestiti između 60—80 ranjenika, a u Ataševcu, gdje je podignut nešto veći objekat, moglo se smjestiti oko 100 do 120 ranjenika. Osnovna škola u Smoljani, koja je takođe pretvorena u bolnicu, mogla je da primi oko 120 ranjenika.

Centralne bolnice su pripadale pod neposrednu nadležnost Otsjeka za sanitetsku službu pri Vrhovnom štabu

NOJ-a, čije je sjedište bilo u Bosanskom Petrovcu. Upravnik svih bolnica bio je Dr Borislav Božović.

Na liječenju iz proleterskih i krajiških jedinica u Centralnoj bolnici se tada nalazilo oko 4.689 boraca, od kojih je u toku liječenja umrlo oko 200 boraca. Broj ranjenih i bolesnih u ostalim bolnicama, koje su pripadale drvarskom i podgrmečkom okrugu, dostigao je cifru od 2.864 boraca. Cjelokupno rukovodstvo tada se iznenadno našlo pred novim teškoćama radi najavljene četvrte neprijateljske ofanzive.

Iz prikaza, koji je uzet iz jednog izvještaja koji datira od 12. decembra 1942. godine, a koji je Uprava Centralnih bolnica dala na zahtjev dr Gojka Nikoliša, vidljivo je da je Centralna bolnica zajedno sa ostalim bolnicama u drvarskom okrugu, koje su bile pod upravom saniteta Prvog Bosanskog korpusa, raspolagale sa ukupno 751 pomoćnim radnikom, ne računajući ljekare i medicinare kao stručno medicinsko osoblje. Međutim od pomenutog broja pomoćnog osoblja, veliki broj lica bio je na osposobljavanju u ovim bolnicama kako bi kasnije bili upućeni na rad u operativne jedinice, u druge bolnice, zdravstvene stanice i ambulante u većim mjestima, kao zdravstveni i sanitetski radnici.

U selu Marjanović Dolu nalazila se Centralna apoteka, odakle je vršen raspored lijekova i drugog sanitetskog materijala za potrebe bolnice i operativnih jedinica narodnooslobodilačke vojske. Ova apoteka potpadala je isključivo pod' nadležnost Odsjeka za sanitetsku službu Vrhovnog štaba.

Formiranje straža-zaštitnica pri bolnicama, vršila je komanda za drvarski okrug u saglasnosti sa Komandom mjesta i Upravom bolnice na čijoj je teritoriji ona bila locirana. Prema raspoloživim podacima, stanje partizanskih straža za zaštitu bolnica tada je iznosilo 391 borac.

Neprijatelj je u više navrata pokušao da prodre na oslobođenu teritoriju, kako bi se domogao partizanskih bolnica. Kao primjer navodi se onaj koji se dogodio u jesen 1942. godine. Komanda područja u Drvaru bila je, naime, i obavještena o namjeri četnika Drenovića, koji su htjeli da napadnu bolnicu |tod sela Drinića. Kako

četnici nisu imali tačne informacije o položaju dviju bolnica, komanda je obrazovala jednu dobro naoružanu grupu boraca da ovaj četnički napad preduhitre. Vođa ove partizanske grupe Stevo Trikić, zamjenik komandanta mjesta iz Drvara, postavio je zasjedu i nakon pet dana čekanja, konačno dočekao grupu od oko 40 četnika, koji su krenuli da napadnu bolnicu u Jasikovcu. Grupa je bila na licu mjesta likvidirana a veliki broj četnika bio je zarobljen.

S obzirom da se većina bolnica svakodnevno susretala sa nizom teško rješivih problema, Vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito naredio je sanitetu Vrhovnog štaba da obrazuje komisiju od četiri člana sa zadatkom da ispituje karakter problematike sa kojom su se borile partizanske bolnice i oporavilišta na terenu, kao i da detaljno ispituje sanitetske, prehrambene i druge prilike i da sakupe, eventualno, sve pritužbe ranjenih i oboljelih boraca, pa da na osnovu svojih zapažanja, podnesu opširan izvještaj Vrhovnom štabu NOVJ-e. U komisiji koja je bila formirana 6. januara 1943. godine bili su Mijat Vulović, član Vrhovnog štaba, Sredoje Urošević, komandant II bataljona II Proleterske brigade, Anđa Kosturić, borac II proleterske brigade i Dr Herbert Kraus, referent za bolnice u SOVS-u.

Pored ovih mjera, bile su preduzete i obaveze koje su se odnosile na šire i potpunije obrazovanje širokih narodnih masa u pogledu odbrane od raznih zaraznih bolesti, ušljivosti, prljavštine, te o higijeni tijela, sabiranju ljekovitog bilja, uništavanju leševa životinja i drugih preventivnih mjera.

Međutim, kada je novoformirana komisija započela sa svojim radom započele su i operacije neprijateljskih trupa na oslobođenu teritoriju. Počela je četvrta neprijateljska ofanziva.

Započinjanjem operacija neprijateljskih trupa u drvarskom okrugu, odgovorno rukovodstvo se suočilo sa teškim problemima. Valjalo je evakuisati ranjene i oboljele borce iz podgrmečkog i drvarskog okruga. To je bio zadatak koji se postavio pred Odsjek za sanitetsku službu pri Vrhovnom štabu, koji je pri tome morao da u što tje-

šnjoj saradnji koordinira sa organima vojno-pozadinskih vlasti u drvarskom okrugu jer su im zadaci bili jedinstveni. Komanda Područja i njoj podređene komande kao i sve vojne i političke vlasti angažovane su na ovim poslovima.

Prvom etapom evakuacije ranjenih i bolesnih boraca iz podgrmečkog i drvarskog okruga bilo je planirano da se evakuiše oko 1.000 ranjenika. Međutim, usljed novonastale situacije izvan ovih slobodnih teritorija, od planiranih 1.000 ranjenika, prišlo se evakuaciji oko 2.500 ranjenika. Ovo je uslijedilo po naredjenju viših vojnih štabova, tako da se, umjesto djelimično prešlo na potpunu evakuaciju svih ranjenih i oboljelih boraca iz grmečkih i drvarskih bolnica. Pristupilo se i potpunoj evakuaciji svih bolnica sa teritorije Banije, Korduna i Like. Međutim, razvoj situacije na ratištima, zahtijevao je da se hitno evakuiše i 600 zaraznih bolesnika iz Jasikovca.

Sanitetska služba Vrhovnog štaba preduzela je sve mjere kako bi se predviđena evakuacija ranjenika što uspješnije odvijala. U tu svrhu formirana su tri ešalona, od kojih je prvi imao 500 ranjenika, drugi 400, a treći 350 ranjenika, što je ukupno iznosilo polovinu predviđenog broja za evakuaciju.

Svu rezervnu hranu i veliki dio sanitetskog materijala nije moguće izvući iz Grmeča. No, zahvaljujući ogromnoj pomoći koju je vojsci pružio krajiški narod, naročito omladina, evakuacija je uspješno izvedena. Broj teško ranjenih u pokretu dostigao je cifru od oko 700 ljudi na nosilima, pa su oni u toku evakuacije predstavljali jedan od najtežih problema, jer se kolona sa ranjenim borcima razvukla na oko 60 kilometara u pokretu.

Veliki pokret koji je izvršen u zimu ratne 1943. godine praktično je bio velika bitka za ranjenike. Svi vojni štabovi i sva partijska rukovodstva, borci, omladina, i čitav narod, pa i sami ranjenici, koliko su bili u mogućnosti, činili su nadčovječanske napore da ni jedan ranjenik ne padne u neprijateljske ruke. Ranjenici iz podgrmečkog i drvarskog okruga kao i krajeva izvan njega, kretali su se u pravcu Sutješke. Taj pohod spada u jednu od najhrabrijih epizoda našeg narodnooslobodilačkog pokreta.

U toku četvrte ofanzive, krajiški narod doživio je svoju najveću tragediju poput one koja je zadesila narod Kozare. Neprijatelj je bio bezgranično nemilosrdan pri uništavanju ljudskih života i imovine. Zima i studen kosili su sve naročito malu i nejaku djecu.

U proljeće 1943. godine, čitava sela u drvarskom okrugu bila su zahvaćena epidemijom pjegavog tifusa, pa su ljudi koji su preživjeli sve strahote ratnog vihora, gubili živote i od ove teške bolesti.

Povjereništvo za Narodno zdravlje u Nacionalnom komitetu imalo je u to vrijeme pune ruke posla. Vršeni su i dogovori za uspostavljanje veza sa sanitetskim službama naših saveznika — Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog saveza.

Po završenoj Petoj ofanzivi u drvarskom i podgrmečkom području, ponovo je otpočeo rad bolnica u pozadini. One su potpadale pod nadležnost V Korpusa NOVJ-e. Osvajanjem velikog broja gradova i garnizona u čitavoj Bosanskoj krajini, u tOku ljeta i jeseni 1943. godine, kapacitet i broj znatno se povećao. Prema podacima prikupljenim iz pisane ratne dokumentacije bolnica u Drvaru imala je 100 kreveta, bolnica u Ataševcu 100 kreveta, a nakon proširenja broj kreveta povećan je na 200. Podgrmečka bolnica raspolagala je sa 120 kreveta, a bolnica u Crkvenom sa više od 100 kreveta. Pored navedenih bolnica, postojale su još i druge manje pomoćne bolnice u drvarskom i podgrmečkom okrugu, kao što su bile one u Vidovom Selu, Driniću, Međeđem brdu i Crkvenom, a u dokumentima se pominje i jedna »kozaračka bolnica«.

Ofanziva koju su neprijateljske snage započele na terenima Centralne Bosne u zimu 1943. godine, usloвила je prebacivanje oko 600 ranjenika s ovog područja u bolnice na terenu Zapadne Bosne. Ovi ranjenici nalazili su se u sastavu Desete i Jedanaeste divizije, a za njih su bile obrazovane bolnice u Driniću, Bukovači, Ataševcu i Crkvenom.

U to vrijeme bilo je i sve više dodira sa predstavnicima engleske sanitetske misije, koja je, putem jednog svog oficira za vezu, obavijestila Sanitetski odsjek pri štabu V Korpusa da su engleski sanitetski organi spremni

da iz Kaira isporuče dvije kompletne opreme i sav ostali sanitetski materijal za potrebe naših hirurških ekipa u ukupnoj težini od šest tona. Međutim, posebno je naglašeno, da prije 1. aprila 1944. godine ovo neće moći da bude prebačeno do Barija u Italiji, odakle bi se materijali transportovali na slobodnu teritoriju u Bosansku krajinu. No, pomoć je ipak stigla.

Po naredenju Sanitetskog odjeljenja pri Vrhovnom štabu, koji se u to vrijeme nalazio u Drvaru, početkom 1944. godine otpočelo se sa evakuacijom najtežih ranjenika u savezničke zemlje i teritorije pod njihovom kontrolom. Bilo je to u prvim danima aprila 1944. godine.

Komanda drvarskog područja preduzela je sve potrebne mjere, kako bi se obezbijedila neophodna transportna sredstva za prebacivanje ranjenika iz bolnice sa ovog područja do improvizovanih aerodroma. Oformljena je bolnica u selu Driniću, u koju su dovođeni teški ranjenici iz drugih bolnica. Ona je proglašena glavnom evakuacionom bolnicom, jer je bila i najbliža improvizovanom aerodromu u Medenom Polju, gdje je formirano jedno prihvatilište na kojem su vršene posljednje pripreme pred transport.

Pored Vrhovnog štaba i svih njegovih pratećih organa, u Drvaru su se nalazili i Politbiro CK KPJ i savezničke vojne misije, koje su, upoznavši se sa prilikama i stvarnim stanjem svih problema vezanih za borbu protiv okupatora i ostalih kvislinških formacija koje su se borile protiv naše vojske u Okupiranoj zemlji, zahtijevale od svojih vlada da se sve više poveća vojna, sanitetska i druga pomoć. Prebacivanje naših teških ranjenika u savezničke bolnice u Italiji i drugim zemljama, predstavljao je poseban vid pomoći, jer je to olakšalo situaciju u našim partizanskim bolnicama.

Uporedo sa sprovođenjem mjera za evakuaciju ranjenika u Italiju, preko Sanitetskog odjeljenja Vrhovnog štaba, a uz svesrdnu pomoć engleskog ljekara Dr Rodžersa preduzete su i mjere da se u masivu Klekovače, u Ataševcu, sagradi jedna veća bolnica, koja bi po svemu odgovarala svojoj namjeni u ratnim uslovima rada i potreba. Odlučeno je da se izgradi bolnica koja bi se sastojala od

pet prizemnih paviljona, od kojih bi svaki mogao da prima pedeset ranjenika.

I pored toga što su pripreme za evakuaciju teških ranjenika bile preduzete još u februaru iste godine evakuacija je veoma sporo vršena pa je do polovine 1944. godine bilo prebačeno u Italiju samo nekoliko desetina ranjenika, i to sa aerodroma u Medenom Polju. Kako je te godine zima veoma dugo trajala, grmečki i petrovački aerodrom bili su potpuno onesposobljeni zbog dubokog snijega koji se teško kopnio.

Koncentracija teških ranjenika u bolnici u Driniću bila je veoma visoka, a uslovi ishrane, usljed duge zime, postali su izvredno teški.

Odjeljenje sanitetske službe Vrhovnog štaba, svojim raspisom od 15. maja 1944. godine, obavijestilo je sve okružne narodnooslobodilačke odbore, komande područja, sva odjeljenja Vrhovnog štaba i ostale nadležne službe, o sjedištima gdje se nalaze i rade naši ljekari u zdravstvenim ustanovama. Iz ovog raspisa vidljivo je da su naše sanitetske ustanove bile razmještene na slijedeći način: u ambulanti koja se nalazila u Drvaru, a kojom je rukovodio Dr Štajner, vršen je pregled boraca pratećeg bataljona Vrhovnog štaba NOVJ-e; trijažna stanica u Drvaru služila je za potrebe Prvog proleterskog korpusa, a Infektivno odjeljenje u Sipovljanima, kojom je rukovodio Dr Gizdavić, bilo je u nadležnosti Prvog proleterskog korpusa;

Bolnica u Drvaru, kojom je rukovodio Dr Dojč, bila je tada u nadležnosti I proleterskog korpusa, sa sjedištem u selu Mokronogama;

Bolnica u Vidovom Selu, kojom je rukovodio Dr Đuro Gopčević bila je u nadležnosti V korpusa, a Interno odjeljenje u selu Gruborski Naslon, kojim je rukovodio Dr Altarac, bilo je u nadležnosti Prvog proleterskog korpusa;

Hirurško odjeljenje u Ataševcu, kojim je rukovodio Dr Pernuš, bilo je u nadležnosti Prvog proleterskog korpusa;

Narodna ambulanta u Drvaru pod rukovodstvom Dr Stefanovića, bila je u nadležnosti Okružnog narodnooslobodilačkog odbora u Drvaru, a na sektorima sela Kame-

nica, Vrtoča, Boboljuska i Trubara- nalazile su se tri brigadne ambulante u kojima su radili naši ljekari. Njima je bilo naređeno da ukazuju punu pomoć svima kojima je ona bila potrebna, neovisno da li pripadaju borbenim jedinicama ili pozadini.

Za svo ostalo ljudstvo Komande područja i komandi mjesta kao i za prolazeće jedinice, bio je isključivo nadležan referent komande područja u Drvaru Dr Adolf Stoter. Za oficirsku školu i sve ustanove u Šipovljanima, bio je nadležan Dr Gizdavić, a za građane Drvara i okoline Dr Stefanović.

Prema raspoloživim podacima, od 17. maja 1944. godine, sa aerodroma Medeno Polje evakuisano je oko 100 najtežih ranjenika, a u bolnici u selu Drinić, na transport je čekalo još oko 200 ranjenika. Istovremeno su štabovi VIII i I Korpusa najavili za transport još oko 100 teških ranjenika. Sa evakuacijom ovih 300 ranjenika, a žuzev ranjenika koje je imala XI Divizija, bila bi završena evakuacija svih teških ranjenika i bolesnika s područja petrovačkog okruga. Stoga je i Sanitetsko odjeljenje Vrhovnog štaba u Drvaru urgiralo da se što prije otpreme svi ranjenici.

Tih dana šef službe za evakuaciju iz Bosanskog Petrovca primio je obavještenje da će 18. i 19. maja 1944. godine, iz Hrvatske biti prebačeno 150 ranjenika do aerodroma Medeno Polje. Njihovo prebacivanje u Bosansku krajinu izvršeno je kod Kulen Vakufa, na sektoru sela Raj novca. Njihov iznenadni dolazak još više je povećao ionako prilično visoko brojno stanje ranjenika određenih za evakuaciju i transportovanje u inostranstvo. Šef službe za evakuaciju odmah je stupio u vezu sa bolnicom u Driniću, kako bi se obezbijedio privremeni smještaj ovih ranjenika do momenta evakuacije. To je bila jedna od posljednjih velikih grupa ranjenika koji su bili dopremljeni na ovo područje do desanta na Drvar, a čija je evakuacija uglavnom uspješno okončana.

Nakon desanta, neprijateljskih trupa na Drvar, evakuacija je uspješno nastavljena improvizovanom izgradnjom aerodroma u Tičevu i Zdenu kod Sanskog Mosta. Teški ranjenici iz jedinica V korpusa koji su dopremani

iz raznih sektora fronta, s ovih aerodroma su bili transportovani i prebacivani u Italiju. Aerodrom u Sanskom Mostu bio je takođe korišćen za odlazak visokih vojnih i partijskih rukovodilaca iz Bosanske krajine, preko Barija do ostrva Visa, gdje se nalazio drug Tito sa Vrhovnim štabom poslije neprijateljskog desata na Drvar.

PORUKA ČOVJEČANSTVU

Počela je VII neprijateljska ofanziva, a Petrovački bataljon se zadesio na obezbjeđenju partizanskog aerodroma u Medenom Polju. Odatle su upućivani ranjenici na Siciliju, a tu je stizala i saveznička pomoć.

Obavještajni oficir Rajko Miljuš razboli se od gripa, a pored toga bolovao je od skorbuta i češe. Osjećao se trom i težak. Pored bolesti, Rajko je bio izmoren i gladu, pa je usljed toga nekoliko prvih dana ofanzive Stab bataljona bio bez obavještajnih informacija o neprijatelju, u dane kada su se četničke grupe počele probijati i upadati u neka sela.

Pomoćnik komesara bataljona, po tadašnjim pravilima, bio je ovlašten da se više upušta u rad obavještajnog oficira i da ga podstrekava u radu, pa je radi toga došao kod Rajka i nakon razgovora o zdravlju, pomoćnik komesara mu reče: »Rajko, mora se shvatiti stanje u kome se nalazimo, neprijateljska ofanziva je u toku. Izgubili smo slobodnu teritoriju, mi sada moramo tući neprijatelja ni a svakom koraku, jer upravo sada slobodoljubivo čovječanstvo ulaže najveće napore da pobijedi i uništi fašističku gamad. Zato i mi moramo naći snage, naći svoje mjesto u svemu tome i požuriti sa akcijom. A vidiš da ne možemo bez tebe, bez obavještenja i bez podataka o neprijateljskim namjerama«.

Na ove riječi pomoćnika komesara, Rajko reče: »Čuješ ti Vlado, ja što sam mogao dati za čovječanstvo, ja sam dao, a ti prenesi moj pozdrav i poruku čovječanstvu, ako ono može nešto meni da pomogne, neka mi pomaže, jer je meni ta pomoć upravo sada neophodna!«

DRAGO KAČAR

ZNACI RASPOZNAVANJA

Poslije razbijanja Proleterskog bataljona i pogibije njegovog komandanta Zdravka Celara u centralnoj Bosni, kao i ubistva dr Mladena Stojanovića, Rajka Bosnića i drugih rukovodilaca NOP-a u bolnici Jošavka, formiran je Udarni bataljon od sedam četa (negdje koncem aprila 1942. godine) u cilju razbijanja četničkih formacija i ponovnog uspostavljanja i oživljavanja Narod noosliobod i lačkog pokreta u tom kraju.

Na čelu Bataljona nalazio se legendarni komandant Vojo Todorović. Cete su bile u jačini od 150 vojnika i starješina, a dobro se sjećam da je Petrovačko-Drvarska četa, u kojoj sam se ja nalazio, imala u svom sastavu 15 puškomitraljeza. Bataljon je bio takva snaga koja se mogla suprotstaviti bilo kojem neprijatelju. Posebno smo bili strah i trepet za četnike Drenovića i Tešanovića. Bataljon je ipak doživio veliku i neočekivanu neprijatnost u mjestu Ribnik u momentu kada su naše kolone ulazile u ovo mjesto. Iznad nas, u zračnom prostoru, pojavila su se četiri neprijateljska aviona (talijanske »savoje«) na visini od 500 metara. Odmah su počeli bombardovati i mitraljirati kolonu. Pošto je bio vrlo skučen prostor za sklanjanje ljudstva (mnogi borci nalazili su se na mostu, dok je na drugoj strani mosta bio voćnjak na strmom zemljištu), zbog čega se nije mogao zauzeti rastresitiji položaj boraca za vrijeme napada. Posljedica napada bila je nekoliko poginulih i ranjenih vojnika. Po završenom napadu svi smo došli do zaključka da je neko blagovre-

meno izvjestio neprijatelja o maršruti naših jedinica i vremenu prolaska kroz neka mjesta.

Bili smo potišteni kada smo čuli da je neprijatelj donekle uspio u svojoj namjeri, s obzirom na žrtve koje smo tom prilikom imali.

Prve kontakte, bolje reći čarke sa četnicima, imali smo na području sela Barači, Gerzovo, a kasnije Pecke i Medne i na području Manjače. Međutim, prave borbe i okršaja nije tada bilo, jer su četnici u toku dana radili kod kuća i na poljima u seljačkim odijelima, sa izvrnutim kožuhom, pa se nisu ni po čemu razlikovali od tamošnjeg stanovništva. Noću bi tu i tamo pripucavali, hvatali pojedine kurire, ili patrole i odvodili zarobljene pojedince negdje u svoje štabove.

Sjećam se jedne slučajnosti uoči napada na četnike na komunikaciji koja vodi od Mrkonjić-Grada prema Glamoču. Mi smo noću upućivali patrole u jačini od 2—3 borca u pravcu Glamoča i Mrkonjića, a vršili smo i neposredno obezbjeđenje — osiguranje putem straža i predstraža jedinica koje su se nalazile u pojedinim zaseocima ili bivaku. Prva smjena patrole u pravcu Glamoča bila je u sastavu: Milutin Kecman, zvani Dajičić i Vlade Banjac, zvani Karan, koji i nakon isteka potroširanja nisu dolazili nazad, poslije čega je poslata nova patrola — jedna, pa zatim druga, ali uzalud. U ranim jutarnjim satima naše jedinice na širokom frontu vršile su napad na četnike u pravcu Gerzova i Donje Plive, kako su ovu rijeku nazivali mještani. Nakon kratkotrajne borbe uspjeli smo zarobiti oko stotinu četnika, loše obučениh i naoružanih nekim starim, francuskim dugačkim puškama, a svi zajedno nisu imali više od petsto metaka. Kada smo stigli u selo Gerzovo, našli smo Milutina i Vladu svezane u osnovnoj školi i potpuno modre od udaraca. Četnici nisu imali vremena da ih povedu sa sobom zbog iznenadnog napada naših jedinica na Gerzovo i zahvaljujući tome slučaju mi smo drugove našli. Kada smo pomogli drugovima, oni su nam ispričali kako je došlo do njihovog zarobljavanja od strane četnika.

Uzrok su bili znaci raspoznavanja. Te večeri lozinka je bila »Srb«. Oni su nam rekli da su vršeći patrolnu

službu nedaleko od logora naših jedinica čuli u noći razgovor nekoliko ljudi, nakon čega su se približili, zauzeli zaklone i glasno upitali ko je tamo: odgovor je bio »Srbo«. Drugovi su pomislili da su pred njima pripadnici naših jedinica, pa su napustili zasjedu, stavili puške na rame i uputili se prema grupi ljudi. Međutim, kada su se približili na nekoliko koraka čuo se prodoran glas: »Ruke uvis!« Za tili čas našlo se oko njih 30 četnika sa puškom na gotovs. Povezali su ih i otjerali u četnički štab u Gerzovo.

Sve ostalo je objašnjeno. Nama je to poslužilo kao još jedno saznanje da je u ratu moguće da se dogodi i »nemoguće«. Dvojici drugova iz patrole pomogla je sretna okolnost i tako su ponovo dospjeli među svoje drugove.

SAMO NA ZAJAM

ANEKDOTA — ANEKDOTA

Prilikom, napada na Bihać 1945. godine Ilija Đukić zaboravi da skine navlaku sa topovske cijevi. Ujutro, kad je artiljerijski napad prestao, komandir primijeti da navlake nema na topu.

— Otišla je, izgleda, u Bihać sa prvom granatom — priznade Ilija.

— Nabavi je kako znaš!

Ulazeći u Bihać, Ilija je mislio samo na svoju navlaku. I kad uskoro naiđe na ubijenog Nijemca, skine mu čizmu, rasiječe sare, priši poklopac, pa stavi na cijev.

Malo kasnije komandir primijeti navlaku i upita:

— Našao si je, a?

— Vratio mi je onaj Švabo kome sam je noćas poslao na zajam — šeretski odgovori Ilija.

MIĆO DEBELJAK

FORMIRANJE KRZNARSKE RADIONICE NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Partizanska krznarska radionica počela je svoj kratki život u Drvaru i završila, poslije dvije selidbe, ponovo u istom gradu, ispunivši svoj zadatak, predajući mnoge pršnjake, vreće za spavanje i drugu robu borcima NOB-e.

U oslobođenom Drvaru 1941. godine formirana je krznarska radionica sa zadatkom da radi razne predmete za borce. Radionica je bila smještena u zgradi bivšeg »Lovrića hotela«, u blizini Fabrike celuloze. Prvi radnici su bili Antonije Manojlović iz Drvara, Drago Knežević iz Suva je, Mićo Debeljak iz Revenika, Mirko Budimir iz Bjelaja, Obrad Tanjga iz Crvljivice, Vlado Grubiša iz Kapljučva i Nikola Marjanović iz Rašnovca. Svi su se od ranije poznavali, jer su zajedno završili zanat u Petrovcu. Materijal za izradu kožnih predmeta dobij ali smo iz magazna Lukine i Skakića, na Uncu, a sirove kože bilo je sasvim dovoljno. Rukovodilac radionice bio je Antonije Manojlović, najstariji majstor. On je organizovao posao i svi smo pojedinačno znali šta treba da radimo.

U radionici smo imali pravi kolektivni život. Hrana je zajednička, dobij amo je iz centralne kuhinje. Kolektivnom duhu života i rada doprinosi i operativnost našeg skojevskog aktiva kojem pripadamo svi osim Manojlovića. Ovim aktivom, inače, rukovodi Drago Knežević, čija samoinicijativnost često dolazi do punog izražaja. Pored redovnih poslova, imamo i posebnih zadataka — uređenje zidnih novina, organizovanje društvenih aktivnosti. . .

Tužni tonovi fabričke sirene prekinuli su ovakav ritam rada partizanske radionice u jednom sumornom jutru u kojem su plamen i gusti dim prekrili nebo i progutali slobodni Drvar. Fabrika je spaljena, Italijani su ušli u Drvar, a mi smo se razišli u Smoljanu, Skakavac i na Javorove kose.

Ubrzo je, ipak, donesena odluka da se obnovi rad krznarske radionice u Skakavcu, prvo u zgradi Osnovne škole, a kasnije u Stuparevim kućama, blizu izvora Skakavac. U radionici su tada radili Božo Petković, Drago Knežević, Mićo Debeljak i Mirko Budimir. Rukovodio je Božo, dobar maj stor tog zanata. Kožu smo dobij ali iz jedinica, ali smo se za ostali materijal morali snalaziti. Sva izrada je bila ručna, nije bilo dovoljno alata, naročito specijalnih igala. I ovog puta hrana je bila kolektivna, spremala ju je Božina žena Ljubica, koja je, pored nas, imala da brine i o svojoj, u ono vrijeme, malodobnoj djeci. Svi spavamo pod jednim krovom, nas trojica u radionici, a Božo sa porodicom u jednoj sobici. Božo je imao i mali obor zečeva, koji su nam dobro došli za ishranu.

U Skakavcu smo upoznali odbornike, omladinske rukovodioce i mnoge seljane, pa smo često odlazili kod njih na sijela, skraćujući duge zimske noći uz fitilj-lampu i razgovor o frontu i o našoj perspektivi i slobodi. Svi smo bili očigledno nedovoljno obaviješteni o trenutnom stanju i operacijama, ali smo ipak svi bili zadovoljni ovim razgovorima.

U kući Jovana Stupara bila je pekara u kojoj je radio kvalifikovani pekar Blažo Banjac iz Bukovače. Gore u šumi, iznad sela, bili su magacini koje je čuvao Košta Kecman. Drugo radosno saznanje dobili smo takođe vrlo brzo — čuli smo da je u Marjanovića dolu formirana šnajderska i šusterska (krojačka i obućarska) radionica i da treba održavati vezu sa njom.

Planinsko selo Skakavac i Ovi domaćini, gorštaci, izvanredno lijepo su primili ne samo nas, nego i dolazak proletera u ljeto, promrzlih i teških ranjenika i invalida. Domaćini su ih primali u svoje kuće i darivali svim što su imali. Razvilo se prijateljstvo, ljudi su upoznavali

jedni druge, običaje i pjesme ... Skakavac sa Marjanovića dolom bio je tih dana jedinstvena zanatska radnja za partizane i selo pjesme, igre i veselja.

Nakon oslobođenja Petrovca maja 1942. silazimo sa našom radionicom u varoš. Radionica je sada u kući Dušana Novakovića, koja je u to vrijeme bila napuštena i prazna. U radionici su radili Vasilije Kecman, Stevo Gajdek, Boško Tminić, Idriz Bahtijaragić, te Drago, Mićo i Mirko, koji su od prvog dana formiranja radionice. Ovom radionicom rukovodio je kvalifikovani radnik Vasilije Kecman, a radionica je pripadala Vrhovnom štabu, koji je u to vrijeme takođe bio u Bosanskom Petrovcu. Mi smo bili odgovorni drugu Mi jatu, intendantu Vrhovnog štaba.

U radionici, pored pršnjaka, radili smo u ograničenim količinama i vreće za spavanje. Jednog dana nam je takvu vreću naručio i čika Janko (Moša Pijade), a mi smo se trudili da bude što je moguće bolja. Kada smo mu je predali, čika Janko je pohvalio naš rad i organizaciju cjelokupnog posla, što nam je dalo još većeg podstreka da radimo i više i bolje. Naša skojevaska organizacija u mnogome doprinosi da se radi više. Na naš skojevski sastanak jednog dana došao je i drug Miloje Milojević, pa kada se upoznao kako i šta radimo, kratko je rekao: »Drugovi, vi ste sve obuhvatili i na pravom ste putu. Nastavite, a sada nemam šta više da vam kažem.« Bili smo ponosni i svojski smo nastavili rad.

Uskoro su započele pripreme za Kongres USAOJ-a u Bihaću. Naš skojevski aktiv razmatra informaciju koju smo dobili. Znamo da će nas mlade, pored ostalih, zastupati Vlado Kecman. Svi se radujemo Kongresu i nestrpljivo očekujemo povratak delegata da nam prenesu sve šta je tamo bilo i šta se odlučilo.

Naš skojevski aktiv, inače, uspješno radi i mi nastojimo, pored opštih, da ispunimo i vaspitne zadatke. Naši planovi su malo realni, a više megalomanski, ali mi želimo i ono što izgleda nemoguće. Mnoge naše proizvodne planove, međutim, ometa često bombardovanje Bosanskog Petrovca, jer tada upravo neprijatelj priprema veliku ak-

ciju, akciju koja će dobiti naziv četvrte neprijateljske ofanzive.

Po naredenju, naša krznarska radionica seli ponovo u Drvar, u grad u kojem je i započela svoj život. Smatralo se tada da će u Drvaru imati bar neke uslove za koliko-toliko normalnu proizvodnju. Radionica je tada bila u Šipovljanima, u kući pored Dronjkovih mlina.

Rad partizanske krznarske radionice ovdje je, međutim, bio kratak. Neprijatelj se približavao, pa je trebalo podijeliti sve gotove proizvode, a sirovine uništiti da ne bi pale u ruke neprijatelju. Ljudi iz radionice otišli su u operativne jedinice koje su bile u neposrednoj blizini Drvara.

Partizanska krznarska radionica imala je kratak vijek, započela je i završila u Drvaru. Svojim radom i zaslugama ušla je u istoriju petrovačko-drvarskog područja i oružane revolucije Jugoslavije.

REZERVA

ANEGDOTE

Upitaše drugovi Iliju Latinovića, borca III krajiške brigade: »Zašto si se Ile tako ugojio. Eto ti stomaka kao u buržuja. Možemo te još i strijeljati kao klasnog neprijatelja«.

»Manite drugovi pričuu«, reče Ile. »Bolje je imati rezervu u stomaku, nego u torbi na leđima«.

VLADO GRUBISA

RAD I RAZVOJ ORGANIZACIJE KPJ NA PODRUČJU
OPŠTINE SMOLJANE

Ratnu opštinu Smoljana sačinjavala su sela Smoljana, Krnja Jela, Kapljev i Janjlila. U prvim danjima ustanaka ovoj opštini pripadala su još i sela Rašnovac i Bravski Vaganac. Oslobođenjem Bosanskog Petrovca Rašnovac je pripao opštini Bosanski Petrovac, a Bravski Vaganac opštini Bukovača.

Stanovništvo ove opštine pretežno je bilo siromašnog stanja, bavili su se zemljoradnjom, stočarstvom, pomalo voćarstvom, a poneki čovjek je radio na sječi šume kao drvosječa. Kako su prinosi sa zemlje bili nedovoljni, (jedva su pokrivali 50% potreba domaćinstva), muškarci su morali odlaziti na pečalbu — na stalne ili sezonske poslove širom Jugoslavije. Mnogi su odlazili i u inozemstvo — u zemlje zapadne Evrope, ili Amerike.

Mnogi radnici su, navraćajući u selo, širili svježe ideje radničke klase među seljacima, pa se već u to vrijeme mnogo znalo o borbi radnika za njihova prava u zemlji i u svijetu.

Početakom II svjetskog rata i brzim slomom bivše države, a zatim po dolasku »Nezavisne Države Hrvatske«, narod opštine Smoljane našao se u teškom položaju. Počela su masovna šikaniranja srpskog stanovništva od strane ustaških vlasti. U takvim uslovima javlja se Komunistička partija Jugoslavije kao jedina snaga koja poziva narod na ustanak za oslobođenje zemlje, na bratstvo i jedinstvo i očuvanje prava i slobode svih naroda i na-

rodnosti Jugoslavije. Na poziv Komunističke partije narod se masovno odazvao na području ovih sela.

I pored toga što u vrijeme dizanja ustanka u ovoj opštini nije bilo članova KPJ, pa je radi toga sresko partijsko rukovodstvo odredilo Zdravka Celara, tada člana KPJ, da formira partijsku ćeliju na ovom području. Celar — poznavajući prilike i raspoloženje naroda i poznavajući jedan broj radnika koji su ranije bili na strani opozicije i isticali se u štrajkovima radnika, — povezuje se sa njima u pripremi ustanka i dobij a punu njihovu podršku. To su bili ugledni ljudi, kao Obrad Solomun iz Janjila, Jovan Samardžija i Vlado Solomun iz Kapljuva, Vlado Grubiša, Mića Knežević i Obrad Grubiša, a u Smoljani Nikola Latinović, Uroš Kecman, Ostoja Jeličić, Stan-ko Marjanović i Vlado Prošić.

Vjerovatno se Zdravko oslanjao i na mnoga druga lica kao što su bili Jošo Solomun u Vagancu i Luka Marjanović u Krnjoj Jeli.

Sa Zdravkom sam se još ranije poznavao i to po rodbinskoj osnovi, pa se sa mnom sastajao prije ustanka na mjesec i po dana, govoreći mi šta treba da se radi da bi ustanak uspio. Dao mi je zadatak da se u svom radu oslanjam na dobre drugove, da saznam ko raspolaže oružjem i municijom, da ga o tome obavijestim. Svi navedeni drugovi radili su na pripremi ustanka, pa smo kroz ovaj rad i pripremani za prijem u KPJ. Koliko se sjećam svi su primljeni u Partiju osim jednog, pa se može reći da je ovo bila baza partijskoj organizaciji.

Tako je u selu Smoljani formirana partijska ćelija 9. januara 1942. godine, a njeni članovi su bili Uroš Kecman, sekretar, Gojko Latinović i ja. Nakon (izvjesnog vremena za našu je ćeliju vezan i Vlado Kecman, koji je došao na područje smoljanske opštine za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a u svojstvu člana SK SKOJ-a Bosanski Petrovac. Godine 1942. primili smo u članstvo Jelu Latinović, Gojka Dragića, Pepu Stojanovića, Simu Stojanovića i Anđu Raković, dok smo 1943. godine primili Ostoju Jeličića, Jeftana Marinkovića, Duku Mrđu, a 1944. godine primili smo Boška Vranješa, Đudu Mrđu, Đorđa Marjanovića, Anđu Prošić, Miću Prošića, Đorđu Gragi-

šića, Davida Latinovića, Duška Rađišića, Vida Rakovica, Ostoju Rakovica, Jovana Rakovića i Dmitra Jeličića.

Prilikom formiranja partijske ćelije u selu Kapljuvu, Vlado Grubiša je izabran za sekretara ćelije, a Uroš Kecman je ostao sekretar partijske organizacije u Krnjoj Jeli. Prema mom sjećanju, prva partijska ćelija u selu Kapljuvu formirana je između 10. i 20. aprila 1942. godine, a prvi njeni članovi su bili Vlado Grubiša — sekretar, Đuro Latinović i Dara Grubiša. U 1943. godini su primljeni Milan Ožegović, Stojan Ožegović, Đukan Latinović i Božo Runić. U 1944. godini primljeni su Desa Ožegović, Marica i Bosa Stanković, Jovo Grubiša, Veso Grubiša, Ljubo Đukić, a 1945. godine primljeni su Mileva Stupar, Mara Runić, Milka Kovačević, Dušan Latinović, Drago Latinović i Jelka Grubišić.

Prva partijska ćelija u selu Janjilima formirana je juna 1942. godine. Ćeliju su sačinjavali Vlado Solomun, Luka Đilas, Nikola Kuburić i Sava Solomun; u 1943. godini primljeni su Jovan Petrović, Mirko Solomun, Lazar Stupar, Gospava Pećanac i Dragica Solomun. U 1944. godini primljeni su Mirko Banjac, Milka Solomun, Milka (Ostojina) Solomun, Mirko Banjac, Mirko Kecman, Milan Bijelić, Stana Petrović, Jovanka Kuburić, Saja Latinović, Vojo Đilas i još neki.

Prvu partijsku ćeliju u selu Krnjoj Jeli, koja je formirana 27. juna 1942. godine, sačinjavali su Uroš Kecman, sekretar, Luka Marjanović, Dušan Marjanović i Lazo Kecman. 1943. godini primljeni su Košta i Trivo Marjanović, a 1944. godine Slavko Mrda, Slavko Kovačević, Milka Marjanović, Jovan Grbić i Zora Zorić; 1945. godine primljeni su Zoran Kecman, Jovan Mrda i Milka Kecman.

U to vrijeme je bila praksa da bi neko postao član KPJ morao je provesti kandidatski staž najmanje 6 mjeseci ili godinu dana, a docnije, 1945. godine, u Partiju su primani i skojevci koji nisu prolazili partijski staž. Odluku o prijemu određenog kandidata za člana KPJ donosila je cijela partijska ćelija na prijedlog onoga člana koji je radio sa kandidatom. Ponekad je tu bilo izuzetaka. Tako je bilo slučajeva da je neko bio simpatizer Partije i kroz simpatizerski staž pokazao se dovoljno aktivnim i

politički zreo, pa bi bio primljen u Partiju bez kandidatskog staža.

Formiranjem četiri partijske organizacije — ćelije na područje opštine Smoljana stvoreni su uslovi za formiranje Opštinskog komiteta KPJ. Opštinski komitet za opštinu Smoljane formiran je, po sjećanju članova ovog Komiteta tokom maja 1942. godine, a njegov prvi sastav je bio sljedeći: Uroš Kecman, iz Smoljane bio je prvi sekretar, Vlado Kecman i ja, a docnije u Komitet su primljeni Jela Latinović, Sava Solomun i Pepo Stojanović. Mislim da je to bilo u avgustu ili septembru mjesecu. Početkom oktobra ja sam izabran za sekretara Komiteta, a u Komitet su izabrani još neki drugovi. Međutim, tokom IV neprijateljske ofanzive, to jest u drugoj polovini 1943. godine, formiran je zajednički komitet Bukovače i Smoljane, a ja sam primio dužnost sekretara Sreskog komiteta, pa su docnije u Opštinskom komitetu sve do oslobođenja radili Mirko Solomun, kao sekretar, a članovi Gospava Pećanac, Ostoja Jeličić, Luka Marjanović i Jeftan Marinković.

Članstvo u Komitetu se nije mnogo mijenjalo, a Komitet se svakodnevno potvrđivao na brojnim partijskim zadacima i problemima sa kojima se izlazilo pred članstvo.

Razvojem Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije masovno su stupali omladinci i omladinke u partizanske redove, pa je veliki broj Smoljančana, Kmjoeljana, Kapljuččana i Janjilčana postao članovima SKOJ-a i Partije u partizanskim jedinicama, izrastajući do visokih partijskih rukovodilaca u partizanskim jedinicama. Tako je sa područja ove opštine tokom narodne revolucije bio veći broj zamjenika političkih komesara partizanskih četa, bataljona i brigada, a dvojica su bili i komesari partizanskih divizija. To su bili kadrovi koji su od seoskih mladića postali visoki oficiri u našoj Armiji.

ILIJA RADULOVIC

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

IV

NAPAD NA KLJUČ

Dva dana poslije odlaska Koste Nada stiže naređenje od komandanta I krajiške brigade da, na osnovu naređenja komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu, Bravska četa odmah krene u selo Crkveno, gdje će primiti zadatak za dalju akciju.

Sto bi moglo biti i zašto nas traže u Crkveno? U Četi otpočеше nagađanja šta bi moglo da bude, radi čega nas povlače sa ovog terena, radi čega idemo u Crkveno i udaljujemo se od neprijatelja? Borci su pretpostavljali, najvjerovatnije, da će uslijediti napad na Ključ i ostala sela zaposjednuta ustašama.

Radost i radoznalost boraca su se ispreplitale sa pripremama za akciju. Poziv Četi da dođe u Crkveno znak je da će borci ići negdje u borbu. A gdje će borba otpočeti i na koju varoš će Četa napadati, to je pitanje koje borce najviše interesuje.

Stare brige opet se nameću Bravskoj četi. Cijela četa ne može poći u Crkveno. Neko mora ostati u zaštiti prema Sanici i ostalim mjestima da ustaše ne bi bile obaviještene o odlasku Čete i da ne bi izašle da spale i unište selo i partizansko logorište. I ovog puta treba odvojiti znatan dio snaga koje će obezbijediti ovaj pravac. Četa se spremi, kao i ranije, odabra najpokretljivije borce spremne za duge marševe.

Dvadeset šestog jula 1942. godine Četa je krenula prema određenom mjestu u Crkveno. Za odlazak boraca

Bravske čete zainteresovali su se sada i mještani sela Bravska. Kuda kreću njihovi borci i da li će selo biti obezbijedeno od pravca Sanice i Ključa? Sigurno će Četa negdje u borbu, a gdje to je pitanje! Jesu li nas osigurali od ustaša da ne izađu koljači i da nas goloruke ne zateknu kod kuće.

Izlaskom iz šume u Crkveno, Bravska četa razvuče svoju poznatu pjesmu. To je bio znak njenog pristizanja na određeno mjesto. Patrola partizana dočeka Četu, pokaza kolibu kod koje borci treba da se prikupe i odmire, a komandiru Čete rekoše gdje se nalazi Stab Brigade i gdje on treba odmah da se javi.

Gliša ode da se javi komandantu Brigade i da mu raportira da je Četa stigla, da je spremna i da kod nje u borbenom pogledu nema problema. »Gliša, spremi Četu da se borci odmaraju danas i sutra. Mi ćemo već sutra ujutro krenuti na izviđanje sa starješinama«, glasilo je naređenje komandanta Brigade.

Četa je prikupljena. Interesovanje za povratak komandira i za glasove o zadatku bilo je veliko. Od boraca i starješina drugih jedinica doznajemo da će se napadati na Ključ i okolna sela u kojima su se nalazile neprijateljske snage. I mi smo to pretpostavljali, ali nešto konkretnije još o tome ne znamo. Gliša stiže od komandanta Brigade. »Danas i noćas odmaramo, a sutra rano starješine idu na izviđanje«. Ništa više o našem narednom zadatku ovog puta komandant Brigade nam nije rekao, niti smo nešto određeno mogli doznati od ostalih drugova.

Nastade veselje, pjesme, igra, razgovor i upoznavanje sa borcima i starješinama ostalih jedinica koje su bile okupljene u Crkvenom. Malo se ko od boraca odmara. Napetost kao i pred svaku raniju borbu i ovog puta je velika. Ni noću se ne smiruju. Ležeći na goloj zemlji i livadi, jer druge prostirke nije bilo, borci su razgovarali gotovo cijelu noć.

Prije dana Četa se podiže i spremi, očekujući da će dobiti naređenje — zadatak. Očigledno je da je borce zahvatilo nestrpljenje i da jedva očekuju naređenje za polazak u borbu. Lakica, Malić, Babić i svi ostali su

raspoloženje i spremnost za borbu garantija su uspjeha, veseli, raspoloženi. Zadovoljstvo je posmatrati ih. Njihovo

Jutarnju tišinu prolomi gromka pjesma boraca. Crkveno i planinska uvala između Siše i Lunjevače nikad tako nisu bili posjećeni. Nikad ranije ovdje se nije okupilo toliko naoružanih ljudi kao sada, niti je ove predjele tako gromka pjesma ikad probudila. Eho pjesme pojačavaju odjeci okolnih planina. I na drugim stranama planinskog seoceta otpočеше slične pjesme. Kurir iz Štaba Brigade stiže i donese naređenje da komandir Čete odmah pođe komandantu Brigade. Gliša je pošao, a ostali borci i starješine ostadoše da čekaju njegov povratak i zadatak.

»Komande četa i komandiri vodova odmah da se sprema i dođu u Stab brigade, krenućemo na izviđanje«, naredio je komandant. »Čete neka ostanu i ručaju. Po njih ćemo poslati kurire, koji će ih dovesti na određena mjesta, prema rasporedu za borbu«.

Bio je to kratak i jasan zadatak. Komandiri četa su se vratili u svoje jedinice da saopšte naređenje i pripreme starješine za polazak na izviđanje.

Kolone od nekoliko desetina partizanskih rukovodilaca krenu iskidanom prugom preko Siše u pravcu sela Majkića. Topao julski dan ne ometa kolonu u pokretu. Guste bukove grane širile su dovoljno hlada i pokret partizana napravile udobnim. »Drugovi, idemo na izviđanje kod sela Majkića, gdje se već nalazi jedna četa na obezb jeden ju. U toku iduće noći izvršićemo napad na Ključ i okolna sela koja ustaše drže u svojim rukama. Nisam vam ranije saopštavao odluku da ne bi neko otkrio naše namjere i o njima obavijestio neprijatelja. Kad stignemo na određeno mjesto, detaljno ću vas upoznati sa narednim zadacima. Daćemo vam konkretne zadatke«, komandant Brigade upoznao je u pokretu i na kraćem zastanku komandni kadar sa zadacima.

Prvi put neki od ovih drugova su se sreli. Veliko interesovanje i razna pitanja kao da skraćuju vrijeme i smanjuju žeđ izazvanu vrelinom dana.

Prvi sastanak, kraći odmor, i tek neko, kao slučajno zapita: »Sta vi, drugovi Bravskari, imate u tim vašim čuturicama? Ako je voda, dajte da pijemo, a ako je rakija,

onda samo po odobrenju komandanta«. Nastade smijeh. Komandant reče: »Šta je da je u četuricama, ako su pune iako je za piće, odobravam da se popije«! U metalnim četiricama bila je voda. Ožednjeli drugovi se napiše.

Srdačan, drugarski razgovor nastavi se duž čitavog puta. Raspitivali se drugovi o Ključu i ostalim mjestima, o ustašama i njihovoj hrabrosti, o navikama i ponašanju u dosadašnjim borbama, kao i njihovom ponašanju prema stanovništvu u Ključu i okolnim selima koja kontrolišu.

Drugovi iz Bravske čete i Ribničkog odreda, koji su vodili borbu na ovim terenima i dolazili u kontakt sa neprijateljem, dobro su poznavali situaciju. Dali su odgovore i objašnjenja na sva postavljena pitanja.

Vrijeme je brzo odmicalo, a kolona starješina primicala se svom marševskom cilju. »Blizu smo mjesta na koje ste rekli da vas vodim, družo komandante« — reče vodič komandantu Brigade, koji je išao na čelu kolone.

Na određenom mjestu komandanta Brigade dočeka i pozdravi komandir čete koja je bila na obezbjeđenju. »Nikakvih promjena ili pokreta kod ustaša nisam primijetio! Uglavnom, stanje je kao i prvih dana«. Teren je bio pregledan i moglo se pokazati tačno na zemljištu gdje se neprijateljske snage nalaze i gdje će biti pravci napada svakom neprijateljskom objektu.

Prva brigada sa Ribničkim bataljonom napadaće ustaško uporište Ključ sa ostalim selima do Pudina Hana. Bravska četa napadaće ustaška uporišta u selima Vojići, Hasići, Verizovići i u Bajeru. Za početak napada određeno je vrijeme: 24 časa noću 27/28. jula. Komandant naređuje da sve starješine pođu, svaki na svoj pravac, na zadatak prema određenom rasporedu. Svima naredi da pošalju kurire, da bi doveli jedinice iz Crkvenog na određena mjesta do početka napada.

Komanda Bravske čete sa komandirima vodova i odjeljenjem vojnika pođe na brdo iznad Hasića i Vojića da izvidi zemljište i uporišta na koja će napadati u toku noći. »Radije bismo napadali na sam Ključ« moglo se zaključiti iz razgovora boraca Bravske čete. »Naređenje je tako i mi ga izvršiti moramo«, kaže komandir Gliša.

»Nije ni ovo loše! — dobaci neko od drugova iz kolone. »Tamo na Bajeru su oni što su poklali Kopjenčane u početku ustanka! To su naši stari poznanici sa Grabovca i ostalih mjesta na kojima smo protiv njih vodili borbe. Više puta smo se sa njima u borbi sretali i tukli u toku zime. Šestog januara bježali su iz Paunovca, ispred boraca Bravske čete. Osjetili su Bravsku četvu i upoznali je kad je u zajednici sa ostalim jedinicama vršila napad na Hasiće i Vojiće. Valjda će ovo biti posljednji naš susret sa njima na ovom zemljištu. Valjda ćemo ovoga puta izmiriti sve dosadašnje račune!

Takav razgovor vodila je grupa od petnaestak ljudi sve do stizanja na brdo iznad sela Hasića.

Preglednost dobra, sve se vidi do brda iznad kame-noloma na kojem su poredani utvrđeni neprijateljski bun-keri. U selima normalan domaći, svakodnevni rad. Nika-kvih priprema ili promjena u selima nije bilo. Muškarci bez oružja, slobodno se kreću. Oko bunkera vidi se poneki vojnik s puškom na straži.

Oh, da nam je cijela Četa ovdje! Ovo bismo sad za tren oka pregazili! Sad su neprijatelji raštrkani, razišli se po selima, bez oružja. Ono što ih ima kod bunkera, to bismo lako savladali.

Ali, i da je Četa cijela stigla ne bismo smjeli napadati jer je početak za napad tačno određen.

Čuvik na kom se izvidnica nalazi zavučena u gust šiprag i u ko zna od kuda iskopane rupe kao rovove, prosto nadvisuje selo preko kojeg treba da vršimo napad na neprijateljske bunkere u toku noći. U selu se kreću žene, djeca i starci. Partizani ih posmatraju i međusobno razgovaraju. Kome su oni krivi da moraju noćas trpi ti strah kad se u njihovom selu i oko njega razvije borba? Svi oni prekinuće svoj najdraži san kada otpočne napad partizana. U strahu će skakati i trčati, ali kuda, ni sami neće znati. Pokušaće da sa djecom bježe do bunkera, da tamo traže spas, a odatle ko zna gdje će bježati? Ko zna koliko puta ustaše su im pričale o surovosti partizana da bi ih zastrašili. Misleći na ove izmišljene priče, ljudi neće smjeti da ostanu u kućama i da čekaju nailazak partizana.

Ništa i nikoje oni nisu krivi, a eto i oni moraju da strahuju. Ko niože garantovati da u noćnoj borbi neko zalutalo zrno neće pogoditi i nekog od mještana?

Okupatori i ustaše zavadiše dojučerašnje komšije i prijatelje, natjeraše ih na bratoubilačku borbu. To su susjedi koji su vi jekovima živjeli jedan pored drugog i koji će tu i dalje ostati, i dalje nastaviti zajednički život.

Polegli na busije iznad sela, partizani su posmatrali pokrete neprijateljskih vojnika kod bunkera, kao i kretanje naroda u selu. »Da sad znaju da im stojimo tu, tako reći iznad glava, kako bi se svi razbježali iz sela«

— kaže Garonja. »Raspršili bi se kao vrane na prasak metka«!

Dolazak kurira u Četu nestrpljivo su očekivali borci. »Gdje idemo? Gdje napadamo? Kada napadamo? Hoćemo li na Ključ?« Cijela Četa okružila je kurire i obasula ih pitanjima.

»Idemo kod starih poznanika« — glasio je odgovor kurira Mirka Latinovića. Kuriri saopštiše zadatak Četi i rekoše borcima da se odmah sprema, pa će, čim ručaju, krenuti na put. U Četi je nastalo kratko zatišje, a zatim žagor. »Voljeli bismo da idemo na Ključ. Sad je svejedno, samo neka idemo u napad«. Niko u Četi i ne sumnja da uspjeh neće biti potpun. Tako borci veseli, raspoloženi, krenuše na marš prema mjestu gdje ih čekaju starješine.

»Drugovi, Četa je stigla na mjesto gdje je naređeno«! Kroz žbunje se provlači Mirko i saopštava komandiru Čete da je borce doveo i da je sve u redu. »Jesu li svi stigli? Kako je bilo na putu?« — zapita Gliša. Mirko odgovori da je sve u redu i da nije bilo nikakvih poteškoća.

Prilikom izviđanja, komandiri vodova tačno su dobili zadatke gdje će koji vod napadati, kako će se kretati i kako će međusobno održavati vezu. Sve je bilo predviđeno i utanačeno.

Sunce se spuštalo, veče se primicala, a komandiri vodova, svaki na svom pravcu, izveli su vodove i tačno im na zemljištu pokazali pravce napada i objekte na koje će napadati u toku noći. Svima je jasan zadatak. Potvrdili

su da sad tačno znaju šta u toku napada treba da rade. Nestrpljivo se očekivao određeni čas za početak napada.

Tihi razgovor između boraca nastavio se u toku noći. »Dobro je da su nam dali pravac koji najbolje poznajemo! Već sutra možemo uhvatiti vezu sa našim koji su ostali za obezbjeđenje u logoru. I oni će, kad čuju našu borbu, krenuti u napad, otvoriće vatru i odvlačiti pažnju neprijatelja na sebe da ne bi dozvolili da krenu u pomoć ovima koje mi napadamo«. Dogovor kud će ko i kako će napadati potrajao je sve do početka napada.

Prvi suton se spuštao na bregove. Presta svako kretanje naroda u selu. Kao da je bio zaveden policijski čas. Poneko od muškaraca, sa puškom o ramenu, upućuje se prema bunkerima da bi pojačao stražu i smjenjivao one koji se već tamo nalaze. To je posada bunkera koja je svakog dana ovako postupala. Još samo poneka drvena vrata škripe na brvnarama, ali se nikakvi pokreti ne vide. Sela kao da utonuše u duboki san. Pospaše djeca koja su se danas igrala i slobodno kretala po selu. Sve je mimo. Samo šušanj lišća, lepet krila, ili cvrkutanje ptica u grmlju čuje se nad selom.

Tamo na brdu kod bunkera ponekad sine plamen vatre. Vjerovatno da neprijateljski vojnici teferiče, čibuče i pripaljuju cigarete. Poneki metak zafijuče nad poljem kao da stražari razbijaju strah i dosadu.

»Ništa vam neće pomoći! Jaš malo, pa nam se nadajte u goste!« kaže Vlado.

Pred početak napada vodovi laganim poraćima otpočeše da se spuštaju i primiču svojim prvim objektima, prvom cilju na koji treba da napadaju. Niko ih ne primjećuje. Neprijateljski vojnici izgleda da nam se ne nadaju. Svi su izgledi da su pripreme izvršene u tajnosti i da napad nije otkriven. Sve je spremno. Četa se privukla na najbliže položaje odakle u prvom skoku borci mogu da izvrše juriš i projure kroz selo. Sad se čeka početak napada. Tačno vrijeme je određeno za sve jedinice, ali ipak borba i napad treba da najprije otpočnu na Ključu. Ovo je bilo određeno zbog toga što su one jedinice koje su bile određene za napad na Ključ imale da pređu najduži put da bi stigle na polazne položaje za napad. Zbog

tih razloga, i pored određenog vremena, bilo je predviđeno da borba najprije otpočne na Ključ zbog svake eventualnosti, jer se pretpostavljalo da bi neka od jedinica mogla zakasniti na svom pravcu, ili da bi mogla biti ometena od neprijatelja i da ne stigne na vrijeme.

Nešto oko pola noći na Ključu otpoče borba. Za tren oka partizani jumuše kroz selo i krenuše prema bunkerima na kosi. I ustaše su bile spremne. I oni su čuli borbu na Ključu, te su se brže latili oružja. Žestoka borba je otpočela. Nekoliko napada i juriša naše Čete na bunkere na kosi ustaše odbiše. Iz okolnih sela pritekoše im u pomoć. Nekoliko puta sami su pokušavali da izvrše ispad prema partizanima, prema Četi, ali za kratko i bez uspjeha. Prijetnjama i pogrđnim riječima psovali su partizane i dovikivali im: »Tu čekajte dok svane«! Samo mecima rafala iz puškomitraljeza i ručnim bombama partizani im odgovaraju. Dio Čete koji je ostao u logoru otvorio je vatru na Sanicu i Biljantu. To je u mnogome doprinijelo da neprijatelj iz tih mjesta nije mogao priteći u pomoć onima koji su bili napadnuti u selu Vojićima, Hasićima i Bajeru.

Probuđeni narod u selu od straha je potrčao ka bunkerima. Takvo je vjerovatno bilo naređenje ustaša ukoliko se borba otvori i selo bude napadnuto, da ljudi, žene i djeca bježe u bunkere i da će tako biti zaštićeni.

Vojići su oslobođeni, prema Pudinu Hanu jedinice Prve brigade prodiru. U Ključu se vodi žestoka borba. Ustašama u bunkerima iznad kamenoloma i sela Vojića gori pod nogama.

Kosom prema bunkerima, sa pravca Vojića, Garonjin vod se sve bliže primiče. I Drugi vod od sela Hasića približavao se bunkerima. Svanjivalo je nad selom. Ono čemu se neprijatelj nadao da će se partizani povući u svanuće nije se ostvarilo. Partizani se ne povlače nego još jače napadaju.

Kod Pudina Hana vodila se borba, a ovima što su pružali otpor iz bunkera predstojalo je povlačenje preko Bajera i sela Ramića.

»Ura, aaaa! juriš! Pobjegoše!« vikao je Garonja, a za njegovim glasom prosula se vika boraca: »Uraaaa!« Drugi

vod je krenuo na juriš. Ustašama jedino preosta bjekstvo i povlačenje preko Bajera, jer im je prijetila opasnost da će im odstupnica biti presječena, da će ih partizani opkoliti i u bunkerima uništiti. Ni na Bajeru se ne zaustaviše, nego preko sela Ramića pobjegoše na Gvozdac, poviše sela Ramića.

Gonjenje je nastavljeno. Organizovanijeg otpora neprijatelj nije pružio. Nekoliko pušaka i nešto municije pada u ruke partizana. Drugog plijena ovog puta nije bilo. Sva sela su bila napadnuta. Niko od stanovnika u njima nije ostao, svi su bježali i povlačili se prema Vrpolju. Naređenje ustaša da stanovništvo bježi u slučaju napada ovog puta je izvršeno. Cio narod iz svih muslimanskih sela je pobjegao. Zasijana polja ostadoše neobrađena, a njihovi vlasnici zbog pogrešnog obavještenja i ustaškog terora napustiše sve što su imali.

I Ključ je oslobođen, ali avijacija, a možda i neprijateljska vojska, koja je bila prinuđena da se povlači u toku borbe, zapalili su grad i sav je izgorio.

Krasulje, Gvozdovac, Ramići i Sanica postaje granica između partizana i neprijateljske vojske. Kratkotrajna je bila ova »granica«. Tu su ustašama bili izbrojani dani. Usljedio je kratak predah partizana, a pripreme za napad na Sanicu, Krasulje i ostala mjesta već su bile u toku.

DRUGI NAPAD NA SANICU

Obruč oko Sanice se sve više stezao. Ustaše iz sela, noću, skriveno, evakuisale su porodice i pokretna imanja. Predosjećali su da se partizani neće zadovoljiti do sada postignutim uspjehom i zaustaviti se na onom što su postigli.

Bravska četa na položajima Bajer, Gologlavo, Prisjeci i Budelj nije dozvoljavala ispade ili kretanje neprijatelja prema oslobođenoj tritoriji. Za napad na Sanicu i druga neoslobođena sela vrše se pripreme. Borci jedva čekaju zapovijest za napad da bi već jednom i ta mjesta bila oslobođena od neprijatelja, da bi narod bez straha

otpočeo da misli na svoju budućnost. I partizanima je na istim terenima dosadilo svakog dana i noći biti na oprezu, biti u kontaktu sa neprijateljem koji je toliko ogrezao u krvi i nanio mnogo zla narodu u selima koja još drži pod svojom kontrolom.

Mnogo zločina za proteklu godinu dana ustaške vladavine nanijeto je narodu ovog kraja. Kao po nekoj komandi, ili zavjetu, pobijeni su svi odrasli muškarci srpskog porijekla i svi oni koji su bilo čim pokazali da nisu za vlast ubojica. Zene i djeca svakodnevno su trpili strah i prijetnje ustaških bandi.

Strpljenje je pri kraju. Jedva se očekuje dan oslobođenja. Ogroman je broj žena udovica, majki i sestara zavijenih u crno. Crnilo njihovih marama skriva pritajenu žalost za ubijanima od ustaških metaka i kama. Tek onda kada dođu partizani, majke će moći otvorena srca da iskale svoj jad i bol za onim što je već izgubljeno. Mnoge od majki tek tada će steći povjerenje da će im ostati kćeri koje su još žive i svi oni koje do tada ustaše nisu stigle da ubiju.

Došao je dan završnih priprema za predviđeni napad. Starješine na čelu sa komandantom Prve brigade okupili su se na Cigelju da bi se dogovorili i konkretno odredili zadatak svakoj jedinici.

Zbog najboljeg poznavanja terena i mjesnih prilika, Bravska četa dobij a jedan od najtežih zadataka: noću se spustiti pored saničke crkve, privući se i napasti zaselak Mahalu. Zaselak Mahala nalazio se pored same Željezničke i Zandarmerijske stanice i Donjeg Budelja, gdje se načunalo da se u to vrijeme nalaze najjače neprijateljske snage i najveći broj ustaša.

Zaista u ovom napadu to je bio najteži zadatak. Ponos je za Četu primiti najteži zadatak i poći tamo gdje se pretpostavlja da je najtvrdje. Svi do jednog borci su se radovali kad im je komandir Čete saopštio gdje i na kom pravcu će Četa napadati.

U prvi sumrak 30/31. jula Četa se počela prikupljati na zbornom mjestu. Svaki borac je razmišljao o predstojećem zadatku. Razgovarali su kako će biti kad siđu u Sanicu, kad dođu do Mahale, znajući da Mahalu brane

mnoge ustaše. Počelo je i nagađanje kako će uspjeti napad, kakav će otpor pružiti ustaše na pravcu nastupanja Bravske čete. Mahalu su morali najupornije braniti, jer njenim napuštanjem dovodi se za neprijatelja u pitanje odbrana Gornje Sanice. U takvom razgovoru laganim koracima Četa je krenula sa Budelja, niza stranu, prema saničkoj crkvi, a zatim dalje prema određenom zadatku.

Povremeno mjesečina zrači kroz oblake i nagoni Četu da se kreće prikrivenim stazama. Preko Budelja ka Saničkoj dolini i crkvi, Četa se spuštala potpuno sigurno. Borci su bili ubij edeni da će i ovog puta uspjeti u napadu, da će Sanica biti oslobođena i iz nje protjerane ustaše. Četa je očekivala i priželjkivala susret sa Šarom i njegovim vodom. »Čeka nas Šarin vod«! — smijali su se borci.

Komandir čete Gliša, sa nekoliko drugova i sa vodičem, išao je na čelu Čete. Predvodio je Četu preko pruge, a vodič ga je upozoravao tiho da su ustački bunkeru blizu i da treba biti pažljiv da ne bi otkrio prisustvo partizana prije početka borbe. Opet se oblaci raspršiše i mjesečina zasja. Za nekoliko trenutaka Četa je bila prisiljena da priligne i sačeka ponovno naoblacenje, pogodan momenat za dalji pokret, jer je teren već bio otkriven i moglo se uočiti kretanje boraca čistinom pod jasnom mjesečinom.

»Požurimo! Da pređemo brzo prugu! Prije početka napada moramo prići bliže i iznenaditi neprijatelja«!

Raspored je napravljen. Svaki vod krenuo je prema svom cilju napada. Kad su vodovi krenuli naprijed, da bi se što bliže približili neprijateljskim bunkerima, otpoče napad na Donji Budelj, Biljane i Ramiće.

Uzbuna je data i neprijatelj iz Mahale uskoči u svoje bunkere. Iznenadenje je izostalo. Predstojao nam je organizovan napad na neprijatelja koji je već bio spreman i čekao nailazak snaga.

Garonja sa svojim vodom krenuo je naprijed i napao silovito. I Drugi je vod napao na neprijateljska utvrđenja. Žestoka borba se razvila, ali naprijed nismo mogli. Ustaše se brane žestokom vatrom iz dobro utvrđenih bunkera i prijete nam glasno: »Samo dočekajte zoru! Gdje su vam komesari, neka povire ovamo . . .«!

Tačna su bila predviđanja da će Mahala biti jedno od najjačih uporišta u sistemu neprijateljske odbrane. Mahalu podržava i sa boka na Četu tuče mitraljez sa brda, iznad kuće Mijića. Ustaše vrište, psuju, dobacuju uvredljive riječi, prijete.

»Je li tamo Garonja« — dovikuje neko prodornim glasom. »Ovdje Sareeee! Sačekaj me dok svane, ostaće ti kosti u Sanici!« Ustaše se nadaju, ukoliko izdrže do dana, da će se partizani povući i zbog toga prijete, psuju i misle kad svane i partizani okrenu leđa da će ih onda moći gađati u odstupanju čistinom.

Na ostalim pravcima naše jedinice su lakše napredovale. Tamo je, izgleda, otpor bio slabiji i odbrana nije čvrsto organizovana kao na Mahali, koja je bila neposredna odbrana Željezničke i Zandarmerijske stanice. Đokina Babić, Mile Latinović, Bobota Bjelić, Vlado Ožegović i još nekoliko drugova prikradali su se izlokanom jarugom prema ustaškim bunkerima, sa punim torbicama ručnih bombi. Na tom pravcu ustaše se nisu nadale partizanima, jer sa tog pravca još na njih nije bila otvorena vatra.

»Mi smo riješili da čekamo dan i da se ogledamo oči u oči« — dovikuje Dušan neprijateljskim vojnicima. »Hoćete li i vi, kučkini sinovi, tu čekati?!« dovikuje on ustašama. Ustaše vrište od bijesa, prijete. »Ovdje je Sare koji ne zna za povlačenje! Sare će vas ipratiti iz Sanice«!

Pozadi ustaškog rova planula je slamom pokrivena pojata. Prasak ručnih bombi u ustačkim rovovima odjeknu dolinom. Odjeknu juriš čete. Sada borci trče i dovikuju ustašama: »Ne bježite, Sare, pričekaj«!

Trik mladog Dušana potpuno je uspio. Dovikujući se s njim ustaše nisu obraćale pažnju na jarak kojim su se provlačili Mile Latinović, Đokina Babić i drugovi. Eksplozije ručnih bombi bačenih iz ruku u roveve potpuno su slomile otpor ustaša kod zaseoka Mahala. Ustaše pojuriše da se spasavaju bjekstvom prema Donjoj Sanici, da bi izbjegle zasluženu kaznu. Sad vidješe da partizani nisu napali noću da bi se ujutro povukli.

Mrtvi i ranjeni ostadoše u bunkerima i oko rovova, dok se preživjeli dadoše u panično bjekstvo.

Padom Mahale i Željezničke stnice presta otpor ustaša i na drugim pravcima. Sve je u bjekstvu prema Donjoj Sanici. Nemaju vremena da se zaustavljaju i da partizanima pružaju otpor.

U povlačenju su bili iznenađeni kod mosta na rijeci Sanici. Nizvodno od Željezničke stanice sačekala ih je u zasjedi Pođgrmečka Prošićeva četa. Malo ih je izbjeglo ispred ove Cete. Malo ih je uspjelo umaći i proći prema Vrpolju. Manji broj ustaša se razbježa među kukuruze da bi se tamo sakrili i pokušali negdje pobjeći.

Prvi put su zauzeti Sanica i sela Saničke doline. Prvi put mnoge udovice, žene i majke, u crno zavijene, slobodno su gledale prema drumu.

Teška je bila njihova sudbina. Teško je i partizanima bilo posmatrati ovaj narod koji je mnogo trpio od terora ustaša. Sela Sanica, Prisjeka, Rijeka, Biljani i ostala mjesta nisu imala odraslog čovjeka. Sve odrasle muškarce ustaše su odvodile i gotovo sve poubijale. Sanička sela ovog puta ostadoše pusta. Nevini muslimanski živalj bio je zaplašen zbog grozних zločina koje su počinile ustaše, pa i oni koji su mrzili ustaške krvnike uplašili su se da sada ne dođe do odmazde, jer su neprijatelji širili lažne glasine o partizanima i našoj narodnooslobodilačkoj borbi.

Nekoliko muslimanskih porodica, koje nisu uspjele da pobjegnu i koje su partizani oslobodili, a zatim ih vratili svojim kućama da žive i rade, bile su iznenađene dobrim i ljudskim postupcima partizana.

I Ramica, mlinar ispod Željezničke stanice, pretrpio je veliki strah. Ni on nije uspio da pobjegne, iako je preplašen ustaškim zastrašivanjem pokušao da bježi prema Donjoj Sanici.

»Jesi li ti ustaša«? pitaju ga partizani iz prethodnice kad su naišli na njega. Iznenađen i preplašen, ukočenih vilica, Ramo nije progovario ni jednu riječ. Očekuje da će se ostvariti ono što su ustaše pričale o partizanima i njihovim postupcima kada dođu u sanička sela.

Časovi su izbrojani i zašto da govori — mislio je Ramo. Uzaludni su bili pokušaji partizana da ga oslobode straha. Ono što su ustaše pričale o partizanima Rami ne izlazi iz glave i on je čekao svoj posljednji trenutak. U

tom momentu naišao je Ilija Radulović. Prepoznao je je Ramicu, starog prijatelja i poznanika svoga oca i cijele obitelji. »Gdje si, Ramo? Kako si druškane? Gdje ti je familija, šta oni rade, jesu li se sklonili? Da nisu pobjegli?« Pritrčao je Ilija, zagrlio Ramu, a zatim je spazio da ga Ramo ne prepoznaje, da se i od njega plaši i zazire. »Eh, Ramo, bolan, zar me ne poznaješ? Mi smo stari prijatelji i poznanici. Ništa se ne boj, ništa ti biti neće, mi smo svoji, ti si bio kod moje suće, a ja kod tvoje!«

Tek tada se Ramine ukočene vilice otvoriše, suze iz očiju potekoše i on poče svoga poznanika da grli i ljubi.

»Eh, drago mi je da te vidim, zar si mi ti živ? Je li ti babo živ i kako ti je familija? Ima li još neko živ od tvojih, ili si ti sam?«

Spade teret sa Raminog srca. Našao se u zagrljaju starog poznanika i prijatelja. Tek tada je bio siguran da mu se neće dogoditi ono što je očekivao i što su mu ustaše rekly da će dobiti ukoliko živ partizane dočeka u Sanici. Vidio je da partizani ne vrše osvetu nad nevinim muslimanskim narodom, da su to ljudi koji su uzeli puške i pošli u borbu za slobodu i bratstvo svih naših naroda i svih nacionalnosti.

»Eh, bolan, dite moje, ko bi rekao da će neko komšije i prijatelje zavaditi, da se između sebe biju i da jedni na druge puške potežu« — kaže Ramo.

Nije Ramo bio sam koji je promijenio mišljenje o partizanima. Za mnoge je bila sreća li spasi što nisu uspeli da pobjegnu po nagovoru ustaša koji su svoje ruke zaprljali krvlju. Oni koji su ostali u svom domu nikad više nisu ni pokušavali da napuste svoje kuće, da bježe na stranu neprijatelja i da tamo traže zaštitu. Vidjeli su oni da nije tačno ono što im je o partizanima pričano, da partizani ne vrše odmazdu, nego da su to narodni borci, koji se bore za oslobođenje svoje zemlje i svojih naroda.

I Cobo je ostao. Njega ustaše nisu mogle zaluditi i prevariti da ide na njihovu stranu, da primi ustašku uniformu, da se naoruža njihovim oružjem i da ubija nevin narod. Cobo je njima uvijek govorio: »Bog vas ubio, ne tucite ljude, ništa vam nisu krivi i to će biti

samo zlo za vas«. I ovoga puta su pozvali Čobu da sa njima pođe, da bježi, jer će ga partizani »uhvatiti i ubiti«. »Neka bježi onaj ko je kriv, ko je zaslužio da bude kažnjen, ko je počinio zločine. Ja ih slobodno čekam, jer nisam ništa kriv, nisam nikoga ubio, niti sam kome zla nanio« — govorio je Cobo ljudima koji su ga pozvali da bježi sa njima.

Puni su kukuruzi, šumarci i potoci skrivenog i preplašenog muslimanskog stanovništva, koje nije stiglo da pobjegne prema 'Donjoj Sanici. Među njima bilo je i nekoliko ustaša sa puškama u ruci, koji su pokušali da se prikriju i presvufeu da bi izbjegli zasluženu kaznu.

Partizanima Bravske čete nije bilo teško otkriti i prepoznati one koji su nosili oružje i ubijali nevine ljude. Oni su njih poznavali, a preko veze i obavještajne službe znali su kakav je ko bio i šta je činio za vrijeme ustaške vlasti u ovim selima.

Četa je u potpunosti izvršila poatavljeni jioj zadatak.

Bila je zadovoljna postignutim uspjehom. Do tog vremena nije izgubila ni jednog borca. To je ono što je komandira i cijelu Četu najviše radovalo poslije svake borbe. Po završetku borbe nastalo je prečišćavanje potoka i kukuruza od zaostalih neprijateljskih vojnika. Narod koji je bio sakriven u kukuruzima pozvan je da se vrati svojim kućama.

U toj akciji čišćenja i hvatanja neprijateljskih vojnika poginuo je nesretnim slučajem divni i hrabri Vlado Latinović. Onaj Vlado što je prije godinu dana, prilikom prvog napada na Sanicu, na Mededem Brdu rekao: »Niko meni nije poklonio ni dao ovu pušku, ne može mi je niko ni oduzeti. Ja sam je oteo od neprijatelja i ja s njom idem u borbu. Samo sa mrtvog Vlade puška se može skinuti.«

To je bio težak momenat i veliki gubitak za Četu. Naiteže je kad od hrabrog borca, koji se isticao svoiom hrabrošću moramo iz njegovih mrtvih ruku uzeti pušku.

Trajna uspomena na druga Vladu Latinovića ostala je u Četi. Borci nisu zaboravili njegovo hrabro držanje u momentu kada smo sačekivali voz i rušili veliko kamenje pod točkove lokomotive. Nezaboravna je uspomena

na njega, na borca i druga, koji se u svim borbama isticao hrabrošću i oduševljenjem za borbu. On se gotovo uvijek dobrovoljno javljao za specijalne zadatke. I onog puta, na Međedem Brdu, kad su traženi dobrovoljci za silazak u Sanicu i paljenje mosta na cesti preko rijeke Sanice, Vlado je prvi digao ruku, izašao iz stroja i javio se kao dobrovoljac.

Ne samo u borbi, nego i na odmoru, Vlado je bio oličenje drugarskog ponašanja prema svakom borcu u Četi. Uvijek veseo, nasmijan, raspoložen i spreman za šalu, bio je omiljen kod svih drugova.

Vladina smrt pomutila je raspoloženje svih boraca.

Ugasio se život borca. Prestao je da zvoni gromki, prodorni Vladin glas »Naprijed drugovi!«

Ovoga puta Sanica i cijela Sanička dolina do Vrpolja bili su oslobođeni. Ramići, Krasulje, Peći, takođe su oslobođeni, iz sela je neprijateljska vojska protjerana u Vrpolje. Ogroman plijen i bogata žitnica postadoše svojina partizana. Mnogi domovi i žitna polja bili su potpuno napuštenii od neprijateljske vojistoe i od ibrojnih izbjeglica muslimanskih porodica koje su se povukle, pod pritiskom i pod prijetnjama ustaša i neprijateljske vojske, koja je do tada bila na tome terenu. Proširi se slobodna teritorija i život na njoj postade normalniji, snošljiviji. Organizovano se pristupi čuvanju i podizanju ljetine sa polja. Narod je u svemu pomagao svoje oslobodioce.

Uskotračna željeznička pruga je oslobođena i uskoro popravljena. Popravili su je raniji pružni radnici, oni koji su je i rušili u vrijeme kad prugu partizani nisu mogli da koriste, kad je mogla da služi neprijatelju. Proradio je mali partizanski voz, koji je slobodno saobraćao od Sanice do Drvara.

Prva omladinska radna brigada u našoj zemlji formirana je ovih dana u oslobođenoj Saničkoj dolini. Zadatak omladinske radne brigade i ostalih radnih jedinica bio je: podizanje, spasavanje i iznošenje ljetine na pogodno, sigurno mjesto, da bi partizanske jedinice, narod i bolnice na oslobođenoj teritoriji imali obezbijeđene rezerve hrane.

Sve se dalo na posao. Staro i mlado, sve što je bilo sposobno za rad dobrovoljno je krenulo u radne akcije, u radnu brigadu, da bi pomogli što bržem podizanju i izvlačenju ljetine, kako bi obezbijedili da ljetina ponovo ne padne u ruke neprijatelja u slučaju nailaska nadmoćnijih neprijateljskih snaga.

To su bile prve veće združene radne akcije, gdje se sve radilo organizovano, planski, pod rukovodstvom određenih ljudi. Kolektivan rad i polet omladine još tada je podstrekao na takmičenje mnoge jedinice i organizacije. Nije bilo slobodnog dana ni noći kada omladina i čitav narod ovog kraja nisu bili angažovani na radu u podizanju, pripremanju i izvlačenju životnih namirnica koje će poslije biti neophodno potrebne borcima, narodu i bolnicama.

Udruženim snagama omladine, naroda i partizana posao je brzo napredovao. Brzo su podizane pšenice, ječam i ostali usjevi, donošeni do željezničke pruge, a zatim otpremani vozom dalje na sigurna mjesta, u skladišta koja su takođe organizovanim akcijama užurbano pripremana u Klekovači.

Sa krajiškim borbenim pjesmama i razvijenim kolima počela je i završavala se svaka radna akcija. Snaga naroda, omladine i partizana bila je neiscrpna.

Svake noći i svakog 'oblačnog dana stenjao je mali šumski voz, vukući sabrane plodove uz Grmeč planinu, Srneticu i Klekovaču. Nije bilo odmaranja, nije bilo predaha. Na odmor u te dane i noći malo ko je pomišljao.

Natovareni karavani konja, neprekidno, danonoćno su se kretali u oba pravca. Sve je bilo angažovano i stavljeno u službu zajednice, u službu narodnooslobodilačke borbe. Borbi i njenim zadacima sve je bilo podređeno.

Narod, omladinu i partizane nadahnula je zajednička borba, povezivala i dobro organizovala KPJ u jedinstvenu, snažnu armiju koja se svim snagama i sredstvima borila protiv okupatora i njegovih pomagača. Ne samo partizana, koji su naoružani krenuli u borbu, nego i čitav narod bio je armija, radio je za armiju, za borbu za oslobođenje, za uništenje okupatora i ostalih njegovih pomagača.

Zajedničkim radom stvorene su mogućnosti i bolji uslovi za organizovan prihvatanje bolnica, ranjenika i bolesnika koji su u to vrijeme stigli u Bosansku krajinu sa proleterskim brigadama, Vrhovnim štabom, Centralnim komitetom i Centralnom bolnicom.

Organizovan je topao prijem za ranjenike i bolesnike i za sve borce proleterskih jedinica, koje su prvi put tada došle u Krajinu. To je ono što je omogućilo brzi oporavak ranjenika i bolesnika.

Da bi se bezbjezbedno izvršilo prikupljanje zaliha hrane potrebno je bilo «sigurno obezbjeđenje prema neprijateljskim garnizonima da bi se spriječio svaki eventualni pokušaj ispada ustaša i ostalih neprijateljskih snaga na slobodnu teritoriju.

Trebalo je zaštititi goloruku omladinu koja je nedaleko od ustaških bunkera noću podizala i odnosila usjeve. Nije to bilo lako. Nije bilo lako obezbjeđivati toliku slobodnu teritoriju i spriječiti pokušaje neprijatelja da ugrozi omladinu, koja je sa toliko oduševljenja i poleta neumorno radila. Bio je to velik i odgovoran zadatak partizanskih jedinica.

Bilo je pokušaja od strane neprijatelja da putem obavještajne službe pronade nebranjene prostore između partizanskih jedinica, da bi se kroz njih provukao, napao partizane sa leđa, odbacio ih sa prvih položaja i na taj način odbacio i omladinu, protjerao je ili zarobio i spriječio velike radne akcije.

Za vrijeme zaštite radne brigade i podizanja ljetine na obezbjeđenju ispred Vrpolja i na Krasuljama nalazila se Bravska četa. Njeni vodovi svakog dana i noći bili su istureni do samog Vrpolja i sela Kamička, između rijeka Sane i Sanice. Danonoćno, borci su budno pratili i sprječavali svaki pokušaj ustaša da prodru na oslobođenu teritoriju. U to vrijeme u selu Krasuljama nije bilo nikoga od muslimanskog življa. Svi su oni imali vremena da stignu izbjeći i povući se pod pritiskom i prijetnjama ustaša, plašeći se dolaska partizana. Sa njima nije bilo kao sa onima u Sanici, jer nije bilo mogućnosti da im se odstupnica presiječe, da se zadrže i ne napuste sela. U takvoj situaciji i sva ljetina, koja je bila na

Krasuljama morala je biti podignuta i sklonjena da ne bude uništena ili odnesena od strane okupatora.

U to vrijeme na Krasulje su stigle Vođenička i Krnjeuška četa, koje su pojačale odbranu. Nakon kraćeg vremena od tri čete iz Petog krajiškog odreda, bataljon »Zdravko Celar«, koji će kasnije ući u sastav III krajiške proleterske brigade kao njen 3. bataljon.

NAPAD NA VRPOLJE

Da bi bezbjednost radnih jedinica bila veća, da bi radna brigada mogla nesmetano podizati ljetinu, spremati je i iznositi na sigurno mjesto, trebalo je što dalje od ovih položaja protjerati neprijatelja, da svakog časa ne ugrožava zaposlene ljude i omladinu.

Trebalo je osloboditi Vrpolje i okolna sela, a potom krenuti naprijed preko sela Tornine i Čaplja prema Sanskom Mostu. Pripreme za napad i oslobođenje Vrpolja su otpočele. Podgrmečki bataljon i druge jedinice trebalo je da napadnu Vrpolje sa pravca Kljevci i rijeke Sanice, Milan Zorić sa Bataljonom »Zdravko Celar«, sa pravca Peći, Kamičak i preko rijeke Sane, Bravska četa sa dva gaza preko rijeke Sane trebalo je da se probije dublje u neprijateljsku pozadinu i da napadne selo Palanka da bi na taj način ugrozila snage neprijatelja u Vrpolju i spriječila pojačanja neprijatelja koja bi bila upućena prema napadnutom mjestu.

Napad na Vrpolje je dobro zamišljen i dobro pripremljen, ali se ustašama i neprijateljskoj vojsci u Vrpolju i Okolnim mjestima dalo dosta vremena, te su se dobro utvrdili, prikupili jaka pojačanja na ovom pravcu i organizovali snažnu odbranu. Da je napad na Vrpolje organizovan iz pokreta kada je Sanica oslobođena, da su snage koje su napadale Sanicu i ostala mjesta produžile napad na Vrpolje i dalje, sigurno neprijatelj ne bi pružio jači i organizovan (otpor. Tada su njegove snage bile zaplašene snažnim naletom i jurišem partizana, pa su bile spremne da napuste Vrpolje i ostala sela, da bježe u Sanski Most.

Ovaj napad u vrijeme kad je Sanica oslobođena je izostao zbog toga što je I krajiška brigada trebalo da pođe na nove zadatke i povuče se sa ovog terena. Ostale jedinice nisu bile dovoljno pripremljene da bi mogle produžiti napad i protjerati neprijatelja do Sanskog Mosta.

Čete su se prikupljale u selu Pećima i vršile pripreme za predstojeći napad.

Sedamnaestog avgusta 1942. godine Bataljon »Zdravko Celar « bio je okupljen u selu Peći. Od radosti što idu u napad, borci nisu žurili kazanima da prime večeru, nego su igrali kolo i pjevali pjesme. Uzalud su Sekula i Bobo vikali »Drugovi, dođite da primite večeru, pa onda pjevajte i igrajte ako hoćete i cijelu noć, mi vas uznemiravati nećemo«. Kolo se nije prekidalo. Raspoloženje je raslo kao pred svaku borbu, kao i onda kad je pripreman napad na Prijedor, Sanski Most, Ključ, Sanicu i ostala mjesta.

Vrijeme se približava, krenuti se mora, te je palo naređenje od komandira četa da se Ikolo i pjesma prekinu, da borci pođu na večeru i izvrše posljednje pripreme za pokret.

Pjesma je prekinuta, a kolo obustavljeno. Partizani na komandu svojih starješina stadoše u stroj i krenuše prema kazanima da prime večeru. Na račun stroja i večere Sveto Ćulibrk se našalio: »Bolje bi bilo da ne večeramo, jer ako koga kugla rani u stomak, lakše će ostati živ ako su crijeva prazna! , Večeraj te, večeras ovdje, a sutra naveče u Sanskom Mostu«, kaže Sekula.

Kad je večera završena, ponovo se pjesma zaorila i kolo zaigralo. Vodiči za prevođenje Čete preko Sane su već stigli i sve je bilo spremno. Pješački gazovi na rijeci Sani su ispitani. Vrijeme je da se krene na određeni zadatak, jer je put kojim Četa treba da pređe i mjesto do kojeg treba da stigne i napadne daleko od polaznih položaja.

»Četa, zbor«! prolomio se glas komandira Race Gliše. Četa se postrojila po vodovima. Svaki komandir voda svojim borcima saopštavao je zadatak, a komandiri četa saopštili su zadatke čitavim četama. Gliša saopšti kratko nekoliko riječi borcima prije polaska na zadatak. Upozna

ih kojim putem i pravcem treba da kreću. Rijeku Sanu treba prelaziti na dva mjesta. Svi moraju biti budni i oprezni, spremni svakog časa da stupe u borbu sa neprijateljem.

Komesar čete Dušan Čeko stade pred stroj pored komandira Gliše, te i on progovori nekoliko riječi prije polaska u borbu. Tople su bile riječi mladog komesara, koji sa puno žara i poleta, kao i drugi borci ove Čete, kreće u borbu. Naglasio je borcima da je zadatak složen, naporan i težak, te da zahtijeva puno zalaganja svakog pojedinca. Malo je govorio, kao i obično, ali ono koliko je irekao komesar Čete postrojenim borcima ostalo je nezaboravno. To su bile posljednje njegove riječi upućene postrojenoj Četi, koju je on toliko žarko volio. Podrhtavao je njegov glas od radosti što mu je Četa tako raspoložena i spremna za predstojeću akciju. Kao da je predosjećao da mu je to oproštajni i posljednji govor pred ovom Četom, pažljivo je zagledao lice svakog borca. Njegove riječi shvatili su svi borci. Jedina želja svakog borca je ibila da postigne dobar uspjeh u borbi, da po tuče i protjera neprijatelja, da izvrši postavljeni zadatak.

U koloni po jedan, za vodičem i komandrom, Četa se spuštala u dolinu rijeke Sane. Strme obale pod planinom Ošljakom zahtijevaju pažljiv pokret svakog borca. Pijesak se odronjava a cipele ikližu. Svaki nepažljiv pokret može da otkrije prisustvo partizana. Četa je morala biti pažljiva i oprezna na svom putu. Preko na drugoj strani rijeke Sane, ispod Ošljaka, u selu Sokolovo, vršljarile su četničke patrole odmetnika Drenovića, koje su pratile pokrete partizana, pa nije bilo isključeno da i ove noći neće pratiti i otkriti pokrete Bravske čete.

Četnici su budno pratili kretanje vojske po ovom terenu i bili su spremni da spriječe prelazak partizana preko rijeke Sane, dolazak na »njihovu« teritoriju, do sela Sokolova, kako su ga oni u to vrijeme nazivali.

Preko, na desnoj obali rijeke Sane, uzdiže se visoko brdo Ošljak. Njegove strme padine uslovile su duboku klisuru, kanjon rijeke Sane.

Na lijevoj obali, u neposrednoj blizini, nalazi se selo Kamdčak, a malo dalje od njega i Vrpolje, na koje naše

jedinice ove noći kreću u napad. Mjesto Vrpolje je bilo jako ustaško uporište i utvrđenje, koje je trebalo neopažano zaobići. Tri neprijatelja partizana: usitaše, četnici i rijeka koju je trebalo preći, predstavljali su ozbiljnu brigu za pokret u duboku pozadinu i izvođenje samog napada na selo Palanku u neprijateljskoj pozadini.

U slučaju neuspjelog napada i aktivne borbe četnika iz sela Sokolova, dovodi se u pitanje izvlačenje Čete i njen povratak na slobodnu teritoriju. Pregaziti rijeku Sanu, preći na njenu desnu obalu na stranu Ošljaka i sela Sokolova u kojem su četnici i zaobići Vrpolje, nije bilo lako. Ali teškoće su Bravskoj četi ulivale posebnu snagu. Kad je komandant Bataljona Zorić, prilikom saopštavanja odluke čitavom Bataljonu, naglasio da je ovo najteži zadatak, da Bravska četa ide najdalje, da ona mora biti oprezna i u svakom momentu spremna da se suprotstavi neprijatelju, pa i onda ako bude odsječena i primorana da se u toka dana preko rijeke Sane povlači pod borbom — borci su njegove riječi primili sa oduševljenjem.

Dobro raspoloženi borci su za vodičem i komandrom koračali ujednačeno u dugoj koloni.

Surova, brza i bistra planinska rijeka i ovog puta opominjala je na opasnost sve borce koji su je gazili.

Vješti vodič pokazivao je borcima pravac pješackog Samu, preći na njenu desnu obalu ina stranu Ošljaika i nazad, pokazujući borcima kako će nositi obuću, držati se čvrsto jedan za drugog i za njim polako gaziti kroz vodu.

Laganim koracima, u najvećem redu, Četa je prelazila preko rijeke Sane. Savladana je prva prepreka, ali samo u jednom pravcu. Kakav će biti sljedeći prelaz i na drugom mjestu, to je pitanje koje još zabrinjava borce. Ponovo moraju gaziti rijeku Sanu na drugom mjestu da bi se prebacili na njenu lijevu obalu, da bi došli do svog napadnog položaja.

Na desnoj obali rijeke Četa ise ponovo olbukla, a zatim je u koloni po jedan, zapadnim padinama Ošljaka, desnom obalom Sane, krenula prema drugom prelazu. U vazduhu kao da je lebdjela magla neizvjesnosti da li će četnici

dočekati negdje na stazi u zasjedi Četu koja se kretala nepoznatim terenom. Povesti borbu na ovakvim položajima, za Četu bi bilo teško. Svaka borba, pa i pojedinačan pucanj, otkrili bi namjere partizana. Zato Četa brzim, ali nečujnim koracima hita iprema drugom prelazu i izlasku iz ovog tjesnaca, koji je za nju jako nepovoljan.

Tišina je svud unaokolo, nigdje se ne čuje ni glas, ni pucanj. Samo poneki put sa čela na začelje prenese se šapatom naređenje komandira Čete: »Pazite na vezu! Nemojte da prekidate vezu«. Samo poneka ptica iz žbunja sa puta poplaši se od nailaska partizana, preleti preko rijeke Sane, ili uz brdo Ošljak. Vijugavom stazom, kroz potšumjeine tpadine Ošljalka, Četa je brzo kretala prema svom zadatku.

»Drugovi, lagano, i da bude najveća tišina, tu smo blizu, na domaku drugog prelaza« kaže vodič koji ide na čelu kolone. »Dobro bi bilo da vi stanete, a da ja sa još dva druga pođem naprijed da ispitam prelaz, jer šta znamo, da se nešto nije promijenilo. Treba vidjeti da neprijatelj nije otkrio naše namjere, da nije ina prelazu postavio zasjedu.

Četa stade, a vodič sa dva druga iz Gatfoinjilnog voda pređe da izvidi drugi pješački prelaz preko rijeke Sane.

»Sve je u redu, prelaz je dobar, mjesto sigurno, neprijatelj ga nije obezbijedio«, rekao je vodič prilikom povratka u četu. »Pokret!« naredi komandir. Opet ono često ponavljanje da borci paze na vezu. Sana žubori, udarajući o obalu i kamenje, koje se na pojedinim mjestima izdiže iznad vode. »Ovaj prelaz je dublji i opasniji«, upozorava vodič komandira. »Moramo dobro paziti da nam neko od drugova ne sklizne sa prelaza, da ga voda ne odnese«. Borci se opet izuvaju, skidaju pantalone i čvrsto prihvataju jedan drugoga da bi kolona bila povezana i da neko od njih ne bi ostao usamljen, ili skrenuo sa puta u vodene brzake. Jedan za drugim krenuše za vodičem, gazom preko rijeke Sane. Svi borci su prešli rijeku, niko se nije okliznuo i pao, neprijatelj nije primijetio njihov prelaz preko Sane. Opet se borci obuvaju. Krenuli smo hitrije iz doline rijeke Sane na brdo, putem koji vodi kroz šumu prema selu Palanka.

Čas napada se primiče. Četa žurno korača da bi stigla na vrijeme, prije nego što druge jedinice otpočnu napad na Vrpolje. Ljetna noć je kratka. Dug put i rijeka Sana nisu dozvolili brz pokret i pored najvećih naprezanja da bi Četa istigla do određenog vremena ina svoje polazne položaje i napala mjesto u istom momentu kada i druge jedinice. »Blizu smo polaznih položaja za napad«, kaže nam vodič.

Borba na Vrpolje otpoče. Počeše puškomitraljezi da se oglašavaju brzim rafalima. Ručne bombe prolamaju noćnu tišinu. Bliže jedinice stigle su na vrijeme. Bravska četa je još u pokretu. Još ona treba da žuri, da hita, da bi stigla do polaznih položaja, da izvrši napad i juriš na selo Palanku da bi drugim jedinicama olakšala izvršenje njihovog zadatka. Njenim napadom na ovom pravcu bile bi vezane ustaške snage u selu Palanci i ostalim mjestima da ne mogu stići u pomoć napadnutom Vrpolju.

Ustašama u selu Palanci dat je znak za uzbunu. Budni i spremni očekivali su eventualni napad na njihovo selo, ili naređenje za polazak u pomoć napadnutom Vrpolju.

Selo je bilo u ravnici i vjerovatno je neprijatelj na brdu prema horizontu primijetio spuštanje čete ka selu. Ustaše su prve otvorile vatru. Više nije bilo iznenađenja, više se nije moglo neopaženo privlačiti. Četa je bila primijećena i ustaše su bile spremne. Budno su pratile pokret i približavanje bqraca. Četa je krenula u napad i pokušala juriš. Neprijateljska odbrana bila je jaka. Četu su spriječili u njenom prvom naletu. Da je Četa stigla na vrijeme, da ih je iznenadila, vjerovatno da bi uspjeh bio postignut.

Okuraženi prvim neuspjehom Čete da izvrši juriš i upadne u selo, neprijatelji izvršiše juriš, ispad prema potoku, da bi spriječili Četu u njenom napadu i odbacili je sa položaja do kojih je bila stigla. Pribrana Četa odbi napad ustaša. Borci ponovo pokušашe da upadnu u selo. Snažan otpor neprijatelja zaustavi juriš. Napadi se redaju sa jedne i druge strane. Četa sve jače juriša i navaljuje da bi prodrla u selo, da bi izvršila postavljeni zadatak. Čas jedni, a čas drugi, Četa i neprijatelji, vrše protiv-

napade. Brežuljci ispred sela povremeno prelaze iz ruke u ruku. U borbi su uporni i jedni i drugi.

Nepoznavanje terena i mjesnih prilika Četi je otežavalo da izvrši manevar i napadne selo sa druge strane. Neprijatelj je bio u povoljnijoj situaciji. Većinom su to bili mještani naoružani za odbranu sela, ili oni iz susjednih sela koji su takođe dobro poznavali teren i okolno zemljište. Neprijatelju stiže pomoć iz napadnutih sela. Ovo okuraži napadnute u selu Palanka, te počeo vršiti jače ispade i pritisak na partizane da bi ih odbacili sa njihovih položaja.

U namjeri da pronađe pogodno mjesto i nebranjen prostor da bi uveo Četu zaobilaznim putem u selo i neprijatelja napao sa boka, ili iz pozadine, komesar čete Dušan Čeko krenuo je sa Dmitrom Zrilom niz potok. Nisu dugo išli. Nisu pronašli slobodan prostor kojim bi mogli provesti Četu i na pogodnijem mjestu napasti neprijatelja. Brzo im je put bio prekraćen. Neprijatelj je u zasjedi u potoku, sačekao komesara i Zriki, pustio ih da pridu gotovo do puščanih cijevi. Padoše dva druga, dva hrabra borca, pogodeni mecima i parčadima rasprsnutih bombi.

Omiljeni drug, komesar, mladi komunista napusti svoju Četu koju je toliko volio. Njegov vedri lik ostaće u trajnoj uspomeni njegovih drugova boraca.

Dmitar Zrile je išao zajedno sa komesarom, pao je pored njega i poginuo. To je bio borac koji nije znao za strah, koji je svagdje, u svim borbama, hrabrio drugove oko sebe i govorio im da se zadatak može izvršiti.

Padoše dva druga, dva prvoborca i organizatora ustanaka u svom mjestu. Njihov gubitak je bio težak za čitavu Četu. Ne samo za Četu, nego i za njihovo Bravsko, za borbu. Nezaboravni su ostali u sjećanjima svojih drugova.

Na Vrpolju se vodila žestoka borba. Duboko na neprijateljskoj teritoriji Bravska četa vodila je borbu sa neprijateljem kod sela Palanke. Neposredna veza sa ostalim našim jedinicama nije postojala. Situacija je bila neizvjesna, nejasno je da li će ostale jedinice uspjeti u napadu, da li će osloboditi Vrpolje i krenuti naprijed da bi priteklo u pomoć Bravskoj četi, koja se najdublje spustila u neprijateljsku pozadinu.

Dan se primiče, a Vrpolje nije oslobođeno. Istim pravcem i putem Četi predstoji povlačenje. Naprijed se ne može. Ako bi Četa i pošla naprijed, prodor za nju ne bi bio pogodan zato što ostale jedinice nisu uspjele u napadu. Ovoga puta Četu je dočekaao jak otpor neprijatelja, te ni ona nije uspjela probiti neprijateljsku odbranu, zauzeti selo, izvršiti postavljeni zadatak i krenuti naprijed. Moglo bi se reći da je Četa ipak djelimično izvršila zadatak, jer je na sebe vezivala jače neprijateljske snage, koje nisu mogle poći u pomoć napadnutom Vrpolju.

»Izvlačenje Čete iz potoka na brdo mora se izvršiti u toku noći« — stiže naređenje od komandira čete do komandira vodova. Povlačenje danju pod borbom bilo bi teško. Palo bi mnogo žrtava. Na Vrpolju borba se utiša i situacija postade još neizvjesnija. Postade nejasno da li su naše jedinice uspjele, da li su protjerale neprijatelja i krenule naprijed kad je borba prestala. Ali, toga momenta sjetismo se i onog zadatka koji je komandant Bataljona saopštio svtirn jedinkama postrojenim u selu Peći: »Ako se ne uspije u napadu do dana, u svanuće sve jedinice treba da se povuku na svoje polazne položaje«.

To je ono što je za Bravsku četvu, usamljenu i odvojenu duboko u neprijateljskoj pozadini i preko rijeke Sane, ovoga puta predstavljalo najveću opasnost. Neposredne ili bilo kakve veze sa drugim jedinicama Četa nije imala i one joj inisu mogle priteći u pomoć.

Svitanje dana Četu zateče na brdu iznad sela Palanke. Neprijatelj krenu u napad, ali samo do brda. Sad je Četa zaleгла na položajima pogodnijim od onih sa kojih je neprijatelj napadao, sačekala ga, otvorila vatru, spriječila u daljem nastupanju i odbacila napadače nazad u selo. Neprijateljski gubici u ovoj borbi nisu nam bili poznati. Nismo mogli ići naprijed da bismo vidjeli i prebrojali, ubijene, a teren na kojem je borba vođena bio je ispresijecan i pokriven žbunjem i mladom šumom. Bacačima i tromblonskim bombama neprijatelj poče da gađa Četu na njenim položajima. Ona je na brdu ležala u zasjedi, čekala novi napad neprijatelja. Htjeli smo da nešto doznamo o borbi na drugim pravcima, da vidimo kakav je

bio uspjeh drugih jedinica i kakvo je naređenje za dalje borbe.

Sve jedinice su se povukle, jedino je ova Četa ostala u dodiru sa neprijateljem. A neprijatelj tuče tromblonskim bombama, bacačima i puškomitraljezima.

Još jedina žrtva je pala u četi. Tromblonsika bomba eksplodirala je na rovu ispred očiju Neđe Jaglice. Njegovo lice bilo je izranjavano, a oči zauvijek izgubljene. I ovaj gubitak bio je težak za Četu. Iz njenih redova izbačen je hrabri borac i plemeniti drug.

Stiže patrola od komandanta Bataljona Zorića i donese vijest da su se druge jedinice povukle pošto napad nije uspio, te da i Bravska četa treba da se povuče prema selu Pećima i da ide na svoje ranije položaje.

Istim pravcem i putem kojim je došla, Bravska četa se povlačila nazad, preko rijeke Sane, do sela Peći.

Opet su nastale iste brige za Četu, jer se morala povlačiti putem koji je svakog momenta mogao biti pre-sječen od strane neprijatelja, a Četa napadnuta sa nekoliko strana. Vrpolje je blizu. Neprijatelj je svakog trenutka mogao da dođe na lijevu obalu rijeke Sane i da tuče Četu u povlačenju na suprotnoj obali. Takođe četnici iz sela Sokolova, sa druge strane, mogli su da presretnu Četu, da je dočekaju u zasjedi na pogodnim položajima, te da je prisile da se pod borbom povlači i probija kroz kanjon rijeke Sane.

Na svakom putu prilikom povlačenja, Četa je išla oprezno i svakog trenutka bila spremna da stupi u borbu ako bude napadnuta bilo sa koje strane. Povlačenje je izvršeno uspješno. Do borbe u susretu nije došlo.

Gubitak tri druga u ovoj borbi je najteži i najveći koji je Četa imala od svog formiranja. I pored gubitaka koje je nanijela neprijatelju u dubokoj pozadini, ova borba za Četu je bila, ¹⁰ isitvairi neuspjeh, ^s obzirom, na tsopstvene gubitke.

Tužno raspoložena radna omladina je dočekala Bravsku četetu. Nije im bilo teško što Vrpolje i ostala mjesta nisu oslobođena. Za to će biti uvijek vremena, ali gubitak mladog komesara čete i ostalih drugova je bio težak za omladinu. Mladi komesar uvijek je nalazio vremena da

pođe kod omladine, da im priča o borbi i da ih razvedri.

Narednih dana Četa je ostala na svojim ranijim položajima, orijentisana prema Vrpolju radi obezbjeđenja omladine i radnih jedinica u sabiranju i prikupljanju ljetine.

Ponovo neprijatelj pokušava sa ispadima i zaobilaznim napadima — da bi potisnuo Četu sa njenih položaja, da bi ugrozio omladinu i narod, ali u tome nije uspio. Svi njegovi pokušaji da prodre na slobodnu teritoriju ostali su bez uspjeha.

Danju i noću omladina radi. Rad ne prate uobičajene krajiške pjesme i kozaračka kola. To je bio znak žalosti za poginulim komesarom. To je priznanje omladine i drugova borcu i rukovodiocu koji svoj život dade za slobodu svoje zemlje i naroda. To je poštovanje prema svim drugovima koji su pali u ovoj borbi. Sa još većim elanom, sa većim požrtvovanjem, krenula je omladina u radne akcije. Danonoćno su karavani vukli prikupljeno žito do male šumske pruge kojom je partizanski voz uz planinu Grmeč izvlačio prikupljene usjeve i odvlačio ih dalje, preko Srnetice, do Klekovače, do magacina, na sigurno mjesto gdje ga neprijatelji neće moći ugroziti bez velikih teškoća i jačih snaga u narednoj ofanzivi.

Požrtvovanje naroda i omladine mogla je ostvariti jedino živa želja da se neprijatelj po tuče i dobra organizacija kakva je u to vrijeme bila na ovom terenu.

BORBA NA KRASULJAMA

Jednog dana kada je žito bilo iznešeno i omladina povučena sa polja stiglo je naređenje Bravsikoj četi da se povuče u selo Prisjeku. Vjerovatno da se tada predviđao pokret čitavog Bataljona na drugi pravac, na pravac Klokotovca i Čađavice, jer je i tamo neprijatelj navaljivao.

Ni ustaška obavještajna služba u to vrijeme nije bila neaktivna. U toku dana bili su obaviješteni da je Četa

povučena sa položaja i da je otišla u selo Prisjeku, te da je teren Peći i Krasulja ostao neobezbijeden.

U toku noći neprijateljske snage su izašle na Krasulje i otpočele da se utvrđuju. Zaposjele su i brdo Gvozdac iznad sela Ramića, Ikoje je dominiralo terenom Ramića, Biljana, Bajera i ostalih zaselaka. Položaji za organizaciju odbrane bili su vrlo dobri, a za izvođenje napada na njih od strane partizana bili su nepovoljni. Zemljište je teško pristupačno naročito sa pravca rijeke Sanice. Tamo je bila strma i velika klisura sa koje bi se i otiskivanjem kamenja mogao odbiti i osujetiti napad partizana. Rijetka je prilika za ustaše, jer su iskoristile povlačenje Čete koje im je dalo mogućnost da izađu i posjednu ove položaje bez ometanja.

Glavne snage neprijatelja bile su raspoređene u selu Krasulje i na Gvozdovcu, prema Pištenici i dolini rijeke Sanice.

Kada je Bataljon bio obaviješten da je neprijatelj otkrio njegovo povlačenje, da je izašao na Krasulje i Gvozdac, donesena je odluka da se ne kreće sa ovog pravca, nego da se borci pripreme i organizuju napad na neprijatelja kako bi ga ponovo protjerali sa dostignutih položaja. »Trebalo ih zbaciti, vratiti izgubljeni teren i uspostaviti prvobitno stanje«, glasilo je naređenje. Plan za napad je napravljen i jedinice su vršile pripreme. Prva i Druga četa treba da napadaju ustaše na Gvozdacu iznad sela Ramića, Sve tri čete treba da iz doline rijeke Samice i sela Pištenica iziđu uz strmu klisuru na brdo u selo Krasulje.

Drugog izlaza za pokret i približavanje neprijatelju nije bilo. To je jedinici najpogodniji pravac za napad, jer ga neprijatelj nije branio jačim snagama, na njega nije obratio veću pažnju.

U prvi sumrak, kada se noć spuštala, čete su pod zaštitom mraka krenule u selo Pištenica da bi se popele na brdo i pripremile napad na neprijateljske položaje. Penjati se na brdo nije bilo lako. Put je jedan, a treba ići oprezno da neprijatelj ne primijeti kolone boraca bar do izlaska četa na brdo. U slučaju da neprijatelj otkrije približavanje partizana da napad ne uspije i da se po-

vlačenje bude moralo vršiti pod borbom, čitav Bataljon bi se inašao u teškoj situaciji. Otiiskivanjem kamena niz kanjon neprijatelj bi nanio partizanima gubitke.

Laganim koracima čete su jedna za drugom krenule iz doline rijeke Sanice uz strmo brdo. Na brdo i do sela Krasulje su se popele, a zatim je svaka četa krenula prema svom cilju prema dobivenom zadatku.

Bravska četa, u najvećoj tajnosti, privlačila se Gvozdacu iznad sela Ramića. Vijugavi put kroz pošumljeni teren vodio je ka neprijateljskim položajima. Ovog puta Ceti vodiči misu bili potrebni. Tu isu Ramićami, koji ovaj teren odlično poznaju, koji su rođeni odmah tu ispod Gvozdaca, ispod položaja neprijatelja. Mirko i Duka Ostojići Dušan i Cvijo Cavramovići i ostali dobro poznaju put i brdo Gvozdac. To su ljudi koji su ovdje odrasli. Na tim terenima oni su stoku čuvali, igrali se i radili teške poljoprivredne poslove. To su im bile prve komšije kojima se sada primiču na Gvozdacu i na koje će uskoro napasti. Odlično se poznaju i kroz koji trenutak će se imenom dozivati. Ta nesretna sudbina zadesila je i Ramićane da su sada jedni protiv drugih oružje okrenuli. Umjesto zajedničke bratske i komšijske borbe protiv okupatora, te ljetne noći 1942. godine, oni se prikradaju jedni drugima da bi pucali jedni na druge.

Zavađene ljude teško je bilo urazumiti da ne treba tako da rade, da se izmire, slože i da zajednički krenu u borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Onima na Gvozdacu nije koristilo to govoriti, jer su oni već svoje ruke uprljali u nevinoj krvi ljudi koje su pobili prvih dana ustanka. U Krasuljama, na cesti i oko nje borba je otpočela. Prva i Druga četa napale su na neprijateljska utvrđenja. Ručne bombe su praštale, čuli su se povici, komande i uzvici »ura, juriš«!

Na Gvozdacu, u škrapama kamena i među stijenama, neprijatelj napravi uzbunu. Pratili su borbu na Krasuljama i očekivali da će biti napadnuti. Budno su očekivali napad partizana. Četa im se podvlačila u neposrednu blizinu. Čulo se kako ustaše razgovaraju. Skreću pažnju i dan drugom da paze na svojim pravcima da im se neko neopaženo ne bi privukao. Mirko Ostojić, Duka i ostali

drugovi iz Ramića osluškivali su glasove svojih nekadašnjih susjeda. »Da ne pucamo«, šapatom reče Mirko. »Ja ću im se javiti i imenom ih pozvati da se predaju, da vatru ne otvaraju da ne bi izginuli oni ili mi. Vjerujem da će me poslušati. Bili smo nekad dobre komšije«. Duka ne vjeruje da će se ustaše odazvati pozivu na predaju. »Ali, hajde, kad hoćeš, pokušaj, pa da vidimo kako će postupiti«.

Mirko počeo poimenično da doziva: »Meho, Alija, Huška, ovdje smo mi (Mirko, Duka i drugi Raimićani. Nemojte otvarati vatru na nas, nećemo ni mi na vas. Opkoljeni ste sa svih strana dignite se, predajte oružje da ne bi ginuli! Mi vam garantujemo da vam se kod nas ništa neće desiti. Nemojte da se tučemo iznad naših kuća«.

Kod neprijatelja nastade tišina. Mirko i ostali drugovi ponavljali su imena pojedinaca i pozivali ih na predaju. Na Krasuljama je borba bjesnila sve većom žestinom. One dvije čete nagazile su na rovove i na neprijateljsku zasjedu. Treća Bravska četa pokušavala je da zauzimanje Gvozdaca riješi putem pregovora, ne otvaranjem vatre, bez sukoba i prolivanja krvi.

Neprijatelj se i dalje nije javljao, stekli smo utisak da se dogovaraju, da se pripremaju za predaju. Duka ih je dobro poznao. On opominje drugove da zauzmu dobre zaklone, jer će neprijatelj sad na nas otvoriti vatru.

Mirko se još nadao da će ga susjedi poslušati i da se oružje predati. Duka je bio u pravu. Umjesto odgovora, iz puškomitraljeza i ručnim bombama neprijatelj otvori snažnu vatru na partizane i u pravcu odakle je Mirko dozivao.

Od vatre puškomitraljeza kameni Gvozdac i položaji oko neprijatelja iz kojih je vatra otvorena kao da se zapalile. Iza velikih stijena sijevala su ispaljena zrna iz partizanskog oružja. Partizanska vatra izmiješala se sa neprijateljskom vatrom.

Mirko se još nadao da će se protivnici predati. Još je mislio da bi, pritisnuti vatrom, neprijatelji mogli donijeti rješenje da se predaju. »Predajte se da vas ne tučemo! Kažemo vam, ako se predate bez borbe, ništa

vam biti neće, ali ako vas pod borbom i oružjem zarobimo, onda se držite, znate šta vas čeka!»

»Dođi ti ovamo, pa ćemo ti se predati!« odgovori Mirku neprijateljski vojnik sa druge strane. Neustrašiv borac Mirko odmah skoči naprijed, bez razmišljanja. Duka ga je sprječavao, ali Mirko je htio da ide na poziv, da dođe među neprijatelje, jer je vjerovao da ga neće prevariti i da će se predati. Nije mnogo išao. Ručne bombe pred njim eksplodiraše. »Hodi, hodi ovamo, to ti put osvjetljavamo, nemoj da se plašiš!« povika ustaša.

Pukim slučajem Mirko nije bio teže ranjen.

Na Krasuljama je bjesnila borba. Ostale dvije čete vode žestoku borbu i po izvještaju patrole koja je sa njima bila u vezi, imaju gubitaka. Na Gvozdaou ustaše prijete partizanima i dovikuju im da dočekaju dok svane. Prilaz je jako otežan i nemoguć dok god ustaše pružaju jak otpor i tuku ručnim bombama. U kamenju su i mogu se dobro braniti. Svaki pokušaj približavanja partizana odbijaju bacanjem ručnih bombi.

Vrijeme prolazi, dan se primiće, od istoka sunčani zraci označavaju svitanje dana. Na Krasuljama borba se utiša, a patrola dođe od komandanta i prenese naređenje da se Bravska četa povuče, pošto one dvije čete nisu uspjele u napadu i one se već povlače istim pravcem kojim su došle prema selu Pištenici i rijeci Sanici.

»Povući se i ostaviti ustaše na Gvozdacu, to bi značilo kukavičluk«, kažu Mirko i Duka Ostojić. »Samo pred nadmoćnijim snagama neprijatelja se povlačimo, a oni nisu nadmoćniji i mi pred njima ne treba da se povlačimo.«

Sugestiju Mirka, Duke i njihovih drugova prihvatila je cijela Četa. Niko ne želi da 'se povlači, a ustaše na Gvozdacu da ostami i da Četi iza ileda otvaraju vatru. »Zašto smo došli ovamo?« — pita Duka. »Da li da pripucamo, pa da se povlačimo, ili da ih po tučemo i protjeramo? Ako smo došli ovamo da tih potučemo, onda nema povlačenja dok su oni na Gvozdacu!«

Komanda Čete razmišlja o situaciji. Povučiti se, znači kršiti volju čitave Čete i dati moralnu podršku neprijatelju. Ne povučiti se znači ne izvršiti naređenje novog komandanta Bataljona. Prije izvjesnog vremena ova Četa

je ušla u sastav njegovog Bataljona i on joj je postao komandant. Naređenje treba izvršiti, mislili su u komandi Čete. Ali kako prekršiti volju i raspoloženje za borbu svih boraca? Zaista, donijeti odluku u ovoj situaciji nije bilo lako.

Osjetivši zatišje kod Čete, ustaše u svom taboru ocijenili da se partizani povlače prema Pnisjeai i da za njima treba nastaviti gonjenje da bi ih potukli nad selom Pištenicom i klancom.

Zaista, ako bi ustaška procjena situacije, zaključci i odluka bili tačni, onda bi se Bravska četa našla u vrlo teškoj situaciji i njeno povlačenje pod borbom bilo bi tragično po cijelu Četu.

Pištenička klisura je potpuno okomita, visoka preko dvjesto metara i od pada niz klisuru mnogi borci bi nastradali.

Neprijateljska procjena, zaključci i odluka išli su u prilog partizanima, u prilog Bravskoj četi. Četa je upravo očekivala da će neprijatelj izaći iz svojih zaklona da bi ga mogla uspješnije tući.

»Juriš, ura, naprijed, držite ih, hvatajte«, povikaše neprijateljski vojnici i skočiše u napad.

Za kratko im juriš potraja. Četa ih sačeka na cijevi i obasu ručnim bombama.

»Juriš, ura, napred« sad su vikali partizani i sad oni skočiše na juriš. Potpuno zbunjeni i iznenađeni neprijateljski vojnici žestokom vatrom partizana počeli su odstupati i bježati nazad, ali sad ne prema Gvozdacu i ranijim utvrđenjima, nego prema onima na Krasuljama.

Bježanje neprijatelja sa Gvozdaca prema Krasuljama bilo je praćeno žestokom vatrom Bravske čete i trkanjem boraca za njima, prema Krasuljama i Vrpolju. Mnogi od neprijateljskih vojnika bacali su opremu i naoružanje. Nailaskom na Krasulje oni su stvorili paniku kod onih koji su tamo bili u utvrđenjima i koji su nedavno odbili napade onih dviju partizanskih četa. Ni oni se nisu smjeli dalje zadržati ina svojim položajima, nego sa novopridošlim ustašama koji su bježali od Gvozdaca napustili su položaje i bježali prema Vrpolju.

Oružje, torbe, kutije sa rmmidijom, ramčeve, kao i ostalu opremu neprijateljski vojnici bacali su da bi lakše bježali, da bi se partizani oko sakupljanja naoružanja i opreme zadržali i da ih ne bi pratili i tukli puškomitr al ješkom vatrom. Četa ih je gonila preko Krasulja i Peći do samog Vrpolja. Ni jednog časa ne pokušase da pruže otpor, ili da se zaustave prije stizanja u Vrpolje. Dolaskom na ranije položaje iznad samog Vnpolja, Četa se zaustavila. Dalje gonjenje neprijatelja sa ovim snagama nije bilo moguće.

Niko radosniji mi boljeg raspoloženja nije bio od Mirka, Duke i ostalih Ramićana. Oni što su im prijetili cijelu noć da čekaju dok svane, sad pred njima položise oružje i pobjegoše u panici. Mnogi od njih pali su u jutarnjem prvom jurišu. Nekoliko ih je ostalo ranjeno, a manji broj ih osta na putu odstupanja. Preživjeli su pobjegli u Vrpolje.

Četa isturi na položaje borbeno osiguranje, zatim, znajući da joj niko od neprijateljskih vojnika nije ostao iza leđa i da ustaše u Vrpolju nemaju teška oružja, prikupi se na samoj ivici šume.

Smotra je izvršena kao i analiza borbe i postignutog uspjeha. Uspjeh je potpun, zadatak je izvršen, još jedna pobjeda izvojevana, ustaše potučene i protjerane, a u Četi niko nije ranjen, niko nije poginuo. I sa Krasulja Četa je protjerala ustaše. Prvobitni položaji su vraćeni. Patrole su upućene na neposjednute položaje prema Sami i Sanici, jer na krilima i bokovima, u selu Pećima i Krasuljama, u to vrijeme nije bilo naših snaga.

Sada Štab Bataljona možemo obavijestiti o rezultatima borbe. Sad se možemo opravdati zašto se jutros nismo povukli. Nepovlačenje Čete iz borbe sada se neće smatrati neizvršenjem naređenja, pošto je Četa postigla uspjeh i izvršila ranije postavljeni zadatak.

Izvještaj je bio kratak. »Vaše naređenje odmah nismo mogli izvršiti. U vrijeme kad je patrola bila kod nas i donijela naređenje da se povučemo, ustaše su izvršile juriš na našu Četu. Sačekali smo ih i potukli, a zatim prešli na juriš u napad i gonjenje. Oni sa Krasulja na koje ste vi napadali u toku noći, kad su osjetili da mi tjeramo neprijatelja sa Gvozdaca, pobjegli su u Vrpolje, tako da

smo i njih protjerali i sad se nalazimo na starim — ranijim položajima iznad Vrpolja.

Neprijatelj je imao dosta mrtvih i ranjenih, a mi nemamo žrtava. Zaplijenili smo dosta oružja, municije i druge opreme. Molimo vas za dalje naređenje, da li da se povučemo u sastav Bataljona, ili da ostanemo na sadašnjim položajima.«

I Štab Bataljona je slušao borbu Čete na Gvozdacu i selu Krasuljama. Prema pucnjavi i vatri, Štab je osjećao da Četa progoni neprijatelja sa Gvozdaca, da ga goni preko Krasulja i da je postigla uspjeh. Prvi plotuni pušaka i puškomitraljeza, kao i prasak ručnih bombi, a zatim udaljavanje vatre prema Vrpolju svjedočili su o uspjehu Čete. Jasno je bilo da je Četa uspjela u borbi, jer se vatra od sela Ramića i Gvozdaca sve dalje udaljavala. »Bravskari uspješe, izvršiše zadatak«! rekao je drug Jovo, komesar Bataljona.

U selu Prisjeci Bataljon se razmjesti za odmor. Tu je bio pripremljen i ručak. I Štab Bataljona se odmarao. Na Gvozdacu, Krasuljama i Pećima borba je prestala. Nastalo je zatišje. Nigdje se nije čula pucnjava, kao da su svi pomrli i zadovoljili onim što se odigralo u toku noći i dana, za vrijeme vođenja uporne borbe na Gvozdacu i Krasuljama.

Neprijateljske snage potučene i protjerane nisu mogle biti zadovoljne. Štab Bataljona i ostale dvije čete takođe nisu bile zadovoljne napadom u toku noći.

Cio Bataljon se vratio na Krasulje i Peći. Život je otpočeo po staroj navici, a čete su na svojim ranijim položajima. Stražari su budno pratili da li će neprijatelj ponovo pokušati da izađe na ovom pravcu. Takvih pokušaja sa snagama koje su u to vrijeme bile u Vrpolju nije moglo biti. Poslije izvjesnog vremena u Sanskom Mostu, Prijedoru i ostalim okolnim garnizonima koncentrisane su jače neprijateljske snage koje će uz pomoć snaga u Vrpolju pokušati prodor prema Ključu. No, u to vrijeme i našim jedinicama su stigla pojačanja koja će obezbijediti ovaj pravac.

Poslije ove borbe malo je bilo pokušaja prodora na Krasulje i Gvozdac. Umorili su se neprijatelji. Propale

su sve iluzije o tome da se nešto na brzinu može učiniti/ i iznenađenje postići. I partizani su postali budniji. Nisu napuštali osvojene položaje.

ODLAZAK GLISE IZ CETE

Krasulje, Peći i ostala mjesta ponovo su oživjela. Omladinska radna brigada ponovo se vratila na Krasulje i Peći da podiže jesenje usjeve. U četama se orila pjesma svakog dana. Borci se odmorili i već postavljaju pitanje kad će Četa poći u nove akcije, u nove napade na neprijatelja. Vojna i politička nastava se redovno izvodila. Osjećala se potreba za osposobljavanjem komandnog kadra koji će moći uspješnije rukovoditi jedinicama i izvaditi vojnu obuku. Jedinice narastaju, borba je složenija, neprijatelj lukaviji. Sve su to uzroci koji traže više iskustva i umješnosti u rukovođenju.

Jednog dana pred kraj avgusta stiže naređenje da se komandir Drugog voda Ilija Radulović uputi na Prvi oficirski kurs u Benkovac. Prvi kurs je bio vrlo dobro organizovan, na njemu se moglo u to vrijeme mnogo naučiti. Data su osnovna teoretska i praktična vojno-politička znanja mladim ljudima i budućim rukovodiocima. Željni znanja, budući partizanski oficiri na benkovačkom kursu danonoćno su učili. Prva škola, prvi oficirski kurs za radnike i seljake bez ranije završenih oficirskih škola i akademija, osposobio je mlade rukovodioce da uspješnije rukovode i komanduju svojim jedinicama.

Prvo upoznavanje čitanja topografskih karata, prva topografska i taktička orijentacija pomoću busole, sata, sunca, sjenke i drugih predmeta pobudili su interesovanje slušalaca Prvog oficirskog kursa da nastavnik više nije imao slobodnog vremena i mira, sve dok svakog polaznika kursa nije obučio do te mjere da se sam može služiti svim tim sredstvima.

Četa je i dalje ostala na starim položajima. Život i rad tekao je po planu. Ustaše nisu pokušavale da manjim snagama izlaze na pravcu Čete. Ali, ipak nešto se u Četi mijenjalo nešto je remetilo raspoloženje boraca.

»Gliša napušta četu«! — pronio se glas. Napušta Cetu njen prvi komandir i osnivač. Nije to jednostavno rastati se sa komandrom u koga je Četa imala veliko povjerenje. Borbe protiv Talijana i ustaša na Bravsku, Prijedoru, Sanici, Bajeru, Sanskom Mostu, kod Ključa i na drugim mjestima na kojima je Četa izvojevala pobjede bez sopstvenih žrtava, opravdale su povjerenje koje je Četa imala u svog prvog komandira Glišu. Povjerenje je opravdano, pa je i razumljivo neraspoloženje u Četi zbog najavljenog Glišinog odlaska.

Komandir odlazi, komesar poginuo, Ilija J. Radulović na kursu, sve je to tištalo Cetu i zabrinjavalo borce kako će biti sa novim rukovodiocima iako će oni najvjerojatnije biti postavljeni iz njihovih redova. Nije bilo lako oprostiti se sa čovjekom, drugom i komandrom koji je od prvog dana ustanka krenuo u borbu, organizovao borbu i borcima koji se sada nalaze u Četi uspješno rukovodio. Birajući Glišu za svog prvog komandira, drugovi su imali povjerenje da će ih on uspješno vaditi u svim borbama, s obzirom na njegovo znanje, umješnost i hrabrost koju je pokazao do formiranja čete.

Gliša je otišao, a Četa ostala. Drugi komandir mora se izabrati i postaviti da bi se nastavio normalan život i i rad, da bi Četa bila spremna za izvršenje narednih zadataka.

Iskusnih, dobrih i hrabrih boraca puna je Četa. Mnogi od njih mogli bi biti komandiri. Možda se zbog toga sada i postavlja pitanje koga od njih izabrati i postaviti za drugog komandira Čete. Koga bi Četa najbolje slušala i ko bi je najsigurnije vodio iz pobjede u pobjedu kao njen prvi komandir?

Razgovori su vođeni i otvoreno, a davani su i konkretni prijedlozi.

Naći komandira Glišinih sposobnosti nije bilo lako. Pa ipak, palo je rješenje. Za novog komandira čete izabran je i postavljen dotadašnji zamjenik Dušan Ožegović u čije sposobnosti nije bilo sumnje.

Njegov karakter, sposobnost, hrabrost i odanost borbi bili su poznati svim borcima. Ubrzo se pokazalo da je

njegov izbor za komandira bio pravilan i najbolji u ovom momentu, poslije Glišinog odlaska.

Novi komandir je izabran i postavljen. I Ilija Radulović-Maksić se vratio sa kursa iz Benkovca. Stanje u Četi se ponovo normalizovalo. Četa je krenula istim putem u nove borbe i akcije. Razbijeno je neraspoloženje koje je kratko vladalo kod boraca kad su čuli za Glišin odlazak i poslije njegovog odlaska. Vojna i politička nastava redovno su izvođene. I partijska ćelija je ojačala. Novi drugovi primljeni su za članove Partije, partijski rad i život u Četi je osnažio. Četa je postala još čvršća, snažnija i jača.

Omladina na terenu radila je s mnogo poleta, sabirala voće, vodila krompir i prikupljala usjeve, uz pomoć i zaštitu partizanskih jedinica. Novi borci pristizali su u Četu, pa je i brojčano ojačala. Nekoliko pokušaja novih napada neprijateljskih snaga sa pravca Vrpolja je odbijeno. U neposrednoj blizini bile su i jedinice novoformirane Druge krajiške brigade. Sad su položaji postali sigurniji, odbrana na njima čvršća i jača. Sada nisu usamljeni borci Bravske čete i borci Bataljona »Zdravko Čelar«.

DRUGARICE U ČETI

Od početka ustanka mlade djevojke su saradivale sa borcima, bile kuriri, prenosile poštu između partizana i terenskih organizacija. One su bile najpogodnije za obavještanje o nailasku neprijateljskih snaga, jer je neprijatelj najmanje u njih sumnjao. Primjera njihove hrabrosti, sigurnosti u prikupljanju podataka i prenošenja do partizana bilo je mnogo. Zora Čulibrk je u toku noći još 1941. godine prelazila između neprijateljskih zasjeda i prenosila podatke do partizana, hvatala vezu sa drugim omladinskim organizacijama, organizovala omladinu i prikupljala pomoć za partizane. Pava Novković je u svojoj kući digla municiju, pune ledenike od neprijateljskih vojnika, dala ih svom bratu i uputila ga da preko krova izađe iz zgrade i odnese municiju partizanima. U to vrijeme ovo nije bilo lako učiniti, pošto je zaselak Klenovac

bio u neprijateljskim rukama i nikom nije bilo dozvoljeno da danju ili noću izlazi iz mjesta. Mogli bismo navesti mnogo imena djevojaka i žena koje su se od prvog dana ustanka, izlažući svoj život opasnostima, stavile u službu Narodnooslobodilačkog pokreta i organizovano radile za Pokret i za partizanske borce. Mnoge od njih su odmah prvih dana tražile da stupe u oružanu borbu, da krenu sa drugovima i da se sa njima bore. Prvih dana ustanka za ovo nije bilo potrebe, jer je bilo dovoljno mladih, hrabrih, spremnih i sposobnih muškaraca, za koje u te dane nije bilo dovoljno oružja. Drugaricama je postavljen drugi zadatak, zadatak obavještavanja o nailasku neprijatelja, o prikupljanju podataka o vojnim pokretima i namjerama, o organizaciji omladine i radu sa njom, o organizaciji žena i rada sa ženama. Njima je bila povjereni uloga i dat zadatak da organizuju i prikupljaju za partizane potrebnu obuču, odjeću, hranu i ostalo. One su bile pralje partizanskog rublja, održavale su higijenu i drugo. One su prve učestvovala u svim radnim akcijama, rušenju pruga, cesta, sakupljanju i podizanju ljetine i svega što je bilo potrebno za partizane.

Pored svih zadataka koje su imale i uspješno izvršavale, njihova stalna želja je bila da stupe u oružanu borbu, sa puškom u ruci, kao bolničarke, da bi na taj način doprinijele još više razbuktavanju narodnooslobodilačke borbe, da bi na taj način uzele aktivnog učešća u oružanoj borbi za bratstvo i slobodu.

Među prvima iz Bravska za borbu i odlazak na bolnički kurs javile su se drugarice Zora Čulibrk i Vida Banjac. Poslije njihovog uspješnog aktivnog rada sa omladinom one su upućene na prvi bolnički kurs, a poslije završenog kursa stupile su u Četu i zajedno sa borcima krenule u nove borbe, sve do oslobođenja zemlje, do konačne pobjede.

Među prvima u našu Četu dođoše tri drugarice. Došle su Zorka Čulibrk, Vida Banjac sa kursa, a sa njima i Anda Jokić, rodnom iz Vodenice, koja nije bila na bolničkom kursu. Odavno su izražavale želju da stupe u oružanu borbu. Sada se pružila prilika da se njihova

želja ispuni. I druge drugarice za njima će stići u Četu i krenuti u borbu.

U selu Ramićima, gdje su prvi put stigle drugarice u sastav Čete, partijska ćelija održala je svoj sastanak da bi razmotrila šta je neophodno preduzeti is obzirom na dolazak drugarica u Četu. Interesantan je bio dnevni red ovog sastanka. Jedna jedina tačka. »Kako organizovati prijem drugarica u Četi koje su već stigle i koje će stići?«

Zamjenik komesara Čete, sekretar ćelije Lazo Latiновиć, otvorio je sastanak i predložio dnevni red. Prvi je on otpočeo diskusiju. Ukazao je na značaj stupanja žena u partizane, ne samo zbog borbe za svoja prava koja u predratnoj Jugoslaviji nisu imale, nego i za oslobođenje zemlje, za istjerivanje okupatora. Prvi put u istoriji žena naše zemlje, pružila im se prilika da dokažu da su ravnopravne sa muškarcima. »Mi to moramo shvatiti, razumijeti i objasniti svakom našem borcu. Nikakve razlike ili potcjenjivainja ma u kom pogledu ine smije biti. Drugarice moraju osjetiti naš topao prijem. Otišle su od svojih roditelja i rodbine. Mi moramo zamijeniti njihove roditelje i preuzeti brigu da se u našoj sredini osjećaju Ikaio među svojom rodbinom.«

I četna konferencija je održana povodom dolaska drugarica. One su prisustvovala konferenciji. Svi su drugovi upoznati sa njihovim dolaskom. Objasnjena je potreba prijema drugarica u Četu, rečeno je da naše ophođenje prema njima mora biti prijateljsko i obratno, njihovo ophođenje prema drugovima. Od njihovog dolaska, pa kroz čitav rat nije bilo problema ili razlike u vršenju dužnosti. Svoj dolazak u Četu i učešće u narodnooslobodilačkoj borbi drugarice su potpuno opravdale.

Za kratko vrijeme drugarice su se u Četi navikle i njihov život postao je normalan, kao i život ostalih boraca. Nikakve razlike u radu ili vršenju dužnosti između žena i muškaraca nije bilo. Četa za njih postade nova zajednica u kojoj su se osjećale kao kod svojih najbližih. Četa, briga za borce, borba, život i rad u jedinici postadoše njihova glavna briga. Kako su radile na selu, plele, tkale, žnjele, sada su samo ponekad u slobodnom vremenu o tom razgovarale.

Da li će ta mlada, rumena i nježna lica lijepih krajiških djevojaka nekada ogrubiti? Hoće li one izdržati naporne borbe? Hoće li one moći pucati iz puške i tući neprijatelja. Kako će posmatrati mrtve i ranjene naše i neprijateljske vojnike? Neće li se uplašiti kad vide da krv teče, što je bio ranije običaj kod žena. Borbu, marševe, zamor, hladnoću, glad i sve ostalo što će pratiti surovi rat, da li će izdržati te mlade krajiške djevojke? »Nije to za njih, za njih je srp, motika, preslica i grablje«, govorili su pojedinci. Nikad žene nisu išle da ratuju, pa nisu trebale ni ovog puta.

Takva su bila česta pitanja i odgovori prilikom dolaska drugarica u borbu. Prvi naponi, marševi, borbe, glad, hladnoća, dali su odgovore na postavljena pitanja. U svemu su drugarice ravnopravno sa drugovima služile za primjer.

To je pokazao i usiljeni marš Treće krajiške brigade, kada je brigada za tri dana prešla preko stotinu kilometara od Ključa do Bihaća i iz pokreta stupila u napad na Bihać.

Cio ovaj marš i borbu drugarice su izdržale kao i muškarci.

ULAZAK U SASTAV TREĆE KRAJIŠKE BRIGADE

Dok je Četa oko Vrpolja, Radića, Krasulja, Gvozdaca i Ključa tukla i razgonila neprijatelja, išla iz borbe u borbu, postizala uspjeh za uspjehom, tamo dalje, kod Drvara, u malom selu Kamenici formirana je njena matična jedinica u Čiji će sastav Četa ući i nastaviti svoj težak, naporan i trnovit, ali slavan i blistav put do konačnog oslobođenja svoje zemlje, do konačne pobjede nad okupatorom i domaćim izdajnicima, slugama okupatora.

Dvadeset drugog avgusta 1942. godine, rano ujutro, iz više pravaca čula se pjesma »Oj Katice preko Kamenice«. Pjevali su je radnici drvarske Fabrike celuloze, Ložionice, pružni radnici »Šipada«, šumski radnici, seljaci iz okoline Drvara i Petrovca. Pjevali su je mladići čvrsto zbijeni u partizanske redove sa već stečenim iskustvom

u borbi i ratu. I ranije, prije rata, ovi isti mladići iz ovih sela su išli i zajedno pjevali ovu istu pjesmu. Ali nekada su na njihovim ramenima bile sjekire, testere i razne druge alatke sa kojima su teško zarađivali koru hljeba. Ovoga puta momci Be prikupljaju u selu Kameinici, a na njihovim ramenima su puške, puškomitraljezi, mitraljezi, minobacači i rančevi sa municijom. Isti mladići pjevaju istu pjesmu na istom mjestu, samo pod drugim uslovima i okolnostima.

Ovoga puta ti mladići ozareni ljetnim suncem i planinskim vazduhom bili su čvršće zbijeni u boračke redove, bliži jedan drugome nego ikada ranije.

Zajednički im je interes, zajednička borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Borba je zblížila ove prkosne mladiće koji su se nekada ranije na zborovima oko djevojaka znali i zavaditi, potući kamenjem, štapovima, pa i pištoljima. Sada su ti mladići u borbi protiv zajedničkog neprijatelja toliko združeni i zbratimljeni da zajednički, ravnopravno, dijele zlo i dobro. Sada više nije moglo ništa da stane na njihov put, da ih razjedini i zavadi.

Toga dana u selu Kamenici kod Drvara formirana je Treća krajiška brigada. Formiranje brigade pade u vrijeme kada isu ina itenitoiriju Bosanske krajine stigli članovi Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske sa drugom Titom na čelu, Centralni komitet i proletherske jedinice. Bilo je to vrijeme kada se val narodnog ustanka u Krajini sve više rasplamsavao i širio. Brigada je formirana od jedinica V krajiškog odreda, iz čijeg su sastava uzeta dva bataljona (Petrovački i Drvarski) i od njih formirana brigada. Dva mjeseca kasnije u sastav Brigade ušao je samostalni bataljon »Zdravko Celar« u čijem sastavu je bila i Bravska četa, te (i ona ulazi u sastav Treće krajiške brigade sa kojom će nastaviti put i borbe do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Nekoliko dana kasnije, od boraca iz ova tri bataljona formiran je IV bataljon Treće krajiške brigade.

Danom ulaska u sastav Brigade, Bravslka četa postaje III četa III bataljona Treće krajiške brigade. Novi formacijski naziv nije izbrisao četi ono njeno »Bravska« do

oslobođenja. Bravskari i naziv Bravska četa za borce je bio ponos u toku čitavog rata.

»Bravskari naprijed«, bio je znak da je tvrdo u napadu i da se svaki njen borac do punih svojih mogućnosti i sposobnosti mora angažovati. Ulazak Cete u sastav Brigade bio je ponos za svakog njenog borca. »Sad smo prava, regularna jedinica sposobna za izvršenje svih zadataka na čitavoj teritoriji naše zemlje«, govorio je tadašnji komandir čete Dušan Ožegović.

Nismo više vezani samo za naš teren, za našu užu teritoriju. Sad ćemo poći i u druge krajeve da pomognemo u borbi ostalim jedinicama. I nama su došli borci iz drugih krajeva. Došle su proleterske brigade da nam pomognu da zajedničkim snagama po tučemo i protjeramo neprijatelja. Treba poći sa njima u njihove krajeve, u Crnu Goru, u Srbiju, i dalje. Takve su bile priče boraca koji osjetiše da su nešto više od ovog vremena kad su ušli u sastav Brigade.

Komesar je okupio Cetu na četnu konferenciju da bi borce upoznao sa njihovim zadacima i obavezama poslije ulaska u sastav Brigade. »Ovo je za nas unapređenje i ponos, ali su veće i obaveze, drugovi. I ranije smo bili spremni da izvršavamo sve postavljene zadatke, a sada moramo biti spremni da krenemo sa Brigadom tamo gdje nam naredbe pretpostavljene starješine«. Drugovi su shvatili pravilno riječi komesara i potrebu izvršenja svih predstojećih zadataka među koje spada i pokret sa ove teritorije.

Samo neki borci zažalili su za odredom i zbog napuštanja naše teritorije.

Poslije nekoliko dana stiže naređenje da se formira i IV bataljon brigade. Njegovo formiranje zahvatalo je i Bravsku četvu. Nekoliko drugova omladinaca trebalo je da pođu u IV bataljon. Nije bilo lako odrediti one koji treba da pođu u novoformirani Bataljon. Dobrovoljaca za odlazak iz naše Cete nije bilo. Ranije drugarstvo i homogenost zbililo je redove Cete. »Bićemo dobrovoljci za svaku borbu i akciju, ali nas nemojte rastavljati i odvajati iz ove Cete«, govorili su omladinci, kojima je bilo rečeno da treba da pređu u IV bataljon.

»Poći ćemo i shvatamo tu potrebu, ali da znate, drugovi, da nam je teško rastati se sa vama, bez obzira što ćemo biti u istoj brigadi«, kaže Dušan. Težak je bio rastanak mladića koji ni kasnije nisu propuštali priliku da dođu u svoju staru Četu kad se za to Ukazala mogućnost u toku rata. I suznih očiju je bilo prilikom odlaska iz Čete.

Drugarice su se u Četi navikle i sada se njihov život i rad ne razlikuju od života i rada muškaraca. Nikakve razlike u izvršavanju zadataka između drugarica i drugova nije bilo. Ni one nisu bile oduševljene formiranjem IV bataljona. I one su dobile premještaj. Vida Banjac je otišla, a za Zoru Čulibrk je u putu stiglo naređenje da i ona pođe u novoformiranu jedinicu. Počela je da plače. »Neću ja ići nikuda iz ove Čete, družo komandire. Neću ići, kaži im, ja sam ovdje došla, a ne da idem u druge jedinice. Neću i neću«, nekoliko puta ponovi Zora.

»Drugarice, i tamo su drugovi kao i mi. Ti si premještena po potrebi službe, ti si sada vojnik, borac, a u vojsci nema »neću«, nego se naređenja izvršavaju. Nama je žao što odlaziš i voljeli bismo da ostaneš sa nama, ali tamo si potrebija i moraš poći«, reče joj Dušan.

Kao da se zastidi suza, Zora se zagleda u zemlju i laganim glasom upita: »Družo komandire, mogu li sa vama da ostanem do završetka borbe za Bihać, pa onda da idem«?

NAPAD NA BIHAĆ

Četa je krenula u koloni. Ništa niko nije govorio. Ni Zora ne progovara. Nastojala je da se njen pogled ne sretne sa komandirovim pogledom. Ostali drugovi nisu je pitali ništa o premještaju u drugu jedinicu.

Prelazak Čete preko Sanice omladina i narod oduševljeno su pozdravili. U Jelašinovcima Četa je srdačno dočekana. To su stari poznanici i drugovi. Prošlo je nekoliko mjeseci kako je Četa prolazila kroz Jelašince na Prijedor i Sanski Most. Sve je za nju pripremljeno —

darovi, hrana i topli drugarski ispraćaj. Susret starih prijatelja i poznanika uvijek je bio dirljiv u toku rata.

U koloni Treće krajiške brigade Četa je gazila sjevernim padinama Grmeča. Prvi put većina boraca ugledaće Bihać. Malo je ko od njih bio u Bihaću. Mihailo Latinović-Salija, Lakica Šobot i još nekoliko starijih drugova pričaju o Bihaću i njegovoj okolini. »Lako ćemo osloboditi Bihać, ukoliko zauzmemo Zegar sa okolnim visovima«, kaže Salija. »U Zegar su ikasarne, a oko njih najjača utvrđenja«.

Ispod živopisnih grmečkih padina vijugava kolona prelazila je bez velikog zamora. Lijep, sunčan, jesenji dan bio je pogodan za marš. Benkovac, Majkić Japra i ostala podgrmečka sela ostaju za leđima. Lijepi predjeli s jedne i s druge strane zemljišta preko kojeg maršujemo i interesovanje za predstojeći napad na Bihać kao da nose borce bez zamora. U Srpskoj Jasenici priprema se večera i prenoćište za cijelu Brigadu.

Veče se spušta, sunce zalazi za obronke Grmeča. Crveni večernji lepezasti sunčevi zraci ukazuju na mogućnost promjene vremena. Prohladan vjetar preko Grmeča duva u polje. Narod Podgrmeča i Jasenice organizovano i srdačno je dočekao Brigadu. Večera i smještaj bili su pripremljeni. Iako su cio dan gazili u koloni, borci ne žure da se odmaraju. Zajedno sa narodom igraju kozaračko kolo i pjevaju krajiške pjesme.

Noć je bila hladna. Duvao je snažan vjetar. Borci zbijeni u malim grupama, pokriveni šinjelima, ćebadima, šatorskim krilima, pokušavaju da se malo odmore, da prebace bar prvi san kako bi bili sposobni za sutrašnji marš. Starješine obilaze borce. One momke koji još pričaju savjetuju da se odmaraju, jer sutra predstoji dalek put.

Mirko i Duka Ostojić, Lakica Sobot i još neki drugovi sjede, puše i komentarišu predstojeći napad na Bihać. Komandir Čete im kaže: »Drugovi, odmarajte se, sutra nam predstoji dug marš«. »Druže komandire — kaže Lakica — neka se odmaraju ovi mlađi, a za nas starije ne brini, mi ćemo biti spremni za pokret, pa makar ne spavali čitavu noć«. Komandir obide čitavu Četu, pre-

gleda da li su svi borci na okupu, da li se svi odmaraju, a zatim i sam, tamo u ćošku, kod plota, gdje se već ranije zbila komanda Cete, prileže da se i sam odmori.

Kad je zora zarudila, podiže se Ceta na noge. Vjetar se nešto utišao. Vrijeme za marš bilo je pogodno. Niko od boraca nije se požalio na poteškoće prilikom marša. Poneseni elanom opšteg raspoloženja što idu u napad na grad, što se proširuje slobodna teritorija i tom prilikom dolaze u kontakt sa više jedinica i boraca iz drugih krajeva, borci nisu ni osjećali veći zamor. Svaki borac je težio da što prije stigne do određenog cilja.

Guste grane smrčika, jelika i bukvi prikrivaju vijugavu kolonu. Ova šuma je za borce slobodna teritorija, njihova kuća i sklonište u kom su partizani jedini gospodari, planine i šume su im u ovo ratno vrijeme najbolji saveznici. Grmeč planina, centralni dio Bosanske krajine, sada prikriva kolonu brigade i u njoj borce nekadašnje Bravske čete. Ko zna koliko još partizanskih kolona toga dana prikriva Grmeč planina. Ko zna koliko još kolona se približava Bihaću kroz gustu grmečku šumu. Ko je znao ovog dana koliko je brigada Vrhovni komandant svojom odlukom od 18. oktobra 1942. godine predvidio i odredio za napad na Bihać.

Bravska četa prvi put gazi u tako dugačkoj koloni gdje samo o sebi i maršu ne mora da vodi posebnu brigu. Postoje prethodnice, pobočnice, zaštitnice. Sumom nastupa brojna oslobodilačka vojska. Borci su oduševljeni i ponosni što im se pružila prilika da opet krenu u napad na grad sličan Prijedoru. Usput komentarišu kako će biti, kakav zadatak i ulogu će dobiti u ovom napadu. Da se neće ponoviti nešto slično onome u napadu na Prijedor?

Krupni, plećati momak Mišo Ćulibrk iz svog velikog ranca izvlači povremeno šaku po šaku oraha i nudi drugove. Dijeli orahe preko veze, u koloni, ali napominje »svakom po jedan orah«. Borci ga zadirkuju da u rancu nosi samo hranu. »Tačno je to!« kaže Mišo. »U mom rancu ima hrane ne samo za pojesti nego i za pušku! Ispod tristo metaka moj ranac ne ostaje! Gdje ja zalegnem mogu sigurno da se borim cio dan. A vi, koji ne nosite ništa, tražite od mene u zajam hranu za puškomitraljez! Meni

se čini, drugovi, da je lakše municiju nositi u rancu, nego u borbi ostati bez metaka«. Njegov ranc nikad nije ostao bez municije i bez ručnih bombi. Ovoga puta o njegovom rancu visi i mali ašov. Borci ga pitaju: »Mišo, zašto nosiš ašovčić, kad ga niko drugi ne nosi«?! »A šta ćete ako slučajno budemo napadali preko ravnice, ili preko aerodroma? U Bihaću ima i aerodrom! Tamo ću ja vas pitati gdje su vam ašovčići! Tamo ću vam dati odgovor zašto nosim ašovčić«!

Nije samo Mišo bio objekat šale i zadirkivanja. Mladi ljudi, većinom šumski radnici, skraćivali su vrijeme svojim duhovitim pričama. Nema vremena ni za razgledanje kraja kroz koji se prolazi, jer pojedini borci svojim pričama, šalama i vicevima Skreću pažnju i poglede ostalih drugova na sebe. Za kratko vrijeme nama se tako učinilo, kolona je prelazila Grmeč planinu i spuštala se ka Malom Radiću, Velikom Radiću i Hrgarima. Ni osjetili nismo kad smo prevalili toliko dug put. Bližio se čas početka napada, a pred kolonom u maršu još se odmotavao dug put. Treba preći rijeku Unu i planinu Plješivicu, pa tek onda stići na polazni položaj za napad.

U ovim selima Brigada se zadržala kratko vrijeme, borci se odmoriše i nahraniše. Narod ovih sela mnogo je stradao od ustaša. Ne može se vidjeti ni jedan odrasli muškarac. Same žene rade u selu, dočekuju i ispraćaju vojsku. Teška je to slika. Slična gorka sudbina zadesila je gotovo sva sela u blizini varoši. Ostala su djeca, žene, starci. Dirljivo je tužno i ujedno vedro raspoloženje kojim ovdje narod dočekuje partizane. Narodna vojska je jedina nada ovog naroda koji duboko vjeruje da će jednom doći kraj ustaškim zločinima.

Prilazi narod partizanima, pita ih o borbama i poteškoćama, iznosi svoje poteškoće i jade, žali se na strašne zločine ustaškog terora. Žene nude partizane svim što imaju za jelo i za piće da bi se bolje osjećali u njihovoj sredini.

Ovaj kraj nije bio neobičan za borce Bravske čete. Sličan je kraj onome oko Kopjenice, Prisjeka, Pištenice, Gologlava, Budelja i drugih mjesta u okolini Sanice i Ključa, koja su doživjela istu sudbinu kao i ova sela u

okolini Bihaća. Već više od godinu dana borci Bravske čete gledaju mnoga popaljena sela pa im i ovaj kraj izgleda kao ostali. Gledajući popaljena sela borci su sa još više riješenosti kretali u nove akcije protiv neprijatelja naroda.

Četa je morala preći još dosta puta da bi stigla na određene položaje za početak napada. Preko rijeke Une i planine Plješivice Brigada krenu na svoju posljednju dionicu puta do Bihaća.

Po prelasku Une starješine jedinica sa komandantom Brigade krenule su na izviđanje preko planine Plješivice da bi još u toku dana izvidili pravce za napad. Sa ovom grupom krenuli su komandir i zamjenik komandira Bravske čete da bi primili zadatak za svoju Četu i izvidili objekat napada.

Bravskoj četi palo je u dio da u okviru III bataljona napada i zauzme ustaško uporište u selu Zavolje. To je predstraža i predgrađe Bihaća. Otpor ustaša je organizovan. Pokušavaju zaustaviti i odbiti snažni nalet partizana. Neprijatelj iz kasarne i njene okoline daje snažan otpor. Prijete partizanima dovikivanjem da će dobiti pojačanja iz Bihaća i Zegara. Kao da nisu znali da su Bihać i Zegar napadnuti od naših snaga. Zato i pomišljaju da je ovo samo jači prepad pred kojim oni upornom borbom treba da izdrže dok im stignu pojačanja. Partizanski borci shvatili su značaj ove borbe. Preko sto kilometara usiljenog marša nisu prešli samo radi prepada. Zadatak moraju izvršiti. Zavolje moraju zauzeti.

Mišo Ćulibrk i Milan Latinović, sa još nekoliko drugova, provukli su se kroz međuprostor i upali u selo Zavolje.

Zbuniše se neprijateljski vojnici i starješine kad ugledaše plamen jedne zapaljene pojate u centru sela kod kasarne. Cijela Četa, podstreknuta Mišinim dozivanjem, upade u selo. Selo vri od tutnjave, borba bjesni, sa svih strana eksplodiraju ručne bombe.

Ustaški oficir pojurio je oko kasarne za Mišom, koji je dozivao partizane. Tri kruga napravili su u trčanju i zavaravanju oko zidine kasarne. Treći krug se završio, a

ustaški oficir, smrtno pogođen, pao je na leđa, pred Misom.

Selo je zauzeto. Sva okolna utvrđenja su likvidirana. Cio Bataljon je bio spreman da odbije sve pokušaje neprijateljskog protivnapada. Na Bihaću i Žegaru borba bje-sni punom silinom. Sa okolnih brežuljaka i brda razbježale uiStase iz Zavolja dovikuju se međusobno. Povlačenje za Bihać im je presječeno. Drugog izlaza osim prikupljanja i slkupnog bježanja nije bilo. Ponetko amo sa okolnih brda zafijuče nad Zavoljem. Od zapaljene pojate planulo je još nekoliko kuća i pojata. Dalji požar u selu partizani su spriječili.

U napadu na Z aval je poginuo je MMso Ostojić, vodnik II voda Bravske čete. Pao je hrabri vodnik Mirko koji je neustrašivo polazio u svaki napad. Njegove hrabrosti se dobro sjećamo iz svih borbi u kojima je Četa učestvovala. Njegova upornost na Krasuljama više Ramića, na Gvozdacu, nezaboravna je za drugove iz njegove Čete.

Mirkov vod primio je njegov brat Duka, takođe hrabar i dobar stariješina.

U ovoj borbi i Garonja je ranjen. Njegova rana nije teška. To je samo ožiljak koji mu je napravilo zrno preko leđa. Ranjavanje mu nije smetalo i on je poslije nastavio borbu. Ustaških leševa bilo je po čitavom selu i na njegovim prilazima.

Dalji zadatak Čete i Bataljona ovog dana bio je ostati u Zavolju i spriječiti eventualni pokušaj prikupljanja neprijateljskih sanaga i njegovog povratka na ovom pravcu.

Pred pad mraka Bataljon je dobio novi zadatak da oslobodi aerodrom i izvrši napad na Bihać sa jugozapadne strane. U prvi sumrak Bataljon se lagano primicao aerodromu.

U Bihaću borba se nastavljala sve većom žestinom. Na aerodromu otpor neprijatelja brzo je savladan. Četa je izbila na kosu iznad samog predgrađa.

Na ovoj kosi otpor protivnika bio je jači. Neprijatelj se uporno branio. Izvjesno vrijeme Četa je bila zadržana na ivici grada. Kratak predah, a zatim juriš Čete slomio je otpor ustaša. Prve kuće, kožara i cesta prema zapadu

sad su u rukama Čete. Uslovi za dalji napad i napredovanje prema centru su povoljni. Treba produžiti naprijed. Bez jačeg otpora Četa je krenula naprijed, cestom prema centru grada. U ovako povoljnoj situaciji za napad, kad je Četa već krenula prema centru, stiglo je naređenje od Štaba Bataljona da se povučemo u sastav Bataljona koji se takođe povukao. Ovim naređenjem komanda Čete bila je iznenađena, jer je cesta prema zapadu ostala otvorena. U toku dana, kad su jedinice prodirale prema centru grada, neprijatelj je imao otvoren pravac za povlačenje. U to vrijeme ovo naređenje za Četu je bilo nerazumljivo, ali je poslije rečeno da je ovaj pravac ostavljen namjerno otvoren da bi neprijatelj mogao ovuda da se povlači kako bi bila oslabljena odbrana na drugim pravcima. Po izlasku neprijatelja iz grada bile su postavljene partizanske zasjede i određene druge jedinice koje će da sačekaju neprijatelja u povlačenju.

Četvrtog novembra, kad su ustaše počele bježati iz Bihaća, baš na pravcu na kojem je Četa bila pošla u grad, ne čekajući naređenje, borci su pojurili na neprijatelja. Mnogo neprijateljskih vojnika je uhvaćeno. Mnogima nije uspelo da pobjegnu, da umaknu zasluženju kazni.

Četa koja je sa oduševljenjem pošla u napad na Bihać nije mogla sebi dozvoliti da ni jednog časa ostane neangažovana. Jureći preko otvorenog polja na neprijatelja, borci su još jednom pokazali hrabrost i spremnost da se bore na svakom mjestu i pod različitim uslovima.

U to vrijeme u gradu se vodila žestoka borba. Naše jedinice upale su sa svih strana u Bihać. Ustaše, kojima nije pošlo za rukom da pobjegnu, posakrivaše se po kućama i podrumima. Mnogi su se presvlačili u civilna odijela da bi se tako lakše prikrili. Po prestanku borbe pokušavali su pojedinačno i po grupama da izbjegnu iz Bihaća i pobjegnu prema drugim neprijateljskim garnizonima koji do tog vremena nisu bili oslobođeni.

Za otkrivanje i hvatanje sakrivenih, presvučenih ustaša, sa obavještajnim oficijom Brigade i drugim organima bezbjednosti, bila je određena Bravska četa. Ona je stavljena na raspoloženje novoformiranoj Komandi mjesta za uspostavljanje reda i sređivanje prilika u gradu.

Od momenta ulaska naših jedinica u Bihać pred Cetu se postaviše složeni i odgovorni zadaci. Tek tada je trebalo otkriti, pronaći i pohvatati one koji su se sakrili i presvukli u civilna odijela da bi izbjegli zarobljavanje i kaznu.

Borci su otkrili mnoge ustaše, uhvatili i priveli ih pred vojni sud. Mnogi od njih su bez imalo ustezanja pred sudom rekli zašto su ostali u gradii. Na ovom zadatku Četa je ostala do 11. novembra, kada je cijela Brigada krenula prema Bosanskom Petrovcu.

U oslobođenom Bihaću Četa je doživjela niz dirljivih momenata. To je bilo prvo zadržavanje boraca Bravske čete u gradu od početka ustanka. Pored otkrivanja i hvatanja ustaša, Četa se u Bihaću odmorila od trodnevnog napornog marša i dvodnevnih borbi za oslobođenje grada.

Održano je nekoliko sastanaka i četnih konferencija. I partijska ćelija održala je svoj sastanak. Na sastanku u Bihaću primljen je u KPJ Dušan Ožegović, tadašnji komandir Čete.

Cijela Četa je ubrzo saznala da je Ožegović primljen u Partiju i to se osjetilo po njegovom raspoloženju. Nezaboravne su bile njegove riječi kad je, ozarena lica, uzbuđen rekao: »Drugovi moji dragi, ovaj datum u mojoj biografiji označava drugi dan mog rođenja«. Novim elanom i snagom krenuo je komandir u move zadatke. Njegov drugi dan rođenja, kako ga je on nazvao, sa njim zajedno proslavili su i ostali drugovi iz Čete. Tako je Dušan shvatao svoj prijem u Komunističku partiju. Svom obećanju ostao je dosljedan do zadnjeg časa života.

Ovih dana u oslobođenom Bihaću bilo je još dirljivih momenata koji su mnogim borcima ostali u nezaboravnom sjećanju.

Po navici još od djetinjstva i stalnog zajedničkog života Kojo i Ilija Radulović šetali su jednog dana nešto poslije podne centrom grada. Zaneseni pričom o pitanjima iz života i rada njihove Čete gledali su neposredno ispred sebe. Najednom, Kojo gurnu Iliju rukom i glasno mu reče: »Evo ide drug Stari! U susret niima dolazio je čovjek srednjeg rasta odjeven u crno, lijepo skrojeno od jelo od sukna, čizme zategnute, opasač sa uprtačem i

i pištoljem. »Ne, nije to drug Stari«, reče Ilija Radulović-Maksić. »Ja njega znam dobro, to on nije«. »Ne Stari na koga ti misliš, nije to Pucar, to je drug Tito, Vrhovni komandant naše vojske! Drug koji je dolazio u susret i već prolazio pored njih čuo je razgovor. Osmijehnuo se. Šetači se okrenuše, pođoše za njim laganim koracima da bi ga bolje vidjeli. Pratili su ga očima sve do njegovog ulaska u zgradu.

Tema razgovora je prenesena sa Čete na druga Tita kojeg su sreli. Ovaj nenadni susret bio je za njih velika radost. Vidjeli su Vrhovnog komandanta. Sad se više nije pričalo o pitanjima iz Čete, nego o drugu Titu. »Pa to nije star čovjek. On može pješaciti kao li mi. Zašto ga onda nazivaju »Stari«?

»To je partizanski naziv! — reče Maksić.

Po povratku u Četu nastavila se priča o usputnom i iznenadnom susretu sa drugom Titom. Svi drugovi su se okupili oko dvojice partizana iz Čete koji su vidjeli Tita. Sve ih je radovalo što to nije stariji čovjek, kako su ga nazivali. Radoznali borci svi izraziše želju da vide Vrhovnog komandanta što je moguće prije.

Tih nekoliko dana provedenih u oslobođenom Bihaću naša Četa je vršila pripreme za put koji je bio nagoviješten. Nastavlja se naporan borbeni put, blistavi put boraca pod zvijezdama.

MIRKO SOLOMUN

OMLADINA JANJILA

Omladina sela Janjila izvela je u periodu od juna do novembra 1941. godine nekoliko veoma uspješnih akcija. Sve one, počev od organizovanja noćne omladinske straže pa do sakupljanja hrane i prenošenja pošte i vijesti u Bravski Vaganac, odredile su sadržinu i formu budućeg rada mladih.

U okviru omladinskih akcija redovno je održavano i vojno obučavanje kako bi se omladina ovog kraja svakog trenutka mogla spremno da uključi u vođenje narodno-oslobodilačke borbe. U tu svrhu formirana je posebna Omladinska četa koja je u okviru svog redovnog rada odvajala znatan dio vremena i za obučavanje mladih u rukovanju oružjem, kao i u sticanju drugih ratnih vještina koje mogu doprinijeti uspješnoj odbrani od neprijatelja.

Vojnu obuku izvodio je Petar Solomun koji je u to vrijeme raspolagao izvjesnim znanjem. Kasnije je brigu o obučavanju mladih izvodio Đuro Bjelić. Obojica su se trudila da svoje znanje što uspješnije prenesu na mlađe generacije koje su stasale pored već prekaljenih boraca, boraca koji su služili vojsku i koji su, ako se to može reći, već naviknuli na ratne okršaje. Međutim, priličan broj omladinaca — članova ove Čete prvi put je sticao znanja iz predvojničke obuke. Mnogi od njih bez završene vojne obuke, stupili su u narodnooslobodilačku borbu. Stupili su u rat bez prethodnog ratnog iskustva. Jedan diio omladinaca bio je uključen u Četu Milana Zorića. U sastav ove Čete omladinci su stupili dobrovoljno i tu su

putem vojne obuke sticali znanja iz taktike ratovanja, rukovanja oružjem, korištenja zaklona za zaštitu od napada neprijatelja, koja su im omogućila da se odmah uklope u redovne partizanske jedinice i da uspješno vode okršaje s neprijateljskim snagama.

Uporedo s omladinskim akcijama javljali su se i organizacioni oblici rada s mladima, što je doprinijelo stvaranju određenih programa koji su u narednom periodu imali značajnog uticaja na razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta u ovom kraju.

S tim u vezi kod pojedinih omladinaca, koji su svojim radom prednjačili, javljale su se i određene organizatorske sposobnosti. Savica Solomun je bio glavni omladinski rukovodilac omladine sela Janjila, a za agitaciju i propagandu bio sam zadužen ja, s tim što sam -ujedno bio i zamjenik Savicin. Za organizaciju omladinskih četa bili su zaduženi Milorad Đilas i Mirko Kecman, za rad sa ženama i ženskom omladinom Gospa va Pećanac, za pjevački hor Milka Solomun, a brigu o radu s djecom vodila je Stana Petrović.

Pošto je Savica Solomun u većoj mjeri bio angažovan u radu sreskih organa SKOJ-a, nešto kasnije, za glavnog rukovodioca omladine Janjila izabran je Vojo Đilas.

Uspješno izvedene omladinske akcije izbacile su na površinu određen broj svjesnih omladinaca i omladinki koji su, ne samo stupali u narodnooslobodilačku borbu, već su stali i na čelo mnogih omladinskih četa i uspješno izveli niz akcija. U to vrijeme oko 30 do 40 omladinaca i omladinki istakli su se svojim radom i organizatorskim sposobnostima te su na taj način doprinijeli uspješnom radu i razvoju omladinskog naprednog pokreta.

Novembra 1941. godine u Janjilima je formirana skojevska organizacija. Naime, uprovo u to vrijeme iz sela Drinića je stigao Dušan Kecman. Sa Savicom Solomunom i ostalim drugovima formirao je skojevsku organizaciju u koju je tada ušlo 26 najaktivnijih omladinaca i omladinki. Skojevska organizacija formirana je u kući Mile Petrovića. Pošto pitanje rada skojevske organizacije još nije bilo riješeno (konkretno se misli na oblike aktivnosti —
— legalan ili ilegalan rad), zbog toga je i formiranje

ove organizacije obavljeno bez neke zvanične procedure — u prisustvu nekoliko odbornika i omladinskih rukovodilaca.

Za razliku od omladinske, skojevska organizacija u početku svog djelovanja nije imala nekih posebnih zadataka.

U januaru 1942. godine, u organizaciji Okružnog komiteta SKOJ Bosanski Petrovac, održano je savjetovanje skojevskih rukovodilaca u selu Skakavcu, nedaleko od Bosanskog Petrovca.

Iz našeg sela na ovom savjetovanju je bio Sa vica Solomun koji nam je, po povratku, objasnio direktive za budući rad skojevske organizacije u Janjilima.

Upravo u to vrijeme u naše selo dolazi i Vlado Kecman član Sreskog komiteta SKOJ Bosanski Petrovac koji nam daje uputstva za stvaranje budućeg programa rada i istovremeno vrši pripreme za reorganizaciju SKOJ-a u Janjilima.

Naime, tada je odlučeno da naša skojevska organizacija pređe u ilegalnost. Normalno da je sve to iziskivalo i nove forme rada, a uvodi se i poseban kriterij za prijem omladinaca u ovu organizaciju. U jeku tih priprema u Janjila je stigao i Mićo Rakić, koji je 21. januara 1942. sazvao sastanak na kojem je bilo prisutno 12 umjesto ranijih 26 članova SKOJ-a.

Zbog izvršene reorganizacije i prelaska naše skojevske organizacije u ilegalnost, mnogi uzimaju 2. februar 1942. kao datum kada je formirana skojevska organizacija u Janjilima. Međutim, ona je formirana mnogo ranije, novembra 1942. godine.

U grupi od dvanaest članova SKOJ-a osim mene bili su: Stana Petrović, Milka Solomun, Gospava Pećanac, Jovanka Mrkela - Kuburić, Saja Latinović, Zora Bjelić, Vojo Đilas, Mirko Kecman, Luka Đilas, Lazo Kuburić, Milan Bjelić i drugi koji su kasnije ponovo ušli u našu skojevsku organizaciju: Jovanka Solomun, Jela Kuburić, Milica Kuburić i još neki iz Gornjih Janjila.

Dolaskom Vlade Kecmana na teren Janjila, skojevska organizacija pored već zacrtanih planova i zadataka, dobiva još jedan veoma delikatan posao — prenošenje žita

iz Podgrmeča partizanima koji su se nalazili u Petrovcu i Drvaru.

Snijeg i mraz. Surovi i teški vremenski uslovi. A treba preko planine. Jedini način da prebacimo žito u ova mjesta bio je — na leđima. Formirana je brigada na terenu čitave opštine Smoljane od omladinaca starijih od 14 godina.

Po snijegu i mrazu, kretali smo sa 12 kilograma tereta — žita kojeg smo skupljali po magacinima i prenosili u torbicama. Zapadali smo u velike smetove, noćivali po kolibama, premrzli li iscrpljeni vraćali se drugi dan ponovo po žito. Na povratku obično bi svraćali na Ogumaču kod Ostoje Jeličića i drugih i tu ponovo vraćali život u život — u toploj sobi, uz kuvani ikrompir.

U proljeće 1942. godine pred omladinu se postavljaju novi, još obimniji zadaci: trebalo je obrađivati zemlju porodica čiji su branioci otišli u partizane, sjeći drva za bolnice, krečiti kuće, praviti higijenske nužnike, saditi voće i drugo. Sve to radili smo vrlo brzo i uspješno, na opšte zadovoljstvo čitavog stanovništva. Posebno su nam bili zahvalni stariji ljudi koji su veoma cijenili naš rad i divili se našoj brzini i umijeću.

Uz sve ovo vršili smo i pripremu naših skojevaca za odlazak u partizanske jedinice, jer se dopuna naših snaga na frontu vršila veoma često, u zavisnosti od uslova i mogućnosti naoružanja. Redovno se javljalo više omladinaca nego što se tražilo. Oni koji su odlazili, postajali su borci, tvorci naše slobode. Na njihova mjesta dolazili su novi skojevci tako da se, uporedo sa dobijanjem obimnijih zadataka proširio i broj članova inaše skojevake organizacije. Kad je zatrebalo krenuti u neku akciju nije bilo pitanje ko će? Išli smo od sveg srca ibez ikakvih razmišljanja i dilema.

Kad su zatrebale bolničarke, Zora Bjelić - Milezanova, Saja Latinović, Anđa Solomun i druge javljale su se i odlazile u jedinice. Neke od njih, kao, na primjer, Anđa Solomun, ikoja je nestala u talasima Sutjeske, nisu se vraćale. Poginule su kao hrabre skojevke.

Početkom maja 1942. krenuli smo na borbenu akciju. Naime, upravo tih dana iz pravca Ključa trebalo je za-

ustaviti nadiranje jedne talijanske jedinice prema Bosanskom Petrovcu. Bila je to prva borbena akcija u kojoj je omladina Janjila uzela učešća. Dobili smo zadatak da pomognemo u prenošenju ranjenika, u slučaju da naše jedinice koje su trebalo da napadnu talijansku kolonu u Janjilima, budu imale gubitke. Istovremeno trebalo je intervenisati u slučaju preuzimanja rezervnog oružja, odnosno zaplijenjenog ratnog materijala.

Nalazili smo se ina brdu zvanom Z smagline, iznad samih Janjila. Pljuštali su puščani meci i topovske granate iznad naših glava. Ipak, i ova akcija partizana je uspjela. Talijanska vojska je bila razbijena, a velike količine municije, oružja i druge opreme premijili smo u Stab Petrovačkog bataljona. Pošto smo od Talijana tada zaplijenili i veliki broj bicikla, priličan broj naših omladinaca i kurira tada je i naučio da vozi bicikl.

I u ljeto iste godine imali smo slične akcije. Naime, tada je u našem selu boravila Komanda mjesta Bosanski Petrovac, a tu je istovremeno bilo i mjesto gdje su se smještale mnoge partizanske jedinice. Situacija je nagala potrebu građenja magacina za smještaj ratne opreme, a trebalo je napraviti i bolnicu u Sobotovcu. U svim tim akcijama omladina našeg sela uzela je veoma aktivnog učešća ali su, upravo zbog obimnog posla, bili angažovani i pioniri koji su tih ljetnih dana 1942. godine sakupljali velike količine jagoda i drugog voća za ranjenike u Sobotovcu.

U julu je uslijedila još jedna velika radna akcija. Naime, kada su oslobođeni Ključ, Sanica i neka sela oko Sanskog Mosta, po direktivi Okružnog komiteta SKOJ Drvar dobili smo zadatak da zajedno sa omladinom drvarskog, petrovačkog, ključkog i sanskog sreza krenemo na sabiranje ljetine kako bi na taj način obezbij edili rezerve hrane za naše partizanske jedinice. U Saničkoj dolini tada se sakupilo oko 3.000 omladinaca i omladinki.

Prvu četvu formirali smo u Janjilima kod škole, 1. avgusta, ali smo svaki mjesec slali novu četvu omladinki i omladinaca. Akcija na prikupljanju ljetine u Saničkoj dolini bila je, u stvari, i prva radna akcija omladine Jugoslavije. Izvedena je pod veoma teškim uslovima; u bli-

zini fronta, tako da smo ljetinu prikupljali uglavnom noću, tako reći ispred nosa neprijatelja.

Za vrijeme rada vrlo često smo bombardovani. Ponekad bili smo natjerani i da odstupamo. Ipak, uspjeli smo da sve prepreke savladamo i da uspješno privedemo kraju ovu akciju.

Svaki omladinac i omladinka trudili su se da urade što više, da posluže kao primjer. Tada sam i ja postao kandidat KPJ. Mene, Gospavu Pećanac i još neke skojevce pozvao je jednog dana Savica Solomun i to nam saopštio, istovremeno dajući zaduženje jednoj grupi komunista da nas pripremi za prijem u KPJ.

Poslije ove akcije, počeli su veoma žestoki okršaji između naših partizanskih jedinica i neprijatelja. Strahovite borbe, pored uspjeha, donosile su nam i veliki broj ranjenika. Tako je u jesen 1942. stigla grupa ranjenika iz crnogorskih brigada. Trebalo ih je prenijeti u bolnicu Šobatovac, smjesiti i obezbijediti.

I ovu akciju, tkao i sve ranije, izveli smo brzo i efikasno. Naime, pored smještaja ranjenika u ovu bolnicu, preuzeli smo i obaveze da sve ranjenike snabdijemo hranom, kao i da održavamo čistoću i red koji je neophodan za normalan rad u bolnici.

U ovakvim trenucima kad nismo znali šta prije da uradimo, našli smo i vremena da za lakše ranjenike bolnice u Šobatovcu priredimo igranke. Na ovakvim skupovima skojevci našeg sela su se upoznavali s partizanima koji su već bili stari članovi SKOJ-a ili KPJ i koji su nam, mada su bili ranjenici, svojom nesebičnom pomoći pomogli da izradimo razne vrste programa za buduće aktivnosti, odnosno da razvijemo jedan viši nivo vođenja ovakvih kulturnih manifestacija. Ovakav vid zajedničkog rada omogućio je rukovodstvu SKOJ-a Janjila da se priprema za ikomplefnija politička predavanja koja su itekako bila potrebna u tim situacijama i trenucima.

MILE TRNJAKOVIĆ

SA SLOVENAČKOM PARTIZANSKOM ČETOM
KOD PETROVCA

Polovina je septembra 1942. Kišno je i maglovito vrijeme. U daljini vrhovi Osječenice i Grmeča pod snijegom. Raskvašeni su seoski putevi, a ograde oko kuća razvaljene.

Selo predveče oživi dolaskom čobana sa stokom, lavežom pasa i povećanom vikom domaćina oko spremanja večernjih poslova. Već se pale prva svjetla. Sjedim sa Dušankom Kovačević, sekretarom Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu u kući Vlade i Mile Plećaša, u selu Busije kod Bjelaja. Razgovaramo o pripremama za zalkazanu konferenciju omladine. Vlado Plećaš, predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora u Bjelaju izašao je u dvorište da poveže i zatvori stoku. Djeca upadaju u kuću i pričaju da su neki partizani stigli u selo i da traže predsjednika NOO, vjerovatno da se smjeste na prenočište i da večeraju. To nije bilo ništa neobično, jer takvih susreta bilo je na pretek. Ali, ispričaše nam, da ti partizani ne govore čisto, slabo ih razumijemo. Na to nismo obraćali pažnju. Međutim, Vlado je poslao odbornika u selo, pa su zajedno rasporedili borce u kuće.

Stigli su slovenački partizani, njih oko 60. U prolazu su i u selu će zanočiti. Vlado im je rekao da je ovo slobodno selo da ne moraju ni stražu imati, jer je petrovački srez već od maja slobodan.

*

**

Na inicijativu Edvarda Kardelja i Ivana Mačeka, od Slovenaca protjeranih u Srbiju, novembra 1941. godine

u Užicu je formirana Slovenačka partizanska četa sa 58 boraca, koja se kretala sa Operativnom grupom i Vrhovnim štabom. Tako je stigla u Bosansku krajinu krajem juna, ili početkom jula 1942. godine. Međutim, već 10. jula 1942. godine stiže, iz Glavnog štaba Slovenije, patrola jačine 5 kurira sa poštom iu Vrhovni Ištalb kod druga Tita i to kod sela Kule — Prozor. Poslije 24 dana vraća se patrola u sastav Slovenačke partizanske čete preko Glamoča i Bosanskog Petrovca, zatim preko Like i Gorskog Kotara u Sloveniju.

Drugarica Dušanka, kao iskusan politički radnik, odmah je shvatila mogućnost pretvaranja ovog susreta sa slovenačkim partizanima u političku manifestaciju. Političkom komesaru Slovenačke partizanske čete predloženo je da slovenski borci prisustvuju našoj već zakazanoj političkoj konferenciji u selu. Iako pokisli i umorni od dugog marša, u dosta malu kuću Plećaša stigli su predstavnici Partizanske čete sa kojima smo stupili u razgovor poslije pozdrava. Potpuno smo se razumjeli, jer su oni već lijepo znali da govore na srpskohrvatskom jeziku.

Dok su omladina i narod pristizali u kuću i razmještili se oko otvorene vatre, mi smo se sa borcima Slovencima i njihovim rukovodiocima dogovorili o tome ko bi sve i o čemu govorio na konferenciji. Koliko se sjećam, Mile Plećaš, sekretar aktiva SKOJ-a u selu, prvi je govorio kao domaćin i pozdravio drugove Slovence, sa zanosom i biranim riječima kako je on to samo mogao. Zatim je govorio jedan od drugova Slovenaca — o njihovom putu iz Srbije, o borbama koje su vodili, o našim velikim uspjesima, o borbi slovenačkog naroda za slobodu svoje zemlje, zajedno sa ostalima narodima Jugoslavije, za bolji život i novu vlast, o dirljivim susretima sa narodom i omladinom kuda su prolazili. Iako pokoju riječ indarno razumjeli, po smislu smo je Objasnili. Dok je ovaj drug govorio, bilo je puno odobravanja i aplauza. Najzad je govorila Dušanka Kovačević o vojno-političkoj situaciji u svijetu, o širenju ustanka u svim krajevima naše zemlje i o našim perspektivama i zadacima, o bratstvu i jedinstvu.

Mada su govori poduže trajali, narod i omladina su govornike slušali sa interesovanjem, iako su dugo stajali u poluosvijetljenoj prostoriji sa puno dima. Na kraju je bilo i pjesme i veselja.

Nas nekoliko, sa Dušankom Kovačević, ostali smo još dugo da diskutujemo o uspjehu konferencije, a zatim i o problemima političkog rada sa omladinom u selu, u opštini i srezu.

LJUDI SA DRVEĆA

Dušan Kovačević, zvani Dule, iz sela Bravski Vaganac, bio je sekretar aktiva SKOJ-a u selu. Zakazao je sastanak s Anđelkom Kovačevićem, kojega je pripremao za SKOJ. Čim su se sastali primijetiše jednu zrelu trešnju, ne mogoše joj odoljeti i popeše se da se najedu trešanja.

Kad osjetiše pune stomake i uzeše kratku pauzu u berbi trešanja, Duško poče razgovor o prijemu Anđelka u SKOJ.

Nakon godinu dana Anđelko je u jednoj partizanskoj jedinici davao podatke sekretaru aktiva SKOJ-a u četi, kada, ko, i gdje ga je primio u SKOJ. Anđelko odgovori: »Primljen sam U SKOJ na trešnji, u selu Bravskom Vaganacu, od strane mog rodaka Dušana«.

Na to će sekretar: »Pobogu, zar tamo ljudi još nisu sišli sa drveća?«

PARTIZANSKA ŠTAMPARIJA U DRINIČU

Poslije Treće neprijateljske ofanzive nalazio sam se na Igmanu, u gerili sa Kalinovačkim odredom. Prolaskom Vrhovnog štaba preko tog terena dobili smo zadatak da se povežemo sa Petom crnogorskom brigadom, Hercegovačkim odredom (koji su se nalazili u selu Vrbnici), te Šestom istočno-bosanskom brigadom, koja je bilo u Istočnoj Bosni. Zadatak je bio da povratimo izgubljeni teren, koji smo do Treće neprijateljske ofanzive oslobodili i zaposjeli. Nisam se uspio povezati sa jedinicama Seste istočno-bosanske brigade; pod pritiskom neprijatelja — Talijana i četnika — morali smo se povlačiti iz Vribnice. Došao sam do Igmana. U međuvremenu, Peta crnogorska brigada i Hercegovački odred otišli su sa Vrhovnim štabom, preko pruge i rijeke Neretve u Prozor. Ostao sam sa borcima Kalinovačkog odreda — da po zadatku obavim organizacione partijske poslove na određenom terenu.

Zajedno sa borcima Kalinovačkog odreda krenuo sam prema mjestu gdje se nalazio Stab Desete hercegovačke brigade. Uskoro sam krenuo iz Prozora, zajedno sa drugom Borišom Kovačevićem, prema Glamoču, gdje se tada nalazio Vrhovni štab. Put nas je vodio preko Šujice, Duvna, Divna i Glamoča — do sela Radaislija. Prilikom prolaza kroz Livno zainteresovao sam se za sudbinu štamparije, jer sam od ranije znao da se tamo nalazila štamparija. U Komandi mjesta su mi rekli da je poslije oslobođenja Livna Čika Janko pozvao vlasnika štamparije i otkupio je za potrebe Vrhovnog štaba.

U šumarskim kućicama Glamoča primio me je Vrhovni komandant, drug Tito. Podnio sam izvještaj o mom radu na terenu. Govorio sam o značaju i potrebi pisane riječi, o neophodnosti informisanja naroda i boraca o zbivanjima u svijetu i kod nas, pa sam u razgovoru upitao šta drugovi namjeravaju da učine sa otkupljenom štamparijom iz Livna. Drug Moša Pijade je bio mišljenja da bi trebalo štampariju zadržati pri Vrhovnom štabu. Ja sam dao primjedbu da bi trebalo vidjeti štampariju i njene mogućnosti. Drug Tito nam je dao u zadatak da odemo u selo Radaslije, gdje je bila smještena štamparija, pa da na licu mjesta ocijenimo mogućnosti štamparije.

U Radaslijama smo pregledali cjelokupni inventar štamparije. Konstatovali smo da postoji jedna presa, mali tigl na nožni pogon, dva regala naslovnih slova, 20 do 25 kilograma slova »borgis«, latinice, 10 do 15 kilograma slova latinice, petit, li inešto garmonda, nešto štegova i linija i drugog materijala. Zaključili smo da se sa postojećim materijalom može štampati bilten Vrhovnog štaba, u formatu osmine. Odmah smo upoznali druga Tita sa mogućnostima štamparije i on se složio da možemo organizovati štampanje biltena.

Kod realizacije poslova oko osnivanja i smještaja štamparije nametnuo se problem gdje bi bilo najpovoljnije mjesto za smještaj štamparije, radi njene sigurnosti. Izgledalo je najpogodnije da se štamparija smjesti u 'blizini Centralne bolnice u selu Drinići, kod Bosanskog Petrovca. Tako smo i učinili. Bilo je teškoća i oko prenosa štamparije. Olovna slova i gvozdeni materijal bili su veoma teški, ukupno oko dvije tone. Morali smo pronaći kamion i ljudstvo koje će obaviti posao oko prenosa štamparije. Nabavili smo jedan zarobljeni kamion, ali nismo mogli putovati cestom, jer je neprijatelj držao Mlinište. Morali smo organizovati akciju — uz pomoć odbornika i naroda — da se preko njiva trasira put, kako bi mogao kamion da se kreće preko njiva i izađe na dio ceste kojom smo mogli da se dalje krećemo. Kasno u noć smo stigli u Prekaju, a onda smo nastavili put preko Drvara, Oštrelj a i Bosanskog Petrovca — do Drinića.

U Drinićima sam našao druga Đuru Pucara - Starog i Ivana Milutinovića, koji su mi pomogli prilikom smještaja štamparije. Susret sa njima bio mi je veoma prijatan, jer ih nisam vidio duže vremena — druga Pucara od provale sarajevske štamparije 1941. godine, a Ivana Milutinovića od njegovog izlaska sa robije, iz Sremske Mitrovice. Drug Pucar je zajedno sa odbornicima i sa mnom obišao nekoliko prostorija pogodnih za smještaj štamparije, pa smo na kraju odlučili da je najpogodnije smjestiti štampariju u tek dovršenoj kući Kecmana.

Rad oko smještaja štamparije i tehničke pripreme trajali su 5 — 6 dana. Kada smo izvršili sve radove, obavijestili smo drugu MObu Pijađe (Čika Janka) da je štamparija spremna i da možemo otpočeti sa štampanjem biltena.

Drug Moša Pijade je donio prve rukopise za štampanje biltena Vrhovnog štaba. Sjećam se — kada je izašao iz štampe prvi broj Biltena — da je u to vrijeme Vrhovni štab prešao u Bosanski Petrovac, pa su u više navrata dolazili do štamparije drugovi Đuro Pucar - Stari, Vladimir Dedijer, Mitra Mitrović, Milovan Đilas, Ivan Milutinović i drugi, zanimajući se za proces štampanja i rad i uslove života osoblja. Bio je to za nas svijju veliki kulturni događaj.

Prema sugestijama drugova trebalo je da ispitam mogućnosti za štampanje jednog lista većeg formata, odnosno lista »Borba«, u našoj partizanskoj štampariji. Prišli smo detaljnom proučavanju mogućnosti i kapaciteta štamparije, tehničkog kadra, materijala i svega što je neophodno za štampanje lista. Angažovali smo, iz brigada, stručna lica, slovoslagače i pomoćno osoblje. Sjećam se da je prvi slovoslagar u našoj partizanskoj štampariji, u Drinićima, bio omladinac iz Sarajeva, Altarac Albert. Štamparija je radila danonoćno, u tri smjene. Došli smo do saznanja da se list »Borba« može štampati na postojećoj presi, formata papira 63—95, to jest formata lista »Politika«. Tako je izašao iz štampe prvi provizorni broj »Borbe«. Radi formata lista, morali smo svaku stranicu »Borbe« dvaput provlačiti kroz presu, što je bilo naporno i izazivalo je duži proces štampanja.

Poslije izlaska iz štampe prvog broja lista »Borba«, štampariju je posjetio drug Tito. Bio je zadovoljan. Čestitao nam je na uspjehu. Govorio je o ogromnom značaju štampanja »Borbe« u uslovima oslobodilačkog rata, o organizaciji kvalitetne saradnje i usavršavanju štampe. Titove riječi bile su za nas podstrek za još kvalitetniji kolektivni rad oko štampanja »Borbe« i proširivanja uticaja partizanske štampe u narodu i među borcima.

IMkoro je formirana redakcija »Borbe«. Redakcija je smještena u istu zgradu u kojoj je bila štamparija, samo u jednu manju sobu. Redakcija nam je mnogo pomogla i olakšala štampanje, jer su pojedini članovi redakcije redigovali i korigovali rukopise, prelamali list i pomagali oko tehničkog uređenja lista. Redakciju su sačinjavali Milovan Đilas, Vladimir Dedijer, Mitra Mitrović, Vojo Dimitrijević i dopisnici iz divizija i brigada. Nakon štampanja četvrtog ili petog broja »Borbe«, ja sam primio nove obaveze na terenu, pa sam predao našu partizansku štampariju drugu Vesi Masleši.

Tek kada sam otišao iz naše štamparije i stigao na teritoriju udaljenu od Drinića, gdje je redovno stizala »Borba«, shvatio sam kako je list vršio snažan uticaj u narodu i među borcima, informišući ih o najaktuelnijim događajima u nas i u svijetu zavijanom u dim, pomažući im da istraju u surovoj i teškoj borbi organizovanog nasilja i fašističkog divljanja.

Osjećao sam se ponosnim što sam i ja učestvovao u realizaciji velikog poduhvata stvaranja partizanske štamparije i štampanja prvih brojeva »Borbe« na slobodnoj partizanskoj teritoriji.

Narod dočekuje ranjenike iz proleterskih jedinica u Bosanskom Petrovcu

GOJKO LATINVIĆ
DRAGO STOJANOVIĆ

ISHRANA RANJENIH BORACA
DRVARSKOG OKRUGA U TOKU NOR-a

Na području drvarskog okruga, u toku NOR-a, obezb je jedan je ishrane i drugih potrepština za partizanske bolnice vršilo se putem Ikomanldi imtjesta i odbora narodnog fronta, koji su bili pri mjesnim, opštinskkn i sreskim narodnooslobodilačkim odborima, kao i preko AFŽ-a i omladine.

U prvim danima oružane borbe u ovom okrugu pojavili su se ranjenici, koji su u početku liječeni u oslobođenom Drvaru. U drvarskoj bolnici tada je formiran ekonomat, koji je preuzeo na sebe brigu o pripremi hrane za ranjenike. Bili su osnovani i prvi organi koji su sačinjavali Revolucionarno vijeće, a među njima značajnu Ulogu limao je Komesarijat za ishranu. Briga Komesarijata bila je usmjerena ne samo u pravcu snabdijevanja boraca i stanovništva hranom, već je njegov zadatak bio da vodi brigu i o snabdijevanju i ishrani ranjenika u drvarskoj bolnici.

Nakon ulaska italijanskih trupa u Drvar, prestala je da radi bolnica u tom mjestu. U ratnoj situaciji, ishrana naših ranjenika bila je organizovana u pojedinim selima drvarskog okruga. Iako je u tom periodu bio mali broj ranjenika o njima se sa punom odgovornošću i savješću brinulo vojno i političko rukovodstvo koje je i rukovodilo ustankom. Ranjenici su bili smješteni u pojedinim kućama, udaljenim od naseljenih mjesta i gradova u kojima su se nalazili italijanski okupatori. Njihovo snabdijevanje

i ishrana vršeni su preko novoformiranih narodnooslobodilačkih odbora, a narod je hranu za ranjenike davao na potpuno dobrovoljnoj osnovi.

Nije bilo potreba za dugoročnijom organizacijom ishrane ranjenih i bolesnih boraca, jer je ekonomska moć svakog sela u prvim daniima 'Ustanika Ibila dovoljna da im pruži dobru ishranu.

Pojedina domaćinstva su se između sebe takmičila koje će od njih pripremiti bolju hranu, donijeti je i ponuditi našim ranjenicima. Pristizale su tako velike količine spremljene hrane pa kad se uvidjelo da se ona ne koristi racionalno odmah su bili postavljeni ekonomski za bolesničku ishranu. Ne samo da se vršilo takmičenje i u tome ko će više donijeti i ponuditi što ljepših odjevnih predmeta i posteljine za naše ranjenike. Ekonom koji je bio odgovoran za racionalno korištenje hrane i ostalog vodio je o svemu računa, izdavao potrebne artikle, a višak zadržao kao rezervu za slučajevne kad je ona bila neophodna.

U proljeće 1942. godine, naše partizanske snage u Bosanskoj krajini su ojačale, ali je uporedo sa borbama koje su vođene na širem ratnom planu, u (novosagrađene bolnice u Ataševcu i Koričenići pristiglo mnogo ranjenika. Pored ovih već izgrađenih bolnica, trebalo je prići i gradnji magacina, kuhinja i drugih pratećih objekata uz bolnice, sve u cilju bolje organizacije rada u pogledu ishrane naših ranjenih boraca. Tada se postavilo i pitanje boljeg i bržeg snabdijevanja bolnica hranom iz pozadine, kao i nabavka većih količina neophodnih potrepština, kao što su: posude, posteljina, rublje, peškiri i drugi odjevni predmeti.

Vdjno-pozadiinški organi u svojstvu obrazovanih komandi mjesta u Bosanskom Petrovcu, Drvaru, Prekaji i drugim mjestima, primili su od štaba Petog krajiškog odreda i Operativnog štaba za Bosansku krajičinu zadatak da za potrebe bolnice vrši prikupljanje životni namirnica i drugih potrebnih artikala. U cilju bržeg sprovođenja ovog zadatka održani su sastanci u političkim rukovodstvima i sreskim narodnooslobodilačkim odborima, kojima su, uglavnom, prisustvovali svi predsjednici opština, fco-

mandanti mjesta i drugi vojni rukovodioci. Ovakvi sastanci kasnije su održavani u svim opštinskim narodno-oslobodilačkim odborima, gdje je vršena razrada mjera i konkretno utvrđivanje planova, na primjer: koliko koje selo po domaćinstvu treba da putem razrade preda svih vrsta žitarica, krompira, pasulja, svježeg i suhog mesa, živinskog mesa, masti, kajmaka, sira, masla, svježeg i kiselog mlijeka, jaja, sve vrste voća i povrća i drugo. U mjestima gdje je bilo sjedište opštine, preuređeni su neki objekti za smještaj hrane i opreme. Bile su obično korištene neke kuće, škole, magacini i magaze bivši trgovaca. Kasnije se prešlo na organizovanje seoskih konferencija, kojim su obično prisustvovali politički radnici, predstavnici narodnooslobodilačke vlasti, vojni rukovodioci i drugi.

Stvaranjem organizacije za ishranu bolnice u drvarskom okrugu, izgrađivana je posebno struktura pri mjesnim, sreskim, a kasnije i pri Okružnom narodnooslobodilačkom odboru. Pri svakom od njih bio je Fond za ishranu, na čijem se čelu, uglavnom, nalazio potpredsjednik narodnooslobodilačkog odbora, drvarskog okruga, kao i potreban broj članova odbora. Bio je to aparat sa jako izgrađenom strukturom, koji se starao za ostvarivanje razreza u selima.

Rad odbora za ishranu pri opštinskim narodnooslobodilačkim odborima u drvarskom okrugu u periodu rata 1942. godine odvijao se veoma uspješno i bio usredsređen na prikupljanje i smještaj namirnica i drugih artikala u za to određene magacine. Tako je vojno-pozadinska vlast vršila pravilnu distribuciju namirnica i drugih artikala iz postojećih magacina za potrebe partizanskih bolnica. I ne samo njih, nego i operativnih jedinica, koje su se nalazile ili prolazile preko njene teritorije.

Dolazak Centralne bolnice Vrhovnog štaba i smještaj njihovih ranjenika u selu Drinić i okolinu, nalagalo je obrazovanje vojno-pozadinske ustanove, što je imalo svoje puno opravdanje, jer je ona preuzela na sebe brigu oko ishrane svih bolnica, ustanova i operativnih jedinica koje su se nalazile ili prolazile preko teritorije drvarskog okruga. Komanda područja ovog okruga osim brige za

smještaj ranjenih i oboljelih boraca kroz gradnju novih partizanskih bolnica, preuzela je zadatak da izgradi i učvrsti organizaciju ishrane naših bolnica. Komanda je imala svoju posebnu službu, u sklopu ekonomskog odsjeka, koja je sprovodila mjere oko ishrane bolnica u drvarskom okrugu. Pri Komandi mjesta ostali su i dalje ekonomati, ina čijem čelu je stajao glavni intendant, patpadali su pod nadležnost, ekonomskog odsjeka Komande područja za drvarski okrug. Dužnost intedanta pri ovom Ekonomikom odsjeku bila je da se neposredno brine o organizaciji snabdijevanja u pozadini.

Usljed velikog broja bolnica u drvarskom okrugu, u tom vremenskom razdoblju, javljaju se i potrebe da se izgradi posebna struktura oko njihovog snabdijevanja. Pristupilo se organizovanju posebne službe pri svakoj bolnici, koje su imale posebne ekonomice, magacinere, kuvare, pekare, krojače i sve drugo pomoćno osoblje, neophodno za obavljanje raznih fizičkih poslova.

Pored glavnog intedanta Komande drvarskog područja, bio je naimenovan i istureni intendant, koji je isključivo vodio brigu oko snabdijevanja svih bolnica na petrovačkom području, sa sjedištem u Bosanskom Petrovcu.

U cilju što boljeg djelovanja cjelokupne organizacije za ishranu bolnice Operativni štab za Bosansku krajinu je predao u nadležnost Komandi drvarskog područja sve vojne magacine, kojii su se do tog vremena nalazili pod komandom Petog krajiškog odreda. Materijal i zalihe u namirnicama koji su se nalazili u tim magacinima u mnogome su pomogli da se riješe izvjesni problemi u vezi sa snabdijevanjem partizanskih bolnica u drvarskom okrugu.

Da bi se spremno dočekala zima 1943. godine, odlučeno je da sve veće bolnice i njihove uprave ofoezbijede preko svojih ekonomata rezerve hrane za najmanje dva mjeseca. Naročito se vodilo računa, da sa ovim rezervama budu obezbijedene one bolnice koje su udaljene od naseljenih mjesta i komunikacija. Tada su u pojedinim magacinima bile peći koje su služile za zagrijavanje bolničkih prostorija, zatim (posteljina, posuđe, odjeća, obuća i drugo.

Uporedo sa oslobodenjem srezova Bosanskog Petrovca, Drvara i Ključa, bile su poduzete sve mjere na potpunom organizovanju pozadine. Nešto ranije održavani su brojni sastanci u političkim rukovodstvima KPJ, SKOJ-a, sreskih i opštinskih institucija. Vojno-pozadinski organi u svojstvu komandi mjesta, radili su tu na mobilizacionom planu radne snage. Pored svih vojnih i političkih rukovodstava kao osnovna smjernica bilo je postavljeno pitanje afirmacije rada, pa se na širem frontu prišlo rješavanju problema ishrane u pozadini, ikako brojnih partizanskih snaga i stanovništva, tako i vojnih partizanskih bolnica u drvarskom okrugu i izvan njega, uzgred rečeno ovaj problem postajao je postepeno gotovo nerješiv za krajiški narod. Zbog toga dolazi do sprovođenja niza raznih akcija. U opštinama oslobodenih srezova formiraju se omladinske čete. Omladinska rukovodstva postižu svoju punu efikasnost i afirmaciju na planu mobilizacionih mjera. Oni rade po zadacima neposrednih partijskih rukovodstava: mjesnih, opštinskih, sreskih i okružnih komiteta KPJ drvarskog područja.

Vojno-pozadinski organi na ovom planu rade po striktnim naređenjima Operativnog štaba Petog krajiškog odreda. U periodu proljetnih poljskih radova, kad je trebalo porati i zasijati njive, svi komunisti, skojevci, odbornici NOO i drugi aktivisti, izašli su pred izvršenje ovog zadatka sa parolom: »obraditi i zasijati svaku stopu zemlje«.

Na obradi napuštenog zemljišta radile su radne brigade sastavljene od omladinaca i omladinki Bosanskog Petrovca, Drvara, Glamoča, Ključa, Podgrmeča i dr. Tako su bili stvoreni uslovi za još snažniju afirmaciju rada.

Ustaške vlasti prisilno su evakuisale gotovo čitavo stanovništvo, uglavnom muslimansko žvlje iz ključko-saničkog područja u Sanski Most i druga mjesta, kako ono ne bi padalo pod uticaj snažnog razvoja narodno-oslobodilačkog pokreta, tako da su čitava sela prostrane saničke doline bila formalno napuštena i prazna, a žitodna polja dospjela za žetvu, ostala su neobrađena.

Dok su borci iz naših krajiških jedinica u danonoćnim jurišima osvajali nova utvrđenja, ginuli ili bili ra-

nj avani, u pozadini se užurbano radilo na organizovanju hitnih sastanaka u političkim rukovodstvima i vojnim štabovima NOV-e. Pred sve njih osnovni zadatak bio je: prikupljanje ljetine na napuštenom zemljištu ključkog sreza.

Vojno-pozadinski organi u komandama mjesta, kasnije i Komanda područja za idrvarski okrug imali su pune ruke posla. Pored zadataka na izgradnji objekata za bolnice, prišlo se i izgradnji objekata za magacinske prostore u koje je trebalo smjestiti velike količine svih vrsta žitarica i drugih prehrabmenih namirnica neophodnih za ishranu ranjenih i oboljelih boraca, ustanova i partizanskih jedinica.

I pored mnogih teškoća koje su iskrsavale u toku rada, svi poslovi uspješno su privedeni kraju. Gradnja ovih objekata pominje se u službenoj prepisci pod brojem »12 u pozadini«.

Osim objekata u planini Grmeč, izgrađeni su i drugi sa istom namjenom u Kozilima kod Drinića, u Ataševcu, koji su po svom magacinskom prostoru mogli da prime brojne vagonske količine hrane. Takođe i u drugim mjestima (Sobatovcu, Skakavcu, Prekaji, Tičevu, Stjenjanima, Martin Brodu i Kulen Vakufu) bili su podignuti ili adaptirani objekti za magacinski prostor, koji su bili namijenjeni za smještaj hrane i druge opreme. Do ovih magacina transportovanje žitarica i drugog materijala je vršeno uobičajenim transportnim sredstvima. Sve količine hrane u isto vrijeme su bile i strogo namjenske rezerve, uglavnom za potrebe bolnica, partizanskih jedinica, ustanova, teritorijalnih organa Komande područja i stanovništva za zimski period 1942—1943. godina.

Pri opštinama, naročito u centrima oslobođenih gradova u drvarskom okrugu, i dalje su bili korišćeni postojeći magacini — kao priručni. U njima se pretežno nalazila rezerva hrane, diobijena nakon sprovedenih razreza po domaćinstvima. Tu je stvarana i rezerva koja je bila primana po dobrovoljnim osnovama od stanovništva. Sa ovako postavljenom organizacijom magacinskog prostora, izgrađivala se i posebna struktura Službe koja je

evidentirala, vršila smještaj i izdavanje rezervi hrane i opreme.

Cjelokupna organizacija potpadala je pod neposrednu nadležnost Komande područja drvarskog okruga. O njenom uspješnom funkcionisanju posebno se brinuo zamjenik komandanta područja za drvarski okrug. Za obezbjeđivanje artikala bila je angažovana Poljoprivredna radna brigada. U jesenjim danima radilo se intenzivno na branju i smještaju u magacine uroda od kukuruza, krompira, bijelog i crnog luka i drugih proizvoda. Sve do kasne jeseni 1942. godine radilo se na žetvi, vršidbi, otpremi i smještaju svih vrsta žitarica. Narod je bio ponosan na svoj rad, naročito omladina, koja je na ovim poslovima dala na desetine hiljada radnih dana.

Na terenima srezova Bosanski Petrovac, Drvar, Grahovo i Prekaja, bile su organizovane prve partizanske ekonomije na područjima gdje su bila napuštena imanja. Formirane su tako partizanske ekonomije u Kulen Vakufu, Bjelaju, Vodenici, a kasnije (i stočne ekonomije (farme) u Kozilima kod Drinića, Vodenici, Ataševcu, Kamenici, Tičevu i Prekaji. Sve ove farme bile su popunjavane stočnim fondom ratnog plijena, kojeg su slale naše operativne jedinice Komandi područja, a koja je vršila raspored stoke po ekonomijama prema rezervama stočne hrane. Stočni fond je bio popunjavan dobrovoljnim priložima stanovništva iz pozadine. Komanda područja za drvarski okrug imala je potpunu evidenciju o vrstama i broju stoke po ekonomijama, a takvu evidenciju imale su i komande mjesta gdje su ove ekonomije postojale. Na čelu ovih ekonomija bili su upravnici, koji su rukovodili radom na ekonomiji, i bili istovremeno odgovorni za cjelokupnu imovinu na ekonomijama.

Po naređenju Komande područja, upravnici ekonomije su vršili izdavanje robe na osnovu trebovanja uprava bolnica, koja su potpisivali upravnik i politički komesar bolnice: prehrambeni artikli sa ovih ekonomija, u glavnom su se sastojali od svježeg mlijeka, sira, kajmaka, jaja i svih vrsta voća i povrća.

Raspored partizanskih ekonomija bio je tako sačinjen da su u većini slučajeva one gravitirale partizanskim

bolnicama u drvarskom okrugu. Svaka uprava bolnice znala je kod koje će se ekonomije da snabdijeva, pa je u tom smislu postojalo i izričito naređenje Komande područja. Vođenička ekonomija, na primjer, vršila je snabdijevanje bolnice u Vodenici, Skakavcu, Suvaji, Krnjeuši, Risovcu i Lastvi, kao i vojne radionice kod Risovca. Vakuvska ekonomija snabdijevala je bolnice u Malim i Velikim Stjenjanima i partizansku pozadinsku četu na tom terenu, kozilska ekonomija snabdijevala je Vrhovni štab i bolnice u Driniću, Bukovači, Slatini, Jasikovcu, Šobatovcu i Smoljanu, ataševačka ekonomija bolnice u Leskovicu, Vidovu Selu, Rde i Prevodcu, dok je kamenička ekonomija kod Drvara snabdijevala bolnice u okolini Drvara i područnih jedinica. Bili su to uglavnom snabdijevački centri koji su svoju potpunu fizionomiju u drvarskom okrugu dobili krajem ratne 1942. godine.

Uz ovako postavljenu organizaciju snabdijevanja bolnica, svakako se ne smije zaboraviti i činjenica da je cjelokupno stanovništvo dopremalo velike količine hrane na bazi dobrovoljnih priloga, što se ogledalo u mnogobrojnim posjetama ranjenim i oboljelim borcima od strane građana.

Pored već istaknutih načina snabdijevanja partizanskih bolnica u pozadini drvarskog okruga, postojalo je i snabdijevanje putem ratnog plijena.

Oslobođenjem Grahova, Drvara, Oštrelja i drugih mjesta, 27. jula 1941. godine pristupilo se evidentiranju ratnog plijena. Vojno revolucionarno vijeće, koje je bilo obrazovano putem komesarijata za industriju i ishranu, strogo je vodilo o tome računa. Naše oružane jedinice, u početku a i kasnije kada su se razvile u krupne snage, morale su da računaju na stvaranje rezervi kroz evakuaciju ratnog plijena iz gradova i neprijateljskih garnizona.

S obzirom na veliki broj bolnica, moralo se prići boljoj organizaciji rada na evakuaciji ratnog plijena. U drugoj polovini ratne 1942. godine pa i kasnije u toku daljeg vođenja rata, Komanda područja za drvarski okrug imala je u svojoj nadležnosti sva prava u vršenju orga-

nizovane evakuacije ratnog plijena, a to je sprovodila u djelo putem svojih komandi mjesta.

Naše operativne jedinice pri oslobodenju gradova i zauzimanju neprijateljskih garnizona imale su naređenje da svoje operacione planove napada usklađuju sa mobilizacionim planovima Komandi područja za evakuaciju ratnog plijena. Ovo pitanje ne samo da su razmatrali naši vojni štabovi i vojno pozadinske vlasti, nego je ono uvijek bilo prisutno kod svih političkih rukovodstava KPJ i organa NO Odbora, jer je zajednički trebalo usklađivati zadatke na planu evakuacije. U tom pravcu se izgrađivala i intendantska služba u pozadini. O tome najbolje govore mjere koje su se sprovodile na planu oranja i zasijavanja napuštenih kompleksa zemljišta, žetve u saničkoj dolini, te sabiranja ljetine kod stanovništva u drvarskom okrugu i onog izvan njega, u Bosanskoj krajini.

Svi naši vojni štabovi, od najviših do najnižih operativnih jedinica NOV-a, koji su planirali i vršili napade na neoslobođene gradove i neprijateljske garnizone u Bosanskoj krajini, imali su zadatak da sav ratni plijen, nepohodan za ishranu naših ranjenika u partizanskim bolnicama, dopremaju u nagacine na području drvarskog okruga i van njega. U ovakvim prilikama ne samo da je do maksimuma bila zastupljena visoka svijest kod svih štabova naših operativnih jedinica, nego je ona duboko bila urezana kod svakog našeg borca.

Kod evakuacije ratnog plijena naročito se vodilo računa da se za bolnice u prvom redu izdvoji i pošalje sanitetski materijal, a zatim kreveti, dušeci, posteljina, ćebad, odjevni predmeti, peći, lampe za gas, karabitne lampe i karabit, posude, pribor za jelo, živa soda za kuvanje sapuna, sapun i sve ono što je nedostajalo bolnicama. Od prehrambenih artikala slati su: mast, ulje, šećer, med, brašno svih vrsta, riža, so, marmelada, kafa, čaj, a naročito živa stoka i perad koja se raspoređivala na partizanske ekonomije.

Najnužnije količine sanitetskog materijala iako veoma oskudne, do kojih se dolazilo u oslobođenim gradovima i neprijateljskim garnizonima, za potrebe naših bolnica dopremane su do Centralnog skladišta koje se na-

lazilo u Marjanović Dolu, kod Bosanskog Petrovca. Upravnik svih centralnih bolnica Dr Borislav Božović lično je vršio raspodjelu sanitetskog materijala iz ovog skladišta. U Bosanskom Petrovcu nalazila se pomoćna apoteka koja je raspolagala manjim količinama sanitetskog materijala, koji je služio za brže snabdijevanje bolnice pojedinim lijekovima i materijalom dok su glavne rezerve čuvane u Centralnom skladištu u Marjanović Dolu. Ovakva distribucija sanitetskog materijala trajala je sve do početka IV ofanzive 1943. godine.

Živa stoka, dobijena ratnim plijenom, takođe je dopremana do Centra u Bosanskom Petrovcu.

Iz Ključa i okoline, stoka je dopremana u selo Bravsko, odakle je raspoređivanja u partizanske ekonomije, dijelom u selo Šobatovac, a dijelom u Kozila kod Drinića. Dio stoke zadržavan je u blizini sela Bravsko radi ispaše i snabdijevanja svježim mesom Prve omladinske radne brigade u saničkoj dolini, koja je radila na prikupljanju ljetine sa napuštenih polja.

Od Bihaća li okoline stoka je dopremana do sela Vrtoča, odakle je raspoređivana u partizanske ekonomije, vakufsku, krnjeušku, bjelajsku i vođeničku, odakle su se snabdijevale obližnje bolnice svježim mesom i drugim mlječnim proizvodima dobivanim na tim ekonomijama.

Raspoređivanje i klanje stoke vršeno je na osnovu distribucije intendantske službe Komande područja za drvarski okrug.

Dopremu ratnog plijena uslovljavala su transportna sredstva, koja su bila angažovana mobilizacionim planom, o čemu su se starali opštinski NO odbori i drugi organi uz punu podršku i pomoć Komande područja i njoj podređenih komandi mjesta.

Kad je 20. januara 1943. godine otpočeo neprijateljski napad na našu slobodnu teritoriju pristupilo se evakuaciji ranjenika ovog područja. Ovaj posao organizovao je sanitetski otdjel pri Vrhovnom štabu NOVJ-e.

Komanda drvarskog područja i organi narodne vlasti imali su zadatak da uz pomoć omladine i naroda izvrše prenos ranjenika iz bolnice sa tog terena.

Komanda područja trebala je, takođe i da sve ranjenike po formiranim ešalonima, snabdije potrebnim količinama hrane za petnaest dana. Hrane u rezervama međutim bilo je u izobilju u magacinima, a uz to se imalo vremena za doturanje, hrane i za ranjenike, koji su se našli u pokretu prema Glamoču, tako da je ovaj zadatak uspješno sproveden pored toga što je nedostatak transportnih srestava i ambalaže, pričinjavao izvjesne teškoće. Zato je odlučeno da se životne namirnice raspodijele na lakše ranjenike kako bi ih oni sami nosili i tako olakšali cjelokupan ovaj posao.

Ranjenici sa oslobođene teritorije Like i Korduna, koji su bili transportovani preko Martin Broda i Drvara u pravcu Glamoča, snabdijevani su hranom na isti način kao i ranjenici u ešalonima iz bolnica u drvarskom okrugu. Kad je bila primijenjena totalna evakuacija ranjenih i oboljelih boraca, i kad su se oni našli u drugom dijelu pokreta, snabdijevanje hranom vršeno je preko intendanta Komande područja za drvarski okrug, ali u daleko težim uslovima s obzirom na svakodnevne borbe sa neprijateljem koje su se odvijale na ovom terenu.

Sa Oštrelja je tada otpremljeno željeznicom 6.000 kilograma pšenice za Mlinište, a odatle do Grmeča, kako bi transportovani ranjenici imali neophodnu hranu. U istom pravcu i sa istim ciljem, bilo je otpremljeno i nekoliko vagona kukuruza potrebnog vojnim jedinicama i bolnicama. Iz magacina je vršeno otpremanje i drugih prehrambenih artikala (pasulj, zob i manje količine suhog mesa) radi snabdijevanja bolnica i naših boraca u pokretu. Ovo je činjeno iz razloga što glamočko područje nije imalo svojih rezervi hrane i materijala u tolikoj količini, kolike su se nalazile u magacinima drvarskog okruga.

Poslije punih sedam mjeseci početkom avgusta 1943. godine ponovo su se u Krajini našli borci iz proleterskih jedinica. Tu se krajem 1943. godine i početkom 1944. godine nalazila jedna od najvećih bolnica u Crkvenom, čiju je ishranu i snabdijevanje organi zovala intendantura Štaba V korpusa. Ostale bolnice u drvarskom okrugu snabdijevale su se preko Komande područja i njenih komandi mjesta, i intendantura V korpusa snabdijevala

ih je sa hranom, s obzirom da one nisu imale svojih rezervi poslije IV of anzi ve.

U toku IV i V ofanzive potpuno su uništeni mnogi centri za snabdijevanje vojske i bolnica u drvarskom okrugu.

Na terenu glamočkog sreza, njemačke okupacione trupe i kvislinške vojne formacije uništile su tokom svojih operacija Oko 5.000 goveda i oko 50.000 ovaca. Toliko je stočnog fonda uništeno i na terenima drvarskog, grahovskog, a naročito petrovačkog sreza, gdje su Nijemci masovno rekvirirali sav stočni fond od stanovništva, klali i prerađivali u mesne proizvode za snabdijevanje svojih trupa koncentrisanih u tom rejonu.

Snage naše narodnooslobodilačke vojske krajem 1943. godine nastavile su čišćenje neoslobođenih gradova i neprijateljskih garnizona. Ponovo je stvorena slobodna teritorija na još širem prostoru Bosanske Krajine i izvan nje, a u našim redovima bilo je sve više novih boraca. Ponovo se moralo prići organizovanju pozadine s obzirom da je struktura ove institucije pretrpjela neprocjenjive gubitke u IV ofanzivi. No i ovaj zadatak uspješno je riješilo političko rukovodstvo KPJ ovog kraja uz pomoć cijelog naroda.

Kapitulacijom fašističke Italije početkom mjeseca septembra 1943. godine stvoreni su još bolji uslovi za vođenje narodnooslobodilačkog rata u okupiranoj Jugoslaviji.

Poslije II zasjedanja AViNOJ-a u Jaijou, savezničke zemlje sve više pridaju značaj našoj narodnooslobodilačkoj borbi i u proljeće 1944. godine dolazi do sporazuma o evakuaciji naših teških ranjenika radi liječenja u savezničke zemlje, a u prvom redu Italiju u mjesto Bari i okolinu.

Uporedo s mjerama koje su se sprovodile u pogledu evakuacije teških ranjenika, vojno-pozadinska vlast u drvarskom okrugu morala je da rješava i zadatke oko ishrane velikog broja ranjenika, razmještenih u drvarskom području.

Usljed ratnih operacija koje su obostrano vršene u ovom području, a isto tako radi pustošenja i razaranja

privrede u drvarskom okrugu u toku četverogodišnje borbe, narod je gotovo bio osiromašio.

Fondovi za ishranu bili su veoma oskudni, naročito stočni koji je bio skoro potpuno uništen. Ulagani su svi naponi organa vlasti da se zadovolje najosnovnije potrebe hrane za bolnice i vojsku. Eto nekih prehrambenih artikala dolazilo se veoma teško, naročito soli, brašna, šećera i gasa. Međutim, i pod takvim teškim uslovima organi narodne vlasti i Komanda područja za drvarski okrug intenzivno su radili na organizovanju pozadine.

Intendatura V Korpusa dopremala je iz svojih rezervi hranu u magacine Komande drvarskog područja prema stvarnim potrebama i zahtjevima bolnica. Saveznici su sa svoje strane dopremali izvjesne količine hrane putem aviona koju su padobranima spuštali u Ribnik, a kasnije i u Međeđe brdo.

Hrana je padobranima bacana na improvizirani aerodrom Medenog Polja, kod Bosanskog Petrovca, te u Tičevu i u Zdenu kod Sanskog Mosta.

Prve veće količine hrane bile su prebačene uz pomoć američkog majora Hjuota, kaže na jednom mjestu drug Vladimir Dedijer u svom »Ratnom dnevniku«, koji je, docnije, zbog te svoje inicijative, bio smijenjen na zahtjev engleske komande.

Od 15. oktobra 1943. godine do 10. januara 1944. godine, uz pomoć naših brodića bio je prebačen do ostrva Visa tovar od 2.103 tone hrane pored oružja i municije, odjeće i obuće i drugog materijala.

Početkom februara 1944. godine, situacija se nešto izmijenila pogotovu kad je u ljeto iste godine stigla i jedna Sovjetska eskadrila transportnih aviona, koja je mogla prebaciti hranu i opremu.

S obzirom na velike vojne operacije za konačno oslobođenje naše zemlje od okupatora, pomoć u hrani preko savezničkih zemalja u drvarskom okrugu nije mogla ni izdaleka da podmiri naše potrebe, pa je narod bio i dalje najveći snabdjevač hranom ranjenih i bolesnih boraca, koji su se liječili u bolnicama ovog kraja kao i boraca naših jedinica koje su se nalazile u pokretu.

KOJO RADULOVIĆ

O PARTIJSKOM RADU U BRAVSKOJ CETI

Prije rata i prvih mjeseci ustanka u Bravsku nije postojala partijska organizacija. No, to nije smetalo da se veliki broj Bravskara od prvog dana ustanka digne u borbu i svrsta u Bravsku partizansku čet. Težak položaj siromašnih seljaka i šumskih radnika, vječita težnja za socijalnom pravdom i negativan odnos prema sistemu eksploatacije izoštravali su klasnu svijest i opredjeljenje za progresivne ciljeve, za ideje NOP-a.

Početak 1942. godine, kada je već ustanak bio primio veće razmjere i veliki broj Bravskara bio u partizanima, otpočeo je sistematski i organizovan idejno-politički rad i djelovanje u masama, a takođe i pripreme pojedinih ljudi za prijem u Partiju. Najviše su kandidati za prijem u Partiju bili oni ljudi koji su se u danima ustanka isticali aktivnošću, stavovima i odnosom prema borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Sjećam se jednog susreta sa Ilijom u početku 1942. godine u Donjem Bravsku, kada je bio na proputovanju, idući u Ribnik kao istaknuti organizator ustanka u Bosanskoj krajini. Ilija se tom prilikom interesovao za pojedine ljude koji bi eventualno mogli biti primljeni u Partiju. Bez obzira što je i lično poznavao neke ljude u Bravskoj četi, tražio je i moje mišljenje o pojedinim borcima, kako bi upotpunio svoje utiske i formirao konačan stav u vezi sa svakim od njih. Jednom prilikom je za komandira Čete Glišu Racu rekao, između ostalog, i ovo: »Biće to dobar komunista, samo sa njim treba

raditi; kada može voditi Četu, zašto ne bi mogao biti član Partije?» Naš susret se završio uglavnom razmjernom mišljenja o pojedinim drugovima kao mogućim kandidatima za prijem u Partiju.

Mjesec dana nakon tog susreta u Četu je došao drug dr Moni Levi sa još nekoliko drugova, koje nisam poznao. Odsjeli su u Donjem Bravsku, u kući Nikole Novkovića. Pa kućama u Donjem Bravsku i Četa je bila razmještena.

Za doktora Levija znao sam od ranije da je visoki partijski funkcioner, ali mi nije bilo poznato zašto je došao u Bravsko. Međutim, to sam saznao. Desetog februara 1942. godine dr Levi je posebno razgovarao sa više drugova — boraca Bravske čete i saopštio im da su primljeni u Partiju. Došao je red i na mene. Prilikom saopštavanja da sam primljen u Partiju, pitao me je: »Druže Kojo, znam da si se u ustanku dobro ponio, da se u svojoj sredini ističeš političkom aktivnošću i zaslužio si da budeš primljen u Partiju; samo me interesuje da li si svjestan i voljan da se sutra, kada budemo oslobodili zemlju od okupatora, boriš protiv buržoazije, koja će pokušati da pobjedu iskoristi za svoje ciljeve?« Odgovorio sam mu da sam toga sasvim svjestan, da po svome socijalnom položaju pripadam revoluciji i da sam se protiv eksploatorskog sistema i buržoazije borio kao radnik kroz štrajkove za sve vrijeme prije rata. Levi je očito bio zadovoljan mojim rezonovanjem; ustao je i zajedno sa prisutnim drugovima čestitao mi zbog prijema u Partiju.

Istog dana, osim mene, primljeno je u Partiju još nekoliko drugova.

Na sastanku tek formirane partijske ćelije drug Levi je objasnio sadržaj i oblike rada naše organizacije i postavio pred nas osnovne partijsko-političke zadatke. Od svih zadataka koje je tada istakao posebno je insistirao na izgradnji bratstva i jedinstva, na razbijanju vjerskih i nacionalnih predrasuda, na borbi protiv četničkih agitatora i odvratanju od osvete, jer je ogorčenje izazvano zločinima ustaša moglo da preraste u spontane akcije odmazde, što bi borbu krenulo nepoželjnim pravcem.

Levi je posebno govorio o liku komunista kao odlučujućem faktoru pozitivnog uticaja među masama, a naročito među omladinom. Komunisti svojim primjerom moraju osvajati simpatije naroda, jer je ovaj narod uvijek do sada bio varan i sa nepovjerenjem se odnosio prema agitatorima.

Organizovanjem partijske aktivnosti u Ceti stvorene su mogućnosti za organizovan i sistematski idejno-politički rad i uticaj ne samo u Ceti nego i u cijelom Bravsku. Sada smo u Ceti imali politički faktor koji je omogućavao da osmišljeno prilazimo rješavanju pojedinih problema, da uspješnije gradimo političke stavove i sprovodimo političke direktive viših partijskih foruma. Dok smo u sferi političke aktivnosti i idejnog uticaja postizali velike uspjehe u Ceti i u narodu, a naročito među omladinom, dotle smo, mislim, sektašili kada je u pitanju omasovljavanje partijske organizacije. Bili smo opterećeni strogim kriterijima koji su onemogućavali mnogim oprobanim borcima i terenskim političkim aktivistima da mnogo ranije postanu članovi Partije. Zbog toga smo imali pojavu izražavanja negodovanja pojedinih boraca i aktivista na terenu zbog toga što i pored svega ne mogu biti članovi Partije. Mi im nismo mogli dati nikakvo uvjerljivo obrazloženje, jer su oni svim svojim radom i aktivnošću bili identifikovani sa revolucijom, a mnogi su poginuli, a da im želja da postanu članovi Partije nije bila ispunjena.

No, i pored molobrojnosti članova Partije, uspjeh nije izostao. Zadaci partijsko-političke djelatnosti su sasvim uspješno provedeni, iako smo bili bez ikakva iskustva u organizovanju i vođenju partijsko-političkog rada. Život i rad, te mnogobrojni zadaci silili su nas da sve radimo u hodu — da istovremeno učimo i ne sjedimo, i kroz konkretne akcije stičemo iskustvo. Doduše dobij ali smo sasvim solidnu pomoć od viših partijskih rukovodstava i pojedinih rukovodilaca ustanka. Ta pomoć je davana direktivama, bilo pismenim ili usmenim, bilo neposrednim obilaskom naše Cete i bravskog područja od strane pojedinih partijsko-političkih rukovodilaca.

Najviše pomoći pružio nam je drug Ilija Došen. On je veoma često dolazio u Bravsko i svaki put nas je podučavao metodama i oblicima rada.

Sjećam se da nam je drug Miloš Kecman, sa još jednim drugom, tih dana održao teoretski čas. Prerađivali smo izvode iz istorije SKP(b).

Svaki član Partije dobio je izvode iz materijala kako bi mogao da ih individualno proučava. Taj materijal sam za sve vrijeme rata nosio u svojoj torbici. Od njega se nisam odvajao ni u najtežim danima kada je bilo u pitanju da li ću ostati živ ili biti zarobljen. Sačuvao sam ga čak i u petoj ofanzivi, kada sam bio kod Lučkih Koliba i vjerovao da neću ostati živ. Kaliko su bile objektivne mogućnosti zarobljavanja od strane neprijatelja govori i moralno-psihološko stanje pojedinih boraca u tom momentu. Nekoliko drugova, zaostalih iz nekih jedinica, bili su u panici i počeli da Skidanju sa kapa petokrake zvijezde uz panične povike »gotovi smo, zarobiće nas«. Ostao sam priseban, suprotstavio se sijanju panike i tvrdo riješio da materijal ne bacam, pa makar me ubili ili zarobili. I, zaista, moja tvrdoglavost se isplatila. Nisu me zarobili i materijal sam sačuvao. Poslije oslobođenja predao sam ga drugu Bokanu u Muzej u Bihaću.

U obilazak Bravske čete povremeno je dolazio i drug Ljubo Babić. Svaki svoj boravak u Bravsku, Ljubo je koristio za razgovore sa komunistima naše partijske ćelije. Držao nam je predavanja, upoznao sa svjetskom situacijom i razvojem ustanka i podučavao o tome kako treba da radimo.

Sredinom 1942. godine u Podgrmeču je održano partijsko savjetovanje. U ime naše partijske ćelije savjetovanju smo prisustvovali Janko Radulović, Lazo Latinović i ja. Između ostalog, predstavnici partijskih organizacija podnosili su izvještaje o radu. Mnogo pažnje je posvećeno razmatranju situacije na frontovima antihitlerovske koalicije, razvoju ustanka i partijsko-političkom radu na terenu i u jedinicama, kao i metodama i oblicima djelovanja u masama. Na savjetovanju je bilo govora i o radu sa ženama, omladinom i pionirima.

Sjećam se izlaganja jednog druga čije ime nisam zapamtio. Govorio je o budućim zadacima i skretao pažnju na to da će ubuduće biti teških iskušenja, ali da se komunisti ne smiju pokolebati, da moraju biti spremni na sve žrtve.

Sve su to bili oblici partijsko-političkog rada, koji su, zajedno sa našom praksom, obogaćivali naša iskustva. Već poslije godinu dana rada imali smo za sobom bogato iskustvo partijsko-političkih radnika, bilo da je riječ o radu u Četi, bilo na terenu. Od neiskusnih političkih radnika, nevještih u organizovanju društveno-političke aktivnosti, izrasli suiskusni i sposobni kadrovi boraca revolucije koji su se upješno mogli nositi i sa najdelikatnijim zadacima i problemima političkog života.

Zahvaljujući intenzivnom radu i samoprijegoru komunistata, imali smo za relativno kratko vrijeme cijelo selo na strani revolucije. Tako se Bravsko svrstalo u redove boraca revolucije i nepokolebljivo težilo ostvarenju ciljeva naše borbe sve do oslobođenja zemlje.

SKRATI, DRUŽE

ANEGDOTE

Dode jedan član SK KPJ iz Bosanskog Petrovca u selo Suvaju da održi seosku konferenciju. Ali pošto je otegao govor, seljak Jovo Mandić postade nestrpljiv, pa reče: »Daj, družo, skрати govor! Treba i ovoj mladosti da igra i zapjeva. Ljepše je, brate dragi, nju slušati nego tebe. Mučan si i težak k'o sirovi rastić«.

STAKICA PENAC

SJECANJE NA RODNI KRAJ
I NA DANE BORBE

Sirig, malo ušoreno selo u neposrednoj blizini Novog Sada, imalo je nekoliko stotina stanovnika, doseljenika — dobrovoljaca iz prvog svjetskog rata koji su se ovdje stekli gotovo iz svih krajeva naše zemlje, sa različitim navikama i shvatanjima.

Neki dobrovoljci iz prvog svjetakog rata među kojima je bilo lakših i teških invalida rata, teško oboljelih od ratnih posljedica, najčešće nesposobnih za rad na poljima ravne Bačke, za uzvrat što su se borili za »slobodu« dobili su po 8 jutara zemlje i kuće od naboja, koje prilikom useljenja nisu imale prozora ni vrata. Izgrađenim prilazima, školi, zdravstvenoj ustanovi i drugim potrebama za život, nije bilo ni traga. Sve je ovo trebalo izgraditi i boriti se sa nemaštinom, koja je bila stalni pratilac ovih porodica, da bi se tek pred sam II svjetski rat nešto zakučilo.

U jednoj siromašnoj porodici bila sam i sama. Otac invalid rata, nesposoban za svaki teži rad, majka okupirana kućnim poslovima i poslovima oko djece, odvojeni su od rada na njivi, koja je zbog slabe obrade davala malo plodova za potrebe porodice od osam članova. Znači, na jedno jutro jedna osoba. Svakako, ovo je bilo i suviše malo za iole pristojan život, čak i uz maksimalno zalaganje na radu, kako na njivi, tako i oko kuće, da bi se obezbijedile i najnužnije potrebe za život svih članova domaćinstva.

Mi, djeca dobrovoljaca, tek što bismo dorasli do motike, išli smo kako na rad u svoju njivu, tako i u nadničarenje na imanja veleposjednika, kojih je u ovom kraju zemlje bilo dosta. Među njima su čuveni: Dundarac, Savini i Reljini, Fembak i drugi. Uz parče suva hljeba, radili smo od ranog jutra do kasno u noć za svega 6—8, kasnija 10—15 dinara dnevno, što bi zavisilo od poslova koje smo obavljali (kupljenje buba po repi 6 d. na dan, čupanje lana 8 d, kopanje 10, a tovarenje snoplja 12 ili 15 dinara). A to je sve zavisilo od volje vlasnika i ponude radne snage. Kad bi nastala sezona branja hmelja po selima starosjedilaca novosadske okoline, kretala bi u berbu »kolona« Sirižana, i u njoj viliki broj djece, da bi poslije napornog pješačenja našla posla i prenoćište u šupi nekog bogataša u Bačkom Petrovcu, Kulpinu ili drugdje, i uz šolju mlijeka i komad hljeba (po pogodbi) radila cio dan i za svega 15—20 dinara. Poslije nekoliko dana počeli bi se vraćati kući sa »zaradom«, umorni, nenaspavani i gladni.

I pored svih nedaća prvih godina života u Sirigu, često bismo mi mlađi slušali priču roditelja kako je ovaj život lakši i bolji od života tamo gdje smo rođeni, tamo u dalekoj Bosni, na škrtoj zemlji u Hercegovini i drugim krajevima, gdje, kako su najčeće govorili, ima najviše kamena.

Gdje sam rođena i kako je tamo, željela sam znati. No, prilika za to nije mi se pružila. Znam, kažu, rođena sam u Kalatima, srez Bosanski Petrovac. Majka je rođena u Očijevu. Gdje su Kalati, Bosanski Petrovac i Očijevo, ni kako je tamo, nisam mogla pojmiti, a roditelji mi kažu: »Tamo je život težak, mnogo teži nego ovdje, djeca se ne školuju, a tek ženska djeca u školi su prava rijetkost«. Ovdje u Sirigu, iako na pustari nekog veleposjednika, išli smo u školu, dok se nije izgradila škola u selu.

Kad bismo bili nestašni i neposlušni, roditelji bi nam prijetili kako će nas poslati u Kalate ili Očijevo, što bi trebalo da djeluje kao kazna. Ponekad bih željela da se ove prijetnje ostvare, jer bih bar tada vidjela gdje sam rođena.

Za vrijeme boravka u Vojvodini između dva rata, baka iz Očijeva dolazila je dva puta da nas posjeti. Slušala sam njene priče o životu, o nerodnim godinama i slično, i sa išćenjem posmatrala parče crnog kruha koje bi joj preteklo od puta. Baka bi pričala da je to čist pšenični hljeb, da je onaj koji se u njihovoj kući jede od ječma i raži, u što nisam vjerovala. Govorila nam je: »Pšenični hljeb se peče za krsnu slavu i druge vjerske slave i za doček gostiju«. Naš bijeli hljeb od po nekoliko kg baka bi uzimala još vruć, tek izvađen iz peći, i sa radošću ga okiretala u rukama, izražavajući želju da ga pošalje-unučadima u Očijevo.

Kad su seljaci — domaćini smatrali da se život normalizuje u selu, izgrađena je škola, ambulanta, a zemlja se počela bolje obrađivati, pa su i prinosi bili veći. I mi smo mladi svojim radom počeli pridonositi poboljšanju stanja u domaćinstvima. Ali, došlo je nešto što nisam mogla brzo shvatiti, niti razumjeti: zabrinutost starijih, koja se svakodnevno sve više osjećala.

Ljudi koji su bili ratnici i znali kakve mogu biti posljedice novog rata, sa strahom i zabrinutošću govorili su o nečem što je bilo neizbježno, o ratu. Sta je to rat? Pitala sam se i sama sebi odgovarala: »Pa ako i bude rata, mi u Sirigu, šta mi imamo s tim?« Prevarila sam se i u to sam se uvjerala prvih dana aprila 1941. godine. Sirig je bio prvi grad u ovom dijelu naše zemlje koji je osjetio svu težinu i strahotu okupacije.

Vojska stare Jugoslavije koja je danonoćno odlazila prema granici Mađarske da bi »branila« zemlju od mađarskog okupatora, vraćala se u paničnom strahu, bacajući oružje i uniforme rasipajući se bačkim ravninama. I dok su se čula prva bombardovanja u okolini Novog Sada, grupa vojnika sa nekoliko oficira zauzela je položaj ispred Siriga, gdje su već postojala vojna »utvrđenja« sagrađena za »odbranu zemlje«, a civilno stanovništvo mađarske nacionalne manjine iz Temerina, naklonjeno mađarskom okupatoru, došlo je u Sirig 6. aprila i na najgrublji način, sa oružjem uzetim od vojske koja je odstupala, nedužni narod tjeralo iz kuća na njive, van sela, tamo odakle je trebala na naide mađarska okupatorska vojska, koja je

svoj dolazak u Sirig obilježila masovnim strijeljanjem življa ovog malog sela. Naočigled preživjelih i progonjenih, selo je pljačkano i paljeno, a preživjelim dobrovoljcima rugali su se što su došli da jedu mađarski bijeli hljeb. Tim nedužnim ljudima prijetili su da će biti prognani u svoje rodne krajeve.

Tada, okružena leševima komšija i znanaca iz sela, još otvorenih i okrvavljenih očiju, sa mrljama krvi koje sam sa tog mjesta ponijela na sebi, shvatila sam strahote rata koji je počinjao. Progon preživjelih u logor u Temerin, pa maltretiranje koje je tamo uslijedilo za narednih desetak dana, ulivali su nam sve više straha. Otac i stariji brat, sa desetinama drugih preživjelih Sirožana, odvedeni su u logor, odvojeni od žena i djece, podvrgnuti mučenju i maltretiranju.

Odluka okupatorske vlasti, koja je imala sjedište u Temerinu, da nas protjera u krajeve iz kojih smo došli i progon koji je ubrzo uslijedio, gotovo su nas dotukli, ali puštanje zatvorenih muškaraca (osim nekolicine onih koji su zadržani kao taoci, a koji se više nikad nisu vratili) djelimično je obradovalo sve nas u logorima. Šikaniranje od Temerina do vojnog pristaništa u Novom Sadu prouzrokovalo je nekoliko smrtnih slučajeva među izbjeglicama. Noćivanje na rosnoj travi, umor i strah od sutrašnjeg dana, od kretanja pod stražom vojnika mađarske okupatorske vojske, samo su još povećali želju da se što prije krene u rodni kraj. Kako je tamo sad u ovim teškim danima, mi mlađi nismo mislili, dok bi stariji sa strahom posmatrali Dunav, nagadajući šta će s nama biti sutra, kad nas, kako se čulo, skelama budu prebacivali preko.

Sutradan su stigle skele sa druge strane Dunava, sa vojском drukčije uniformisanom od ove koja nas predaje u ruke te nove njemačke, koja se već nalazila u Sremu. Grubo natjerivanje na skelu nije obećavalo ništa dobro tamo na onoj strani Dunava. I ovdje, tek što su nas iskrali, već su nastala šikaniranja. Konačno, izdata je i odluka da krenemo tamo odakle smo došli na »tudu« zemlju, kako nam je rečeno.

Oproštaj sa komšijama i prijateljima, obećanje da ćemo se dopisivati i želja izražena pri oproštaju da se što prije vratimo svojoj kući, rastužili su nas. Stariji brat i ja bili smo gotovo zadovoljni što nam se konačno pružila prilika da vidimo rodni kraj i upoznamo život u njemu.

Put do Bosne nije bio prijatan. Pored nas šestoro, naši roditelji su imali i petoro siročadi, među kojima dvoje ranjenih, čiji su roditelji poginuli u Sirigu. Ovo je uvećalo brigu roditelja, jer su strahovali od onog što nas čeka tamo kud idemo. Željezničko osoblje nas je sumnjičavo posmatralo tokom cijelog puta do Oštrelja, gdje smo se zaustavili da bismo prenoćili i odmorili se za put do Kalati.

Tatin ratni drug Stoj an Milanović sa Oštrelja primio nas je svesrdno. Uz toplu večeru, u razgovoru sa tatom, izražavao je bojazan za naš dalji put. Nagovorio je oca da mene ostavi kod njega neko vrijeme — dok se oni tamo srede, pa tad neka dođe po mene.

Ostala sam u Oštrelju i čekala da dođe po mene, ali dugo od porodice nije bilo nikakvih vijesti. Rastanak sa roditeljima, prvi koji sam doživjela, i neizvjesnost, učinili su da sam svakodnevno bila sve više povučena u sebe, iako su Jovanka, Stojanka i Mara, kćerke tatinog prijatelja, činile sve da me raspolože. Cesto sam plakala misleći da su me roditelji zaboravili i da ih više nikad neću vidjeti.

Oštrelj nije dugo bio miran. Domobrani su krstarili naseljem; hapšeni su ljudi kao taoci. Jednog dana uhapsili su i tatinog prijatelja, a uskoro ga i ubili. Kasnije, dolazak vojske italijanskog okupatora povećao je strah ne samo u ovaj mirnoj porodici nego i u svim ostalim srpskim porodicama. Strah i neizvjesnost iz dana u dan su bili veći. Kad sam već mislila da sam osuđena na stalni rastanak sa svojim, došla je obična dopisnica sa nekoliko riječi, koje nisu obećavale mnogo dobrog. Tata je pisao:

— Dragi sine, odmah javi da li da dođem po tebe; nemamo mnogo vremena, mi smo određeni za seobu u Srbiju; mi ne znamo kuda idemo.

Nisam imala vremena da im javljam. Željela sam da što prije budem s njima i sutradan, u pratnji čovjeka kojem su me povjerili da me odvede do Bosanskog Petrovca i preda u sigurne ruke i sa malim zavežljajem, krenula sam na put. Čovjek koji me je pratio posmatrao me sa vidnim žaljenjem i govorio mi da će sve biti dobro, da ću stići svojim.

U Bosanskom Petrovcu je tog dana bilo nekoliko grupica mladića pozvanih od nove vlasti na mobilizaciju. Među njima bilo je i Kalaćana, pa sam brzo našla ne samo saputnika do Kalati nego i daljnje rođake, koji su po rasporedu za vojsku vraćeni kući do daljnjeg.

Vijest o mom dolasku u Kalate stigla je prije mene. Mama i snaha, koju dotad nisam poznavala, dočekale su me na Čungaru (uzvišica ispred Kalata prema Kulen-Vakufu). Bila sam umorna od puta i srećna što sam konačno stigla kući, pa nisam ni imala vremena da posmatram okolinu. Kuću sam primijetila tek kad smo joj prišli kroz mali šumarak koji se nalazio ispred nje.

Prvo iznenađenje doživjeh kad sam prešla veliki kućni prag i ugledala vatru kako gori nasred kuće. Oko vatre su sjedili: tata, braco i sestra i još neka nepoznata lica. Osim suda koji je pored vatre stajao i iz kojeg je kipjela neka pjenušava tečnost, na vatri se nalazila gomila još crvenog ugljevlja.

Ljudi koji su sjedili u kući razgovarali su sa tatom i nešto sašaptavajući se krili od ostalih prisutnih. Poneki bi povremeno izlazio napolje da nešto vidi. Nisam znala o čemu se radi. Kasnije sam saznala. Pri prvom noćivatre su sjedili: tata, braco i sestra i još neka nepoznata svi idu na spavanje obučeni i obuveni i pitala, čudeći se, zašto to čine. Rekli su mi da to nije ništa, da se ja samo izujem i spavam kao kod svoje kuće, jer nema čega da se bojim.

Prvi dani mog boravka u Kalatima, u julu 1941. godine, bili su puni straha i neizvjesnosti. Krstarenje ustaša po selu, potraga za muškim življem, progon talaca u Donji Lapac, puškaranje u selu i sklanjanje svega iz kuće što se moglo skloniti po obližnjim šumarcima, dogovaranja i sašaptavanja ljudi o nečem, pa često proviranje

prema Ostrvid, prema zidinama i naselju kod Kulen-Vakufa, ubijanje nedužnog stanovništva, progoni zbog »nepokornosti«, sve se to povećavalo, da bi pred kraj jula dostiglo i u Kalatima vrhunac. Skrivanje po šumarcima i noćivanje van kuće sad su bili redovna pojava. U jednom naletu ustaša sa Ostrvice i iz Kulen-Vakuf a ubijeno je nekoliko žena i djece, dok su ljudi koji su izbjegli pokolj prebjegli preko Une u Rajanovce, pa dalje u sela Stjenjani i druga u okolini, da bi se neki odmah pridružili grupama ustanika koji su već bili na okupu i čekali na odluku za borbu, iako najčešće goloruki, ili sa vilama, koljem i slično. Među njima na Stjenjanima se našao i moj otac, za koga smo saznali tek kad je oslobođen Kulen-Vakuf. Dotad smo vjerovali da je poginuo u ustaškom naletu na Kalate. Ni on nije znao za nas; vjerovao je da nismo živi. No, sve se srećno završilo do našeg susreta u Očijevu, kad sam iz Mišljenovca pošla da sa majkom prevedem braću i sestre do njenih, jer su Kalati bili spaljeni.

Iz posljednjeg ustaškog naleta na Kalate, pred sam ustanak, iz grupe žena i djece koje su ustaše gonile kroz selo skupljači razbježale da bi nas odveli u Kulen-Vakuf, uspjeli smo nas desetak razbježati se po obližnjim živcima i kasnije prikupiti u podrmu naše kuće, zagušljivom, pošto su se u njemu nalazile ovce.

Jednom prilikom moja majka je izašla i začuo se razgovor između nje i nekog. Radoznala i uplašena za majkom, izašla sam sa mlađom sestrom i vidjela dva naoružana vojnika pred kućom. Ubjeđivali su mamu da krenemo s njima u Vakuf, što je mama odbijala, moleći da je smjeste kod svojih porodica. Nisam znala ko su ovi ljudi. No, dok je razgovor između njih trajao, čula se neka potmula tutnjava od Lisca, vrha u ličkim planinama. Pojavila se i moja strina, starija i slaba žena. Zacvilje i poče imenom moliti dvojicu prisutnih vojnika s puškama da nas ostave na miru, na što je mlađi uperio cijev puške u njene grudi. Otjerali su strinu i nikad se više nije vratila. Ubijena je sa desetinama nedužnih koji su pobijeni tih dana u Kulen-Vakuf u i na Ostrvici.

Te noći nismo imali smjelosti zanoćiti u svom podrumu ni u blizini ikuće, nego smo riješili da pređemo u kuću Sime i Jovice Novakovića, gdje su bile dvije žene pred porođajem, jer smo vjerovali da njih ustaše nisu uznemiravale. Soka, majka dvoje djece, upravo kad je očekivala porođaj otjerana je i ubijena. Duka se tog dana porodila i ostala sa bebom u »porodiljskoj« postelji kraj ognjišta, sa još troje svoje djece, a ustaše su obećale da će sutra doći po nju i njezinu djecu.

U prvim satima te noći u toj kući sakupilo nas se oko 30, među kojima najviše djece, nekoliko žena, i nas pet odraslijih djevojaka. Na uporno navaljivanje porodilje, palo je rješenje da se bježi iz sela u Liku, preko Dubrave, pa dalje. Već pospalu djecu trebalo je brzo razbuditi, pripremiti porodilju i njezinu bebu za put i krenuti, jer se pojačavao strah od sutrašnjeg dana.

Prelazili smo plotove, padali po kamenjaru Dubrave i, u želji da odemo što dalje od sela, lutali smo po tamnoj noći. Put je otežavala porodilja, koja se teško kretala bez tuđe pomoći, a bebu smo mi odrasli nosili na smjenu. Bebina majka je pri jednom padu zaplakala i zamolila da dijete ostavimo u grm, jer ni ona neće imati snage da izdrži put. Gotovo sam bila pristala da to učinim. Uzela sam bebu, zavijenu u nešto krpa tako da se nije ni osjećao život u njima, ali pomislivši da je to stvorenje ipak živo i da ga ne mogu ostaviti, nosila sam je dalje. Kad smo vjerovali da smo daleko od Kalati i da više nema bojazni od iznenadnog susreta sa ustašama, nas pet djevojaka pošle smo na čelu te naše »kolone«. Na jednom smo stale kao ukopane, jer se ispred nas u noći pojavila »kolona« od koje nam je stao dah. Začas sve je bilo razjašnjeno. Nisu to bili živi ljudi, već nekoliko stabala čije se krošnje nisu vidjele od pomrčine. Samo nam je trebalo još da to primijeti Duka Grbić, mlađa, razborita žena i, ismijavajući našu djevojačku »hrabrost«, preuzme mjesto vodiča.

Lutanje je trajalo do ranog svitanja sljedećeg dana, da bi bilo prekinuto ispadom grupe ljudi pred nas iz jednog šumarka. Prije nego što su oni stigli da bilo šta kažu, žene iz naše grupe počese kroz plač da objašnja-

vaju da smo svoji, da srno izbjeglice iz Kalata i da je selo juče stradalo.

Pri susretu sa ustanicima, na svjetlu dana zapazila sam da nemaju uniforme, rijetko je ko imao i oružje, no riječi utjehe koje su nam bile upućene djelovale su »kao melem na ranu«, kako rekoše starije žene iz naše grupe. Uz riječi blagosiljanja od strane ovih žena upućenih ustanicima, rastali smo se od njih, te, uz pratnju, krenusmo u selo Mišljenovac, jer, kako nam pratioci uz put rekoše, tamo nema čega da se bojimo.

Ustanak je počeo. Boričevac, selo nedaleko od Mišljenovca, ustanici su zauzeli. Ceta ustanika sa svojim logorom nalazi se u mišljenovačkoj školi, a mi ćemo biti razmješteni po kućama, gdje će nam biti dobro.

Čim smo stigli u Mišljenovac, razmješteni smo po kućama privremeno, i to po više članova u jedno domaćinstvo. Moja majka sa nas petoro smještena je kod jedne porodice.

Sprijateljila sam se sa jednom od djevojaka iz Kalata, Marom Starčević, i počela da je nagovaram da bi dobro bilo da odemo u četu. Sa izvjesnim ustezanjem prihvatila je, pa smo već sutradan, 3. avgusta, krenule u školu, koja nije bila tako daleko od sela, i prijavile se našim drugovima.

Odmah po dolasku pred školu srele smo neke starije ljude iz Kalata koji su već radili u kuhinji. Bilo nam je prijatno da imamo nekog od poznanika.

No, nas upu tiše da se javimo drugu Icanu. Bio je to po izgledu grub čovjek. Konj mu je već bio spreman da negdje krene. Opasan vojničkim opasačem i sa sabljom, ulivao je strah svojim izgledom i ponašanjem, što je moju rođaku naročito zaplašilo. Odveo nas je u zgradu škole i predao jednoj drugarici da radimo s njom. Sjećam se da se ta drugarica zvala Milica. Bila je dobra i lako smo se s njom mogle sporazumjeti u vezi sa našim radom. Dok se moja rođaka snеbivala i osjećala nekako usamljena, izražavajući želju da se vrati svojim, ja nisam ni pomišljala na povratak. Zaista, moja rođaka je poslije desetak dana otišla nazad.

U četi, ovdje u mišljenovačkoj školi, ostala sam do zauzimanja Kulen-Vaikufa, koji su oslobodile naše snage zajedničkim napadom sa ličke i bosanske strane. Oduševljenju nije bilo kraja, jer su borba u Pištalskim dragama i borba u Kulen-Vakuf u ostavile veliki utisak na narod ovog braja, koji je još masovnije pritekao u pomoć vojsci.

U vrijeme zauzimanja Kulen-Vakufa od naših snaga, odsustvovala sam iz čete nekoliko dana da bih pomogla majci da se prebaci sa mlađom braćom i sestrama na Malo Očijevo, svojimima. Tada sam se srela sa ocem, koji je već bio na položaju u Stjenjanima kod Nikole Karanovića, kako su onda ustanici obično govorili. Vijest da je i tata sa našima, prijatno me iznenadila. Sad me je mučilo to što nisam znala šta je bilo sa starijim bratom, koga po dolasku sa Oštrelja nisam ni zatekla sa roditeljima u Kalatima. Rekli su mi da je, poslije prvih ustaških ispada u Kalatima, nestao. Željela sam da čujem da je živ i da je sa našima. Vjerovala sam u njegovu privrženost našoj borbi, jer mi je tek sad bilo jasno zašto je progonjen od policije u Sirigu, zašto su tatu pozvali na odgovornost zbog sina »buntovnika«, koji se borio protiv vlasti i znala sam da je pripadao nekakvoj omladinskoj organizaciji koju su zvali Preporod. Nisam znala da je to, u stvari, bila organizacija naprednog omladinskog pokreta iz kojeg su, kasnije, mnogi omladinci postali članovi SKOJ-a i da je moj brat već aktivno radio ne samo u Sirigu nego i u susjednim selima, među kojima su se isticala dobrovoljačka naselja: Srepanovićevo, Zednik i još neka, i da je postojala odlična veza između omladine tih sela koja je pripadala Preporodu.

(U cijelom toku rata o bratu nisam ništa čula. Ožalili smo ga vjerovatno dok je još bio živ. Tek 1945. godine, kad sam bila u najvećem raspoloženju u društvu delegata iz sreza Bosanski Petrovac za Osnivački kongres omladine Bosne i Hercegovine, koji se održavao prvih dana maja u Sarajevu, i dok smo u centru Bosanskog Petrovca, okupljajući se za polazak pjevali i veselili se, došla je iznenadna vijest. Dobila sam pismo iz oslobođenog Novog Sada. Neko od poznanika iz Siriga saznao je da sam u

Bosanskom Petrovcu, javio mi se i saopštio da mi je brat poginuo davno kao borac, decembra 1943. godine.).

Vraćala sam se iz Očijeva u svoju četu, preko Kulen-Vakufa, da bih preko Kalata stigla u Mišljenovac.

Prvih dana mog povratka u četu, već se govorilo o formiranju bataljona Stojana Matića. Sad su naše snage proširile svoje položaje i djelovale na području većem od prethodnog.

Tih dana sreća sam tri druga. Sjećam se samo jednog. Bio je tada sekretar KP za kotar Donji Lapac; druge dvojice se ne sjećam, niti im znam imena. Drug sekretar, kako sam ranije saznala, zvao se Mile Kosanović. Razgovarali su samnom govoreći mi da bi trebalo da se vratim u selo radi organizovanja omladine za pomoć fondu. Razgovor koji je tada vođen između nas danas mi liči na malo isljeđenje. Pored pitanja ko sam i odakle, zašto sam ovdje, pitali su me ko su mi roditelji, čime su se bavili u Vojvodini, i slično. Pošto sam sve ispričala onako kako sam znala, složili su se da idem u selo na rad. Prihvatila sam, iako nisam shvatila šta je zapravo moja dužnost u selu.

Vrativši se u Kalati, sretala sam još neke ljude koji su dolazili i obraćali mi se, a da nisam znala njihove dužnosti. Tako sam jednom prilikom, početkom 1942. godine, od jednog druga dobila brošuru »Savez komunističke omladine Jugoslavije«, sa zadatkom da je proučim i vidim ko iz redova tada već organizovane omladine u Kalatima može biti član SKOJ-a.

U redovima omladine u Kalatima bilo je mladića i djevojaka koji su već u jesen i zimu 1941. godine aktivno radili pomažući front. Nosili su hranu na položaje, prenosili ranjenike, te snabdijevali vojsku odjećom i obućom. Omladina tog malog sela bila je malobrojna, ali neumorna u svim akcijama koje su se izvodile i svojim nesebičnim zalaganjem bila je primjer omladini susjednih sela.

U Kalatima je već 1941. godine obrazovana Narodna straža, u kojoj je bilo i omladinaca. Odbor za pomoć frontu takođe je obrazovan 1941. godine, da bi u proljeće 1942. godine bio izabran Narodnooslobodilački odbor u koji su ušli omladinci i žene. Polovinom aprila 1942. go-

dine od nas 5 članova formirana je grupa SKOJ-a: Petar Medić, sekeretar, poginuo u NOB, Bosiljka Komlen, Bogdan Komlen, Đuro Bjelić i Stakica Penac. Formiranje SKOJ-a obavljeno je u Komlenovom gaju u jednoj dolini.

U proljeće 1943. godine u opštini su bila obrazovana sva opštinska rukovodstva: partijsko, vlast, omladinska rukovodstva i rukovodstvo AFŽ-a.

Omladina Kalati je aktivno učestvovala u svim akcijama lokalnog karaktera, ali i van svog mjesta. Tako je već u ljeto 1942. godine preko 20 mladića i djevojaka iz Kalati, sa omladinom donjolapačke opštine, radilo na podizanju usjeva u bihaćkoj okolini, sa ličke strane. Ove akcije sjećaju se dugo, jer je podvig koji je tom prilikom omladina napravila ravan rezultatima boraca na frontu. U mrkloj noći, ispred nosa neprijatelju, omladina je žela žito i na rukama u »nijemoj koloni prenosila ga po desetina kilometara na oslobođenu teritoriju, da bi u jutarnjim časovima žitna polja osvanula pusta.

Ove akcije ponavljale su se iz godine u godinu, jer je trebalo obrađivati napuštene vakufske luke, otimati plodove od neprijatelja i obrađivati zemlju onih porodica čiji su članovi koji su bili sposobni za rad otišli u našu vojsku.

Koliko je omladina Kalati bila privržena našoj borbi govori organizovana »akcija gladovanja« u dva-tri maha s ciljem da se što više hrane obezbijedi vojsci. Ove akcije omladine pridržavali su se i stariji. Nije bio rijedak slučaj da su narod i omladina Kalati uzimani za primjer kako se i na radu u pozadini može pomoći borba naših snaga, moralnom podrškom, ali i svojim učešćem u davanju i posljednjeg zalogaja za vojsku. Drug Vojo Kovačević, koji je kao član opštinskog partijskog rukovodstva često dolazio u ovo selo, javno je isticao primjeran rad organizacija u Kalatima.

Nezaboravni su likovi mladića i djevojaka iz Kalati kojih danas nema među živima. Jovica Končar, Petar Medić, Milka Grbić, Dragića Rajić i mnogi drugi poginuli u NOB ili pomrli radeći do posljednjeg časa svugdje gdje su se našli, bilo u svom selu ili kao izbjeglice u Bjelaju, Boboljuscima, Očigrijama i dr. Mi koji smo se

sretali na zborovima i konferencijama opštine, sreza, kasnije drvarskog okruga, bili smo ponosni na svoje selo i rad njegovih stanovnika, jer ono što se u selu zateklo poslije zauzimanja Kulen-Vakufa 1941. godine ostalo je kroz cio tok rata uz našu vojsku, uz liniju KPJ, koja je imala direktan uticaj i na ovo malo selo putem partijske organizacije koja je postojala za više sela i u kojoj su bili ranije Kalaćani Petar Komlen i Mirko Kovačević, a kasnije polovinom 1943. godine primljene smo za članove KPJ Bosiljka Komlen i ja. U Kalatima je postojala grupa simpatizera KPJ, u kojoj su bile naročito aktivne žene, među kojima Mika Rajić, Darinka Penac, Zelja i još neke. Iz ove grupe omasovljivana je partijska organizacija, da bi se kasnije osamostalila i obrazovala samo za selo. Kalati.

Sa dužnosti člana Opštinskog komiteta SKOJ-a i predsjednika omladine opštine Kestenovac polovinom 1943. godine prešla sam na dužnost u Drvar. Dolazak na novu dužnost pružio mi je priliku da bolje upoznam i ostala sela svog rodnog kraja, svoj srez i cio tadašnji drvarski okrug, koji je bio centar pruštveno-političkog života, u kome je tada boravio Vrhovni štab naše vojske, CK KPJ, CK SKOJ-a i drugi.

Radeći u drvarskom okrugu, upoznala sam omladinu i narod srezova: Bosanski Petrovac, Bihać, Grahovo i Drvar. Ovdje sam doživljavala, pored niza teških časova na izvršavanju zadataka naročito u selima neoslobođene teritorije bihaćnog i grahovskog sreza, i divnih časova, kojih ću se sjećati uvijek. Elan omladine drvarskog okruga izražen na okružnim konferencijama SKOJ-a i omladine u Boboljuscima i susret sa Vladimirom Nazorom i Nikolom Karanovićem, tada komandantom III krajiške proleterske brigade, ostaće mi vječno u sjećanju. Pa Okružne konferencije u Prekaji, Festival omladine drvarskog okruga u Drvaru, Sreske konferencije SKOJ-a i omladine u srezovima Bosanski Petrovac, Bihać i Grahovo i posebno II kongresa USAOJ-a, kome sam prisustvovala kao delegat drvarskog okruga i susreta sa drugom Titom i drugim visokim rukovodiocima Partije i SKOJ-a, sjećaću se dok sam živa.

Među omladinom drvarskog okruga u mnogim akcijama isticala se omladina bosanskopetrovačkog sreza. Omladina toga sreza, svrstana u svoj Udarni radni bataljon, 1944. godine, u sastavu Radne brigade drvarskog okruga, na terenu okruga Sanski Most radila je dano-noćno na podizanju usjeva ispred položaja neprijatelja. Naša Brigada i Petrovački udarni bataljon bili su primjer ostalim brigadama sanskog, krupskog i drugih sreza koje su učestvovala u ovoj akciji.

Mladići i djevojke iz Drinića, Bukovače, Smoljane, malog sela Rašnovac kod Bosanskog Petrovca i drugih, bili su spremni da kao jedan, na svaki poziv Partije i SKOJ-a, odgovore potvrdno. Nije zaostala ni omladina Lipe, Teočka, Prkosa i drugih sela iz bosanskopetrovačke okoline, koja je često bila pod težim usi ovima za rad od nekih naprijed navedenih, jer je neprijatelj iz Bihaća znao da napravi prepad, upadne u selo, presiječe svaku vezu sa susjednim selom. No, omladina ovih sela znala je naći puta da uspostavi vezu sa svojim rukovodstvom i onda kad su svi glavni putevi bili u rukama neprijatelja. Trebalo se često prebacivati iz Hrgara u Gorijevac, Klišević i si. Uvijek bih našla djevojku ili mladića koji bi mi pokazali put, a ako je bilo potrebno i odveli me na određeno mjesto, bez predomišljanja i bojazni u vezi s tim šta bi se moglo desiti na putu. Znali smo sjediti satima u šumarku iznad ceste Bihać—Petrovac i čekati dok kolona neprijateljske motorizacije prođe, a potom bismo odmah pretrčali cestu i otišli na izvršenje zadatka. Slično je bilo i pri putovanju od Bosanskih Stjenjana, Prkosa i Rajanovca, kad bi cestu od Petrovca prema Kulen-Vakufu trebalo preći po nekoliko puta zbog okuka koje postoje da bi se dohvatili šume i produžili put. Uvijek sam mogla računati na hrabrost omladine ovih sela, koja bi mi pokazala put, uputila na dalju vezu, jer mi je ovaj teren bio nepoznat. Teže sam se snalazila naročito pri noćnim putovanjima, koja su bila vrlo česta. Ni na jednom takvom putovanju nisam doživjela neuspjeh koji bi bio uzrokovan neodgovornošću omladine koja mi je bila na raspolaganju.

Kako sam bila izbjeglica iz Vojvodine i nisam imala stalno mjesto prebivališta, jer je i majka sa ostalom braćom i sestrama, kad nije bila u Kalatima, bila kao izbjeglica razmještena po kućama u Bjelaju, Cetniću . . . nisam imala ni prilike da kao moji drugovi saradnici dobijem od kuće odjeću, obuću, ili bilo šta drugo za lične potrebe, a iz Vojvodine sam došla u onom što se zateklo na meni, da bih odmah bila prisiljena na snabdijevanje ličnim potrebama dobrovoljnim davanjima omladine, ranije iz sela kestenovačke i lapačke opštine, a kasnije iz onih sela na koja sam nailazila prilikom svog kretanja. Više se ne sjećam imena omladinki sela iz bihačke okoline, gdje sam sa dijelovima Drvarsko-petrovačkog udarnog odreda zatečena prilikom jednog napada neprijatelja iz Bihaća. Kad smo po velikom snijegu i zimi, probijajući se kroz smetove, došli u jednu kuću, bila sam premrzla i pocijepana. Tu sam ostala dva-tri dana da bih se oporavila. Djevojka-skojevka, videći da sam loše obučena, izvadila je plahtu iz svog djevojačkog kovčega; ne znam čime ju je obojila, ali do mog polaska imala sam novu suknju. Omladinke iz Bjelaja, Medenog Polja, Prnjavora kod Drvara, Peći i ispod Borovače u grahovskom srezu spremale su mi odjeću i obuću i često priređivale prijatna iznenađenja, jer bi me poslije završenog sastanka pozvale kući da prenoćim, davale mi dijelove odjeće, koje su pripremale zajednički ako je bila u pitanju vuna, ili pojedinačno kad je bila u pitanju manja stvar (rukavice, šal ili čarape). Svugdje sam bila primljena kao u svojoj kući, pa mi valjda zbog toga nije bilo suviše teško, jer sam voljela ovaj narod zbog njegove čestitosti.

Bilo je niz teškoća kojih se sada sjećam kao nečeg sporednog u odnosu na sve lijepo što sam doživjela u svom rodnom kraju za vrijeme naše borbe. Sjećanje na provedeni dan ispod Osječenice, kad je pod planinu u svitanje dana došlo nas petoro (Rade Lukač, Simo Antunović, Pera iz Medenog Polja, jedan drug-proleter i ja). Ja, Rade i Simo trebalo je da pređemo Petrovačku cestu da bismo stigli u Grmeč na sjednicu Sreskog NOO, negdje poslije desanta na Drvar, no, nismo uspjeli, jer su četnici već bili u selu. Drug Pero nas je odveo u šumu i skupa

s nama ostao do svitanja i dalje sve dok nam se nije pružila prilika da pređemo cestu. Četnici su nas primijetili i zamalo da nas nisu pohvatali pošto smo tek pogle na rosnu travu na šumarku iznad sela. Imali smo sreću i pobjegli u dubinu Osječenice, gdje smo predanili, a drug Pero je obezbijedio vezu da bismo sljedeće noći iskoristili mali prekid neprijateljske kolone koja se kretala prema Oštrelju u Drvar i u prvi sumrak prešli cestu, te sutradan stigli na određeno mjesto. Sad mi više nije strašno ni sjećanje na slučaj u Prkosima. Kod jedne omladinke tek sam po obavljenom poslu sjela da nešto pojedem, kad upade grupa neprijateljskih vojnika u selo (više se ne sjećam kojoj su vojsci pripadali). Brzo smo odlučili gdje da se sklonim: zazidala me je u dotle razrušeni zid ograde iznad jedne doline. Sve se dobro svršilo iako su neprijatelji zatekli sofru sa znacima da je neko jeo, jer omladinka nije imala toliko vremena da mene smjesti i sve moje tragove ukloni.

Najteže mi pade sjećanje na desant na Drvar. Na dan prije, krenula sam iz Drvara, da bih poslije napornog puta zanoćila u Prkosima. U rano jutro izletjela sam iz zemunice u koju sam bila bazirana da bih čula šta se to događa. Imala sam šta i čuti i vidjeti. Neprijateljski avioni, vukući jedrilice, kretali su se u pravcu Drvara da bi se za kratko vrijeme čula strašna tutnjava. Put na koji sam pošla (prema Bihaću) prekinula sam, jer je neprijatelj nadirao prema Drvaru. Našla sam se u Raj novcima i ne znam poslije kog vremena sreća druga Voju Kreću. Mislila sam da mu moram referisati kako nisam na zadatku tamo kud sam pošla, da bih se trebala javiti u Drvar. On me je slušao čuteći i na kraju reče: — Nemaš kome da se javljaš, cio OK SKOJ-a je izginuo boreći se do posljednjeg časa.

On je to već bio čuo. Ta vijest ga je mnogo potresla. Ja nisam odmah mogla doći sebi, nisam mogla vjerovati da više neću vidjeti Duška, Razu, Zoru i sve druge saradnike, niti prepričavati događaje i doživljaje sa terena, kao što sam imala običaj prije ili poslije sastanka u nezvaničnim razgovorima i uvijek uz šalu i smijeh naročito Duška Bursaća, sekretara OK SKOJ-a.

Bila sam i odbornik Sreskog NOO u Bosanskom Petrovcu (period 1944/45. do oslobođenja). Rad u vlasti bio mi je novina. Šusret sa ljudima starijim od mene zbu-njivao me je. Često se sjetim prvog nastupa u svojstvu odbornika toga Odbora. Na sjednici u Grmeču, kojoj je prisustvovao i drug Vojsko kao član ZAVNOBiH-a, ras-poređena sam u opštinu Drinić na zadatak. Pošto sam bila nov odbornik, da bih se lakše snašla, riješeno je da drug Vojsko pođe sa mnom. Ovoj odluci se nisam nimalo obra-đovala. No, druge nije bilo. Iako krupan, grubog glasa, djelujući grubo i još iz tako visokog foruma, već na putu do Bukovače, gdje se Odbor drinićke opštine nalazio, pro-šlo je dobro. Okuražila sam se i na sjedinici aktivno učestvovala prenoseći zadatke koje je Sreski odbor po-stavljao pred opštinu. Kritički sam se osvrnula na stanje koje sam zatekla u toj drvenjari, opštini. Sada se više ne sjećam detalja te svoje kritike, no drug Vojsko, uzi-majući riječ, reče da se uglavnom slaže sa diskutantima, da je drugarica već rekla šta se ima uraditi i podvukao neke momente.

Još prije nego što sam stigla vratiti se u sjedište, negdje me je sreo tadašnji predsjednik SNOO drug Milan Dukić i reče mi kako ima žalba protiv mene. Bila sam iznenađena. Kasnije smo se smijali. Drug Lazija, tada predsjednik drinićke opštine, požalio se kako je ona nova iz sreza »sjekla« i osramotila ga kao da je on mladić; to je ona, kaže, naučila sa omladinom, pa misli da i mi stari možemo ravno s njima. Kasnije sam sa drugom Lazijom bila dobar drug i uvijek pri susretu bismo se nasmijali našem prvom susretu.

Kako mi je otac kasnije bio vraćen na rad u pozadinu, jer je bio star, slabog zdravlja i još invalid iz I svjetskog rata, te nije mogao ostati u vojsci, aktivno je radio u NOO Kalatima. Sreli bismo se na opštinskim, sreskim i jednoj okružnoj konferenciji, u razgovoru na sjednicama obraćali bismo se jedno drugom sa družu, drugarice, a nekad i žučno raspravljali kad je bio u pitanju nespo-razum oko postavljenih zadataka. Dešavalo se da se po-jedini odbornici ne slažu sa nekim našim stavovima, na-ročito kad smo uveli prinudni otkup stoke i životnih

namirnica (žita, kukuruza i si), pa kad bi u nevezanoj diskusiji došlo do objašnjenja između mene i pojedinih drugova, opažala sam kako moj otac pokušava da intervenire, nastojeći da nas nekako smiri. Tako je na jednoj konferenciji u Kalatima, gdje sam govorila o našem planu prinudnog otkupa, jedan domaćin, razjaren, ustao i pošao prema meni prijeteći da se tako što ne može izvršiti. Njega je ova mjera najviše pogadala, jer je imao nešto više stoke od ostalih, pa je negodovao. Moj otac, uplašen da ne dođe do fizičkog obračuna (gdje bih ja, vjerovatno, dobila batine), skoči i stavi se ispred ovog čovjeka. Tom događaju smo se kasnije, kad bismo se sreli, smijali, jer je taj Kalaćanin poznat kao plahovit, ali do tada još nikog nije udario, pa, vjerovatno, ne bi ni mene tada.

Oslobođenje naše zemlje zateklo me je u Sarajevu među delegatima petrovačkog sreza koji su došli na Osnivački kongres omladine BiH. Već sam u Sarajevu čula da među gostima koji prisustvuju kongresu ima i Vojvodana. Željela sam da se sretnem s njima, bez obzira na to što ih, vjerovatno, ne poznajem. Zaista, dok sam na Kongresu USAOJ-a u Drvaru našla i poznanika iz Vojvodine, a sa nekim se tad upoznala, ovdje mi nije bio niko poznat. No, saznanje da je zemlja slobodna, da mogu da se vratim ako želim, što mi u razgovoru rekoše neki članovi tadašnjeg PK SKOJ-a, pojačalo je u meni želju da što prije krenem u Vojvodinu. Po povratku iz Sarajeva izrazila sam želju da budem oslobođena dužnosti u SK SKOJ-a i NOO kako bih mogla krenuti. Saznanje da su moji već otišli, kako otac, tako kasnije i majka sa braćom i sestrama i da sam sama ovdje, ubrzalo je moje rješenje za povratak u Vojvodinu.

Na redovnoj sjedinici SK SKOJ-a razriješena sam dužnosti uz objašnjenje druga Kače i druga Petrakovića (prvi sekretar SK, a drugi OK SKOJ-a). Pri rastanku sa drugovima iz Sreskog NOO, drug Tornica, odbornik, zamolio me da kažem kako se zovem, jer su svi znali Stakicu ali ne i njeno prezime.

Tek što je obavljeno razrješenje dužnosti, počelo je »pakovanje« za put. Nisam se još ni raspitala kuda kre-

nuti da bih stigla do Vojvodine, kad u Petrovac pristiže V divizija na prolazu od Zagreba prema Banjoj Luci. Među pripadnicima ove jedinice nasred Petrovca doživjela sam radosne i teške trenutke. Srela sam troje Sirižana: dva bratova najbolja druga i djevojku iz sela sa kojom sam odrasla. Od njih sam saznala da mi je brat pripadao II vojvođanskoj brigadi, uvjeravajući me da je živ, iako sam ja već bila obaviještena da je poginuo. Na pitanje kad ću u Vojvodinu rekla sam uskoro. Pozvali su me da krenem s njima. Sve se odigralo tako brzo da sam jedva imala vremena da se pozdravim sa svim saradnicima u Bos. Petrovcu i putem telefona da se javim drugovima u Bihać (okružna rukovodstva). Do rastanka sa Sirižanima u Derventi nisam ni mislila da žalim za Bosnom. Želja da što prije stignem u Vojvodinu i Sirig, da vidim svoje koji su vjerovatno već u svojoj kući, bila je jača.

Pošto je ova jedinica imala drugi pravac kretanja, od Dervente sam nastavila put sama.

Kako za vrijeme boravka u Vojvodini nisam poznavala, tako reći, ništa osim Siriga, susreti sa ljudima u Novom Sadu i okolnim selima bili su mi nekako tuđi.

Za njih sam bila Bosanka.

Prvih dana boravka u Vojvodini poželjela sam da se vratim natrag u Bosnu. Tamo u Bosni bila sam sa narodom koji me je smatrao svojom. Zavoljela sam ga kao i svaki pređeni kutak Bosanske krajine.

Ljubav prema kraju u kojem sam rođena, u kom sam provela ratne dane, bila je neodoljiva. Oni koji su došli na plodna polja Vojvodine i danas aktivno učestvuju u izgradnji naše socijalističke domovine čuvaju divna sjećanja na bezbroj herojskih primjera naših boraca iz tih krajeva, boraca koji su prolili svoju krv, posijali kosti na svim bojištima, do Zelengore, Sutjeske, Beograda, sremskog fronta i dr.

Mi, koji smo ratne dane proveli tamo, a danas živimo na drugom kraju naše zemlje, ne možemo a da se ne sjetimo svega što je prošlo u ratnim i poslijeratnim godinama. Želja nas vuče i kad god je to moguće dođemo tamo, iživimo uspomene na teške dane rata i na divnu

prošlost ratnih dana. Ja svake godine dođem u svoj rodni kraj.

Napredak koji se svake godine sve jasnije vidi u Bihaću i okolini, posebno me obraduje. Lijepa novosagrađena škola u mojim Kalatima je svjedočanstvo, ali i rezultat borbe ovog naroda. Ovo je, istovremeno garancija da djeca ovog malog sela neće više pješaćiti kilometrima po nevremenu i zimi da bi došli do škole. I ovo malo selo ima danas svoju perspektivu u sklopu svoje komune i sreza.

Nema više potrebe za lutanjima od kuće kao nekad, da se nađe posao i obezbijedi crno parče hljeba porodici. Sad je i u Kalatima kao i Očijevu i drugim selima pšeničan hljeb svakodnevno na stolu.

Na putovanju Unskom prugom prezadovoljna sam kad pogledam na okolna brda i uzvišice i sjetim se divnih prizora koji su se pružali u praznične dane, u dane naših pobjeda, kad je omladina ovih sela obilježavala slavlje vatrama koje su paljene na domak neprijateljskih uporišta i time dokazivala da je neustrašiva u svojoj borbi.

Blage uzvišice oko Kalati podsjećaju na hrabrost omladine koja je za svaki praznični dan, Dan ustanka, Prvi maj, Dan Republike, palila velike vatre ispred položaja neprijatelja koji bi iznenađeni osuli paljbu na sve strane, ne sluteći da su omladinci iz Kalati bili nosioci ovih akcija.

Danas, dosta udaljena od svog rodnog kraja učestvujem u svim radostima našeg plemenitog naroda i pratim njegov napredak na svim poljima društveno-političkog života. Koliko god me raduje napredak Vojvodine, gdje sam odrasla i gdje živim, pa Vojvodinu smatram i svojim drugim zavičajem, toliko sam uvijek u mislima na rodni kraj koga sam upoznala u najtežim danima naše prošlosti.

DRAGOLJUB STOJ ANO VIC

U KOZARAÖKOJ BLOKADI I PROBOJU

Dva dana poslije formiranja Prve krajiške brigade u Lomovitoj kod Prijedora, 21. maja 1942. godine, obolio sam od pjegavog tifusa. Otpremili su me u bolnicu u Kozarac, 29. maja, gdje sam liječen u jednoj seoskoj (popovoj) kući, sa još petnaestak boraca, koji su kao i ja bili oboljeli od tifusa. Pošto je ubrzo došlo do jačih napada neprijatelja na jedinice Prve krajiške brigade, čiji sam borac bio, odlučeno je da se bolnica sa Kozarca koja je bila smještena u Pilani, evakuiše u Vitlovsku na Kozaru. Po pravilu, trebalo je istovremeno da se evakuišu oboljeli borci iz grupe kojoj sam pripadao u popovoj kući.

Tog dana su se vodile borbe između jedinica naše brigade i snaga neprijatelja, koji je očito vršio pritisak na pravcu Banja Luka—Kozarac—Prijedor. Naše jedinice su bile potisnute tako da se neprijatelj sve bliže primicao Kozarcu.

Bilo je jutro, vedar i lijep dan, kada su nas oboljele borce iznijeli sa prvog sprata u dvorište. Koliko se sjećam, bilo nas je desetak boraca — bolesnika tifusara. Dugo smo čekali na red da budemo evakuisani iz Kozarca na Kozaru. Puščana i mitraljeska paljba se već izbliza čula, što je govorilo da se borbe vode u neposrednoj okolini.

Našao sam se u velikoj opasnosti da budem na tome mjestu zarobljen. Sve više sam gubio nadu u to da će nas neko odatle zaprežnim kolima ili na tovarnim konjima prebaciti dalje. Tužan pogled nisam skidao sa

Mrakovice i krivudavog puta koji vodi u planinu Kozaru, kojim su išle otegnute kolone zaprežnih pola sa ranjenicima, narodom i vojskom.

Pred dvorištem u kome smo se nalazili prošlo bi još po koje zaprežno vozilo natovareno nužnim stvarima i djecom. Ljudi su šibali bičem konje da bi se što prije našli dalje od neprijatelja. Narod iz ovog muslimanskog mjesta bježao je od neprijatelja. Bile su to kozaračke porodice iz kojih su se partizani nalazili u našim brojnim jedinicama. Sve više sam uviđao da ću biti živ zarobljen, ali ništa nisam mogao preduzeti. Ležao sam u bunilu, sa temperaturom od 40°C i jedva sam uspio da dopužem do kapije dvorišta. Odlučio sam da zamolim nekog od poznanika da zaustavi zaprežna kola i poveze me.

Čini mi se da su posljednja kola prolazila putem, kad sam zamolio jednog Muslimana da me prihvati. U prvi mah, odbio je, govoreći da su konji slabi i da neće moći izvući toliki teret uz Mrakovicu. Do ušiju mi je sve više dopirala huka tenkovskih motora neprijatelja koji je prodirao u Kozarac. Ali, kad je prošlo dvadesetak metara od mene, onaj Musliman zaustavio je svoja zaprežna kola i pozvao me riječima: »Hajde druže, požuri!« Vjerovatno je na njega uticala žena koja se nalazila u kolima sa dvoje djece. »Ne mogu ići, pomoz mi«, jedva sam rekao svom spasiocu. Čovjek je sišao s kola, prišao do kapije, uhvatio me ispod pazuha i dovukao do kola. Pomogao mi je da se smjestim u vozilo, a zatim produžio put uz Mrakovicu.

U popodnevним časovima, iznad Mrakovice, gore u Kozari, kolona zaprežnih vozila i narod, izbjeglice, imali su kratak odmor. Moj spasilac pomogao mi je da se iz njegovih kola prebacim u druga u kojima su se nalazila dva ranjena borca i tako sam produžio u sastavu bolnice u Vitlovsku, gdje se nalazio Stab Drugog kozaračkog odreda.

Bio sam smješten u jednu od izgrađenih šumskih bolnica u Vitlovskoj. U novoj sredini nisam poznavao nikog od boraca. Od sebe nisam mogao odagnati misli šta je bilo sa mojim drugovima u Kozarcu, koji su ostali poslije mene u dvorištu popove kuće. Teško se moglo povjerovati da su bili spašeni. Jednog jutra, primijetio sam Đuru

Sekulu, političkog delegata iz moje čete, rodom iz Drinića, u bolnici. Susretu sam se obradovao kao nikada do tada. Pozvao sam ga i javio mu se. Rekao mi je da je iz naše čete u bolnicu smješten i Vojo Mrda, borac iz Smoljane, sa kojim sam zajedno išao u školu. Bili smo veliki drugovi. Razgovarali smo o trenutnoj vojno-političkoj situaciji i Đuro je rekao da nije najbolja, da je Kozara blokirana od neprijatelja sa svih strana i da se vode žestoke borbe. Upoznao me je da će oboljeli borci biti prebačeni iz Vitlovske u selo Vojskovo i da ću ja tamo ići.

Kozara je bila prepuna naroda. Sve se živo povuklo u Kozaru iz kozaračkih i podkozarskih sela. Ljudi su izbjegli sa svojim porodicama, potjerali stoku i ponijeli sobom što su na brzinu mogli, jer je neprijatelj ispred sebe sve ubijao i uništavao, paleći kuće i čitava sela. Negdje oko 3. januara 1942. godine prebačen sam u bolnicu u selo Vojskovo, a poslije nekoliko dana kad sam primio inekcije, osjećao sam znake ozdravljenja. Bio sam svjestan da moje duže zadržavanje u bolnici može za me biti tragično tim prije što sam se našao u sredini iz koje nikog nisam poznavao, niti je sa mnom bilo Petrovčana. Zato sam nastojao da se vratim u Vitlovsku i zatražim da me rasporede u jedinicu.

»Sa Kozare se lakše probiti iz obruča u sastavu partizanskih jedinica nego u sastavu kolone ranjenih i oboljelih boraca u bolnicama koje bi se evakuisale«, — govorio mi je jedan od drugova sa kojim sam se upoznao u Vojskovu. Bio je to borac Prve partizanske brigade rodom od Jajca, tada ranjen u ruku, koji je kao i ja ozdravio i osjećao se sposobnim za borbu. Odlučili smo da se javimo štabu u Vitlovsku. Koliko se sjećam 10. juna javili smo se u Vitlovsku Štabu Odreda, i raspoređeni u jednu od kozaračkih jedinica koja je zatvarala pravac na Mrakovici. Sve do 4. jula 1942. godine nalazio sam se u sastavu jedinica Boška Šipke, komandanta bataljona, svakodnevno smo na Mrakovici vodili borbu sa neprijateljem. Tih dana smo po'putu čitavu usitašku bojnu i nagnali na stotine ustaša da se predaju jer drugih izlaza nisu imali na Mrakovici. Tada sam se konačno dobro snabdio voj-

ničkom odjećom i oružjem. Dobio sam puško-mitraljez »Šarac«.

Naša jedinica je 2. jula 1942. godine dobila naređenje za pokret. Kolona u kojoj sam se nalazio stigla je u toku noći u Vitlovsku, zapravo bili smo u prolazu. To mjesto mi je bilo dobro poznato, tu se nalazio štab Drugog krajiškog odreda, bolnice i političko rukovodstvo, odakle se rukovodilo odbranom Kozare. Kad smo stigli, sve je bilo pusto, što je ukazivalo da se primicalo vrijeme proboja. U prve jutarnje čaisove stigli smio u Miječaniou. Bila je prepuna naroda, izbjeglica. Tu se nalazila skoncentrisana i bolnica sa svim ranjenicama i oboljelim borcima sa Kozare. Sve je bilo pripremljeno za noćni napad i proboj sa Kozare.

Tog dana sreo sam se sa Dušanom Jovićem, komandantom udarnog bataljona, koji je sa Man jače ušao u sastav Prve krajiške brigade. Sa njim se nalazio i Rade Kenjalo, jedan od boraca iz naše Prve krajiške brigade. Poslije prijema ručka bile su postrojne partizanske čete. Izvršen je pregled municije i ravnomjerno je raspoređena na svakog borca i puškomitraljez. Neke jedinice su bile prepune novih boraca, Kozarčana, koji su se javljali dobrovoljno sa oružjem i bez njega. Gotovo nikog od rukovodilaca iz komandi četa i bataljona nisam poznavao osim po imenima koja su tada pominjana. U sastavu jedinice, pominjana su imena komandanta Ranka, Soše, Zgonjanina, Mečave i drugih.

Bio sam iznenađen kad me je komandir i politički komesar čete rasporedio da budem desetar jedne od desetina. Malo sam se nećkao, ali sam prihvatio. Izgovarao sam se da nisam sposoban, jer nisam služio vojsku. Primio sam parče hartije i komadić olovkom da napišem imena boraca iz desetine. U desetini se nalazio i moj drug iz Jajca iz Vojskove. Desetar sam bio samo tu noć, u proboju, između 4. i 5. jula 1942. godine, kad se glavnina Drugog krajiškog odreda sa ranjenicima i većim dijelom zbijega, pod komandom Operativnog štaba sa Kozare, u rejonu Ravnog Gaja (kod Planinice), probijala uz vrlo visoke gubitke zbog nadmoćnosti neprijatelja, jer, uspjelo se probiti malom broju jedlinica.

Na Koranu, javio sam se u štab I krajiške brigade, drugu Voji Todoroviću, tada zamjeniku komandanta Brigade Ratika Marušića, koji me poznavao kao baiai jonskog kurira do dolaska u bolnicu.

U to vrijeme su se nalazila, dva bataljona Prve krajiške NOU brigade sa dijelovima prvog bataljona, drugog krajiškog narodnooslobodilačkog odreda na ovom sektoru, izvan obruča Kozare. Oni su 3. jula 1943. godine zauzeli Dobrljin, kod Kostajnice i tom prilikom zarobili preko 300 vojnika i oficira iz kvislinških jedinica NDH-a. Zarobljeni domobranski oficiri i vojnici su se nalazili na Koranu, kad smo se probili sa Kozare. Drug Todorović mi je rekao da se javim Ranku Sipki i da mi od odjeće i obuće zamijeni sve što želim sa ovim domobranima. Međutim, kako sam imao dobru odjeću na sebi, zatražio sam samo zamjenu cipela. Obećao mi je da će me 'prebaciti u moju četu preko Sane u Podgrmeč kroz nekoliko dana, jer sam ga zamolio da idem u sastav svoje čete (Goj'ka Trikića), koji mi je tada bio komandir.

Uoči napada na Bosanski Novi između 7. i 8. jula 1942. godine stigao sam u Rujišku sa grupom boraca u sprovodu ranjenika, koje smo evakuisali sa Kozare u Podgrmeč sa desetak zaprežnih kola. Drug Todorović mi je ispunio želju da se nađem sa svojim drugovima iz čete.

Kad sam se sreo sa drugovima Smoljancima i borcima iz moje čete u Rujiškoj, mojoj radosti nije bilo kraja. Sa svima sam se grlio kao sa braćom, majkom i ocem. Ništa mi teško nije bilo u svakodnevnim borbama na Kozari. Sve sam lako podnosio, postajao hrabriji i odvažniji i pored pritiska neprijatelja da nas slomi i uništi u pozadini. Najteže mi je bilo kad su mi drugovi rekli da su me otpisali iz čete.

Naime, rekli su mi da su primili podatke o tome da je neprijatelj u Kozarcu, kod popove kuće u dvorištu zarobio sve tifusare i na licu mjesta poubijao. U stvari tako je i bilo, ali od svih tih tifusara jedini sam ja ostao i preživio. Smoljančani su mi rekli da mi je u Podgrmeč dolazio u četvu otac i raspitavao se o mojoj pogibiji. Tako sam bio od mojih roditelja oplakan i prežaljen kao jedan

od sinova boraca, koji se nalazio u partizanima i poginuo za slobodu.

Neko vrijeme je moja četa držala položaj prema Bosanskom Novom. Pred kraj jula naša brigada je dobila naređenje za pokret. U Vojinovića Gaju brigada je bila postrojena i pred njenim strojem govorio je Ilija Materie, politički komesar brigade. Govorio je o borbama na Kozari o junačkoj borbi boraca koji su se tukli sa neprijateljem u njoj, o herojskom držanju naroda Kozare. Tada sam bio presrećan što sam se kao jedan od boraca iz prve krajiške NOU brigade nalazio u njenom stroju, svjestan toga da sam i sam učestvovao u kozaračkoj epopeji, tukao sam se sa neprijateljem i probio se da bi se opet našao u stroju svoje čete.

Sljedećeg dana iz stroja brigade su bili odvojeni krajnje iznureni borci u borbama, bolesni i ranjavani, sa zaključkom da se upute na oporavak u Komandu mjesta, u njihove oslobođene srezove. Tako je u komandi čete pao izbor i na mene. Moj vodnik Nidžo Rakić, sopštio mi je da ću biti sa još nekoliko drugova poslat na oporavak u Komandu mjesta Bosanski Petrovac. Dobili smo grupnu propusnicu za odlazak iz Podgrmeča u Petrovac. Sutradan smo krenuli na put i prebacili se preko Grmeča u Petrovački srez koji je tada bio oslobođen.

U popodnevnom časovima nekako predveče, stigli smo umorni u Ogumače, gdje su se na imanju nalazili moji roditelji izvan sela Smoljane. Živjeli su u kolibi, što je preko ljeta služila za čuvanje sitne i krupne stoke, koju nismo imali u svom posjedu. Približavajući se u grupi boraca ocu koji je stajao u dvorištu kuće i nešto radio, strahovao sam od toga kako će da se ponaša kad nas ugleda. Kad nas je vidio, spustio se na neki panj, naslonio ruke na koljena i spustio glavu. Osjećaj za izgubljenim sinom u partizanima bio je jači od svega, plakao je.

»Dobar dan, družo« rekao je ocu jedan od mojih drugova. Otac je podigao glavu i odvratio pozdrav. Gleđao nas je iznenađen i u nevjerici da pred sobom vidi živog sina. Ustao je i ništa nije mogao da kaže kad sam ustao i rekao mu: »Zdravo, tata«. Bio je toliko potresen

i presrećan što pred sobom vidi mene, kao rijetko ko od očeva. Pozvao je majku, koja je izašla iz kuće. Niz njeno lice tekle su suze radosnice. Kod kuće smo se dobro odmorili, prenoćili i sutradan se javili u Komandu mjesta Bosanski Petrovac.

U Petrovac je stigao i Đuro Sekula koji je kao i ja bio u kozarskoj blokadi. Pričao mi je kako se spasio od zarobljenja. Više od 24 sata bio je na jednoj jelici prikrivajući se dok su Nijemci pretresli svaki grm ispod njega. Izdržao je i izašao sa Kozare, kad su Nijemci izvršili masovno odvođenje stanovništva iz obruča u jasenovačke i druge zloglasne logore.

MAJKIN BORAC

ANEKDOTE

Stevanija iz Sela Krnje Jele ispraćala je svoju kćerku u partizane. Dok se partizanka pozdravljala sa sestrama i djevojčicama nekoliko godina mlađim od sebe, majka joj reče: »Deder, kćeri, opali i ti iz puške, neka selo čuje da i ja imam borca. Okini kćeri!«

DRAGO KACAR

PARTIJSKO-POLITIČKI KURS U SMOLJANI

Krajem avgusta i početkom septembra 1942. godine u Bosanskoj Krajini postojala je velika slobodna teritorija na kojoj se odvijao intenzivno politički i kulturni rad i druge radne akcije na jačanju i organizacionom učvršćenju društveno-političkih organizacija i narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora.

Ova slobodna teritorija obuhvaćala je područje od Livna, Duvna, Glamoča, Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca, Kulen-Vakufa, Bihaća, Bosanske Krupe, Lušci-Palanke, Gornje i Donje Sanice, Ključa, Mrkonjić-Grada i Jajca, dijelom do Bos. Novog i Sanskog Mosta.

Na ovom području nalazio se Vrhovni Štab NOV i POJ, jedan dio Centralnog komiteta KPJ i SKOJ-a, štamparija »Borbe« i »Proleter«, Centralna bolnica, Operativni štab za Bosansku krajinu i veći broj jedinica: 1. i 2. proleterska brigada, 3. udarna sandžačka brigada, 4. i 5. proleterska crnogorska brigada, a od krajiških bile su: 1, 2, 3, i 4. udarna brigada i veći broj partizanskih odreda i manjih jedinica sa raznim zadacima (obezbjedenje bolnica, štabova, skladišta i si).

Omladinske radne brigade su u to vrijeme obavljale žetvu pšenice i ostalih žitarica pod zaštitom naših jedinica na području između Ključa, Gornje i Donje Sanice i Sanskog Mosta. Radilo se svuda, na svakom mjestu, kao u košnici, sa pjesmom, žarom i opštim zadovoljstvom mladih i starih, na frontu i u pozadini.

U tako povoljnim uslovima dužeg boravka na širem i većem prostoru, nije izostao ni rad na vojno-političkom

i ideološkom obrazovanju kadrova svih profila, a posebno iz jedinica NOV i političko-partijskih radnika sa terena.

Tako je počeo rad drugi po redu partijsko-politički kurs u selu Smoljana kod Bos. Petrovca (u zgradi osnovne škole). Prvi kurs je završen prije 8 dana u selu Suvaja.

Kao učesnik drugog kursa i danas se sjećam mnogih događaja i detalja za koje me vežu uspomene i sjećanja na radnu i drugarsku atmosferu koja je na kursu vladala.

Nastavnik kursa bio je Krsto Popivoda.

Slušaoci kursa bili su vrlo heterogenog sastava u odnosu na školsku spremu i socijalno porijeklo. Bilo je intelektualaca, đaka, radnika i seljaka.

Na kurs smo došli iz različitih sredina sa raznovrsnih dužnosti iz Operativnog štaba za Bosansku krajinu, agitpropa, zamjenici političkih komesara četa, iz operativnih jedinica i političko-partijski radnici sa terena, iz sreskih komiteta KPJ i SKOJ-a.

Evo nekih mojih po sjećanju zabilježenih podataka koji govore o raznolikom sastavu kursista:

— Branko Ćopić, svršeni student filozofije, Dušanka Kovačević, Mira Morača, Redžo Terzić, Juraj Marek, Đodo Stojnić, sa velikom maturom, Nikica Knežević i Zora Popović — đaci, Vaso Trikić, Duško Trninić, Drago Kačar — radnici, Đuro Runić i Radovan Zec — zemljoradnici itd.

v

Iz brigade su došli sa dužnosti zamjenika političkih komesara četa: Duško Trninić, Nikica Knežević, Drago Kačar, Radovan Zec i Đuro Runić, dok su Zora Popović i Vaso Trikić došli sa terena kao politički radnici KP i SKOJ-a. Ostali su došli iz agitropa i polit, odjela štabova brigada i drugih jedinica.

Smještajne prilike, ishrana, prostorije za predavanja i učenje, higijena, bili su vrlo dobri i imali su pozitivnog uticaja na rad i postignute rezultate na kursu.

Kuhinju su vrlo dobro vodile i ukusno spremale hranu drugarica Desa Kecman i Duška Radišić rodom iz Smoljane gdje se održavao kurs.

Nastavni plan i program koji je trebalo da se savlada za 45 dana, bio je obiman, posebno za nas koji se prvi put ozbiljnije susrećemo s ovom materijom.

Plan je pored ostalog obuhvatao: Osnove marksizma-lenjinizma i Istoriju SKP (b) — u skriptama. Obradivali smo slijedeće teme:

»Teorija revolucije i države«, »Strategija i taktika revolucije«, »Diktatura proleterijata«, »Nacionalno i seljačko pitanje«, »Uloga KPJ i SKOJ-a prije i u toku rata«, neke pojmove iz istorijskog i dijalektičkog materijalizma i si.

Metod nastave bila su predavanja, kolektivni i individualni rad (prema potrebi) i na kraju seminari (završne konferencije - diskusije) uz sažete zaključke nastavnika o svakoj pređenoj temi.

Zbog već spomenute razlike u školskoj spremi i intelektualnom nivou, kao i različitog predznanja iz ove oblasti, pojavile su se na početku nastave i prve teškoće u pogledu širine i brzine razrade pojedinih tema, jer su neki teže i sporije mogli da razumiju, a drugima je ovo bilo jedna vrsta ponavljanja.

Zahvaljujući velikoj upornosti i zalaganju slušalaca koji su teže mogli pratiti nastavu, kao i izdašnoj pomoći nastavnika i izraslijih drugova i drugarica, program nastave savladan je uspješno po predviđenom planu. Zahvaljujući razumijevanju i drugarskom odnosu i uopšte atmosferi koja je vladala u našem kolektivu, čemu je davao ton Krsto Popivoda, sve teškoće bile su samo trenutne i vrlo brzo su savladane.

Uprkos početnih teškoća koje su pratile kurs, na kraju se moglo konstatovati da je kurs u potpunosti uspio i opravdao sva očekivanja organizatora, zahvaljujući nesebičnom zalaganju slušalaca, dobrom smještaju i ishrani, a posebno drugarskoj atmosferi i kulturno-zabavnom životu koji je bio bogat i raznovrstan.

Htio bih nešto više reći o političkom, kulturnom i zabavnom životu koji se odvijao subotom u veče i nedjeljom, uz svestranu saradnju sa društveno-političkim radnicima i organizacijama na terenu.

Održavani su politički zborovi sa narodom toga kraja, nakon čega su izvođeni kulturno-zabavni programi, a za-

tim opštenarodna veselja do kasno u noć. Najčešće su prikazivani odlomci iz pojedinih dramskih djela, skečeva, a ponajviše je bilo satire i humora iz tada popularnog »Vrapca«.

Svake subote smo u prostorijama škole priređivali interne zabavne večeri, kojima su osim slušalaca prisustvovali omladinci i omladinke iz neposredne okoline. Osim usmenih novina, izvođene su i recitacije, skečevi i na kraju »Vrabac«, koji je rimovao za svakog nešto iz života i rada kursa u protekloj nedjelji.

Sjećam se i danas nekih strofa iz »Vrapca« kao na primjer parodije na hrabrost i junaštvo Branka Ćopića, što je bilo često predmet diskusije u slobodnom vremenu između njega i drugova koji su ga dobro poznavali. Evo jedne strofe: »Junak nam je Ćopić Branko, on je pravi hajduk Stanko, hrabar je ko Patak Paja, uvijek iza položaja«.

Ili, znajući da drugarica Desa Kecman brine za Vladom Bajićem, sa kojim se ranije vjerila, a koji je tada bio na dužnosti zamjenika komandanta 3. krajiške brigade na frontu u Krasuljama kod Ključa, njeno željno očekivanje vijesti o Vladi i Brigadi, »Vrabac« je ovako komentarisao: »Gura^naša kuvarica, ko udarna divizija ,mnogi su je jadi stisli, na Brigadu treću misli«.

Priređivane su razne, sadržajno bogate i vrlo interesantne zidne novine, koje su služile razonodi, smijehu, a donekle i kao stimulans za učenje.

Jedna karikatura posebno mi je ostala u sjećanju i bila je vrlo umješno tempirana na nastojanje druga Krste da bude što jasniji u objašnjavanju predavanja, posebno za one koji su teže shvaćali. Sadržaj izgleda ovako: ambijent učionica, drug Krsto za katedrom kao i obično objašnjava temu sa ispruženim rukama, gestikulirajući. Slušaoci pažljivo prate i gutaju svaku njegovu riječ. Ispred Krstinih ruku nalazi se jedna veća tacna, a na njoj pečena ćurka. Ispod te karikature pisalo je ono na šta je nastavnik upozoravao prisutne: »Drugovi, mogu vam reći da je ovo

što sam vam pokazao suština i treba se toga domoći, jer je to osnov za daljnji uspješan rad. Ako se potrudimo suština nije nedostižna, a kad se uhvati ne treba je ispuštati« !.

S obzirom na nastavni plan i na bogat program kulturno-zabavnog rada, vrijeme trajanja kursa prošlo je tako brzo i više niko nije mislio, a niti osjećao teškoće kojih je svakako bilo, jer se radilo i po 14 sati dnevno.

Moram reći da su predstavnici društveno-političkih organizacija sa terena, kao i mještani, pokazali veliko interesovanje za uspjeh kursa, tako da su nas vrlo često posjećivali, bodrili, a usto donosili nam razne poklone u odjeći, hrani i slično, što nam je davalo još više snage, volje i poleta u učenju. Moralna podrška, materijalna pomoć i uopšte pažnja koja nam je ukazana od strane naroda toga kraja i ostalih društveno-političkih faktora, ostaće u trajnoj uspomeni kod sviju nas slušalaca kursa, kao naša zahvalnost za tu svestranu i od srca pruženu pažnju.

Vrlo često su nam dolazili u posjetu i drugovi iz foruma KP i SKOJ-a, počevši od predstavnika sreskih do Centralnog komiteta, interesujući se za teškoće, uspjeh, drugarske odnose, a posebno su pokazali veliko interesovanje i razumijevanje za one drugove, koji su teže pratili nastavu, apelirajući na nastavnika i drugove koji su bolje poznavali materiju da im što više i na pristupačan način pomognu. Pojedinačno su sa nama razgovarali o značaju našeg obrazovanja u ideološko-političkom smislu, o našim ulogama i zadacima poslije završenog kursa i to sve na drugarskoj osnovi, ljudski, prisno, što je kod nas ostvarivalo neobično prijatne utiske, a isto tako nas je i obavezivalo.

Po završetku kursa bilo je vrlo teško rastati se sa ovako dobrim i jedinstvenim kolektivom u kojem je vladala harmonija kakva se rijetko doživljava, iako smo znali da postoji velika potreba za kadrovima u jedinicama i štabovima i da je do rastanka moralo doći.

Znali smo da će nam se rijetko, a možda za neke i nikad, pružiti prilika da se još koji put sretnemo u životu i podsjetimo se na dane zajedničkog rada i života.

Među živima danas nema mnogih dobrih drugova i rukovodilaca kakve je samo mogla odgajati KPJ u vatri naše revolucije i koji su bili svim svojim bićem privrženi idealima revolucije, dajući i svoje živote za njenu pobjedu. To su drugovi Niikica Knežević i Đuro Runić, koji su poginuli 1943. godine.

NEKA JE ŽIVA GLAVA

Napadoše Nijemci i četnici Komandu mjesta i njenu zaštitu sa kojima su se nalazili i Sreski narodnooslobodilački odbor, te Sreski komitet KPJ i SK SKOJ-a u selu Šobatovcu, u ljeto 1943. godine.

Napadači su iznenada došli, a partizani uopšte nisu bili obaviješteni o dolasku neprijatelja. Borba je počela u ranu zoru, bježao je svako na svoju stranu, kuda je ko znao i umio. Međutim, Milan Guteša, zvani Papa, član Okružnog narodnooslobodilačkog odbora u Drvaru i Vlado Grubiša sekretar SK KPJ zatekoše se u jednoj potkrovnoj sobi i ne imadoše vremena silaziti niza stepeništa jer su već u kući bili Nijemci. Morali su skakati sa prozora pod kojim se nalazilo đubre i padoše u septičku jamu kod seljačkog klozeta. Ipak su uspjeli da se iščupaju i da umaknu u šumu. Ali, kad su stigli drugove, niko im nije dao da pridu blizu, jer se smrad nije mogao podnositi. Nekoliko dana nisu imali ni vremena, a ni mogućnosti da se očiste.

U toj nevolji Papa reče Vladi: »Ne brini, neka je glava živa, a što smrdi – nije ni važno«.

JOVO PA VIC

DMITAR SMILJANIĆ

Dmitar Smiljanić pripada onoj generaciji predratne napredne petrovačke omladine koja je sav svoj život posvetila revolucionarnim ciljevima naprednog radničkog pokreta Jugoslavije. Rođen je 1914. godine u selu Reveniku. Osnovnu i građansku školu završio je u Bosanskom Petrovcu. Bio je jedan od najtalentovanijih i najboljih učenika Građanske škole u Petrovcu. Sva četiri razreda i malu maturu završio je odličnim uspjehom.

Njegovi roditelji, vidjevši da Dmitar dobro uči i da voli knjigu, odlučio je da ga daju na dalje školovanje. Tako se Dmitar 1932. godine upisao u Trgovačku akademiju u Banjoj Luci. Za četiri godine završio je Trgovačku akademiju. Poslije završene škole pozvan je na odsluženje vojnog roka i upućen u Školu rezervnih pješadijskih oficira. Nakon završene Škole rezervnih oficira i dvomjesečne vojne vježbe unaprijeđen je u čin rezervnog pješadijskog potporučnika bivše jugoslovenske vojske.

Dmitrov otac Jovo imao je sedam sinova: Glišu, Stevana, Stojana, Branka, Petra, Radu i Dmitra. Četvorica su živjela sa svojim ocem i bavila se zemljorodnjom. Rade je završio trgovačku školu i radio u trgovinskoj radnji koju je otvorio Stojan u Kulen-Vakufu, a jedno vrijeme u Bosanskoj Krupi. U to vrijeme porodica Smiljanić spadala je u red imućnijih i uglednijih domaćinstava u svom selu. To su bili mirni i vrijedni ljudi koji su živjeli u dobrim susjedskim odnosima i sa Srbima, i sa Muslimanima. Dmitar je takođe do odlaska na školovanje u Banju

Luku često boravio na selu kod svojih roditelja. To mu je i omogućilo da već u svojoj ranoj mladosti dobro upozna i lično doživi sve teškoće i nedaće sa kojima su se ljudi u to vrijeme susretali na selu. Dolaskom u Banju Luku, Dmitar se brzo uklopio u napredni omladinski pokret u gradu. Već u 18 godini života opredijele se za borbu protiv postojećeg društvenog poretka. Do kraja života ostao je vjeran radničkom pokretu i u borbi za slobodu svog naroda dao je život. Poginuo je u borbi sa domobranskim jedinicama 1942. godine u selu Piskavici, u vrijeme kada su partizanske jedinice u Bosanskoj krajini vodile jednu od najtežih i najslavnijih borbi, za vrijeme poznate neprijateljske ofanzive na Kozari.

Svi oni koji su živjeli i radili sa pokojnim Dmitrom mogli su da upoznaju kakve je sve plemenite, humane i opšteljudske osobine on posjedavao. Volio je život i ljude. Uvijek je bio spreman da radost i tugu dijeli sa svojim drugovima. Zbog svega toga bio je omiljen i cijenjen kod svojih drugova.

Prve ustaničke dane proveo je u Koluničkom partizanskom odredu, gdje je bio jedan od organizatora ustanka. Na početku ustanka bio je komandir voda, s kojim je dva puta učestvovao u napadu na neprijateljski garnizon u Bosanskom Petrovcu. U oktobru iste godine postavljen je za komandira Driničke partizanske čete. Početkom novembra 1941. godine, sa jednim vodom svoje čete (Driničke), bio je upućen u selo Lfipak u Podgrmeč radi pomoći partizanskim jedinicama koje su vodile borbu sa ustašama i domobranima na tom terenu. Zbog novonastale situacije u petrovačkom srezu, bio je ponovo vraćen na teritoriju Petrovca. Sa još nekoliko političkih radnika dobio je zadatak da organizuje i rukovodi političkim radom na terenu Medenog Polja, Bjelaja i Vrtoča, sa ciljem da pripremi narod i organizuje partizanske jedinice u tom kraju za borbu sa Italijanima.

Krajem decembra 1941. godine učestvovao je na Prvoj partizanskoj konferenciji komunista sa terena Petrovca i Drvara u selu Risovcu. Poslije konferencije, sa ostalim drugovima, komunistima, na čelu sa drugom Slavkom Rodićem i Nikolom Karanovićem, učestvovao je u akciji

čišćenja i razoružavanja četnika u selima oko Petrovca januara 1942. godine. Kada je Partizanski odred pod komandom Slavka Rodića stigao u selo Drinić, 19. januara 1942. godine, u sastav ovog Odreda ušli su borci ranije Drinićke čete. Jednim Vodom te Čete komandovao je Milan Zorić, a komandu nad drugim vodom primio je Dmitar Smiljanić.

Obadva voda i Vakufska četa učestvovali su u borbi u Medenom Polju sa italijanskim jedinicama, 23. 1. 1942. godine. Krajem proljeća iste godine, kao delegat petrovačke partijske organizacije, učestvovao je na Prvoj oblasnoj partijskoj konferenciji u Skender-Vakufu. Na ovoj konferenciji, pored niza drugih odluka i zaključaka u vezi sa zadacima Partije u Bosanskoj krajini na razvoju ustanka, donesena je odluka da drug Mladen Stojanović, sa još nekoliko komunista, ostane na terenu centralne Bosne radi pomoći u organizovanju i rukovođenju ustankom.

Iz centralne Bosne drug Dmitar došao je u proljeće 1942. godine u Udarni bataljon koji se za vrijeme neprijateljske ofanzive na Kozari nalazio na Manjači. Ovaj Bataljon imao je zadatak da spriječi zatvaranje obruča oko Kozare sa pravca Banja Luka — Brortzani Majdan i da na taj način pomogne partizanskim jedinicama koje su vodile borbu na Kozari. Radi izvršenja tog zadatka, Bataljon je na prostoru Banja Luka — Ivanjska — Bronzani Majdan vodio veoma žestoke borbe sa neprijateljskim snagama koje su napadale iz Banje Luke. Tih dana, u jednoj borbi sa neprijateljskim snagama u selu Piskavici, drug Dmitar je teško ranjen i poslije kraćeg vremena je umro. Tako se prerano ugasio život jednog plemenitog čovjeka i zasluženog borca.

JELA LATINOVIĆ - KECMAN

PARTIZANSKA BOLNICA U ŠOBATOVCU

Očekivali smo dolazak proleterskih jedinica u Bosansku krajinu 1942. godine. Znalo se da su to izmoreni borci, iscrpljeni i izranjavani, da su prešli veoma dug put kroz borbe i bespuća. Pred njima je išla priča o proleterima Igmanskog marša, priča o ljudima koji su podnosili i ono nadljudsko. Zbog svega toga, zbog ljubavi prema njima, pripremali smo im svečan doček.

Naši narodnooslobodilački odbori dobili su zadatak da izgrade bolnicu, jer se znalo da sa borcima dolazi i mnogo ranjenika. Tako je počela izgradnja partizanske bolnice u Šobatovcu. Pokupljeni su svi majstori: zidari, tesari, stolari i drugi, iz sela: Janjila, Kapljučva, Smoljana i Krnje Jele. Bolnica je trebalo da buide izgrađena u rekordno kratkom vremenu. Bolnica ne samo da je bila predviđena da posluži za prijem ranjenih proletera nego je trebalo da se njome koriste i naši ranjenici u daljem ratovanju. Građena je od grubo rezane građe, podzidi su bili od kamena sa nešto malo posnog maltera. Već po samim temeljima vidjelo se da je u vidu barake, duga, sa dva ulaza. Pokrivena je šimi om, a između brvana stavljen je malter.

Napravljena je u rekordnom roku. Nalazila se na skrovitom mjestu, ispod obronaka Crnog vrha i Grmeča, a iznad sela Janjila. Tu se u blizini nalazilo Šobatovačko vrelo, a nedaleko odatle tekao je jedan potok. Upravo je i odlučeno da se tu bolnica pravi ne samo zbog toga što je mjesto bilo neuočljivo nego i zbog blizine vode.

Tu je i nekoliko sela, koja su mogla bolnicu snabdijevati. Tako je već u rano proljeće organizovana omladinska akcija prenošenja žita iz Podgrmeča u bolnicu. U akciji je, pored omladine iz okolnih sela, učestvovala i omladina iz Drinića. Žito je prenošeno u torbama, na leđima, preko Grmeča, i spremalo je u jedan veliki magacin na samom vrhu planine Crni vrh. Tako je bolnica bila obezbijedena žitom. Nalazila se petnaestak kilometara od Petrovca.

Veoma se dobro i danas sjećam priprema koje su vršene za doček proleterskih jedinica u Bosanskom Petrovcu. Bilo je negdje na granici između proljeća i ljeta 1942. godine. Petrovac je bio već nekoliko mjeseci slobodan, te se spremao masovan i svečan doček. U gradu su tada funkcionisali svi forumi narodne vlasti, Komanda mjesta, omladina, žene. Već su bile predviđene kuće u kojima će biti smješteni proleter, organizovane su kuhinje, praonice, radionice, a sve organizacije su napravile raspored dežurstva.

Jednoga dana pojavila se duga kolona naših vojnika. Počeli su stizati proleter — »Igmanci«. Kolona je duga, čelo joj već došlo u grad, a začelje još nije izašlo iz posljednjih koloničkih kuća udaljenih oko pet kilometara od grada. Dolazili su od Drvara. Teži ranjenici su se vozili u zaprežnim kolima koja im je obezbijedila drvarska narodna vlast, drugi su stizali na konjima — mnogi od njih ličili su na kosture. Borci su takođe bili potamnjeni, mršavi, izmoreni, a mnogi su bili u zavojima.

Mi smo ih dočekali i pozdravljali sa: »Drugovi, dobro nam došli«, gledali ih puni poštovanja i sjete, žalosni zbog njihovog izgleda. Ali divili smo im se kad bismo god pomislili na to da su čak iz Srbije i Crne Gore došli ovamo. Bili su dirnuti našim dočekom, te su, iako izmoreni, upućivali nam drugarske pozdrave i želje za naš zajednički uspjeh u borbi protiv neprijatelja. Jedni su čak i suze brisali, drugi nam govorili da će, čim se malo oporave, nastaviti put, ići u druge krajeve, boriti se protiv neprijatelja na svakoj stopi naše zemlje. Miješale su se pjesme naše, krajiške, sa melodijama srbijanskim i crnogorskim, istočnobosanskim i hercegovačkim, sve su bile borbene i bratske. Pred veće su proleter otišli

na svoj dugo očekivani odmor, da bi za nekoliko dana mnogi od njih bili raspoređeni po bolnicama u Grmeču, Klekovači i Jasikovcu.

Kada su se našli u baraci u Sobotovcu, za ranjene proletere počeo je novi život. Bolesničke postelje napravljene su od drvenih ploča na koje su stavljeni slama i plahte što su ih otkale petrovačke žene i djevojke. Iako u šumi, u ratnim uslovima, život za te ljude dobio je nove oblike i postao lijep, jedva dočekan. Iako su negdje daleko ostavili svoje najmilije: žene, djecu, očeve i majke, braću i sestre, ovdje su sada osjetili ljubav onih ljudi i to im je došlo ne samo kao okrepa nego i kao podsticaj u daljoj borbi.

U bolnici je oživio društveno-politički rad sa ranjenicima, a prenio se ubrzo i na okolna sela. Brigu o tim ranjenicima uzeo je na sebe narod smoljanskog područja. Svaki dan tu su dežurale grupe žena i omladine. Brinuli su se o dovlačenju, rezanju, cijepanju drva, pranju rublja i zavoja, ribanju baraka. Oko glavne barake niklo je još nekoliko manjih baraka i bajti, pa je sve to podsjećalo na jedno malo naselje, puno života, briga, dužnosti i radosti.

Omladina je gotovo svaki dan na svojim ramenima, na nosilima, donosila nove ranjenike. Među njima se nalazio veliki broj intelektualaca, školovanih ljudi. Njihovo svestrano djelovanje nije se svodilo samo na bolnički krug: povezali su se s narodom i sa oslobodilačkim odborima, opštinskim komitetima KPJ i SKOJ-a. Bili su uključivani u sve naše političke i kulturno-umj etničke akcije. Bili su sposobni govornici i uzimali učešće na konferencijama. Nastupali su vatreno i revolucionarno, pa ih je narod volio slušati. Zajedno sa omladinom pripremali su priredbe, glumili, pisali i čitali šaljive sastave u kojima su ismijavali neprijatelja, a bodrili partizane, a najviše su ismijavali četnike. U tome je prednjačio jedan simpatični Aco Čizmić, koliko se sjećam bio je zamjenik komesara bolnice. Bio je ranjen u desni dio donje vilice, pa je zbog toga bio i smiješan kad govori.

Najbolje skojevke počele su da odlaze u bolnicu za bolničarke. Tako su sa svojim ranjenicima otišle, kada

su proleter i krenuli iz Petrovca, nezaboravne omladinke: Ilinka, Smiljka, Grozdana, Mileva i druge. Mnoge od njih su svoje kosti ostavile u Centralnoj bolnici, na Zelengori, pored Sutješke i Neretve...

Svake nedjelje kod bolnice je bilo slavlje. Sela su se takmičila u tome ko će masovnije posjetiti ranjenike, ko ponijeti više i boljih ponuda. Kozaračko, crnogorsko, durmitorsko kolo, razne pjesme ko zna otkuda i kakve. Igralo se i pjevalo do samog sutona. Odjekivale su šale na sve strane, svirka harmonike. U predahu bi se razgovaralo o teškoćama u kojima se nalazila bolnica. Određivani su zadaci do idućeg susreta i svi su ispunjavani. Organizacija AFZ je sprovodila akciju za prikupljanje posteljine, platna, biljaca, jastuka, omladinke bi iz svojih djevojačkih darova uzimale vezene peškire da bi se od njih pravili zavoji. Ranjenicima bi stizale desetine pari čarapa ispletenih na sijelima uz svjetlo od jelovine na ognjištu. Ponekad bi se u čarapi našla ceduljica na kojoj je djevojka izražavala želju da ranjenik što prije ozdravi i da ode u dalju borbu. U ljetnim danima pionirske čete išle bi u Grmeč brati jagode, kupine i maline i na desetine kilograma nosile vojnicima. U jesen bi brali drenjke po šikarama oko Zdenog Dola, Vaganca i Risovače kao poklon bolnici. Zene su bolesnicima u Sobotovcu nosile pite, kajmak, sir, jaja, a pomalo i šljivovice da operu rane i ponekad pokvase grlo. U tim susretima naroda i ranjenih boraca ponekad bi kanula i pokoja suza, ali su ih borci zaustavljali omiljenom partizanskom borbenom pjesmom. »Suzama se boj ne bje, već se vrela krvca lije .. .«

Bolnica u Sobotovcu ostala je sve do četvrte neprijateljske ofanzive, koja se svom silinom usred zime okomila na našu oslobođenu teritoriju. Bosanski Petrovac je bio središte oslobođene teritorije u tom dijelu Bosanske krajine. U njemu su u to vrijeme boravili: Vrhovni štab NOV i POJ, Centralni komitet KPJ, Oblasni komitet za Bosansku krajinu i druge partizanske institucije. Pored Šobotovca, partizanska bolnica se tada nalazila i u Jaskovcu kod Drinića.

Neprijatelj je u of anzi vi širokih razmjera pretresao čak i planine, te je postavljeno pitanje evakuacije bolnice.

Stigao je i januar 1943. godine. Rukovodstvo bolnice do-
bilo je naređenje kuda treba da krene, a omladina Pe-
trovca da im pomogne u evakuaciji.

Grmeč se zabijelio od snijega, Crni vrh je obmotala
magla, sve je najavljivalo oštru zimu. Došao je dan za
premještaj bolesnika. Bolesnici su uzbuđeni, naročito oni
koji nisu uspjeli zaliječiti rane, ali se svrstavaju u kolone.
Nosi se ono što je najneophodnije, instrumenti i bolnički
materijal. Tu je omladina, bolničko osoblje, nosila. Ima
tu i djevojaka mlađih od 16 godina, ali i one će nositi
ranjenike dokle god mogu, a onda pušku u ruke i za
njih i sa njima u smrt. Ramena su krvarila, ranjenici
stenjali, ali kolona je morala naprijed. Nijedan ranjenik
ne smije ostati ni pasti u ruke neprijatelju . . .

Na Kongresu Antifašističkog fronta žena u Beogradu
1945. godine izrečeno je priznanje narodu našeg kraja, a
posebno ženama, kada su na svečanom dijelu Kongresa
žene iz Bijelog Polja i Sandžaka uručile predstavnicima
Bosanskog Petrovca poklon za nesebičnu brigu prema nji-
hovim sinovima, muževima i očevima.

ZITO IZ AVIONA

*Milan Guteša – Papa, sakupio narod sela Vodenice i
Suvaje da im drži govor o budućem socijalističkom društvu.
Govorio je kako je znao, a na koncu im reče: »Vjerovali vi
ili ne, ali znajte da ćemo mi iz aviona sijati žito«.*

*»E, Papa, u sve vjerujem, ali u to ne vjerujem«, reče je-
dan od trezvenijih seljaka iz Suvaje. »Ko bi od naših seljaka
smio da sjedne u avion i da sije?!«*

ANEGDOTE

PANE BANJAC

NEZABORAVNI SUSRET

Drugom polovinom ljeta 1942. godine, neposredno pred dolazak Vrhovnog štaba NOV i POJ u bosansko-petrovački kraj, stigla je i Bolnica Vrhovnog štaba. U prvoj grupi proletera stiglo je oko 400 ranjenika i bolesnih drugova. Ova grupa sačinjavala je, u stvari, glavninu Bolnice Vrhovnog štaba.

Bio sam na dužnosti pomoćnika komandanta Komande mjesta Bos. Petrovac, pa sam neposredno učestvovao u velikim pripremama koje smo činili oko smještaja i prihvatanja ranjenika u našem kraju. Još u proljeće 1942. godine rukovodstvo NOP-a u našem kraju organizovalo je izgradnju magacinskog prostora za smještaj žita koje smo donosili iz plodnih krajeva Podgrmeča, namijenjenog prehrani partizanskih jedinica, bolnica i siromašnog stanovništava u ovom kraju. Bili su u toku radovi na izgradnji bolnice u Kozilima, Šobatovcu, Slatini, Skakavcu, Vranovini i u nekim drugim mjestima. Sve ove radnje bile su u toj situaciji od neprocjenjive vrijednosti.

Petrovački narod, a posebno omladina, organizovani u SKOJ-u i NOSOBiH-u, predvođeni Komunističkom partijom, organizovano su dočekali proletere neviđenom radošću i oduševljenjem. Nikad mi neće izbljediti ta slika kada su od Petrovca pa do Kolunića, sa obje strane ceste, stajali omladinci i omladinke sa poklonima, hljebom i drugom hranom, a mnogi sa alkoholom za ispiranje rana, zavojima, čarapama i drugim najnužnijim dijelovima odjeće i obuće za ranjene proletere koji su išli od Oštrelja prema

Petrovcu. Grupe omladine i naroda kao da su se takmičile u pristizanju i nošenju mlijeka, kajmaka i druge hrane za prvo okrepljenje ranjenih drugova.

Pri nailasku svakih nosila, ili zaprežnih kola u kojima su ležali ranjenici ili bolesnici, omladina se raspoređivala i preuzimala brigu oko ranjenika. Kao da danas gledam tu sliku kad se, tako reći, polumrtvaci pridižu u nosilima ne znajući šta se zbiva. Neki su čak izgledali uplašeni, ali kad su vidjeli da je to narod sa darovima, hranom, vodom, mlijekom i čistim rubljem, njihova su lica postajala veselija, vedrija i na koncu se ozarila beskrajnom radošću. Od Kolunića do Bosanskog Petrovca gotovo svaki ranjenik dobio je komad nove odjeće, ili je promijenio obuću, a svakom je Očišćena rana i zavijena u novi i čisti zavoj. Ova pažnja naroda prema ranjenim junacima i ovaj neviđeni doček povećao je i dao novu snagu ranjenicima da lakše podnose bolove, da se odmore i povećano im uvjerenje da će pod ovakvom brigom petrovačke omladine i cijelog naroda brzo preboljeti rane i opet stupiti u svoje jedinice.

Po dolasku u Bosanski Petrovac teži ranjenici su smješteni u Dom kulture da prenoće i da se malo odmore, a sljedećih dana upućeni su u određene bolnice. Lakše ranjenike odmah je omladina nosila u Drinić, Bukovaču i u susjedne bolnice. Pretežan broj ranjenika je otišao u Drinić, Bukovaču, Bravski Vaganac, Janjila, Kapljev i Smoljanu. Nakon izvršenog rasporeda i smještaja počela je prva njega ranjenika i bolesnika. Omladinske radne čete našle su ovdje pravu svoju potvrdu i opravdanje postojanja, pa su naizmjenično radne desetine i radni vodovi po selima bili angažovani na stalnom opsluživanju bolnica i njegovanju ranjenika. Sprovedena je savršena organizacija snabdijevanja hranom, odjećom, obućom i posteljinom, kao i održavanja čistoće i higijene.

Pristizali su novi ranjenici u ove krajeve, stizali su iz naših krajiških brigada, tako da je ovdje ubrzo postao pravi medicinski centar i centralna bolnica, pa smo pristupili organizaciji tkanja zavoja, pečenja rakije za čišćenje rana i slično. Pod nadzorom stručnog osoblja, petrovačka omladina pribavljala je sve što je bilo mo-

guće u ovim uslovima bolesni i ranjeni drugovi su se nevjerojatno brzo oporavljali. Dobivali su novu snagu i povjerenje u organizaciju Pokreta.

Sjećam se mnogo pohvalnih riječi koje su prilikom obilaska bolnica izrekli mnogi rukovodioci. A ranjenici su govorili da ovako nikad i nigdje nisu dočekani. »Nikad mi Srbi, Crnogorci, Hercegovci, Istočnobosanci nećemo zaboraviti Bosanskom Petrovcu i ovom narodu, jer smo nakon duge i teške borbe, zatim dugog i teškog puta bez predaha i odmora, a najviše i bez hrane, bili ispaćeni, da smo tek sad u ovim vašim krajevima dobili pravu njegu«. Mnogi su govorili da je manje važna materijalna strana brige o njima, a najveću radost im pričinjava to što osjećaju da ih narod dočekuje raširenih ruku i otvorena srca. U ovim ljudima vide i osjećaju svoje najbliže. A proveli su već punu godinu dana u teškoj i krvavoj borbi sa okupatorima i domaćim izdajnicima. Proleterima je zato teško padalo kad su stizale vijesti o pogibiji sinova i kćeri ovih sela u partizanskim jedinicama, pa su s narodom dijelili bol.

Ranjeni drugovi, još dok su putovali na nosilama ili zaprežnim kolima, osjetili su u pjesmi omladine njenu ljubav i brigu za svojim borcima. Jer, mladi Krajišnici su ih dočekivali pjesmom: »Proleter i naša braćo mila, je P vam teška ofanziva bila?« Pjesma naroda i omladine duboko se urezivala u pamćenje ranjenih boraca, pa je i ona doprinosila da susreti ostanu nezaboravni.

Imao sam prilike da kasnije razgovaram sa nekim preživjelim ranjenicima koji se i danas rado sjećaju tih teških dana i o njima sa najvećom zahvalnošću pričaju. Tako mi je Stjepan Šarić, iz Foče, borac Prve proleterske brigade, koji je ležao i oporavljao se u bolnici u Šobotovcu kazao i ovo: »Nikad neću zaboraviti tu divnu omladinu i taj borbeni narod Petrovca koji nas je svojom pažnjom i brigom tako brzo oporavio da smo se vrlo brzo ponovo našli među svojim drugovima u jedinici. Taj narod je zatim na mjesta poginulih i umrlih naših drugova poslao svoje sinove i kćeri u naše jedinice. Krajina je imala i mnogo svojih brigada, dala je mnogo svojih

jedinica, pa ipak je svojim sinovima i kćerima dala novi duh i novu snagu našim proleterskim jedinicama«.

Petrovačka omladina i narod, na dostojan način dočekali su najplemenitije sinove i kćeri Srbije, Crne Gore, Hercegovine i istočne Bosne, bodrili ih u njihovim najtežim i najsmjelijim hrabrim poduhvatima, pa su već tada u drugoj godini rata i narodne revolucije stali ravnopravno, rame uz rame, sa onim najprogresivnijim, najborbenijim i najvišim. Shvatila je naša omladina i znao je to naš narod da bez žrtava i napora, bez sopstvenog odricanja, ne može doći do slobode i nezavisnosti.

U međuvremenu bili smo prisiljeni, usljed ratnih potreba, da izgradimo jednu centralnu bolnicu, jer se broj ranjenih partizana i proletera iz dana u dan povećavao. Dolazila je zima, a mnogi ranjenici i bolesnici, naročito oni teži, bili su prisiljeni na dugo ležanje. Međutim, planine petrovačke okoline, jedinstvo i borbenost ovog naroda omogućili su im miran oporavak.

Mi smo u toj situaciji težili što većoj sigurnosti, pa smo mjesto za izgradnju centralne bolnice izabrali Jasikovac, iako je Bosanska krajina u to vrijeme bila pritisnuta vatrom i plamenom snažnih neprijateljskih snaga. Jasikovac i Klekovača su se nalazili u centru slobodne teritorije okruženi ustaničkim narodom, što je u punom smislu garantovalo i obezbjeđivalo siguran mir, a to je naročito pozitivno uticalo na oporavak i liječenje ranjenih drugova.

JOVO ORELJ

AKCIJA ZA RANJENIKE

Već u maju mjesecu 1942. godine preko partijske organizacije SKOJ-a i odbornika čitavo stanovništvo sela Bjelaj bilo je obaviješteno da na ovaj teren dolaze proleterii, a sa njima veliki broj ranjenika. Radost i gostoljubivost Oijelog naroda i ovog pulta došla je do izražaja. Svi smo dobili određene i konkretne zadatke. Omladina je imala zadatak da razvije živu i svestranu aktivnost u vezi sa što srdačnijim dočekom, veseljem pjesmom za doček i prijem ranjenih drugova proletera, a kasnije za brigu oko smještaja, razonode i kultumo-zabavnog rada s njima, zbližavanju i širenju drugarstva i prijateljstva. Zene aktiviskinje su se angažovale i pripremale smještaj, odjeću, obuču, ishranu i njegu ranjenicima, što je i predstavljalo najozboljnije zadatke u ovom slučaju. Drugovi iz odbora bili su veoma aktivni po svim ovim zadacima. Najveći problem je bio, kako obezbijediti smještaj velikog broja ranjenika, a najavljeno ih je oko 150 i to teže ranjenih, što je za zaselak Cimeše predstavljalo zaista mnogo, jer je do tog vremena dosta kuća porušeno, opljačkano i napušteno. Neke je trebalo što prije osposobiti za stanovanje. Organizovana je veoma zamašna akcija svih sposobnih ljudi kojih je u to vrijeme bilo malo za izvođenje radova i osposobljavanje kuća za stanovanje, a posebno onih koje su bile neposredno uz šumu skrivene i predstavljale dobra skloništa za ranjenike.

Određeni su ljudi koji će izvoditi radove. Za rukovodioca ove akcije određen sam ja i još 4—5 drugova.

Takođe su organizovane i druge grupe koje će sjeći i dovoziti građu. Posao je raspoređen, svako je znao šta treba da radi. Posla je bilo za sve, radilo se i dan i noć i vrlo brzo su osposobljene tri seoske kuće, koje su postale drvene trospratnice. Opremljene su drvenim krevetima, odjeljenjima za kuhinju, trpezariju i prostoriju za sanitetsko osoblje. Svi smo radili natječući se ko će prije i bolje. Dok su majstori osposobili kuće i krevete, žene i omladina su već prikupile dovoljno plahta-čaršafa, slame, jastuka i skromnih pokrivača, da bi i s te strane pružile što veću udobnost proleterima, o kojima su do sada već toliko slušale, da su ih i neviđene toliko cijenile i zavoljele, kao svoje ratnike, koji će takođe uskoro postati proleterii.

Početakom avgusta stigli su prvi ranjenici u Bosanski Petrovac, raspoređeni su po raznim selima i zaseocima. Kod nas je smještena bolnica lakših ranjenika, kako su je tada nazivali, ali je među njima bilo i veoma teških, od čega najveći broj sa štakama. Upravnik ove bolnice bio je Nikola Grubor (zvani »Ćić«) koji se sa upravom bolnice i grupama ranjenika smjestio u našu kuću, a ja sam kao odbornik bio zadužen za materijalno obezbjeđenje vojske.

Zajedno sa omladinskom organizacijom i organizacijom žena organizovali smo doček ranjenika-proletera. Pripremljene su zastave, transparenti i kola. Kolona postrojenog naroda maršovala je prema Koluniću gdje je organizavan zajednički doček za sve ranjenike. Slile su se kolone naroda iz svih krajeva oko Petrovca. Bilo je to veličanstveno — dirljivo. Istupali su govornici, a najprije nas je pozdravio i zahvalio na dočeku jedan ranjenik na štakama, iznoseći nadčovječanske napore i borbe koje su do sada vodili, istovremeno diveći se borbi krajiških partizana, našoj organizovanosti, hrabrosti i utiscima sa ovog veličanstvenog dočeka. Naši predstavnici su tom prilikom takođe pozdravili proletere iznoseći im dosadašnje uspjehe u borbi, o čemu su oni bili dobro obavješteni, aio organizaciji omladine, žena, vlasti i drugim pitanjima. Mnoge majke koje su imale svoje sinove u partizanima tražile

su da uzmu k sebi jednog-dva ili više ranjenih da ih one gledaju i njeguju umjesto svojih sinova. Sestre su tražile među proleterima svoju braću, svoje najmilije. Razgovorima, pričama, impresijama, utiscima, veselju i pjesmi nije bilo kraja. Vrijeme je došlo da se krene. Krenuh smo sa našim ranjenicima za Bjelaj. Pjesma, veselje, zastave, štake, kola i konji marširaju kroz Medeno Polje. Nakon razmještaja nastaje normalan bolnički život koji karakteriše ono najvažnije, a to je veza između ranjenika i naroda. Gotovo svakodnevno su dolazile delegacije žena i omladine, raznih zaselaka u posjetu bolesnicima, donoseći obilne poklone. Obično je to bila hrana, čarape i džemperi. Za uzvrat ranjenici su im priređivali kulturne zabave. Bili su to skečevi, recitacije, pjesme, kola i druga razonoda, tako da su ti susreti predstavljali živu i sasvim konkretnu manifestaciju jedinstva vojske i naroda. Omladina i narod isto su ovo činili i priređivali i ranjenicima, imali su i oni svoje kulturno-zabavne ekipe, recitatore, skečeve i ono što je ranjenike najviše divilo bila je pjesma, i samo pjesma. Kud se god išlo, šta se god radilo, od svega toga najviše je bilo pjesme.

Jednog dana, čega se dobro sjećam, obišao nas je drug Gojko Nikoliš, koji se divio svemu, dočeku, smještaju, brizi i njegovanju ranjenika, kulturno-zabavnom radu itd. Sam je imao veliki uvid u život i rad sa ranjenicima, a i drugovi iz Uprave bolnice, omladinci, odbor-nici i politički radnici upoznali su ga sa stanjem i radom u ovom selu. Javno nam se svima zahvalio, izrazio divljenje i velike pohvale na sve ove postupke, te da u dosadašnjem ratovanju nije naišao na nešto pozitivni je i organizovanije, te hrabrosti i toliko pjesme. Istakao je da nema nikakvih primjedbi i da će ovako o ovome lično referisati drugu Titu.

Naši proleter, naši ranjenici ostali su s nama sve do početka Četvrte ofanzive, tj. do druge polovine januara 1943. godine. Mnogi od ranjenika su prizdravili i otišli u svoje jedinice, a mnogo je dolazilo i novih. Kako smo dočekivali ranjenike tako smo ih i ispratili, ali s velikom razlikom u postupcima i načinu dočeka i ispraćaja. Orga-

nizacija je bila ista, sve je bilo organizovano i planski, ali ovoga puta nije bilo onoliko pjesme i veselja, zastava, zborova, govora i dobrodošlica. Organizovano smo ih ispratili, nosili i sprovodili po velikom snijegu i hladnoći do Očijeva, gdje smo se i rastali, sa nekima zauvijek, ali sa uspomenama na sve njih nikad.

DOKTORSKA PROMOCIJA

U borbi protiv pjegavog tifusa doktor Olga Milošević dala je po jednu dozu antitifusne vakcine drugovima u Vojnom području drvarskog okruga, a zatim je stiglo[^] naređenje za pokret pa se i ona morala rastati sa drugovima iz Drvara. Da bi data doza imala korisno dejstvo, trebalo je dati i drugu injekciju nakon osam dana. Doktorica Olga se našla u nedoumici kako da i drugu injekciju da drugovima, jer je morala oputovati, a nije imala nikoga ko bi to mogao stručno da učini. Zato dođe komandantu Vojnog okruga Gojku Latinoviću da mu objasni kako da dà drugu injekciju svojim drugovima i sebi.

Na to će Gojko: »Hoću, drugarice, ako ćeš mi priznati promociju u doktora medicine, poslije rata«.

»Svakako da hoću«, reče doktor Olga, a zatim ga uputi kako da daje injekcije. Gojko je injekcije dao drugovima i sebi bez posljedica, osim što mu umalo nije stradao Vasilije Kećman. Gojko nije dovoljno promučkao tečnost, pa je Vasilije dobio temperaturu od 39 stepeni.

I, ne dobi doktorsku titulu.

MILE TRNJAKOVNC

POKLON IVI LOLI RIBARU

Krajem septembra i početkom oktobra 1942. godine bilo je mnogo drugova iz organa Vrhovnog štaba i CK KPJ u Bosanskom Petrovcu, ma da su dijelovi Centralne bolnice sa ranjenicima već bili razmješteni po petrovačkim selima.

Sreski komitet KPJ i SKOJ-a imali su pomoć od Centralnog komiteta. Na sastanku Sreskog komiteta KPJ dolazila nam je Cana Babović i Judita Alargić, a dali su nam za ispomoć u radu i Jovana Popovića, književnika, dok je Zoran Zujević više radio sa gradskom omladinom na kulturno-prosvjetnom polju. Još je bilo dosta starijih ljudi i rekonvalescenata kojii su bi-ld uključeni u rad partijskih ćelija.

Znali smo da je Vrhovni štab tu oko Petrovca, ili u Petrovcu i da je sa njim i CK KPJ, ali gdje su, mi to nismo znali, niti je bilo uputno interesovati se. Sa naj-intimnijim drugovima razgovarali smo gdje bi mogao biti drug Tito (već 8. oktobra Vrhovni štab i drug Tito bili su na Oštrelju u vagonima postavljenim na šumskoj pruzi, a nešto kasnije, zbog zimskih dana, sišli su u Petrovac). Znao sam da Moša Pi jade radi u novoj kući muslimanske vjerske škole u Bišćanima, u kojoj je u toku noći neprekidno gorjelo svjetlo, zatim da je komandant Vrhovnog štaba u kući Ferizovića d da je tamo radila i Cana Babović. Za ostali razmještaj nisam znao, ali sam pretpostavljao da su tu negdje na periferiji grada.

Polovinom oktobra, članovi Okružnog komiteta SKOJ-a za Drvar Pero Kolundžija i Milan Trninić, na-

Ivo Lola Ribar, novembra 1943. godine

redili su mi telefonom iz Drvara da spremim 4 para vunelih čarapa i toliko rukavica, zatim 4 vunena džempera i nešto hrane i da to odnesem i predam u CK SKOJ-a drugu Loli Ribaru. Nije bilo problema za odjeću i hranu, tim prije što je pri Sreskom odboru NOSOBiH za Petrovac postojao magacin raznovrsnih dobrovoljnih priloga od omladine i to je bio dio imovine Narodnooslobodilačkog fonda za srez Petrovac za bolje snabdijevanje bolnica i jedinica. Teže mi je bilo palo što moram otići u CK. Ugled i autoritet CK KPJ i SKOJ-a bio je na takvoj visini koja se meni pričinjavala nedostižnom. Tražio sam pogodnu priliku i odugovlačio sa poklonima. Međutim, drugovi iz OK SKOJ-a za Drvar su me poslije nekoliko dana pitali i provjeravali da li sam poklone odnio u CK SKOJ-a. Druge nije bilo, moralo se ići. Sa nekoliko drugova otišli smo u magacin i izabrali tražene stvari od odjeće, a zatim smo uzeli dva pršuta i oko 5—6 litara rakije, te krenuli u CK, za čije sjedište sam se već raspitao. Došao sam pred kuću, sa stepenicama iz dvorišta. Popeo sam se na sprat, nekoliko puta kucao i, pošto mi se niko nije javio, ušao sam sa poklonima u hodnik iz) kojeg su vodila četvora vrata u sobe. Dok sam ja stajao neodlučno pred vratima, iz sobe je izašao jedan plavokosi mladić, Slavko Komar. Javio sam mu se ko sam i rekao da tražim Lolu. Slavko me je upitao zašto baš Lolu, i da li ga ko može zamijeniti. Odgovorio sam da ga ne može niko zamijeniti i Slavko me uveo u jednu od soba, u kojoj su bili Stane Kavčič i još jedan drug. Oni su me lijepo primili, ponovo govoreći da njima mogu reći šta želim. Ja sam i dalje insistirao na susretu sa Lolom. Izgledalo je kao da je Lola čuo neobičajan razgovor te je ubrzo ušao u sobu kod svojih drugova.

Prvi put se susrećem sa Lolom onako osmijehnutim, vesele naravi. Pružio mi je ruku i pozdravio se samnom. Tada mi je nestalo nesigurnosti, pa sam Loli rekao šta mu od poklona petrovačke omladine nosim i pokazao mu darove. Svi su se obradovali i radosno smijali na takvoj pažnji, zahvalili se Sreskom komitetu i petrovačkoj omladini, a zatim smo se rastali. Nisu me ispitivali o radu Komiteta i omladine Petrovca, jer su o tome već dosta

znali, učestvujući na nekim manifestacijama uoči Dana oktobarske revolucije. Vraćajući se usput sam razmišljao o utiscima i likovima koje sam vidio.

Kasnije sam često sretao Lolu i Ratu na oblasnoj konferenciji SKOJ-a za Bosansku Krajinu u Bukovači, zatim na I kongresu USAOJ-a u Bihaću, i kasnije, u ljeto 1943. godine u Jajcu, kada sam sa Perom Kolundžijom, vraćajući se iz Ribnika za centralnu Bosnu, svraćao u CK SKOJ-a.

Tako je petrovačka omladina, preko mene, malim i skromnim darom uzvratila svoju zahvalnost i još jednom ispoljila svoju ljubav prema drugu Loli Ribaru.

CRVENE RUŽE

Još za vrijeme bivše Jugoslavije među omladinom petrovačkog sela bilo je popularno nositi neki dio odjeće crvene boje, što je označavalo političku opredijeljenost i simpatije prema Rusiji. Tako su muškarci nosili crvene šalove i džempere, a djevojke crvene marame. To je naročito bilo u modi poslije ustanka.

Tako bi se desilo da omladinske radne čete kad rade u polju liče na crvene ruže.

U Petrovcu bio jedan starac lošeg vida, a inače konzervativnih shvatanja. Izišao je u Petrovačko polje, pa kad je vidio omladinu u crvenoj nošnji učinilo mu se da su u polju narasle crvene ruže.

»Alaha mi, ovaj će komunizam pobijediti!« – uzviknuo je starac. »Vidi da je i dragi Alah dao da u polju rastu samo crvene ruže!«

BIJELI CVIJET

Dva čovjeka se približiše zatravljenom i od rose mokrom rubu polja, ostavljajući u travi trag uzak kao prtina.

Jedan je nosio u ruoi zapetu pušku i pažljivo pratio pokrete drugoga, gledajući mu čas u leđa, čas u potiljak. On izabra mjesto na ravnoj poljani i reče:

— Stoj! Nećemo dalje!

Drugi nije razumio riječi izgovorene na tuđem jeziku, ali shvati šta znače, zastade i poče da se okreće. Nije se žurio. Znao je — da ga to ne okreće život već smrt koja želi da ga vidi i da mu u lice zabode svoje hladne prste. On najprije pogleda čovjeka koji je sad stajao pred njim, a zatim lagano obori oči i zaustavi ih na bijelom poljskom cvijetu, sitnih i mekih latica s vrškovima okrenutim u nebo. I kao da nađe nešto što nije očekivao, licem mu pređe lak izraz čuđenja, pa i onaj drugi primijeti to i sam opusti pogled i zaustavi ga na cvijetu.

Negdje sasvim blizu, posljednji put, pusti svoj zrikavi glas popac i u polju zavlada tišina.

Prođe čitav minut, a oči se ne podigoše. Ljudi se ne pomakoše, zaboraviše jedan na drugog zbog cvijeta koji se, mlad i veseo, smijao suncu i nebu kao da je htio da kaže ljudima:

— Zašto se ustručavate, uzmite me. Ja rastem da stvaram mladost. Ali ljudi ne uzeše cvijet, četiri oka se ne pomaknuše. Svaki od njih mislio je tog časa na drugo. Iz cvijeta su se radale uspomene i izrastale u vizije.

— Naš cvijet! — nečujno šapnu prvi. — Dali smo mu ime ljubav.

I negdje časkom potonu cvijet, a čovjek pride ženi s tim istim cvijetom u ruci.

— Pogledaj dragi — reče. — Zar nije lijep. Hoću da ga nazovemo ljubav i da mi zakitiš kosu.

— Ljubav, to je lijepo. Nek' bude ljubav i nek' pripada tebi. Ljepota, ljepoti.

— Odsad ću ga nositi u kosi. Zbog tebe, zbog ljubavi.

— Nosi ga, ja želim da ga nosiš.

— A kad uvene?

— Zar ljubav smije uvenuti?

— Znam majstora koji će stvoriti vječni bijeli cvijet. Daću ga tebi i ti ćeš ga nositi.

— On mu neće udahnuti život. A ljubav ne može bez života.

— Imaš pravo. Ljubav ne može bez života. Ona je kao cvijet.

— Onda ću nositi u kosi samo pravi bijeli cvijet. Braćemo ga svakog proljeća u ovom polju. I ono će biti uvijek lijepo i mlado. Dok postoji bijeli cvijet živjeće naša ljubav.

— Cvijet se obnavlja kao život.

— A zar se ljubav ne obnavlja?

Zena pride čovjeku još bliže, šireći ruke da ga zagrlji. On se pokrenu i toga časa ona iščeze.

A cvijet se još uvijek smijao suncu i čovjeku nudeći mu radost za koju nije bilo mjesta.

— Ljubav ti je ime — šapnu još jednom čovjek. — A mene čeka smrt.

Onaj drugi nije vidio ženu. On je čuo veseo smijeh i opazio plavokosog dječaka kako skakuće po livadi, berući cvijeće i domahujuć mu rukom.

— Ovi su najljepši, tata. Bijeli sa žutim bobicama u kruni. Ponijećemo ih mami, ona voli cvijeće. Ja ću ih nabrati mnogo, mnogo.

— Beri sine! Samo beri. Cvijeće je lijepo kao sreća. Poklonićemo ga mami.

Dječak ne prestaje da skakuće po livadi. A iz zemlje — svuda oko njega u širokom krugu, počinju da rastu cvjetovi. Čudno! Stotine cvjetova i svaki je sličan dječaku. Pružaju i krive vratove, smiju se. Rastu i počinju

da jure livadom. Pa to nisu cvjetovi — to su sve sami dječaci. I svi isti. Kosa im plava i košulje bijele. Citavo polje zvoni od njihova smijeha. Mašu rukama, a u rukama bijeli cvjetovi. I jure sve dalje i dalje, nestaju u travi u suncu prosutom nad poljem. Sunce je odmamilo dječake. Ili ne! Vraćaju se. Ali, to nisu dječaci, to su odrasli ljudi u uniformama. I samo jedan uplakani dječak i žena. Dječak se drži za ženinu haljinu i viče:

— Ubiće nas ovi ljudi, mama. Nedaj da nas ubiju.

— Sine — šapuće žena. — Ne dam te, ja sam tu. Svuda ću s tobom. L^ce joj je blijedo, a kosa mokra i rastrgana u pramenove pala po čelu. Glas, jedva čujan, zamire u dječakovom krik.

Čovjek se trže. Pred njim u travi cvijet: bijel sa žutim bobicama u kruni.

Dva para očiju se lagano podigoše i ukrstiše. Prošlosti nestade. Između njih se, zapeta u pušci ispriječi smrt, još hladnija i nestrpljivija. Napet kao struna nekoliko časaka potraj a dijalog očiju. »Spremi se! — reče onaj s puškom. — »Moraš da umreš!«

»Želim da živim. Čovjek sam. Volim sunce, zemlju i bijeli cvijet«

»Ti si neprijatelj«

»Ti si neprijatelj«

»To i ja mislim o tebi«

»Ovo je moja zemlja. Ja u njoj branim život. Tebe niko nije zvao. I za obojicu nema mjesta. To je zakon rata«.

»Čekaju me kod kuće. Biće nesretni«.

»I mene su čekali. Zena i dječak. Vi ste ih ubili i sada sam sam«.

»Nisam ubio tvog dječaka«.

»Ubijao si druge. To je svejedno. Opraštaj se.

Dijalog se prekinuo. Jedan pogled je ponovo pao na bijeli cvijet. Jedan pokret ruke je pitao.

— Da ga uberem?

Drugi je dao znak pristanka. Dao je glavom, bez riječi.

I čovjek se sagnu da ubere cvijet. Posljednji put.

ŽIVKO DOJČINOVIĆ

OMLADINA SA SVOJIM BORCIMA

Poslije višednevnih borbi koje su trajale od 28. do 31. jula 1942. godine, jedinice Prve krajiške brigade sa po jednim bataljonom iz prvog, drugog i petog Krajiškog odreda zauzele su Ključ i Sanicu. Oslobođena su sela Velegići, Budin Han, Ramići i druga na prostoru između Ključa i Sanice. Neprijatelj je pobjegao sa svojim snagama, koje su izbjegle uništenje, u Sanski Most.

Poslije ovih borbi i manjeg predaha, jedinice Prve krajiške brigade dobile su zadatak da krenu u nove krajeve i u nove okršaje. Brigada je krenula po bataljonskim kolonama. Drugi bataljon kojim je komandovao Dragutin Stanić, kretao se pravcem Sanice, selo Bravsko, Bosanski Petrovac, Oštrelj, Drvar. Na maršu borci su bili vedri i raspoloženi. Orila se pjesma Krajišnika po cio dan, u maršu. Na predasima i zastancima korišteno je vrijeme i sa borcima su održavani kratki razgovori. Upoznavani su sa novim zadacima i situacijom. Svaki dan su čitani kratki izvještaji i vijesti koje su dobivene od štaba brigade. Skopjevska organizacija pripremala je mladiće za još veće juriše na neprijatelja. Neumorni komandant Stanić i politički komesar Jusuf Imamović povazdan su bili u kontaktu s »borcima.

Preko visoravni sela Bravsko kolona je kretala cestom u pravcu Bosanskog Petrovca. Na čelu bataljona išla je druga četa, kojom je komandovao Savan Kesić, a komesar čete bio je Joco Stefanović. Pozadi druge išla je treća, a na začelju prva četa. Takav raspored je naredio štab bataljona. Svakog dana marša mijenjao se poredak čete u koloni.

Još prilikom postrojavanja za pokret, komande četa su skretale pažnju komandirima vodova na disciplinu u pokretu, a delegati su objašnjavali borcima potrebu maskiranja i discipline u slučaju na naiđu neprijateljski avioni. Komandir moje čete, drug Kesić, od ustanka seljaka u selu Garevcima kod Prijedora, bio je uvijek vesele naravi i spreman za pjesmu i šalu. U borbi je bio hrabar i nije volio one koji se mnogo zaklanjaju ili zaostaju u urvinama. Naročito se radovao kada njegova četa ide na čelu bataljona. On je uvijek na čelu kolone formirao grupu pjevača popularnih kozaračkih melodija. Kao pjevači u njegovoj četi isticali su se Vrban Pane, Vučkovac Dragutin i Đapa Dušan.

Svi su oni bili mladići ispod Kozare. Voljeli su svoja sela i narod zbog koga su se i digli još golobradi u borbu za slobodu. To je bila trojka koja je pjevala po čitav dan u pokretu, ne obzirući se na umor i vrućinu koja je tada vladala.

Komandir Savan je formirao i drugu svoju grupu pjevača iz vodova i tako se u dvije grupe u četi orila popularna kozaračka pjesma. To su činile i ostale čete, ali, nekako, činilo se da Savanova četa uvijek nosi pobjedu u pjevanju.

U toku čitavog marša borci su bili oduševljeni dočekom na koji su naišli kod omladine i naroda onih krajeva, kuda naša brigada ranije nije prolazila u ovom sastavu.

Na putu između Bravska i Bosanskog Petrovca, u jednom klancu, sa obje strane ceste vidjele su se olupine neprijateljske tehnike. To su hrabri partizani iz sela oko Petrovca i sela BravSka popalili okupatorske tenkove i komione koji su prolazili komunikacijom Bosanski Petrovac — Ključ još u prvim danima ustanka. Te olupine kao da su opominjale svakog osvajača da će biti ovako kažnjen u koliko poikuša da ugrozi slobodu našeg naroda.

▲▲
●▼■

Sedmog avgusta 1942. godine bio je vedar i vrlo topao dan. Bataljonska kolona negdje oko dvanaest časova primicala se Bosanskom Petrovcu. Propisno odstojanje

od borca do borca i pokret desnom stranom ceste, odavao je sliku vojske koja se kretala u savršenom redu. Niko ne bi mogao pomisliti da su to većinom golobradi mladići sa sela koji nikada nisu imali nikakve veze sa vojskom prije ustanka. Uniforme su bile različitih boja i dezena, ali su one na svakom lijepo stajale kao da su šivane za njih. Ovo se postizalo na taj način, što su borci između sebe vršili zamjenu odjeće i cipela prilikom zarobljavanja. U Savanovoj četi je bilo svega nekoliko boraca koji su došli prije izvjesnog vremena u odjeći koju su donijeli na sebi. To je tako moralo trajati do prve akcije i borbe, a čim bi se zarobilo odjeće, davana je onima kojima je bila najpotrebnija. Tako su radile i ostale čete po batalj onima, ali komandir Savan i komesar Joco su o tome vodili računa da svaki borac bude što ljepše obučen. Oružje i municija su redovno čišćeni prilikom odmora i sastanaka. Svaki komandir voda i delegat u vodu nastojali su da im vod bude uvijek spreman za zadatak.

Toga dana kolona se kretala prema Petrovcu. U popodnevnim časovima prolazili smo kroz grad, uvjereni da neće biti borbe, jer smo duboko u slobodnoj teritoriji. Nismo očekivali da će nam taj sparni dan ostati u sjećanju. Na ulicama grada većinom se nalazio stariji svijet. Čudili smo se kako to da u Petrovcu nema omladine. Posebno je to bilo interesantno za borce sa područja Kozare koji prvi put ovuda prolaze. A u Savanovoj četi su većinom bili borci iz sela Podkozarja. U ostalim četama bataljona nalazili su se Drvarčani i Petrovčani, među njima je takođe bilo Kozarčana, ali su nekako u Savanovoj četi bili u većini.

Komiteta SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu preko partijske organizacije bio je na vrijeme obaviješten, da će toga dana proći kroz Petrovac prema Oštrelju bataljon boraca iz Prve krajišlike brigade. Zato je organizovao omladinu sa sela i iz grada da zajednički dočeka svoje borce i da ih pozdravi, da se sa njima upozna i porazgovara. Mnogo su oni slušali o toj brigadi u čijim se redovima nalaze i njihovi stariji drugovi, a mnogi od njih su imali braću i sestre u samoj brigadi. Zato je komitet skojevske organizacije uz pomoć partijskih organizacija organizovao su-

sret sa borcima u pokretu. Znali su oni da ne mogu za-
državati kolonu, da je svakom starješini i borcu vrijeme
dragocijeno. Omladinci su našli praktično rješenje. Komitet
SKOJ-a koji je rukovodio sa tim susretom održao je sa-
stanak u Bosanskom Petrovcu i pozvao omladinu iz okol-
nih sela da se toga dana sakupi na mjestu južno od sela
Kolunića, na samim padinama Osječenice. Kada je štab
bataljona naišao kroz Bosanski Petrovac obavijestili su ga
drugovi iz Komiteta SKOJ-a i partijske organizacije da
omladina priređuje doček borcima. Komesar bataljona
interesovao se kako će da izgleda taj susret, ali nije
dobio odgovor. Znao je samo to da je omladina pripremala
susret kroz šumu, za svaki slučaj, zbog neprijateljske avi-
jacije. Cesta od Kolunića do Oštrelja ide kroz šumski
masiv i nikakva avijacija nije mogla da otkrije pokret.
Očekivao se susret. Onako preplanuli od sunca, umorni
od maršovanja, borci su kretali po vojničkim pravilima.
Niko nije mogao da pretpostavi da će za pola časa, ili za
sat, čitav drugi bataljon Prve brigade biti »razoružan«.

Kad je čelo kolone stiglo na samu ivicu šume, kao
na komandu »juriš« iz šume je pohrnula omladina. Onako
razdragana, prilazila je borcima. Djevojke i mladići ski-
dali su oružje i opremu sa boraca i ponijeli ih uz planinu.
Komesar bataljona Jusuf i komandant Dragutin, dozvolili
su borcima da ustupe oružje, municiju i rančeve mladićima
i djevojkama koji su ih tako srdačno sačekali. Omladinci
i omladinke išli su pored boraca od kojih su uzeli oružje.
Nastalo je upoznavanje i razgovor u pokretu.

Omladina iz Drinića, Rašnovca, Kolunića i drugih
sela oko Petrovca bila je neposredna u razgovoru sa bor-
cima iz Kozare. Riječi su bile bliske i prijateljske. Teme
ratne i svakidašnje. Interesovali su se za borbe koje su
vođene na Kozari. Pričali su šta su oni uradili i šta rade
za front. Borci su njima govorili o borbama koje su vo-
dili oko Ključa i Sanice. Govorili su o svome odlasku
u partizane, o roditeljima i najbližim koje su ostavili
kod kuće. Razgovor je tekao nenametljivo. Imali su jedni
drugima mnogo šta da kažu.

U prijatnom razgovoru onako, bez opreme i oružja
na sebi, borci i omladina su stigli na prevoj Oštrelja.

To je u sred šume presedlina na putu između Bosanskog Petrovca i Drvara. Preko Oštrelja prolazi i uskotračna pruga koja vezuje Drvar i Prijedor. Odmah u ustanku partizani su prekinuli taj saobraćaj i nisu dozvolili okupatoru da se služi prugom i da pljačka šumska bogatstva. Prilikom izlaska na Oštrelj, štab bataljona izdao je naređenje komandama četa da se razmjestite u šumi na višerasovni odmor.

Komandir čete Savan odredio je mjesto gdje da se raskomote čete. Postavljeni su stražari dublje u šumi, a ostalim borcima je naređeno da se raskomote. Omladinci koji su iznijeli oružje i opremu od Kolunića do Oštrelja vraćali su svakom borcu njegovo oružje i municiju. Grupa pjevača Pane Vrbana i Dragutina Vučkovca počela je sa omiljenim Kozaračkim kolom. Pjesma se orila na sve strane. Omladina iz Petrovca zajedno sa borcima hvatala se u kolo koje je prvi put vidjela. Kolovođe Vrbani i Vučkovac zanosile su vijenac kola, pjevajući svoje omiljene pjesme sa Kozare.

»Oj Kozaro širi svoje grane,
I sačuvaj naše partizane ...«

Dok je kolo igralo, i borci sa omladincima i omladinkama učvršćivali poznanstvo i prijateljstvo, kuvari su već bili uveliko na poslu. Ratko Milošević, kuvar u drugoj četi, nastojao je da hranu pripremi na vrijeme. Pomoćnici kuvara su brzo ložili vatre, a ekonom čete je primao sledovanje od intendanta bataljona Duke Ivanovića, nastojeći da ga što prije preda kuvaru.

U kolo koje je započela I četa ubrzo su došli i drugi borci, a kasnije i komesar i komandant bataljona. Pored kola i u pauzama borci su po grupama razgovarali sa omladincima i omladinkama. Uzimali su i adrese jedni od drugih. Obećavali su da će se opet sresti. Predveče je naređeno da se podijeli hrana, jer je trebalo krenuti dalje. Stigao je i čas rastanka. Omladina je zaželjela borcima uspjeh u njihovoj borbi, a borci omladini da se svestrano založi u pomaganju borbe koja se vodila.

Naš rastanak prekinuo je za čas zvižduk lokomotive partizanskog voza »Ćire«. Vukao je mnogo vagona. Lokomotiva je fućkala i ulazila u stanicu. U vagonima su se vidjeli pokoji partizan i neki civil koji su putovali svojim poslom. Za kozaračke borce to je bilo iznenađenje. Nisu imali prilike da od dana dizanja ustanka vide pravu željeznicu koja je radila za partizane. Iako je pruga u ustanku bila pokidana, željezničke stanice popaljene, narod je po oslobođenju Petrovca i Drvara, prije dva mjeseca, na zahtjev narodne vlasti, popravljao prugu. To je bila i prva željeznička saobraćajnica koja je korištena za partizanske potrebe u Bosanskoj krajini. Zvižduk lokomotive prenuo je i iznenadio borce. Neki su potrčali k oružju.

Drago Puzaigaća, stari željeznički radnik, imao je na sebi titovku s petokrakom zvijezdom. Duskora je vozio partizanske vozove od Drvara do Srnetice. Kada je oslobođen Ključ i Sanička Dolina, partizanski vozovi produžili su vožnju do pred Vrpolje i Sanski Most. Zito koje se zateklo u tome regionu, omladina je skupljala i odmah ga partizanskom željeznicom upućivala u magacine koji su se nalazili na oslobođenoj teritoriji.

Držeći porciju sa hranom u ruci partizan Jefto Dojčinović prišao je komandiru voda Branku Kneževiću i kao u povjerenju otpočeo razgovor sa njim.

— Druže komandire, ko nam može nešto. Vidiš li Ti da i željeznicu imamo. Da sam prije dan-dva poginuo ne bih znao da na ovoj našoj slobodnoj teritoriji i željeznica radi...

— Imaćemo mi sve što nam bude trebalo. Moj Jefto, ovo je samo početak — odgovori mu komandir voda.

Poslije večere, borci su se prikupili po vodovima. Očekivali su naređenje za pokret. Nisu znali kuda će dalje, ali je preko komesara čete najavljeno da će biti pokret i da se tu neće ostati preko noći.

Omladinci koji su proveli nekoliko časova sa borcima krenuli su nazad prema Bosanskom Petrovcu.

Ovaj dan susreta sa petrovačkom omladinom ostao je dugo u sjećanju svih boraca našeg bataljona. To je bio prvi u nizu sličnih srdačnih susreta koje smo još nekoliko dana imali sa narodom i omladinom na pravcu Drvar—Prékaja—Glamoč i dalje, kuda je kretala naša brigada. Sigurno je da su ti susreti, pored najprijetnijih utisaka, bili i novi podsticaj i borcima i omladini — svakom na svom frontu borbe za slobodu.

PODJELA

Dode kurir političkom komesaru I petrovačke čete Dra-
.i Đukiću i obavijesti ga da se četa postrojila, spremna da
se vrati iz Manjače u Petrovac, da bi tamo napala Italijane.
Kažu: »Da zarobimo nešto oružja, municije, odjeće i obuće
od Italijana, jer od ovih četnika, vele, nema baš ništa da se
uzme!«

Politički komesar malo razmisli, očito mu ne bi prijatno,
pa pođe u Štab brigade koji se nalazio u blizini Komande u
kojoj je bio i Veljo Stojnić.

Drug Veljo je odmah za komesarom Dragom otišao pred
postrojenu Petrovačku četvu i rekao borcima: »Komunisti ne-
ka izlaze iz čete!«

Svi borci u jedan glas rekoše: »Svi smo komunisti.«

Zatim se Veljo popravi, pa reče: »Neka članovi Partije
izađu iz stroja«, na šta iz stroja izade 18 boraca.

On zatim reče: »Neka izađu skojevci iz stroja«, i tada
izadoše 72 borca.

Drug Veljo upita: »Jeste li vi za to da se četa vrati u
petrovački kraj?«

»Nismo, družo komesare«, svi u jedan glas rekoše, a
preostalih 50 boraca, kad vidješe ovu podjelu, rekoše: »E,
kad niste vi, nismo ni mi, ali znajte moramo otimati više
robe, obuće i odjeće nego oružja i municije, jer ne možemo
goli i bosu hodati po Manjači.«

SLAVKO SEVO

SKOJEVSKI AKTIV PRI KOMANDI MJESTA

Krajem maja 1942. godine oslobođen je Bosanski Petrovac. U drugoj godini rata to je bio prvi oslobođeni grad u Bosanskoj krajini. Odmah po oslobođenju grada, pristupilo se formiranju svih organa vlasti, a među prvima je uspostavljena Komanda mjesta, kao vojni organ vlasti. Komanda mjesta¹⁾ je imala: komandanta, sekretara — administrativno lice, Zaštitni vod od oko 30 boraca, ekonom, pekara, mesara i nekoliko zanatlija (eletričara, mehaničara itd). U tom sastavu Komanda je počela normalno funkcionisati, a docnije- kada su nastale potrebe za to, ovi organi su ojačani i prošireni.

- *) — Ljubiša Curguz, komandant mjesta,
- Slavka Trninić, sekretar Komande mjesta,
- Mirko Bjelić, komandir Zaštitnog voda,
- Pane Banjac, zamjenik komandira i razvodnik,
- Slavko Sevo- sekretar aktiva SKOJ-a i komesar zaštitnice,
- Gojko Latinović, ekonom (bio je kraće vrijeme, a poslije njega došao — Ilija Solomun),
- Blaže Banjac Pigo, pekar,
- Stevo Lajić, mesar,
- Đuran Čup, mehaničar, poginuo u Desetoj krajiškoj brigadi,
- Simo Bajić Dike, električar (prvi uveo svjetlo u Petrovcu),
- Bočo Banjac, poginuo 1943. godine,
- Čedo Bogdan, poginuo 1942. godine,
- Pepo Latinović,
- Milica Stefanović,
- Božo Prošić,
- Gojko Marjanović,
- Nedo Jeličić,

Odmah, prvi dan po oslobođenju Petrovca oformljena je jedna desetina od oko 15 boraca iz Omladinske čete, mahom skojevaca, i upućena u Petrovac. I sam sam bio u toj desetini. Nikola Karanović, mislim da je tada bio komandant Bataljona, naredio mi je da se javimo komandantu mjesta i da se stavimo pod njegovu komandu.

U Petrovcu smo zatekli već jednu desetinu boraca, starijih po godinama. Naknadno je došlo još desetak boraca. U takvom sastavu izvršavali smo nove zadatke.

Od prvog dana, naša jedinica obavljala je niz raznih zadataka kao na primjer: obezbjeđenje nesmetanog rada organa narodne vlasti u gradu, zaštitu narodne imovine u gradu od pljačke, držala je 7—8 stalnih stražarskih mjesta, kontrolisala objave i propusnice svih lica koja su dolazila u grad ili su izlazila iz grada, privodila i sprovođila sumnjiva lica, patrolirala i obavljala kurirsku službu ... Za tako obimne poslove, a s malim ljudstvom, služba je bila dosta naporna. Otuda su, na primjer, na jednom stražarskom mjestu stražari često ostajali po 6 sati bez smjene. To nije bilo normalno, ali rat je, pa smo nastojali da se, ipak, nekako snađemo. Jer, borci su bili prijeko potrebni na frontu.

Sjećam se da je sastav zaštitnice bio odabran od provjerenih i otresitih boraca, pretežno odabranih iz redova omladinaca i članova SKOJ-a. Koliko se sjećam, takvih je bilo oko 70 odsto.

Naš komandant Ljubiša bio je ujedno i sekretar partijske ćelije u gradu. I dok smo sredili i počeli obavljati službene poslove, pozvao me je na razgovor. Znao je da sam ja s najvećim stažom u SKOJ-u, a i jedini u cijelom tom sastavu kandidat za Partiju već nekoliko mjeseci. Tom razgovoru prisustvovao je i sekretar Sreskog komiteta — Šuco. Dali su mi zadatak da odmah prikupim podatke koliko ima skojevaca i da formiram aktiv. Ja sam već znao da ih je 15, jer su deseterica sa mnom došli iz Omladinske čete, a drugi su me ovdje pitali ima li aktiv da se povežu. Imali su i potvrde. Na prvom sastanku kojem je prisustvovao i komandant Ljubiša, i na njegov predlog, a po Sucinoj preporuci, ja sam izabran za sekretara aktiva. Ljubiša nam je odredio jednu pro-

storiju za održavanje sastanaka i rekao da imamo obavezu da redovno održavamo radne sastanke, a kada nemamo drugih poslova da svakodnevno održavamo teoretske sastanke po 2—3 sata, na kojima će se proučavati razni materijali. Odmah nas je snabdio i materijalom. Donio nam je naramak biltena, brošura i dr. To nas je iznenadilo, jer onda se teško dolazilo do pisanog materijala. Pored toga, to se davalo na ograničeno vrijeme, uz obavezu da se šalje dalje. Mi smo imali sreću da smo materijala imali i previše, pa nismo uvijek stigli da sve proćimo, iako smo radili svaki dan po 2—3 sata.

Moram priznati da se u početku nisam najbolje snalazio u ovom velikom aktivu, iako sam ranije rukovodio jednom grupom skojevaca. Tamo nas je bilo manje, a bilo je manje i zadataka. Teško mi je bilo raditi, pogotovo kada je od 15 članova aktiv porastao na više od dvadeset, jer smo neke omladince odmah u početku primili, a nekoliko ih je još došlo radi popune, tako da je to sada bio veliki aktiv²⁾. Međutim, drugovi iz rukovodstva koji su često navraćali kod nas podučavali su me i poslije je išlo sve bolje.

Na prvi radni sastanak poslije formiranja došla su dva druga iz Sreskog komiteta: Jovo Keoman - Suco, sekretar, i još jedan od drugova. Sa mnom su napravili plan rada i podučili me kako treba da radimo. Kasnije je dolazio i Vlado Kecman. On nam je pomogao mnogim savjetima. Tako je naš aktiv počeo da se povezuje i s gradskim aktivom. Odlazili smo i na njihove sastanke. To smo, pored ostalog, radili pod Ljubišinim uticajem, jer je on bio i naš i njihov partijski sekretar.

Ovako intenzivan politički rad, pored teške dužnosti koju smo obavljali, osvježavao nas je i, rekao bih, djelovao tako na naš moral da smo bili spremni i za najteže zadatke u ratu.

Nakada ne mogu zaboraviti s kakvim smo poletom i odgovornošću shvatali i ispunjavali obaveze. U to vrijeme

²⁾ Ilija Nikić Masle, Jovo Tubić, Jovio Kesić, Čedo Bursać, Drago Stojanović, Mile Šan trač, Momćilo Ćup, Drago Mrda, Stole Plavša, Drago Mišković, Rade Rađenović (Ličanin), Milan Dragić (bilo je još desetak drugova, kojih se ne sjećam)

pripremali smo se za prihvatanje ranjenika iz proleter-skih jedinica, vršili prihvatanje i smještali jedinice koje su prolazile kroz Petrovac.

Petrovac je tada bio u centru slobodne teritorije a Bosanskoj krajini, pa iako je malo mjesto, bio je »vele-grad« za naše, partizanske prilike. Tu je bila i glavna raskrsnica na slobodnoj teritoriji, pa su tuda uvijek nailazili rukovodioci iz viših rukovodstava, komiteta i štabova. I, kao po pravilu, svako bi se malo zadržao u oslobođenom gradu. Rukovodioci su išli u organizacije da vide kako se radi i da pruže nužnu pomoć. Naš je aktiv bio najjača organizacija u gradu. Zato smo obično i bili glavna meta. No, to nam nije smetalo. Naprotiv, samo nam je koristilo.

Gradski aktiv SKOJ-a bio je manji od našeg a, s druge strane, mi smo uvijek bili na okupu i onda bi drugovi kod nas najčešće navraćali. Iz komiteta bi obično javljali komandantu, a on je prenosio meni da dolazi taj i taj rukovodilac, da treba da se zakaže sastanak. Tako smo imali više posjeta iz Okružnog i Oblasnog komiteta. Jednom sastanku prisustvovao je Rudi Kolak, sekretar OK KPJ. Zatim, na sljedeći sastanak došla je Dušanka Kovačević. Mislim da je bila član Oblasnog komiteta. Sjećam se dobro da se najviše interesovala za naš teoretski rad i za rad s omladinom na terenu. Videći da imamo dobro uređenu učionicu, da smo prilično snabdjeveni raznim materijalima (a upoznali smo je u razgovoru koji je s nama vodila da se politički rad odvija redovno, svaki dan), ona je od nas mnogo više očekivala nego što smo mi onda mogli dati. Ljubiša joj je predložio da nas obavijesti o najnovijim političkim događajima, što je i uradila.

Boravak u Bosanskom Petrovcu, pored svih teškoća i napora u radu, predstavljao je i pravu političku školu. Mnogi preživjeli članovi aktiva kasnije su postali rukovodioci u armiji, od kapetana do pukovnika.

U dubokom sjećanju ostao mi je i jedan značajan momenat iz toga perioda NOB. Titov prvi dolazak u Petrovac. To je bilo u vrijeme dolaska proleter-skih brigada i Vrhovnog štaba iz istočne Bosne u Bosansku krajinu. Vrhovni štab je bio smješten, ne znam tačno da li u

Mliništu ili na Oštrelju, prije prve posjete Tita Petrovcu. Znam, neko je javio, da li iz Drvara ili sa Oštrelja, da Tito dolazi u Petrovac, jer su Petrovac i Drvar bili povezani telefonskom linijom. Veza je, inače radila dobro.

Komandant mjesta, Ljubiša, postrojio je jedan vod boraca iz zaštitnice, koji su bili na licu mjesta i počeo kratko da nas uvježbava za počasni pozdrav. Tada smo saznali da će doći neki visoki rukovodilac, ali nismo znali koji. Tako je i bilo. Za sat i po stigla su jedna otvorena putnička kola, starog tipa, vjerovatno zarobljena od Nijemaca, i u njima 5—6 rukovodilaca. Tu je, kako smo kasnije doznali, bio i drug Tito, u pratnji Koste Nada, komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu i drugih rukovodilaca. Izvršen je počasni pozdrav ispred bivše Zandarmerijske kasarne, u kojoj se nalazila Komanda mjesta. Poslije počasnog pozdrava, smotre i obilaska, drug Tito je sa pratnjom sjeo u hlad ispred Komande mjesta, jer je bila velika vrućina. Tu su se zadržali u razgovoru kraće vrijeme, a potom su produžili prema Ključu, koji je tada bio oslobođen.

Kada je Košta Nađ vidio vojnike naše zaštitnice za vrijeme smotre, naredio je da osam vojnika pošalju za kurire u Operativni štab za Bosansku krajinu. Kuriri u višim štabovima bili su otresiti i sposobni borci. Kasnije je naredio da se jedna desetina uputi u novooslobođeni Ključ.

Poslije pogibije komandira Krnjeuške čete na Kra-suljama, naš komandant Ljubiša hitno je upućen da preuzme dužnost komandira. Sobom je poveo nekoliko omladinaca. Tako se elita aktiva, u avgustu, rasturila na razne strane. Kako je dalje radio ostatak, nije mi poznato, jer sam i ja otišao u operativnu jedinicu. Koliko se sjećam, rukovođenje aktivom, preuzeo je Drago Mrda iz Krnjeuše.

STEVO MANDIC

REVOLUCIONARNA MLADOST

U proljeće 1942. godine neki četnički elementi pokušali su da utiču na pojedine borce i stanovništvo kmjeuške opštine. Međutim, odmah u početku nisu imali uspjeha osim kod kolebljivih, kakav je bio komandir krnjeuške čete. Prešao je na stranu četnika i sa sobom poveo još nekoliko Risovčana.

Ipak zahvaljujući brznoj intervenciji partijske organizacije i snažnom uticaju SKOJ-a i akciji partizana, ovoj grupi brzo je došao kraj. Oni su fizički likvidirani, ali time nije i prestalo da se razvija dalje kolebljivo i defetističko svatanje kod pojedinaca. S druge strane, pojedini stariji ljudi nisu imali puno povjerenja u uspjeh naše borbe i jedinstva. Plašili su se novog. Bilo je primjera da su se izražavale otvorene sumnje u mogućnost uspješne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika. Ove sumnje i nepovjerenje trebalo je ugušiti. Taj zadatak se nalazio pred komunistima i skojevcima uz masovnu podršku omladine, čiji je rad takođe u nekim slučajevima nailazio na otpore pojedinih konzervativnih ljudi, koji su svojoj djeci pravili smetnje i sprečavali im odlazak na radne akcije, na konferencije i sastanke, analfabetske tečajeve i slično.

Skojevska organizacija u Risovcu je u više navrata raspravljala o tim i takvim pojavama. Na jednom od sastanaka, kojeg smo održali u Risovačkoj školi, zaključili smo da se moraju energično razbiti otpori konzervativnih roditelja i drugih reakcionara. Ovo radi toga da bi se cjelokupna omladina uključila u omladinsku organizaciju i bila jedinstvena u izvršavanju zadataka. Naši

zadaci tada nisu bili mali. Formirane su omladinske čete zadužene za borbu, davanje seoskih straža, obezbjeđenje bolnice itd.

Svi ti poslovi bili su stalna preokupacija i zadatak nas mladih. Posebno smo raspravljali o preduzimanju mjera u sprečavanju uticaja četničke propagandne i drugih defetističkih manifestacija. Zaključili smo da se mora brzo raditi, jer sve to može imati negativnog uticaja na pokret i razvoj narodnooslobodilačke borbe u ovom dijelu Bosanske krajine.

Nikica Novaković posebno se isticao u aktiviranju omladine naročito SKOJ-a. Tražio je sve moguće forme rada koje su se u tim uslovima mogle primijeniti, sve u cilju da bismo razvili, izgradili a potom i očuvali jedinstvo mladih u borbi protiv reakcije i pročetničkih elemenata. Iz dana u dan postajali smo aktivniji, borbeniji i ubjeđeniji u našu pobjedu. Mada je pobjeda još uvijek daleko, mi smo nastojali da je vidimo u svakodnevnom političkom radu. Meni je ostao u nezaboravnom sjećanju sastanak kojeg smo održali u školi. Bio je upečatljiv po mnogo čemu. U prvom redu što je to bio najrevolucionarniji sastanak kome sam prisustvovao u to vrijeme. Bili smo odlučni i jedinstveni u cilju odstranjivanja i likvidacije svih negativnih pojava u našem kraju i svjesni da se u tom smislu moraju angažovati svi skojevci. Shvatili smo tu obavezu veoma ozbiljno. Međutim, nas nekolicina dobili smo još konkretnije zadatke. Rečeno mi je da poslije sastanka ostanemo na dogovoru Milka Čurguz, Drago ōulibrk i ja. Nama je zatim došao Mile Santrač, organizator naše borbe u ovom kraju. Bio je odbornik u ovom kraju u Risovcu, član KPJ i jedan od rukovodilaca pokreta na ovom području. Bio je veoma zvaničan. Rekao nam je da je upoznat sa onim o čemu smo uspravljali na sastanku, te da je dobio zadatak da sa nama i sa još nekoliko omladinaca i omladinki, pored već preduzetih mjera i akcija, organizuje tajno prikupljanje podataka o svim onim koji daju otpor i na bilo koji način ometaju rad i naše akcije. Naglasio je da je u prvom redu naš zadatak da spriječimo eventualne pokušaje uticaja četničkog pokreta.

Pošto je prethodno dobio naše uvjerenje da ćemo izvršiti svaki postavljeni zadatak, rekao je da ćemo ubuduće biti njegovi povjerenici i da se naš zadatak u osnovi svodi na opširno i nepristrasno prikupljanje podataka o svim kolebljivim elementima a naročito o onim koji propagiraju četničku i drugu neprijateljsku propagandu. To smo morali prikupljati veoma opširno, nismo se smjeli eksponirati kao neki tajni špijuni, jer nam je pored ostalog, bio zadatak da preko drugih saznajemo sve ono što je moglo biti neprijateljsko i strano našem narodnooslobodilačkom pokretu.

Sjećam se da je od nas posebno traženo da utvrdimo ko i na koji način izražava sumnju u uspjeh NOB i ko i zbog čega daje otpor omladinskoj organizaciji i izvršavanju svakodnevnog zadatka, i zbog čega se suprotstavlja mjerama narodnooslobodilačkih odbora u selima i opštini.

Sjećam se da je od nas posebno traženo, Santrač narn je posebno skrenuo pažnju, na tajnost posla i zadataka koji su pred nas postavljeni, napominjući da od rezultata našeg rada zavise konkretne mjere prema pojedincima.

Mi smo veoma ozbiljno shvatili naše zadatke i radi toga uspjeh nije izostao. Bili smo omladinski i revolucionarno iskreni, beskompromisni i nismo krili ništa. To se osjetilo u preduzimanju raznih akcija na ovom području. Tako se na pojedinim konferencijama i zborovima, na kojim se javno raspravljalo o stanju na terenu, imenovalo otvoreno pojedince i udaralo beskompromisno protiv svih negativnih pojava u toj sredini.

Ne mislim da je to bio samo naš zadatak, vjerovatno je to bio zadatak i drugih, ali iskreno sam ubijeden da je tome mnogo doprinjela i ostala aktivnost svih nas skojevaca koji su bili revolucionarni, borbeni i veoma aktivni. Međutim ponekad pretpostavljam da je pored javne i otvorene aktivnosti za ogroman broj omladine i skojevaca, upravo bilo nužno ilegalno dolaziti do određenih spoznaja kako bi se likvidiralo sve ono što nas je sprečavalo i što nas je onemogućavalo za borbu protiv okupatora i izdajnika. Da bih naglasio samo neke činjenice i podsjetio i ovog puta na Milku Čurguz i Dragu Čulibrka pomenuću samo nekoliko riječi. Milka je bila naj-

mlađa akojevka u čitavoj opštini. Mnogo je značila za skojevsku organizaciju kod nas. U njenoj ličnosti je bila naglašena neposrednost, pristupačnost, ali i odlučnost u izvršavanju zadataka. U svemu je nama služila kao primjer. Imala je očito smisla i talenta za sve i to se vidno osjećalo na javnim skupovima. Držala je javne skupove. Držala je političke govore, prihvatila se raznih uloga na priredbama i slično. Ona nije među živima, ali njeno požrtvovanje, energičnost i odgovornost u izvršavanju zadataka, ostaće mi u stalnoj uspomeni.

Prva kritika koja mi je upućena kao skojevcu i mladom revolucionaru, poletnom omladincu, upravo je potekla od nje. Kazala je da skojevci iz Donjeg Risovca (bilo nas je 5—6) nisu do kraja opravdali očekivanje, jer; se naš uticaj i rad manje osjećao nego kod skojevaca Gornjeg Risovca. Za potkrepljivan je tih riječi i tvrdnje, navela je da nedovoljno radimo na prevaspitavanju omladine i njenom izvlačenju od uticaja starijih i preživjelih običaja i shvatanja. Upravo zahvaljujući ovoj njenoj kritici, iskreno govoreći, počeli smo mnogo aktivnije i bolje da radimo. Odmah smo pristupili formiranju analfabet-skih tečajeva. Neposrednost je pritiskivala omladinu Donjeg Risovca kao malo gdje. Pripremili smo nekoliko omladinaca i omladinki za prijem u SKOJ, naš rad je snažno živnuo, što se osjećalo i odražavalo na svim poljima omladinske aktivnosti.

Drago je takođe bio aktivan. Plijenio je ljude svojim primjernih skojevaca koje je u to vrijeme imala skotoku IV neprijateljske of anzi ve na Crnom Vrh u Istočnoj Bosni kao borac I krajiške brigade. Bio je jedan od najprimljenih skojevaca koje je u to vrijeme imala skojevska organizacija u Risovcu. Odavno sam osjećao potrebu i želju da na određen način predstavim ove likove budućim generacijama Risovca i okoline, pa i u našem širem zavičajnom području bosansko-petrovačkog kraja, kako bi ovakvi divni likovi, kao Milka i Drago, i stotine drugih, ostali vječito prisutni u sredini živih.

DRAGOLJUB STOJANOVIC

ZAROBLJENI TOPOVI U RUKAMA
PETROVACKIH PARTIZANA

Prvi zarobljeni top-haubica kalibra 100 mm 14/19 zarobljen je u selu Vrtoču (Vrtočke doline) u blizini putarske kuće na Petrovačkoj cesti 3. avgusta 1941. godine. To je svakako jedan od prvih zaplijenjenih topova ovog kalibra u Narodnooslobodilačkom ratu u okupiranoj Jugoslaviji. Oteli su ga Petrovčani od ustaško-domobranske jedinice 4. združenog pukovskog divizona, koji se tada nalazio u Bosanskom Petrovcu. Iz ove varoši išao je s ciljem da se probije do Bihaća. Top je zarobio Vr točki gerilski odred od 10—15 naoružanih boraca, kojim je tada rukovodio Savo Radošević.¹⁾ Uz top je zaplijenjeno 56 ili 58 granata, a dvije bez punjenja, koje je zajedno sa topom preuzeo Luka Stupar, artiljerac iz sela Skakavac, pozvan da dođe iz Vođeničkog gerilskog odreda Ilije Đukića²⁾, koji je tada potpadao pod komandu Zdravka Čelara.

Petog avgusta artiljerac Stupar je iz ovog topa gađao Krnjeušu. Sa četiri granate pogodeno je tamošnje ustaško uporište i likvidirano od gerilskog odreda. U tome uporištu u Kmjeuši zaplijenjeno je tom prilikom 109 pušaka, 7 puško-mitraljeza i oko 200 sanduka municije, oko 20 sanduka ručnih bombi i drugi vojni materijal. Nakon zauzimanja Krnjeuše, artiljerac Stupar je dobio narednje da top prebacj na Oštrej. Preko Medenog Polja u Javorovu Kosu, preko Kadinjače, rasklopljen na dvanaest

¹⁾ Početkom 1942. strijeljan kao izdajnik NOB-e.

²⁾ Početkom 1942. strijeljan kao izdajnik NOB-e.

komada, top je bio prebačen kozjom stazom sa »tander« vučom sa furmanskim konjima uz Javorovu Kosu, a odatle je Stupar i s njim Marko Trikić, artiljerac iz Drvara, top dopremio prugom na vagonu u Oštrelj.

Haubica je postavljena iznad pruge na Mandića cesti i odatle je gađana varošica Bosanski Petrovac. Udaljena linija gađanja iznosila je oko 9 km, a gađanje je vršeno bez pravih nišanskih sprava, pomoću kvadranta. Uspjeh u gađanju bio je iznenađujuće dobar. Za ovaj top je i u Zdenom Dolu kod Kapljuva, gdje je od gerilskog odreda Bravski Vaganac uništena neprijateljska kolona, zaplijenjeno oko 180—200 granata. To je, koliko se sjećam, bilo 9. septembra.

Za ovu haubicu na Radiću, kod Bihaća zarobljeno je još 28 granata. I one su dopremljene u Oštrelj. Kada su talijanske trupe ušle u oslobođeni Drvar 25. septembra

1941. godine, tada je top-haubica dopremljen u Ataševac, gdje je baziran u posebno podzemno sklonište. Bio je zakopan u Gornjem Ataševcu, u šumi, pod samom Klekovačom.

Drugi zarobljeni top kalibra 65 mm, zaplijenjen je od petrovačkih boraca 19120. januara 1942. godine, u Medenom Polju u borbi sa Italijanima (Kadinjača). Prethodnog dana je Slavko Rodić komandant Trećeg bataljona Prvog krajiškog partizanskog odreda sa svojim jedinicama prošao kroz sela Drinić, Bukovaču, Vedro Polje sve do blizu Kolunića, gdje je obaviješten da se u samom Koluniću nalazi jedan ojačani odred Italijana na sječi drveta, koji je uz pomoć Maninih četnika ovamo stigao iz Bosanskog Petrovca. Komandant Rodić je iskoristio ovu mogućnost i veoma uspješno, bez ijednog ispaljenog metka razoružao ove Italijane. Pretpostvaljajući da će Italijani sutradan intervenisati, komandant Rodić je postavio zasjedu u Kadinjači, na cesti Petrovac—Bihać. Italijani su stvarno intervenisali, ali su tom prilikom u borbi sa partizanima ovog bataljona bili poraženi. Tom prilikom je zarobljen ovaj top, te je artiljerac Luka Stupar, dobio zadatak od komandanta Rodića da krene sa ovim zarobljenim topom na Budimlić Japru, gdje je u to vrijeme pripreman napad na ovo ustaško-domobransko uporište.

Treći i četvrti top od 75 mm, zarobili su petrovački borci, početkom maja 1942. godine, u selu Koluniću, na cesti Petrovac—Oštrelj, kod Mirkovića pilane. Tom prilikom je i ona haubica od 100 mm izvađena iz zemunice, ispod planine Klekovače, i prebačena zajedno sa ova dva zarobljena topa u Martin Brod. Top od 65 mm iz Fodgrmeča, koji je uzeo učesća u napadu na Budimlić Japru, predat je Drugom krajiškom partizanskom odredu u dogovoru članova Štaba Prvog i Drugog odreda. Ovaj top je predat komandantu Soši.

U Martin Brodu, pri Štabu Petog krajiškog narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda za područje drvarskog okruga, po dolasku topova, formirana je Topovska baterija. Za prvog komandanta topovske baterije postavljen je Marko Trikić, a vodnici su bili prvog voda (haubice) Luka Stupar, drugog Vaso Medić, a trećeg voda neki Lazo od Grahova. Janko Lukač je u stvari bio ili politički komesar ili zamjenik Marka Trikića. Sama topovska baterija pripadala je Petom krajiškom odredu, čiji se štab nalazio, uglavnom, na Boboljuscima. Komandant Slavko Rodić početkom avgusta 1942. odredio je jedno topovsko odjeljenje iz Topovske baterije da krene u napad na Livno. U ovo Topovsko odjeljenje određeni su topovi od 75 mm kojima su rukovodili Marko Trikić i Luka Stupar. U napadu na Livno je upotrebljen jedan top na uporište (Mitrovića kuća) odakle je davan žestok otpor, ali je poslije četiri granate sa veoma preciznim pogocima ovo uporište bilo likvidirano, a Livno zauzeto.

Ovo topovsko odjeljenje je učestvovalo i u napadu na Kupres i to u borbi u kojoj je poginuo Simo Šolaja, komandant odreda. Poslije napada na Kupres, ovo topovsko odjeljenje se vratilo u Drvar u sastav svoje Topovske baterije. Prilikom napada na Grahovo, brdski topovi su otišli tamo, a haubica od 100 mm na Ripač. Za uzimanjem Bihaća, zaplijenjeno je 12 topova, od kojih su 4 od 75 mm otišla u sastav operativnih jedinica, koje su nastavile čišćenje teritorije od Krupe do Bosanskog Novog, a 8 topova-haubica od 100 mm pripalo je Komandi topovske baterije.

Desetog novembra 1942. nakon zauzimanja Sitnice i Han Kola, zarobljena su u Sitnici još 4 topa-haubice od 100 mm, dok su jedinice za oslobođenje Jajca, zarobile još 4 haubice. U jednom selu u blizini Glamoča, Topovska baterija koja je potpadala pod Peti krajiški odred, ušla je u sastav Artiljerijskog Diviziona pri Vrhovnom štabu, u koji su ušle i sve druge topovske baterije. Za komandanta diviziona, određen je Branko Obradović, a za njegovog zamjenika Gavričenko, jedan od domobranskih oficira, koji se sa baterijom od 4 topa predao na položajima kod Bosanskog Novog. Ovaj oficir je sa još dvojicom domobranskih oficira upućen u Štab korpusa kod komandanta Koste Nađa. Zatim sam ja kao kurir Štaba korpusa dobio zadatak da oficira Gavričenka sa još jednim domobranskim oficijerom prebacim preko Grmeča u Bosanski Petrovac, gdje se nalazio Vrhovni štab. Tamo smo stigli početkom novembra.

IMPERIJALIZAM JE PAS

Na prvom partijskom, kursu koji je održan u petrovačkom kraju u selu Suvaji, avgusta 1942. godine, Ljubo Babić je održao predavanje u kojem je objasnio suštinu imperijalizma.

U popodnevnim časovima Ljubo je sa slušaocima održao konsultaciju. Na Ljubin poziv da neko od slušilaca objasni suštinu imperijalizma, javi se Milan Guteša – Papa, koji reče: »Drugovi, za mene je imperijalizam ovakav: ja pokosim livadu, pokupim sijeno i otjeram ga u pojatu i zatim ga stavim pred gladnog konja da jede. Međutim, dode pas i legne na sijeno, pa niti ga sam jede, a niti konju da da ga on jede i da se hrani«.

VLADO ČURGUZ

OMLADINA SELA VODENICE

Sa ovim prilogom pokušaću da osvježim sjećanja na rad omladine sela Vodenice za period 1941. do juna 1942. godine.

Selo Vodenica podijeljeno je na Gornju i Donju a obje na manje zaseoke. Vodenica je u prosjeku imala oko stotinu omladinaca i toliko omladinki.

Prvi rukovodilac omladine u Vodenici bio je Sava Miljuš. Do rata je živio i radio u Beogradu kao kameno-rezački radnik. Taj nezaboravni borac koji je poginuo kao komesar partizanske čete zaslužuje da se o njemu više kaže. Bio je rastom dosta nizak ali neiscrpne energije i nevjerovatne upornosti u radu. Pored ovih osobina posjedovao je izuzetne organizatorske sposobnosti. Znao je vrlo brzo uočiti sposobnosti drugih i prema tome dati im odgovarajuću ulogu. Uspio je da pored hora oformi i diletantsku sekciju koja je za kratko vrijeme vrlo uspješno prikazivala skečeve kao što su »Rade Vurdelja«, a nešto kasnije i skeč »Cestar Mujo«.

Ovaj naš prvi omladinski rukovodilac imao je i izvanredne moralne kvalitete, zaslužio je zaista posebno primanje jer je rad omladine sela Vodenice bio vezan za njega, uz njega i pod njegovim rukovodstvom

Po zaseocima Vodenice na čelu omladine stajali su najaktivniji omladinci i omladinke. Tako su u Gornjoj Vodenici bile Mara J. Bjelić, Milka L. Vojnović, a oko škole u zaseoku Stupari i bliže Mara R. Stupar koja je docnije hrabro poginula na Bugojnu. U Pučeniku radila

je Mika N. Jeličić, kasnije borac, a sada penzioner u Beogradu. U zaseoku Jokić-Kovačević radila je Anđa Jokić, docnije isto borac, poginula kao zamjenik komesara čete. U Brkljačima i u okolini (Polje) radili su Vaso Brkljač i Rade Brkljač. Za tzv. »šumare« i Ivaniće radio je Nikola Jeličić koji je poslije bio rukovodilac omladine. U zaseoku Latković i okolini radili su Petar D. Latković i Milka M. Latković. Kao što se vidi podjela i organizaciona struktura bila je vrlo lijepo podešena. Svi ovi drugovi i drugarice bili su u neposrednoj vezi i u kontaktu sa rukovodiocem omladine Savom Miljušem koji je bio član SK SKOJ-a.

Popuna naših jedinica vršena je organizovano preko omladinske organizacije. Omladinski aktivni na svojim sastancima odlučivali su ko treba da odlazi u borbenu jedinicu. Na tim sastancima dolazilo je do žučnih diskusija. Svako je želio da krene ali ograničenje u naoružanju i potreba u jedinicama tražila je samo odgovarajući broj. Omladinci su odlazili u jedinice svečano ispraćeni. U čast njihovog odlaska priređivane su igranke. Oni su odlazili sa već određenim političkim znanjem i pripremljeni za borbu jer je sa njima izvođena pred vojnička obuka u kojoj su obučavani u najosnovnijim vojnim znanjima kao što su: rukovanje puškom, čišćenje puške, nišanje, preciziranje i korišćenje zaklona. Oni su u ovom bili vrlo disciplinovani i za kratko vrijeme postizali izvanredne rezultate. Tako je omladina Vodenice iz svojih redova slala u borbene jedinice a druge mlađe primala sve dok nije iscrpila svoj fond. Ona je na kraju skoro ostala bez svih sposobnih mladića od 20 do 28 godina. Zamijenio ih je veliki broj omladinki. Ta divna omladina vratila se u svoju Vodenicu ali ovoga puta njena se imena nisu našla na spisku školske sveske koju je vodio Sava Miljuš, već na dvije mermerne ploče. Sa koliko žara u duši, sa koliko ljubavi prema slobodi, sa kolikom željom za boljim životom sa kakvim junačkim podvizima su njihove kosti ostale, za mnoge od njih nikada se neće doznati. Oni su sada postrojeni po abecedi pored nekoliko kržljav'ih borića ali ovoga puta mirni i tihi bez prepirke i svađe ko će prvi krenuti na juriš jer su to svi željeli.

Omladina Vodenice nije djelovala samo na svom području. Ona je bila povezana i sa omladinom drugih sela. Odlazila je u goste drugoj omladini, pokazivala šta zna i željela da dozna šta drugi znaju i kako rade. Takvi međusobni susreti obogaćivali su jedni druge, a kada bi se rastajali i oni koji su odlazili i oni koji su ostajali rastajali su se sa novim pjesmama koje su govorile o heroizmu, O bitkama kao i ona zajednička:

Sad kad nam je danak sino, u redove omladino, okupimo sokolove, na braniku zemlje ove,... prenosile su se i prostirale na cijelom području velikom brzinom.

Bila je divota posmatrati te djevojke i mladiće postrojene u besprekornom redu iznad čijih se glava na vjetru vijorila čista i ispeglana zastava. Ona je svemu ovom davala svečaniji izraz. Omladinke su uvijek za ove prilike bile lijepo obučene jer su iz svojih drvenih kovčega povadile ruho koje su im majke bile spremile za prvi izlazak na sajam ili udaju. One više nikada nisu poslužile svojoj namjeri. Te kijkljice i bluze teško stečene i čuvane ostale su razastrte širom Grmeča i po Šatoru a mnoge su zamijenile pantalone sašivene od tankog ćebeta ili neke druge tkanine. Te mnoge djevojke prišle su u stroj ali ovoga puta u stroj sa puškom u ruci ili torbicom u kojoj se nalazilo nekoliko zavoja. Ta divna stvarjenja gdje god su se našla, uvijek su bila ravna svojim drugovima po borbenosti, izdržljivosti i drugarstvu, a ponegdje i prednjačile. Ona omiljena pjesma koja se dugo pjevala: Nas dva brata oba ratujemo, mogla bi se mirne duše isto tako pjevati: Nas dvije sestre, obe ratujemo, ne plač majko, ako poginemo.

Omladina Vodenice pored svoje hrabrosti bila je vrlo nježna i plemenita. Njeni predstavnici su znali otići kod majke poginulog sina ili kćeri dati joj utjehu i ohrabriti je. U selu se nije moglo čuti bugarenje iako su svakodnevno stizale vijesti da je neko poginuo. Omladina je žalila tog svog borca ne sa suzama već sa pjesmom čije su riječi zvale za dalju borbu i pozivale na osvetu. Kada bi ispraćali nove omladince i omladinke u jedinice bio je uvijek razgovor sa njima ali u tom razgovoru nije se čula riječ: čuvaj se, nego: budi junak i znamo da nas

nećeš obrukati I zaista, tako je bilo, svi ti momci i djevojke bili su dostojni i opravdali su povjerenje. Kada bi neki borac došao na odsustvo ili bio ranjen, njemu su omladinke posvećivale posebnu pažnju. Sve su željele da se do njega uhvate u kolo ili ako je ranjen da mu ukažu pomoć. Uvijek se mogla čuti pjesma koja je počinjala sa riječima: Ja skojevska a moj dragi nije, ako nije on je član partije. To je bila velika želja i praktično teško dostižna postati član partije a biti skojevac to je zaista bio ponos. Sa takvom omladinom moglo se računati na svaki zadatak i on je bio zaista izvršavan. Ovdje mirne duše mogu reći da su stari slijedili mlade i davali im punu podršku. Ovdje niko nije znao za riječ sukob generacija. Stari nisu htjeli da ostanu iza mladih i u njihovim akcijama su ih svesrdno pomagali.

Mnogo bi me odvelo da opisujem pojedine akcije i primjere ali ovaj ne smijem propustiti.

Trebalo je prebaciti kukuruz iz Majkića Japre u selo Boboljuske gdje se nalazio štab V Krajiškog odreda. Vrlo brzo našlo se postrojeno oko 50 omladinaca i omladinki sa torbama na leđima. Iz Vodenice je trebalo preći preko planine Grmeča, preći preko Bjelajskog polja, obronaka Osječenice, Martin Broda i Une i stići u selo Boboljuske. Za ovaj zadatak nisu se mogli koristiti konji, jer je na planinama bio velik i južan snijeg. Omladinke i omladinci Vodenice imali su na nogama opanke i to većinom rađene od sirove neštavljene kože. Vrhovi tih opanaka bili su napunjeni slamom koja im je donekle štitila prste od hladnoće. Kada je vrijeme suvo sa ovim se nekako može putovati. Pošto je bilo vlažno a snijeg dubok, to se sve brzo raskvasilo pa se koža okrenula gore a oputa tzv. vrnčanica na dole. To je brzo uticalo na cijepanje narataka pa je iza omladine ostajao bos trag. Propadajući kroz dubok snijeg, posrćući na nizbrdici, kijkljice omladinki postale su mokre visoko iznad koljena. Ovako mokre one se lijepe uz tijelo i otežavaju kretanje.

U Majkića Japri smo prenoćili i od tamošnje omladine bili vrlo lijepo primljeni. Ujutro su već bile napunjene torbe. Valjalo se vratiti nazad istim putem a zatim od Vodenice produžiti do Boboljusaka. Ujutro je bila opet

muka sa tim prokletim opancima jer su se sušeci preko noći skorili, postali kao neki čvarak, usukali se a Samim tim počeli da ubijaju i žulje prste od nogu. Jedini spas bio je ponovo ih pokvasiti i omekšati.

Na Boboljuskama pozdravio nas je i s nama razgovarao komandant Odreda Slavko Rodić. Njegove prisne i tople riječi, susret sa borcima i ranjenicima, kratak odmor a zatim pjesma i igra ostavili su za sobom teškoće kao da ih nikad nije ni bilo. Kolika je ova razdaljina i bespuće to znaju samo oni drugovi koji su tamo rođeni i koji su tuda prolazili. U svakom slučaju ova razdaljina iznosila je više od 100 km. Donijeta borba kukuruza djelovala je na ranjene drugove više nego bilo koji medikamenti i vjerujem da im je pomogla više psihički nego fizički.

Ovu akciju mogao bih svrstati u preteču slavnih omladinskih brigada Sanske doline i drugih akcija, iako bi po obavljenom poslu, težini i naporima mogla biti i ispred njih. Jer, ova je akcija izvedena prvom polovinom marta 1942. godine, koji je kod nas najgori mjesec. Mjesec pun starog snijega, pokriven sa novim, mjesec kiša i sunježice, a baš takvo vrijeme je bilo kad je izvedena ova akcija.

Takva je bila omladina sela Vodenice, čije bi ratne podvige trebalo otrgnuti iz zaborava.

JELA LATINOVIĆ - KEČMAN

PRVI PARTIJSKI KURS U SUVAJI

Početak avgusta 1942. godine pozvali su me u Sreski komitet KP u Bosanski Petrovac kao člana Opštinskog komiteta KP Smoljana. Kada sam došla saopšteno mi je da sam određena na prvi partijski kurs koji organizira Opštinski komitet partije u Drvaru. Ovaj događaj za mene je mnogo značio.

Dok mi je sekretar Sreskog komiteta Jovo Kečman - Šučo objašnjavao zašto sam određena na ovaj kurs, u Komitet su dolazili još neki drugovi, određeni takođe za slušaoce kursa.

Svi su bili iznenađeni i ushićeni kao i ja. Kod nas je vladalo veliko interesovanje za idejnim i političkim radom, pa smo se odmah dogovorili o raspodjeli materijala kojim raspolažemo za obradu tema i šta nam nedostaje.

Kad smo došli u Suvaju, gdje je bilo predviđeno mjesto za održavanje ovog prvog kursa, u kući Smilje Grbića saznali smo da će nam nastavu držati Krsto Popivoda i Ljubo Babić. Obojica su uživali veliki autoritet.

Već drugi dan kursa je počeo rad. Svi slušaoci kursa su se međusobno poznavali i svi smo se odgovorno odnosili prema radu. Za mene je ova sredina bila prava škola. Bilo je tu ozbiljnih drugova, kao Božo Kesić, član Sreskog komiteta KPJ Bosanski Petrovac, Miloš Kečman, predsjednik Sreskog narodnooslobodilačkog odbora, Milan Guteša predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Vodenica. Bili su tu ljudi o čijem sam političkom radu čula i ranije. Pero Kolundžija, sekretar OK SKOJ-a

za drvarski okrug, koji je bio popularni omladinski radnik u našem kraju, Savica Miljuš, sekretar Opštinskog komiteta Vodenice, Vojo Milanović sekretar Sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Stanko Karanović, partijski radnik i član SK KPJ, Nikola Majstorović partijski radnik u kulenvakufskoj opštini, Milan Dukić, Goša Špegar i Uroš Keoman, predsjednik Opštinskog narodnooslobodilačkog odbora opštine Smoljana.

Na kurs su došli i drugovi iz Drvara Marko Srđić i Drago Sobot.

Pored navedenih drugova bile su i drugarice Milja Kecman, Rada Lukač, Dragica Puzigaća i ja.

Odmah u početku Ljubo Babić nam je objasnio značaj kursa, vrijeme u kojem se održava, naglašavajući da pred nama predstoje veliki politički zadaci i da će nam ova nastava dati samo određenu orijentaciju i biti uvod u mnoga pitanja o izgradnji i razvoju Partije, SKOJ-a, narodnooslobodilačke vlasti, o idejno-političkom smislu narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije koju izvodimo. Pored toga naglašeno je da bismo bili spremni i sposobni da pravilno sprovedimo liniju Partije u narodnooslobodilačkoj borbi moramo poznavati osnovna pitanja idejno-političke platforme našeg Pokreta.

Krsto Popivoda nam je izložio program rada kursa i rekao da ćemo u toku rada slušati, pored ostalog, i o ekonomskom razvoju ljudskog društva, o seljačkom i nacionalnom pitanju u narodnooslobodilačkoj borbi, o osnovnim pitanjima marksizma i lenjinizma i o osnovnim pojmovima diktature proleterijata.

Mi mladi komunisti u to vrijeme prvi put smo se sretali sa ovim temama, pa smo ulagali mnogo truda i napora da ih savladamo.

Ovaj naš vaspitno-radni kolektiv radio je tako reći danonoćno. Slušali smo predavače, a potom prerađivali grupno pomoćne pisane teme i drugi materijal, a zatim bi išli na kolektivna konsultovanja, pa bi drugovi Krsto i Ljubo tako provjeravali i naše znanje i aktivnost na usvajanju predenog gradiva. Sjećam se našeg posljednjeg partijskog sastanka. Predavači su odali priznanje našoj aktivnosti na savlađivanju predene građe i priznali dobru

organizaciju u snabdijevanju kursa hranom (za to je bio zadužen Milan Guteša, predsjednik Opštinskog narodno-oslobodilačkog odbora Vodenica, koji je, pored toga što je bio slušalac, bio istovremeno i domaćin).

Docnije, tokom narodnooslobodilačke borbe, kada bismo se susretali, spominjali smo primjer našeg kolektivnog rada u ispomoći jedni drugima, sjećali smo se mnogih duhovitih priča i anegdota nastalih na ovom kursu na račun naših drugova.

SAD MU MNOGO, SAD MU MALO

Četnika Simu Daljevića zarobi I četa Petrovačkog bataljona. Borci ga ostaviše pri četnoj kuhinji da guli krompir. On vremenom postade kuvar u četi, pa se počeo dodvoravati političkom komesaru čete, Nikoli Bajiću, sipajući mu u porciju više nego ostalim borcima. Kada je to komesar primijetio, iznese na jednoj četnoj konferenciji Simin postupak i oštro ga kritikova.

Simo primi prijekor političkog komesara i boraca, ali otad počeo sipati političkom komesaru Bajiću daleko manje nego ostalim borcima. Borbe su trajale, a Bajić ne imade vremena, ili mu ne bi zgodno da protestuje, ali su borci sami primijetili šta radi kuvar.

Kad pritiskoše Simu, on im reče: »A, ko će komesaru ugoditi, sad mu malo, a onda mnogo!«

KOJO RADULOVIC

SJECANJE NA DUŠANA CEKU

Dušana Čeku poznao sam iz osnovne škole kao naprednog i vrlo dobrog učenika. Njegov životni put bio je trnovit i težak. Poticao je iz siromašne seljačke porodice, čije materijalne mogućnosti nisu dozvolile da Dušan nastavi školovanje. Poslije završenog osnovnog obrazovanja, Dušan je sam nastavio da proširuje svoje znanje i obrazovanje, čitajući knjige i raznu literaturu do koje je dolazio. Bio je po prirodi veoma inteligentan, pa se isticao među svojim vršnjacima.

Selo Bravsko je pasivno područje. Izvor za život bila je najčešće siromašna zarada, koja se mukotrpno zarađivala pri preduzeću »Šipad« što je eksploatisalo šumu. Dušan je sa svojim starijim bratom Jevtanom, od svoje rane mladosti, počeo da radi u šumi i da kući donosi zaradu. Odmah u početku ustanka u petrovačkom kraju Dušan je sa svoja dva brata stao pod oružje, odazivajući se pozivu Komunističke partije.

Odmah u početku oružanog ustanka, sve informacije iz Drvara i Bosanskog Petrovca, dobivali smo preko Dušana Čeke. Sjećam se jednog izvještaja kojeg su mu kuriri donijeli. Dušan je izvještaj čitao i od velike radosti prekidao čitanje, kapu sa glave skidao i po kući poskakivao. Izvještaj je stigao sa Oštrelja, gdje su naši drugovi dočekali ustaše i do nogu ih potukli, zarobivši veliki broj pušaka, puškomitraljeza i minobacača. Ovaj izvještaj sviju nas je obradovao, pa veselju nije bilo kraja. Kada je pročitao izvještaj Dušan je rekao: »Neka znaju ustaše

da će za svoja nedjela i zvjerstva koja su počinili nad nevinim ljudima ovoga kraja dobiti zasluženu kaznu, kao ovi na Oštrelju, koje su naši drugovi dočekali i do nogu potukli«!

Dušan nije bio zapažen samo u početku oružanog ustanka. Kao pružni radnik isticao se i ranije u borbi protiv socijalne nepravde, u štrajkovima, koji su potrajali više dana i nedjelja. Dušan je u tim akcijama stalno bio aktivan, tumačeći opravdane zahtjeve radnika. U tome mu je najviše pomagao njegov nadzornik pruge »banmajstor«, drng Vaso Kelečević.

Kelečević je kao iskusni član Partije, savjetovao mnoge radnike da nabavljaju i čuvaju oružje, jer ono će trebati. Povjerljivi drugovi sa kojima je češće kontaktirao i saradivao bili su mu Dušan Čeko, njegov brat Jevtan i Stevo Lazić. Kelečević se pripremao za oružani ustanak. Vaso Kelečević, istaknuti borac za bratstvo i jedinstvo, je svoj život žrtvovao za nevinu službeničku porodicu iz Hrvatske, koju su četnici na Oštrelju povelili na strijeljanje. U odbrani te porodice on se suprotstavljao četnicima koji su ga ubili. Za izvanredne zasluge u organizovanju i pripremi ustanka u Bosanskoj krajini i za herojsko držanje u spasavanju te katoličke porodice Vaso Kelečević je proglašen za narodnog heroja. Četnici su ugasiili jedan ljudski život, ali nisu mogli da ugase napredne ideje koje je ulivao u omladinu Bosanske krajine. Njegove ideje bile su putokaz mnogim našim borcima, pa i Dušanu Čeki, prvom našem par bij sko-političkom radniku, koji je sa velikim entuzijazmom radio na sprovođenju partijskih zadataka.

Odmah u početku ustanka 1941. godine Dušan je sve omladince iz svoje okoline, a naročito omladinu iz njegove Bunare, okupio i angažovao u službi Pokreta. Sve što je bilo sposobno uzelo je pušku i pošlo da se bori. Dušan je jedan od organizatora ustanka, koji je svojim revolucionarnim radom služio svima za primjer.

Na sam dan ustanka, ustaše su na spavanju pohvatali nevine ljude i drugi dan, 28. jula, izvele ih na otvorenu poljanu više željezničke stanice Donjeg Bravska. Oko 60 ljudi su strijeljali. Ova ustaška zvjerstva dala su po-

voda da su borci Bravske čete, na čijem čelu se nalazio Dušan Ceko, ispoljavali želju za osvetom. Te strasti trebalo je obuzdati. Partija je postavila svojim članovima u zadatak da se osveta nad nevinim muslimanskim narodom ne smije vršiti. Za zvjerstva počinjena nad nevinim srpskim narodom treba kažnjavati samo zločince-ustaše. Dušan Ceko jedan od najodgovornijih u partijsko-političkim zadacima u Ceti imao je pune ruke posla. Nije bilo lako u toj situaciji objašnjavati borcima bratstvo i jedinstvo, jer od 100 naoružanih boraca oko 50 bilo ih je koji su izgubili nekog iz porodice, a bilo je i boraca kojima su ustaše cijelu porodicu na zvjerski način uništili. Među tim borcima bio je komandir Cete Gliša Raca.

Sjećam se žučnih diskusija koje su se svakodnevno vodile u Ceti. Komesar je objašnjavao liniju Partije. Ali, borci koji su izgubili svoje rođene, nisu se mogli lako ubijediti. Razjareni, sa stisnutim zubima, sa puškama u ruci, unosili bi se komesaru u lice i govorili mu: »Druže Ceko, možeš ti da pričaš o bratstvu i jedinstvu, jer tebi ustaše nisu nikoga ubile«! U ovoj situaciji komesarov položaj nije bio lak, bez obzira na autoritet koji je uživao kod boraca. U svakodnevnoj borbi koja je vođena između komesara Ceke i njegovih saradnika sa jedne strane i boraca sklonih osveti sa druge strane bilo je suprotnih mišljenja i oštih dijaloga.

Već drugoga dana poslije ustaškog terora, imao sam priliku da budem sa Glišom Racom na zgarištu njegove kuće i porodice. Na zgarištu smo našli samo još neizgorjele kosti njegovih roditelja, braće i sestara. Težak je to bio prizor koji se ne može zaboraviti. Mi, njegovi drugovi, odali smo sa njim zajedno počtu njegovoj porodici, kao d svim ostalim žrtvama Racama i Sabljčićima, koji su istoga dana svi popaljeni i zvjerski ubijeni. Gliša je kasnije na tu paljevinu izbjegavao da odlazi, iako mu je logor Cete bio blizu popaljenog doma. Bez obzira na sve što je preživio, on nije klonuo duhom. Odazvao se pozivu i prihvatio se odgovorne dužnosti. Gliša je sa svojom borbenošću i brigom za narod svog više puta paljenog Bravska stekao ugled i popularnost kod naroda kao borac za revoluciju, za bratstvo naroda i za slobodu.

Dušan Čeko zapažen je kao aktivan radnik, kako u organizovanju ustanka, tako i u svom svakodnevnom radu sa borcima i narodom. Njega je Partija među prvima primila u svoje redove. Partiji je ostao vjeran do svoje herojske pogibije, kao iskren i čestit revolucionar. Za njega su partijski zadaci bili zakon od kojeg nije bilo odstupanja. Svakom zadatku prilazio je sa najvećom odgovornošću, uporan i do kraja disciplinovan.

Teškoće koje smo preživljavali nisu ga nikad pokolebale. Čeko ih je mladalačkim entuzijazmom sa uspjehom savladivao. Volio je da ide u borbu, zato je svaku komandirovu odluku podržao kada je bila u pitanju neka akcija.

Poslije oslobođenja Ključa, Gornje i Donje Sanice i Krasulja, Bravska četa držala je položaj prema Vrpolju i ujedno sa ostalim krajiškim jedinicama štitila omladinske akcije na podizanju žita u Saničkoj dolini. Četa je na tim položajima više puta vodila borbu i omogućavala omladini da podiže i vrše žito. Jednog dana, u toku najmasovnije akcije omladine, sve jedinice koje su se nalazile na položaju prema Vrpolju dobile su naređenje da napadnu Vrpolje, osvoje ga i neprijatelja protjeraju prema Sanskom Mostu. U toj borbi učestvovala je i Bravska četa.

Ishod ove borbe, na našu nesreću, bio je poražavajući. U borbi smo izgubili našeg vjernog i do kraja odanog revoluciji borca i rukovodioca Dušana Čeku. Njegov život prerano je uzelo neprijateljsko tano. Dušan je poginuo, Četa je ostala bez komesara, bez omiljenog i stalno nasmijanog druga. Prestalo je da kuca srce u grudima vrijednog i mladog komunista. Njegova smrt za Četu bila je nenaknadiv gubitak.

Komandir čete Gliša Raca, zajedno sa Dušanom, jedne avgustovske noći 1942. godine krenuo je sa Četom. Četa je prešla rijeku Sanu, žureći do određenog cilja, ali kad se vraćao iz akcije, u stroju nije bilo komesara Dušana i Dmitra Zrile. Obadvojica su poginuli. U toj borbi teško je ranjen omladinac Neđo Jaglica. On je ostao bez oba oka, sada je teški invalid. U povratku iz akcije, na čelu Čete išao je samo komandir, bez komesara, i bez Dmitra Zrile, neustrašivog borca.

U ovoj borbi izgubili smo dva druga, koji kod preživjelih drugova i naroda i omladine iz čije su sredine potekli, nikada neće pasti u zaborav. Omladina Bravska pjevala je pjesme o Dušanu prije i poslije njegove pogibije. Dobro se sjećam pjesama koje je omladina pjevala svom miljeniku: »Oj Dušane, diko našeg roda, tebe voli omladina tvoja, ti si, družo, pravi borac bio, za slobodu život izgubio«.

Tako su narod Bravska d Bravska četa izgubili svog prvog partijsko-političkog radnika, aktivnog, skromnog i iskusnog komunistu. Njegove izvanredne zasluge zadužile su i mene da o Dušanu napišem ovaj članak, da u najkraćim crtama spomenem njegovo svijetlo ime.

PETROVCANI U MANJAČI

Desi se jednom vodu partizanske čete da nekoliko dana drži položaj na brdu poviše Manjače. Snabdijevanje partizana bilo je otežano, a seljaci nisu rado davali hranu, jer su se plašili četničke osvete. Zato vodni delegat upita jednog seljaka: »Imate li krompira da nam prodate, ili da sakupite u selu i donesete nam za ručak?«

»E, moj družo, gdje su krompiri. Oni ove godine nisu rodili«, reče seljak.

»Da li ih stvarno nemate, ili ne date«, opet će delegat.

»Nemamo, nemamo družo«, mirno odgovori seljak.

»E, pa kad je tako, sad ću vam pokazati gdje se nalazi sakriven krompir, na stotine kila i više!«

Uze busolu, stavi je na zemlju, pozva seljaka, pa mu reče: »Evo, vidi strijelica koja se vrti u ovoj spravi tačno pokazuje gdje je krompir.«

Kad to vidje seljak, on se prekrsti pa reče: »Kad imate takvo mudro oružje koje tačno pokazuje gdje sam utrapio krompir, evo ga, i uzimajte koliko vam treba.«

GOSA JOKIC - MIRKOVIĆ

SUSRETI KOJI SE PAMTE

Još kao učenica osnovne škole na Ilidži, prije rata, slušala sam o buntovnoj Krajini i o štrajkovima drvarskog proleterijata. Cini mi se da su ovo bili osnovni razlozi koji su uticali da sam počela gajiti posebne simpatije prema tome narodu.

Tužne vijesti koje su do nas dopirale po kapitulaciji stare Jugoslavije o strahotama koje je preživljavao taj plemeniti narod, o ustaškom teroru, teško su mi padale. Kako je moja Ilidža bila pretvorena u ustaški osinjak i smrt vrebala na svakom koraku, to sam lakše mogla razumjeti one koji su bili u nevolji.

Vijest o ustanku u Drvaru i dizanju Krajišnika na oružje, svi mi koji smo strahovali od ustaškog terora, radosno smo primili. U tome smo gledali nešto novo što je trebalo da dođe. Kako se i naša grupa sa Ilidže ubrzo našla u Odredu na Igmanu, često smo dobivali ohrabrujuće vijesti iz Krajine. To nam je davalo posebnu snagu da izdržimo do kraja. U međusobnim razgovorima često smo isticali da bi bili jako zadovoljni da smo skupa sa Krajišnicima i da sa v jima dijelimo zadovoljstva zajedničkih pobjeda.

Kad sam postala borac Prve proleterske brigade ukazala mi se prilika da se ostvari moja želja da pođem u Krajinu. Ko.icem juna 1942. godine krenuli smo na taj dugi put. Na našem putu svakodnevno smo bili obavještavani o uspjesima krajiških partizana, o kojima su i legende kružile. **Divili** smo se borbama Kozarčana, parti-

zanskoj avijaciji, omladinskim brigadama i borbama za stvaranje slobodne teritorije. To je i nama uli vaio snagu da istrajemo do kraja u našim teškim naporima.

Napokon, nakon dvomjesečnih teških borbi i dugih marševa, stigli smo u centar krajiškog ustanka — u Drvar. Iz grada su se dizali ogromni dimnjaci i na jednom od njih velika crvena zastava. Samo fabrike nije bilo. Rekli su nam da je tu bila fabrika celuloze, u kojoj je bilo zaposleno oko 3.000 radnika prije rata i da su je naši zapalili kad su se povlačili ispred Italijana.

Narod nas je primio s puno topline. Nama omladin-kama ukazivano je posebno poštovanje. Ovdje smo se sreli sa najboljom organizacijom narodne vlasti. Sve nas je omladina posebno impresionirala svojim entuzijazmom. U razgovoru sa mještanima doznali smo da i oni o nama znaju više nego što smo očekivali.

Iako je grad bio porušen, mnoge žene i djevojke u crnini, život se odvijao normalno kao uvijek kad se očekuje bolje sutra. Vojska, ranjenici, sabiranje ljetine u Sanici, tih nada bili su osnovna preokupacija čitavog Drvara. S kim smo god razgovarali svako je želio da nam što više kaže o ustanku u Krajini i bitkama protiv okupatora, a istovremeno da što više sazna o nama i našim borbama. Prijem na koji smo naišli prosto nas je plijenio. Nije se znalo ko je zadovoljniji, mi koji smo došli sa drugih regiona naše zemlje i osjetili toplinu ovog naroda, ili naši domaćini čije smo gostoprimstvo uživali. I mi borci trudili smo se, koliko smo god mogli, da pažnjom uzvratimo na pažnju.

Nakon osam dana rastali smo se od naših gostoljubivih domaćina, Drvarčana, i partizanskim vozom krenuli za Oštrej. Prvi put nakon 15 mjeseci sjela sam u voz. Mnogi nisu mogli vjerovati da imamo i voz. Iako su vagoni bili otvoreni, vožnja nije bila loša. Željezničari su nam pričali da su deset lokomotiva razmontirali da bi sastavili onu koji je vukla naš voz. Obradovali smo se kad smo čuli da imamo oko 170 kilometara željezničke mreže na slobodnoj teritoriji.

Poslije dva sata vožnje stigli smo na Oštrej, koji je bio pust, bez žitelja. Rekli su nam da je tu prije rata

bilo uzorno, lijepo uređeno radničko naselje. Mi smo vidjeli samo temelje od popaljenih zgrada i po koji dimnjak ikoji je ostao kao spomenik vremenu što smo ga tada preživljavali. Ni ljepota prirodnog pejzaža nije mogla popraviti tužan utisak o ovom mjestu gdje je nekad bilo naselje. Na Oštrelju ostadosmo dva dana, za koje vrijeme su se vodile jače borbe oko Ključa. Naređen je pokret i mi smo našim vozom preko Srnetice, u jutarnjim časovima stigli u Bravsko.

Pred dolazak u Bravsko očekivali smo doček na kakav smo nailazili svugdje na tlu Krajine. Ali umjesto mještana, željeznička stanica je bila krcata kamionima i zaprežnim vozilima na kojima je kukuruz dovučen iz Saničke doline. Bijaše i jedna grupa omladinaca koja je radila na utovaru. Željezničari su nam rekli da je malo ko od odraslih ostao u selu, jer su svi u Sanici na berbi, ili u Paunovcu na rušenju puta. Samo po koji stariji mještatinin i pionir nam prilazi i pozdravlja nas stisnutom pesnicom.

Inžinjerski vod 1. brigade, u kome sam i ja bila, bio je upućen u rejon Paunovca sa zadatkom da zaruši put koji iz Ključa vodi ka Petrovcu. Divili smo se pejzažu Lanista. Govorili smo da bi rado tamo došli na odmor, poslije rata, ako ostanemo živi. Usput smo sretali kola i kamione natovarene kukuruzom. Vidjeli smo mnogo odraslih ljudi koji su na leđima nosili džakove i torbe natrpane kukuruzom.

Brzo smo stigli u rejon predviđen za rušenje. Tu smo naišli na grupu od stotinu omladinaca i omladinki koji su rušili put. Rekli su nam da su iz Medenog Polja, Bravska, Drinića i Bukovače, da su prethodnu večer prebačeni na ovo mjesto da ruše put, da su druge grupe ostale na berbi. Naš dolazak ih je obradovao, jer, kako rekoše, sad su sigurni da Švabe neće proći kroz Paunovac, pošto su ovdje proleterii.

I mi smo se dali na posao sa omladinom. Cijeli dan neprijatelj nas je tukao artiljerijom. Divili smo se toj omladini kako bezbrižno radi kao da djetlići ključaju u drvo iznad njihovih glava a ne artiljerijske granate, po zalaganju i učinku niko ne bi mogao zaključiti da je ova grupa radila

neprekidno 15 časova. Klade i stijene valjali su na put kao od šale. Sve je to izgledalo kao da se grupe i pojedinci između sebe takmiče. Zadivljavala nas je disciplina i odvažnost tih mladih ljudi. Do podne već je bilo dosta urađeno na zaprečavanju puta. Obradovali smo se kad je poslije podne jedan neprijateljski tenk naišao na prepreku, a potom se zaglavio u jednu rupu, dok ga konačno nisu uništili naši borci.

Poslije višerasovnih borbi, neprijatelj je bio vraćen u Ključ. I mi i omladina smo željeli da poslije zajednički izvršenog zadatka ostanemo koji sat skupa. Na žalost, naš borbeni zadatak i njihove obaveze to nisu dozvolile, pa smo odmah otišli na svoje nove zadatke. Moj vod se postavio na položaje prema Ključu, dok je omladina koja je do nepun sat ranije radila krampovima, lopatama i žagama, uzela korpe i vreće i otišla na berbu kukuruza. Sto se noć više primicala i Sanička dolina je postajala življa. Gotovo cijela Sanica je oživljela. Berači su stupali na posao.

Cijelu noć se radilo bez prestanka. Ono što bi se noću ubralo, tovarilo se u kola ili kamione i slalo u Grmeč. Niko se nije obazirao što je neprijatelj udaljen samo koju stotinu metara. Na naša upozorenja da se paze neprijatelja dobivali smo ovakav odgovor: »Sta bismo mi uradili ako bismo gledali gdje je neprijatelj. Sto se god više uradi noćas, lakše će biti sutra«.

Sutradan, neprijatelj je bio »mirniji«, pa je omladina, koristeći mrtve uglove, mogla više i nesmetanije da radi. Sve se bralo do čega se moglo doći. I mi smo se pridruživali omladini tamo gdje je bilo bliže našim položajima. Tamo gdje se nije moglo raditi danju, radilo bi se noću. I tako nekoliko dana, koliko smo mi tamo bili, vodila se danonoćna borba za svaki klip kukuruza. Divili smo se smjelosti, upornosti i izdržljivosti tih mladih ljudi. Ni naleti avijacije, ni dještvo neprijateljske artiljerije nisu ih obeshrabrili u poslu. Sjećam se jednog dana, dok smo brali kukuruz, naiđe jedan avion »bregejac«. Pade komanda »lezi«. Komandu poslušale oni manje hrabri. Ostali rade kao da iznad njihovih glava kruže laste, a ne avioni. Kad je opasnost prošla čuli smo kako neki kažu: »Ako

bismo lijegali na svaki nalet aviona i eksploziju artiljerijskih granata nikad ne bismo kukuruze obrali«. Iako je avion mitraljirao polje na kojem je radila omladina, niko nije nastradao.

Negdje koncem oktobra moj vod je preko Petrovca i Krnjeuše prebačen u rejon Otoke kod Bosanske Krupe da se stavi na raspoloženje jednoj krajiškoj jedinici. I ovdje smo naišli na prijatne susrete sa mještanima, kao i svugdje u Krajini.

Istog dana teško sam se razboljela, pa sam kamionom vraćena u Petrovac. Kako mi je na putu bila jako teško, drugovi su me ostavili u Krnjeuši kod neke učiteljice koja me je lijeko primila. Kad sam se odmorila i okrijepila, domaćica me odvede u spavaću sobu da legnem. Odbila sam da legnem u uredno namješten krevet, bojeći se da nisam čista za tako lijepu posteljinu. Učiteljica je popustila pred mojom upornošću, pa mi je na patos prostrla slamaricu i na nju čistu posteljinu, gdje legoh i prenoćih. Sutradan mi priđe domaćica, zagleda se u mene, pa reče: »Pa drugarice ti si sva požutjela. Ti sigurno imaš žuticu«. Poglegala sam se u ogledalo i bila zaprepašćena i jako uplašena kad sam vidjela kao izgledam.

Isti dan drugovi su došli po mene i prebacili me u Petrovac, u sanitet moje brigade. Tada sam mogla bolje da vidim ovo mjesto, koje mi je zbog svoje razvučenosti, više ličilo na selo nego na grad. Vidljivi su bili tragovi divljanja okupatora i njegovih slugu. U gradu je bilo dosta vojske i naroda. Svi su bili u iščekivanju ishoda borbe za Bihać.

Drugi dan po mom dolasku u Petrovac dođe vijest da je Bihać oslobođen. Ta vijest nas bolesnike jako obradova. Kroz prozor gledamo kako se narod i vojska vesele. Od radosti se mnogi grle. Čuli smo komentare o broju zarobljenih neprijateljskih vojnika i o plijenu koji je nađen u Bihaću. Za kratko vrijeme na zgradama se pojavile zastave. Čula se i pucnjava u gradu i okolini. Do podne u gradu se bilo okupilo dosta svijeta koji je došao na se proveseli i na taj način da oduška svom raspoloženju. I mi bolesnici smo htjeli ići napolje da sa narodom proslavimo ovu pobjedu, ali nam nisu dali. Pričali su nam

kako neki slabo upućeni nisu mogli vjerovati da je Bihać oslobođen. Ali ipak najviše je bilo onih koji su govorili: »Lako je bilo ustašama ubijati goloruke ljude. Dede, neka sada pokažu svoju snagu, kad i mi imamo oružje«.

Ko je god poslije oslobođenja Bihaća došao sa unskog ratišta donosio je povoljne vijesti o podvizima krajiških boraca. I list »Borba« detaljno je opisivao akciju za Bihać, što je snažno djelovalo na svakog borca u partizanskim jedinicama i na simpatizere u narodu. Za čitavo vrijeme koliko sam bila u gradu imala sam prilike da vidim kako se materijal dovlači iz Bihaća u Petrovac.

Nas bolesnike Krajišnici su njegovali s velikom ljubavlju. Voća, šećera, meda i mlijeka imali smo dosta. Ali željela sam da što prije ozdravim da mogu otići u svoju jedinicu. Poslije 15 dana dobro se oporavim, pa sam mogla izaći van prostorije i bolje vidjeti život u gradu.

Jednog dana, sredinom novembra, u gradu je bilo naroda i vojske više nego obično. Tu je bila i moja brigada koja je prije nekoliko dana primila zastavu od Vrhovnog komandanta. Naveče je iz Bihaća stigla Treća krajiška brigada koja je učestvovala u borbama za Bihać. Kako je to bila jedinica sastavljena od boraca rodnom okoline Petrovca i Drvara, nismo se iznenadili kad smo vidjeli sa kakvim nestrpljenjem stanovništvo dočekuje dolazak svojih boraca. Susreti su bili dirljivi. Bilo je ne malo suza za onima koji se nisu vratili.

Milina je bilo posmatrati te momke kako divno izgledaju. Dobro naoružani, u novim odijelima, djelovali su imponirajuće. Počela je pucnjava u gradu i okolnim selima. Negdje u rejonu Rašnovca čuli smo puškomitraljez. Veselilo se i narod i vojska, slavila se jedna pobjeda i mi iz 1. brigade smo izašli da pozdravimo pobjednike iz Bihaća i da sa Petrovčanima proslavimo dolazak njihovih najbližih.

I sutradan je nastavljeno veselje započeto prethodnu večer. Samo je sada naroda i vojske bilo mnogo više. Došao narod da isprati svoju vojsku, a među njima i svoje najbliže. Na pijaci je bilo pravo veselje. Kolo je igralo cijeli dan. Naizmjenično se igralo kozaračko, čačansko i oro. U kolu su bili Krajišnici, Srbijanci, Crnogorci, San-

džaklije i Dalmatinci. Momci kao da su se nadmetali ko će bolju igru odigrati i ljepšu pjesmu otpjevati.

Bilo je i suza i uzdisaja, ponosa i straha. Po raspoloženju ne bi se moglo zaključiti da su mnogim prisutnima domovi popaljeni i najbliži poubijani. Mnogi borci su i poklone od djevojaka dobili. Poneseni raspoloženjem Petrovčana, vidim, i moji drugovi iz brigade se trude da uveličaju ovaj skup. I oni se vesele što su za saborce dobili Krajišnike. Prema nama proleterima ispoljavali su posebno poštovanje. I Krajišnici su bili ponosni što su ušli u sastav 1. proleterske divizije i postali naši saborci.

Izjutra 16. novembra 1. proleterska divizija krenula je u pravcu Bravska. Mnogi mještani su došli da nas isprate. I djevojke su došle raspletelih kosa (da se vojsci putevi ne zamrse). Dirljivi su bili rastanci Krajišnika i njihovih najbližih. Suze, kao i uvijek pri rastancima.

I tako, nakon tromjesečnog boravka u Krajini, rastadosmo se sa našim gostoprимljivim Krajišnicima, noseći sa sobom mnoštvo lijepih uspomena koje se pamte. Odlazak sa teritorije Petrovca i Drvara nije bio rastanak sa njihovim žiteljima, jer su sa nama pošli njihovi najbliži — borci 3. krajiške brigade koji sa nama ostadoše do kraja rata.

NIKOLA BANJAC

MORAMO POBIJEDITI

Dušan se rodio, kako njegova majka Milica kaže, u gladne godine neposredno poslije I svjetskog rata. Zadojen je, po običaju rodnog kraja, mlijekom majke svojih vršnjaka Koste i Vlade.

Pred sami rat, sa 18 godina, Dušan - Dude, kako su ga od milja zvali — se razvio u snažnog, stasitog, rumenog i kršnog momka. Tada se već uvrstio među najsnažnije gorštake. Za rvanje i bacanje kamena s ramena teško mu se mogao naći ravan. Po svemu je ličio na oca Milu koji je u mlade dane bio div-čovjek.

Stasao je u kući višečlane porodice koja je pošteno živjela od svog rada. Cijeloj okolini poznato je gostoprimstvo ove porodice, koja je još poznatija po Dušanovom djedu kao Perinovića kuća. Opravdano kod sugrađana vlada mišljenje da je ova kuća nahranila i napojila mnoge gladne i žedne putnike i namjernike, toliko njih mnogo koliko u posljednjih 50 godina ima dana.

Odgojen u takvoj porodici Dude je ušao u vrtlog ratne neizvjesnosti sa svim osobinama čestitog momka, sa idealima naprednog omladinca, sa hrabrošću krajiškog gorštaka. Stao je prvog dana revolucije pod ponosnu zastavu Partije, dostojno koračao pod niom sve do smrti 1942. godine.

Drugovi i saborci su ga znali kao neobično hrabrog borca, ponosnog i odvažnog momka. Čak bi se moglo reći da mu je hrabrost prelazile granice dozvoljenog. Nevjerovatnom brzinom pronicao je u ratne vještine i tajne

oružja, od puške do topa. Ponio je u borbu prvi zarobljeni puškomitraljez »brno«. Zналаčki je koristio njegovu vatreanu moć. Činio mu se u snažnim rukama kao slamka. Sto je rat više odmicao i saborci su u njega više imali povjerenja. Dali su mu na rukovanje »šarca«, zatim tromblon i ručni bacač. Znali su da će ubojito oružje biti najbolje iskorišteno u Dušanovim rukama i da neprijatelj na njegovom pravcu neće lako proći. U težim situacijama dozvoljeno mu je da uporedo koristi puškomitraljez i ručni bacač. Povjerenje saboraca nikada nije iznevjerio.

Pred Božić poslao je prvo i posljednje pismo roditeljima koje je imalo, približno, ovu sadržinu:

»Dragi moji,

Već tri dana i noći sam na položaju kod Ključa i Sanice, a u snijegu do guše. Može misliti kako je teško voditi danonoćnu borbu sa ustašama pod ovakvim uslovima. Ali, ja se ponosim što sam isturio svoje grudi ispred nevine djece, žena i staraca ...«

— Neka je živ i zdrav, neka ga sreća prati i moja molitva čuva — uzdahnu majka Milica. Nije spavala te božićne noći. Misli su joj išle daleko kroz pomrčinu, dosezale do nepoznatog sinovljevog položaja, prividalo joj se da ga vidi u snježnom zaklonu mokra, gladna, prozebla.

»Jest danas je Božić. Tmuran dan. Snježna mećava. Sad moji u toploj sobi sjede. Ako, ja sam na straži, živim i umirem za njih. Neprijatelj je po peti put odbijen. Ne vide mi se oči od gareži barutnih gasova. I snijeg je crn ispred cijevi mog mitraljeza. Lijepi li su čobanski dani na proplancima, na umetaljkama, na čistim šumskim izvorima! Ali časno je i ovo što branim one koji su odbjegli u šumu, u zbijeg. Kako ne. Doći će ljepši dani. Živjećemo u slobodi. Žnjećemo plodove ove muke podjednako, ponosno« — u prekidu bitke te njegove misli su se susretale sa majčinim mislima negdje na planini Grmeču.

Sa probranim borcima, komšijama i drugovima, stupio je u Prvu krajišku brigadu odmah po njenom formiranju u maju 1942. godine. Sa zanosom hrabrog ratnika radovao se kada je Brigada kao od šale u ljeto te godine

likvidirala ustaška uporišta i oslobodila Ključ i Saničku dolinu.

Poslije kratkog odmora Brigada kreće na dug i težak put. Uz srdačan doček naroda na oslobođenoj teritoriji i ispraćaj omladine, usiljenim maršem prešla je put dug 200 km preko Bosanskog Petrovca, Drvara i Glamoča za Kupres.

Na tome putovanju Dušan je navratio u rodni Drinić da vidi roditelje, ukućane, komšije. Oduševljen je bio što Brigada ide u susret proleterima. Imao je osjećaj kao da će biti oslobođena cijela njegova Krajina. Sa ponosom o tome je pričao roditeljima, komšijama i omladini.

Maršruta do Kupresa i dalje preko Mrkonjić-Grada i Manjače do Banje Luke učinila mu se kao da ju je usnio. Pred njegovom Prvom brigadom, udruženom sa proleterima, Šolajinim i Metlinim junacima, padale su neprijateljske posade i utvrđenja.

Kiša je rominjala. Na istočnim obroncima planine Manjače Brigada se odmarala prvi put za posljednjih mjesec dana. Dude je imao predosjećaj da se nešto veliko sprema. A šta drugo nego neka značajnija borba. Nije još ni suton pao, a Brigada je bila u pokretu prema Jajcu. Neprijateljska artiljerija prebacuje granatama kolonu. Pomrčina kao tijesto gusta. Vrbas i Pliva huče u svojim kanjonima. Žestoka borba sve bliže se primiče Jajcu. Sa zapadne i sjeverne strane Prva brigada napreduje. Sa istočne i južne proleteri jurišaju. U osvit obruč oko grada se sve više stezao. Neprijatelj se žestoko branio. Avioni mu iz vazduha bacaju municiju i hranu.

— Dušan je teško ranjen, a poginuo mu je pomoćnik Tanaisije Lukić. Ta tužna vijest je povijenim frontom oko grada išla od borca do borca. U besvjesnom stanju je iznesen sa položaja i prebačen u slobodni Mrkonjić-Grad, u bolnicu. Nije taj hrabri momak imao sreću da sa saborcima dijeli radost u oslobođenom Jajcu i sluša u Domu kulture Tita kako odaje Krajišnicima priznanje. On se tada nalazio na operacionom stolu.

Prodor neprijatelja od Banja Luke uslovio je prebacivanje ranjenika u ustaničku Šolajinu Pljevu i Sipovo. Dušana su posjetili saborci. Još je bio u agoniji. Jedna

ruka mu je amputirana, lobanja teško povrijeđena. Sudbina je htjela da se u besvjesnom stanju vrati istim putem preko Kupresa, Glamoča i Drvara u svoj rodni i voljeni Drinić u kome se nalazila Centralna partizanska bolnica. Ljekari su ga liječili, a majka njegovala. Sve su mjere preduzete da mu se spasi život. Prividno, nažalost, stanje se popravljalo. Teške rane su zarastale. Čak je drugovima govorio:

— Ja ću brzo ozdraviti. Jedva čekam kad ću se vratiti u moju Prvu brigadu. Mogu ja i sa jednom rukom da se borim. Biću dobar bombaš . . .

Ta njegova želja nije se ispunila. Smrt je bila jača i brža. Sto je rana na glavi brže zarastala, sve češće je padao u komu. Borio se sa smrću i pri dolasku svijesti nadao se i bodrio sam sebe, roditelje, drugove. Na usnama su mu ostale posljednje riječi:

— Mi moramo pobijediti.

Sahranjen je uz posljednju počast saboraca, ranjenika i naroda nekoliko obližnjih sela.

Treći je po redu iz četiri komšijske kuće. Prije njega kod Sanskog Mosta i Vrpolja ostavili su u žestokoj borbi svoje kosti Vlado i Košta. Još sedmoro iz njegove kuće je poginulo. Majka i otac su bili dovedeni u Dijelove, na gubilište, i samo igrom slučaja su ostali živi.

DUŠAN STRICEVIC

PRVE PARTIZANKE U BRAVSKOJ CETI

Početak septembra 1942. godine, došle su u Bravsku četu dvije omladinke iz zaseoka Jasenovac. Bile su to dvije skojevke koje su prije dolaska u četvu završile bolničarski kurs u Podgrmeču. Zora Culibrk i Vida Banjac su bile prve žene borci u Bravskoj četi. One su bile i prve skojevke u našem selu. Zora i Vida su kao omladinke pristupile Pokretu i uzele aktivnog učešća u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Po oslobođenju Ključa, Sanice, Ramića i okolnih mjesta, Bravska četa, sa još nekim jedinicama, nalazila se na borbenom položaju u Krasuljama, obezbjeđujući rad omladinskih radnih brigada koje su obavljale žetvu u Saničkoj dolini. Neprijatelj je nastojao da ponovo zauzme tek oslobođenu teritoriju, pa je u tom pravcu vršio pritisak iz Vrpolja i Sanskog Mosta.

Po povratku iz patrole sa drugovima sam došao u komandu čete radi podnošenja izvještaja o svemu što smo u toku patroliranja primijetili o neprijatelju i tom prilikom smo našli drugarice Zorku i Vidu koje su upravo stigle u četvu. Susret sa njima bio je više nego srdačan, ali istovremeno pomalo i neobičan, jer sam ih tada vidio sa partizanskom kapom na glavi i sa petokrakom zvijezdom, što mi se činilo neobično. Nisam ni pomišljao da su došle u četvu kao borci. Smatrao sam da su nam došle u posjetu kao što su dolazile i druge omladinke iz radnih brigada. U međuvremenu naišao je neprijateljski avion, nadlijetajući naše položaje, tako da smo za trenutak pre-

kinuli razgovor i nisam saznao zašto su omladinke došle u četu.

U jednom šljiviku nalazila se grupa boraca koja je komentarisala dolazak drugarica u četu. Kojo Mandić, prvoborac, žustro je diskutovao sa pomoćnikom političkog komesara čete Lazom Latinovićem o tome kako žene ne mogu biti vojnici, jer to nikada nije bilo ni u jednoj vojsci, pa, po njegovom mišljenju, ne bi trebalo ni u našoj partizanskoj vojsci da žene budu vojnici — borci.

Kojinih istomišljenika bilo je više u četi. U razgovoru su učestvovali i Sveto Ćulibrk, Đuro Radulović, Vojko Stričević, Trivo Latinović i drugi. Svi ovi drugovi su imali slično mišljenje kao što je mislio Kojo Mandić. Bilo je raznih komentara o dolasku drugarica u četu. Komentari su se u glavnom svodili na to kako ženama nije mjesto među borcima, da one nisu za oružanu borbu, da neće moći izdržati napore i uslove partizanskog života. Bilo je i suprotnih mišljenja. Dušan Ožegović, tada zamjenik komandira čete, i Lazo Latinović su objašnjavali kako se žene u SSSR-u u borbama ne razlikuju od muškaraca: one su piloti, tenkisti, rukuju raznim oružjem, pa, po njihovom mišljenju, nema razloga da i naše drugarice ne budu aktivni borci, sa oružjem u ruci, zajedno sa nama. Kojo Radulović je iznosio mišljenje da neke drugarice mogu biti hrabrije od nekih boraca.

»Sve je to u redu — primijetio je Pero — samo, pobogu brate, kako će ove drugarice izdržati kada krenemo dalje od svojih kuća, kao što su Crnogorci došli u naše krajeve, kako će izdržati daleka putovanja zimi i u borbama?«

Međutim, svaku sumnju u istrajnost i borbenost drugarica u redovima boraca Zorka i Vida su svojim primjerima demantovale. Pokazale su svojim primjerom u borbama, požrtvovanjem, ponašanjem, da su neosnovane sumnje i da su one potpuno ravnopravne sa nama u izdržljivosti i u svim teškim momentima. One su postale proleterke i prošle slavni put III krajiške proleterke brigade, učestvovala su u bitkama na Neretvi, na Sutješci i Zelengori, u borbama za oslobođenje Beograda, na sremskom frontu, u završnim operacijama za oslobođenje naše

zemlje. U svim ovim borbama isticale su se primjerom, hrabrošću, drugarstvom, pravilnim odnosom prema drugovima i zato su bile omiljene i cijenjene od svojih drugova saboraca.

Nikada neću zaboraviti momenat iz V ofanzive kada sam u posljednjem proboju neprijateljskog obruča na Miljevini bio ranjen, prilikom prelaska komunikacije Foča — Kalinovik. Treća četa IV bataljona, u kojoj se nalazila i drugarica Vida u svojstvu četne bolničarke, bila je prinuđena na povlačenje. Imali smo nekoliko ranjenih i poginulih drugova. Među ranjenima bio sam i ja. Nisam mogao da se povučem sa četom, već sam ostao na mjestu ranjavanja, jer sam bio teže ranjen u nogu. Nakon što je odbijen protunapad neprijatelja, Vida je sa jednom drugaricom došla do nas i ukazala nam prvu pomoć. Organizovala je iznošenje nas trojice ranjenika i uputila nas u brigadni sanitet. Ovaj momenat ističem zbog toga što su se u toku dana, kada sam bio ranjen, na ovom području vodile ogorčene borbe i teren na kome smo se nalazili nekoliko puta prelazio je iz ruku u ruke naših jedinica i neprijatelja.

JELA LATINOVIC - KECMAN

RADNA PJESMA SMOLJANSKOG OMLADINSKOG
BATALJONA

Tog sunčanog julskog jutra 1942;. godine orila se pjesma velikim Smoljanskim poljem.

Grupa omladine, u kojoj su većinom bile djevojke s bijelim maramama, šarenim suknjama i s motkama na ramenima, silazila je niz padine ovog, kao da mu kraja nema, zelenog polja.

Stoka viiše ne izlazi na ispašu, na ove mirisne i bogate livade. Sve je spremno za julsku kosidbu koja treba da obezbijedi hranu za brojna goveda, jer mnogi seljani ovog kraja žive od prodaje stoke koju brižno odgajaju.

A pjesma ne prestaje. Kao da je neko takmičenje. Radna je to pjesma. Pjesma mladosti i snage koja se tako divno uklapa u ovaj zeleni ambijent beskraja.

Mladi iz Krnje Jele, Kapljuva, Janjila i Smoljana uputili su se na zbornu mjesto, na Doćine vode ili grla, kako su drugačije zvali ovaj prelaz za Bosanski Petrovac.

Stigli smo. Postrojili se. Djevojke jedre i zdrave, rumena i radosna lica stoje u redu na ravnici pred česmom. Srećni su svi. Kako i ne bi. Događaj je to za njih. Formira se omladinski radni bataljon.

O značaju formiranja ovog bataljona i akcija na koju treba krenuti, govorili su Vlado Kecman, član SK SKOJ-a, Pepo Stojanović i Jela Latinović.

Na okupu je bilo oko 500 omladinaca. Rečeno je da, ako neko ne želi da pristane na ovu akciju može odustat. Ali, svi su pošli.

Govorili smo o disciplini, o tome da svaki omladinac treba da bude disciplinovan na radu, da se za sve stvari obraća vodnicima, komandirima četa, a u izuzetnim slučajevima i komandantu bataljona ili komesaru. Ukratko, govoreno je o zrelosti pokreta, bratstvu i jedinstvu, traženo je da omladina bude za primjer svima.

Istaknuto je, takođe, da niko od omladine ne ulazi u napuštene kuće kojih je u Bosanskom Petrovcu bilo mnogo.

Omladina ne treba da se odvaja od ostalih, a posebno ne treba praviti razlike između seoske i gradske omladine koja će se takođe uključiti u radne čete.

Ponovo se zaorila pjesma. Krenuli smo prema Petrovcu. Mnoge omladinke, a bio je i mali broj ormladinaca — dječaka, prvi put idu u grad, tek sada će njihove predstave o njemu postati stvarnost.

Kad smo stigli u centar grada, radoznalo su mnogi posmatrali sve ono oko njih. Bilo je tu i omladine iz drugih opština.

Pjesma nije prestajala. Janjilska omladina je u tom prednjačila. Pjevali su do tada nepoznatu pjesmu: »Posijala baba tikve, pa joj tikve niku nikle, jes' tako je«.

Podijeljeni su zadaci. Naš smoljanski bataljon trebao je da Okopa njive kukuruza i krompira, desnu stranu predjela Bišćane. Posebne zadatke su dobili čete i vodovi.

Počelo je takmičenje. Ko će prije. Bolje. I više. Motike su udarale u prilično suhu zemlju. Njihov bat kao da nije prestajao. Tako sve do kratkog predaha, onda opet pjesma. Opet ritam motika.

Uveče, kad se odlazilo kućama, prestajao je rad.

Sutradan opet novi zadaci. Tako sve dok nije okopana i posljednja njiva. Posljednja bašča.

Dok smo radili ove poslove, često su nas nadlijetali Pavelićevi avioni. Nisu nas ni tada ostavljali na miru.

Naleti iz Bihaća »Štuka« ili Bregejac kako smo ga mi zvali, baci po neku bombu. Ili ospe iz mitraljeza po njivi.

Međutim, bili smo jako oprezni. Mada nismo imali nikakvog vojnog iskustva, obično bi pri naletu aviona, padali po njivama ili trčali do prvog jarka. Od ovih

svakodnevnih neprijateljskih »posjeta« čini mi se nije bilo ni jednog poginulog niti ranjenog omladinca.

Upravo kada je radna akcija na okopavanju bila u punom zamahu, zakazan je omladinski zbor u samom centru Petrovca, kod takozvane vage. Tada smo upoznali i Milu Perkovića, kojeg smo zvali Pokraj inac.

Tom prilikom održao nam je i govor, veoma vatren, o revoluciji, odanosti prema njoj.

Mile nam je govorio o omladini Bosne i Hercegovine, o njenim borbenim podvizima širom Jugoslavije. Posebno je istakao omladinu Drvarskog okruga, njenu borbenost i radni elan.

Nakon završenog govora, uz gromke uzvike i klicanja Komunističkoj partiji i partizanskoj vojsci, ostali smo do kasno u noć izražavajući na taj način svoje oduševljenje. Otišli smo kućama i sutradan ponovo na radnu akciju.

Tako svakodnevno 15 dana.

Milin govor nam se duboko urezao u naša srca. Svaki kasniji susret s njim rado smo očekivali.

Radni bataljoni ostali su za svo vrijeme trajanja rata kao forma okupljanja omladine. Omladinci su orali, kosili, obrađivali zemlju porodicama boraca koji su ratovali, žnjeli žito u Sanici i Podgrmeču, rušili ceste i komunikacije.

I najzad na završetku rata, kada je najviše zatrebalo, jer je zemlja bila porušena, gradili su i podizali. Ceste. Škole. Pruge. Zgrade.

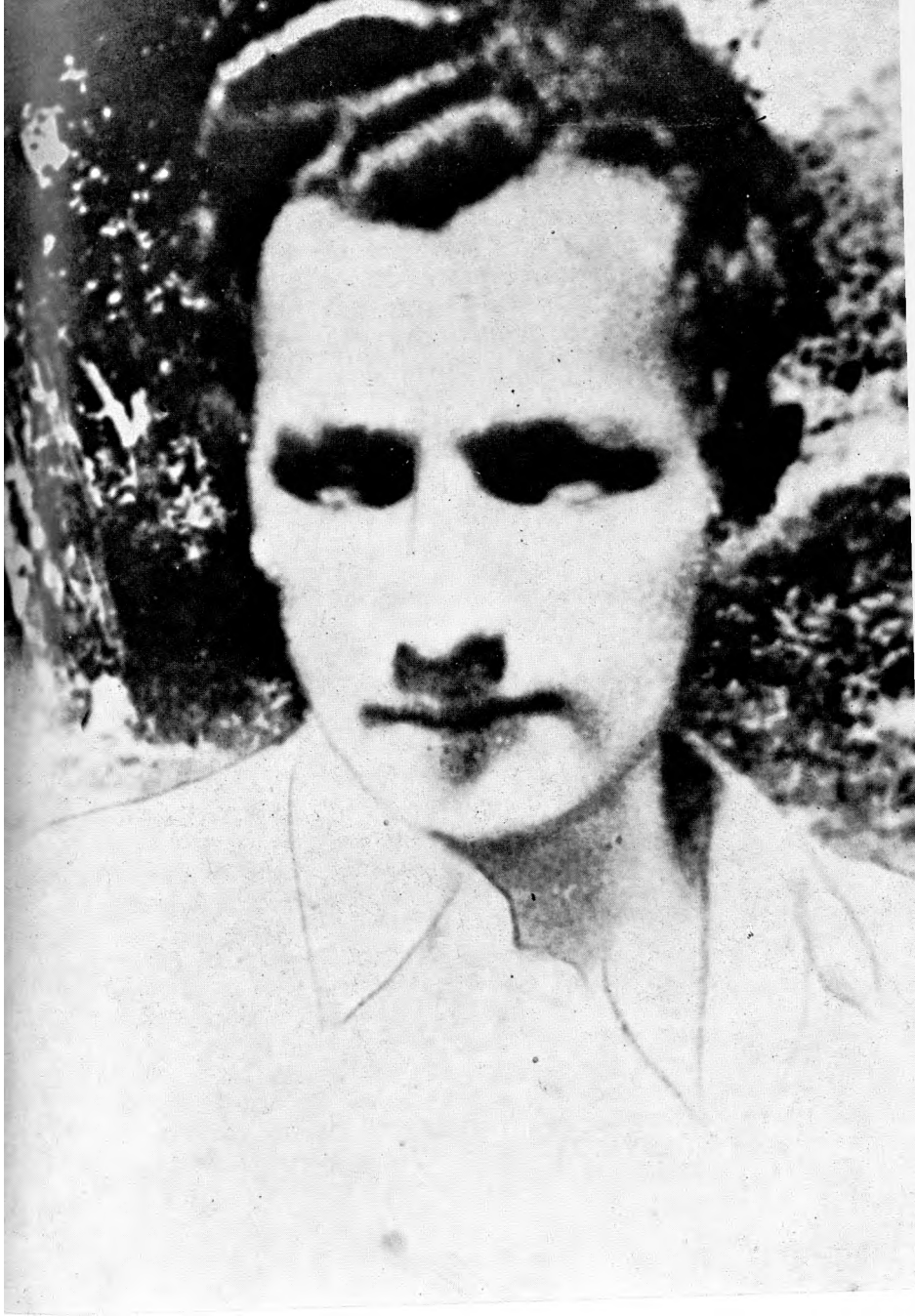
LJUBIŠA CURGUZ

NARODNI HEROJ
ZDRAVKO CELAR

Još kao učenik Građanske škole u Bos. Petrovcu, u toku školovanja u Banjoj Luci i kasnije u Zagrebu, opredijelio se za radnički pokret. I ne samo opredijelio već mu se potpuno stavio u službu svjestan svih posljedica koje će mu to opredjeljenje donijeti u društvu u kome je živio i djelovao. I upravo zbog političke aktivnosti i i revolucionarnih stremljenja bio je pred rat više puta hapšen.

Poslije okupacije zemlje, dolazi u Petrovac. Zdravkov dolazak na petrovački teren uslijedio je u pravi čas. Zajedno sa ostalim članovima KPJ- svom snagom i energijom pristupa pripremi naroda za ustanak. Istakao se kao jedan od veoma aktivnih organizatora ustanka. Partija mu je povjerila funkciju najodgovornijeg vojnog rukovodioca u petrovačkom srezu, što je njegovoj političkoj izgrađenosti, organizatorskim sposobnostima i temperamentu, potpuno odgovaralo.

Kada je počeo julski ustanak 1941. godine, Zdravko se kao komandant Petrovačkog odreda ističe izvanrednom snalažljivošću, hrabrošću i organizatorskom sposobnošću. Iznad svega bio je vrlo hrabar u borbi, neposredan u odnosima sa ljudima i snalažljiv u teškim situacijama. Bio je veliki optimista. To je unosilo ohrabrenje među uplašeni narod. Borci su ga poslije nekoliko borbi (Bos. Petrovac, Bravsko, Kulen-Vakuf, Ripač, Veliki Radić i dr.) doživjeli kao rukovodioca izvanrednih sposobnosti. Zdravko je po-

Zdravko Celar

sebno kod Vodeničana, Vrtočana i Krnjeušana, sa kojima je poslije ustanka izvodio više akcija, stekao takav ugled i povjerenje, da ih je mogao voditi i u najteže okršaje.

U januaru 1942. godine Zdravku je povjerena veoma teška i odgovorna dužnost. Postavljen je za komandanta 1. krajiškog proleterskog bataljona. Dobio je zadatak da zajedno sa vojnim i partijskim rukovodstvom Bosanske krajine odabere, pripremi i povede u sastav 1. proleterske brigade Krajiški proleterski bataljon. To je bila odluka CK KPJ i vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita o formiranju 1. proleterske, u čiji je sastav trebalo da uđe i 1. krajiški proleterski bataljon.

U svim ustaničkim četama odabrani su najbolji — dobrovoljci. Izbor je vršen u toku januara 1942. godine.

Početkom februara u selu Višnjici, na Kozari, od odabranih dobrovoljaca formirana je 1. kozaračka proleterska četa (118 boraca) koja je krenula ka Čelincu u centralnu Bosnu u sastav bataljona. Istovremeno u Podgrmeču (Srpska Jesenica), formirana je 2. grmečka proleterska četa (123 borca) i 3. drvarska proleterska četa (50 boraca) koje su odmah krenule prema Čelincu.

Dvadeset petog marta 1942. godine u Čelincu formiran je 1. krajiški proleterski bataljon na čelu sa Zdravkom Čelarom. Od tog momenta Zdravko i proleterski bataljon nerazdvojni su dijelovi cjeline do njegove herojske smrti.

Pod Zdravkovim rukovodstvom i komandom, bataljon je već na prvom koraku poslije formiranja, potukao odred Nijemaca koji je iz Lijeve polja kretao prema Banjoj Luci. Poslije ovog redali su se novi uspjesi. Međutim, talas četničke propagande sve je više zahvatao još nedovoljno učvršćene partizanske jedinice centralne Bosne. Lančani pučevi u četama IV KPO i prelazak u četnike zamrsili su situaciju. Bataljon je zbog toga zadržan u centralnoj Bosni sa zadatkom sređivanja stanja i političkog razjašnjavanja četničke izdaje. Zdravko se razapinjao između novodobijenog zadatka, koga se prihvatio sa puno ozbiljnosti, i velike želje boraca da se što prije spoje sa 1. proleterskom brigadom, koja se u to vrijeme nalazila u istočnoj Bosni.

April 1942. godine bio je mjesec stalnih, iscrpljujućih borbi i okršaja Čelarevog bataljona sa njemačkim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama. Razbijanje četnika u Prilbiniću, sređivanje stanja u Blatničkoj četi IV KPO, borba sa ustaško-domobranskim snagama u selu Rankoviću kod Teslića, organizovanje i naoružavanje omladinske čete u Čečavi (od zaplijenjenog naoružanja), intervencija poslije četničkog puča u Jošavki (ubijena 23 ranjena proletera u bolnici itd). Tada je u selu Branešćima, u borbi koja je trajala 3 časa, Čelarov proleterski bataljon potukao i razbio jaku i opasnu četničku grupaciju. Ponovni puč u Blatničkoj četi i Čelareva smjela akcija na njenom razoružanju, pa četnički puč u Borjanskoj četi, gdje su izginuli neki rukovodioci među kojima i politkomesar 4. bataljona IV KPO Zivo Preradović i oko 20 proletera, i Čelareva intervencija u cilju gušenja četničkog pokreta. Tih dana ginu mnogi politički radnici u drugim mjestima centralne Bosne, što još više komplikuje vojno-političku situaciju na terenu i položaj Čelarevog bataljona.

Tako su polovinom aprila 1942. Čelarov bataljon i preostale snage IV KPO, bile su više pod udarom udruženih snažnih njemačkih, ustaških, domobranskih i četničkih snaga. Čuvene su teške borbe vođene u tom periodu na Crnom vrhu i proboj proletera u cilju spajanja sa Kozaračkim udarnim bataljonom Miloša Šiljegovića, borbe u Pojezini u blizini Doboja, u Snjegovini i Jošavki. Izvanrednim držanjem u borbi, vještim manevrom snaga, Zdravko je sa svojim proleterima uspješno odolijevao svim pritiscima.

Polovinom maja 1942. godine Čelarov bataljon ostaje jedina vojnički jaka i moralno-politički čvrsta jedinica u centralnoj Bosni na koju su sa svih strana napadale jake neprijateljske snage potpomognute četničkom izdajom. Tu situaciju će najbolje dočarati sačuvani zapisnik sa savjetovanja rukovodstva.

Da bi se našao izlaz iz novostvorene situacije OK je zakazao izvanredno partijsko savjetovanje koje je održano na položaju u Vijačanima 29. maja 1942. godine. Savjetovanju su prisustvovali članovi OK za centralnu Bosnu, grupa drugova iz Štaba IV KPO, Partijski biro 1. pro-

leterskog bataljona sa komandantom Zdravkom Čelarom i grupa drugova iz Štaba 3. bataljona IV KPO.

Cilj ovog savjetovanja je bio da se izvrši kolektivna procjena situacije na području IV KPO i donesu odluke za budući rad.

Predsjedavajući na ovom sastanku drug Radman¹⁾ izlaže Ukratko vojnu i političku situaciju: »Pošto su kod nas nastale izvanredne prilike aktivnošću četnika, Proleterski bataljon došao je ovamo da nam (pomogne u sređivanju istih. Iz istih razloga došao je i Udarni bataljon da u zajednici sa Proleterskim konsoliduje prilike na području ovog Odreda. Isti se je nakon kraćeg vremena, usljed poznatih nam uzroka, morao vratiti, tako da je jedina vojnička snaga na ovom terenu postao Proleterski bataljon oko koga su se okupili ostaci razbijenih snaga 3. bataljona. Po izvještaju komandnog i političkog kadra Proleterskog bataljona, usljed stalnog kretanja i akcije, ljudstvo se premorilo, a još nepovjerenje prema partizanima pridošlim od raspadnutih četa, zahtijevalo je povrtak u Kozaru i Grmeč.

Smatram, da bi njegovo povlačenje, iz političkih razloga, bilo odsudno, pošto bi on, kao jedina vojna snaga na ovom terenu, dao mogućnosti i daljnjem okupljanju vojnih snaga razbijenog 3. bataljona, onih koji su prešli četnicima iz razloga što su mislili da su oni bolji Srbi, i oni koji bi uvidjeli izdajničku ulogu četničkih vođa, imali kome da se priključe. Važno je uočiti da sve mase nisu četničke i da se one momentano priklanjaju onome ko je jači. Ostanakom i vršenjem akcije protiv ustaša i hrvatske vojske daćemo mogućnost masama da uvide da se mi borimo, ne samo protiv četnika, nego i protiv hrvatske vojske, a pošto četnici neće voditi protiv ustaša i hrvatske vojske borbu, biće u očima masa raskrinkani. Zatim mi ovdje, svojim ostanakom, zadržavamo izvjesne četničke snage i time sprječavamo koncentraciju četničkih snaga protiv Kozare i Grmeča, što bi sigurno uslijedilo našim povlačenjem sa ovog terena. Od interesa je ostanak Proleterskog bataljona ovdje, a snage će naše biti pojačane

*) Milan Radman.

iz Kozare i Grmeča, jer će odgovorni drugovi koji poznaju situaciju na ovom terenu, voditi računa o svemu ovom. Mnogi drugovi kažu, da se Udarne proleterske brigade povukla sa Ozrena usljed jačih četničkih snaga, a mi ostajemo ovdje gdje su četničke snage jače, a isto mogu biti pojačane novim snagama 'iz Ozrena. Mi ne znamo tačno da li se Udarne brigade povukla, niti iz kojih je to razloga učinila, a možda su njene namjere da se prebaci na ovaj sektor. Dalje, stanje koje je nastalo u Proleterskom bataljonu, nastalo je krivicom komandnog kadra koje je bilo neenergično i uskolebano.

Drugovi iz OK stoje na tom stanovištu da se ne bi trebalo povlačiti, jer padom Prijedora poljuljan je moral kod masa, pa čak i samih boraca u četničkim redovima, a našom borbom protiv ustaša biće još više poljuljan i doprinijeće raspadu četničkih jedinica i vraćanju njihovih boraca nama. Danas, primjera radi, navodim isturene partizanske jedinice u SSSR. Iako im prijeti opasnost potpunog uništenja, ne povlače se ka Crvenoj armiji. To je bilo ukratko moje izlaganje. Neka drugovi iz Biroa Proleterskog bataljona kažu svoje mišljenje po ovom pitanju.«

Politički komesar proleterskog bataljona Esad Mtdžić: »Zaključak o povlačenju kojeg smo mi donijeli na sastanku bataljonskog Biroa nije naše mišljenje, nego je to mišljenje svih partijaca Proleterskog bataljona i proletera. Oni su se uvijek interesovali za situaciju i zahtijevali da tačno znaju u kakvoj se situaciji nalaze. Ovakva situacija kakva je sada izaziva kod njih zabrinutost i negodovanje, a tome se pridružuje izmorenost, ogoljenost i drugo. Zatim, govoreno je da je ovaj bataljon imao da uđe u sastav Proleterske udarne brigade i to je otpalo uslijed angažovanosti ovdje, pošto su to prilike zahtijevale. Vršeci ovaj zadatak ovdje, istovremeno da se hvata Veza sa Proleterskom udarnom brigadom. Nastala situacija u Manjači doprinijela je dosta ovakvom stanju u našem bataljonu. Usljed četničkog jačanja poljuljan je moral i onako moralno-politički slabog kadra uslijed brzog formiranja, osim toga, na njih je djelovalo i to što su trebali da se priključe Proleterskoj brigadi, a ostali su i dobili utisak

da su napušteni. Tome su doprinijele koncentracije četnika u blizini, a do sada smo ih morali tražiti. Zatim, naše često razbacivanje na manje grupe i ostavljanje istih u sigurnoj sredini mnogo je uticalo na njihov moral. Mi ne možemo da izmijenimo tu situaciju i moramo se pridružiti njihovom zahtjevu. Svako zadržavanje bataljona, kao cjeline, nepoželjno je. Može se konstatovati da je njihova borbenost opala uslijed žrtava i radi te okolnosti što je na njih pala sva težina.«

Komandant 4. odreda Danko Mitrov: »Mogu konstatovati da nije tačno mišljenje o koncentraciji četničkih snaga koje bi nas mogle uništiti. Postavlja se pred nas to, da li vi prihvatate mišljenje druga Radmana kao mišljenje s kojim se vi slažete, a ne kao mišljenje foruma kojeg treba da usvajate.«

Politički komesar 2. proleterske grmečke čete: »Smatram da se mišljenje druga Radmana ne može posmatrati odvojeno od raspoloženja u mojoj četi i cijelom Proleterskom bataljonu. Nastalo raspoloženje je rezultat dugog i teškog zadatka kojeg je imao. Mnogi drugovi su pali, izmoreni i oboljeli. Govoreno je da će bataljon biti popunjen kozaračkim vodom (koji je ostao u Bočcu, zatim iz redova protučetničkog bataljona, onda dolaskom omladinaca iz Grmeča i na kraju da će ući u sastav Proleterske udarne brigade. Sve je to prouzrokovalo ovakvo stanje u bataljonu. Mora se istaknuti da je drug Radman iznio potrebu našeg ostajanja radi političkog efekta, a nije uzeo u obzir kakvog bi odraza imao jedan neuspjeh koga bi pretrpio Proleterski bataljon. Mislim da drug Radman nije uzeo ni sve momente o nastaloj političkoj situaciji.«

Komandant Proleterskog bataljona Zdravko Celar: »Situacija u Manjači nam je nejasna. Udarni kozarački bataljon se povukao, a i Grmečki, a zbog čega i to nam je nejasno. Sto se tiče pomoći iz Kozare i Grmeča, tačno je da će stići, ali ne znamo kada. Mogli bi se održati ovdje kada bi bili u gerilskim grupama i kao takvi napadali na njihove (četničke) štabove i čete, a kao bataljon mi to ne možemo učiniti. Četničke snage će izvršiti napad kako smo obaviješteni, jer su se sva obavještenja sa ovog izvora ispunila. Nastalo raspoloženje u bataljonu

uslijedilo je kao posljedica najnovijih vijesti koje su donijeli kuriri i govorkanje o povlačenju Proleterskog bataljona. Moje je mišljenje da vodimo strogo računa o kretanju četničkih snaga i o njihovoj koncentraciji i da ostanemo ovdje.«

Komandant 4. odreda Danko Mitrov: »Što se tiče situacije ona nije baš tako kritična, a tu su bili stariji odgovorni drugovi koji su dobro poznavali situaciju, pa ipak oni nisu bili za napuštanje ovog terena, nego su obećali nove snage. Oni sigurno znaju šta treba da se radi. Drenović je rekao: »Imamo još nešto snaga IV odreda i kada njih likvidiramo, onda ćemo zajedno na Kozaru i Grmeč«. Te riječi svjedoče o tome da mi našim zadržavanjem ovdje, zadržavamo njihove snage da ne napadaju Kozaru i Grmeč.«

Kako se vodila diskusija o ostanku proleterskog bataljona na ovom terenu, predsjedavajući drug Radman traži od drugova da se izjasne da li se oni slažu s tim da se ostane ili ne?

— Politički komesar 1. kozarske čete Proleterskog bataljona: »Mišljena sam, s obzirom na raspoloženje u Proleterskom bataljonu, a koje su istakli drugovi, da treba napustiti ovaj teren. Međutim, ako je većina drugova da se ostane i pod ovim okolnostima i ja sam, i ograđujem se od odgovornosti.«

— Komandant Proleterskog bataljona Zdravko Celar: »Mišljenja sam da ove snage treba da ostanu na ovom terenu, ali samo kao gerilske grupe, a ne kao cjelina.«

— Politički komesar 3. drvarske čete: »Uviđam potrebu ostanka, ali ipak mislim da je potrebno konsultovati se sa ostalim partijcima da bi i oni ostali istog mišljenja. Mišljenja sam da ih se neće ubijediti u potrebu ostajanja iz ranije navedenih razloga koje su drugovi jasno istakli.«

— Politički komesar 2. grmečke proleterske čete: »Uviđam opravdanost ostanka, ali ne mogu da ne naglasim da je raspoloženje u Proleterskom bataljonu da bi se vrlo teško mogli pridobiti za ovu odluku.«

Predsjedavajući drug Radman zaključuje, na osnovu izloženih mišljenja, da Proleterski bataljon do obavješte-

nj a ostaje na ovom terenu. Sada je potrebno prodiskutovati u kojem vidu isti da ostane.

— Politički komesar Proleterskog bataljona Esad Midžić: »Moje je mišljenje da se snage Proleterskog bataljona ne odvajaju i da se bataljon kreće kao cjelina. To je uostalom i ranije zaključeno kad je bio drug Osman na ovom terenu.«

— Politički komesar Drvarske čete: »Mišljenja sam da se Proleterski bataljon drži na okupu. Mogu se odvojiti pojedine grupe sa specijalnim zadatkom, samo one moraju biti tako osigurane da ih seljaci ne bi uočili i odali.«

— Komandant 4. krajiškog odreda Danko Mitrov: »Snate bataljona treba koncentrisati, pružiti zaštitu bolnici i štabu i vršiti aiklije na ustaška uporišta. Manjim snagama noćnog patroliranja, pratiti četnike i napasti ih. Time će se izbjeći uočavanje naših snaga, a u isto vrijeme zbunjivaće neprijatelja.«

— Zamjenik komandanta 4. odreda: »Moje je mišljenje da se bataljon treba stacionirati na ono mjesto gdje će imati najlakšu i najbržu vezu sa Kozarom.«

— Politički komesar 4. odreda Rade Ličina: »Mišljenja sam da se bataljon koncentriše, ali da se ljudstvo istog pripremi za borbu, ne samo kao cjelina, nego kao gerilske grupe, jer ako se naviknu na borbu samo u cjelini, onda bi se izgubili u slučaju eventualnog razbijanja.«

Iz izloženih mišljenja, predsjedavajući drug Radman, zaključuje da se bataljonske snage drže na okupu, a da se iz njegovog sastava odvajaju manje grupe koje bi vršile specijalne zadatke kao gerilci, i postavlja na dnevni red akcije koje treba vršiti na hrvatska uporišta. Malo je manjih uporišta na ovom sektoru. Dolazi u obzir Srbac, Lepenica, Mravička škola i Glogovac.

— Politički komesar Proleterskog bataljona Esad Midžić: »Ako budemo vršili napad, onda ga treba vršiti na takva uporišta gdje možemo imati siguran uspjeh, jer bi neuspjeh loše odjeknuo među masama. Kako smo sa malo municije, uporišta na koja budemo napadali treba da imaju bar toliko municije da bi mogli nadoknaditi izgublenu municiju.«

— Komandant Proleterskog bataljona Zdravko Celar:
»Napad treba vršiti na ono uporište koje nije daleko. Izostanak od više dana nepoželjan je usljed jake četničke špijunaže kojom vrlo brzo i lako saznaju za naš odlazak i mogu nesmetano izvršiti napad na štab i bolnicu. Glogovac je najbliži, podesan za napad i po mom mišljenju možemo lako uspjeti.«

Pošto su uporedene naše snage, kao i snage neprijatelja u Glogovcu, koji je trebalo da se napadne, uočeno je da je neprijatelj premoćniji i po tome je razvijena diskusija koja je prekinuta dužim odmorom, a da se nije donio definitivni zaključak o tom pitanju. Za vrijeme odmora stigle su nove vijesti — situacija. Naime, jedan broj drugova od ostatka Motajičke čete odvojio se u samostalnu grupu, dok je stanje u Prnjavorskoj četi pogoršano i četa dovedena pred raspad.

Sastanak je nastavljen. Kako smo računali i sa ovim oružjem pri napadu, donesen je zaključak da se napad ne može izvršiti. Mjesto akcije na Glogovac, diskutovalo se o razoružanju Prnjavorske čete. Drug komandant, kao i politički komesar 4. odreda predlažu razoružanje iste, motivišući to time da će to oružje pasti četnicima u ruke i pucati kasnije na nas. Međutim, ostali drugovi bili su mišljenja da iz taktičkih i političkih razloga nije dobro izvršiti razoružanje, kad se nisu ni do sada ni četničke čete razoružavale, iako je bilo i prilike i mogućnosti za to. Donesen je zaključak da se ne izvrši razoružanje.

Povodom novonastale situacije postavljeno je na dnevni red ponovno pitanje ostanka Proleterskog bataljona, a na zahtjev drugova iz Političkog biroa Proleterskog bataljona. Drug politički komesar 1. kozaračke čete Proleterskog bataljona kaže da je njegova jedna desetina izjavila kako je ovo izdaja i da je neko plaćen da to čini i da će oni u slučaju ostanka, pobjeći.

Drug Radman: »Ako ljudstvo zahtjeva odlazak, radi toga da ne bi došlo do bježanja pojedinaca pa i desetine, neka se Proleterski bataljon povuče sa ovog terena, a OK će po pitanju kadra koji treba da ostane, donijeti svoju odluku. Ali, podvlačim, da i sada stojim na tom stano-

vištu da Proleterski bataljon treba ostati na ovom terenu do obavještenja.«

Politički komesar 1. proleterskog bataljona smatra da je potrebno da se precizira da partijski i komandni kadar Proleterskog bataljona uvida potrebu ostanka, ali raspoloženje drugova u bataljonu je za odlazak.

Drug politički komesar 4. odreda: »Mi ovdje imamo bolnicu i ostali tehnički materijal koji bi mogao pasti četnicama u ruke, jer smo svega 3—4 sata udaljeni od njih i mi bi u tom slučaju bili prisiljeni spaliti sve to. Vašom zaštitom mi potrebne stvari možemo skloniti i omogućiti normalan rad onima koji ostaju.«

Ovog mišljenja je i drug komandant 4. odreda. Međutim, drug politički komesar 1. čete je da se sa odlaskom ne oteže, da poslije ne bi bilo kasno. Time je ovaj sastanak završen.

Krajem maja 1942. godine, neposredno poslije partijskog savjetovanja, na Čelarov bataljon, koji se našao na Motojaci, napalo je oko 4.300 Nijemaca, ustaša, domobrana i četnika. Cio dan bataljon je vodio žestoku borbu u okruženju. Proleter i su bili svjesni situacije u kojoj su se našli. Spremni na najteže žrtve, odolijevali su žestokim napadima sedamnaest puta jačeg protivnika. A kada je pala odluka za probijanje, Zdravko se sa Štabom bataljona i grupom oko 30 boraca probio u selo Ilovu, gdje je naišao na četničku zasjedu. Do posljednjeg metka proleter i iz Zdravkove grupe su se borili, pokušavajući da se izvuku iz obruča, ali u tome nisu uspjeli. Oni koji su ostali u životu, među kojima i Zdravko, uhvaćeni su živi.

Slično je prošla i grupa od 20 boraca na čelu sa političkim komesarom bataljona Midžićem, koji je zarobljen u dolini Vrbasa, dok je ostatak bataljona (koji je brojao 250 ljudi) 117 boraca i starješina uspjelo da se probije na vrh Motajice, pred samu noć. Na bojištu je ostalo samo oko 150 četničkih leševa.

Vatrenim govorom pred okupljenim narodom i četnicima za vrijeme strijeljanja Zdravko je izazvao komešanje u narodu i četnicima. U strahu od posljedica naredena je paljba.

Zdravko je pao smrću heroja, a polovina preostalog njegovog Proleterskog bataljona prešla je rijeku Savu i nastavila borbu u Slavoniji. Komandant je pao, a bataljon proletera je nastavio borbu za ostvarivanje ideala za koje je ovaj vrli komunista, komandant, heroj uvijek bio spreman da se do kraja žrtvuje.

»V
«

Roden je 15. 9. 1917. godine u Rašnovcu, Bos. Petrovcu. Osnovnu i građansku školu završio je u Bos. Petrovcu, a trgovačku akademiju u Banjoj Luci. Potom se upisao na Visoku ekonomsko-komercijalnu školu u Zagrebu.

Godine 1940. postao je član KPJ, a 1941. stupio je u NOB.

U NOB je bio: komandant odreda, komandir čete i komandant 1. proleterskog krajiškog bataljona.

Strijeljan je od strane četnika jula 1942. godine u selu Jošavki u centralnoj Bosni.

Za narodnog heroja proglašen je 7. 8. 1942. godine.

KOLEGE

U napadu na Sanski Most četa Vlade Prošića zarobi jednog domobranskog satnika. Kada su partizani doveli zarobljenika u komandu čete Vlado mu pride i pruži ruku: »Zdravo, kolega. Ja i ti smo isti Ti si domobranski satnik, a ja partizanski«.

Neprijateljskom oficiru za tren bi lakše, na licu mu se pojavi blag osmijeh, a zatim se trže pa reče: »E, moj gospodine satniče, mi ipak nismo isto, jer si ti mene zarobio, a ne ja tebe. Ti meni možeš suditi kad god hoćeš, a ja tebi ne mogu«.

ANEGDOTE

BOSA MRDA - RODIĆ

SAHRANA DULETA KARABUHE

Polovinom 1942. godine DUŠAN Dule (Rade) KARABUHA (15) otišao je dobrovoljno u partizane. Pošto je bio mlad, gotovo još dijete, omladinsko rukovodstvo i organi nove vlasti pokušali su ga odvratiti od njegove namjere. Međutim, to im nije uspjelo. Budući da je bio veoma živahan, ratoboran već u prvim akcijama, moglo se očekivati ono najgore. Na žalost, to se i ostvarilo.

Taj mladoliki plavokosi dječak krupnih plavih očiju i nemirne naravi, poginuo je već početkom novembra 1942. godine u jurišu za oslobođenje Bihaća. Njegovi posmrtni ostaci prevezeni su iz Bihaća u Bosanski Petrovac, na Partizansko groblje u Suvaju. Po tmurnom vremenu, uz kišu i snijeg, krenula je povorka rašnovačke omladine prema Suvaji, da sahrani do tada najmlađeg palog borca. Gajevi hrastovih stabala, opalo lišće na putu i monotonija jesenjeg dana davali su povorci još tužniji izgled.

Sahrana Duletovih posmrtnih ostataka obavljena je kako je to zaslužio pravi borac. Opraštajući se od poginulog druga borci kao da su se zavjetovali da će osvetiti palog druga. I zaista nije prošlo mnogo vremena (2 do 3 mjeseca) gotovo polovina rašnovačke omladine našla se u partizanskim borbenim redovima. Više od 30 omladinaca i 15 omladinki našlo se na frontu. Mnogi od njih postali su neustrašivi borci i rukovodioci. Velik broj pao ih je u borbi za slobodu. Njihovi najbliži nisu imali prelike da se sa njima oproste na grobovima, niti čak da saznaju za njihov grob. Tako je bilo i sa Duletovim starijim bratom Pericom koji je poginuo na Sutjesci. Njihova majka i setstra ostale su zauvijek usamljene.

VLADO KECMAN

PETROVACKE RADNE CETE I BATALJONI U PRVOJ
OMLADINSKOJ POLJOPRIVREDNOJ RADNOJ
BRIGADI U KLJUČU I SANICI 1942. GODINE

Prva velika omladinska poljoprivredna radna akcija krajiške omladine ljeta 1942. godine u Ključko-saničkom žitištu, bila je i prva velika omladinska radna pobjeda. To je bio veliki omladinski radni val. Jedinstvo fronta i pozadine u NOB-u bilo je izraženo u paroli: »Sve za front, sve za pobjedu!« Drugačije nije ni moglo biti.

U bosanskopetrovačkom kraju formirane su stalne radne čete u Krnjeuši, Vodenici, Suvaji, Krnjoj Jeli, Smoljani, Kapljuhu, Janjilima, Bravsku, Driniću, Bukovači, Vedrom Polju, Medenom Polju, Prkosima, Busijama, Vrtoči, Velikim Stjenjanima i Rajnovcima, veoma rano.

Uz sve te poslove koji su bili svakodnevn, omladinske radne čete su išle na duže i dugotrajnije akcije. Tako je u decembru 1941. godine sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Petrovac Mićo Rakić organizovao prenos žita iz Podgrmeča u petrovačka i drvarska sela. U akciji je učestvovao i Rakić lično, to je bila istovremeno i prva od većih omladinskih radnih akcija.

850 do 900 omladinaca i omladinki iz omladinskih radnih četa petrovačkih sela krenulo je u Podgrmeč preko snijega zavijanog Grmeča u Majkića i Budimlić Japru, u Lušci Palanku i Jelašinovce, te su u nekoliko navrata prenosili žito na svojim leđima, svaki omladinac i omladinka po 25—35 kilograma, a neki su nosili i više.

Zima je bila izrazito teška. Hladnoće su bile velike. Seoskoj omladini sa lošom odjećom i obućom, uz veoma lošu ishranu, bilo joj je to zaista teško. Ali svjesna svojih

zadataka, savjesno i sa oduševljenjem je obavila taj posao, učestvujući na taj način u revoluciji. Već tada su počeli nicati samopregaoci rada u ovim prvim većim akcijama. Naročito su se isticale omladinke iz driničko-bukovačkog kraja: Dragica Puzigaća, Danica Ševo, Beba i Dragica Kecman, Dara Kuburić, Mileva Romčević i još neke druge.

O njima se pričalo i pisalo u džepnim i zidnim novinama. Dok su jedni išli goli i bos, nosili žito na svojim leđima, po nekoliko desetina kilometara, preko snježnog Grmeča, druge omladinske radne čete su radile skupa sa vojskom i starijim radnicima i tesačima sa Grmeča i Klekovače, na izgradnji magacinskog prostora. Tako je izgrađen veliki magacin u Sobatovcu i nešto manji u Jasikovou, Otaševcu, Osječenici i u drugim obroncima Grmeča.

U tom revolucionarnom pokretu među omladinom susrećemo se i sa konzervativnim shvatanjem, odbojnim odnosom prema svemu onom što je bilo novo. Teška je bila borba protiv toga. Nije bilo jednostavno iz seoskih patrijarhalnih domova pokrenuti seosku omladinu da ide od svojih kuća daleko u svijet, a posebno žensku omladinu sa mladićima na radne akcije, priredbe, sastanke, javne skupove, a mnoge su prvi put, bez kontrole svojih roditelja prekorale kućni prag. Mnoge su teškoće bile potencirane i neprijateljskom propagandom reakcionarnih i konzervativnih snaga koje su svoju političku devizu zasnovale upravo na starim tradicionalnim shvatanjima načina života, držanja žene u mraku i bijedi, poimajući seljaka kao radnu snagu koji treba da u pokornosti sluša činovnički glas.

Okupator se trudio da i putem svoje agenture u selu razvije veću antikomunističku propagandu. Zato se pred mladim komunistima i omladinskim aktivistima javljao i odgovorniji i složeniji zadatak. Raditi na omasovljavanju omladinskog pokreta bilo je moguće samo uz punu idejno-političku aktivnost, uz prosvjetni rad među omladinom i narodom. Što su više okupator i reakcija nastojali da kompromituju NOP, šireći raznovrsnu antikomunističku propagandu, omladinsko rukovodstvo i aktivisti SKOJ-a su razvijali svoju sve veću aktivnost. Nicali su novi kadrovi, rasla je armija mladih u drugom frontu, vaspitana u ljubavi i radu prema svojoj zemlji. Omladinsko rukovodstvo,

usvajajući revolucionarne metode rada na sve ove teškoće koje su se javljale kao posljedica konzervativnog dještva reakcije i okupatora, razvijalo je svoju veću aktivnost, pa se već početkom januara 1942. godine u petrovačkom kraju organiziraju međusobna takmičenja. Takmičenje je obuhvatalo 23 petrovačka sela i odvijalo se u omladinskim radnim četama. Takmičenje se sastojalo u sljedećem: ko će više poslova obaviti za partizanske jedinice, tj. oplesti čarapa, sašiti košulja i gaća, ko će više prikupiti i dati partizanima peškira, rukavica i šalova, platna za posteljinu i slično. Djevojke su otvarale svoje za darove spremnjene sanduke i darivale svoje miljenike u partizanskim četama. U ovakvim radnim akcijama i takmičenjima isticali su se pojedinci i seoski aktivni, isticani su njihovi uspjesi i rezultati. Uspjeh ovog prvog takmičenja iznošen je javno na konferencijama, seoskim sijelima i sastancima organizacija. O tome je pisano u zidnim i džepnim novinama, koje su imali svi partizanski logori i seoski aktivni SKOJ-a.

Takmičarski duh je zahvatao omladinu cijelog bosansko-petrovačkog kraja.

Prošla je prva burna ratna zima Bosanske krajine. Na pomolu je bilo ratno i radno proljeće. Italijanski okupator sa svojim malobrojnim plaćenicima u licu samozvanog četničkog vojvode Mane Rokvića povukao se u predgradska utvrđenja i bunkere. Ilegalni pokret u gradu dobio je organizovani karakter. Svaki pokret okupatorske vojske van gradova napadan je i oružjem dočekivan od partizanskih snaga. Seoske bajte prestale su da se puše, a naročito one koje su bile nadomak talijanskih topova. Mnoge porodice ponovo se prebacuju u šumu i zbjegove. Dolazilo je novo ratno proljeće, toplije i veselije po mnogo čemu no bilo koje ranije. Danju i noću orane su njive u čijoj se blizini prvi put nisu nalazili stariji i nejaki. Sa opustošenih ognjišta nije se dizao plavi dim, ali u njihovoj blizini se odvijao radni život. Artiljerijske kanoade i bacačke mine svakodnevno su orguljale. Žestoke borbe vođene su oko svih drumova i grada.

Poginulih i ranjenih među partizanima iz dana u dan bilo je sve više. Omladina je gradila partizanske bolnice

u šumama. Nad omladinskim četama predvojničke obuke, koje su vježbale drvenim puškama, svakodnevno su nadlijetali talijanski i ustaški avioni. Mitraljeskim rafalima sjekli su zelene gajeve i rasipali smrtonosni teret. Uz vijesti o borbama na savezničkim frontovima i bojištima širom Jugoslavije, omladinski agitatori predvodili su radne čete na oranju i zasijavanju napuštene zemlje, u narodu zvane »ničija zemlja«. To je bila zemlja napuštena od strane ustaško-četničkih saradnika, koji su napuštali svoje domove, i povlačili se.

Odlazile su omladinske radne čete na dnevne i nedeljne poslove po planovima mjesnih i opštinskih NOO Bosanskog Petrovca. Desetak omladinskih radnih četa iz petrovačkih sela otišlo je ovog proljeća na obradu zemlje kod Bosanske Krupe i u podrmečka sela pomažući mjesnim domaćinstvima. Četama je u ime SK SKOJ-a rukovodio Sava Miljuš. Radile su radne čete iz Stjenjana s bjelajskom omladinskom radnom četom sa petrovačkog sreza, kojima je rukovodio omladinski radnik Mile Plećaš. Kasnije su nastavili okopavanje kukuruza, krompira, obrađivali dolinu zasađenu kupusom i obavljali druge poljoprivredne poslove.

Dok je jugo otapao i posljednje ostatke snježnih nanosa u dolinama Grmeča i Klekovače, a tihi vjetrovi razgonili magle i oblake sa ovih krajiških planina, da bi sjalo sunce krajiškog proljeća, zelenilo se podgrmečko, petrovačko i saničko polje, na kojima se nizalo poljsko cvijeće. Okupatori kao da su htjeli svojim paklenim dalekometnim oružjem da unište pjesme ševa i slavuja, pjesmu boraca i omladine na Klekovači i Grmeču.

Ovo novo ratno proljeće nametnulo je pred sreska partijska rukovodstva nove obaveze i borbe. Nije smjelo dozvoliti da nijedna stopa zemlje ostane nezaorana i neposijana. Neprijatelj je bio usmjerio svoju političku aktivnost na demobilizaciju i paniku, strah od gladi, dok su istovremeno fašističke snage iz blokiranog i opsjednutog grada Bosanskog Petrovca, svojom artiljerijom gađale svakog orača i sve što se moglo živo primijetiti na polju, kako bi zemlja ostala nezaorana i nezasišana. Istovremeno su neprijateljski avioni u dubini slobodne teri-

tori je bombardovali i mitraljirali stanovništvo koje je pricalo u svoja polja.

Ukorak s partizanskim četama koje su tukle talijanske crnokošuljaše i perjaše na putu Ključ, Petrovac, Drvar i Bihać, stizale su u Krnjeušu, Kulen-Vakuf i Bjelaj i omladinske radne čete na obradu napuštene zemlje, a neke su otišle sa one strane Grmeča da pomognu podgrmečkoj omladini. Ove omladinske radne čete su predvodili omladinski radnici Savo Miljuš iz Vodenice sa četom od 89, Pero Stojanović iz Smoljane sa 110, Sava Sodomnium iz sela Janjila sa 72 omladinca i omladinke u četi, Nikola Jeličić je vodio Omladinsku četvu iz sela Skakavca sa 58 članova, u četi Dragice Kecman iz Drinića bilo je 82, a u Bukovalokoj, koju je vodila Nada Balaban 67, a u četi Milana Grubiše iz sela Kapljučva bilo je 52 omladinca.

Dok su čete pravile mali predah, prale i krpile siromašnu odjeću i obuću, posjećivale svoje u zbjegovima Grmeča Kozila i Mračaja, istodobno su u mnogim petrovačkim selima održavani partijski sastanci na kojima su analizirani prolječni radovi. Tražene su mogućnosti da u ovim uslovima opšte borbe sa Talijanima, ustašama i četnicima narod radi svoje njive, da čisti i obrađuje voćnjake, bašte i polja.

Održano je prvo opštinsko partijsko savjetovanje u Bukovači, kojem je prisustvovao sekretar OK KPJ Drvar Rudi Kolak i sekretar SK KPJ Bosanski Petrovac Jovo Kecman - Suco. Najviše riječi na ovom savjetovanju bilo je o proljetnoj sjetvi i pripremi za ljetnu obradu zemlje. Ovakvo savjetovanje je održano i u Medenom Polju, uz prisustvo člana SK KPJ Bosanski Petrovac Bože Kesića i člana OK KPJ Drvar Milana Bursaća. Savjetovanje komunističko je održano i u kmjeuškoj i kulenvakufskoj opštini, kojima prisustvuje Vojo Kreco i Stanko Karanović, članovi SK KPJ Petrovac, sa članom OK KPJ Drvar Mirom Moraćom.

Na svim ovim savjetovanjima raspravljano je o proljetnoj sjetvi i organizaciji i pripremanju za ljetne radove.

Drugi front ili rad u pazadini dobio je toliko vrijednosti da su formirani i mjesni narodnooslobodilački odbori

po svim selima Bosansko-petrovačkog kraja, opštinski odbori, tih dana formiran je i sreski narodnooslobodilački odbor. Na sastancima ovih institucija analizirana su ista pitanja, određeni zadaci, strogo je kontrolisana realizacija planova o radnim akcijama.

Sekretar Sreskog komiteta SKOJ-a za Bosanski Petrovac Mičo Rakić, krajem marta 1942. godine zakazao je sresko savjetovanje SKOJ-a u M. Polju u kući Đukića pod Osječenicom. Na sastanku su bili svi članovi SKOJ-a, sekretari aktiva i neki članovi opštinskih komiteta SKOJ-a kojih je u to vrijeme u petrovačkom srezu bilo sedam. Sastanku su prisustvovali i predstavnici partizanskih četa Prvog petrovačkog bataljona.

Ovaj sastanak dijelilo je od Prve sreske konferencije SKOJ-a razdoblje od svega dva mjeseca. Jedan za drugim izlagali su omladinski aktivisti o radu u organizaciji kojoj su pripadali. Iz riječi svih učesnika vidjelo se da su minuli ratni dani škola za ove mlade borce narodne revolucije koji idu putem radikalnog obračuna sa prošlošću, prevazilazeći sve njene elemente, svim svojim bićem. Mladost je bila okrenuta budućnosti sa vjerom u bolji i srećniji život našeg naroda. Ovo je bio sastanak o sveopštoj aktivnosti omladinskih organizacija. Govoreno je o brojnim i raznovrsnim omladinskim akcijama. Izlagani su stavovi i životni problemi naroda spaljenih sela, samohranih porodica, obitelji boraca i siromašnih seljaka.

Izvorno su govorili o životu u selu ovi mladići. Tako je kazao sekretar Sreskog komiteta Partije Jovo Kecman - Šuco, koji je prisustvovao radu ovog skupa. Na sastanku je govorio i Košta Bosnić, član OK SKOJ-a za Drvar. On je petrovačke omladinske radnike upoznao o radu omladinske organizacije i stanju među omladinom Drvara i Grahova.

Sumirajući rad organizacije SKOJ-a u Bosansko-petrovačkom kraju, Rakić je na završetku ovog skupa istakao da je zimski period u radu omladinske organizacije bio izuzetno plodan.

Medenopoljski i Bjelajski omladinski radni bataljon bili su tada na obradi napuštene zemlje u Koluniću, Bjelaju i Kulen-Vakufu.

Ovaj skup je odlučio da Nikica Novaković, član Sreškog komiteta SKOJ-a formira omladinski radni bataljon od radnih četa krnjeuške opštine i krene u Podgrmeč na rad. Međutim, na intervenciju Opštinskog NOO Krnjeuše, Nikića je ostavio jednu četu da obrađuje napuštenu zemlju u Krnjeuši (okopavanje kukuruza, krompira, graha itd.).

Pri povlačenju iz Petrovca talijanski fašisti sa sobom su vodili jedan dio gradskog stanovništva, koje je bilo pod fašističko-četničkim uticajem i propagandom, a drugi dio i silom. Tako je ostalo mnogo napuštene zemlje u gradu i njegovoj bližoj okolini, pa smo otpočeli sa akcijom obrade napuštene zemlje u Bosanskom Petrovcu.

Na sjednici SK SKOJ-a zadužen je autor ovih redaka da formira omladinski radni bataljon od omladinskih radnih četa sa područja smoljanske opštine, da angažuje omladinske radne čete sa područja bravske opštine i da odmah pristupi obradi zemlje u gradu.

Omladinske radne čete opštine Smoljana sastale su se kod Daćine vode. U svakoj četi bilo je oko 200 omladinaca i omladinki. Svi su imali to jutro motike u rukama. Pretežno je to bila ženska omladina. Na zbornom mjesto su stizali i desetinama i vodovima. Kad su na zborištu postrojene čete, nad njihovim glavama vile su se crvene zastave. Neki omladinci imali su usne harmonike pa su svirali, stvarajući pravu svečanu atmosferu.

Na ledini pored Daćine vode postrojene su jedna pored druge omladinske radne čete sela Krnje Jele, Smoljane, Kapljuha i Janjila.

Ja sam objasnio okupljenoj omladini značaj formiranja Omladinskog radnog bataljona, istakao uslove u kojima se formira i predstojeće zadatke pred kojima se nalazi omladina, govorio sam i o predstojećoj radnoj akciji prvoj u oslobođenom Petrovcu.

Na ovom zboru formiran je štab bataljona koji je dobio naziv Omladinski radni bataljon smoljanske opštine, a njegov je zadatak bio da organizira život i rad u bataljonu, da raspoređuje rad među omladinskim radnim četama, da obezbjeđuje smještaj omladine, organizira ishranu, odmor i obezbjeđuje život omladine.

U Petrovcu na ovoj prvoj masovnoj radnoj akciji našlo se više od 2.000 omladinki i omladinaca. Jedni su motikama obrađivali napuštenu zemlju: okopavali su krompir, kukuruz, kupus, pasulj i voće, a drugi su radili na evakuaciji robe i materijala iz grada.

Kada je bukovačka i vođenička omladina obavila evakuisanje robe iz grada (pomagali su im i stariji), došla je u grad sa motikama.

Počela je među 'četama, a zatim bataljonima, spontana takmičarska aktivnost. Za nekoliko dana su obrađeni veliki kompleksi zemlje, omladina je svojim radom ostvarila parolu: »Obraditi svaku stopu zemlje«.

Nakon sedmog dana ove omladinske radne akcije, kojoj se primicao i kraj, u večernjim časovima među omladinu je došao Mile Perković, poznat ovoj omladinskoj sredini pod nazivom »Sarajlija« ili »Pokrajinač«. U to vrijeme je bio sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu. Zadržavajući se duže na području Drvarskog okruga, na traženje omladinskih radnika, Mile je pristao da održi zbor motikaša. U to popodne za nepuno pola sata u centru grada okupilo se više od 2.000 omladinaca i omladinki sa motikama u rukama. Nad njihovim redovima vilo se 30 do 35 crvenih zastava. Daleko su se čule borbene pjesme razdragane radne mladosti. Spontano su pritali i stariji iz grada i bliže okoline.

Za vrijeme govora Mila Perkovića na zboru su bili prisutni pored nekoliko članova SK SKOJ-a, organizatora ove omladinske radne akcije i Rudi Kolak, sekretar OK KPJ za drvarski okrug, Rato Dugonjić, član CK SKOJ-a i Košta Bosnić, org. sekretar OK SKOJ-a Drvar. Perković je u svom govoru, pored ostalog, pred omladinom istakao da je omladinska organizacija u ovom kraju našla opravdanost svog organizovanja i postojanja, što potvrđuje ovaj njen dosadašnji rad. »Vi na taj način učestvujete u narodnooslobodilačkoj borbi, to potvrđuje ova velika vaša omladinska radna akcija, čiji sam očevidac bio cijelu proteklu sedmicu«. On je zatim govorio o tome kako se širi naša borba, naša slobodna teritorija, iz dana u dan, i da mladima predstoje brojne radne akcije do konačne pobjede. Perković je rekao: »Mi smo oslobodioci naselja i

gradova u Bosni i Hercegovini, spremajmo se, omladino, za veće i veće radne akcije. Ovih dan sam se uvjerio da je omladina okruga Drvar spremna za velike podvige i zato se osjećam ponosnim što sam pripadao ovoj omladinskoj čestitoj generaciji».

Poslije Perkovićevog govora nastalo je opšte veselje. Omladinskoj manifestaciji priključile su se dvije partizanske čete koje su bile na prolazu kroz grad i drugi partizani koji su se nalazili u gradu. U veliko omladinsko kolo, u čijim su se redovima vile desetine omladinskih zastava, hvatali su se momci sa prebačenim puškama i mitraljezima preko grudi, a djevojke su držale motike na ramenu.

Zborom motikaša završena je jedna radna pobjeda, a već sljedećih dana u Petrovcu su formirane mnoge partizanske radionice: krojačka, obučarska i stolarska, u koje su stupile desetine omladinaca i omladinki na stalni rad. Drvar i Petrovac postali su središta slobodne teritorije, partizanski bataljoni opsjedali su Bihać, Bosansku Krupu, Ključ i Grahovo. U ovim borbama zaplijenjen je veliki broj sitnih i krupnih grla stoke, partizanski štabovi su ih uputili na prehranu za izdržavanje i njegu ranjenih i bolesnih partizana, jer su mnoga petrovačka sela u to vrijeme bila puna partizanskih bolnica.

Na inicijativu Okružnog komiteta SKOJ-a drvarskog okruga održano je međusresko savjetovanje u okružnom komitetu SKOJ-a na kome su bili članovi sreskih komiteta SKOJ-a Drvar, Grahovo i Bosanski Petrovac. Sastanak je održan u činovničkom domu u Drvaru, sredinom jula 1942. godine. Ovom sastanku prisustvovali su i sekretari opštinskih komiteta, kao i neki aktivniji omladinci iz organizacije NOSOBiH-a. Razmijenjena su dotadašnja iskustva o organizovanju omladinskih radnih akcija i o problemima sa kojima su se susretali mladi komunisti u svakodnevnom radu. Na sastanku je govoreno o načinu organizovanja kulturnog i zabavnog života na radnim akcijama, a posebno u omladinskim radnim četama, koje iz dana u dan postaju sve značajnije. Analiziran je dotadašnji rad, priprema omladine za odlazak u vojne jedinice i spremnost omladinskih jedinica da idu u Podgrmeč na

rad. Rečeno je da bi boravak omladinske radne čete na radu trebalo iskoristiti i za opismenjavanje nepismenih.

Okružni komitet SKOJ-a bio je pred akcijom upućivanja omladinske radne snage na obradu zemlje u područje Podgrmeča. Petrovačka omladina bila je već angažovana u obradi napuštene zemlje u Petrovcu, Krnjeuši, Suvaji i Kulen-Vakufu, a drvarska i dio petrovačke omladine zajednički su obrađivali zemlju u Kulen-Vakufu, Orašcu i okolini.

Na ovom sastanku u Drvaru Košta Bosmić i Pero Kolundžija insistirali su na organizaciji omladinskih radnih četa za nove radne potrebe u nekim grahovskim selima. Ovaj skup je bio pred dilemom da li da opštinska područja koja su sačinjavala od 5—7 sela čine jednu omladinsku četvu. Međutim, konstatovano je da bi takve čete bile preglomazne, brojale bi od 300—600 članova, pa bi tako brojne skupine bile loše organizovane, a javile su se teškoće oko prehrane, smještaja, a i velika opasnost od neprijateljske avijacije.

Nakon rasprave, odlučeno je da se ostane na postojećoj — svako selo ima svoju radnu četvu, a da opštinski komiteti SKOJ-a i opštinski komiteti NOSOBiH-a formiraju omladinske štabove bataljona.

Na ovom sastanku je istaknuto da je petrovačka omladinska organizacija stekla veliko iskustvo u radu, pa su predstavnici njene omladine mogli o tome više da kažu. Istaknute su kao uzor kmjeuška, smoljanska i bukovačka omladina, koje su u to vrijeme imale formirane omladinske radne bataljone. Bilo je riječi i o formiranju sreskih štabova omladinskih radnih akcija. Usljed podijeljenih mišljenja odlučeno je da to ipitanje tazmotri Okružni komitet SKOJ-a sa Okružnim komitetom Partije u Drvaru.

Bližila se godišnjica ustanka 27. jula, pa je na sastanku odlučeno da omladina masovno istupi sa narodom na velikom slavlju koje je očekivao narod ustaničkog kraja.

U Bosanskoj krajini tokom proljeća i početkom ljeta druge ratne godine, partizanski odredi, bataljoni i udarne brigade uspješno su izvršavali nekoliko većih vojnih ope-

racija. Od sredine januara ponovo su tučeni Talijani na čitavom području Ključa, Sanskog Mosta, Mrkonjić grada, Bosanskog Petrovca, koji napuštaju 25. maja 1942. godine, a Drvar 1. jula iste godine.

U međuvremenu poražen je četnički pokret, široke narodne mase prihvatile su NOB kao svoj put ka slobodi.

Četvrtog marta oslobođena je Budimlić Japra, 26. i 27. jula Ključ i 31. jula Sanička dolina sa Gornjom Sanicom. Tih dana vođene su značajne akcije u okolini Bihaća, Bosanskog Grahova, između Glamoča i Livna.

Okružni komitet KPJ Drvar imao je organizovanu radnu snagu i kadrove koje je mogao odmah uputiti na posao i žetvu Ključko-saničke regije. U Bosanskom Petrovcu je održana četvrta po redu od 25. maja sjednica Sreskog komiteta SKOJ-a. Na ovom sastanku raspravljano je o učešću omladine na proslavi godišnjice ustanka 27. jula Ključ i 31. jula Sanička dolina sa Gornjom Sanicom. za predstojeće ljetne omladinske radne akcije.

Utvrđeno je da na području petrovačkog sreza postoje četiri omladinska radna bataljona formirana po opštinskim područjima. Odlučeno je da se radi i dalje na formiranju novih omladinskih radnih bataljona na onim opštinskim područjima gdje ih nije bilo.

Ocjenjujući pozitivno dosadašnje radne akcije, komitet je stao na stanovište da treba više organizovanosti i na idejnim, političkim i kulturno-zabavnim pitanjima. Obično se dešava, kada traju radne akcije, da zanemaruje idejno-politički posao i kulturno-zabavni život omladine, pa se javlja inertnost, politička indolencija i tome slično, rečeno je na sastanku.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo, rekao je Mile Trnjaković, sekretar SK SKOJ-a da omladinski radni bataljoni, pored komandanata i političkih komesara, treba da imaju i rukovodioce SKOJ-a. To bi trebalo da bude zamjenik političkog komesara, a poslove obezbjeđenja omladine, osmatračke, dežurne, treba da organizuju komandanti. Zalažući se za to da ovi štabovi budu što manji, da u potpunosti ne oponašaju vojničku organizaciju, učesnici su istakli da u četama politički komesari treba da budu nosioci političko-idejnog rada, da oni organizuju zabavni

i kulturni život u četi. Na taj način bi se izbjegla suvišna i glomazna organizacija štabova i komandi. Komitet se saglasio s tim mišljenjem. Poslove u vezi s higijenom treba organizaciono postaviti u četi, a zdravstvenu zaštitu (bolničarka) organizovati samo u štabovima bataljona. Zbog nedostatka ovog kadra i materijala.

Da bi sreski komitet SKOJ-a u cjelini bio odgovorniji za omladinske radne akcije i neposredni je s njima radio, odlučeno je da se svi članovi SK SKOJ-a uvrste u štabove omladinskih radnih bataljona, a na ovoj sjednici SK SKOJ-a zadužio je Vladu Kecmana i Nikolu Jeličića da se neposredni je angažuju na pitanjima omladinskih radnih akcija petrovačke omladine. Odlučeno je da oni izrade plan predstojećih radnih akcija, uz najtješnju saradnju sa komandom mjesta i Sreskim narodnooslobodilačkim odborom u Petrovcu.

Na sastanku je odlučeno da Sava Miljuš, član SK SKOJ-a, odmah krene sa omladinskim radnim četama sela Suvaje (98 članova — komandir je bila Svetka Grbić), sela Rašnovca (75 članova — komandir Spaso Pećanac), sela Brestovac (69 članova — komandir Bulajić), sela Vranovina (87 članova — komandir Dušan Kačar) i sela Risovac (100 članova — komandir Dušan Mrda).

Na obradi ljetine kod Bosanske Krupe ovih pet četa imale su 409 omladinki i omladinaca. Miljuš je na putu za Bosansku Krupu, na ledini kod Risovačke osnovne škole, formirao omladinski radni bataljon. Pred postrojenim četama držao je govor o ponašanju omladine u predstojećoj radnoj akciji, koja će značiti omladinsku radnu solidarnost petrovačke i krupske omladine. Na skupu su klicane borbene i revolucionarne parole. Miljuš je u govoru, između ostalog, rekao da krećemo putem slavnih boraca Krnjeučke čete pred kojom je junački pao naš prvi sekretar SK SKOJ-a Radivoje Rodić. »Slava drugu Radivoju Rodiću!« — odjekivalo je iz grla 409 prisutnih. Sava je zatim apelovao na omladinu da se drži discipline, da međusobno bude solidarna, da se lijepo ponaša, kako su nas učili Radivoje Rodić i ostali mladi komunisti. Opet je omladina klicala Rodiću.

Da bismo bili organizovani, trebalo je odabrati komandanta i političkog komesara našeg radnog bataljona. Svi prisutni su povikali: »Naš komandant je Sava Miljuš. Druže Sava, hoćemo tebe!« Prihvatio se dužnosti komandanta Omladinskog radnog bataljona. Sava je predložio da bataljon uzme ime Radivoja Rodića i pod njegovim imenom nosi naše omladinske crvene zastave.

»Tako je!« — povikala je omladina i zapjevala pjesmu o Radivoju.

Miljuš je zatim predložio za političkog komesara radnog omladinskog bataljona »Radivoje Rodić« Spasu Pećanac. Omladina je prihvatila i taj prijedlog.

Spaso je bio duže vrijeme sekretar aktiva SKOJ-a u selu Rašnovcu. Bio je veoma popularan omladinski radnik i član Sreskog odbora NOSOBiH-a u Bosanskom Petrovcu.

Tako su nicali omladinski radni bataljoni.

Petrovački bataljon je nastavio put.

Po dolasku petrovačke omladine na područje bosansko-krupskog sreza, u ime krupske omladine omladinski radni bataljon »Radivoje Rodić« pozdravila je Danica Vignjević, omladinski radnik u krupskom kraju.

Bataljon je radio punih 7 dana u ovom kraju, zatim se vratio u petrovački kraj. Nakon odmora od dva dana nastavio je put za Ključ. Prilikom razilaska Miljuš i Pećanac su isticali držanje, radnu vrijednost i solidarno ponašanje omladine, pa su tom prilikom javno pred bataljonom pohvalili Stanu Celar, Maru Pećanac, omladinke iz Rašnovca, zatim Dragicu Repiju, koja je bila udata i imala više djece, ali je svima služila za primjer u radu, pohvaljene su i Dragica Grbić, Anđa Pećanac i još neke druge omladinke.

Poslije dva dana, ovaj kompletan omladinski bataljon je došao u Vojiće kod Ključa, gdje je nastavio rad na prvoj velikoj omladinskoj poljoprivrednoj radnoj akciji.

Očekivali smo 27. juli, godišnjicu (ustanka naroda Bosne i Hercegovine. Za organizaciju zborova u cijelom okrugu Drvara i Podgrmeča vršene su pripreme. Bila je to prva ratna proslava godišnjice ustanka. Izvođene su omladinske manifestacije na slobodnoj teritoriji Drvara,

Petrovca i Grahova. Masovno su u podgrmečkim selima i u okolini Glamoča držane seoske konferencije a u nekoliko mjesta su zakazani veći zborovi. Istovremeno Krajišnici su jurišali u Prvoj krajiškoj brigadi i drugim bataljonima na veliko polje dozrelog žita u Saničkoj dolini.

Petrovčani su slavili masovno ovaj praznik, praznik odlučnosti i riješenosti da nastave opštenarodnu borbu. Na sreskom zboru okupljenom narodu u Solomunskom gaju govorio je Milutin Morača pred nekoliko hiljada seljaka, boraca i omladine svrstanih pod desetine crvenih zastava. Njegov govor »pozdravljale« su kanonade neprijateljske artiljerije, sa bojišta Ključa, Sanice i Vrhpolja, udaljenih desetak kilometara od mjesta zbora.

Operativni štab Narodnooslobodilačke vojske za Bosansku krajinu i Oblasni komitet za Bosansku krajinu, još u toku priprema akcije za oslobođenje Ključa, Sanice Donje i Gornje, pored vojničkog pokazuje i politički interes za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe, posebno otimanje ljeitline od okupatora i njihovih saradnika, stvaranje i obezb jeden je partizanskih rezervi žita u skladištima i magacinima koji su izgrađeni od decembra 1941. do proljeća 1942. godine u Grmeču, -Klekovači i drugim mjestima slobodne teritorije.

28. jula 1942. godine izvršena je puna realizacija vojno-operativnog plana Operativnog štaba za Bosansku krajinu — oslobođena je Ključko-sanička kotlina, u kojoj je bujala ljetina i dozrelo klasje za žetvu. Borci već tada proslavljene Prve krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade, skupa sa partizanskim bataljonom »Soko«, baitaljonom »Petar Skondrić« i bataljomom »Zldravko Čelar« potisli su i razbili snage Desete pukovnije, čije su bojne nanijele mnogo zla narodu na ovom području.

Dok su borci ovih partizanskih jedinica u danonoćnim jurišima osvajali utvrđenja jedno za drugim, padali na i pred neprijateljskim utvrđenjima ili ostali ranjeni, omladinke i omladinci u prostranim selima Drvara, Glamoča, Petrovca, Grahova, Bihaća, Bravska i Ribnika užurbano su radili na svojim omladinskim radnim četama za svoje borbe, za narodnooslobodilačku borbu.

Toga dana se našao u Bosanskom Petrovcu sekretar Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đuro Pucar Stari i dogovorio se sa sekretarima sreskih komiteta Drvara, Grahova i Bosanskog Petrovca, u prisustvu sekretara OK KPJ Drvar Rudija Kolaka o mobilizaciji omladinske radne snage i pokretu omladinskih radnih četa i bataljona prema oslobođenom Ključu i okolini.

Otpočeo je veliki pohod omladinskih radnih četa i bataljona Petrovca, prema Ključu, koji leži s jedne i druge obale Sane, koja ulazi u klisuru između Brešćice i Ljubijske planine.

Gojko Latinović i Vlado Kecman otišli su preko Smoljane i Bravska i ujutru 29. jula stigli u Vojiće kod Ključa. Sa njima je stigao omladinski radni bataljon sa četiri omladinske radne čete smoljanske opštine.

Komandant bataljona bio je Vajo Dilas - Vasilije, omladinac, predsjednik Opštinskog odbora NOSOBiH-a, veoma aktivan i cijenjen među omladinom. Poticao je iz siromašne seljačke porodice iz sela Janjila. Bio je izrazito lijepo građen, zelenih očiju, plave kose i puti, sa naročitom prirodnom bistrinom. Veoma rječit, ozbiljan i odgovoran, prislan i neposredan u saobraćaju sa ljudima stekao je veliku popularnost.

Boško Stojanović je bio politički komesar bataljona, član Opštinskog komiteta SKOJ-a, zadužen za kulturno-prosvjetni rad u bataljonu. Predratni učenik Građanske škole u Petrovcu imao je mnogo smisla za rad sa omladinom.

Prvu četvu ovog bataljona činila je omladina sela Smoljane. Komandir čete je bio Mirko Mrda - Bugarin. Bio je to veoma vrijedan i radan čovjek, vrlo komunikativan, pošten i jedan od najaktivnijih omladinaca u selu. Politički komesar je bila Duška Radišić, jedna od prvih skojevki u aktivu SKOJ-a Smoljane, aktivna omladinka u radu NOSOBiH-a sela. Vodnici su bili Božo Šerbula, Duša Mrda i Jevtan Marinković. Četa je brojala 210 omladinaca i omladinki.

Drugu četvu činila je omladina sela Krnje Jele. Komandir je bio Niča Marjanović, a politički komesar Zora

Zorić. Četa je imala tri voda, brojala je 109 omladinaca i omladinki.

Treću četvu činila je omladina sela Kapljučva. Komandir je bio Milan Đukić - Bajin, a politički komesar Dara Grubiša, sekretar aktiva SKOJ-a u selu i član Opštinskog komiteta SKOJ-a Smoljana. Četa je brojala 67 omladinaca i omladinki.

Četvrta četa ovog bataljona bila je sastavljena od omladine sela Janjila. Komandir je bio Milorad Bjelas, a politički komesar Mirko Kecman. Bili su veoma aktivni i cijenjeni među omladinom. Mirko je bio član Opštinskog komiteta SKOJ-a. Četa je imala 3 voda i brojala je 125 omladinaca i omladinki.

Bataljon je u cjelini brojao 511 žetelaca. Žetva je počela u selu Bojićima.

Nekoliko sati docnije stigao je Omladinski radni bataljon bukovačke opštine. Komandant bataljona je bio Simo Solomun, član SK SKOJ-a, prije rata učio je bačvarski zanat u Beogradu gdje je bio vezan za napredni omladinski pokret. Osobito ga je krasila iskrenost i odanost komunističkom pokretu. Politički komesar je bila Nada Balaban, član Sreskog odbora NOSOBiH-a, jedna od prvih komandira Bukovačke omladinske radne čete.

Rukovodilac SKOJ-a u bataljonu bio je Svetko Kačar i ujedno referent za kulturno-prosvjetni i zabavni rad.

Prvu četvu činila je omladina sela Drinić, komandir je bila Dragica Kecman - Špirić, veoma aktivna i vrijedna omladinka, pa je uživala veliko povjerenje kod naroda i omladine Bukovačke opštine. Politički komesar bio je Boro Sekulić. Četa je brojala 90 članova.

Drugu četvu činila je omladina sela Bukovače, komandir je bio Uroš Kovačević, koji se nalazio na liječenju kao ranjeni partizan. Imao je osobit dar za rad sa omladinom. Bio je veoma vedar i duhovit omladinac, što mu je omogućavalo lak i prislan odnos sa ljudima, omladina mu je neograničeno vjerovala. Politički komesar čete bila je Danica Sevo, popularna omladinka među seljacima. U četi su bili vodnici Milka Banjac - Đukanović, Nata Samarđija, Desa Balaban. Četa je imala 70 članova.

Treću četvu činila je omladina sela Bare. Komandir je bio Mile Rodić, a zamjenik Desa Banjac. Politički komesar Petar Simić, a sekretar aktiva SKOJ-a Desa Bajić. Četa je brojala 68 članova, a zastavu je nosio Vojo Karabuva.

Četvrtu četvu ovog bataljona činila je omladina Šekovca i Vedrog Polja i istočnog dijela Kolunića. Komandir je bio Slavko Kalaba, a politički komesar Milja Jovanić. Vodnici su bili Đuro Grubiša, Dane Jvanić i Mira Čičina. U četvi su se nalazila 82 žeteoca.

Petu četvu sačinjavala je omladina Bravskog Vaganca i dio omladine iz Donjeg Bravska. Komandir je bila Anđa Bursać, a politički komesar Jovanka Srdić. Četa je brojala 97 članova.

Radne čete ovog bataljona su učestvovala do ovog vremena u više radnih akcija, ali nisu nikada bile postrojene u ovom sastavu, pa je bataljon formiran u Gornjem Bravsku, gdje su se svi skupili 29. jula. Bataljon je brojao 407, a Bukovačka radna četa u svom sastavu je imala uvježban pjevački hor i diletantsku sekciju. Na harmonici je svirao omladinac Vlado Romić.

Po dolasku ovog bataljona na područje Ključke kotline žetva je počela u selu Kopjenici.

Drugog dana, 30. jula, stigla je bravaska omladina kojom je rukovodio Vajo Ožegović, a politički komesar je bila drugarica Čana Čeko.

Bravska omladina je imala više vodova. Bila je veoma brojna, sa više od 240 omladinaca i omladinki, dosta odraslih dječaka i djevojčica, pa su raspoređeni na žetvu u Velagiće.

Prvog avgusta stigao je Treći bataljon petrovačke omladine iz Medenog polja i Bjelaja i jedan dio vakufske omladine. Ovo je bila najbrojnija omladinska grupacija i pored toga što su ostavljene dvije omladinske radne čete na obradi kulenvakufskog prostora, na kojem je istovremeno počela žetva.

Komandant ovog bataljona bio je Mile Plećaš, član SK SKOJ-a, afirmisan kao omladinski radnik, sa mnogo smisla za zabavni i društveni život, što ga je osobito popularisalo među omladinom. Politički komesar je bio

Momčilo Jakšić, isto tako član SK SKOJ-a i jedan od poznatih omladinskih radnika u Oraškom Brdu i Rajnovcu.

Obojica ovih omladinskih radnika, komandant i politički komesar uživali su izrazito povjerenje kod omladine, jer su tokom maja i juna 1942. godine više od mjesec dana bili na omladinskoj radnoj akciji u širem području Kulen-Vakufa.

Prvu četvu ovog bataljona sačinjavala je omladina sela Cimeša. Komandir ove radne čete bio je Bogdan Salapura, izrazito aktivan i vrijedan omladinac, uživao je veliko povjerenje kod odraslih ljudi, pa je to bilo velika i značajna olakšica u angažovanju omladine u radu. Njegov zamjenik je bio Božo Jovanović, a politički komesar Milica Petrović, omladinski aktivista još od zime 1941. godine. Četa je brojala više od 150 omladinaca i omladinki.

Drugu četvu ovog bataljona sačinjavala je omladina sela Busija. Komandir čete je bio Mile Ugrica, član sreskog odbora NOSOBiH-a za Bosanski Petrovac i sekretar aktiva SKOJ-a u Busijama. Ova četa nije imala političkog komesara. Brojala je 79 omladinaca i omladinki.

Treću četvu činila je omladina sela Jazbina i Bjelajskog Vaganca. Brojala je 85 članova, pretežno ženske omladine. Komandir čete je bio Jovo Mirković iz Bjelajskog Vaganca, a njegov zamjenik je bila Mara Došen - Balaban iz istog sela. Ona je bila kći poznatog komunista u ovom kraju Bude Došena. Politički komesar bio je Đuro Karanović, a poslije Dragica Đukić, veoma vrijedna i popularna omladinka. Sekretar aktiva SKOJ-a i zadužena za kulturni i zabavni život bila je Desa Đukić. Četnu zastavu je nosila Stoja Petrović, koja je u radu uvijek odnosila pobjedu, pa je duže vrijeme zastava ostala u njenim rukama.

Četvrtu četvu sačinjavali su omladinski vodovi iz Vrtoča. Ovo je bila najbrojnija četa, imala je oko 350 omladinaca i omladinki. Njihov komandir je bio Rade Vukša, a zamjenik mu je bila Dara Zorić - Atlagić. Politički komesar je bio Boško Pilipović, a njegov zamjenik i sekretar aktiva SKOJ-a u četi bila je Dragica Petrović. U Petoj četi bila je omladina Malih i Velikih Stjenjana. U četi

je radila omladina iz okolnih sela. Na žetvu u Saničku dolinu krenuli su sa 100 članova. Komandir je bio veoma popularan omladinac Stanko Kajica - Čeko, a politički komesar Milka Kalešević.

Šestu četvu sačinjavala je omladinska radna snaga iz sela Prkosa. Formirana je sredinom februara 1942. godine sa 64 člana. U Sanicu je krenula sa 90 članova. Komandir je bio Momčilo Jakšić, a poslije njega Đuro Čubrilo.

Sedmu četvu sačinjavala je omladina Oraškog Brda. Brojala je 95 članova. Kada su krenuli u Saničku dolinu četom su rukovodili DMITAR Mandić i Đuro Karakaš.

Osma četa bila je iz sela Rajinovaca. Njome je rukovodio Slavko Filipović, to je bila jedna od najboljih četa kulenvakufske opštine, ali u Sanicu je krenula sa 60 članova, zbog toga što je jedan vod ostao u opštini Kulen Vakuf.

Devetu četvu ovog bataljona sačinjavala je omladina sela Kliševića. Komandir je bio Stevo Babić, sekretar aktiva SKOJ-a u selu, pa je obavljao poslove i političkog komesara čete. U četi je imao 100 omladinaca i omladinki.

Desetu četvu sačinjavala je omladina Lipe, Dugopolja i Gorjevca. Komandir je bio Boro Stanarević. On je bio i sekretar aktiva SKOJ-a u selu Lipi, a u četi je imao više od 120 djevojaka i mladića.

Bataljon je pošao u akciju organizovanje od drugih radnih jedinica. Orila se omladinska pjesma, s njima su pošli i kolari sa konjskim kolima, u putu su im se priključili neki omladinci i omladinke, koji su bili zaostali iza svojih četa i vodova koji su bili već na putu ka Sanici. Mnogi od ovih su izjavljivali da su bili riješili da ostanu u selu, ali nisu mogli odoljeti snažnom i impresivnom omladinskom pohodu, jer je bataljon imao oko 1099 članova. Potom su se priključivale grupe omladinaca i drugih krećući se u organizovanim kolonama nad kojim se vilo desetak crvenih zastava, jer su poneki vodovi (Vrtočki i Bjelajski) imali svoje zastave. Plećas je na skupu bataljona odredio bataljonskog zastavnika, koji je pred bataljonom jahao na konju sa crvenom zastavom.

Po dolasku u Ključku kotlinu ovaj bataljon je počeo žetvu u selu Velagići, Majkići i Hasići.

Trećeg avgusta ujutro stigao je Četvrti bataljon petrovačke omladine. Ovo je bila veoma brojna omladinska radna jedinica koju su organizovali i povelili u akciju Đuro Milanović, koji je bio komandant ovog bataljona. U to vrijeme je bio član SK SKOJ-a, i predsjednik Sreskog odbora NOSOBiH-a. On se odlikovao u sreskom rukovodstvu veoma velikom spretnošću u izlaganju. Imao je očit govornički talenat, bio je veoma prislan u komuniciranju sa ljudima i iskren omladinski radnik. Uživao je veliko povjerenje među omladinom. Politički komesar ovog bataljona bio je Nikica Novaković, član SK SKOJ-a sa izrazitim smislom za društveni i zabavni život i velikim iskustvom u organizacionim pitanjima. Bio je veoma iskren i stekao je istinski autoritet.

Bataljon je formiran od omladine sa područja Krnjeuške i Suvajsko-vođeničke opštine. Sa ovog područja je već bio formiran omladinski radni bataljon »Radivoje Rodić«, kojega je Sava Miljuš odveo na područje Bosanske Krupe. Međutim, odlučeno je u SK SKOJ-a i SK KPJ u Petrovcu da se sakupi sva preostala omladina u Ključko-saničku kotlinu, pa su Milanovići i Novakovići formirali ovaj bataljon od tri čete i dali mu ime »Đurekan Pećanac«.

Omladina iz sela Vodenice, Suvaje i Skakavca na veoma svečan način prenijela je posmrtnu ostatku Đurekana Pećanca, koji je 5. maja 1942. godine junački pao u borbi protiv Talijana na Bravsku kao politički komesar Suvajsko-vođeničke partizanske čete.

Prvu suvajsku četvu sačinjavala je omladina Suvaje. Ranije joj je bio komandir Sava Miljuš, međutim, biran je za komandanta omladinskog radnog bataljona »Radivoje Rodić«, a ovdje je za komandira izabrana Dragica Grbić. Vršila je istovremeno i dužnost političkog komesara. Četa je brojala u putu za Sanicu 79 radnika.

Drugoj četi vođeničkoj komandir je bio Svetko Grbić, a politički komesar Anđa Pećanac. Četa je u putu za Ključko-saničku kotlinu imala 73 člana.

Treću četvu sačinjavala je omladina iz sela Skakavca. Komandir je bila Mara Stupar, a politički komesar Đorđe Đaković. U četi je bilo 110 djevojaka i mladića, među kojima je bilo pola pionira dječaka od 12 do 16 godina.

Četvrtu četu je činila omladina Krnjeuše. Komandir je bio Dušan Mrda, politički komesar Dušan Kačar, a omladinski radnik Smiljka Rodić. Četu je ispratio Đorđija Bijelić, predsjednik odbora, uz kraći govor, dajući tom činu veći značaj. Četa je brojala 120 omladinaca i omladinki.

Petu četu sačinjavala je omladina Brestovca i Vranovine. Krenula je u jedinstvenom sastavu. Komandir je bila Mara Brkljač, a politički komesar Bulajić. U četi je bilo 108 članova. Bataljon je ukupno brojao 490 članova.

Nakon oslobođenja Sanice zakazan je zbor u Ravni. Zboru je prisustvovalo oko 550 ljudi i jedna partizanska četa Bataljona »Zdravko Čelar«, sa komandantom Milanom Zorićem i članom OK KPJ za Podgrmeč Hajrom Kapetanovićem, gdje je prisustvovala i ova četa.

Baranjska četa bila je najbolja u Bukovačkom bataljonu, samouvjerljivo reče Zorka Banjac, radnica tvornice »Ključ« u Sarajevu. Tako kaže i Rosa Novaković koja živi u Petrovcu. U četi su radile od prvog dana njenog formiranja, kada su pletači čarapa i šalova za partizane u zimu 1941. godine na seoskim sijelima raskrinkavali u narodu izdajice Rokvića i druge. One se živo sjećaju riječi Mile Perkovića, »Pokraj inca«, na zboru motikaša u Bosanskom Petrovcu, sredinom juna 1942. godine, a već nakon mjesec dana našle su se u Prvoj omladinskoj poljoprivrednoj radnoj brigadi. Naš komandir Mile Rodić i politički komesar Pero Runić, a zatim Petar Simić bili su najbolji drugovi.

Zorka dalje kaže:

— Naša crvena zastava nas je nešto posebno uzbuđivala. Tako sam ja bar osjećala. Imala sam osjećaj kao da mračna prošlost sa svim svojim ružnoćama daleko ostaje iza nas. Zorka i Rosa se slažu da su se u njihovoj četi mnogo isticale: Danica Ajduković, Draginja Nikić, Desa Kecman, Bosa Klepić, Borka Banjac, Mara Banjac, Milka Banjac, Jela i Radojka Damjanović, Bosa Špegar, Zora Trninić, Zora Čup, Desa Batinica. Petar Simić je bio izrazito vrijedan i aktivan u političkom radu čete.

Zastavu je u našoj četi nosio Vojo Karabuva, kaže Bosa, a jedno vrijeme zastavnik je bila Danica Radulović,

pa je jedan događaj sa Danicom i zastavom ostao "u dubokom sjećanju. Kada je četa jednom radila, zastavnik je koplje ubo u vrhu njive i nastavio rad. Međutim, doletjeli su avioni. Četa se sklonila velikom brzinom. Danica je imala malo vremena da se skloni sa zastavom, a zastavu niko nije htio da ostavi. Danica je uzela zastavu i na bõi svih nas legla na nju. Savila je i skupila poda se, čuvajući zastavu svojim tijelom, a mitraljeski rafali iz neprijateljskih aviona orali su brazde oko nje. Ovaj primjer zadivio nas je sve, reče mi jednom Rosa.

Javno smo pohvaljeni na konferenciji rukovodećeg kadra u brigadi, kaže Slavko Kalaba, bivši komandir koloničke omladinske radne čete.

Našu četnu su ranije formirali sekretar aktiva SKOJ-a u Gornjem Koluniću Pero Kalaba i Gojko Spegar, Goša. Neporedno nakon oslobođenja Petrovca krajem maja 1942. godine, obrađivali smo napuštenu zemlju u Petrovcu, a zatim smo se uključili u veliki pohod omladinskih radnih četa u Ključko-saničku dolinu.

U brigadu smo se uključili sa Bukovačkim omladinskim radnim bataljonom, pa smo odmah počeli takmičenje, koje nije bilo nimalo jednostavno. Trebalo je biti u svemu prvi, biti primjer na svakom mjestu, dobro i brzo žeti, biti čist i uredan, raditi politički među omladinom, jer sve se to ogledalo i uzimalo pri vrednovanju rada čete, a zatim bataljona, kaže Kalaba.

Uspjeli smo dobiti brigadnu pohvalu zahvaljujući svima u četi, ali u tome su svakako prednjačili Jovo Bogdanović, Drenka Spegar, Mićo Bosiočić, Drago Latinović, Vojo Karabuva, Sretko Sevo, Boja Sepa, Drenka Ševo, Dobrila Ševo.

Četnu zastavu je nosio Sretko Ševo, pod kojom je i stradao tokom IV neprijateljske of anzi ve u Bastaškom Dolu.

Smoljanska omladinska radna četa radila je jednog dana na obradi parcele ograđene živicom u podnožju Jofikovića.

Omladina je žela uz pjesmu. Sijevali su srpovi. Primicao se i kraj žetve. Dizano je posljednje klasje i sabirani snopovi. Ustaška legija se mučki privlačila kroz žbu-

nje da bi zaobišla partizanske izvidnice i napala partizanske položaje s boka. Satnik nije ni slutio da se upravo tu nalazi ušančena i jedna desetina Bravske čete sa puškomitraljezom, a još manje je mogao pretpostaviti da mu je nadomak cijela Omladinska radna četa sa srpovima. Vidjevši u živici veliko koplje na kojem se vije crveno platno sa srpom i čekićem, kao da svojim očima nije vjerovao. Stao je.

Južno od zastave posmatralo je i partizansko oko. Mile Latinović - Garonja usmjeri svoj pogled pored zastave i primijetu dugu kolonu legionara.

— Udri, pali! — povika Garonja svom puškomitraljescu.

Mitraljeska paljba, puške, a zatim vez šarca, pored koplja zastave koja se našla u žiži smrtonosnih rafala. Djevojke i mladići pogledali su prema komandiru i komesaru i jedine riječi koje su ovi mogli u tom momentu izgovoriti bile su:

— Ležite, ne krećite se nikuda.

Mirko Mrda i Božo Serbula, kao odgovorni u četi, shvatiše opasnost u kojoj se nađoše. Shvatiše da su na ničijoj zemlji i na dometu ustaških cijevi. Ali, pretpostaviše da ih ustaške oči nisu otkrile. Odlučiše da kroz živicu probace Dragu Vukobrata sa još nekoliko odraslih omladinaca da o četi obavijesti Garonjin vod.

Oni su stigli u vrijeme kada je Garonji stiglo i pojačanje, pa je Garonja sa svojim vodom krenuo naprijed. Njegovo »Naprijed«! — prihvatilo je i stotinjak omladinskih glasova.

— Naprijed, ura, naprijed!

Ustaška legija se našla u paničnom bjekstvu.

Nađeno je nekoliko leševa, zaplijenjeno je više pušaka i municije, koje su bacale ustaše bježeći u paničnom strahu. U ovoj borbi smrtno je ranjen partizan Gojko Vranješ, koji je sahranjen uz prisustvo ove Omladinske radne čete pod crvenom zastavom.

Na sljedećoj četnoj konferenciji, iz čete se dobrovoljno javilo u partizane 7 drugova i 2 drugarice, a u četi su javno pohvaljeni Mirko Mrda, Duška Radišić, Božo

Serbula, Duška Mrda, Duka Mrda, Bosa Prošić, Boro Bucalo, Dragica i Milka Stojanović.

Pohvale je izrekao Ilija Bursać, komandant Prve omladinske poljoprivredne radne brigade.

— Bila sam politički komesar omladinske radne čete sela Krnja Jela, priča nam Zora Zorić. U početku radne akcije komandir je bio Nikola Marjanović, zvani Niče, a docnije Jovo Raković, dok nije otišao u štab bataljona.

Naša četa je bila na radnoj akciji od početka do kraja. Mnogo lijepih i teških uspomena doživjeli smo svi, pored napora i danonoćnih teškoća. Mladost može podnijeti sve. Svi smo bili oduševljeni brojnim poznanstvima, upoznali smo se međusobno Petrovčani, Drvarčani, Grahovljani, Ključani, Saničani, Kozarčani, Podgrmečlije, Glamočani i drugi. To je vrednije, reklo bi se, od svega drugog.

Mene se naročito dojmio jedan veoma težak događaj, nastavlja Zorka.

Bataljoni su radili na Bajeru i Velagićima. S četom sam žela na kraju Bajera. Naletjeli su iznenada avioni. Omladina je već bila vična zaštiti i sklanjala se od aviona, u čemu smo je mnogo podučavali ranije. Međutim, nije se sklonio jedan vod naše čete. Od kuršuma su pobjegli neki, a Veljko Zorić, Mara i Joka Miljević ostali su na otvorenom prostoru duže vrijeme. Na njih se usmjerio jedan neprijateljski avion, pa je sipao bombe, a drugi je preuzeo osmatranje prostora naše čete i nakon što je primijetio Zorića i Miljevičke ponovo je osuo paljbu rafalima, a zatim istresao bombe. Nama svima je stao dah. Sta da radimo? Bili smo se sklonili u voćnjak. Ako pođu prema nama otkriće nas avioni, a mi sa četom nemamo kuda dalje.

Srećom bačene bombe na njih ne pogodiše ih. Ni mitraljeska paljba nije imala uspjeha, pa su ostali živi. Dok su avioni obišli, potom, duži krug, oni se skloniše na bolje mjesto. Ne prođe ni nekoliko sekundi, zatim avioni su istresli svoj teret ponovo na mjesto gdje su oni bili.

I omladinska radna četa sela Revenika našla se na žetvi. Ne znam koga bi trebalo istaći i kome reći da se manje zalagao od drugih. To je nemoguće danas, reče nam jednom Duško Trnjaković, vodnik jednog omladinskog vo-

da ove čete. Mnogi događaji i uspomene o divnim susretima sa omladinom iz drugih mjesta daju svojevrstnu čar tom vremenu. U našoj četi svi su se isticali. To je više puta rečeno i na sastanku aktiva SKOJ-a, ali meni je ostao u sjećanju jedan detalj koji sam i za cijelo vrijeme rata nosio u sebi. Čak se toga detalja ni danas ne mogu osloboditi.

Radili smo sa četom u selu Krasuljama. Na jednom brežuljku u jednom zasedku, bila je jedna stara polurazrušena seoska kuća. Rila je potpuno prazna. Niko nije htio da uđe u napuštenu kuću. Mi smo obično spavali u voćnjaku ili u nekom gaju.

Međutim, čuo sam u kući neko roptanje ili teško disanje. Ja i još dva-tri mladića iz radoznalosti unidismo u kuću. Pod stepeništem našosmo starog čovjeka. Neobrijan i neošišan, sav u bunilu i bespomoćan. Gladan i žedan. Duša na izdahu.

Pod našom zastavom se orila pjesma u njegovom voćnjaku. Buktala je mladost. To je dopiralo do tvrdih staračkih ušiju. Na trenutak se trzao u grču. Otvorio je oči, a zatim opet zatvorio, isprekidano disao, a zatim roptao.

Sta da radimo, pitali smo se mi?

Hajdemo drugovi, rekoh mojima, donesite bilo šta za jelo i piće, ako ništa drugo, daj te vode ili mlijeka da ovog starca na izmaku okrijepimo. Neko reče: »Zovite našeg četnog higijeničara da on vidi šta možemo učiniti i na koji način spasiti ovog jadnog starca«.

Za veoma kratko vrijeme kuća je bila očišćena, vatra založena, a starac ošišan i obrijan, popravljen mu je krov na kući, postavljeni prozori, pa i avlija ograđena. Promijenjena mu je prljava posteljina, a razbuktala se vatra na ognjištu pored koje je on ležao.

Starčeve oči pdčele su da svijetle. Izmijenili smo sa njim nekoliko riječi, shvatili smo teškoće ovoga starca, a razumio je i on nas.

Stari Hadže postao je od tada briga našeg voda. Poželi smo mu i ovrli ljetinu. Sve što je mogao kazati i zahtijevati, da prvo zmje udari o pod njegovog hambara, starac se podigao na svoje drhtave staračke noge.

Hadžo je postao ne samo prijatelj našeg voda i čete, nego i svih ostalih u našem bataljonu. Ali jednog jutra, kada smo kao i obično ušli u njegovu kuću, noseći mu mlijeko, našli smo ga u posteljini potpuno hladnog.

Sahranili smo ga kao i sve ostale u to vrijeme.

Hodila je Omladinska radna četa sela Bare u Pounovac, povlačila se pred napredovanjem neprijatelja sa ostalim četama i bataljonima. Sa omladinom su se povlačili i neki kolari.

Branko Latinović je stvima poznat u Omladinskoj radnoj četi sela Bare i Tuk Đevara, kao vrlo prisan, vrijedan i dobar radnik. U kolima je vozio sabrane kukuruze i nekoliko buradi pekmeza. Imao je snažne konje i dobra kola koja je mnogo volio i njima se ponosio.

Omladinska četa je u hodu tiho pjevala, jer je cijeli dan radila, i bila je taj dan izmorena pljuskovima kiše i hladnoćom. Već je bila jesen.

Branko je išao pored svojih kola i prihvatio pjesmu omladine, a s vremena na vrijeme ačkao je svojim konjima i udarao kandžijom kroz vazduh.

Odjedared se diže oblak crnog dima, eksplorira nazna mina pod Brankovim kolima. Eksplozija bi snažna, detonacija rasturi kukuruze i kola na nekoliko stotina metara u okolinu. Kamenje i pijesak rasuše se po koloni Omladinske radne čete.

Kamandant brigade Ilija Bursać, sav u znoju, trčeći, došao je na mjesto udesa i odmah konstatovao da je eksplodirala davno postavljena protutenkovska mina, koju je mogla postaviti neka naša partizanska jedinica ili neprijateljska. Bursać je nakon dolaska na lice mjesta digao ruku prema omladini i rekao :

— Sačekajte, ne idite ovamo. Zatim je pozvao Milu Rodića, komandira Omladinske radne čete i još nekoliko omladinaca. Pokupili su ostatke i komade tijela Latinovića, stavili u jedno šatorsko krilo, sklonili sa puta dijelove konja. Pristizali su i ostali kolari.

Zavladala je neizvjesnost. Da li ima na putu još neeksplodiranih mina? Bursać reče:

— Ne znamo kada i ko je stavio mine, koliko ih ima i gdje su? Zato vas molim, drugovi i drugarice, neka se

omladina kreće u odstojanju. Nemojte se grupisati niti prilaziti poljima, a kolari bi trebalo da voze svoja kola utrtim putem i da se kreću u propisnom odstojanju.

Na Lamištu pored željezničke stanice posmrtni ostaci Branka Latinovića stavljeni su u mrtvački sanduk. Pored njega je postrojen Omladinski radni bataljon, pred omladinu je izašao i komandant brigade Bursać. U nekoliko riječi oprostio se sa žrtvom naše radne pobjede Brankom Ljatinovićem.

— Malo je riječi da se kaže sve o ovom čovjeku, o našem palom drugu, o tragediji koja je zadesila njegovu porodicu i sve nas, ali u našem budućem radu, našom daljem borbom ublažićemo bol, ublažićemo gubitak, rekao je Bursać.

Omladinski pjevački hor posmrtnim maršom oprostio se od svog druga. Išla je Janjilska omladinska četa selom Krasulja pored kuće Sadika Batagića. Kao i obično, pjevala je sve dok nije došla na parcelu kukuruza koji je trebalo da bere. Sa četom se našao Ivica Odić, koji je već po drugi put došao među omladinu.

— Smrt fašizmu, bako! — povikala je omladina.

— A, eto, neka i to bude, dobra dico moja — odgovori jedna starica.

— Imaš li vode? Je li treba da ti donesemo? — upita jedna djevojka. Treba li da ti obavimo neki posao? — upita druga.

Ona usamljena starica, zainteresirala je Odića, s kojim je u društvu bio politički komesar Omladinskog radnog bataljona Boško Stojanović i jedan omladinski radnik.

— Kako ste mama? — reče Boško. Je li vas slušaju ova djeca i donesu li vam redovno vode?

— Dobra su ovo dica moja. Ko bi meni donio vode, ko bi mi pomogao nemoćnoj da nije ovoliko i ovako dobre moje dice.

— Kako vam je ime? upita Odić?

— Ime mi je Mejra Paji, a dobra ova moja dica zovu me majkom. Evo, kada to čujem i kada mi tako kažu, u mladost se moju povrate.

Odića i omladinskog radnika još više zainteresira život starice i odnos omladine prema samohranj ženi.

— Kako — dobra dica, kažete mama, opet će Odić.

— Da, da dobra dica! Bez igdje ičeg sam bila ostala dok je ovdje bila prokleta vojska. Bila sam bolesna kada je ona napustila ovaj kraj. Niko mi nije htio ni navratiti, niti pomoći, a kada dođe ova nova vojska i sa njom ova dobra dica, sada već mogu da 'odam, a oni mi svaki hizmet čine. Donesu mi vode, dali su mi žita koliko mi treba, sve su mi poslove obavili. Eto, zar to nisu dobra dica?

Hel gravi, hel puca, hei su umorni, oni se smiju, pjevaju i vesele se. Nema takve dice na ovom svijetu, nema ih takve kuda dragi alah okom vidi.

— Dobro je, majko, upravo si pravilno kazala za ovu krajišku djecu, takvi su oni, reče Odić.

Sutra je Odić napisao reportažu o starici Mejri i »dobroj dići« u zidnim novinama janjilskog logora. Po sjećanju nekih u reportaži »Ljudska zahvalnost«, između ostalog, pisalo je i ovo:

»Vidjeh jednu staricu u selu Krasuljama. Ostala je sama, bolesna i neupućena, kada je neprijateljska vojska Desete pukovnije napuštala ovaj kraj. Ležala je u bolničkoj postelji do dolaska omladinskih radnih četa na žetvu u ove krajeve pitome Saničke doline. Omladina joj je odmah pritekla u pomoć. Ona je danas zahvalna svojoj »dići«. Priča to svakom putniku i prolazniku.

Njene oči danas slobodno gledaju a do juče sa komšijom nije mogla slobodno razgovarati. Vedrinu staričinim očima dao je omladinski ponos, omladinska pjesma i pažnja, koju kod nje stvara i razvija KPJ i omladinska revolucionarna organizacija SKOJ-a . . .

Omladino, nastavi tim putem revolucionarne i borbene škole kojom te vode Partija i drug Tito.

Neka živi omladinska radna četa sela Janjila i neka živi Mejra. Ivica Odić

Sljedećeg dana Odić je držao usmene novine u Janjilskoj a potom u Kapljiuvskej omladinskej radnoj četi i isticao kao primjer bratstvo i jedinstvo ove omladine.

Rezultati rada krajiške omladine o kojima je bilo govora na Kongresu bili su neprocjenjivi. Omladina okinuga Drvara dobila je prelaznu zastavu Prvog kongresa USAOJ za postignute rezultate u pozadinskom radu, u akciji za obradu ljetine u Ključko-saničkoj dolini, kao i za masovno učešće u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske.

Drug Tito, izrazito raspoložen, nađe se s omladinom u kozaračkom kolu u kongresnoj dvorani.

Do druga Tita u kolo se uhvatiše mladi iz svih krajeva zemlje. Ispod zastava proleterskih jedinica, zastava krajiških i ostalih partizanskih brigada, divizija i odreda, orile su se borbene pjesme. Ali najveći broj delegata uhvatio se u kolo ispod prelazne zastave Prvog kongresa antifašističke omladine Jugoslavije. U kolu su uz Tita bili omladinski rukovodioci drvarskog okruga iz Prve omladinske radne brigade: Zora Popović, Duško Bursać, Rajko Kukolj, Dušan Kecman, Košta Bajić, Nikola Jeličić, Smiljana Morača, Mile Trnjaković, Niine Rodić, Vojo Banjac, Milja Kecman, Mile Culibrfc, Mica Krpić, Mićo Rakić, Momčilo Jakšić, Neđo Kaćinić, Marko Sopdć, Đuro Milanović, Pero Kolundžija, Sava Miljuš, Pepo Stojanović, Cedo Miletić, Milan Latinović i Vlado Kecman.

Bilo je to veliko nezaboravno Slavlje, koje je nadahnjivalo omladinu za još veće pregaiaštvo u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji.

U ovom radnom omladinskom ijeltu omladina Bosansko-petrovačkog kraja koncem godine ostavila je srpove i svoje crvene zastave po završetku žetve i preko snijegom zavijene Klekovače, Jasikovca, Šatora, Glamočkog polja, Prozora do Sut ješke i Nerètve, na svojim plećima polugola i bosa, na golim ramenima nosila je ranjene borce Narodnooslobodilačke vojske do Sut ješke i nazad.

JELKA MANDIĆ

ZASTAVA JE SAČUVANA

Učestvovala sam u prvoj smjeni omladinske radne brigade u skupljanju žita u Sanici 1942. godine. Moja četa »Krnjeuška« imala je svoju zastavu od koje se nikada nije odvajala. Stalno smo je nosili sa sobom, pa i

za vrijeme žetve. Jednog septembarskog dana naleti ustaški avion. Culi smo zvuk njegovog motora, ali nismo prekidali sa radom. Došao je iznad nas. GledaM smo kako se »praćaka« sa krila na krilo, ali nismo znali zašto to radi. Neko je vikao da bježimo u grmove, da se skrijemo, jer će avion na nas istresti bombe. Brzo smo se sklonili ali, zastava je ostala. Lepršala se među kamarama sađevene pšenice. To je pilotu smetalo. Bacio je jednu veliku bombu, na našu sreću, niko od nje nije stradao, pa ni naša zastava koja se i dalje prkosno lepršala.

Nekoliko dana kasnije naišla su tri aviona i otkrili nas. Počeli su tući iz mitraljeza. Nismo imali nekog iskustva u zauzimanju nekog zaklona, a preovladalo je uvjerenje da je teško umaći avionu. Osjećanje straha bilo je prisutno manje-više kod svih u četi. To je i razumljivo, jer smo u velikoj većini bili maloljetnici (od 16 do 18 godina starosti).

Kad su nas avioni počeli tući, dosta neorganizovano počeli smo se sakrivati po obližnjim kukuruzima, da bi se na kraju, sakupili u jednom šumalku. Tek tada smo vidjeli da nam je ostala zastava koja je mogla pasti u ruke neprijatelja, jer su -ustaše skoro svakodnevno iz Vrpolja pokušavali da izvrše prodor na teren sa koga smo dizali žito. Da se ne bi desilo ono najgore, kratko smo se dogovorili da omladinac Stevo Obradović ide po zastavu u pratnji još dvojice omladinaca. Stevo je pokazao hrabrost. Iako su ga avioni gadali, uspio je da donese zastavu. Tada nam je laknulo jer je zastava spašena. Razmišljali smo i razgovarali o posljedicama. Jer, pored odgovornosti pred skojevskom organizacijom, na četu bi pala velika ljaga i sramota. Nema potrebe ni govoriti o tome kako bi nas gledala omladina ostalih četa.

U ono vrijeme, zastava je za nas veoma mnogo značila. Pod njom smo stvarali i kovali jedinstvo, izvodili razne akcije. Ona nam je davala polet i elan i ugrađivala nam borbeni duh. Zato je ona značila nešto što se nije smjelo izgubiti, a pogotovu nije smjela pasti u ruke neprijatelja. Nije pretjerano ako kažem da bi tada naša omladina jurišala i ginula za svoju zastavu, kao što bi ginula za spašavanje svojih najbližih. Jer, i nismo imali ništa bliže od nje.

DRAGINJA OBRADOVIC

S BRIGADOM U SANICI

Kada sam jedno veče u zimu 1941/42. godine šila crvenu zastavu, a sutradan pod njom u stroju žena i omladine iz Cerovača, pjevajući išla na zbor što ga je Mladen Stojanović zakazao kod Risovačke škole, mislila sam da će rat biti za koji dan završen.

Ali, tako nije bilo. Mjeseci su prolazili, snijeg se otopio i ljeto, drugo ljeto u ratu, bilo je na pomolu. Rat je još trajao. Front je bio čas pred kućom, čas ko zna koliko dana hoda daleko od nas.

Sjećam se, bila je polovina avgusta 1942. godine. Naš Mjesni NOO pozvao nas je na žetvu pšenice. Rečeno nam je da je to daleko. Moramo se dobro pripremiti, jer će se tamo ostati duže vrijeme. Sa sobom je trebalo ponijeti srpove, plahte i biljce. Hrana je tamo bila obezbijedena.

Javilo nas se mnogo. Žena i omladine. Svi smo željeli u prvu smjenu. Muž mi je bio u partizanima, a troje male djece ostavila sam kod jetrve Mare. Ona će ići u drugoj smjeni. I Milica Salapura ostavila je sedmoro djece, Stoj a Obradović četvoro, Boja dvoje itd.

Zbor je zakazan pred Risovačkim odborom. U stroju nas je bilo podosta.

Đorđo Bjelić nam je uputio nekoliko prigodnih riječi i odmah smo krenuli u Krnješu. Tamo se postrojila naša brigada koja je brojala više od 250 omladinaca, omladinki i žena. Tu je određeno i rukovodstvo. U rukovodstvu su bili Dušan Mrda, Mira Brkljač, Smiljka Rodić i još neki omladinci.

Sa pjesmom na usnama, u stroju, sa zastavama, krenuli smo na dugačak put. Preko Bravska, kasno u noć, stigli smo na Paunovac. Tu smo se ulogorili i zanoćili, a već u ranu zoru produžili put ka Saničkoj dolini.

Prvi snopovi zarudjele pšenice pali su već drugog dana, čim smo stigli u selo Ramiće.

Teško je opisati oduševljenje sa kojim su omladina i žene prišli zadatku koji nam je tih dana bio povjeren. Bili smo ponosni što se i nama pružila prilika da damo svoj doprinos frontu. Imala sam osjećaj da je sve ono što sam do tada uradila: svi naponi da sašijem, da spremim, da desetine i vodove boraca nahranim u prolazu — tako beznačajno i malo u odnosu na ono što sam tada pod zastavom, neposredno pored fronta, uradila.

Cio bogovetni dan, osim prekida za vrijeme ručka, želi smo i snopove tovarili na kola koja su ih odvozila do vršalica, a da nikoga ni leđa nisu zaboljela. Pa ipak, noć smo jedva čekali. Ne toliko zbog odmora koliko zbog razonode koju su nam rukovodstvo i vojska organizovali.

Čim bi večerali, neko od drugova iz Kulturno-prosvjetnog odbora Brigade saopštavao bi nam program. Ili je konferencija pa potom igranka, ili govor nekog od komandira, komandanata iz vojske, pa igranka i pjesma, svejedno, to je za nas predstavljalo razonodu koja se ne zaboravlja.

Sve je bilo dobro pripremljeno i organizovano. Radne grupe, parcele, ishrana, spavanje i kulturno-prosvjetni život. Radili smo od 6 sati ujutro do dva sata po podne, a zatim smo imali kulturno-prosvjetni rad. Partizani su na sebe preuzeli ishranu. Kuvar nam je bio Branko Stupar iz Vodenice, a snabdijevanje je vršio Gojko Knežević iz Kmjeuše. Međutim, kuhinja je bila veoma daleko, čak kod Paunovca, pa smo više od dva sata putovali od radnog mjesta do nje.

Neprijateljski avioni su nam često ometali rad. Bombardovali su i tukli mitraljezima, a mi smo bježali u šikare i potoke. Zbog opasnosti od aviona bilo nam je naređeno da se ne grupišemo, da ne igramo na otvorenom polju, već ispred drveća. To nas je i spasilo od mogućih gubitaka.

Sa našom Radnom brigadom, pored žetelaca, išle su

i konjske zaprege radi prevoženja snopova do vršalica i žita sa vršalica do magacina u Grmeču. Tu su bili Obradovići, Novakovići, Brkljači, Mandići, Čulibrci, Santrači i drugi iz Risovca i mnogi drugi iz krnjeuških sela. Za njih je radna akcija bila izvanredno teška. Gotovo da nisu imali odmora, a još manje zabave.

Dok je naša smjena bila na akciji, posjetio nas je Đuro Pucar. Za vrijeme razgovora udarila je jaka kiša. Spavali smo pod vedrim nebom. Pucar nam je predložio da idemo u selo i da spavamo po kućama. To smo i uradili. Onako mokri i uzbuđeni zbog Pucarevog prisustva do kasno u noć smo pjevali sušeći odjeću oko vatre.

Dok je naša smjena radila, na frontu prema neprijatelju položaje su držali borci »Celarevog« bataljona. Naša Krnjeuška četa štitila nas je od Vrpolja. Tu su se sakupili ustaše iz cijele Saničke doline. Nije bilo dana, a da otuda ne zagrme topovi, da ne dođe do borbe. Radovali smo se što je naša, Krnjeuška četa baš tamo odakle je najčešće prijetila opasnost. Ili, istovremeno smo strahovali i od najgoreg.

Kad su nas jednog dana posjetili komandir Sirnica Krčmar i grupa boraca iz Krnjeuške čete, vrištali smo od radosti.

Bila je nedjelja. Spremali smo se za miting. Kada se Sirnica pojavio, svi smo jurnuli prema njemu. Prepoznavali smo sve do jednog borca još iz daljine. Odavno se nismo vidjeli, negdje od proljetos kada su s Novske planine prošli kroz Risovac i otišli prema Petrovcu. Obasuli smo ih raznim pitanjima, a i oni nas. Dugo smo razgovarali, igrali, pjevali.

Tu, u neposrednoj blizini gdje je osjetio našu neizmjernu ljubav, samo nekoliko dana po našem povratku u Krnjeušu, Simo je junački poginuo. Njegova Četa štitila je omladinu na istom zadatku na kome smo i mi radili. Ustaše su prodrle na slobodnu teritoriju. Četa se povlačila, a potom je, sa Sirnicom na čelu, krenula u juriš. Simo je pao i ne vidjevši uspjeh Čete.

OBRAD TRNINIĆ

IZVOR NASE SNAGE

Tokom drugog svjetskog rata bosanskopetrovački srez bio je poprište velikih borbi i krupnih revolucionarnih događaja. Naročito su teško stradali stanovništvo i gospodarske zgrade. Stočni fond je bio gotovo potpuno uništen. Zvjerstva i pustošenja okupatora i domaćih izdajnika nanose stanovništvu ovoga kraja ogromne ljudske i materijalne gubitke. Ekonomsko stanje je izvanredno teško, pa je sve to stvaralo ogromne teškoće u snabdijevanju stanovništva i vojske sa hranom. I ono što se uspjelo žita pokositi i u jagmiti ispred neprijatelja ostalo je neovršeno pa su mnogi morali taj posao da rade usred zime ili rano u proljeće na smrznutoj zemlji, a Često i u šumi. U selima i zbjegovima prava ljudska solidarnost. Imućniji pomažu siromašniji. Novčana naknada nikom i ne pada na pamet. Javlja se prava potreba za razmjenom u naturi. Na primjer, mijenjano je žito za krompir, so za kukuruz, pojedini odjevni predmeti su davani za pšenicu, itd. Ovaj vid razmjene počeo je u selima uslovljen nuždom, a kasnije se prenio i na šire područje, tako da je to bila praksa sve do kraja rata.

Narodnooslobodilački odbori su davali propusnice svim licima koja su po ovoj potrebi morala da odlaze u druga sela i krajeve.

Svrha ovih propusnica bila je da se onemogućí špekulacija pojedinim licima i da se ostvari uvid u njihovo kretanje.

ŽRVANJ UMJESTO MLINA I TRGOVINE

I onda kad se uspjelo doći na neki način do žita posebna teškoća bila je u tome kako ga samljati. Teritorija je okupirana.

Mlinska industrija potpuno uništena a trgovina je u gradovima sa praznim magacinima. U takvoj situaciji valjalo se snalaziti. Pšenica i kukuruz (varica) su se obično kuvali u loncu (bronzimi) i tako je trošena za hranu odraslih. Žrvanj je pravi spas kako su mnogi pričali. Bilo ih je obično dva do tri a ponegdje i samo jedan u selu. Radili su non-stop, i danju i noću. Na red se uvijek čekalo. Zene, koje su imale malu djecu, često su za njih mljele pšenicu i na kavenom mlinu. Ali, prije toga se moralo žito prethodno pripremiti, tj. uklasati, prebrati, osušiti pa tek onda mljeti i djecu malu hraniti. Ništa nije bilo teško, jer se znalo da se to moralo raditi da bi se spasila naročito mala djeca od gladi.

KARAVAN UVIJEK MOBILAN

U nedostatku kamiona, vozova, pa i konjskih kola, moralo se gotovo uvijek računati na samare i konje. Svaki narodnooslobodilački odbor imao je evidenciju samarica i zadužene ljude u odborima koji su brinuli samo o tome. Zato je to bilo uvijek najsigurnije sredstvo za prenos žita i drugih živežnih namirnica. Karavanima se spasavao često i plijen do kojeg je dolazila narodnooslobodilačka vojska oslobođenjem okupiranih teritorija od neprijatelja. Ovdje se tražila brzina bez ikakva odlaganja. Nije se puno insistiralo ni na konjskim potkovama — pločama koje su uvijek bile problem. Snabdijevanje bolnica i prenošenje ranjenika bila je zajednička i najveća briga svih.

Izvršni organi narodnooslobodilačkih odbora bile su pozadinske straže. Imale su pune ruke posla. Uručivali su građanima pozive i razna obavještenja. Pomagali u реквизиiji. Brinuli o javnom redu i miru. Privodili sumnjiva lica, tid. Bili su to naoružani ljudi, obično po dva u svakoj straži u selu. Vrijedni i politički do kraja provjereni. Nisu

to bili jedni te isti ljudi za cijelo vrijeme rata. Smjene su bile česte. Obično su iz seoskih straža mnogi odlazili u regionalne jedinice. Izgledalo je to vrijeme provedeno u pozadinskoj seoskoj straži kao polaganje ispita zrelosti za mnoge od njih. Odlazili su u regularne jedinice a na njihova mjesta dolazili su drugi i tako se smjenjivali do kraja rata. Bilo je to ponosno i za one koji odlaze i za one koji dolaze, jer je svako smatrao da je najveća čast imati oružje i služiti narodu.

DOBROVOLJNI PRILOZI

Nije bilo dovoljno rezervne hrane, odjeće i obuće za narodnooslobodilačku vojsku. Zato se moralo računati sa snagom naroda i njenom materijalnom pomoći. Bila je to, zaista, neiscrpna rezerva. Forma takmičenja unosila je pravi nemir među takmičare ali je uz dobru organizaciju davala uvijek izvanredne rezultate. Takmičili su se i pojedinci u selu i sela u opštini a opštine na srezu. Uvijek se tražio najbolji, kojem je odavato posebno priznanje. U selu bi to bila pohvala najboljem pojedincu, a u opštini zastava najboljem selu. Sjećam se jednog takvog takmičenja koje je bilo organizovano na području ratne opštine Bukovača 1943. godine. Sačinjavala su je pet sela: Bara, Bukovača, Bravski Vaganac, Drinić i Vedro Polje. Sela koja nisu ni u čemu davala pardona jedno drugome. Stalno su se natjecala u tome ko će više poslati boraca u narodnooslobodilačku borbu, čija će organizacija omladine biti bolja, ko će više dati dobrovoljnih radnih dana siromašnim i boračkim porodicama za obradu ljetine itd. Ali ono takmičenje koje je Opštinski narodnooslobodilački odbor organizovao u davanju dobrovoljnih priloga bilo je najinteresantnije. Prelazna zastava je bila ustanovljena kao priznanje najboljem selu. Predsjednik opštinskog narodnooslobodilačkog odbora Dušan Kecman-Dudan na jednoj sjednici odbora predložio je uslove i rolk do kada takmičenje traje, što je bilo jednoglasno i usvojeno. Nestrpljivo su očekivani prvi rezultati. Čak i među samim odbornicima opštinskog odbora nastala su nagađanja koje

će selo odnijeti prelaznu zastavu. Nestrpljenje je bilo naročito kod onih najzagrijanijih, jer mnogi od njih su za vrijeme sjednice prisluškivali kakvi će biti uslovi takmičenja. Kada je to saopšteno, počeo je pravi urnebes nadvikivanja najzagrijanijih i najgrlatijih.

Cesto su se čula imena najbogatijih i najuglednijih seljaka kroz razna dobacivanja Radojice Srđića, Mile Banjca »Perinovića«, Mile Trkulje i drugih sa kojima se računalo da će biti garancija za pobjedu jer mogu dati najviše dobrovoljnih priloga. Izazivanjima nije bilo kraja, a vrhunac su dostigla ona između Drinićana i Vagančana. Neki od Drinićana kažu: »Pa vi nemate ni vode a kamoli nešto drugo, otkud vi možete sa nama«. Vagančani odgovaraju: »Imamo mi slogu među sobom i našeg Radojicu koji vas može za osjevine kupiti«. Iako su to sve bile šale, one su malo zagrijavale ljude i unosile takmičarski duh u sela.

Najzad sva aktivnost prenosi se u sela. Borba je sada počela u selima između pojedinaca; ko će čega u raznim artiklima dati više. Drugo, sad je tema rasprave i to ko će donijeti prelaznu zastavu u selo u slučaju pobjede. Odgovor na to pitanje nađen je brzo. Ko da najviše priloga — predloženo je na opštinskoj konferenciji koja je povodom toga održana u Bravskom Vaganacu. Poslije žučns rasprave najzad se usvaja ovaj prijedlog. Siromašniji su bili nezadovoljni, jer su unaprijed računali s tim da se neće moći nositi, kako to oni kažu, sa bogatijima.

Najzad borba je počela. Lazija Došen, član opštinskog narodnooslobodilačkog odbora održao je govor na konferenciji. Govorio je i Sava Srđić, predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Bravski Vaganac.

»Ne treba nas još zato ubjeđivati, jer znamo da to dajemo našoj vojsci u kojoj su naša djeca« — doviknuo je néko na konferenciji.

To je značilo da počinje veliko takmičenje. Javi se Radojica Srđić i kaže: »Piši, dajem 10 koža«.

Drugi nešto siromašniji od njega Jovan Kovačević kaže: »Nije baš trebalo početi sa kožama, ali kad je već tako ja dajem dvadeset koža«.

Tek je tada nastao žagor među prisutnim. Izazvan tim Radojica usta i reče: »Ja dajem june«.

Bez čekanja da se oduševljenje stiša među prisutnima, jer je dobro počelo, Skoči Jovan i reče:

»E, vala, ja dajem vola«.

Oduševljenju nije bilo kraja. Pretpostavljalo se da tako dobro neće ići u svim selima. Upis priloga je nastavljen. Radilo se do kasno u noć u kući sa ognjištem i dosta dima. Bilo je nekoliko odsutnih predstavnika domaćinstava, jer su se nalazili u karavanima, pa se konačan bilans nije mogao te večeri znati, ali su prisutni bili prezadovoljni rezultatom. Upisivalo se šta je ko htio i imao. Svi su bili zadovoljni. Omladina posebno, jer je upisano dosta čarapa i bijelih vunениh džempera.

»Imaćemo šta da predamo u opštinu« — rekla je Deva Došen, omladinka, član narodnooslobodilačkog odbora.

ZASTAVA ODLAZI U VAGANAC

Ostalo je neizvjesno kako ide u ostalim selima: Bari, Bukovači, Vedrom Polju i Driniću, posebno. Opet iščekivanje i nagađanje u čije selo će doći zastava. Za nosioca u Bravski Vaganac se već zna, jer pred Jovana Kovačevića nije mogao niko. Sada je to oduševljenje i u zaseoku Jovanovom.

»Imaću šta da napišem i bratu Radi koji je u partizanima« — kaže Jovan.

Razmišlja se brižljivo i dalje da li će biti iko bolji u davanju dobrovoljnih priloga od njih na području opštine Bukovača.

U opštinu su stizali izvještaji. Odgovorno i pažljivo se računalo i sabiralo. Niko vola za prilog nije dao osim Vagančana. To se već odmah znalo.

»Nije ni junca« — dobacio je neko drugi.

»Jeste ovce i koze« — dobacuje opet neki.

»Treba to dobro sabrati« — dodaju pojedinci, dok se sabiraju računi u opštini.

Prisutnih je opet puno. Radoznalost je velika. Ko će biti pobjednik? Najzad ponovo žagor u opštini, što je bilo dovoljno da se pretpostavi da se rezultati znaju. Iz zgrade izlazi uvijek nasmiijan i simpatičan čovjek predsjednik opštine Dušan Kecman - Dudan i reče:

»Pobijedili su Vagančani, gotovo je«.

Atmosfera među grisùtnima postaje drugačija. Jedni su veseli, a drugi tužni. Sve je jasno. Pobjednici trče u Vaganac da uhvate »muštuluk« da su oni bili najbolji. Najbrži je bio stražar seoske straže. Imao je i neku pušku sa malo municije, jer je brzo trčao a iz puške tek po neki metak opaljivao.

U selu Bravski Vaganac se opet zakazuje opširna konferencija radi dogovora o preuzimanju zastave. Uz puno pjesme i veselja i taj dogovor je obavljen. Potvrđeno je ono ranije da zastavu preuzme Jovan Kovačević, koji je dao najviše priloga a pored ostalog i vola. Najzad, Jovan odlazi i preuzima zastavu uz najveću pratnju u povorci omladine i naroda. Bio je to divan momenat, kojega se svi sjećaju. Jovan na nakićenom konju sa zastavom u ruci veselo se kreće na čelu duge povorke prema Bravskom Vagancu. Sa pjesmom i veseljem došlo se u selo. Priključili su se slavlju i ostali građani. Veselju nije bilo kraja. Tako je bila privedena kraju jedna višemjesečna akcija pozdravljena od svih građana u opštini koja je dala izvanredne rezultate.

Taj takmičarski duh prožimao je čitav naš život za vrijeme rata. Takmičile su se radne čete, skojevske organizacije, pioniri, organizacije USAOJ-a na opismenjavanju omladine putem tečajeva, takmičilo se u odricanju u hrani za narodnooslobodilačku vojsku, jačanje i organizovanje pionirske organizacije, itd.

Evo samo nekih prisjećanja.

Neko je predložio da bi trebalo povesti akciju prikupljanja priloga u hrani odricanjem od dnevnih obroka. To znači ne treba jedan dan jesti da bi se što više uštedilo i dalo u priloziima za vojsku. Ovo su bile vanredne akcije. Jedni su ovu inicijativu prihvatili, drugi su se malo uzdržali da bilo šta kažu o tome. Najzad je inicijativa prihvaćena i akcija odricanja obroka je otpočela na

području cijele opštine. Rezultati su bili veoma dobri. Čak deset puta se više davalo priloga u namirnicama po članu domaćinstva nego što se moglo da pojede za jedan dan. Divan je to primjer samoprijedora, odricanja i ljubavi prema narodnooslobodilačkoj vojsci, kojeg nikad niko ne može zaboraviti. Koliko je taj svijet činio i davao od sebe pored ostalih niz primjera najbolje to potvrđuje i ovaj kojeg smo naveli, jer stvarno samoprijedoru u smislu odricanja za vojsku nije bilo granice.

IZ DNEVNIKA

Sve inicijative su realizovane putem društveno-političkih organizacija i narodnooslobodilačkog odbora koji su imali uvijek pune ruke posla. Evo šta Vladimir Dediđer kaže poslije prisustva sjednici narodnooslobodilačkog odbora sa drugom Jovom Kecmanom Sucom 25. XII 1942. godine u svom dnevniku na stranici 297, za Seoski narodnooslobodilački odbor Bravskog Vaganca:

»Odbor vrijedan, radi marljivo. Već su prikupili podatke koliko im je štetu neprijatelj pričinio. Spaljeno je 75 kuća sa 195 staja, a šteta se cijeni 7.125.200 predratnih dinara.

Sve smo u paru izračunali. Platiće to nama oni jednog dana, veli predsjednik.

Govori se dalje o ekonomskim prilikama u selu. Za mjesec dana pojaviće se glad ako ne bude uzajamne pomoći. Napravljen je već spisak kuća kojima treba davati pomoć. U ovom popaljenom selu u kome je od 103 kuće spaljeno 75, našlo se mjesta i za izbjeglice. Prihvaćeno je nešto naroda sa Kozare. Dijeli se što se ima. Diskusija se vodi o tome kako će se riješiti pitanje sjetve. Odbor će nabaviti sjeme kako ne bi ni pedalj zemlje ostao neobrađen. Predsjednik dalje čita šta je ovo selo dalo za vojsku od septembra pa do prije dvije nedjelje: žita 1.252 kg, krompira 1.826 kg, kupusa 20 kg, goveda 9 komada, sitne stoke 251, teladi 10, hljeba 671 kg, mlijeka 569 kg, kajmaka 174 kg, i 2.888 dinara.

Veli predsjednik da narod sprema nove priloge:

— Valja dati za našu vojsku još najmanje 2.000 kg. hrane.

— Na kome principu vršite skupljanje hrane i drugih stvari za vojsku? — pitam predsjednika.

— Na principu obraza. Dajemo dobrovoljno za našu vojsku!

— Koliko ste momaka i djevojaka poslali u brigaduč

— 101, ali ćemo još poslati.

Razgovor se okrenu na kazne. Bilo je nekoliko slučajeva kažnjavanja zbog puštanja stoke u njivu, zbog svađe i tome slično. Predsjednik pokazuje zapisnik u koji su sve kazne unešene.

— A kako kazne izričete?

— Prvo pozovemo narod na konferenciju. Zatim izvedemo onog koji je kriv, pa mu pred narodom kažemo šta je učinio. Onda on sam govori i priznaje krivicu i sam sebi izriče kaznu, a narod onda odlučuje da li je kazna visoka ili niska.

Poslije dođe na dnevni red pitanje eksera i potkova za konje. To je jedan od najtežih problema oslobođene teritorije. Obosili konji, a zima udarila. U Drvaru su počeli da kuju potkove od starog gvožđa. Zali se dalje Bravski Vaganac na ušur koji se uzima u mlinu. U mirno doba nikad nije bio veći od tri do pet posto a sada devet odsto.

Bravski Vaganac podiže svoju školu. Dobiće iz Drvara pet kubika dasaka.

Prekinuli smo sjednicu da bismo obišli školu. Baš su pioniri učili. Ima ih 139. Učitelj, momčić od trinaestak godina po imenu Srdić.

Hartije i olovki nam treba — kaže on. Znamo da toga nema, ali da nam je nabaviti makar krede za tablu.

Uprkos ovakvim uslovima uspjeh škole je odličan. Pioniri idu u školu svaki dan. Osnovan je analfabetski tečaj za starije. Već je 60 djevojaka naučilo da čita i piše. Zene dolaze triput nedjeljno na časove u školu.

— Ako ovako nastavimo, veli učitelj, više neće biti nepismenih u našem selu! Nego moramo nekako urediti za svjedodžbe . . .

Vratili smo se na sjednicu. Postavilo se pitanje vjerskih obreda. Nesvršeni bogoslov Bogdan Kuburić krsti djecu, pa neke žene pitaju da li je taj čin punovažan. Kazao sam odboru da uputi pitanje o tome vjerskoj komisiji pri Vrhovnom štabu kojoj je na čelu pop Vlado Zečević. Još se govorilo o prijemu štampe, pa je sjednica zaključena. Vratio sam se preko brda u naš Drinić i stigao pred mrak. Uz put sam razmišljao o Bravskom Vagancu. Ovakva sela su izvor naše snage.

RATNI PLIJEN

Prva četa Petrovačkog bataljona napadala je u februaru 1944. godine neprijateljsko uporište Kruščicu, između Bihaća i Bosanske Krpe. Jedna grupa boraca, sa dvojicom puškomitraljezaca, osvoje uporište nakon što su iznenada ručnim bombama likvidirali bunkere. Pored oružja, municije i drugog ratnog materijala zaplijenili su i jedno pečeno prase. Međutim, kada su izvještavali komandu čete i štab bataljona, učesnici ove akcije nisu htjeli da obavijeste pretpostavljene o cijelom plijenu. Obavijestili su samo o zaplijenjenom oružju, municiji i drugom ratnom materijalu, a puškomitraljezac Rade Jeličić reče svojim drugovima: »Komandu čete i štab bataljona obavijestite o svemu što smo zarobili i koliko smo neprijateljskih vojnika likvidirali i zarobili, ali da niko ni jedne riječi nije rekao o pečenom krmetu. Ono je naš ratni plijen!«

DR GOJKO NIKOLIŠ

SANITET VRHOVNOG ŠTABA
U BOSANSKOJ KRAJINI

Polovinom avgusta 1942. godine bilo je na redu prebacivanje Centralne bolnice od Glamočkog polja, preko Prekaje do Drvara. Sasvim neočekivano, ispriječiće se na tom zadatku neke poteškoće, srećom fiktivne prirode i pomalo šaljive. Doktor Božović, koji je nekoliko dana ranije krenuo u Drvar kao izvidnica, javlja mi u Glamoč

0 rezultatima njegovih razgovora sa nekim rukovodiocima u Drvaru. Oni mu rekoše, prvo, da se sprema nekakva ofanziva neprijatelja na ovu teritoriju, drugo, da nemaju tačne podatke o paviljonima koji su izgrađeni ili se grade za bolnice, pa zato ne mogu precizirati gdje bi se Centralna bolnica mogla smjestiti i, treće, da je i sama Prekaja nesigurna, jer da je ugrožena od četnika iz sela Crni Vrh! Takva obavještenja djelovala su kao hladan vjetar poslije optimističkih uvjerenja i obećavanja koja sam čuo od Koste Nađa svega desetak dana ranije na Cincaru. Pošto je glavna Bolnica već stigla u Prekaju, a sada je došao u pitanje ne samo dalji pokret ka Drvaru nego i opstanak u samoj Prekaji, za koju je Košta rekao da je »najbezbjednije selo slobodne teritorije«, morao sam da krenem najhitnije za Drvar.

Dva dana na konju. Već na prolazu kroz Prekaju vidjeh krajiško čudo: omladinske radne brigade pod crvenim zastavama kreću na žetvu u Sanicu. Ko je mogao i smio da u Drvaru, ustaničkom i gordom, dadne onako paničnu procjenu situacije? Sa drvarskim rukovodstvom sporazumjeli smo se ovako:

— oblast Srnetice i Klekovače ipak je najbezbjednija;
— Bolnicu ćemo privremeno smjestiti u selo Drinić u Petrovačkom polju sve dok se ne izgrade paviljoni u Klekovači. U slučaju potrebe mogli bismo Bolnicu brzo evakuisati iz Drinića u šumu.

Dan-dva poslije tih razgovora prednji ešaloni Centralne bolnice stigli su u Drvar. Žene i omladina ovog ustaničkog i proleterskog grada priredili su proleterima Srbije i Crne Gore trijumfalan i nezaboravan doček: zastave, marame, transparenti, miting, govori, kreveti i po-gače. Pred nama je bio sasvim vidljiv jedan nov kvalitet naše borbe: organizovana, narodna, demokratska država. Komanda mjesta, Narodnooslobodilački odbor, masovne organizacije omladine i žena — sve je to funkcionisalo efikasno i puno pravog unutrašnjeg sadržaja.

U mom pismu drugu Titu od 16. avgusta naveo sam: »Ranjenici su posvuda dočekani od naroda na takav način kakav još nismo doživjeli za ovu godinu borbe«. One priče o »nesigurnosti« ove teritorije mogu se objasniti samo kao partizanska diverzija: nekom zaparloženom pozadincu, a takvi su se već u ono doba porađah, nije išlo u račun da mu tolika masa ranjenika unosi nemir, problem, i neprilike, pa kao veli, da ih malo uplašim, ne bi li pošli nekamo dalje! Šeretska posla.

Već u drugoj polovini avgusta glavna Centralna bolnica prevagnula je preko planinskog sedla Oštrelja i napokon se smirila u Petrovačkom polju. I na toj, završnoj etapi našeg marša od Crne Gore bili smo svjedoci dirljivih scena za koje smo, poslije Drvara, mislili da su neponovljive. Glavni dio Bolnice, koja je tada brojala 700 ranjenika, bolesnika i personala, smjestio se u selu Drinić, na sjevernom podnožju planine Klekovače. Drinić je bilo ustaničko, ali još nepopaljeno i relativno imućno selo. Porodice (sjećam se dobro ugledne i gostoljubive porodice Banjac i mnogih drugih) prosto su se otimale koja će više primiti ranjenika. Ishrana, ta velika briga u toku čitavog pokreta, skinuta je s dnevnog reda kao problem. Svakog dana dolazile bi u Drinić povorke žena iz okolnih sela sa poklonima hrane. Ali, još ljekovitije od njihovih pogača i pita djelovale su na ranjenike djevojačke suze

I

i riječi izgovorene u jednostavnom, ali iskrenom i snažnom patosu, tipičnom za ono vrijeme: »Braćo naša mila, došle smo da vidimo vas koji ste dali svoju krv za našu slobodu. Iz velike daljine ste došli k nama. Gdje su Srbija i Crna Gora, a gdje je Krajina! Vi ste ostavili vaše drage da bi se borili ovdje za nas. Sada smo vam mi i majke i sestre«. U pismu od 23. avgusta izvjestio sam druga Tita:

»Doček koji je narod Krajine pripremio našim proleterima bio je zaista veličanstven i uzbudljiv, nešto što mi još nismo sreli ni doživjeli za ovu godinu dana borbe. Vjerujem da će uspomena na taj doček izvršiti snažan uticaj na moral našeg ranjenika. Vojnički visok duh, organizovanost pozadine, elastičnost u radu, izvanredna briga za bolnice poslužiće nam svima koji smo ovdje kao uzor. I mi u sanitetu imaćemo mnogo štošta da naučimo. U toku cijelog puta Bolnica je održala 5 kulturnih priredbi, pred narodom, koje su se pretvorile u manifestacije«.

Tako se završilo mukotrpno putovanje ranjenika proleterskih brigada od bosansko-hercegovačko-crnogorske tromeđe do Bosanskog Petrovca, putovanje dugačko oko 500 km. Ako računamo od 24. juna, pokret je trajao, sa kraćim prekidima, ravno 50 dana, a ako računamo od 10. maja, tj. dana kad je Bolnica napustila Foču, onda izlazi da su ranjenici bili u pokretu 94 dana. Sto na nosilima, što na konju, a najviše pješke, savladane su planine: Pivska planina, Vučevo, Zelengora, Treskavica, Cincar i Oštrelj, a broj raznih dolina i vrtača ne bi se mogao ni registrovati.

Raspolagali smo sa svega 150 km ceste, ostali put otpada na brdske staze. Gotovo polovina vremena provedena je izvan naselja, pod vedrim nebom. Zahvaljujući, prije svega, ofanzivnoj aktivnosti brigada, dinamici kojom se Bolnica kretala, a tu dinamiku je Vrhovni štab prilagođavao opštoj operativnoj situaciji, i, ne na posljednjem mjestu, privrženosti stanovništva, Bolnica nije bila nigdje ozbiljnije ugrožena od neprijatelja. Povremeno djeinstvo avijacije (na Treskavici, Bitovnji, u Prozoru i na Cincaru)

i prodor ustaša cestom Kupres — Šuica, nanijeli su nam teških gubitaka, ali u cjelini uzevši Bolnica je sačuvala svoj integritet. Na otkrivenim terenima kretalo se isključivo noću. Moral ranjenika, i pored svih patnji, bio je uvijek na visini. Svaki predah iskorišten je za intenzivan kulturno politički rad i za sređivanje međuljudskih odnosa. Ogroman doprinos uspjehu ovog pokreta dalo je sanitetsko osoblje. Radi pravilne ocjene ovog doprinosa treba imati u vidu samo jednu činjenicu: poslije napornih noćnih marševa, za vrijeme kojih su naše bolničarke nosile i podupirale ranjenike, za njih, bolničarke, nije nastupilo vrijeme za odmor. Naprotiv, tada je tek otpočinjao njihov rad: pranje zavoja, sterilizacija, previjanje, podjela hrane, nabavka vode itd. Neka im za njihov samoprijegor čitalac i na ovome mjestu iskaže veliko priznanje.

Veliki pokret Centralne bolnice donio je i nama ljekarima dosta značajnih medicinskih i sanitetsko-taktičnih iskustava. Morali smo unekoliko izmijeniti naše predstave stečene u školi o granicama ljudske fiziologije, o izdržljivosti i moći čovjeka, predstave o »neophodnim« uslovima za liječenje i tome slično. Morali smo priznati da su te granice znatno šire. Uvjerili smo se da, suprotno svim pravilima, nije nemoguće liječenje i u pokretu, da nije nemoguće, kad drugi oblici obezbjeđenja nisu više mogućí, da se i pokretom rješava jedno od najtežih pitanja partizanskog ratovanja — obezb jeden je ranjenikovog života od uništavajućih nastojanja neprijateljevih. Ta iskustva će nam pomoći da, pet mjeseci kasnije, zauzmemo što adekvatniji stav u dilemi da li da 3000 ranjenika i bolesnika ostavimo na teritoriji Bosanske krajine ili da ih pokrenemo ka Neretvi.

Dolaskom u Bosansku krajinu kao da smo se približili našem ljekarskom idealu: Mirovanju — kao glavnom preduslovu liječenja i ozdravljenja. Petomjesečno mirovanje u Bosanskoj krajini je faktor koji je imao stratezijski značaj, jer je on, sam po sebi i nezavisno od svega ostalog, bio odlučujući za izliječenje i povratak u borbene redove nekoliko stotina teških ranjenika. Ali, mirovanje, mada toliko važno u medicini, nije bilo ni blizu sve ono što je Krajina pružila napaćenim ranjenicima. Već u to doba

Krajina je predstavljala izgrađenu i uređenu državnu pozadinu, pravu operacijsku osnovicu ne samo za domaće partizanske jedinice nego, što je s vojno-teoretskog staništa još interesantnije, d za jednu pokretnu, operativnu grupu kakvu su predstavljale proletherske brigade koje nisu imale »svoje« teritorije, svoje pozadine. Tu su funkcionisale politička i vojna vlast: narodnooslobodilački odbori i komande mjesta. Tu su djelovale društvene masovne organizacije. Tu su bila smještena skladišta hrane, radionice oružja i bolnice.

Osnovna karakteristika saniteta u Bosanskoj krajini, kakvog smo zatekli avgusta 1942. godine, bila je visoka razvijenost njegove teritorijalne, pozadinske, bolničke komponente, na izvjesnu štetu trupne, mobilne komponente. O ovoj disproporciji biće docnije nešto više riječi. Konceptija izgradnje bolničke mreže zasnivala se na korišćenju prirodnih bezbjednosnih uiSlova koje su pružali planinsko-šumski masivi Grmeča i Klekovače i ta konceptija bila je realizovana izdašno i veoma rano. Da li je to bio rezultat dalekovidnijeg planiranja, ili ne, tek valja istaknuti da je Operativni štab za Bosansku krajinu bio u mogućnosti da već prvih dana po dolasku Centralne bolnice Vrhovnog štaba stavi ovoj na raspolaganje tri slobodne šumske bolnice. Kakva raskoš! Jedna u Otaševcu, na južnoj padini Klekovače (kapaciteta 100 kreveta), druga u Slatini, na sjevernom podnožju iste planine (kapaciteta 80 kreveta) i treća u Šobotovcu, na južnoj strani Grmeča (kapaciteta 80 kreveta). Osim toga, na jugoistočnom podnožju planine Osječenlice, iznad sela Toirbića, bila ie takođe izgrađena jedna baraka, predviđena za bolnicu ili skladište, do čije upotrebe nije ni došlo. Kad se uzmu u obzir još i bolnički kapaciteti na Grmeču može se steći predstava o zapanjućoj veličini građevinskog napora Krajine samo u izgradnji bolnica, odnosno o stepenu pripravnosti ove teritorije da prihvati i jedan iznenadni priliv ranjenika bilo s koje strane. Takvo »iznenadenje« desilo se baš avgusta 1942. godine kada su u Bosansku krajinu, poslije dugih marševa, patnje i bojeva, stigle proletherske brigade sa svojih 700 ranjenika i bolesnika.

Ipak, i pored svih pomenutih povoljnih mogućnosti koje smo zatekli, već od prvog dana postavilo se pred nas, mnoštvo novih i složenih zadataka:

— sređivanje Centralne bolnice (definitivni smještaj, izgradnja nedostajućih kapaciteta, unutrašnja organizacija, disperzija);

— pripremanje ljekarskog kongresa i razrada novih principa o organizaciji grupne sanitetske službe.

Sve njih trebalo je rješavati i to ne po ovom redosljedu nego, tako reći, simultano. U međuvremenu ubacilo se i nekoliko vanrednih zadataka: sanitetsko obezbjeđenje bihačke operacije i napada na Grahovo; borba sa epidemijom trbušnog i pjegavog tifusa, učešće na Prvom zasjedanju AVNOJ-a itd.

Ponajprije, morali smo riješiti pitanje definitivnog smještaja Centralne bolnice. Da li usljed apriorne ospreznosti ili usljed nekih (pomenutih) glasina o nesigurnosti ove slobodne teritorije, tek, u svakom slučaju, ovolika koncentracija ranjenika izazivala je u meni zabrinutost. Zato smo, već od Drvara pa nadalje, nastojali da postignemo što veću disperziju, iako nam je to stvaralo poteškoće u rukovođenju. Tako smo u Drvaru, koji je rapoлагao primamljivim stambenim fondom, ostavili samo jedan dio pokretnih ranjenika. Drvarska bolnica će funkcionisati do kraja našeg boravka u Krajini kao jedno od odjeljenja Centralne bolnice i kao prihvatnica sa livanjskog i grahovskog pravca.

Teške, nepokretne ranjenike, sa prognozom dužeg liječenja, izdigli smo u šumski paviljon na Otaševcu, smatrajući ovaj objekat kao najnepristupačniji pa zato i najsigurniji. U to odjeljenje, koje će djelovati sve do kraja krajiškog perioda kao »odjeljenje teških« Centralne bolnice, rasporedio sam drugaricu dr Ju'llku Mešterović, kao šefa, i dr Franca Klajnhapöla¹⁾ kao hirurgu.

i) Dr Franc Klajnhapel, porijeklom Austrijanac, radio je dugo godina prije rata kao hirurg u Banjoj Luci. Početkom 1942. godine stigao je među partizane u centralnoj Bosni. Pošto sam dočuo za njegove kvalitete kao hirurgu. a da Krajišnici još nisu uspostavili odnos većeg povjerenja prema njemu, ja sam ga početkom

Na taj način smo u selo Drinić stigli već prilično rasterećeni, ali još uvijek sa glavnom Bolnice. Izloženost Drinića bombardovanju, pa i iznenadnom prodoru neprijatelja po komunikaciji od Ključa, nalagala mi je da smještaj u Driniću ocjenim kao »privremen«, pa sam u tom smislu izvijestio i druga Tita u pismu od 16. VIII. Trebalo je, dakle, što veći broj ljudstva iz Drinića gdje je vladala prilična stiska i gužva, razmjestiti po okolnim mjestima i, drugo, trebalo je pobrinuti se za lokaciju jednog odjeljenja za teške ranjenike na još nekom »sigurnom mjestu«, osim onog u Otaševcu.

U OPERATIVNOM ŠTABU ZA BOSANSKU KRAJINU

Radi razmatranja svih tih pitanja odmah sam pojahao preko Grmeča u Operativni štab za Bosansku krajinu. Nije mi bilo teško da ga pronađem, jer sam dan ranije susreo u Bosanskom Petrovcu referenta saniteta tog Štaba, druga dra Vasu Butozana, po struci veterinara, pa smo sad putovali zajedno. Tako mi je bilo zadovoljstvo da upoznam ovog dinamičnog i veselog čovjeka, a i sanitetske prilike u Krajini. Prema Vasinom kazivanju, oni su težište svog rada postavili na izgradnju bolnica u planinama. Tu su im koncentrisane i glavne kadrovske snage. Nestašica je velika u hirurzima. U odredima i brigadama imaju tek ponekog medicinara, inače su im referenti saniteta iskusniji bolničari. Nešto sopot naše hirurške mobilne ekipe nemaju uopšte. Uoči svake akcije izvuku nekog ljekara iz bolnice koji obrazuje previjalište u rejonu akcije. Evakuacija sa bojišta vrši se seljačkim kolima kojih, u tasvim situacijama, ima uvijek dovoljno, pa i na pretek. Odnos Štaba prema sanitetu je vrlo dobar.

Poslije četiri sata kaskanja kroz lijepe grmečke šume i proplanke stigismo u Operativni štab, na sjevernoj padini planine. Bio sam zapanjen njegovim smještajem:

avgusta »ugrabi« i svrstao u kadar Centralne bolnice. Od tada, pa nadalje, dr Klajnhapel je časno ispunjavao ulogu partizanskog hirurga.

usred bukove šume ugledah veliki drveni paviljon na sprat, s pomoćnim zgradama, i sve to mi se pričiniilo kao neki lovački dvorac ili planinski dom negdje u Sloveniji! Vladala je živost (kuriri, postrojavanje straže, kucanje pisaćih mašina), ali i red. Redovni obroci: dosta mesa, dosta hljeba i, zamislite, palačinke! Pa tu se živi baš po »štapskom«. Mi, došljaci iz Crne Gore, izgledali smo prema Krajišnicima kao nomadi, kao Skiti, skočani i ispošćeni golom čorbom i polusvarenim mesom, bez soli i hljeba. Tog dana čitav Stab bio je na okupu: komandant Košta, politički komesar Osman Karabegović (s kojim sam se znao sa medicinskih studija u Beogradu) i načelnik šitaba Branko Poljanac. U blizini je bio i Oblasni komitet KP sa Đurom Pucarom - Starim.

O nizu pitanja koja smo pretresali bilo je zaključeno:

1.) Centralnoj bolnici Vrhovnog štaba ustupaju se gotovi šumski paviljoni u Slatini i u Sobotovcu. Ukoliko nešto treba da se u njima sredi ili dogradi, to će učiniti Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu, odnosno Narodni odbor.

2.) Snabdijevanje Bolnice hranom vršiće se uglavnom preko Komande mjesta u Bosanskom Petrovcu. Za odjeću, obuću i posuđe treba da se pobrine Vrhovni štab, jer tih stvari u Operativnom štabu nema.

3.) Izgradnja bolnice na Klekovači. Zamišljeno je da se izgradi bolnica od 600 kvadrata, kao specijalna bolnica proleterskih brigada, kako bi se, po useljenju u tu bolnicu, oslobodili i vratili krajiškim jedinicama svi kapaciteti koje je krajiški Štab ustupio za proleterske ranjenike. Osim toga, u koncepciji bila je prisutna i ideja da se, u interesu bezbjednosti, svi ranjenici izvuku iz Petrovačkog polja. Drugovi u Štabu procijenili su da bi mogli mobilisati oko 1.000 radnika koji bi mogli da izgrade 10 paviljona u roku od 20 dana.

Moja je zadaća da odaberem užu lokaciju za novu bolnicu negdje u rejonu Jasikovac — Crni Potoci, a sve ostalo je u rukama Operativnog štaba, odnosno Komande mjesta u Petrovcu.

Sa ovakvim zaključcima bio sam više nego zadovoljan, iako će njihova realizacija, kao što to obično biva, naići na prilične poteškoće.

Kad sam se već zatekao u Grmeču, iskoristio sam priliku da pogledam i krajišku takozvanu »novu« Centralnu bolnicu. Pojahali smo na zapad cestom Sanski Most — Krupa. Kod sela Majkići, skrenuli smo poljskim putem sa ceste na jug oko 2 km i na samom rubu šume, u podnožju planine, pokazan mi je jedan paviljon koji je služio kao prihvatnica za ranjeničke transporte, odnosno za pretovar sa kola na nosila. Tu je radio Kazo Barila, medicinar, a negdje sam tu susreo i dra Ivu Kralja, ljekara iz Banije. Odatle, dalje na jug, peli smo se oko pola sata jednom veoma strmom okomicom do same bolnice: kompleks drvenih paviljona sagrađenih od balvana, dobro zaštićen od pogleda iz vazduha. Građevinski je sve bilo impresivno, ali što se tiče hirurškog rada, stekao sam utisak da nije bilo dosta aktivnosti. Pao mi je u oči znatan broj ranjenika sa ostomijelitom, u septičnom stanju. U šumi, pokraj bolnice, bilo je već podosta nadgrobnih krstova. U bolnici je radio dr Zdenko Kraus, živahan i preduzimljiv, ali tada još početnik u hirurgiji. Osim ovih paviljona, gdje su bili koncentrisani najteži ranjenici i bolesnici, u Grmeču, na raznim stranama (Korićnica, Lastve, Risovac) postoji ili je u izgradnji, još nekoliko sličnih bolničkih objekata.

Na kraju ove posjete u meni se još više učvrstio utisak da organizacija saniteta na ovoj teritoriji, gledana u cjelini, ima pretežno »pozadinski« karakter, da je i suviše statička, da je interes bezbjednosti prevagnuo nad interesima medicine, pogotovo nad interesima hirurške pomoći. Sta bi trebalo učiniti da bi cjelokupna organizacija postala dinamičnija, gipkija, bliža ranjeniku? To mi se pitanje odmah postavilo, ali odgovora još nisam imao.

Po povratku u Petrovac izvijestio sam druga Tita pismom od 23. VIII o rezultatima razgovora sa drugovima u Operativnom štabu. Istovremeno sam obavijestio i njega i Ekonomski odsjek Vrhovnog štaba o velikoj oskudici

odjeće i posteljine u našoj bolnici²⁾). Upoređenje sa stanjem koje sam u tom pogledu vidio u krajiškoj bolnici ispada vrlo nepovoljno po nas. Apelovao sam da neko od drugova iz Ekonomskog odsjeka dođe u Drinić i da se lično uvjeri u pravo stanje.

Radi rasterećenja Dritnića odvojili smo odonud sve invalide i rekonvalescente i preselili ih u selo Vodenicu (na cesti Petrovac — Kruka). U toj grupi počeli su da iskrsavaju tipično pozadinski psihološki problemi: gundanje, nezadovoljstvo, dosada, želja da budu neprestano maženi, lutanja po selu i sitne krađe. Na ove pojave reagovao sam u jednom pismu Vrhovnom štabu pretjerano oštro i bez dovoljno razumijevanja njihove suštine.

Sada je došao na red, kao najhitniji zadatak, da se pronađe gradilište za novu bolnicu u Klekovači. Sa Gojkom Latinovićem, komandantom mjesta u Petrovcu, Milošem Kecmanom - »Vojskom« i Vidom Zorićem, pretresli smo rejon Jasikovac— Crni Potoci, pronašli pogodan teren i to na završetku šumskog kolosijeka koji se od stanice Vrletina, od pruge Oštrej — Srnetica, odvaja prema jugoistoku. Povoljni uslovi: visoka šuma omogućuje maskiranje; vode ima dovoljno na samom mjestu; željeznička pruga omogućuje relativno lak dotur materijala za izgradnju, a pogotovo će dobro poslužiti za transport ranjenika. Mjesto se zvalo »Jasikovac«, pa će tim imenom biti nazvana i buduća bolnica. Komanda mjesta i narodnooslobodilački odbori preuzeli su na sebe mobilizaciju radne snage. Formiran je Odbor za izgradnju, stručni rukovodilac izgradnje biće Vid Zorić³⁾, a kasnije drugarica ing. Desa Jovanović⁴⁾ iz Tehničkog odsjeka Vrhovnog štaba.

PRIPREME ZA LJEKARSKI KONGRES

Tek što smo pokrenuli izgradnju Jasikovca, moradoh se prebaciti na drugi posao koji nije smio dalje da se odlaže. Ljeto je na izmaku, vojno-politička situacija vrlo

²⁾ Zbornik dokumenata Sanitetske službe, knj. 1, dok. br. 32

³⁾ Danas živi u Beogradu

⁴⁾ Danas živi u Novom Sadu

povoljna, nove jedinice se svakodnevno stvaraju, a s njima i novi problemi organizacije sanitetske službe stalno narastaju. Sve mi je govorilo da je došlo vrijeme da se pristupi pripremama za ljekarski kongres. O tome sam već razgovarao sa Vašom Butozanom. Njemu se ideja veoma dopala i smatrao je sasvim ostvarljivom. Petrovac je najpodesniji, a on (Vaso) prima se tehničke organizacije. Ostalo je još da dobijem bristanak druga Tita. Posljednjih dana avgusta uputih se iz Petrovca čak u Glamoč, gdje je tada boravio Vrhovni štab. Dobro poznatim i pomalo već monotonim putem Drvar — Prekaja — Rore — Glamoč imao sam prilike da razmišljam o svemu što treba da drugu Titu kažem i šta bi on mogao da me pita! Najviše sam strepio kako će protumačiti moje »protestno« pismo od 12. avgusta.⁵)

Dru(ga Tita zatekoh u jednom Usamljenom mlinu (vodenici) sagrađenom od kamena, na sprat, na jugoistočnoj strani grada, zapravo izvan grada. Referisao sam o svim događajima za ovih mjesec dana, tj. od našeg posljednjeg susreta na Cincaru do danas, a onda sam prešao na pitanje kongresa. Bio sam siguran u opravdanost svojeg projekta, ali nisam bio siguran hoću li moći da ga objasnim i odbranim pred Titom. Nije lako opravdati zahtjev da se toliki ljekari povuku iz jedinica. Kao uvijek, Tito je pažljivo i mirno slušao moje izlaganje. Ja sam naročito podvlačio politički značaj i eventualne političke reperkusije kongresa među našim ljekarima u okupiranim gradovima. S neskrivenim zadovoljstvom drug Tito je prihvatio moju ideju, odobrio je sazivanje kongresa i dnevni red te je obećao da će na kongres poslati nekoga iz Vrhovnog štaba da pozdravi delegate. Obećao je da će obezbijediti i jednu emisiju o kongresu preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Poslije njegovih riječi kao da sam dobio krila. O mom pismu nije bilo govora!

Od Glamoča sam skoknuo jednim kamionom do Mrkonjić-Grada koji je baš tih dana bio oslobođen. Ne sjećam se da sam na tom putu vidio ili doživio nešto

⁵ U pismu sam se žalio na nepravilne postupke prema sanitetu u jedinicama i u samom Vrhovnom štabu.

značajno, te sam se već 1. septembra obreo ponovo u Petrovcu. Brže-bolje sam napisao poziv za kongres »Svim ljekarima na oslobođenim teritorijama Jugoslavije«⁶⁾. Kongres sam sazvaio za 25. septembar, a poziv je ekspedovan 3. septembra! Rok zaista kratak. To mogu objasniti ne samo svojom ondašnjom mladalačkom nadobudnošću nego, prije svega, strahovanjem da se u ovoj, trenutno vrlo povoljnoj vojnoj situaciji što god ne poremeti pa da ideja o kongresu sasvim propadne. Za kongres imao sam da spremim i svoja dva referata »Ljekari u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije« i »Organizaciona pitanja našeg saniteta«. Bio bi to sasvim dovoljan cenzum za jednog čovjeka i to za svega dvadeset dana rada koliko sam imao pred sobom. Pisao sam na parče i s prekidima, jer mi raznovrsni poslovi i kojekakve vještačke neprilike ne dade da postignem punu koncentraciju i kontinuitet.

NEVOLJE NA JASIKOVCU I SMICALICE U POZADINI

Prije svega, Jasikovac. Ogroman je to objekat. Da li ćemo, i pod najpovoljnijim okolnostima, moći da ga završimo prije nego što počnu kiše i snjegovi? Šuma je to i planina. Gradilište je na visini od 1.000 metara. Požurio sam gore i našao sve kako ne valja! Mada sam još u početku predupređivao drugove u Odboru za eventualne nekoordiniranosti u organizaciji rada ipak se desilo :

— 80 radnika je poslato u šumu bez alata. Mobilisani su iz sela onako po soldački, ne rekavši ljudima ni kuda idu, ni zašto;

— 10 tesara poslato je iz Drvara prije vremena, kada za njih još nije bilo posla, pa su se morali vratiti kući;

— ishrana nije bila organizovana, tako da je 180 radnika prva 3 dana doslovce gladovalo, a i kasnije obrok se sastojao od neslane čorbe i 250 grama mesa dnevno.

U pdsmu od 8. septembra izvjestio sam o svemu tome Operativni štab i tražio da Odbor za izgradnju bolnice bude oslobođen svih drugih dužnosti, da bi mogao djelo-

•) Zbornik dokumenata San. službe, knjiga 1, dok. br. 37.

tvorno da rukovodi poslom. Tražio sam da se pošalje i jedan politički komesar, Krajišnik, i da se poboljša ishrana. Sa svoje strane poslao sam gore bolničara. Nešto kasnije uputio sam na gradilište i jednu kulturnu ekipu sastavljenu od invalida — proletera. Ekipa je dobro došla. Dala je više priredbi (skečevi, pjesme, političke informacije), te je mnogo doprinijela stabilizaciji raspoloženja među radnicima. Citavo stanje se uskoro poboljšalo i radovi su bolje napredovali.

U isto vrijeme pokrenuo sam i list »Ranjeni partizan«. Prilike su iziskivale da imamo jedno glasilo preko koga bi ranjenici mogli da ispoljavaju svoja raspoloženja, svoju inicijativu u organizovanju kulturnog života unutar bolnica, preko koga bi mogli da se usklađuju i odnosi između ranjenika i sanitetskog osoblja. Raspis za saradnju uputio sam svim ranjenicima, političkim komesarima i ljekarima partizanskih bolnica). Odziv je bio odličan. Redakcijska grupa (drugarica Radmila Ivković, drugovi Vuko Radović i Pivo Karamatijević) uredila je i izdala prvi broj. Materijal za drugi broj »Ranjenog partizana« propao je u četvrtoj ofanzivi.

Ali, u pripremama za kongres nisu me ometali samo ozbiljni i korisni poslovi. U životu uopšte, čovjeku nije nikada teško pod bremenom ozbiljnih poslova, nego onih drugih. Tako je bilo i ovdje. Postajali smo država u najboljem smislu riječi. Ali država mora imati i svoje naličje: pozadinu, činovnike i ljude koji se dosađuju u dokolici, koji iz prikrajka motre šta drugi rade, pa zapitkuju, peckaju i spletkare. Kao da se ljudski rod uopšte dijeli na dvije velike grupe: na one koji s oduševljeni em rade i one koji, s puno duha i vještine, podmeću klipove. Tako je to počelo i u Bosanskom Petrovcu onog septembra hiljadu devesto i četrdeset druge godine. Usljed naših naprezanja da kongres što bolje uspije dopriješe do nas glasovi iz kruga oko Vrhovnog štaba:

— Šta to hoće taj naš sanitet, kud on to istrčava? Umjesto da se bavi svojim poslom, da liječi bolesnike,

7) Zbornik dokumenata San, službe, knjiga 1. dok. br. 33.

on priprema nekakve kongrese. Ta kakav kongres!? To može biti obična konferencija, a ne kongres.

Iako mi je lila poznata izreka o karavanu koji prolazi, ipak, u ono doba, nisam bio kadar da ostanem ravnodušan prema takvim govorkanjima. Potajno, u samome meni, razjedalo me, ali sam izlaz našao u još jačem zatezanju svoje radne tetive: kongres mora uspjeti. Baš uprkos! Pomogla mi je i Krajina: pokraj mojeg stana, drumom zaprašenim usljed suve i tople jeseni, pokraj šljivika povijenih plodom do zemlje, promicale su danima i noćima omladinske radne brigade ka Sanici i natrag, ne umorne ne premorene, ali osokoljene svojom pjesmom i idealima naše borbe. Pred njihovom primjernom čistotom, nepatvorenom kreposti, postajale su mi sve intrige ništavne.

LJEKARSKI KONGRES

Najzad savladah obadva referata. Bio sam zadovoljan naročito s drugim, o organizacionim pitanjima. Imadoh utisak da je moja argumentacija čvrsta. Dvadesetog septembra poslao sam kurira u Vrhovni štab koji se tada nalazio čak na Mliništu. U pismu drugu Titu zamolih ga da pročita i odobri referate, da pošalje na kongres predstavnika Vrhovnog štaba, da nam se za kongres dodijeli jedno prevozno sredstvo i stenograf, da se upute glumci i da se štampariji izda nalog da nam štampa referate, jer se na naše dosadašnje molbe oglušila da nam pomogne. Već sutradan, 21. IX, drug Tito mi odgovara:

»Šaljem ti natrag referate, ali bih te molio da mi ih poslije kongresa pošalješ da bih ih mogao iskoristiti za »Slobodnu Jugoslaviju«. Referati su dobri tako da nisam imao šta ispraviti. Za našeg političkog delegata na kongres poslali smo druga Čika Janka⁸⁾, a za vojnog predstavnika druga kapetana Velika⁹⁾. Želim mnogo uspjeha radu vašeg Kongresa .. .«

⁸⁾ Moša Pi jade

⁹⁾ Pavle Ilić - Veljko

Na dan uoči kongresa, 24. septembra, zavladao je Bosanskim Petrovcem svečana atmosfera. Grad je blistao od čistoće. Zastave i parole po ulicama. Antifašistički front žena, omladina, narodna vlast, građani — sve je bilo na nogama za doček gostiju. Doktor Vaso Butozan, pravi domaćin, izvršio je svoj zadatak kako valja.

Moja kancelarija prihvatila je delegate i raspoređivala ih na prenoćište u kuće gostoljubivih Petrovčana. Delegati su stigli na vrijeme, i to iz svih krajeva odakle se tada uopšte moglo da stigne: iz Dalmacije, Like i Korđuna. Dabome, Bosanska krajina i sanitet proleterskih brigada bili su najbrojnije zastupljeni. Slovenci su bili spriječeni da dođu. Iz Slavonije je stiglo pozdravno pismo od dra Grujice Zarkovića.

Pošto je u petrovačkom Kongresu već podosta frisan¹⁰⁾, ja bih se ovdje organičio na samo neke konstatacije od šireg značaja.

Prvo, opštepoltički odjek Kongresa je neosporan, te je on u tome pogledu daleko prerastao okvire jedne »radne konferencije« partizanskih ljekara. Proglas učesnika Kongresa, upućen ljekarima i studentskoj omladini neoslobođenih krajeva Jugoslavije, dopro je do svih okupiranih gradova. Dopro je preko redovnih partijskih kanala, a naročito preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«. Politički učinak petrovačkog Kongresa na naše simpatizere u okupiranim gradovima bio je snažan, jer je saznanje o njemu doprinijelo njihovoj potpunoj predstavi o karakteru Narodnooslobodilačkog pokreta. Sada su tek mogli da shvate da partizani nisu male grupice »odmetnika« ili »šumljaka« već je to vojska, prava vojska koja ima i svoju sanitetsku službu. Nema saniteta bez ranjenika, nema ranjenika bez bojeva, nema bojeva bez vojske, tako su počeli rezonovati ljudi čije su predstave o nama bile

¹⁰⁾ *Dr Gojko Nikoliš*: Prvi kongres partizanskih lekara, Vojno-sanitetsiki pregled br. 9–10, 1948. *dr Đura Mešterović*: Devetogodišnjica Prvog kongresa partizanskih lekara, Voj. sanitet, pregled br. 9–10 1951. *Dr Anton Zimolo*: Tri medicinska kongresa odraz razvoja naše ratne zdravstvene službe, Medicinski glasnik br. 7, 8, 1961. *dr Moni Levi*: 20-godišnjica Prvog kongr. part. lekara, Medicinski arhiv broj 2–4, 1967.

dotle sasvim maglovite. Utisak od proglašenja bio bi, vjerujem, još jači da u njemu nije data prejakta nota tragičnoj strani našeg partizanskog saniteta (zvjerstva okupatora i njegovih slugu). A trebalo je, uporedo sa tim, predstaviti našu snagu i uspjehe. Nismo, na primjer, rekli ni riječi o imponantnom broju zdravstvenih radnika koji se već nalazio u našim redovima, o veličini oslobođene teritorije, o bolničkim centrima, o pozitivnim uslovima za zdravstveni rad uopšte.

Drugo, mislim da značaj petrovačkog Kongresa postaje još jasniji ako se ima u vidu i istorijski trenutak u kome smo ga održali. Fašističke sile bile su na vrhuncu svoje moći. Vodila se bitka za Staljingrad i niko nije mogao da predvidi u čiju korist će ta bitka biti riješena. A nekoliko hiljada kilometara zapadno od Staljingrada, u geografskom središtu fašističkog tabora, jugoslovenski partizani održavaju ljekarski Kongres!

Treće, i unutrašnja vojno-politička situacija u Jugoslaviji potvrđuje da je Kongres sazvan u pravom trenutku. Raspolagali smo već velikim iskustvom u organizaciji sanitetske službe u borbenim jedinicama. Formiranje sve novih i novih brigada bilo je u toku, a predstojalo je i formiranje divizija. Takav zamah narodno-oslobodilačkog rata i uspon vojne organizacije zahtijevali su i od sanitetske službe novi kvalitativni skok, a i sama vojna organizacija, odnosno komandovanje, morali su da izmijene svoje mnoge stavove u odnosu na sanitetsku službu.

Sa medicinskog stanovišta značajno je da je Kongres zauzeo jedinstvene stavove u osnovnim pitanjima ratne hirurgije, a ti stavovi bili su sasvim savremeni, na nivou hirurške doktrine velikih armija u drugom svjetskom ratu. Za mene lično, bila je najveća satisfakcija u tome što su svi učesnici u diskusiji potvrdili i potkrijepili svojim iskustvima moje ocjene koje sam zauzeo u referatu »Organizaciona pitanja našeg trupnog saniteta«. Meni je izgledalo kao da smo nešto »prelomili« i da smo učinili nešto veliko za dobro naših ranjenika. Nešto oko mjesec dana poslije Kongresa Milovan Đilas je zatražio

od mene pom errati referat i, davši mu dosta laskavu ocjenu, štampao ga u »Vojno-političkom pregledu«.

OPASNOST OD KLJUČA I PUTOVANJE U LIKU

Uspješan završetak lješkarskog Kongresa nije mi donio ni dana odmora. Trebalo je odmah sređivati kongresnu dokumentaciju, ali, još teže od ovog, trebalo je da se suprotstavimo naglom pogoršanju vojne situacije. Još u vrijeme kad smo došli u Bosanski Petrovac ocjenjeno je da je pravac Ključ — Bravsko — Petrovac najosjetljiviji za nas. Krajem septembra, nekoliko dana poslije oslobođenja Jajca, Nijemci provališe iz Banje Luke i zauzeše Ključ — »ključ« ulaznih vrata u srce slobodne teritorije našao se sad u neprijateljskim rukama. U vezi sa nas tal om opasnosti dobio sam nalog od Vrhovnog štaba da izvidim mogućnosti ne bi li se jedan broj teških ranjenika iz petrovačkog bazena moglo prebaciti u Liku.

Prvih dana Oktobra pojahasmo konje, pa preko Medenog Polja, Malih i Velikih Stjenjana padosno pred noć na obale Une kod Kulen-Vakufa. Konak pod šatorskim krilom. Tiha noć biješe puna vlage. I pod samim šatorom sve biješe nakvašeno rosom. Sutradan sam, preko Lapca i visoravni Kamensko, utonuo u planinu Plješeviu i nabasao na bolnicu na Bijelim Potocima. Usput, baš na Kamenskom, susretoh Vladu Bakarića koji je na kolima pod konjskom zapregom putovao iz Hrvatske u Vrhovni štab. Sloboda naše oslobođene teritorije evala je u punom cvatu. Kuriri, odbornici, radne brigade i karavani putovahu tim dijelom slobodne zemlje u punoj bezbjednosti. Kao da rata više ni nema.

Bolnica na Bijelim Potocima ostavila je na mene vrlo lijep utisak. U građevinskom pogledu bila je to tipična šumska bolnica, ali unutrašnjost njena govorila je o nastojanjima ličkih partizana da svojim ranjenicima pruže viši stepen udobnosti. Neki dijelovi inventara iz hotela »Plitvice« našli su ovdje svoje pravo mjesto. Bolnicom je rukovodila dr Slava Očko. Među 150 ranjenika prepoznao sam i mog druga i španskog saputnika iz 1937.

godine Vladu Četkovića. Vlado je imao teški problem butne kosti, ali se već sasvim dobro i veselo osjećao. Slavka Očko me upoznala sa prilikama u ličkom području. Situacija je bila stabilna, te bi, po njenom mišljenju, njena bolnica mogla da primi desetak teških ranjenika iz Petrovca, ali pod uslovom da joj se pošalje i kadrovska pomoć. Na povratku za Bosanski Petrovac utanačio sam neka pitanja sa organima vlasti u Donjem Lapcu i navratio u bolnicu u selu Doljanima gdje sam zatekao španskog borca Franju Lacmanovića kao ranjenika sa prelomom butne kosti. Lacmanović mi je takođe potvrdio da u Lici postoji mogućnost za smještaj jednog broja naših ranjenika. Geografski položaj sela Velikih Stjenjana veoma mi se dopao: stisnuto na jednoj terasi između grede planine Osječnice i unske klisure, ovo selo mi se učinilo teško pristupačnim i zato pogodnim za smještaj ranjenika.

Rezultat mog putovanja u Liku bio je:

— jednu grupu pokretnih ranjenika uputili smo iz Bosanskog Petrovca u selo Mišljenovac, kod Lapca u Lici. Za upravnika ove bolnice odredio sam dra Sašu Božović, koja je dotle uspješno rukovodila bolnicom u Sobotovcu;

— nama će biti stavljena na raspolaganje šumska bolnica više Dobrog Sela (kod Lapca) sa kapacitetom 80 kreveta, čim njena izgradnja bude završena;

— u Velike Stjenjane samo tokom oktobra uputili grupu pokretnih ranjenika pod upravom dra Jove Bijeldća.

Obadvije bolnice, u Mišljenovcu i Stjenjanima, nastavile su da funkcionišu kao odjeljenja Centralne bolnice sa upravom u Basanskom Petrovcu.

Pošto je opasnost od Ključa minula, zadovoljili smo se preduzetim mjerama tako da smo odustali od prvobitnog plana da se dio teških ranjenika premješti u Bijele Potoke.

Ipak, radi pojačanja hirurških snaga u Lici i u duhu dogovora sa Slavom Očka, uputio sam sredinom oktobra u Bijele Potoke dra Franca Klajnhapela koji je dotad radio u Otaševcu. Sa Klajnhapelom još pošao i medicinar Čedo Kasalica iz Kraljevačkog bataljona Prve proleterske brigade. Još sam im dodao i jedan nov komplet hirurških instrumenata koji je Prva proleterska zarobila u borbi sa

Nijemcima kod Ključa. Franc je ovu svoju misiju protumačio kao znak posebnog povjerenja prema njemu, a tako je, u stvari, i bilo.

BOLNIČKI SISTEM OKO BOSANSKOG PETROVCA

Sad sam opet smogao vremena da obratim veću pažnju na organizaciju sanitetske administracije pri Vrhovnom štabu i na dograđivanje cjelokupnog bolničkog sistema oko Bosanskog Petrovca.

Već dugo vremena sam osjećao da moja funkcija predstavlja »usko grlo« u čitavom našem sanitetskom organizmu. Poslovi su se toliko razgranali da jedna jedina ličnost, u licu nekakvog »odgovornog rukovodioca« jedne tako osjetljive i dinamične službe kakva je sanitetska u ratu, mora postati ili kočnica razvitka ili žrtva neprestanih konflikata između potreba, odnosno ličnih htijenja, i realnih mogućnosti. Zato se svom snagom nametalo pitanje kako da se postojeće sanitetsko rukovodstvo popuni i ojača. Još krajem avgusta, pošto sam upozao dra Vašu Butozana, ja sam u jednom pismu predložio drugu Titu da dra Butozana zatražimo od Operativnog štaba za Bosansku krajinu i postavimo za mog pomoćnika, odnosno zamjenika, ali Operativni štab nije pristao da ustupi Butozana. Nešto kasnije pošlo mi je za rukom da dovedem u Petrovac dra Herberta Krausa, koji je dotad radio u hirurškoj ekipi. U dru Krausu dobio sam savjesnog, inicijativnog i pouzdanog saradnika i ta saradnja će trajati sve do kraja rata. Na taj način, uz već pomenute snage (apotekar Jela Zunjić, sekretar, Radmila Ivković, slikari Vuko Radović i Pivo Karamatijević) postali smo mali »kolektiv« u kome je već mogla da se izvrši neka podjela rada. A to je za mene bilo veliko olakšanje. Na ovom mjestu moram da zabilježim i imena naših kurira (Miodrag Pajević iz Čačka, poginuo u V ofanzivi, Nestor Belić iz okoline čačka, poginuo u V ofanzivi, Rajko Knežević iz Krnjeuše, danas potpukovnik avijacije, Stanko Matijašević iz Kragujevca, danas direktor trgovinskog preduzeća, Milan Labus iz Bjelaja, Jovo N. iz Skakavca, poginuo u V ofanzivi), tih vrljih momaka koji su imali nepresušnu

snagu da savlađuju ogromne daljine i izoštren njih — da pronađu štabove!

Centralna bolnica, pod upravom dra Bore Božovića, zasjele je već u te dane čvrsto u svoja odredišta i živjela uglavnom normalno. Raspoređena u širokom krugu, po selima i planinama oko Bosanskog Petrovca, sva odjeljenja Centralne bolnice imala su svoj specijalizovani stručni profil, relativnu samostalnost, ali sva zajedno ipak su predstavljala jedinstven i zatvoren bolnički sistem. Kad kažem »zatvoren«, pod tim mislim da je sistem bio u mogućnosti da sam sa svojim kapacitetima, na teritoriji koju je zaposjeo i bez oslonca na neke druge ustanove ili teritorije — pruži cjelokupnu medicinsku pomoć ranjeniku i bolesniku koji je u njega jednom ušao. Sistem je, dakle, nosio obilježja pune autonomnosti i teritorijalnosti. On se nije oslanjao ni na kakav širi bolnički sistem, nije bio etapa evakuacije, kao što bi to bio slučaj u klasičnim uslovima. U njemu se odigravao početak i kraj cjelokupnog bolničkog liječenja. A da je taj sistem mogao da funkcionise u onolikom stepenu autonomno, to se može objasniti prvenstveno vojno-političkim faktorima tj. karakterom narodnooslobodilačkog rata (bezrezervna podrška naroda Bosanske krajine, Like, Korduna i Banije), a tek u drugom redu neospornim subjektivnim vrijednostima ondašnjeg sanitetskog kadra (inicijativa, požrtvovanost).

Raspored bolničkih odjeljenja bio je sljedeći:

Odjeljenje za teške ranjenike na Otaševcu (šumski paviljon od 100 kreveta). Upravnik dr Julka Mešterović -Pantić, hirurg dr Franc Klajnhapel koga je zamijenio Kukec. Glavna medicinska sestra Borika Pihler - Demić.

Odjeljenje srednje teških ranjenika u Slatini (šumski paviljon do 80 kreveta) upravnik i hirurg dr Zora Goldšmit, medicinska sestra Mica Vujević.

Odjeljenje za lakše ranjenike u selu Velikim Stjenjanima (u 12 seoskih kuća smješteno oko 150 ranjenika). Upravnik dr Jovo Bijelić, potom dr Pavao Vinter.

Odjeljenje za lake ranjenike u Šobotovcu (šumski paviljon do 80 kreveta). Upravnik dr Saša Božović, a potom Mica Jovović.

Odjeljenje za lake ranjenike i invalide u Drvaru.
Upravnik dr Radoje Mijušković.

Interno odjeljenje u selu Driniću (do 150 kreveta).
Upravnik dr Ljuba Nojman.

Zarazno odjeljenje u selu Smoljani (150 bolesnika od trbušnog tifusa i pjegavca smješteno u školi i seoskim kućama). Upravnik dr Frida Gutman.

Oparavilište u selu Suvaji (50 kreveta u školi).

Narodna ambulanta u Drvaru (dr Mijušković).

Narodna ambulanta u Petrovcu (dr Jošan Bulajić).

Apoteka u Driniću (mr ph Jela Zunjić).

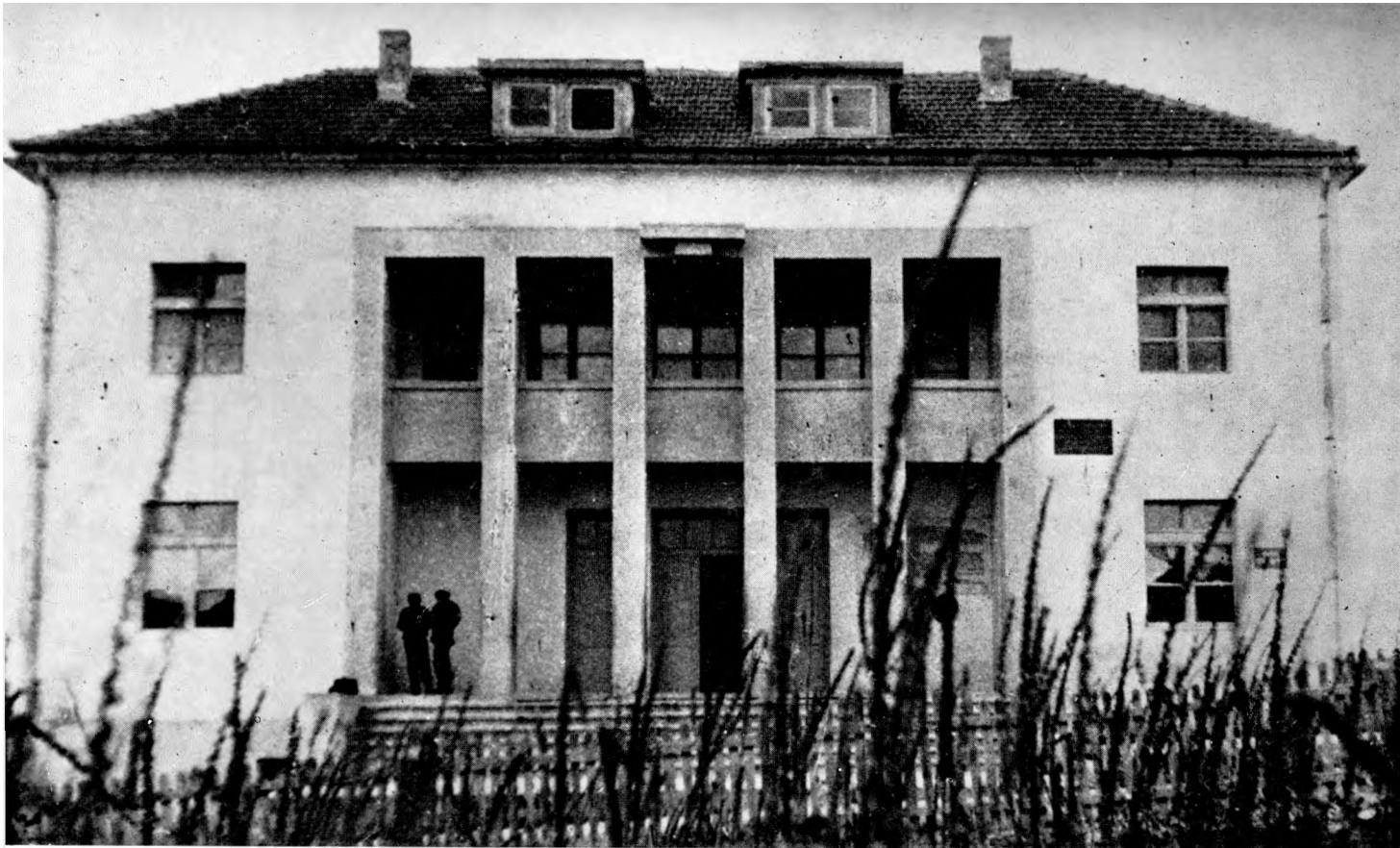
Odjeljenje u Mišljenovcu u Lici (60 kreveta smješteno u školi). Upravnik dr Saša Božović.

Odjeljenje za ranjenike u Dobrom selu u Lici.

Ovoj strukturi petrovačkog bolničkog centra biće priključeno i odjeljenje u Jasikovcu, pošto je izgradnja ovog objekta bila završena negdje u novembru 1942. godine. Prvobitno zamišljen kao bolnica za teške ranjenike, ovaj objekt sa svojih 600 kreveta dobio je odmah ulogu zarazne bolnice. Na taj korak nas je primorala epidemija trbušnog tifusa i pjegavca.

U svim odjeljenjima postojale su i djelovale organizacije KPJ i SKOJ-a. U svim odjeljenjima održavani su permanentno kursevi za usavršavanje bolničarki koje su regrutovane iz redova krajiške omladine.

Pa ipak, i pored sve cjelovitosti i »savršenosti« opisanog bolničkog sistema u bazenu Bosanskog Petrovca, u njemu je sa medicinskog stanovišta i s obzirom na vitalne interese ranjenika, mogao da se uoči jedan ozbiljan nedostatak. Već prilikom obilaska Centralne bolnice pri Operativnom štabu za Bosansku Krajinu, krajem avgusta, nametnula mi se ocjena da u cjelokupnoj organizaciji saniteta na toj teritoriji prevladava »pozadinska« konzervativna (u hirurškom smislu) i statička crta. Organizacija je bila previše u pozadini, previše udaljena od trupe, a između nje i trupe nije postojala još jedna, za ranjenike presudna karika. Ako se uzme u obzir još i to da u svim jedinicama krajiških brigada nije postojao dovoljno razvijen trupni sanitet, može se lako razumjeti

Zgrada u kojoj je održan Prvi kongres partizanskih ljekara i Prva Zemaljska konferencija Antifašističkom fronta žena Jugoslavije

kolikim stradanjima su bili izloženi ranjenici. Od dalekih bojišta do Centralne bolnice u Grmeču trebalo ih je transportovati vrlo neudobnim sredstvima (kola sa konjskom zapregom) i po vrlo teškim putevima da bi tek u Centralnoj bolnici primili prvu (i **završnu**) **hiruršku** pomoć. Rok za efikasnu hiruršku pomoć u takvim prilikama, po pravilu je već bio istekao i to za najveći broj teških ranjenika koji su spadali u prvi red hitnosti (povrede trbuha, povrede arterija itd). Na primjer, od Sanskog Mosta do Centralne bolnice u Lušci-Falanci ranjenik je mogao da stigne najranije za 10 časova poslije ranjavanja, a od Prijedora nije mogao da stigne ni prije 24 časa. U praksi su ove vremenske relacije bile i duže. Još nepovoljnije prilike vladale su na relaciji Manjača — Petrovac— Otaševac. Posljedice su bile veoma teške: znatan broj ovakvih ranjenika umirao je već na transportu usljed iskrvavljenosti, šoka, gasne gangrene, peritonita i dr.

POSTANAK JEDNE ZAMISLI

Ideja da nam je neophodno da stvorimo još jednu efikasnu kariku u našem bolničkom sanitetu, kariku koja će stajati negdje između trupe i hirurških ustanova smještenih u teško pristupačnim šumama. Ta ideja začela se u meni »slučajno« već prvih dana septembra. Iznijeću taj slučaj već i radi pouke i radi ilustracije jednog principa koji važi za život uopšte i za rat pogotovo; ne postoji takva »slučajnost« koja ne bi vrijedila naše pažnje; u svakoj od njih može se otkriti neka zakonitost, neka opštost, iz svake se može izvući neka pouka dalekosežnijeg značaja. U pitanju je samo snaga i brzina naših misaonih refleksa koji će nas navesti da slučaj dovedemo u vezu sa »opštim«.

Naime, u jedno predvečerje prvih dana septembra zatekao sam se na petrovačkoj ulici. S pravca od Bravska nailaze kola s ranjenikom. Rana na butini koja je bila već uveliko nabrekla. Ranjenik u visokoj temperaturi. Bio je to Ratko Marušić, komandant 1. krajiške brigade, teško ranjen od avionske bombe negdje oko Sitanice. Sporim konjskim korakom kola su produžila ka

Oštrelju i Otaševcu. Ranjenik je umro od gasne gangrene prije nego što je stigao do hirurga.

Pozitivan rezultat ovog tragičnog doživljaja bio je taj da mi je istog trenutka »sinula« ideja o apsolutnoj nužnosti stvaranja jedne nove hirurgijske ustanove, i to ne više »daleko od komunikacija«, nego u središtu komunikacija! Ideja je bila više nego šokantna za ondašnja naša shvatanja, iako sam se, u samom sebi, pozivao na dobra iskustva sa hirurgskom bolnicom usred Foče. Ideja je sve više zorila u meni i, kada su mi, ne sjećam se više ko, da li dr Kraus ili dr Božović skrenuli pažnju na praznu, ali dobro sačuvanu zgradu petrovačke Gradske bolnice, ja sam se složio da ovu zgradu brzo adaptiramo i pretvorimo u trijažno-evakuacioni hirurgijski punkt:

Uloga:

- prihvatiti sve ranjenike sa svih pravaca;
- izvršiti trijažu;
- evakuisati odmah u šumske bolnice one koji su sposobni za daljnji transport i kojima nije potrebna hirurgijska intervencija;
- hirurgijski obraditi sve preostale i zadržati ih na liječenju dok ne postanu sposobni za daljnji transport,

Rizici: jedino opasnost od bombardovanja, ali ovaj rizik moradosmo svjesno preduzeti na svoju dušu.

Adaptacione radove izveo je u rekordnom vremenu ing Živa Dorđević i 1. novembra bolnica je počela da radi. Za upravnika sam postavio dr Zoru Goldšmit, koja je dotle radila u Slatini. Politički delegat bio je Miodrag Filipović »Igmanac«, a instrumentarka Danica Kabiljo, po struci pravnik. Ova trijažno-evakuaciona bolnica se u potpunosti opravdala. Sto više, između svih partizanskih bolnica nad kojima sam imao neposredniji uvid i uticaj, ja ne znam ni jednu koja je učinila veće usluge našem ranjeniku. Uostalom, o tome daju izvjesnu predstavu i broježani podaci. Za tri mjeseca, koliko je bolnica funkcionisala¹¹⁾, kroz nju je prošlo 700 ranjenika. Izvršeno je 220 hirurgijskih intervencija i to:

ⁿ⁾ Ove podatke saopštila mi je, na osnovu svojih zabilježaka dr Zora Goldšmit još 1945. godine.

— laparatomie	4
— trepanacije	4
— simpatektomije kod kongelacija	4
— ekstenzija po Štajnmanu	10
— amputacije ekstremiteta	26
— gipsanih zavoja	70
— podvezivanje velikih krvnih sudova	10
— enuklacija ramenog zgloba	1
— torakotomije sa drenažom po Bilau	2
— torakotomije bez resekcije rebara	3
— artrotomije	6
— enukleacija bulbosa	5
— obstetrične operacije	4
— raznih velikih inezija i amputacija prstiju	30

Ostale intervencije odnose se na eksciziju rana, incizije i raspust an je primarnih šavova koji su bili sastavljeni u hirurškoj mobilnoj ekipi.

Smrtnih slučajeva bilo je 30, što predstavlja 4,2 odsto u odnosu na sveukupni broj ranjenika, ili 13,6 odsto u odnosu na broj hirurških intervencija. Između pomenutih 30 smrtnih slučajeva bilo je 6 od gasne gangrene, 5 od sepse (usljed povrede zglobova, sterkoralne fistule u glutealnom predjelu, dekubitusa kod povrede kičmene moždine), 5 laparatomiranih od koji 4 iz hirurških ekipa, 4 inoperabilne abdominalne rane, 4 povrede lobanje, 2 svježa pneumotoraksa, 2 empiema, 1 tora'koabodominalna rana, jedno akutno iskrvavljen je. Pored ovih u bolnici je umrlo još 8 moribudnih ranjenika donijetih neposredno poslije bombardovanja grada.

Upoređena s ovom, poučna je još jedna statistika iz istog vremena. Bolnica za teške ranjenike na Otaševcu (na području planine Klekovače, na nadmorskoj visini 1.100 m) primila je u toku septembra i oktobra, dakle prije nego što je proradila trijažno-evakuaciona bolnica u Petrovcu, ukupno 112 teških ranjenika. Izvršeno je 66 većih operacija.¹²⁾

²⁾ Podaci dr Julke Mešterović - Pantić iz 1945. godine.

Među njima je bilo:

trepancije glave	2
amputacija	10
laparatomia	5
seccio alta	4
gipsanih zavoja	28
ligatura arterije femoralis	2
ligatura arterije brahialis	1

Amputacije su vršene zbog gasnih gangrena. Laparatomie su vršene kod povreda crijeva, ali pošto su ranjenici stizali 2 dana poslije ranjavanja, operacije nisu imale uspjeha, svi su umirali od peritonita.

Smrtni slučajevi u Otaševcu:

Od tetanusa	2
Od gasne gangrene	6
Od sepse	4
Od peritonita	5

Smrtnost je, dakle, iznosila 15,2 odsto u odnosu na ukupni broj ranjenika, ili 28,3 odsto u odnosu na broj hirurških intervencija.

Kako se mogu objasniti upadljive razlike u rezultatima između petrovačke i otaševačke bolnice?

Savjesnost osoblja u jednoj i drugoj bolnici bila je, van diskusije, jednaka. Stručna sprema i tehnička oprema bile su takođe podjednake. Bitna razlika je postojala u taktičkim uslovima! Petrovačka bolnica je ležala na do-broj komunikaciji i punih 10 časova bliže ka borbenim položajima nego što je to bio slučaj sa Otaševcem! Ti činiooci, a ne čisto medicinski, bili su odlučujući.

BORBA ZA BIHAĆ

Prvih dana novembra jedan događaj me umalo nije izbacio, i to nepovratno, iz ležišta. Ovaj put je to moglo da bude kobno za mene. Naime, bio sam stavljen pred dilemu da li da sabotiram bihaćku operaciju!

Jednog dana u Petrovcu primijetili kako kolone vojske guraju nekamo prema zapadu. Na ulici raspoloženje veoma vedro. Kuda će ta vojska što već dan i noć korača s pjesmom? Ne pretjerujem kad kažem da sam od jedne petrovačke babe čuo: »Ih, pa na Bihać ide vojska. Ja kud bi?« Mrak mi je pao na oči. Dakle, opet isto! Prošlo je samo desetak dana od oštreljskog razgovora³⁾, tek što sam prebrodio krizu, a stara praksa opet se produžuje. Opet sam ja onaj koji posljednji saznaje o nečemu toliko važnom za moj rad, i to saznajem ni od koga drugog nego od petrovačkih baba! Pa šta je to? Da li je po srijedi njihova defektnost u rukovođenju, insuficijentnost da uoče i ukopčavaju sve elemente neophodne za izvođenje jedne tako velike akcije, ili smatraju da je Bihać u isključivoj »nadležnosti« Operativnog štaba za Bosansku krajinu, ili se, možda, želi svjesno da izaziva moje strpljenje i stavlja u iskušenje moj moral? Zaista se nadoh u nedoumici: da li da se angažujem ili ne? Činilo mi se da imam dosta razloga da skrstim ruke i da čekam: nisu me obavijestili, pa se ne osjećam ni odgovornim; neka stvari idu sve do apsurdna, pa kad se stigne dotle, valjda će onda neko odgovarati; što gore tim bolje. Ali drugi u meni glas govorio je: odgovaraćeš samo ti i niko drugi! Oni će uvijek naći pokriće za sebe. Stavije, oni će tvoju pasivnost upotrijebiti kao dokaz da su baš oni imali pravo: saznao si za akciju, morao si saznati jer je čitava Krajina 0 njoj brujala, a što Vrhovni štab nije posebno obavijestio i tebe, to je puki formalizam, pa tvoje neučešće nije ništa drugo nego dokaz da našu kritiku nisi razumio 1 da na nju reaguješ ličnom uvrijedenošću! Zaista, nisam smio dozvoliti da me pasivnost dovede na još sporedniji kolosijek na kome bi moj sopstveni moral trpio još gora iskušenja i da zbog svega toga pružim priliku bilo kome da likuje. Ali, naj snažnija sila koja me pokrenula u akciju bili su ranjenici. Toliko puta sam bio svjedok njihovih stradanja čak i onda kada je za njih bilo sve unaprijed predviđeno i najviše moguće učinjeno. Zar da njihove

³⁾ Sadržaj ovog razgovora u Vrhovnom štabu autor je izostavio iz ovog teksta.

patnje budu strostruko uvećane samo zbog naših razmjerica, zbog naše sitničavosti i glupavosti?

Pohitao sam u Operativni štab za Bosansku krajinu i, upoznavši , se s njihovim planom sanitetskog obezbjeđenja, uočio sam da su južni pravci napada na Bihać (Ripač — Golubić — Bihać i Skočaj — Zavalje — Zegar — — Bihać) ostali gotovo sasvim neobezbij edeni. Bilo je zamišljeno da će dvije brigade koje će napadati pomenutim pravcima evakuisati ranjenike prema Centralnoj bolnici Operativnog štaba u Grmeču! Ali, kako doći do te Bolnice? Prvi pogled na kartu upozoravao je na ogromnu udaljenost Centralne bolnice od ovih dviju brigada. Lako se moglo uočiti da Bolnica ima bočni položaj u odnosu na osu kretanja brigada, pri čemu će ranjenici morati da savlađuju mnoge rokadne i veoma slabe puteve i to u punom defileu ispred Bihaća! Bilo je, dakle, poželjno da obadvije ove brigade dobiju snažniju sanitetsku podršku pozadi svog rasporeda, a ne na boku. Ovakvo rješenje bi postalo krajnje neophodno naročito u situaciji ako bi neprijatelj svojim protivudarom ugrozio rokadne puteve i potisnuo naše jedinice. A takva eventualnost nije se smjela prenebregnuti. Stoga sam Operativnom štabu ponudio, prvo, da ranjenike s južnog pravca evakuišemo u Bosanski Petrovac, a ne u Grmeč i, drugo, da na komunikaciju između Bihaća i Petrovca postavimo jednu hiruršku ekipu i jednu prihvatnu bolnicu. Složili smo se da ekipa bude postavljena u selo Veliki Račić, a bolnica u selo Teočak. Moja intervencija u Operativnom štabu stigla je u posljednjem času i ona će, kako će se vidjeti, donijeti velike blagodati ranjenicima.

Prema tome, cjelokupna organizacija sanitetskog obezbjeđenja bihaćke operacije počivala je na tri sasvim odvojena pravca koji su se zrakasto širili od Bihaća u dubinu slobodne teritorije:

I. Na pravcu Bihać — Centralna bolnica, u Grmeču bila je postavljena hirurška ekipa (dr Zdenko Kraus) u selu Veliki Radić. Udaljenost od Bihaća oko 16 km, ili 4 časa. Rastojanje od hirurške ekipe do Centralne bolnice oko 40 km, ili 10 časova. Ukupno rastojanje Bihać — Centralna bolnica: oko 56 km, ili 14 časova.

II. Na pravcu Bihać — Bosanski Petrovac postavio sam hiruršku ekipu u selu Veliki Račić (dr Isidor Papo¹⁴). Udaljenost od Bihaća oko 11 km ili 3 sata. Udaljenost Velikog Račića od Bosanskog Petrovca iznosi oko 46 km, ili 10 časova. Da bih olakšao ranjenicima ovakvo dugačak transport postavio sam u selu Teočaku prihvatnu bolnicu (dr Milan Špoljar¹⁵), približno na sredokračići ceste Veliki Račić — Petrovac. Zadatak ove privremene bolnice sastojao se u tome da pruži okrepljenje i ishranu svim ranjenicima, da odmak evakuiše u Petrovac sve teške, a da lakše zadrži radi daljeg liječenja. Ukupno rastojanje Bihać — Teočak: Oko 30 km, a Bihać — Petrovac oko 60 km.

III. Na pravcu Bihać — Ličko Petrovo selo — Korenica — bolnica u Bijelim Potocima, Glavni štab za Hrvatsku postavio je hiruršku ekipu u selu Rudanovcu (dr Franc Klajnhapel), oko 20 km daleko od Ličkog Petrovog sela, odnosno 40 km. daleko od Bihaća. Od Rudanovca do Bijelih Potoka trebalo je savladati još oko 20 km. Ukupno rastojanje Bihać — Bijeli Potoci: oko 60 km, ili 15 časova.

Za transportovanje ranjenika bilo je na raspoloženju i više ne go dovoljno seljačkih kola s konjskom i volovskom zapregom.

Iz ovog se vidi da su opšti uslovi za zbrinjavanje ranjenika u borbi za Bihać bili veoma povoljni, šta više, izuzetno povoljni. Karakteristično je za ovu operaciju da su naše snage izvršile manevar po spoljašnjim pravcima oko grada koji se našao u gotovo potpunom okruženju i da se evakuacija ranjenika mogla odvijati po tri potpuno samostalna pravca usljed čega se i postiglo veliko rasterećenje komunikacija, snaga i sredstava, odnosno maksimalna disperzija ranjenika na tri odvojena područja slobodne teritorije. Ovakvo povoljan strategijski položaj, koji je bio od odlučujućeg značaja za sanitetsku službu,

¹⁴) Dr Papo je u to vrijeme bio hirurđ II udarne divizije. Uspjelo mi je da ga za potrebe bihačke operacije privremeno izdvojim iz njegove divizije. Ovaj manevar se potpuno opravdao.

¹⁵) Dr Špoljar je radio u rekonvalescentnom odjeljenju petrovačkog bol. centra u selu Vodenici, odakle sam ga s jednim dijelom osoblja odredio u Teočak da obrazuje prihvatnu bolnicu.

rijetko će se kad ponoviti u toku cijelog narodnooslobodilačkog rata.

U taktičkim uslovima postojale su znatne razlike na svakom od tri pomenuta pravca.

Južni pravac (1. i 3. krajiška brigada), očividno, bio je najpovoljniji za ranjenike: tu su bila najkraća rastojanja između etapa evakuacije, tu su radile najkvalifikovanije hirurške ekipe (dr Papo u selu Veliki Račić i dr Zora Goldšmit u Bosanskom Petrovcu). Ovim pravcem evakuisano je do 100 ranjenika. Istočni pravac je bio nešto manje povoljan zbog toga što na njemu nije bilo kvalifikovanog hirurga, a najveća masa ranjenika bila je upućena baš onamo. Najnepovoljniji uslovi bili su na sjeverozapadnom pravcu (6. lička brigada). Hirurška ekipa u selu Rudanovcu, na 20 km. daleko od Ličkog Petrovog sela, odnosno 40 km. daleko od Bihaća bila je predaleko od borbenih položaja; nije jasno zašto se nije smjestila za desetak kilometara bliže, na primjer, u Prijeboju. Srećom na ovome pravcu bilo je vrlo malo ranjenika.¹⁶⁾

Hirurškim ekipama može se staviti opšta primjedba da su ostale prikovane na početnim mjestima rasporeda i da nisu pratile manevar jedinica. Po ulasku brigada u grad, a to se zbilo već prve noći (2/3. XI) dok su se još vodile teške borbe za pojedina uporišta u centru sve do 4. XI do 16,00 sati, bilo je prirodno očekivati da se hirurške ekipe pomjere bliže ka gradu: Papina u selo Golubić i Krausova u selo Založje. Međutim, objektivno govoreći, za ovakav manevar nisu postojali neki uslovi: prvo, nije bila predviđena snaga koja će preuzeti ranjenike zatečene u ekipi da bi se ova mogla pokrenuti; drugo, nije postojao sanitetski organ koji bi pratio samo dinamiku boja i, po odobrenju Štaba, izveo željeni manevar.

Za sve vrijeme borbi u Bihaću ja sam se nalazio uz komandno mjesto Koste Nada na platou Grabež (4 km istočno od Bihaća) odakle se bojište moglo posmatrati kao na dlanu. U Operativnom štabu nije postojala povoljna klima za bilo kakve moje intervencije u toku borbe, pa

¹⁶⁾ Po usmenim podacima dr Klajnhapela.

sam se zadovoljio onim što je učinjeno u pripreмноj fazi. Pratilo me osjećanje pune satisfakcije, ali i gorčina od pomisli kakvim stradanjima bi bili izloženi ranjenici na pravcu Bihać — Petrovac da nisam u posljednjem trenutku uskočio u pripreme i to po vlastitoj inicijativi; sada mi je bilo glavno, da, po padu grada, uđem što prije unutra i obezbijedim evakuaciju sanitetskog materijala. Tako je i bilo.

U Bihaću smo zatekli znatne količine sanitetskog materijala i dobro očuvanu bolnicu. Bihaćka operacija nas je obogatila i sa tri vrsna ljekara drom Karlom Herlingerom, hirurgom, drom Miroslavom Šlezingerom, epidemiologom i drom Izidorom Levijem. Sanitetski materijal smo već iste noći po oslobođenju grada počeli evakuisati u Grmeč i prema Bosanskom Petrovcu. U prikupljanju i otpremanju materijala uložio je veliki trud i umješnost dr Herbert Kraus. Ali, karavan materijala koji se kretao ka Petrovcu ima je zlu sreću da padne u »zasjedu« koju mu je namjestio, ne razbijeni neprijatelj, nego naš hirurg dr Papo u selu Račiću. Videći kako karavan nailazi od Bihaća Papo ga presretne i upita sprovodnika:

— Kuda?

— U Vrhovni štab.

— Ovamo s time, ovdje je Vrhovni štab!

Sprovodnici, seljaci, budući i sami željni da se što prije oslobode tovara, rado pristadoše na ovaj Papin poziv. Potom on izvede njemu svojstvenu »operaciju«: sve vrijednije medikamente i instrumente zadrža za sebe, a ostatak ostatka uputi u Petrovac. Dabome, zbog ove duhovitosti Papo je morao da podnese jednu kaznicu, ali ona, kao ni sve potonje, nije imala nikakvog popravnog dještva! Onaj ko je imao prilike da upozna Papin temperane enat i njegovu strastvenu privrženost hirurgiji bio je prisiljen da mu — prašta.

Oslobođenjem Bihaća još više se učvrstio i poboljšao naš strategijski položaj. Znatno je proširena slobodna teritorija i vojno-ekonomska baza narodnooslobodilačkog rata, uspostavljena je najpovoljnija komunikacija između Bosne i Hrvatske. Ojačali smo i na području saniteta. Osim novih kadrova i materijala zadobili smo i bogat smještajni

fond, što bi, za slučaj prezimljavanja na ovoj teritoriji, bilo od ogromnog značaja. U tom pogledu našu pažnju je privukao naročito logor u Žegar, 2 km. južno od Bihaća. Njegovi paviljoni, zidani od čvrstog materijala, prosto su nam se nudili za smještaj većeg broja ranjenika. Bilo je opravdano da se pomišlja i na rasteryenje petrovačkog bolničkog centra. Vojni i ekonomski razlozi nalagali su da se prestane, alko je ikako moguće, sa daljnjim nagomilavanjem ranjenika oko Bosanskog Petrovca. S tog stanovišta, dakle, bila je sasvim razložna zamisao da se u Zegar osnuje novi bolnički centar i za ranjenike iskoriste sve tamošnje pogodnosti. Pitanje bezbijednosti? Svakako, mi tu stranu nismo prenebregnuli. Najopasniji rizik ležao je u velikoj izloženosti Zegara napadu iz vazduha. Što se tiče opasnosti sa zemlje, po mojoj ocjeni, ona nije bila mnogo veća od opasnosti kojoj je bio izložen i sam Petrovac. Četira komunikacije koje su se zrakasto sjedinjavale u Bihaću omogućavale su, doduše, napad neprijatelja po jednoj ili dvije od ovih komunikacija, ali, isto tako, i evakuaciju ranjenika iz Zegara u jednom ili tri pravca koji bi se u datom trenutku ukazali kao najpovoljniji: prema Lici, prema Kordunu, ili prema Petrovcu.

Dakle, i ovaj put se moralo voditi računa ne samo o mogućim rizicima (koji su, uostalom, manje ili više, prisutni u svakoj procjeni situacije u ratu), nego i o mogućoj dobiti za ranjenike. U daljnjoj perspektivi predviđali smo da u Zegar osnujemo jedan jači hirurški centar sa solidnom školom za usavršavanje sanitetskog kadra.

SMUTNJE OKO BOLNICE U ZEGARU

Dvadeset i šestog novembra izložio sam Vrhovnom komandantu plan o uređenju i korišćenju žegarskog logora. Drug Tito je potpuno odobrio moj plan, s napomenom da ranjenike treba smještati postupno, u zavisnosti od daljeg razvoja situacije. Naglasio je da prije oslobođenja

Bosanskog Novog ne bi trebalo smještati teške (nepokretne) ranjenike¹⁷⁾.

Već i prije ove odluke mi smo počeli tehničke radove u Zegaru, koji je bio lakše oštećen u toku borbe za oslobođenje Bihaća. Paviljone je trebalo očistiti od ustaškog smeća i zastakliti, trebalo je popraviti vodovod, nabaviti posuđe za kujnu i štošta još drugo. Za sve to trebalo je voditi upornu i pomalo čudnu borbu, na osnovu nepisanog pravila »snadi se sam kako znaš«. U mome pismu članu Vrhovnog štaba Sretenu Zujoviću od 11. decembra morao sam opet da se požalim na nerazumijevanje onih koji su posjedovali i ljubomorno čuvali u skladištima razne tehničke materijale i mirno puštali nas sanitetlije da se mučimo kojekuda u potrazi, kao da je bolnica samo naša stvar, a ne i svih organa i službi naše vojske. Ali ni u tome se nisu sastojale sve poteškoće oko uređenja Zegara. Najgore je ako se u neki posao počnu uplitati ljudi koji ne poznaju njegovu suštinu, već, kao spoljni posmatrači, a s visokih hijerarhijskih pozicija, samo daju ocjene i kritike. Ovaj put dobio sam od dra Herberta Krausa i dra Miroslava Slezingera alarmantno pismo da su radovi u Zegaru zapali u krizu zato što je jedan član Vrhovnog štaba ocijenio da će Zegar biti bombardovan, da tamo ne treba smještati ranjenike i da se »drug Tito nije složio sa čitavom idejom«! U ekipi koja je uređivala logor nastala je zabuna i paraliza, a ja sam se osjetio kompromitovan, jer je do takvog zaokreta došlo iza mojih leđa, a poslije preciznog stava Vrhovnog komandanta. Zato sam bio primoran da 15. decembra uputim Vrhovnom štabu opširno protestno pismo protiv ovakvog metoda rada.

Uprkos svemu, sredinom decembra, logor u Zegaru bio je osposobljen za prihvatanje ranjenika (kapacitet 300—500 kreveta). Za upravnika te nove bolnice odredio sam drugaricu dr Sašu Božović iz Miljenovca, a politički komesar bio je drug Roglić ■— »Ljuša«. Bolnica se popunjavala ranjenicima vrlo postupno i to samo kategorijom srednje

¹⁷⁾ Vidi Zbornik dokumenata sanitetske službe, knjiga 1. str. dokumentat broj 49.

teških, pokretnih ranjenika. Uz bolnicu je bio priključen i dječiji dom s porodilištem. Zegarska bolnica je funkcionisala normalno sve do početka četvrte ofanzive, tako da se njeno osnivanje u potpunosti opravdalo.

U isto vrijeme, dok se vodila »bitka« za Zegar, ja sam bio uveliko zauzet i drugim problemima.

RANJENIČKE KARTE

Već odavna mi je stajao na srcu problem takozvanih ranjeničkih karata. Još u Španiji sam se uvjerio da je ranjenička karta najelementarniji, ali i najneophodniji, dokument ratne sanitetske službe bez kojeg je nemoguće izbjeći organizacionu zbrku i umanjiti patnje ranjenika. Ranjenik bez ranjeničke karte degradiran je ispod nivoa jednog poštanskog paketa, jer ovaj ide od ruke do ruke i može da stigne na pravo odredište samo zahvaljujući poštanskoj uputnici. Kakva crna sudbina može da očekuje ranjenika ako on pri sebi nema dokument iz koga se vidi vrsta i mjesto njegove rane, kakve je sve medicinske intervencije primio, ko ih je i kada učinio. Teško mi je i danas objasniti izvjesnu odbojnost naših sanitetskih radnika prema ranjeničkim kartama, pogotovo kad znam da se po našim partizanskim bolnicama inače vodila obimna i ne uvijek neophodna administracija — piskaranje. Čini mi se da smo prvi pokušaj uvođenja ranjeničkih karata učinili još u fočanskom periodu. Sada, u Bosanskoj krajini, kad smo imali pred sobom veoma dugačke puteve evakuacije od bojišta do središta slobodne teritorije i na njima po nekoliko uzastopnih etapa, s mnogo zdravstvenih radnika koji su učestvovali u procesu liječenja, pitanje ranjeničkih karata postavilo se u svoj oštrini i ozbiljnosti. Našavši jedan pogodan papir za štampanje karata krajem novembra smo razaslali nekoliko stotina komada sa uputstvom o njihovom popunjavanju i korišćenju¹⁸⁾. Nije mi poznato da li se sačuvao i jedan primjerak ovog izdanja ranjeničke karte.

¹⁸⁾ Zbornik dok. san. službe, knj. br. 1. dok. br. 46, 47 i 52.

PRIPREME ZA ZIMU

Približavala se druga ratna zima, a udarci koje nam je nanijela prva još su trajali u našem sjećanju. Još su se po našim bolnicama povlačili »igmanci« — borci Prve proleterske, osakaćeni, s ranama koje nikako da zarastu. Zato sam već 21. novembra razaslao sanitetskom i komandnom osoblju cirkular o mjerama predohrane i liječenja smrztina¹⁹⁾. U uputstvu su istaknute mjere koje treba da izvodi sam borac, odnosno komandno osoblje i sanitet, svak ponaosob. Svakom od ova tri stepena data je specifična uloga. U stručnom pogledu dat je jak naglasak na očuvanje mjehura (ne provaljivati!) i na tzv. suvo liječenje smrztina drugog i trećeg stepena, što predstavlja korak naprijed u poređenju sa postupkom koji smo primjenjivali u Foči prvih dana februara. Ali smo i dalje ostali pri staroj i nedovoljno opravdanoj preporuci da svježu smrztinu treba trljati snijegom.

Još više nas je zabrinjavala procjena epidemiološke situacije. Na pragu druge ratne zime mogli smo da predvidimo znatno pogoršanje higijenske situacije u narodu i u vojsci: s jedne strane, slabljenje osnovnih materijalnih uslova, smještaj, odjevanje, ishrana, a s druge strane fizička iscrpljenost ljudi, porast u dinamici vojnih operacija i grupisanje boraca u veće vojne formacije kao što su brigade i divizije. Prvi zloslutan znak pogoršanja epidemiološke situacije bila je pojava trbušnog tifusa u selima Podgrmeča i među jedinicama koje su vodile borbe oko Sanskog Mosta i Prijedora, na šta sam morao da upozorim referenta saniteta istih jedinica u pismu od 26. novembra²⁰⁾. Istovremeno sam dao i redakciji »Borbe« da odštampa jedan moj apel, a u jedinice sam uputio i naređenje o suzbijanju zaraznih bolesti²¹⁾. Glavni stavovi u tim dokumentima: preko narodnooslobodilačkih odbora i njihovih zdravstvenih sekcija razviti masovnu inicijativu naroda u samozaštiti od zaraznih bolesti, naročito od pjegavca; u jedinicama obrazovati mobilne higijenske

¹⁹⁾ Zbornik dokumenata san. si. knjiga 1. dok. br. 50

²⁰⁾ Zbornik dokumenata san. službe, knj. 1 dok. br. 47

²¹⁾ Zbornik dokumenata san. službe, knj. 1, dok. br. 51 i 54.

ekipe koje će, opremljene buradima za parenje, uništavati uši; pri komandama mjesta osnovati dezinfekcijske stanice i posebne prostorije za prihvataj kurira, pa i čitavih jedinica, koje su u prolazu. Novoj epidemiološkoj situaciji moradosmo prilagoditi naše bolničke kapacitete. Bolnica na Jasikovcu sa njenih 600 kreveta, tek što je bila dovršena,²²⁾ odredili smo ulogu zaraznog odjeljenja, a bila je predviđena za ranjenike. U Jasikovcu su djelovali ljekari: Frida Gutman, Oskar Ginsberger, Stanko Martinović, Bušatlić (zarobljenik) i dva italijanska ljekara zarobljenika. Izuzev što je pretrpio jedan požar, Jasikovac je inače besprijekorno funkcionisao sve do konca januara 1943. godine, kada je, usljed četvrte of anži ve, bio evakuisan i odmah potom razoren. Njemački avioni su ga pronašli i bombardovali. Tako se završio kratki život ove najveće partizanske šumske bolnice koju smo ikad imali.

Značajno kadrovska ojačanje dobili smo u dru Miroslavu Šlezingeru. Šlezinger nam je došao iz Pećigrada po oslobođenju Cazinske krajine. Bio je to veoma iskusen epidemiolog i rutinirani administrator u preventivnoj službi.

Polovinom novembra, na traženje Glavnog štaba za Hrvatsku, uputili smo upravnika Centralne bolnice dra Boru Božovića za referenta u istom Štabu. U međuvremenu sam izgubio, makar i privremeno, dra Herberta Krausa koji je od 22. oktobra do 12. novembra vodio sani-

22) prvi paviljon bolnice na Jasikovcu dovršen je i useljen tifusnim bolesnicima 1. XI 1942. Preostali radovi vukli su se sve do kraja XI. Početak izgradnje datira od 19. IX kada je formiran Odbor za izgradnju u sastavu: Lazar Marković iz Šipovljana, Miloš Kecman - Vojisko iz Drinića, predsjednik NOO u Bos. Petrovcu, Milan Bursać iz Kamenice, član komiteta KP, Milan Gutteša iz Krnjeuše, Vid Zorić, tehničar iz Vrtoča, Bogdan Pećanac iz Vrtoča, Jovo Kecman iz Drinića. Na gradilištu je radila stalna ekipa tesara, kovača, zidara i drugih majstora.

Osim ove ekipe u izgradnji je učestvovala i masa seljaka iz petrovačkog i drvorskog sreza, koja se smjenjivala redovno svake sedmice. Brojno stanje ovih radnika iznosilo je prosječno 300, a bilo je dana kada je radilo i 450 ljudi. Izgradnja Jasikovca izazvaće divljenje tim više ako se zna da je u protekloj ratnoj godini narod ovog kraja teško postradao od pokolja, pljačke i paljevina.

tetski kurs za bataljonske referente u Centralnoj bolnici u Grmeču.

Kao vjećnik Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću prisustvovao sam tom velikom i uzbudljivom događaju, ali, osim plenarnih sjednica, nisam bio ničim angažovan tih dana; sve moje brige bile su usredsređene na tekuće poslove saniteta.

STATUT SANITETSKE SLUŽBE — JEDINA POBJEDA

Početak decembra dobio sam od Vrhovnog štaba (pomoćnik načelnik Velimir Terzić) obavještenje da će se u Štabu formirati odsjeci za razne službe, među njima i sanitetski odsjek. Ta vijest me je jako obradovala, jer sam u njoj vidio potvrdu mojih ranijih stavova o tome gdje je mjesto sanitetske službe i kako bi je trebalo nasloniti na operativno tijelo u Vrhovnom štabu. U vezi sa tim dobio sam od druga Terzića i nalog da izradim neki dokumenat koji bi poslužio kao opšta osnova za organizaciju saniteta u našoj vojsci. Naziv tog dokumenta trebalo bi da bude »statut«. Projekat statuta završio sam za svega nekoliko dana. Nije to bio težak posao. Jer, sve ono što je u njemu napisano, sve je to već bio glavni sadržaj mišljenja i djelanja ne samo moga već i svih zdravstvenih radnika u našoj vojsci, sve je to već bilo predmet mnogih rasprava. Statut, kao sinteza našeg dosta skupo plaćenog iskustva, kao nužnost da se izrade neke opšte organizacijske norme i kodeks ponašanja, već je odavno »visio« u vazduhu, još od dolaska u Bosansku krajinu, a naročito poslije petrovačkog Ljekarskog kongresa. Meni lično, rad na statutu izgledao je kao pogodna i odlučujuća prilika da se zada jači udarac nekim nepravilnim shvatanjima o pravoj prirodi sanitetske službe, shvatanjima koja su dolazila do izražaja u nekim štabovima i naročito u raspravi na Oštrelj u, a zbog kojih sam lično dosta trpio. Projekat je bez ikakvih izmjena usvojen i potpisan od Vrhovnog komandanta 10. decembra 1942. godine.

Koje su najglavnije crte statuta?

Polazeći od najaktuelnijih problema koje je postavljao život nastojao sam da statut da što jasniji odgovor na tri kompleksa pitanja:

Prvo, odnos između saniteta i komandovanja. Činilo mi se da neregulisani odnosi u ovoj oblasti, bez obzira na unutrašnje slabosti samog saniteta, djeluju kao glavni i najodgovorniji uzročnik mnogih nedaća od kojih su trpjeli ponajviše sami ranjenici. Drugim riječima, čak i sa mnogo slabijim sanitetom nego što smo ga u ono vrijeme imali, mogli bismo postići bolje rezultate samo kada bi odnos štabova prema sanitetskoj službi, naročito uoči i za vrijeme borbenih djestava, bio onakav kako to priroda samih stvari nalaže. Zato se u uvodnim stavovima statuta insistira na pravilnom odnosu i tješnjoj saradnji između saniteta, vojno-političkog rukovodstva i organa narodne vlasti. Sanitetski rukovodilac je »organski dio štaba« jedinice čijim sanitetom rukovodi. Sanitetske mjere predlaže referent, a naređuje ih komandant. Komanda je odgovorna za rdave posljedice po zdravlje ako ne bi na vrijeme preduzela mjere predložene od saniteta. Sanitetski rukovodilac je odgovoran ako ne bi na vrijeme učinio predlog svome komandantu. Naročito tijesna saradnja nalaže se uoči i za vrijeme borbe, pa je zato komandant dužan da svojom zapoviješću ili obavještenjem blagovremeno i u dovoljnoj mjeri upozna referenta saniteta o razmještanju trupa i namjerama za predstojeće operacije. Rukovodilac saniteta dužan je da i sam traži ovakva obavještenja. U statutu se regulišu način donošenja odluke o rasporedu sanitetskih ustanova za vrijeme borbe (čl. 24, tačka f). Sanitetu pripada prvenstvo u korišćenju zemljišta, objekata i transportnih sredstava ukoliko je riječ o potrebama ranjenika. »Sanitetsko osoblje je sastavni dio naše Narodnooslobodilačke vojske i kao takvo ono uživa sva moralna i materijalna prava koja pripadaju svakom drugom borcu. U sanitetsko osoblje moraju biti regrutovani fizički zdravi ljudi«. Posmatrano s današnjeg stanovišta neke od ovih odredaba izgleda da udaraju na otvorena vrata. Ali, ako se prenesemo u ono vrijeme, u protivuriječan tok razvitka naše revolucionarne vojske, ako ne zanemarimo ondašnju praksu, uvidjećemo da su

sve pomenute odredbe pogadale upravo u srž jedne rdave prakse.

Drugo, sanitetom su određene snage i sredstva sanitetske službe u trupi: trebalo je to učiniti zato što su pojedini štabovi, a i sanitetski rukovodioci, imali veoma različita gledanja, tako da smo u nekim jedinicama imali obilje, a u drugim siromaštvo kadrova i materijala.

Treće, statut nije propustio da pruži i samom sanitetskom kadru najopštiju orijentaciju za stručni rad. Najjači naglasak dat je preventivnom i zdravstveno-prosvjetnom radu u trupi.

Naš sanitetski kadar dobio je u statutu čvrst oslonac i oštro oruđe da se izbori za učvršćenje svog autoriteta i za organizaciju službe u trupi. Da se izbori! Jer, slovo statuta, samo po sebi, nije značilo gotovo ništa. Niko osim sanitetskih referenata nije bio pozvan da slijedi kako se statut sprovodi, niko osim njih, i u osloncu na statut, nije mogao da se suprotstavi nastavljanju stare prakse i recidivima stare boljke: primitivističkom degradiranju sanitetskog referenta na nivo štapskog prirepka, proizvoljnom i samovoljnom ukidanju pojedinih sanitetskih organa i ustanova, nerazumijevanju prave uloge saniteta na bojnopolju itd. Bilo je, na žalost, slučajeva, mada rijetkih, da su i pojedini sanitetski referenti povlačili ovakvim aktima! Kao da im je bilo više stalo do mira, i »dobrih odnosa« sa štabom nego do sanitetske službe! Zato je realizacija statutarnih odredbi bila dosta mučan proces. Zato je i teško reći kako je, kada i u kojim jedinicama statut bio primijenjen. Stizao je na razne teritorije u razno vrijeme i u razne ruke! Ipak, u cjelini uzevši, polovinom 1943. godine dosegao je do većine jedinica NOVJ. Naročitu korist je statut donio onim jedinicama (proleterske i udarne divizije) koje nisu imale »svoje« teritorije i koje su morale da, kraće ili duže vrijeme, zbrinjavaju svoje ranjenike i bolesnike autonomno. Izdašna, statutom obezbij edena struktura saniteta olakšala im je to.

Eto, tako se približavao konac hiljadudevetsto Četrdeset druge godine, godine toliko bogate događajima i akcijama.

Ali, tada st! nastupili dani teških iskušenja. Počela je četvrta neprijateljska of anzi va: bombar do van ja sela, gradova i šumskih bolnica; rijeke izbjeglica, zima i tifus. Narod Krajine je i u tome zlu zablistao svojim optimizmom i nesalomljivom voljom da istraje do pobjede. Nikada neću zaboraviti omladinu koja jje polugola i bosa na snijegu, noseći stotine ranjenika, pjevala pjesme. Ta pjesma umornih i premorenih djevojaka i žena davala je snage i nama u trenucima kad nam je izgledalo da ni mi sami više snage nemamo.

Otišli smo na mukotrpan put preko Neretve i Prenja do Hercegovine i Crne Gore, put dugačak preko 500 kilometara. Preturismo bitku na Sutj esci juna 1943, pa krstarenja po istočnoj Bosni, uđosmo u oslobođeno Jajce avgusta 1943. godine, doživjesmo pad fašističke Italije, učestvovah na Drugom zasjedanju AVNOJ-a i, evo, početkom 1944. obreh se ponovo u Drvaru i Petrovcu.

Ravno godinu dana se navršilo od našeg rastanka. U narodnooslobodilačkim odborima, komandama mjesta i partijskim komitetima nadoh opet doista poznatih drugova, ali i mnogih više nije bilo. Po selima mnogo žutih krovova, žutih od nove šimle, što govori o skorašnjim paljevinama. Narod zamoren, istrošen, ispošćen, ali vedrog duha koji se nije dao slomiti. Opet sam se, zajedno sa rukovodiocima i narodom petrovačkog i drvarskog sreza, bacio na organizaciju bolnica u Otaševcu i Driniću. Organizovan je aerodrom na Medenom Polju za evakuaciju ranjenika u Italiju. Na tome poslu, punom žurbe i zanosa, opet će mi se naći pri ruci mnogi Trikići, Pećanci, Banjci, Bosnići i brojna druga prezimena.

Milan Trikić iz Otaševca, lovac i dobar poznavalac klekovačkih šuma, iskopaće tajno sklonište za sanitetski materijal, zavešće grupu teških ranjenika duboko u prašumu gdje ih neće otkriti Nijemac u ofanzivi poslije desanta. Svjedok sam hrabrosti i stradanja Drvarčana za vrijeme desanta. A kada se rat završio htio sam da svu svoju »vlast«, koliko sam je tada imao, stavim najprije u službu Krajine, pa sam skupio vojne ljekare iz jedinica koje su se vraćale sa frontova, svrstao ih u medi-

cinske ekspedicije i uputio u Krajinu da ukažu prvu pomoć narodu, da narod što prije osjeti blagodeti pobjede. Bila je to akcija, možda, naivna, ali ja nisam mogao drukčije. Osjećanje vječne obaveze prema narodu Bosanske krajine sililo me da baš tako postupim.

OD PETE DO GLAVE

Naredi Vojo Todorović, zamjenik komandanta Prve krajiške brigade, da se odnese pismo drugu Solaji. Kurir Kuburio upita druga Todorovića: »A, kako da odem do Solaje?«

Na to mu on reče: »Druže, kreči i snadi se kako god znaš, ali moraš što prije živ i zdrav, sa tim pismom, doći do druga Solaje i lično mu ga uručiti.«

Kuburić je morao oprezno prepješačiti preko 50 km terenima kojima su vršljale četničke grupe. »E, kad je tako neka znaš, druže Todoroviću, da si na čovjeka rudario«, reče Kuburić, stavi pismo u petu od cipele pa krenu put Solaje.

Kada je došao u selo gdje se nalazio drug Solaja, probio se i do njega. Kada je utvrdio da bi Solaja mogao biti jahač na bijelom konju, on ga pozdravi, a zatim upita: »Jeste li vi Solaja?«

»Jesam, od glave do pete!«

Kuburić pretrnuo i upita začudeno: »A, odkud znate da sam pismo stavio pod petu?«

MILUTIN VUJOVIĆ

U KRAJIŠKIM SELIMA

Poslije treće neprijateljske ofanzive glavnina naših snaga prešla je u of anzi vu na prostoru Livno — Duvno i Bugojno — Kupres. Sa proleterskim jedinicama kretale su se i bolnice brigada sa velikim brojem ranjenika i bolesnika. Bez sumnje, to je otežavalo i onako naporno kretanje brigada. Vrhovni štab je u augustu 1942. godine donio odluku da se bolnice prebace u Bosansku krajinu, na slobodnu teritoriju.

Bili smo na Cincar planini. Odjekuju pucnjevi, kannonade paraju tišinu vrelog augustovskog dana. Polako i veoma obazrivo približavamo se Kupresu. Ko zna po koji put jurišamo na ovaj grad, koji su ustaše pretvorile u tvrđavu. Na žalost, svaki put poslije juriša vraćamo se slomljeni, izranjavani, iskrvavljeni. . .

U Kupresu je po zlu poznata Francetićeve ustaška legija. Zločinci ove legije ubili su hiljade nedužnih ljudi, žena i djece.

Prošli smo desetinu popaljenih sela. Kako bolno optužuju prazne kolijevke, ogaravljeni zidovi, izbezumljena lica ljudi. Svakoga dana srećemo po šumama ljude upola nage, koji nam izgledaju izgubljeni. Malo govore. Pričaju žalosne i bolne priče.

Ustaški zločinci ubijali su ljude, odvodili stoku, palili kuće, uništavali imetak.

Našao sam se u koloni u koju nisam želio. Vjerujem da nisam sam. Bila je to Bolnica proleterskih brigada. Zovemo je Bolnicom. Doduše, valja priznati, u ovoj koloni,

koja se sporo kreće i koja se rijetko odmara, nalaze se ranjeni, iznemogli i bolesni borci. U koloni se nađe i poneka majka, ili oitac, koji su pošla s kolonama, davno, iz Srbije, iz Crne Gore, sa sinom, sa kćerkom, da im se u nevolji nađu. Na našu veliku nesreću u ovoj bolnici malo je lijekova i ljekara, malo hrane i odmora i svega onog što ranjenom i bolesnom čovjeku treba.

Spavaju ranjeni i bolesni borci po vlažnim i mokrim putevima, po šumama, u napuštenim planinskim kolibama. Igraju se sa njima vjetrovi, vitlaju ih mećave, pali planinsko sunce. Glad, umor, nesаница, studen, kiše, snjegovi.

Ali, borci, brigade, proleterii, vole ovu Bolnicu. Vidio sam kako su desetine, kako su čitave čete boraca Druge proleterske brigade na Gatu, u Hercegovini, ginule da spasu ranjenike i svoju Bolnicu. Postalo je nepisano pravilo u našem ratu — ranjenog i bolesnog druga ne prepusti neprijatelju. Spasi ga po svaku cijenu.

Eto, samo juče, kada je Prva proleterska zauzela Livno, u Bolnici smo dobili šećera, hljeba, odijela, ćebadi. Bila je to prva briga boraca. Malo, ali dragocjeno.

Ovu kolonu čuvaju ^brigade. Ona je na slobodnoj teritoriji. Zapravo, tamo gdje je ona mora biti slobodna teritorija. Na žalost, ponekad se dešava da u našu blizinu prodre neprijatelj. Tada se dešavaju mnoge tragedije. Ništa za okupatorsku vojsku ne znači što su to ranjeni ljudi. Međunarodni propisi ne važe za ovu kolonu. Nijemci nas ne Ubrajaju u vojsku. Ne mari. Nadamo se da su i do sad vidjeli, a ubuduće će se još i više uvjeriti, da smo oslobodilačka vojska.

Sa nama se vuče 1942, ratna godina.

Danas smo čitav dan u pokretu. Idemo, stanemo, posrćemo — prosto milimo.

Borcii krvari rana. Uzalud su napori doktora Dejana Popovića, ljekara Bolnice, da mu krv zaustavi.

Zastala je kolona. Pitamo se: otkud još krvi u ovom skeletu? Ima je još, pogledajte . . . teče . . . evo i traga . . . Neko od nas posmatra druga i ne znajući zbog čega, drugi kuka, a treći, i ne obazirući se na ranjenika, priča svoju

vječitu priču o hljebu, beskrajnu priču o hrani, u kojoj već mjesecima oskudijevamo.

Pokušavam da se zaštitim od jakog sunca. Već me ošamutilo. Ranjenik je na putu umro. Na to smo gotovo navikli.

U ovoj koloni gaze samo ranjeni, iznemogli drugovi. A ja sam jedan među njima.

Prislonili smo mrtvog druga uz bukvu, pokrili ga lišćem i tu ostavili. Možda će ga neko, ko je jači od nas, ukopati. Možda i neće. O njemu ništa nisam znao, osim da je iz Druge proleterske brigade. Znam da smo ga ostavili u podnožju Cincar planine. Više se u tom trenutku nisam trudio da nešto saznam. Možda i drugi drugovi o njemu ništa više nisu znali. Neću o njemu da mislim. Misliću o živima i o sebi, pošto se još ubrajam u žive. I ovdje ima živih ljudi. Pogledajte .. . Ispred mene idu ljudi bez ruku, bez oka, nose ih na nosilima, bez jedne, ili bez obje noge. Klasirani su. Zovemo ih pješacima, konjanicima, lakšim i težim. Da, sve su to živi ljudi. Svi su se oni borili za život i svi vole da žive. Mladi su, željni života.

Za trenutak zastadoh: ovo je lakši ranjenik, ili bolesnik, možda. Tanak, kao prut. Upale mu sitne, đinđuvaste oči. Ruke mu se objesile i liče na dva štapa. Jedva se kreće. Vire mu gole cjevanice. Imam utisak kao da će se, onakav kakav je onemoćao, srušiti. Upitah ga nešto, više radi reda. Ne odgovara. Svega mu je dosta, šta ga pitam i šta ga mučim pitanjima. Zar sam ja nešto jači? Jesam, sigurno jesam i prosto se poradovah što se tako smjelo sam sa sobom ispričah. Smjelo sebe u snagu uvjeravam.

Pred noć, u smiraj dana, kolona je stigla na Cincar planinu. Prvo čemu se poradovah, oslobodih se cmogorsko-hercegovačkih stijena. Ali, ni ovdje nema ravnice. Znači, pomislih, opet moramo u brdu spavati.

Rospoređuju nas. Ovdje teški, tamo ispod bukava lakši, a pri borovima bolesni i iznemogli. Da, to su nam večeras tople sobe i meke postelje. Pripadoh ovoj trećoj grupi. A ta grupa je morala pored teških ranjenika.

Zastali smo. Sunce zašlo. Još poneki zrak se probija kroz gustu planinsku šumu.

Teški ranjenik, za koga bih se zakleo da je dijete, upita: »Je li ovo dan ili noć?« Bio je bez oba oka i lijeve ruke. Okrenuh se. Da sam imao snage, bježao bih, a možda i zaplakao. Tuga me pritisla. Ranjenici su bez nogu, ruku, očiju, bore se za život, a smrt visi u vazduhu ...

Iako razdaljina od teških ranjenika do nas nije velika, ipak je bilo potrebno dosta vremena dok smo stigli na naše određeno mjesto.

Strmo je. Klizimo i vraćamo se. Gladni smo. I žedni. »Nešto će biti za večeru«, šapnu mi drug i sjede pored mene. »Hoće«. Priča mi već bezbroj puta istu priču o hrani.

Uhvatio se prvi mrak. Na okupu nas je oko dvadesetak. Našao sam se u društvu nepoznatih boraca. Većina ih je iz Prve i Druge proletherske brigade. Očigledno, među nama najviše je drugova iz Srbije. Pričamo. Založismo vatru. Mada je još ljeto, nama je hladno. Planine su hladne, a za nas iscrpljene, ranjene, bolesne — gotovo.

Dobio sam večeru. U kačamaku je bilo neskuvanog brašna, lišća, poneko drvce. Ipak sam uslast pojeo posni kačamak.

Vratili smo se na prenoćište. Vatra se ugasila. Mrzilo nas je da je ponovo potpaljujemo. Legli smo bez riječi jedan pored drugog.

Okolo nas gorjele su još dosta velike vatre. Namjerno sam izbjegavao neka dosadna, beznačajna pitanja mojih drugova.

Neka me sjeta pritisla. Napustio sam svoju Drugu četvu, Prvi bataljon, Četvrtu prolethersku brigadu. Zakratko, a možda i zauvijek! Nadoh se sa potpuno nepoznatim drugovima. Ne volim Bolnicu, a siguran sam da je malo ko od ovih drugova voli. Bolnica je šuma, bespuće, tuga ... Tamo gdje ide Bolnica pruža se slobodna teritorija. Culi smo da nas Bosanska krajina, koja je manje-više slobodna, objeručke prima.

San nikako da mi dođe na oči. Zaklopih oči i kao da čujem da me zovu borci iz moje Cete — »dodi, što

prije, dođi. . .« Čujem, pričinja mi se, majčin glas. »Dođi, vrati se! Poginućeš, nevjest si!« Samo kako me taj lik progoni. Nikad o majci više nisam razmišljao. Zapravo, rijetko nam je kad tako bila draga. Pominjem je, naročito sad kad sam u koloni ranjenih i iznemoglih. To sitno, malo i drago stvorenje. Samo koliko se napatila, podižući nas, školjući. Pet je sinova imala, malo imanja, tek nekoliko njivica, i to je sve. Sirota, kad je računala da će nam svima biti život lakši, dođe rat i odnese joj djecu. Mogu samo da zamislim kako joj je sada samoj pod terom italijanskih fašista i četnika.

A ovi drugovi pored mene? I oni su mladi, reklo bi bi se djeca. Napustili su oni kuće, majke, porodice.

Kako ujutro Bolnica izgleda? Drugovi pokisli, umorni. Očigledno noć, planina, strmo brdo, slomili su borce. Malo je ko spavao.

Doznasmo, dva druga su noćas umrla. Nisam znao iz koje su jedinice. Znam samo to, zakopaćemo ih u ovoj planini i ostaviti. Biće to još dva više bezimena groba u ovom našem ratu.

Dan, koliko se to po jutru vidi, biće lijep, sunčan. O, kako nam je jutros drago sunce, Mi koji smo jači, pošli smo u prisojnu stranu. Usput smo nailazili na teške, nepomične ranjenike, kojima je takođe bilo hladno. Na žalost, do sunca nisu mogli doći. Na njihovim licima nije teško primijetiti i studen, i iznemoglost, i glad, i očaj, i srdžbu koja ih pritiska. Cuh u prolazu:

— Doći ću ja do brigade!

Negdje oko podne prođe pored nas grupa partizana. Bili su to jedri i puni mladići, lijepo obučeni, sa prilično dobrim naoružanjem. Zaustaviše se kod naše grupe. Kako kažu, iz Trećeg su bataljona koji se zove »Vojin Zirojević«. Rekoše nam da je sve tamo naprijed do Banje Luke slobodna teritorija. To je bogat kraj. Ono što je najvažnije, sav kraj je uz naš Pokret. Ne brinite, brzo ćete se tamo oporaviti...«

Borac iz Trećeg bataljona izvadi parče pšeničnog hljeba i dade nam. Hljev smo podijelili na deset jednakih dijelova.

Bez vode nam je teško. Zapravo, u ovoj planini nigdje da pronađemo vođu. Srećom, grupa bolesnika, lutajući planinom u potrazi za vodom, pronašla je snijeg. To nam je dobro došlo. Topili smo snijeg i pili. U Cincar planini zadržali smo se nekoliko dana. I sam ne znam zbog čega. Valjda zato što su se oko planine i dalje vodile teške borbe. Novi ranjenici su pristizali.

Noć, vedra, topla, bez pramička oblaka. Mjesec, pun, probija se kroz krošnjaste bukove grane i obasjava voštana lica ranjenih i iznemoglih boraca.

Krenula je Bolnica za Bosansku krajinu. Čekaju nas sela, gradovi, narod, koji sa nama već dvije godine krvari, podnosi patnje, muke.

Noć puna zvijezda. Duga je, oteгла se, prava beskonačnost. Troma i umorna kolona sporo se kreće, gotovo mili. Ipak, malo-pomalo, odmiče.

Kao da izađosmo iz planine. Ovdje se ne čuju borbe. Sve se utišalo. Niko ništa ne govori. Istina, poneki ranjenik jekne, bolno i tužno, a to se mnogo više čuje u ovoj mirnoj noći. Jedva se krećem. Još mi sve tutnji u ušima od onog jučerašnjeg bombardovanja. Kao da sam dobio nekakav potres. Da ostanem? Gdje, u ovoj planini, bez kuća, sela i naselja! Sam! Ako ostanem ovdje, vuci će me rastrgnuti. A može naići i neka seoska džukela. Nemam ja snage ni da se od nje odbranim. A ako naiđu Nijemci, četnici? Ovdje njih nema. To je slobodna teritorija. Tako misliš, ili su ti tako rekli. Da, teritorija bez sela, hrane, puteva. Sta će ti takva teritorija?! Imam pušku. Pucaću. Ako treba — puška je tu. Imam i šinjel. Neću li se prehladiti ako legnem na ovu rosnu travu? Ispričah se tako ponovo sa sobom. Uvijek mi takav razgovor pomaže i daje snage za još veće napore.

Odmor. Kako mi je ta riječ draga. Baš ima i srca i duše onaj koji je to naredio. Na istom mjestu gdje se zatekoh, spustih se na zemlju.

— Stovari ranjenike!

— »Druže, pridrži mi malo nogu, vidiš, bolan, da je prebijena. Samo malo pridrži, dok se sa konja skinem«. Ustao sam. Ranjenik se počeo na mene oslanjati. A ja slab, nejak, bez snage, pa se obojica srušismo. Konj sa kojega

sam skinuo ranjenika jedva je dočekaao da i on zbacii teret sa sebe. Poče halapljivo da štrpka sitnu, rosnu, zelenu travu. Pobjegao bi od nas, ali na njegovu nesreću, nema ni sam snage.

Ranjenik bolno i tužno za jauka, a mlaz krvi šiknu po meni, po putu.

»Doktore, gdje si doktore? Ima li vas gdje živih? Krvari jedan drug«. Vikao sam. Dode doktor, čovjek kao i svi mi, umoran, mršav, i njemu samom treba pomoći. U ruci mu platno. Okrenu se meni i reče:

»Pomozi mi da pritegnem ranu«.

— Vidiš, snage nemam«, rekoš mu. »I ja sam bez snage, ali ranu moramo privezati. Drži, ne pričaj!« Uzeli smo platno i privezali ranu. Na žalost, obadvojica nismo imali snage. Rana je i dalje krvarila. Srećom, krv je sama prestala. Drug je ostao živ.

Zadržali smo se poprilično. Neko je ječao, drugi su pričali, a bilo je i onih, mada manji broj koji su zaspali.

Opet pokret. Cini mi se da je počelo svitati. Obradovah se zori, iako ne znam zbog čega. Dan, noć, dan, i opet noć, prolaze teško, bolno.

— Da li je ovo ravnica, ili se magla spustila? Kao da se more talasa, daleko, zelenkasto, modro. Ne, nije to more. Ono je na zapadu. Ravnica je to. Pred očima nam puče veddiko, prostrano, zeleno Glamočko polje. Obradovali se ravnici, zelenilu. Brže-bolje potražih kaćamak i meso koje sam sinoć u džep ostavio. Navalih halapljivo da jedem. »Polje, drugovi. .. Nema više planina, ploća, brda, jama i ambisa.« Ravnica, zelenilo, hrana, to sve treba bolesnom čovjeku. A to kao da nailazi. Zurili smo, ko će prvi doći do ravnice i do visoko obrasle, zelene trave. Rasuše se ranjenici po travi, po rosi, po ravnici...

Odmor! Odmor, dabome, odmor. Imaš ti i srca i duše. Znaš gdje treba odmoriti ljude.

Rijetko sam kao u Bolnici vidio ovako vesele ljude. Čak i teški ranjenici se raduju. Naravno, dosadili su im stalni pokreti, brda, jame, provalije, stijene.

Sad ćemo bar na ravnici, u travi spavati. Primijetiše nas čobani. Trče nam u susret. Eto, neko nam se i raduje. Pogledajte. Bilo je to desetoro seljaćića, od deset do pet-

naest godina. U suknenim su odijelima. Većinom su bosi, a izgleda nisu slabo hranjeni. Nešto u torbama nose. Jagode za nas.

Mnogo smo jutros saznali i od ove djece. Očigledno, Krajina se digla na ustanak i dobro organizovala. Sa djecom smo dugo ostali, pričali i pričali. Bila su nam prijatna i zabavna. Najviše nas je svakog dirnulo kad cijelu užinu istresoše iz svojih torbi i dadoše nama.

Bilo bi nam jako drago da smo se ovdje mogli duže odmarati, pored ostalog, i radi ove djece. Ali, morali smo ići dalje. Čobani su ostali tužni.

Poslije susreta sa čobanima, Bolnica kao da je oživjela. Zagor i prepričavanje nisu prestajali.

Put nas je vodio u Glamoč. Dan je bio sparan i vruć. Ugledasmo kako se bijeli grad u ravnici.

— Kakav je to grad? — pitao je drug' ispred mene.

— Glamoč — rekoh napamet.

Znači, Krajišnici su i gradove zauzeli. Sve je, druže, ispred nas slobodno. I Banja Luka i Bihać.

— To samo ne . . .

— Nema više zime. Oslobodismo se. Biće dovoljno hrane i u kućama ćemo spavati.

— A ti misliš — reče mi drug ispred mene — da je kraj ratu!

— Ne, nije! Ako misliš da jeste, onda se grdno varaš.

Ništa nisam odgovorio. Zaćutao sam.

Glamoč kao da se sve više odmicao. Otegnu nam se put ravnicom. Ponovo je dat odmor. Ponovo mi snaga malaksava i ponovo me hvata neka čudna mrzovoljnost. Zalud pokušavam da se hrabrim i svađam sa samim sobom. Snage mi je, očigledno, sve manje.

Kad je naređen pokret, noge kao da su mi se prilijepile za zemlju. Jedva sam se pokretao.

— Još malo, samo malo. treba izdržati. Tamo će biti duži odmor.

— A gdje tamo i čime nas ovaj čovjek tješi? To valjda komesar Bolnice primjećuje našu slabost — moju i ostalih boraca, pa nas hrabri. A što nas hrabri, kad i sam izgleda kao skelet.

Nešto sa mnom nije u redu. Glava mi je teška, olovna, kao da ne može da stoji na vratu. Ponovo mi se ispred očiju pojavljuju mrtvi drugovi. Uzalud se trudim da pred sobom ugledam svoju četu. Izgubila se i nestala u planini. Nema mi čete. Nema moje snage, nema života. I opet, po koji već put u meni progovori ono drugo ja. »Šta si se prepao? Stići ćeš. Još će biti radosti. Odmorićeš se i ponovo doći u svoju četu.« Samo da mi drugo ja ne pobjedne iz svijesti!

Kako izgleda ovaj borac ispred mene? Zakleo bih se: kad bi vjetar samo malo jače dunuo, odnio bi ga, oduvao. Kako samo tužan izgleda! Vidio sam ipak malo prije da se i on radovao i ravnici, i čobanima. Ne znam iz koje je brigade.

Znam da sam ga prije neki dan pitao i rekao mi je iz one . . . Puške nema. U suknenim je čarapama, a primjećuje mu se i golo tijelo. Ja mu ne bih dao više od osamnaest godina. Kad bih mu Ćitao misli, šta bih sve našao. Vjerujem da ga muči isto, ili slično što i mene: želja za odmorom, želja za hranom, želja da se što prije vrati u svoju četu i svoju brigadu. Vjerovatno da i on misli o svojoj kući, majci, selu, gradu. Čovjek razmišlja o onome što ga najviše pritiska.

— Dakle, odmor . . .

Vidiš, kako mi laknu kad počeh i o drugom da razmišljam. Stvarno, čovjeku postaje lakše kad vidi i drugog čovjeka u istim uslovima i u istom položaju u kakvom se i sam nalazi. Tješim se. Nisam sam.

Ponovo odmor . . .

— Drugovi, ulazimo u Glamoč. Tamo nam se priprema doček. Pokažimo svijest proletersku. Malo se uredite, a vi koji imate puške, držite ih vojnički.

Kakvu proletersku svijest sad ovaj traži. U ovim trenucima ja to ne mogu shvatiti. Pušku da držim vojnički! Ja se i ovako sa njom mučim da me nije sramota i strah bez nje, odmah bih je bacio. Nadam se da nam niko neće zamjeriti ako pušku ne budemo držali vojnički. Uostalom, mi koji još stojimo na nogama, izgledamo kao aveti. Ipak me uhvati nekakva čudna unutrašnja radoznalost. Prvi put u toku rata neko nam sprema doček.

Počeh da o tome razmišljam i upitah druga pored mene:

— Znaš li, družo, kakav se to doček sprema?

— Ne baš mnogo, ali sam čuo da nas čeka Krajina. Svi smo nestrpljivi.

Napokom stižemo u grad. Prvi put sam od kad je počeo rat u jednom gradu. Izgleda mi velik, prostran, ulice široke, kuće ogromne, kao u bajci. Pravi grad! Nije to obična kasaba. Pri ulazu primijetismo vješto ispisan transparent! »Dobro došli, proleterii!«

U stroju, u koloni po dva, ušli smo u grad. Ne znam zbog čega, bio sam uzbuđen i ruke su mi drhtale. Primijetio sam i kod ostalih drugova uznemirenost.

Na čelu naše kolone išli su konjanici, u stvari ranjenici koji se sami mogu na konju držati. Pozadi njih su teški ranjenici, upravo oni koje nose na nosilima. Na začelju su išli pješaci — lakši ranjenici i bolesnici. Ulica kroz koju smo prolazili učini mi se široka. Lijevo i desno od nas mnoštvo svijeta. Rekao bi čovjek da nam je cijela Krajina pošla u susret. Bacaju na nas cvijeće, prilaze nam majke, postarije žene, ljudi, djeca. Ljube nas, miluju nam lica, daju jabuke, orahe, čarape, peškire.

— Grdne rane, odakle si, dijete?

Kolona je stala. Izmiješali smo se sa narodom. Sada sam tek shvatio riječi komesara! »Pokažite da ste proleterii!«

Ove tuđe majke mame suze. Mi smo vojnici, partizani, ne smijemo plakati. Ispred mene je stajala mala, sitna žena. Bio sam gotovo spreman da povičem: »Majko!« Trgoh se. Mnogo je ličila na moju majku i bi mi zaista teško. Da li je i ona to primijetila, to nisam saznao. Ali, ipak mi je prišla i poklonila dosta dug bijeli peškir.

Iz ovog prvog susreta i sam se uvjerih da nas ovaj narod voli. Očigledno, zaključih i drugo, uplašili su se. Nije čudo. Vidjeli su mnogo drugova bez ruku, nogu, bez očiju. Možda su im u ovim momentima pred očima njihova djeca, njihovi borci, a bilo ih je iz Krajine mnogo u odredima i brigadama. Zene plaču. Ima i nas koji ne možemo suze zaustaviti. Sigurno smo se i mi sjetili svojih majki, porodica i svojih sela i gradova. Ovaj dan je i tužan i radostan. Čovjek bi ipak rekao više radostan. Dugo sam

posmatrao ovaj svijet. Vidi se da su napaćeni i da je u njihove domove ušao rat. Slabo su obučeni, a i fizički ne izgledaju baš tako dobro.

Na mjestu za koje pretpostavih da je centar grada, jedan drug, po svoj prilici komandant grada, reče:

— Drugovi i drugarice, pred nama se nalaze ranjenici i bolesnici proleterskih brigada. Nema nikakve potrebe da vam pričam kroz kakve su teškoće i okršaje prošli. Sami se u to možete uvjeriti. Ovi su junaci, Očigledno, prošli stotinu bitaka i megdana. Po raznim bojištima ostavili su svoje ruke, noge, oči. Bolest ih je slomila.

Zatim se obrati nama:

— Ja sam uvjeren da ćete ovdje u Krajini naći svoje majke, svoje porodice i svoja sela. Koliko nam je bilo moguće u ovim ratnim prilikama, mi smo za vas pripremili čiste kuće, dovoljno hrane, da se odmorite u tišini. Razumije se, treba da imate u vidu našu mogućnost u ovim ratnim danima.

Onda se komesar Bolnice kratko zahvalio:

— Mi proleter i već smo se sreli sa vašim ljudima i, kao što smo i očekivali, naišli smo na ljubav, na toplu, majčinu riječ, na parče hljeba, čašu mlijeka i krov nad glavom. Vjerujte, kao da su nam bolovi splasnuli, kao da su teškoće prošle. Ovaj današnji susret je zasebno poglavlje. Ja nemam riječi da vam se zahvalim. Vidjeli ste i vidite suze partizana. Pogledajte, mnogi plaču. Mogu vam reći, naš vojnik je tvrd kao stijena. Danas je popustio. Ne zamjerite mu. Stotinu drugova je u ovoj bolnici bez jedne, ili obadvije ruke, pedeset bez nogu, a trideset bez jednog, ili bez oba oka. Borac na položaju, u brigadi, stalno razmišlja o svom ranjenom drugu. Od njega mu se najteže rastati. Kad su saznali da ih vodimo vama na čuvanje, bilo im je lakše.

Mada smo bili iscrpljeni, zamoreni i gotovo pri kraju snage, ipak je jedna grupa ranjenika i bolesnika otpjevala nekoliko pjesama.

Očekivali smo da ćemo se smjestiti u gradu. Međutim, prevarili smo se. Praktično, još se nismo valjano ni odmorili, a već smo dobili naređenje za pokret. Kako su

nam drugovi objasnili, to je urađeno radi predostrožnosti, jer Glamoč često nadlijeću neprijateljski avioni.

Tužna srca i ne baš zadovoljni, ponovo smo u pokretu. Ipak, kretanje nam nije bilo naporno kao prethodnih dana. Dobro smo se nahranili, a sve teže ranjenike primili su da nose omladinci i omladinke iz glamočkih sela. U koloni je i veći broj volovskih kola, koja su nam dobro došla za lakše ranjenike.

Dan je, iako duboko poslije podne, još topao, gotovo vruć. Uz kolonu je išlo puno seljaka. Da li su iz sela u čijem pravcu idemo ili nam na taj način iskazuju pažnju, nije nam bilo jasno.

Džepovi i torbe bili su nam puni hljeba, sira, voća.

Kakav je ovaj nesrećni čovjek! Ja od podne pa evo već puna tri sata stalno nešto žvačem i opet sam gladan. Vidim da nisam sam. Svi borci, i na odmoru, i u pokretu jedu.

— Izgleda, dodade drugi borac, da ćemo dobro proći.

— Otkad proleter i dođoše, još više grmi Krajinom. — Ne čekajući da mi šta kažemo, nastavi: — Bio sam ja ovih dana u Livnu i to baš kad su proleter i napadali. Vojska, brate, i to hrabra. Kao od šale uzeše grad.

— Čiča, bolan, partizani su svuda hrabri.

— Da, da, znam.

Ispriča nam seljak kako je i sam bio partizan i reče nam da se mnogo plašio.

— Kad puca, priča seljak bez ustezanja, — sve me ledeni znoj hvata. Samo da Sam što dalje od mjesta gdje puca.

Približavali smo se glamočkim selima: Vaganu, Popovićima, Rorama ... Po njihovom izgledu reklo bi se da nisu mnogo stradala. Svaka kuća je daskom pokrivena. Iznad sela, lijevo, nadvisio se Šator, a desno kao da se spušta Grmeč. Ljeto je i sela izgledaju lijepa, planinska. Svuda je okolo zeleno, miriše poljsko cvijeće. Vidjesmo i prilično stoke.

Gotovo čitava sela izlaze nam u susret. Bio je već prvi mrak kad sam sa grupom došao u selo koje je predviđeno za naš boravak. Omordna je. Jedva se probija povjetarac. Razmještaju nas po kućama. Mene smjestiše sa de-

setinom ranjenika. Nikoga ne poznajem. Među ranjenicima primijetih druga bez obadvije ruke. Reče mi da je iz Prve proleterske. Mlad je, nejak, iscrpljen, umoran.

Večera. Jedna od omladinki hrani ranjenika bez ruku. Daje mu zalogaj po zalogaj. Teško ga je nahraniti.

Krećemo u susret drvarskim i petrovačkim selima. Spuštamo se prema Drvaru, tom prvom i značajnom ustaničkom mjestu Bosanske krajine. Prvo selo na koje smo naišli je Prekaja. Rekoše nam drugovi da je to jedno od ustaničkih sela. Selo je u uvali, oivičeno sa svih strana brdima. Učini nam se prilično veliko. Kuće, koliko se to da primijetiti, i u ovom selu su paljene, ponovo pravljene i opet paljene. Vidi se puno novih drvenih krovova kako se bijele. Njive nisu baš najbolje obrađene, a ograde su ispreturane. Mada je kraj dana, vrlo malo vidimo stoke. Nema mnogo čobana da je dotjeraju s paše. Dok sam došao u selo, već je bilo puno ranjenika. Doček je ovdje bio izuzetno topao. Ovdje važi neki običaj — da se sa svakim ljubiš. Kako se obrađovasmo kad primijetismo na stotine tovara hljeba, mesa, kajmaka, sira. Čitave kolone ljudi, žena, omladinki i omladinaca, čak i djece, kao da se takmiče ko će više donijeti hrane ranjenicima.

Ovaj poklon zavarava. Na prvi pogled rekao bi čovjek da su ove porodice i ovo selo izuzetno bogati. Kasnije smo doznali da su, u stvari, ljudi odvajali od svoje djece posljednje parče hljeba, posljednji kotlić mlijeka, da bi donijeli hranu ranjenicima.

Ta pažnja nam je posebno draga. Poslije glamočkih sela, kao da smo obikli na Krajinu, već se komotnije ponašamo.

Ponovo je više od pola seoskih kuća ispražnjeno za smještaj ranjenika. Za razliku od glamočkih sela, ovdje su kuće okrečene, bijele. U svakoj je svježa slama i preko nje bijeli platneni čaršavi i dobra ćebad.

Večeras, na moje zadovoljstvo, smješten sam sa lakšim ranjenicima. Samim tim se osjećam daleko prijatnije. Sale i smijeha je večeras daleko više nego što sam navikao u ovoj sredini. I noćas, kao i u glamočkim selima, dolazile su seoske djevojke i žene da nas posjete, da nam kažu toplu i blagu riječ, donosile su nam vođu i zahtijevale

da nam operu noge. Mi smo ih odbili, zahvaljujući im na pažnji.

Naša soba sa dva čista prozora i jednim »astalom« puna je hljeba, mesa, sira, kajmaka i lijepog kiselog mlijeka. Iako smo svi siti i već nekoliko dana se dobro hranimo, neprekidno smo pored bogatog jela.

Primijetih jednog druga, mršava i blijeda, kako hljeb trpa u torbu. Posmatrao sam ga neko vrijeme, nastojeći da ga shvatim.

— Zašto, bez potrebe, trpaš hljeb u torbu? Vidiš, niko nam ga neće oteti, a imamo ga dosta!

Borac, nezadovoljan mojim pitanjem, mrzovoljno odgovori: — Zlu ne trebalo! Ima danas, a šta će biti sutra? Ti misliš da će narod stalno ovako donositi!

Noć, lijepa, mirisna, ljetna. Zadugo nismo zaspali. Bili smo daleko od fronta, u dubokoj pozadini. Okruženi smo pažnjom ljudi, žena i djece. Siti smo i već smo se poprilično odmorili. Pričali smo jedan drugom utiske iz minulih dana.

Osvanuo je dan nešto svježiji i maglovit. Odmaramo se. Ne prijete nam opasnost od avijacije, mada neprijateljski avioni neprekidno nadlijeću našu slobodnu teritoriju. Obavješteni su, verovatno, da je Bolnica proleter-skih brigada u pokretu. Za svaki slučaj, na svim obližnjim brdima postavljamo osmatračice. Kretanje u većim grupama nam je ograničeno.

Jutros ne primjećujemo onoliki broj seljaka kao juče. Na konjima, koji pored nas prolaze, primijetismo pune džakove brašna, hljeba i mesa. Intendant Bolnice, sa još jednom grupom drugova, tjera čitavo krdo ovaca. U prolazu nam reče da su to sve seljaci dali dobrovoljno.

— Rekoh li ti, druže, ironično procijedih, da ne trpaš hranu bez potrebe.

— Neka, neka, progunda drug, nije zgoreg, dobro je kad se ponešto i u torbi nađe.

Dan nam je prošao u odmoru, brzo i nečujno. Kad se spustila noć, bilo je veselo. Iz svake kuće orila se pjesma. Odmorili smo se, nahranili, pa smo svi mi koje ne tište bolovi prirodno veseli i raspoloženi.

Iz kuće gdje su smješteni teški ranjenici probija se jača svjetlost. Večeras, reče mi jedan od drugova, na brzinu, operišu jednu drugaricu. Moraće joj amputirati nogu.

— Znaš li je, druže? — više ga slučajno upitah.

— Znam. Istina, ne baš najbolje. Iz Druge je proleterske. Ranjena je pri prvom naletu na Kupres, u Zlom selu. Upoznao sam se sa njom na onom našem šestodnevnom maršu, znaš, — primaće mi se bliže — u našoj najvećoj gladi dala mi je parče hljeba od zobi. Smilovala se, šta li? Bio sam mnogo gladan, jadan i iscrpljen. Vidio sam, to joj je bilo posljednje parče. Vjerujem da je i sama bila gladna. Dobra duša. Kasnije sam je nekoliko puta susreo. Svaki put kad smo se susreli, rekli smo po neku lijepu riječ. Ona je bila težak ranjenik. Rekla mi je da se zove Bojana. Sinoć, kad smo došli u Prekaju, slučajno podigoh šinjel sa jednih nosila. Na mene se nasmiješila. Poznao sam je. Pomilovao sam joj čelo. Ona potraži moju ruku, čvrsto je steže i reče mi da će sutra biti operisana. Od sinoć mira nemam. Moram ići da čujem kako je operacija uspjela.

Kasnije smo doznali da amputaciju nije preživjela. Umrla je u Prekaji. Na sahrani sam bio zajedno sa mojim drugom. On je drhtao, blijedio, a imao je toliko snage da proslavi: »Laka ti zemlja, drugarice!«

Kretanje po selu bilo nam je ograničeno. Najstrože nam je bilo zabranjeno da sami, na svoju ruku, nešto uzimamo od seljaka. Prestali su obilati pokloni. Nema više voća. Nismo gladni. Na žalost, jedna grupa nedisciplinovanih i već oporavljenih drugova zalazila je u kuće i tražila hranu. Danas je zbog toga održan partijski sastanak. Bilo je oštrih riječi, prekora. Sve se, na kraju svelo na kritiku dvojice drugova koji su kažnjeni strogim partijskim ukorom.

Peti dan smo u Prekaji. Većina ranjenika i bolesnika dobro se osjeća. Počeli su politički časovi. Redovno održavamo partijske sastanke. Dali smo i jednu kulturnu priredbu. Znam da sam bio u horu, a poznato mi je da sluha nemam. Vjerovatno sam odudarao od ove ekipe. Srećom, više sam ćutao i samo otvarao usta, te je naš horovođa mislio da i ja pjevam. Ne mari. Svašta čovjek proba.

Večeras, negdje na kraju sela, čula se lijepa pjesma. Znali smo da to ne pjevaju ranjenici. Nas trojica, koji smo se u Prekajii upoznali, odlučismo da pođemo i vodimo ko to pjeva. Noć puna zvijezda i mirisa. Kretanje je noću bilo strogo zabranjeno. Znake raspoznavanja nismo znali. Moramo ići — bio je uporan drug iz Druge proleterske. Prepirali smo se, nećkali, kolebali. Ipak smo otišli.

Išli smo jedno vrijeme putem, pa kad smo primijetili patrolu, skrenusmo u jednu šumicu. Noć, o kako lijepa, topla i mila! Pjesma, koja nije prestajala, i dalje nas je mamila, privlačila, zvala. Kakvi smo mi to ljudi? Prije mjesec dana, prije neki dan, juče, umirali smo od gladi, mislili smo samo o parčetu hljeba, a evo danas, evo noćas, jurimo u noć za djevojačkom pjesmom.

— Sta ti to smeta? — upitah samoga sebe. — To je lijepo, milo, djevojačka pjesma je draga. Osluhni. . . Kako se samo skladno razli ježe pjesma!

— Da, a tamo na Kupresu, Duvnu, Livnu, Prozoru, tamo se vode teške, krvave borbe i čuje se druga »pjesma«. Sutra ću i ja tamo otići, a noćas, pusti me, čuje se djevojačka pjesma. . .

— Prošla je patrola, drugovi, sad se možemo slobodnije kretati. Išli smo brzo, gotovo da smo trčali, nošeni neodoljivom željom da vidimo djevojke.

Grupa djevojaka je i dalje pjevala. Vidjeli smo, nismo se prevarili: na trijemu, ispred kuće, bile su četiri djevojke. Pjevale su, smdjale se, bezbrižno se kikotaše i jedna drugu zadirkivale. Mjesec se preko njih preliovao. Bile su lijepe — odjevene u bijele bluže, a duge kose spustile se na grudi. Polako smo se privukli, obazrivo išli, samo da nam ne pobjegnu. Stali smo iza jednog žbuna. Uzalud smo ih milovali pogledom. Bojali smo se da im pridemo. Ne znam ni sam zbog čega.

Era, kako smo zvali druga iz Druge proleterske bio je najsmjeliji:

— Smrt fašizmu, drugarice!

Malo se pomjeriše, iznenadiše, pa dosta jasno i otvoreno odgovoriše: — Sloboda narodu! — Jednostavno i bez ustezanja ustupiše nam mjesto, da sjednemo. Mada, oči-

gledno, zbunjene našim dolaskom ponašale su se kao da im je drago što smo došli.

— Pjevajte, drugarice, pjesmu vašu volimo. Vaša pjesma nas je dovela.

Počele su se smijati, došaptavati, pa poslije ustručavanja, počеше da pjevaju.

Užičanin Era lijepo je pjevao. Drug iz Četvrtog kralj evačkog se najviše od nas trojice snebivao, ali kad se oslobodio, počeo je i sam da pjeva.

Redale su se pjesme. Ja sam umjesto pjesme birao dosjetke i šale i na taj način nadoknađivao moj zakržljali sluh.

Ali, na nama su se primjećivali tragovi rata. Bili smo iscrpljeni, umorni, blijedi, daleko od snage.

Zaključismo da je i djevojkama mio ovaj susret. Slatko su se smijale svakoj našoj šali i dosjetki.

Nikakve ozbiljne razgovore nismo vodili. Noćas nam to nije trebalo. Pomalo smo se bojali što smo napustili Bolnicu. Ako nas otkriju? Bojazan smo vješto krili da djevojke ne primijete. Noć je prolazila neosjetno, poput oblaka nad poljima.

Možda je noćas bilo sanjanja o slatkim poljupcima. Niko za to večeras nije bio hrabar. Znam i sjećam se toga da sam jednoj od djevojaka, cmpurastoj i lijepoj, pomilovao ruku. Bila je vruća. Zadrhtala je, ustala i pošla na drugu stranu. I ja se pobjah i predložih drugovima da se vratimo. Primijetih, Užičanin pomilova dugačke kose plavuše, pa se i on uplaši i zamoli je da mu oprost. Kralj evčanin je ćutao.

Ipak, to je bio samo susret mladih u jednoj tihoj, ljetnoj, ratnoj noći.

Na kraju, dobili smo lijepe peškire, jabuke, i napunili džepove orasima.

Rastali smo se, onako kako je jedino i bilo moguće, tiho. Obećali smo im da ćemo opet doći. Kad čujemo pjesmu, eto nas. . .

Sutradan uveče, uzalud smo osluškivali. Pjesmu nismo čuli. I drugu i treću noć i sve dok nismo napustili Prekaju, uzalud smo se okretali da čuiemo pjesmu. Djevojke su otišle na radnu akciju u Saničku dolinu.

Sretao sam se i dalje sa drugovima. Pričali smo i živjeli od te noći. Ipak smo ćutali. Nikome ništa nismo kazali.

Hrana je sve slabija. Počele su i kiše, mada je još ljeto. Ovdje, kažu, često padaju. Planine privlače oblake.

Ovih dana smo čuli podrobnije podatke o teškim borbama koje su naše jedinice vodile za Kupres. Pristižu i novi ranjenici. Izgleda da smo imali mnogo žrtava. Francetićeva ustaška legija, potpomognuta Nijemcima, nastojala je po svaku cijenu da zadrži grad. Naše naoružanje je slabo za kupreška utvrđenja. Čuo sam i o mojoj četi. Poginulo je dosta drugova. Poginuli su Petar i Stevo Lubarda, moji drugovi iz sela, momčići. Petar je imao devetnaest, a Stevo dvadeset godina. Petru je poginuo i brat Blažo, u Zelengori, pa je majka ostala samohrana, bez sinova. Čuo sam da je poginuo Đuro Petrović, ponos Druge čete, Prvog bataljona, četvrte proleterske, junak i nezamjenjivi puškomitraljezac. On je uskočio u grad i tukao fašiste cio dan. Naše su snage odstupale, a Đuro je ostao sam sa svojim pomoćnikom Petrom Lubardom, u ogradi jedne tvrde zgrade, i tukao se dok je mogao i imao metaka. Poginuo je, kažu hrabro, onako kako je on i mogao poginuti. Sjetih se njegove djece, oca, porodice. Sve je sa njim iz sela otišlo i sve se rasulo, nestalo.

Obuzela me je sjeta, razmišljanje. Bilo me je pomalo sramota samoga sebe. Ja ovih dana o djevojkama mislim, a drugovi ginu.

Noćas sam tužan. Razgovaram. Sve su mi pred očima mrtvi drugovi. Vidim ih u selu, u koloni, u maršu, u zasjedama, jurišima, u onim besanim noćima i snježnim olujama. Nikako da mi san dođe. Likovi živih i mrtvih drugova titraju mi ispred očiju. Mislio sam o njima, dugo, cijele noći. A samo za trenutak bih zastao: »pa ja mnoge od njih više nikada neću vidjeti.«

Neka čudna tišina. Noć odmiče. Prošla je ponoć. Priječujem budne drugove. Sute. Šutim i ja.

Ipak će jedan od drugova:

— Poginuše nam drugovi. . . Treba popuniti čete. Mi smo prizdravili, sposobni smo za borbu.

Sve se utiša. Niko ništa ne odgovara. Vjetar tiho bije u prozorsko okno. Mjesec punim sjajem obasjava sobu u kojoj smo nas šestorioa.

Zora nas je zatekla neispavane, umorne. Kao i sinoć, jutros takođe niko nikoga ništa da priupita. Po svoj prilici svi smo htjeli da izbjegnemo razgovor o četama.

Sunce se svojim zracima sjatilo na Prekaju. Rijetko je koji dan, otkad smo došli, bio tako topao.

Naređeno nam je da se postroji Bolnica. Dok sam išao na zbornu mjesto, razmišljao sam o tome da nas, vjerovatno, pozivaju natrag, u čete, u bataljone. Nisam se radovao, mada volim moju četuu.

Bolnica po mnogo čemu izgleda pokisla, slomljena. Mnogo je u njoj teških ranjenika. Došlo ih je dosta sa Kupresa. Izgleda daleko strasnija nego prethodnih dana. Rekoše nam da je hirurška ekipa cijelu noć vršila operacije. Na nosilima se primjećuju crveni zavoji, ispod njih jasno se vidi krv.

Teško nam je. Namjerno izbjegavamo da ih pitamo iz koje su jedinice. Vazduh težak, sparan.

Postrojavanje je trajalo nešto duže i više nego obično. Kolona je mnogo duža, nego kad smo dolazili u Prekaju. Jasno mi je da se spremamo za pokret i da nema ni govora o nekakvom povratku u brigade.

Pokret! Obradovasmo se, iako nam je, valja priznati, bilo lijepo u Prekaji. Seljaci, sa kojima smo se za ovih nekoliko dana sprijateljili, ispraćaju nas. Izgleda da im je žao što ih napuštamo. Ne znam zbog čega. Nismo im baš mnogo dobra donijeli. Više od nedjelju dana su nas dobro hranili, i to ne deset ili dvadeset ranjenika, već nekoliko stotina. Stalno su bili izloženi opasnostima od neprijateljskih aviona. Alco, sutra dođu Nijemci u njihovo selo i doznaju da je ovdje bila Bolnica proleterskih brigada, ponovo će im kuće, po treći put, popaliti. Da li je seljak o svemu ovome razmišljao? Jeste, ali on je svu svoju budućnost vezivao uz narodnooslobodilačku borbu.

Krenuli smo. Sunce je pržilo. Milili smo, zastajkivali. Iskreno retčeno, žao nam je bдио napustiti ovo prekrasno selo i ove divne porodice.

Spuštali smo se prema Drvaru. Poznato je već svakom našem ranjeniku da je to ustaničko mjesto. Neki su više hvalili Kozaru planinu, gdje su se vodile dosad najkrvavije borbe. Svejedno, i iz jednog i iz drugog kraja se već stotine boraca nalaze na raznim ratištima, u mnogim našim četama, bataljonima i brigadama.

Mi smo se već u ovom pokretu sreli sa Prvom krajiškom brigadom. I ona je bila dobila zadatak da napada Kupres. Ta Brigada je čedo Krajine, njen prvenac. Oslobađala je gradove, sela, napadala pruge i rušila neprijateljske vozove. Bila je u obručima, probijala se iz nemoćnih situacija, izvlačila se i ponovo prelazila u ofanzivu. Prijedor je važio kao čvrsto njemačko-ustaško okupirano uporište. To je bio centar okupatorskog okupljanja iz kojega su kaznene ekspedicije išle u razne pravce Krajine, paleći i uništavajući sve pred sobom. Prva krajiška zauzimala je ovaj grad i, bar djelimično, kaznila neprijatelja. Pričali su nam drugovi da je Brigada zaplijenila dosta oružja, hrane, odijela.

Krajiški borci su lijepo odjeveni. Gotovo da smo im, zavidni, iako nam je u duši bi'lo drago vidjeti zdrave, obučene i naoružane drugove.

Dan postaje nešto ljepši, svježiji. U dubokoj smo pozadini. Nigdje se ne čuje pucnjava. Topovi su umukli.

Put se otegao, čitav dan smo na maršu. Od fronta sve se više udaljavamo.

Susretoše nas neki kuriri i rekoše da nam se u Drvaru priprema doček.

Na putu su nam umrla još dva druga iz Druge proleterske. Kao za inat, najviše umiru borci iz ove brigade. Niko im imena nije znao. Sjećam se, kad sam naišao, primijetio sam dvije velike humke. Na dasci zabodenoj duboko u humku crvenom bojom bdio je ispisano: »Nepoznati borci iz Druge proleterske«. Ljutio sam se. Valjda ima neko iz ove Bolnice ko ih je poznavao. Možda su to novi borci, koji su se, usput na poznatom dugom maršu ove brigade, priključili. Nigdje u blizini nije bilo kuće. Boju će oprati kiša. Ostaće humke, iz kojih će trava izrasti. Mnogo sam razmišljao o ovim nepoznatim borcima. Nisam

ih vidio. Možda je i bolje da ih nisam vidio. Ipak mi je teško.

Zastadoh pored svježih humki. Ništa nisam mogao reći. Uzeo sam parče zemlje i bacio na svježi grob. Pored staze na putu Prekaja — Drvar ostala su dva nepoznata groba. Ostajemo pored puteva — rasipamo grobove.

Ugledasmo Drvar. Kako se bijeli i kako nam lijepo izgleda! Ugledasmo i zastave, lepršaju. Masa svijeta se talasa u gradu. Očekuju nas. Spremaju nam doček. Čovjeku srce zaigra. Postadosmo veseliji.

Nije čudno što se poslije ovih dočeka osjećamo ponosniji, drukčiji. To je priznanje i našoj borbi i nama samima.

Zahvalni smo ovom narodu. Rekoh, dosta glasno: »Teško će nam se ukazati prilika da ovo vratimo.«

Grad je bio svečano okićen. Na svakoj kući su se lepršale crvene zastave, Na ulazu u grad velike parole: »Dobro nam došli — heroji. Osjećajte se kao u svojoj kući. Živio Tito. Živjele proletherske brigade! Bratstvo i jedinstvo, garancija svih pobjeda!«

Parole su lijepo ispisane. Neke su na platnu, a daleko ih je više na čistom bijelom papiru. Svuda se primjećuju nacrtane velike crvene zvijezde, po zidovima, trotoarima, po ledinama, na drveću.

— Druže, ovo je grad! Pogledaj! Ulice su besprije-korno čiste. Kuće okrečene i spol ja i unutra. Naroda je bilo puno, cio prepun trg. Pjevali su, ljubili nas. Ovdje, u ovom narodu, nema ni trunke sumnje u ispravnost naše borbe. Nema ovdje kolebanja i panike, a tek je početak septembra 1942. godine. Ipak je ovaj susret najsrdačniji, najdublje sa nama povezan. On je do suza dirljiv i iskren.

Uveče, a noć je brzo došla, na otvorenoj pozornici, u centru grada data je zajednička priredba: govorili smo, pjevali, veselili se. Trajalo je to toplo i iskreno slavlje sve do prvih jutarnjih časova.

Na štakama, cestom, išli su ranjenici. Izmiješali se sa omladinom. Jedna žena ljubi crvenu zastavu ispod koje sjedi nekoliko teških ranjenika.

A tamo, u kućama i dalje od centra grada smješteni su nepokretni ranjenici. Slučajno uđoh u jednu od tih

kuća. Na podu lijepa čista slama, pokrivena bijelim earšafima. Na njoj leže tri teška ranjenika. Tu su četiri omladinke. Nisu pošle na priredbu, ostale su kod ranjenika. Baš kad sam ja ulazio, djevojke su ranjenicima prale rane. Ranjenici se snebivaju, stide se.

— Ništa, družo. To treba oprati.

I mene dirnu pažnja ovih djevojaka. Borac se okreće i čini napore da golotinju sakrije.

Zastidjeh se i ja, brže-bolje izadoh napolje.

— Koliko je snage u ovim djevojkama! Bio sam im zahvalan.

U Drvaru smo se kratko vrijeme zadržali. Samo dan-dva. A onda su nas rasporedili u razna drvarska i petrovačka sela. Bio sam određen u Skakavac, selo ispod Grmeča, u petrovačkom kraju.

Put od Drvara do Petrovca i dalje je bio veoma naporan. Išlo se cestom, ravnicom, brdima. Sretali smo se sa seljacima, kuririma, čobanima. Svako bi zastao i rekao blagu toplu riječ. Svi su znali ko smo i da smo proleterii.

Vrijeme je i dalje lijepo, sunčano i toplo. Kolona koja se kreće prema petrovačkim selima je veoma duga, možda izgleda duža i zato što idemo nekim strmim, vijugavim stazama. Ranjenici su ponosni. Pokušavam na odmorima, koji su duži od običnih, da nešto od tih utisaka sredim, saberem i zabilježim. Na žalost, mnogo ih je i dosta mi značajnih momenata promiče nezabilježeno. Posebno iz pamćenja blijede imena, susreti i ljudi. Pokušavam, dok su mi stvari svježije, da ih po sjećanju dopunim.

Kao da su mi i sad, poslije više od dvadeset pet godina, ispred očiju one divne majke, djeca, djevojčice i sav onaj svijet koji posljednje parče hljeba odvaja za nas, koji posljednju kap mlijeka daje ranjenom drugu. Ili, -pak, oni čobani, djeca koja skupljaju šumske jagode za ranjenike i prazne svoje torbe da bi ranjenik bio sit. Doček u Krajini bio je spasonosan, odlučujući za stotine i hiljade drugova. Zapravo, Bosanska krajina se s pravom može nazvati u drugoj polovini 1942. godine majkom naših ranjenika, braniocem, prihvatilištem. Koliko znanih i nezvanih porodica, očeva, majki, omladinki i omladinaca su

nas nosili, previjali, hranili, a sami su bili gladni. Danas, poslije dvadeset i pet godina, kao da vidim one ljude, one duge kolone, onaj doček u Glamoču, Drvaru, onu Prekaju i seljaka koji na svojim mršavim leđima nosi ranjenika.

Znam i sjećam se, na posljednjem maršu naše kolone, negdje pored Oštrelja, volovi su zastali. Nisu ni oni mogli tegliti. Da li im je bio težak teret, ili su i sami bili nemoćni i gladni? Ranjenici, ii pored toga, nisu ostali na putu. Uprtili su ih umorni i izmučeni seljaci. Nosili su ranjenike iz okoline Čačka, Valjeva, Šapca, Nikšića, Trebinja, Kragujevca . . . Nosili su ih, posrtali i padali pod teretom, ali, ipak, nosili. Ranjenici su bili — njihovi drugovi, njihova djeca, njihovi najrođeruiji.

Kao da i danas čujem seljakove riječi: — Samo se ti, družo, drži. Nećeš pasti.

Borac škripi zubima, bolovi ga pritiskuju. Tiho, molećivo kaže: — Težak sam, pretežak, ove nesrećne kosti su teške.

Seljak je bio mršav, blijed, neobrijan, gotovo bosih nogu. slabo obučen. Moglo mu je biti nešto više od četrdeset godina. Ranjenik je bio mršav kao Skelet. Bez jedne je noge. Još mu je rana krvarila. Lijepo su se vidjeli tragovi krvi po seljakovim bijelim gaćama ...

— Okrvavih te, družo!

— Ništa ne smeta, Zao mi je samo tvoje krvi.

Kao da i sad vidim seljaka kako skida svoju platnenu košulju da ranjeniku previje ranu. Kao da mu vidim ona mršava, gola leđa. Kad je privezao ranu, seljak ponovo prti ranjenika i svrstava se u kolonu.

Sunce pripeklo. Nigdje ni kapi vode. Neko jače jakne. Neko druga tješi.

Za mene je to bio posljednji marš pred nešto duži boravak u Skakavcu. Ni ovaj marš nije prošao bez mrtvih. I to sam zapisao.

Cesta prašnjava, krivudava, Zemlja tvrda, ispucala. A seljaci polako spuštaju ranjenika. Paze da ga ne povrijede. Polako, prvo se spuštaju na koljena, a kasnije sjedoše. Ranjenik kao da ništa ne osjeća. Oni se uplašiše: u njih su gledala dva staklasta, ukočena oka.

— Druže!

Ništa nije čuo. Pipaju ga, još je bio vruć.

Umro je.

Nas nekolicina zastadosmo. Seljaci su blijedi, drhtali su i riječi nisu mogli reći. Na nosilima je ležao mrtav drug. Možda su ga dugo tako mrtvog nosili.

Seljaci su kopali grob. Zemlja tvrda. Dizala se prašina. Ni za ovog druga nismo znali iz koje je jedinice.

Seljaci su pored groba plakali. A mi smo navikli, tvrdi. Seljaci su se vratili u svoja sela, a mi smo požurili da stignemo kolonu. U tvrdoj zemlji ostao je drug.

Bili smo ispod Oštrelja, odakle se lijepo vidi petrovačka ravnica i Petrovac. U Petrovcu su već bile bolnice. Teži ranjenici su upućeni u obližnja sela, u Drnić i Suva ju, a mi, lakši, u dalja sela, prema Grmeču.

Selo se zove Skakavac. Ima dvadesetak kuća i osnovnu školu. Nas je dvadesetak. Primijetismo siromaštvo ovih ljudi. Smjestili su nas u četiri napuštene kuće.

Kuća u kojoj sam ja sa još tri druga, malena je, napravljena je od dasaka i oblijepljena zemljom. U jednom uglu uzidana peć, a u drugome mali otvor sa staklom. Na podu slama i neko platno za koje nisam mogao utvrditi kakve je boje. Soba je dosta mračna. Osvjetljenja za noć nema. Znači, bićemo prinuđeni da sa prvim mrakom legnemo.

Ovdje treba da ostanemo desetak do petnaestak dana. Jedna žena pred noć nam je donijela mlijeka i kačamaka. Bili smo tužni, kao da smo izgubljeni i od svakog napušteni. Ništa nismo razgovarali. Sutradan, bilo nam je krivo što ženi ne zahvalismo na večeri, a bila je ljubazna.

U dubokoj smo pozadini. Ništa se ne čuje. Za nesreću, bez knjiga smo. Pušači su bez cigareta. Nemam uopšte papira.

Kroz selo protiče potočić. Sam sam otišao da noge operem. Uplaših se. Čile su crne, ispucane, izubijane. Kako mi dobro dođe ova studena planinska voda.

Nigdje nikog ne primjećujem. Uplaših se ove tišine, ovog odmora. Jedna suza, koja se dugo lučila u oku, otkotrlja se niz lice i izgubi se.

Vratio sam se u kuću. Drugovi, sa kojim sam se tek upoiznavao, bili su budni. Na žalost, prezimena im nisam zapisao, a sva trojica su bili interesantne ličnosti. Oslovljavali smo se sa »rođače«. Oni su bili Srbijanci, a ja Crnogorac.

Jedan od »rođaka«, koliko se sjećam, bio je rodom iz Užica. Zvao se Vojo. Videći me tužnog, reče mi da ne idem sam i da ne lutam. Drugi »rođak«, Milivoje, iz okoline Kragujevca, borac iz Prve proleterske, nešto je raspoložniji. Počeo ja da nas uvjerava kako je ovo prolazno, kako nam je potrebna tišina.

— Dosta sa pridikama — osorno ga prekori treći »rođak«, iz okoline Valjeva, borac iz Druge proleterske.

— Ja bih, reče on, danas najradije išao u brigadu. Samo da mi je znati gdje se nalazi. Nek' u njoj umrem. Nek' sa mojima budem. Dosta mi je i tišine, i pažnje, i divljenja. Ako ovdje umrem, niko mi groba neće znati. A stvarno je više ličio skeletu, nego čovjeku.

— Vrlo važno i ako ti se za grob ne zna. Koliko smo bezimernih grobova pored puta ostavili.

Svi začutasmo. Sve nas jako mori tuga.

Zašto sam tužan? Sanjao sam danima, noćima, već godinu, kad će doći vrijeme da se odmorim. Mjesecima sam po putevima spavao. Šibale su me kiše i planinski vjetrovi, gazio sam duboke snjegove, smrzavao se. Kuću mjesecima nisam vidio. Jeo sam korijenje i planinsku travu. Danima sam bio bez hljeba. A danas? Spavam u čistoj slami. U kući sam. Dobro se hranim. Daleko sam od borbe, u potpunoj tišini. Drugi se o meni brinu. I opet sam tužan. Stvarno, ne znam zbog čega, ili, u najmanju ruku, nije opravdano što se tako ponašam.

Dani su nam veoma sporo prolazili. Vijesti sa frontova smo rijetko dobij ali. Brzo se oporavljamo.

Izgleda mi da je naš dolazak u ovo siromašno selo teret za ove seljake. Ovdje je svaka porodica zadužena da hrani jednog ili dva ranjenika. Međutim, ni sami nemaju hrane, čak ni potreban minimum da djecu prehrane.

Prvih dana hrana nam je bila dobra. Kasnije, što je bilo i razumljivo, sve je slabija. Sve češće smo počeli dobijati posni krompir, kupus, ili pasulj.

Srećom, danas nam je počela stizati hrana iz Saničke kotline. Tamo, kako smo obaviješteni, u napuštenim ustaniciim selima radi preko dvije hiljade omladinaca i omladinki kako bi izvukli ljetinu i preostalu hranu. Počesmo dobijati voće, pekmez. Organizovali smo zajedničku kuhinju. Brzo smo je proširili na čitavo selo. Zapravo, morali smo seljacima odvajati od našega sljedovanja, jer nemaju hrane. Svu su je na nas utrošili. Sad su i oni nama zahvalni i nije im drago kad su čuli da ćemo uskoro morati ići i napustiti njihovo selo.

Život se počeo normalizovati. Postepeno navikavamo na samoću. Počeli smo dobijati knjige. Ja sam se naročito obradovao kad mi je Đoko Avramović, moj drug, ranjenik iz Suvaje, poslao papira.

Razvili smo politički i kulturni život.

Kasnije smo svaku noć organizovali kola i sijela. Mi sami, između nas. Mladića i djevojaka nije bilo u ovome selu. Otišli su, ili na radne akcije, ili u brigade.

Posjećivali su nas seljaci, stariji ljudi i žene.

Obavještavani smo da su već iz drugih logora raspoređeni ranjenici i bolesnici u jedinice. Čuli smo da ih najviše ide u komande mjesta i da se rijetko vraćaju u svoje matične jedinice.

Ima nas koji bismo željeli da se vratimo u svoje jedinice, a ima i onih kojima se nikud ne ide.

Od jutros se rano peremo i čistimo. Očekujemo dolakak nekog iz Vrhovnog štaba, koji treba da nas nasporedi. Samo se o rasporedu priča. Seljaci naslutili da ćemo ići, pa ih je jutros s nama mnogo više nego obično.

Još slabo izgledamo. Neki ranjenici su se tek nešto osvježili. Danas je na mene red da namjestim sobu. Izgleda, ovog ću da se uskoro oslobodim! Dosadilo mi je. A uvijek kad sobu namještam, grde me drugovi. Nije dobro. Neuredno. Zna se: »rođak je namiestio sobu!«

Dosta mi je kritike. Pusti čovjeka da živi. Može se bez kritike. Nisam cvijeće. Neuredan sam, ne donosim na vrijeme vodu. Ne čistim uredno sobu. Ne brijem se i

ne pazim mnogo na sebe. Lijen sam, šta li? Imaju pravo drugovi što me grde. Ja se trudim poslije svake kritike da budem uredniji.

Sunce se jedva probija kroz prljavo i mutno staklo.

Jasno se primjećuju oblaci prašine koje sam podigao.

Čekaju me drugovi.

Čuo sam gdje jedan glasno reče:

— Kuriri!

Istrčao sam napolje.

PASULJ SA ŠLJIVAMA

Za vrijeme prve omladinske poljoprivredne radne akcije u Saničkoj dolini, ljeta 1942. godine, stiže jedna omladinska radna četa iz Drvara za koju nije bila predviđena hrana za taj dan. Komandir čete dođe u logorište petrovačke omladine i zamoli ekonomu i komandira ove čete da im posude pasulja za večeru. Ekonom reče: »Hoćemo, ali će biti malo i vama i nama, već da mi stavimo šljiva u pasulj da bismo imali šta jesti i jedni i drugi«.

»U redu, tako je«, sporazumješe se sva trojica.

Omladina stiže na kazan, sa pjesmom. Za tren oka mlađići i djevojke pojedoše svu hranu.

Sutra u jutro komandiri i jedne i druge radne čete konstatovali su da niko od omladine nije spavao. Obje čete bile su dva dana nesposobne za rad.

GOJKO LATINOVIC

KOMANDA DRVARSKO-PETROVACKOG VOJNOG PODRUČJA

Operativni štab ča Bosansku Krajinu formirao je septembra 1942. godine Komandu drvarsko-petrovačkog područja sa sjedištem u Drvaru. Prije formiranja ove komande, već su bile osnovane komande mjesta u Drvaru, Bosanskom Petrovcu, Prekaji i Bosanskom Grahovu. Svrha formiranja Komande područja bila je da se objedini rad komandi mjesta, da se formiraju jače partizanske straže pri komandama, a isto tako da se ojačaju te straže pri mjesnim odborima i tako stvori jedinstvena bezbjednost čitave slobodne teritorije. Naša slobodna teritorij a nije bila pošteđena od četnika, ustaša i Nijemaca, dok su veće neprijateljske formacije bile vezane za garnizone koje su grčevito branile od naših jedinica.

Pred Komandom su stajali mnogobrojni zadaci: izgradnja partizanskih bolnica i magacna, formiranje raznih radionica, organizacija željezničkog saobraćaja. Pored ovih zadataka Komanda je koordinirala svoj rad sa sreskim narodnim odborima i lokalnim odborima, prihvatila dobrovoljce i upućivala ih u vojne jedinice, organizovala prikupljanje i smještaj raznih namirnica koje je narod davao za potrebe bolnice i vojnih jedinica, mljevenje žita, prihvatanje ranjenika i smještaj u postojeće bolnice. Ekipe koje su obavljale poslove vezane za Komandu bile su polu-vojnog karaktera, jer su morale uvijek biti spremne za borbu.

Za komandanta područja naimenovan je Gojko Latinić, dotadašnji podpredsjednik Sreskog narodnooslobo-

dilačkog odbora u Bosanskom Petrovcu; za zamjenika komandanta Branko Jovović, borac V crnogorske brigade, a za pomoćnika Ilija Miljević. Za intendanta Komande područja postavljen je Vasili je Kecman, za organizaciju željezničkog saobraćaja Boško Danić, za telefonski saobraćaj Mirko Rodić, a ostalo osoblje se popunjavalo prema potrebi.

U sastav Komande drvarsko-petrovačkog područja ušle su sljedeće komande mjesta: Komanda mjesta u Drvaru, čiji je komandant bio Jandrija Tomić, Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu, čiji je komandant bio Ljubo Čurguz, Komanda mjesta u Bosanskom Grahovu, čiji je komandant bio Branko Vidović, Komanda u Sajkovićima, ea komandantom Jovom Rosićem, Komanda mjesta u Martin Brodu, i komanda mjesta u Prekaji, čijih komandanata ne mogu da se sjetim. Svaka Komanda mjesta imala je svoju partizansku stražu, koja je formirana na principu čete. Četa je imala vodove, a vodovi desetine. Rukovodioci partizanskih straža mahom su bili prekaljeni borci koji su usljed teških ranjavanja zadržavani u komandama mjesta. Isto tako, svaki mjesni odbor imao je svoju stražu, koja je bila podređena partizanskoj straži komande mjesta na njenom području.

Pri komandi drvarskog područja bio je jedan samostalni bataljon i jedna samostalna četa. Samostalni bataljon bio je lociran prema Kninu i Strumioi, a samostalna četa prema Bihaću. Komandant samostalnog bataljona bio je Milan Vukša, politički komesar Boro Kecman, a komandir samostalne čete Milorad Medić. Teritorija koja je pripadala Komandi drvarsko-petrovačkog područja prostirala se od Krnjeuše do Sajkovića, od Glamoča do Martin Broda. Bila je velika i trebalo je na njoj održati red i bezbjednost. To se nije moglo učiniti bez partizanskih straža pri komandama mjesta i mjesnim odborima koje su odigrale značajnu ulogu.

U to vrijeme na teritoriji Komande drvarsko-petrovačkog područja boravio je i Vrhovni štab narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Odsjek Vrhovnog štaba za organizaoiju vojno pozadinskih vlasti poslao je Pavla Pekića, koji je svojim iskustvom

dosta pomogao u obavljanju zadataka Komande.

Komandu je mnogo pomogao Okružni komitet u Drvaru, naročito oko popunjavanja kadrovima Komande područja i njenih komandi mjesta. Ovako organizavana Komanda bila je u mogućnosti da prihvati sve postavljene zadatke. Izgradnja partizanskih bolnica bio je jedan od prvorazrednih zadataka. U tome su naročito pomogli sreski narodno-oslobodilački i mjesni odbori na čijem se području gradila bolnica. Pošto nije bilo zgrada za smještaj bolnica, pokazala se potreba da se one grade u mjestima udaljenim od svih komunikacija, kao što su Viidovo Selo, Šobatovac i Jasikovac u kojem je bila smještena bolnica proleterskih brigada. Za izgradnju ovih i drugih bolnica počelo se od ništa. No, bez obzira na to, moralo se nešto učiniti. Prvo su formirane grupe tesara, gorosječa, grupe sa konjima koji su izvlačili posječene balvane. Svaka grupa donosila je sa sobom alat iz sela. Eksera nije nigdje bilo, tako da smo taj problem rješavali preko omladinskih brigada, koje su na ruševinama izgorjelih zgrada u Drvaru i Bosanskom Petrovcu skupljale stare eksere, ispravljali ih, sortirali i slali na pojedina gradilišta. Ovdje treba napomenuti da se bolnice nisu počele graditi poslije formiranja komandi područja, gradile su se i ranije, kad god se ukazala prilika za to. Na primjer, Komanda drvarsko-petrovačkog područja je poslije svog formiranja preuzela daljnju izgradnju, organizaciju snabdijevanja i ishranu ljudstva bolnice u Jasikovcu.

Oslobođenjem Saničke doline i radom omladinskih radnih brigada u njoj, pred Komandu drvarskog područja postavio se težak problem: kako da se organizuje transport i smještaj svih vrsta žitarica (pšenice, raži, ječma, zobi), pasulja i krompira. Trebalo je izgraditi magacine u šumama i daleko od nastanjenih mjesta, zbog predostrožnosti i veće sigurnosti, a po neki magacin u nekom naseljenom mjestu. Te su poslove preuzeli sreski i mjesni narodnooslobodilački odbori, a uz to i glavnu odgovornost, jer je trebalo stvoriti radne grupe za izgradnju magacina.

Komanda područja na sebe je preuzela poslove oko ishrane i brigu da se čim prije izgrade predviđeni magacini. Lokacija magacina vršena je uz saglasnost Opera-

ativnog štaba za Bosansku Krajinu. Veliki dio žetve iz Saničke doline smješten je na drvarsko-petrovačko područje. Za transport žetve do željezničke stanice i magacina bio je potreban veliki broj konja, volovskih zaprega, kao i za transport potrebnog materijala za izgradnju bolnica i magacina i prebacivanje vojnih jedinica iz Drvara do Mliništa ili Sanice, neophodno je bilo organizovati partizansku željeznicu Drvar—Sanica i Drvar—Mlinište. Boško Dainić i Ljubo Medarević, ispred Komande područja, pristupili su organizaciji željeznice. Kao prvo, bilo je potrebno prikupiti stručno željezničko osoblje, a bilo je slučajeva da su se pojedini drugovi morali uzeti iz operativnih jedinica da bi radili na željeznici.

Partizanska željeznica je morala što prije da proradi. Bili su osposobljeni izgorjeli vagoni za smješaj Vrhovnog štaba, na čelu sa drugom Titom. Aktiviranjem Mandića pilane izrezana je potrebna količina dasaka. Ovaj posao za osposobljavanje vagona obavili su tesari Bosanskog Petrovca i Drvara na Oštrelju i Drvaru. Kako je koji vagon bio uređen i osposobljen bio je prebacivan na sporedni kolosjek na Oštrelju sve dok se nije formirala mala kompozicija pod izgovorom da će prebacivati žito iz Saničke doline. Ova predostrožnost je bila potrebna zbog boravka Vrhovnog štaba i druga Tita na Oštrelju. Poslije osposobljavanja ovih vagona, došli su na red vagoni za svakodnevni saobraćaj na ovoj partizanskoj pruzi.

Poslije obavljanja ovih poslova pristupilo se formiranju partizanskih radionica, koje su radile sa oskudnim sredstvima. Formirane su krojačke radionice, koje su služile za prepravku, krpljenje partizanskih uniformi i ćebadi. Od šatora smo pravili odijela, pošto nismo imali štofova. Potom smo formirali i obučarsku radionicu, jednu veću radionicu za popravku oružja, koja je bila smještena u Krnjeuši. Radionicom je rukovodio ing. Mile Ljubičić. Pored popravki pješadijskog oružja, radionica je izrađivala i punila ručne bombe, koje su livene u Drvaru.

Sve ove zadatke Komanda drvaske-petrovačkog područja obavila je u drugoj polovini 1942. godine. U tom periodu na slobodnoj teritoriji bila je uspješno suzbijena neprijateljska djelatnost. Zbog toga je bilo moguće, i po-

red drugih zadataka, pružiti punu i svesrdnu pomoć ranjenicima, kao i svim partizanskim bolnicama, kojih je bilo 13 na ovom području. Radionice su nesmetano radile, koliko je to bilo moguće u onom vremenu, i time pružana pomoć borcima na frontu, jer je radna disciplina bila na visokom nivou.

Komanda drvarsko-petrovačkog područja na početku, kao i u samom toku IV neprijateljske ofanzive imala je vrlo složene i teške zadatke. Narodno-oslobodilački odbori, komande mjesta i Komanda područja su izvršile pripremu za evakuaciju stanovništva i spasavanje vojnog i drugog materijala. Narodu je savjetovano da Sklanja žito, odjeću, obuću, posteljinu i drugo na sigurno mjesto i da se stoka goni duboko u šumu — da ne bi pala neprijatelju u ruke. Stanovništvo je shvatilo ozbiljnost situacije, pa se nije ni za trenutak pokolebalo u izvršavanju svih ovih zadataka.

U početku IV neprijateljske ofanzive, na područje Komande u dugim kolonama stizale su izbjeglice iz Banije i Korduna. Bez obzira na teškoće smještaja, narod Bosanskog Petrovca, Drvara i Prekaje primio je izbjeglice i pružio im pomoć koja je bila moguća u takvim uslovima. U ovim teškim momentima manifestovao se bratstvo i jedinstvo, koje će se dugo pamtiti. Na putu od Bosanskog Petrovca do Prekaje bilo je organizavano nekoliko kuhinja. Komanda područja je za ovu priliku bila obezbi jedila 5.000 kg šećera. Kako u daljem nastupanju neprijatelja, za nas nisu postojali uslovi za spremanje i kuhanje hrane, pristupilo se klanju stoke i dijeljenju svježog mesa narodu. Naročito se posvećivala pažnja iznemoglim starcima, staricama i djeci, što je, razumije se, bilo ograničeno u uslovima IV neprijateljske ofanzive.

Velike teškoće i žrtve narod je pretrpio kako od zime i gladi, tako i od neprijateljskih aviona, koji su neprestano mitraljirali kolone izbjeglica. Tada su najviše stradala djeca i starci. Naš poznati književnik Brako Ćopić opisao je potresne trenutke stradanja naroda u zbjegu u pjesmi »Na petrovačkoj cesti«.

Kroz Drvar su tada prolazile izbjeglice ne samo iz Banije i Korduna, nego i iz Podgrmeča, Bihaća, Krupe,

Bosanskog Petrovca i drugih mjesta. I pored svih ovih teškoća, narod nije gubio vjeru u pobjedu nad mnogo jačim neprijateljem. Na izmučenim licima izbjeglica mogla se vidjeti radost i zadovoljstvo zbog uistupjeha naših jedinica u borbi sa neprijateljem. U tom vremenu, jedna od najvećih briga narodno-oslobodilačkih odbora, Komande područja i komandi mjesta bila je evakuacija bolnica i ranjenika. Bolnice iz Drvara, Vidovog S-ela, Jasilkovca i Šobatovca evakuisane su prema Glamoču. Kroz Drvar je u ono vrijeme prošlo nekoliko ešalona ranjenika koji su se, takođe, kretali prema Glamoču. Zadatak komandi područja i mjesta bio je čuvanje bezbjednosti, popuna vojnih jedinica, staranje o bolnicama i ranjenicima, održavanje radionica, veza i saobraćaja, kao i mnogi drugi zadaci. Isto tako, značajna je bila uloga narodno-oslobodilačkih odbora, koji su usko saradivali sa komandama područja i mjesta.

Cui SU KONJI

Na poziv Sreskog narodnooslobodilačkog odbora stiže u Petrovac na radnu akciju grupa seljaka iz Vodenice sa konjima.

Nade Marko Jokić, komandant Drvarsko-petrovačkog odreda, Stevu Radoševića iz Vodenice kako sjedi u kolima i goni dobre konje.

Kad i Marko sjede u kola, pored Steve, upita: »Ah, brate Stevo! Dobri ti konji! Od kuda i gdje si ih nabavio?«

»Druže komandante, jesu, dobri su, ali jedan nije moj, a drugi je tuđi.«

MILAN ZRLIĆ

TRIVUNA

U našu četvu je došla poslije Bihaća i Bosanskog Petrovca, negdje između Čađavice i Mrkonjića. Bio je to kraj novembra 1942. godine. U četvu su je profirijumčarile drugarice koje su već bile u sastavu čete. Kažem »prokrijumčarile« zato što smo komandir čete Milan Rođić »iSpokojni« i ja dobili direktivu u Bosanskom Petrovcu da popunjena četa može brojati najviše 80 boraca, a mi smo na svoju ruku primili 120 boraca. Ovo smo učinili, jer smo i Milan i ja bili pod stalnim pritiskom boraca i njihovih roditelja, te smo čas on, čas ja, popuštali i za kratko vrijeme smo imali takvo stanje da se broj boraca gotovo dvostruko povećao. Borci su vidjeli ovu našu slabost, počeli su i da je zloupotrebljavaju, pa su sami, bez našeg znanja, uvlačili u četvu svoje rođake, braću, sestre i prijatelje. Ovo su borci praktikovali i nadalje, iako smo se prilično odmakli od njihovih sela. Na taj način je i Trivuna osvanula jednog dana u našoj četi'.

Predstavila se jednostavno kao Trivuna. Drugo ime nije ni rekla, jer niko joj ga nije ni tražio. Niko se za drugo ime nije ni interesovao, jer smo se mi svi raspoznavali po jednom imenu, ili po nadimcima: Staja, Milja, Nada, Skemba, Boško, Mile, Sanitetski, Pitar, baš kao da smo iz iste porodice. O ljudima nismo vodili posebnu evidenciju, a pisana evidencija nije bila ni poželjna, jer smo svakodnevno bili u dodiru sa neprijateljem, pa bi spisak mogao pasti neprijatelju u ruke, a on bi ga poslije koristio za represalije nad roditeljima i rođacima naših boraca.

Zbog toga i danas, kod nas, preživjelih boraca, njihovih drugova, djevojka je ostala samo Trivuna.

Sjećam se, prvi put sam je zapazio kod Mrkonjića. Četa se odmarala poslije dužeg marša. Sjajalo je novembarske sunce, a borci su posjedali na jednom brežuljku obraslom grabovim žbunjem, odmarajući se poslije teškog i napornog marša. Daleko tamo prema Jajcu, između onih draga i uvala čuli su se odjeci tutnjanja teškog oružja. Odjekivalo je mušklo, baš kao da čopor medvjeda u međusobnoj borbi rješava svoju svađu. Borci to slušaju i smijući se zaključuju da to nama pripremaju »doček«.

Pod razgranatim žbunom sjedi jedna djevoka. Nešto je razgovarala i kiltotala se sa Stojom Potkozarac. B la je niskog rasta, okrugla, bucmasta lica. Oči su joj bile kestenjaiste, a kosa tamno plava. Nosila je crnu iznošenu suknju, crnu izbledjelu bluzu sa bijelim tuf nama i istu takvu maramu samo još više izbledjelu, zavezanu pod bradom.

Nekako sam iznenada banuo pred njih. Trivuna pobje, ali ja je zadržah i prilično visokim tonom zapitah: »Otkud sad ovaj golubić, Stojko? Stoja već poznata po svom jeziku ne daje se lako zbuniti, već čudeći se reče: »A, bog s tobom, pa znaš da je ovo Trivuna iz Jovičina voda, ima već tri dana kako je kod nas«.

»Nikakvu Trivumu iz Jovičina voda ne znam, ali znam da već tri dana od mene kriješ neku djevojku i još znam da mi se kuvairi bune kako u Jovičinom vodu imaju više boraca od datog brojnog stanja«.

Trivuna čuti, pognula glavu, sva pocrvenjela, izgledalo je da će svakog momenta zaplakati. Da bih to nekako izbjegao, rekoh Stoji da kaže Jovioi da je od sada vode u brojnom stanju. Kad je ovo čula Stoja, sva razdragana, poče maznim glasom: »Znaš, komesare, nismo mogli odoljeti njenoj molbi i plaću, pa je priimismo, a i šta smo drugo mogli da uradimo, hoće s nama, pa hoće. Ko zna, možda ima nekog u našoj III krajiškoj, pa se stidi da kaže. Ih, đavo te odnio, uplašio si nas«!

Za kratko vrijeme Trivuna je stekla simpatije cijele čete. Kad god je četa bila u pokretu, na ramenu Trivune je bio puškomitraljez, ili ranac sa municijom. Nikad je

nismo vidjeli da nosi samo pušku. Pri maršu je naizmjenično nosila puškomitraljez i ranac sa municijom. Puškomitraljez, ranac, »šarac« i tako u nedogled, sve do kraja maršovanja. Tako je radila pri svakom pokretu naše čete, sve do svoje smrti. Nikad nije bila bolesna. Nikad se nije tužila da je umorna ili gladna, što su činili neki borci. Njena izdržljivost je došla naročito do izražaja pri usiljenom maršu iz centralne u zapadnu Bosnu. Bilo je to početkom IV neprijateljske ofanzive kada smo za rekordno vrijeme, prelazeći i po 60 km. dnevno, stigli do Gornjeg i Donjeg Vakufa. Ni tokom ovako napornog marša Trivuna nije prekinula da nosi puškomitraljez. Naizmjenično je nosila puškomitraljez, ili ranac sa municijom, i to uz pjesmu, ili neku šalu. Obično bi počinjala pjesmu: »Bolna leži omladinka Mara, sa svojom se majkom razgovara«. Uskoro bi se oko nje okupila grupa pjevača koja bi prihvatila pjesmu, a kolona, kao da ju je neko taknuo u živac, počinjala bi življe da se kreće.

U borbi u selu Jasenovu kod Teslica Trivuna se pokazala kao vrlo priseban borac. Jedna njemačka kolona, koja se u sam suton kretala od Kumušine, prilično nas je iznenadila. Dok su neki borci još uvijek provjeravali da li je to zaista neprijateljska kolona, Trivuna je prihvatila puškomitraljez momentalno odsutnog Boška Sablića i žestoko raspalila po iznenađenim njemačkim vojnicima. Ona je tom svojom vatrom napravila takav dar-mar u neprijateljskim redovima da borcima koji su jurnuli među Švabe nije bilo teško da završe borbu. Na bojištu je ostalo oko 50 mrtvih Švaba, a nekoliko njih je zarobljeno. Od oružja smo zaplijenili jedan teški mitraljez, jedan puškomitraljez, 30 pušaka i povrh svega još 25 tovarnih konja. Od naših boraca poginulo je nekoliko drugova.

Došla je V neprijateljska ofanзивa. Teško je opisati sve naše patnje, napore, teškoće i sve strahote koje su pratile svakodnevno probijanje kroz neprijateljsku vatru. Neprijateljski meci su dolijetali sa svih strana, iza svake stijene i šumice. Iza svakog brda su nadlijetali njemački »meseršmilti«, »hajnlkeli« i drugi avioni, bijujućí smrtonosnu vatru po našim redovima. Međutim, mnogo teže

od neprijateljske vatre su na nas djelovale svakodnevnne molbe naših drugova i drugarica, ranjenika, da ih dotučemo, da ne bi pali živi u ruke neprijatelju, koji bi ih zvjerski mučio i zlostavljao. Sa ogromnim samoprijegom naši su drugovi izvlačili ranjene drugove. Dešavalo se da dva-tri borca poginu izvlačeći ranjenog druga. I ovdje je Tri vuna bila neustrašiva, pojavljivala se uvijek na najopasnijem mjestu — da pomogne nekom ranjenom drugu. Međutim, za čitavo vrijeme dok bi pomagala nekom ranjenom drugu, nije zaboravljala da tuče rafalima po neprijatelju.

I u borbama kod Lučkih koliba, gdje je naš IV bataljon bio na čelu prethodnice kod probijanja neprijateljskog obruča, Tri vuna je sa puškomitr al jezom u ruoi pokazala kako se bori. Njen puškomitraljez je kosio sve pred sobom, a ona je svakog momenta požurivala pomoćnika da brže dodaje municiju.

Ležao sam priljubljen uz zemlju između Trivune i Nikice, a tamo ispred nais je ognjeni pakao koji su činile stalne eksplozije granata. Okolo samo šište meci, a kamenje prska na sve strane. Od silne grmljavine ništa se nije čulo. Samo smo vidjeli uikrštanje sjajnih tragova metaka. Bdio je tamno. Na drugom kraju naše vatrene linije odjeknu odjednom piskavi glas komandira Gojka: »Ura! Hvataj ih žive, eno, već bježe! Ovaj Gojlkov trik (neprijatelj nije bježao) podigao je na noge ne samo svu našu četu nego i ostale borce lijevo i desno od nais i odjednom kroz noć se prolomilo ono dugačko, ali prodormo »ura, ura!« U mrkloj noći sručiše se naši borci u onaj pi ameni pakao gdje svjetlucaju meci, gdje rakete osvjetljavaju svaki kamen. Neprijatelj pojačava vatru, oko ušiju čujemo nekrestano zviždanje i šištanje, kao da su fašisti pustili ogromne šmrkove sa vodom. Jurili smo naprijed ne razmišljajući i za tren se našosmo za petama Švabama. Ni sam ne znam kako sam se našao pored Gojka, koji je već promuklo, ali i dalje Vikao: »Juriš, drugovi! Ne dajte im da pobjegnu! Opletđ, opleti!« I dok tako jurimo naprijed, iza nas ostaje stenjanje i tiho dozivanje ranjenika, koji kao da se stide što su ispali iz stroja. Nada, Stoja i Sanitetski, naši bolničari, užurbano

i tiho ih tješe, ubjeđujući da ih je metak samo okrznuo, da će sve biti dobro ako se primire, da ne krvare. Pravim se da ne čujem i prolazim pored njih, ni sam ne znam kako bih ih mogao utješiti, jer sam im prije nekoliko sati na četnoj konferenciji iznio svu ozbiljnost situacije u kojoj se nalazimo. A znao sam da ćemo već sutra morati, po žezi i suncu, bez vode, zajedno sa ranjenicima, da pješaćimo 30 i više kilometara. Mislio sam da je bolje da ih ne podsjećam na ono što sam sinoć govorio, jer znam, ma kakvu utješnu riječ našao za nekog od njih, oni bi pomislili da ih samo tješim i samo bih im više zagorio život.

Polako puncjava poče da jenjava. Obruč je probijen, Švabe su odstupile, ali su se još oko nas raspråkivale njihove granate. Na granate smo već bili navikli, pa smo se ponašali kao da je sve mirno.

Polako osvaja dan, a na nebu se još vidi po koja zvijezda. Mliječno bijela sumaglica lagano se leluja i izvlači između brijegova i polalko pokriva zemljište na kome se noćas odigrao okršaj, kao da želi da sakrije od očiju ljuidi rane i divljaštva. Oko nas sve miriše na barut. Naše jedinice koje su išle pozadi, užurbano nas prolaze i idu u pravcu planine, sada već pred nama. Svi se žure da se dočepaju obližnje šume prije nego što se nad našim glavama pojave mrske švabske »tičurine«, kako naši borci zovu avione. Očekujući dalja naređenja, skupilsmo se u prvoj šumici. Interesovao sam se za broj žrtava, ali mi nilko nije znao tačno reći, samo mi rekoše da je ostala jedna Jovičina desetina da pomogne sanitetlijama pri prebacivanju ranjenika do naše glavnine.

Sunce je već visoko. Čuje se brujanje aviona koje svakog momenta očekujemo nad našim glavama. Krijemo se dublje u žbunje i ispod drveća — da nas iz aviona ne opaze, ali sve više nas brine zašto još nema JovLčine desetine sa sanitetlijama i ranjenicima, mogu ih iz aviona primijetiti na čistini.

Ranjenici su stigli. Imali su sreću, avioni ih nisu spazili, izgleda da je desetini boraca nešto sumnjivo na drugom kraju šume — pa izviđaju. Nismo čuli da tuku mitraljeskom vatrom i bombama.

Među ranjenicima spazih i Trivunu. Bila je strašno žuta, kao da je umrla, pa se digla onako mrtva. Pridoh joj i upitah je: »Gdje si ranjena, je li te nešto boli?«

»Eto, komesare, pa i ne boli« — odgovori ona.

Bio sam neobično potresen. Do prije sat-dva bila je zdrava kao dren, a sad je tako skrušena i žuta. Upitah bolničarku Nadu da li je Tri vuna ranjena? »Ne vjerujem da će preboljeti. Stomak joj je rasporen. crijeva su joj bila napolju. Ja sam ih vratila, a ni sama ne znam kako. Crijeva su joj oštećena. Sumnjam da je iko može spasiti, a ona ne dozvoljava Sanitetskom da joj priđe. Vrlo je stidljiva«.

Obišao sam i osltale ranjenike, ali njihove rane su bile mnogo lakše prirode. Kad sam se ponovo vratio do Trivune, čuo sam je da pjeva i izgovara neke prilično nerazgovjetne riječi, od kojih sam razumio samo kraj »Vintovačka, hej!« Gledala me je zastakljena pogleda i na moje pitanje »da li je boli« smiješeći se gorko odmahнула je glavom.

Od brigadnog saniteta smo bili daleko, a naš sanitet nije imao ljekara, tako da se sva naša sanitetska pomoć svela na zavijanje rana. Sljedećeg dana imali smo naporan marš. Trivuna je pjevala na nosilima čitavog dana. Predveče je utišala. Naveče je izdahnula.

Borci se skupiše oko nje, spuštene na zemlju na nosilima. Iako je bila noć niko nije spavao, svi su željeli da na neki način odaju počast Trivuni. Stajali smo nijemi u tihoj noći kraj mrtvog tijela hrabre djevojke. Zagledah se u lica boraca, a oni su svi nastojali da sakriju suze u očima. Sjetih se onih dana 1942. godine kada je Trivuna kriomice došla u partizane. Godine 1943. primljena je u KPJ. Sad leži nelpomilčna, žuta kao vosak, mrtva.

Učinjeno je ono što smo mogli učiniti u ovoj situaciji za njih koji su život uzidali u temelje naše napaćene domovine. Pred nama su stajali ogromni zadaci i borbe, dok se ostvari ono za što oni dadoše svoj život. Veliki dio obaveza prema njima mi smo izvršili, ali je ostao još jedan dug koji peče sve nas, njihove preživjele drugove: nismo saopštili svim majkama, ili njihovim najbližim, gdje su pali i kako su završili život. Ima još majki, braće

i sestara koji se nadaju da će se jednog dana javiti, ili pojaviti, njihovi najbliži, koje su izgubili. To mi je rekla i jedna majka u Drvaru: »Vidjećeš kad se mnogi jednog dana vrate. Njih su zarobile proklete Švabe, vi to niste mogli vidjeti u takvoj gužvi, vi mislite da su oni poginuli. Doći će, svaku noć to sanjam«. Ovako misle još neke majke, kao ova u Drvaru. Na nama je da im kažemo istinu, ma koliko ona bila bolna, da ih smirimo, da noću ne lutaju mislima, da ne traže ono što neće naći.

Tri vuna je bila hrabra djevojka. Borci su je zvali samo imenom, iako nismo znali da li je to njeno pravo ime, ili nadimak. Saznali smo kasnije. To je bila partizanka Tri vuna — Dorđa Kovačević, rođena 1918. u Orašfcom Brdu, Bosanski Petrovac. Sa ponosom se sjećamo Trivune i u ovoj knjizi o borbi za slobodu bilježimo njeno puno ime i prezime, mada smo je u četi zvali samo po imenu — Trivuna.

IMA NAS JOS

U VI neprijateljskoj ofanzivi uhvatiše Nijemci jednog Kolunićanina u Bukovači, u šumi poviše sela, a zatim se dogovoriše da f/a strijeljaju. Kad je on shvatio šta će Nijemci sa njim uraditi, smrknuto im reče: »Gospodine oficiru, ne samo u mene šic, ima nas još u šumi. Evo, tu u grmovima«, upirao je rukom u susjedni krš.

Njemački oficir naredi jednom podoficiru da, uz seljakovu pomoć dovede i ostale — da ih zajedno strijeljaju.

Kad pride žbunju, seljak skide kapu sa glave, pa čim zakorači u šumu baci kapu u lice Švabi, a on svom snagom strugnu u šumarak.

MILORAD DILAS

SA KOSOM I SRPOM U DRUGOJ BORBENOJ LINIJI

Prema opštem planu organizacije žetve u Saničkoj dolini, naše selo je trebalo da uputi u Saničku dolinu jednu omladinsku četvu. U sastavu naše čete bila je i omladina iz sela Kapljučva.

Kada smo upoznati sa našim dijelom zadatka u vezi sa žetvom u Saničkoj dolini, odmah smo prišli organizaciji za izvršenje akcije. Prvo smo održali sastanak aktiva SKOJ-a u Samardžinu gaju. Na sastanku smo razmotrili kako se najbolje organizovati za izvršenje zadatka koji nas je čekao. Pozabavili smo se i pitanjem kako privoljeti roditelje da odobre svojoj djeci, posebno ženskoj, odlazak u akciju. Sve ranije akcije smo izvodili u selu, ili ako je to bilo izvan našeg područja, to je bilo za kratko vrijeme. Sada smo pretpostavljali da će biti izvjesnog otpora kod roditelja, jer je trebalo da omladinke i omladinci idu daleko i na duže vrijeme.

Da bismo lakše savladali eventualni otpor roditelja, na sastanku skojevskog aktiva odlučili smo da najprije sikojevci provedu agitaciju za odlazak u Saničku dolinu, a posebno da razgovaraju sa onim roditeljima koji to budu negativno komentarisili. Na ovom sastanku ja sam izabran za komandira omladinske čete, a za komesara čete izabran je Mirko Kecman.

Poslije provedene individualne agitacije sazvali smo omladinsku konferenciju. Konferencija je održana u Kubufića gaju, a njoj su, pored omladine prisustvovali i roditelji u velikom broju. Konferenciji su prisustvovali i

odbornici Ndikola Kuburić, Luka Đilas i Vlado Solomun. Ja sam govorio o značaju akcije i zadatku koji očekuje našu omladinu, tražeći dobrovoljce za akciju. Odbornici su govorili o akciji i o alatu koji treba da ponese. Preporučili su nam da ponese što više srpova, kosa, vila i grabalja. Na kraju konferencije odredili smo ziborno mjesto, a vrijeme polaska smo zakazali kasnije, jer je trebalo da tačno proračunamo dužinu puta i vrijeme za koje ga je moguće preći.

Agitacija članova SKOJ-a je uspjela, jer nije bilo nijednog slučaja otpora od strane roditelja, što znači da su i oni shvatili značaj ove akcije.

Pošto smo se u komandi omladinske radne čete složili o vremenu polaska, obavijestili smo idućeg dana omladince o čaisu polaska sa zbornog mjesta. Zakazanog dana okupili smo se kod kuće Stane Banjac. Među nama bilo je najviše omladinki. To je i razumljivo, jer je tada ustanak već dobio široke razmjere i najveći broj omladinaca je otišao u partizane. Prije polaska podijelili smo četvu u tri voda i izabrali starješine vodova. Kod Janjilske škole priključila nam se omladina iz Kapljučva, tako da je četa sa njima brojala četiri voda sa oko 85 omladinaca i omladinki. U četi je zajedno sa omladinom iz Kapljučva bilo 25 članova SKOJ-a.

Na ivici sela rastali smo se od roditelja koji su nas pratili i poželjeli nam srećnu akciju. Ljubljenje, pjesma i suze su se miješali. Omladina je bila radosna što joj se pružila prilika da učestvuje u ovako velikoj i masovnoj akciji, a roditelji su sa zebnjom ispraćali svoju djecu. Mi smo ih razumjeli. Nije im bilo lako poslati svoje najmilije na tako dailék put i dugo vremena u područje svakodnevnih borbi, da sa srpom i kosom ispred neprijateljskih položaja žanju pšenicu. Ispadi neprijatelja, pomjeranje borbenih položaja i dejstvo avijacije po logorima omladinskih radnih jedinica nije bilo isključeno. Plakala je i Gotepava Pećanac što nije mogla da ide sa nama. Ona je po zadatku morala ostati u selu da bi radila sa preostalim dijelom omladine, ali nam je obećala da će nas često posjećivati i prisustvovati našim sastancima.

Kretali smo se u koloni po dvoje, konjskim stazama, obroncima šume, kako bismo bili zaštićeni od osmatranja, jer je dan bio lijep i sunčan i postojala je mogućnost da budemo napadnuti od neprijateljske avijacije. Na čelu kolone Milica Ruburić je nosila našu omladinsku zastavu, a pored nije je išao i svirao ina harmoniku Duka Latinović. Kretali smo se bučno — sa pjesmom, glasnim pričanjem i smijehom, ali po pravilima vojničkog kretanja na maršu. Na čelu i začelju kolone imali smo osmatrače koji su imali zadatak da blagovremeno alarmiraju nailazak neprijateljskih aviona. Razradili smo postupak i upoznali omladinu šta treba raditi za slučaj da budemo osmotreni i napadnuti iz vazduha.

Kada smo bili blizu sela Klenovac deiselo nam se upravo ono što smo i očekivali. Negdje oko jedanaest sati obavijestio nas je osmatrač o nailasku aviona. Brzo smo se sklonili lijevo i desno od puta u paprat i drugo planinsko rastinje. Avion je napravio više krugova iznad naše kolone i odletio u pravcu Ključa. Billi smo sasvim sigurni da nas je osmotrio, pa smo se čudili zašto nas nije napao. Za svaku sigurnost promijenili smo put po kojem smo se do tada kretali. Skrenuli smo lijevo, prema Bukovilku, i poslije nekoliko kilometara pješaćenja šumom pored jedne vode uzeli smo odmor od jednog sata. Za vrijeme odmora smo ručali — svako ono što je ponio, a neki su svoje obroke objedinili tako da se tu našlo i hljeba sa slaninom i bijelim lukom, sira i pite. Dok smo se odmarali, iz pravca od Banje Luke doletjela su tri aviona i kontrolisala cestu Ključ — Petrovac. Pošto smo se dobro odmorili, produžili srno kretanje kroz selo Kopljenicu ka našem odredišnom mjestu.

Negdje oko petnaet časova stigli smo u selo Vojiće. Četu smo razmjestili u gust šljivik, a ja i komesar čete smo pošli da se javimo Štabu Omladinske radne brigade. Tamo nas je dočekaao drug Vlado Kecman sa nekoliko svojih saradn'ika. Od njih smo dobili zadatak i naređenje gdje da se razmjestimo. Vratili smo se natrag, razmjestili četu i odredili odmor. Poslije nekoliko odmaranja sazvali smo četu na konferenciju. Drug Vlado Kecman upoznao je četu sa organizacijom života i rada

u logoru, sa organizacijom izvođenja radova na žetvi i branju pasulja, sa načinom organizacije ishrane, kao i sa obezbjeđenjem logora. Narednog dana smo prišli izvođenju radova. Podijelili smo se u dvije grupe. Grupu za žetvu sačinjavali su oni koji su imali srpove, ili kose i vile, a grupu za branje pasulja činili su oni koji nisu imali poljski alat za žetvu i skupljanje pšenice.

Za četiri dana obavili simo žetvu i branje pasulja u Vojićima, pa smo se premjestili u selo Puđin Ham, Bajer i Krasulje. Nešto kasnije smo dobili i vršalicu. Smjestili smo je ispod samog Paunovca, tako da je djelimično bila skrivena od osmatranja sa zemlje i iz vazduha. Na ovom mjestu vršalica je radila i danju i noću. Svi smo žurili da što više uradimo. Omladina nije štedila snagu — radila je uz maksimalno zalaganje i do krajnjih granica fizičkog naprezanja. U radnim podvizima nije bilo razlike između mladića i djevojaka. Sta više, omladinke su bile u mnogim poslovima vještije i postizale su veće učinke u vezivanju pšenice u snopove i u branju pasulja.

Zurili smo iz više razloga: Zbog mogućnosti da budemo otkriveni od neprijateljskih agenata i špijuna, zbog mogućeg napada iz vazduha, i zbog mogućnosti pomjeranja borbenog položaja na našu štetu, čime bi bila ugrožena žetva.

Obavljanje poljskih radova organizovali smo po lančanom sistemu. I ako nismo poznavali taj sistem, mi smo, iz potrebe da u kratkom roku što više uradimo, sami nadošli na to da je najefikasnije raditi po lančanom — grupnom sistemu. Jedna grupa je žnjela žito, druga ga je sakupljala i vezivala u snopove, treća sakupljala snopove u gumna, a četvrta grupa ih je odvlačila na granama četinaru do vršalice. Poslovi oko vršalice su takođe organizovani po lančanom sistemu. Jedni su stavljali snopove u vršalicu, drugi postavljali i zavezivali pune vreće žita, a treći su nosili vreće sa žitom pod krošnje stabala šume Paunovac.

Sve ono što smo ubrali i sakupili pod Paunovcem odvoženo je kamionima i seljačkim kolima prema Petrovcu i Bravsku, a odatle vozom do Drvara, Oštrelja i Mijačice u Skladišta. Čitava Sanička dolina je ličila na koš-

niću. Sve je vrilo, sve je bilo u pokretu, svakome se žurilo.

Između vodova i četa organizovano je takmičenje, a pobjednički vodovi su dobij ali prelaznu zastavicu. Zastavicu su u akciji nosili sve dok ih ne bi po učinku prevazišli drugi, kada bi zastavica prelazila u posjed drugog voda — pobjednika. Omladina je radila u dnevnim i noćnim smjenama. Sve to nije smetalo da se omladina do kasno u noć zabavlja i veseli. Naveče, okupljeni u centru logora, pričali su omladinci o dnevnim događajima, pjevali su i igrali. Mladost se radovala u svakoj prilici, pa i u ovoj kada je bila umorna i izvodila radove na domaku neprijateljskih pušanih i mitraljeskih cijevi.

Poštari su imali pune ruke posla. Donosili su iz sela poštu i nosili pisma roditeljima. Omladinci i omladinke koji su ostali u selu pisali su često, interesujući se kako nam je i da li mogu nekoga zamijeniti u akciji. Komuniciranje sa selom je bilo veoma živo putem pisama i posjeta, tako da je to olakšalo adaptaciju na nove uslove života, a i roditelji su bili manje zabrinuti. Mir bi zavladao samo poslije ponoći kad je obavezno spavanje onih koji rade u dnevnoj smjeni. Danju su se odmarali oni koji su noću žnjeli na borbenim položajima.

Među najpopularnijim brigadistima bili su kuhari Duka Latinović i Mile Salapura. Oni su se trudili da na njihov račun bude što manje kritike i doskočica. Nije im baš ni bilo lako da zadovolje ukuse tolikog broja omladinaca čiji su apetiti poslije napornog rada rasli.

Nakon petnaet dana napornog rada, dobili smo malo vremena i održali sastanak aktiva SKOJ-a. Sastanku su prisustvovali Sava Solomun i Gospava Pećanac. Izvršena je analiza poslova koje smo obavili, zalaganje pojedinih omladinaca i data ocjena našeg ukupnog rada. Kritike, takoreći, nije ni bilo. Rezultati rada su bili takvi da su gotovo svi omladinci i omladinke zaslužili pohvalu. Po direktivi, na ovom sastanku smo zatražili dvije djevojke dobrovoljce za bolničarke u nekoj partizanskoj jedinici. Javile su se Stana Kecman i Sava Latinović. Rastanak sa injima bio je tužan. Njih dvije su bile nosioci šale i veselja u četi, pa i u selu. Navirale su pomisli kako je mo-

guće da se više nikada sa nj iona nećemo vidjeti. S obzirom da su donijele odluku bez pitanja roditelja, nama, omladinskim rukovodiocima, predstojala je neugodna dužnost da njihov odlazak u partizane objasnimo njihovim roditeljima kada se vratimo u selo. Stana je pismom obavijestila roditelje i izvinila se što na takav način odlazi, završavajući pismo riječima: »Dragi moji, oprostite što sam o tome sama odlučila, za mene nemojte brinuti, ovo je vrijeme kad ise bori i umire«. Naše strepnje su se obistinile. Stanu više nikada nismo vidjeli — poginula je hrabro u borbama na Sutješci, u petoj neprijateljskoj ofanzivi.

Iako smo se obezbjeđivali od iznenadnog upada agenata i ustaša u naš logor, ipak nam se desilo da se u našem logoru nađe ustaša. Sva sreća, Đuja je bila budna i blagovremeno ga otkrila. Prikrala mu se s leđa, snažno ga šćepala za vrat i povikala »Pomoć«. Trivun Latinović joj je pomogao da savladaju ustašu. Predali smo ga najbližoj partizanskoj straži, a Duju smo od tada zvali udarnikom.

Tih dana smo imali priliku da se sretnemo i sa proleterima. Bili su to Srbijanci, Crnogorci i Sandžaklije koji su poslije dugih marševa i borbi došli na ovo područje. Susret je bio pun radosti, pjesme, veselja. Međusobno upoznavanje i jedan dan prijateljskog ćaskanja i priča o ustaniku i borbama oistali su i jednima i drugima u dragoj uspomeni. Naša slobodna teritorija pružala im je priliku da se odmore od napornih borbi i marševanja, a zalihe hrane omogućile su im da se pothrane i tako osposobe za nove borbe i podvige. Mi smo se konačno uvjerali da nismo sami, uvjerali smo se da je istina sve ono što smo na našim sastancima i konferencijama slušali o razvoju ustanka. Obostrana vjera u pobjedu nad mrskim neprijateljem je učvršćena.

U toku žetve doživjeli smo i prvo borbenu krštenje. Kod Bajera smo bili napadnuti od neprijateljske avijacije. čitav sat su nas bombardovali i mitraljirali. Zahvaljujući tome sto smo blagovremeno zauzeli rastresit raspored i zaklone od osmatranja, niko od omladinaca nije bio pogođen. U našoj neposrednoj blizini bio je ranjen jedan seljak kojem smo odmah ukazali pomoć i prebacili

ga do Paunovca, a adaltle kolima do Bravska.

Istog dana smo požurili da se javimo našima kući, jer smo pretpostavljali da će naši roditelji čuti za napad aviona. Htjeli smo ih blagovremeno lišiti nepotrebnih briga i zebnji.

Kada je žetva završena, jesen je već bila na pragu. Istim putem i u istom pokretu vraćali smo se radosni kućama, ali sa izvjesnom sljetom, jer su nam nedostajale Stana i Sava, koje su otišle u partizane.

Zadatak koji je toga ljeta izvršila omladina bio je dostojan najvećih podviga u prvim borbenim linijama. Svojim radom i požrtvovanjem omladina je obezbiđila prehranu partizanskih jedinica za tu godinu, a borce i komande lišila brige oko ishrane.

U tekstu sam naveo neka imena omladinaca i omladinki koji su se isticali svojim radom, međutim, mnoga imena nisam upamtio, pa se izvinjavam onima koje nisam pomenuo.

DU JIN A OBMANA

Stiže u kuću Duje Radošević partizanski kurir, a kući se upravo u to vrijeme primicala njemačka i ustaška vojska. Vidjevši da nema izlaza partizan zbunjeno pogleda u domaćicu, kao da očima traži spas.

Duja ga pogleda, pa reče: »Skidaj se!« Čovjek je pogleda. »Skidaj se, kad ti kažem i lezi ovdje! Reći ću da si mi dijete i da boluješ od tifusa. A oružje i uniformu zakopaću u đubre. Evo, imamo još malo vremena, požuri!«

Đujina obmana je uspjela.

VLADIMIR DEDIJER

U DRINIĆU ISPOD KLIKOVAČE¹⁾

»Nove brigade i divizije, nove pobjede na sve strane.
— U slavu Oktobarske revolucije, naša najveća dosadašnja pobjeda. Bihać — Driinićka »Borba«. — Dobre vijesti iz Slovenije. — Pripreme za prvo zasjedanje AVNOJ-a.

Petak, 30. oktobar

Pokret. — Posili smo po divnom sunčanom vremenu kolima za Farkašić. Kad smo bili nasred Koreničkog Polja, ravnog kao dlan, odjednom se pojaviše tri, pa šest, devet, osamnaest, dvadeset i sedam teških tromotornih bombardera. Prilično smo se osvrtali, tražeći zaklon, ali uzalud. Nigdje ni travke. Bilo je bez potrebe, uostalom. To su bili njemački avioni koji su išli u Italiju. Doznadosmo da je za ovo dva dana prošlo stotinu takvih bombardera.

Iz Farkašića do bolnice u Bijelim Potocima išao sam sam, pješice. Radovao sam se jesenjem ruju, radovao sam se što ću doći kući, u Petrovac. Radovao (sam se što će skoro 7. novembar, — govor Staljina.

Usput smo sreli Vladu Bakarića, koji je još prije sedam dana hitno pozvan u Vrhovni štab. Za Oktobar naši se spremaju da oslobode Bihać. Velika će to pobjeda da bude. Nastavljamo za Lapac. Stižemo u mrak. Nailazimo na politkoma Komande mjesta. Gleda nam legitimacije:

— Ima li sijena za konje, družo?

¹⁾ Izvod iz Dnevnika Vladimira Dedijera

— Nema sijena!
 — Partizanski su konji. Vuku već pet sati!
 — Nema sijena!
 — Možemo li dobiti automobil. Imamo dozvolu, a automobil je tu u selu!
 — Ovdje je automobil, ali treba da to odobri i komanda područja!
 — A gdje je to?
 — Tamo kod Korenice. Ima jedno 50 kilometara.
 Pita ga Andrija:
 — Je si li gledao, druže, film »Volga, Volga«?
 — Jesam.
 — E, ti sii prema onom Bivalovu — veliki majstor birokrati je!

Ustvari dobar momak. Hrabar borac, ranjen. Ali se učmao u ovom Lapcu, nema ko da ga prodrma. Sjedio je na mom krevetu do pola noći i pričao.

Sve u svemu Hrvatska dobro stoji. Ustanak buja. Nema kutka u kome ne puca partizanska puška. Hrvatske mase sve više ulaze u borbu. Partija se učvršćuje. Koristi iskustvo iz Srbije, Crne Gore, Bosne. Narod je uz nas u svim krajevima kroz koje sam prošao. Mnogo je značilo povezivanje s Vrhovnim štabom.

Napustio sam Hrvatsku poslije tri nedjelje boravka. Lapački pioniri pjevali su omiljenu pjesmu:

Oj, narode Like i Korduna,
 Došlo vrijeme da se diže buna
 Protiv sviju gnusnih ugnjetača,
 Svih ustaša i svih osvajača.

Bezglavniče, zvani poglavniče,
 Ispod nogu tie ti se izmiče,
 Nećeš uteć' nit' iznijet' glave,
 naše ruke tebe čvrsto dave.

Oj, Staljine, ti narodni bože,
 Bez tebe se živjeti ne može.
 Hajde, braćo, da mjerimo Drinu,
 Da gradimo ćupriju Staljinu.

Drug će Staljin i crvena zvijezda
Uništiti fašistička gnijezda.

Omladino, diko našeg roda,
Iz tebe će svanuti sloboda.
Od tebe se traži ponajviše,
Da se gadni taj fašizam briše.

Donijet jemo sreću i slobodu,
Hrvatskome i srpskome rodu.

Od svih hrvatskih komandanata na mene je naročiti utisak ostavio Vlado Četković,²⁾ radnik iz Crne Gore, španski poručnik. Ranjen je u borbama oko Krenice u januaru 1942. Ostala mu je jedna noga kraća. Još nije prezdrazio, pa je sa štakom sjeo u tenk i učestvovao u borbama oko Plitvičkih Jezera protiv ustaša.

Subota, 31. oktobar

Petrovac. — Zatekao sam redakciju »Borbe« na vratima — seli se u Drimiće. Pošao sam odmah na put. Pričaju mi drugovi o posljednjim vijestima. Prije svega ona ofanziva od Ključa na Petrovac slomljena je. Naši siu vodili tešku borbu s Nijemcima i ustašama između Ključa i Bravskog. Jedan njemački sanitetski kamion zalutao u naše linije. Imamo zavoja za deset bitaka. Njemački tenk od 32 tone (stari razbojnik koji nas je napadao i po Srbiji, jer to u šoferovoj knjižici piše), naletio; naši bacili bombe, flaše s petrolejom, a on se prevrnuo u neku rupčagu. Izgorio je sav iznutra, ali su materijal i pisma izvučeni iz tenka. To je francuski tenk marke »Reno«. Neobično su zanimljiva pisma nađena u tom tenku. Komandantu tenka, poručniku Kurtu Meklu, piše otac:

»Ne čudi me što se banditi uvijek izvuku, kad osjete opasnost ili čak kad čuju dmdanje vaših oklopnih kola, jer drugo ništa ne odgovara njihovom podlom biću. Ali

²⁾ Poginuo je u oktobru 1944. godine kao komandant Osmog korpusa. Aviiom u kome se vozio oborili su engleski lovci.

oni su uvijek 'tu i kad ne vidiš ni jednog od njih. I to je najopasnije kod ovog društva, to busijašenje, koga se naše istočne trupe više plaše nego fronta. Vojnici na otpustu, koji se u posljednje vrijeme pojavljuju u radnji, pričaju neprestano o tome. Oni koji imaju da se bore s ovom bandom, učinili bi najveću pogrešku, ako bi se osjećali sigurnim».

U tome pismu stari Meki, iz Nirnberga, piše još svom sinu o člancima u njemačkoj štampi o »velikim pobjedama njemačkih triupa protiv partizana u Bosni« i pita:

»Da li ove novinarske vijesti odgovaraju stvarnosti? Da li su naši sunarodnici tamo dole zaista tako ugroženi?«

Neki Šilajn iz Nirnberga piše:

»Želim ti da se što prije izvulčeš iz stjeničavog balkanskog kotla. Izgleda da baš nije lijepo zanimanje boriti se protiv partizana, ali mogu misliti da vi nećete s tim biti baš brzo gotovi...«

Došao Dalmatinac Ivo Baletić, »Žuti«, u Prvu proletersku; pušku nije odmah dobio. U jurišu na Ključ on je bez oružja pojurio sa svojim drugovima. Stigao je jednog ustašu, s leđa mu skinuo pušku i poslije ga ubio.

Nedjelja, 1. novembar

Drinići. — Mitra je bila na Grahovu u noći između 27. i 28. oktobra. Napadali su Prva i Druga proleterska i dva bataljona Četvrte krajiške brigade. Naši su osvojili sva spoljna utvrđenja, ali niistu mogli da prodru u sam grad, jer je opkoljen s tri reda bodljikavih žica. Naša artiljerija s odstojanja od nekoliko stotina metara tukla je direktnom vatrom po gradu. Tri haubice su izbacile oko 80 metaka. Neprijatelj je imao ogromne gubitke. Deset četnika nam se predalo i vele da je bilo 150 četnika i 120 Italijana mrtvih. Neprijatelj je slao pojačanja iz Knina. Oko 300 Italijana uspjelo je ipak, da se probije u grad. Neprijatelj je avionima bacaio sanitetski materijal opkoljenim trupama. Leševi se slažu na gomile. Mi smo imali deset mrtvih i dvadeset ranjenih, mahom od bacača. Naše jedinice su očistile sva četnička sela od Grahova do Knina. Pop Đujić prije neki dan pohvatao grupu nenaoru-

žanih Dalmatinaca partizana, urezao im »U« u čelo i leđa, zatim naredio da se udave rukama. Iako Grahovo nije zauzeto, četnici su doživjeli težak poraz. Naši su ubacili u Knin nekoliko mina iz bacača. Vidjeli su i more sa položaja iznad Knina. Jedan Dalmatinac je rekao:

— Ajme-meni, bez mora me bole pluća!

Jedna grupa Dalmatinaca omladinaca ostavljena je bila na polaznim položajima, jer nisu imali oružja. Kad je borba otpočela, proleterci se okrenuše, a iza njih čuše Dalmatinci. Otjerali su ih da ne bi izginuli, jer su djelovali bacači i topovi. Naši krenuli na juriš, kad opet iza njih stoje Dalmatinci. Čekaju puške. Hrabar je taj narod. Vidi da mu život može spasiti samo partizanska vojska.

Ponedjeljak, 2. novembar

Drinići. — Prelistavajući brojeve »Borbe« koji su izišli vidio sam da je Stari 17. oktobra predao zastavu Drugoj proleterskoj za koju je Pavelić u saopštenju broj 8 izjavio da je uništio i ubio i komandanta Druge brigade Ljubu Durića.

Utorak, 3. novembar

Drinići. — Spremamo »Borbu« za 7. novembar. Bolja će biti od prošlogodišnje užičke. Malo razgovaramo o opštoj situaciji. Na jugu neprijatelj vodi žestoku ofanzivu. Prozor je zauzet. U njemu su Italijani: četnici-pljackaši vratili su se u Hercegovinu. Peta i Deseta brigada nisu otišle u Hercegovinu, jer ih nije stiglo naređenje. Sada su se probile do Glamoča. Ustaše i Italijani napadali su s velikim snagama u pravcu Livna. Dalmatinci su se hrabro borili kod Aržana, ali su ustaše napravile iznenadni prodor preko Cincara i zauzele Livno s leđa. Uništili su jednu našu komoru, oko tridesetak ljudi smo izgubili. Sada je front, između Livna i Glamoča. Iz Jajca i Mrkonjića Nijemci, s četnicima i ustašama, vodili su ofanzivu u pravcu Mliništa i izvršili masu zločina. Popalili su i neka sela u kojima je bilo četnika, među njima i selo Draganiće. Mrkonjić je triput prelazio iz ruku u ruke. Jednom su četnici upali u grad i poskidali odijela sa svih

muškaraca, pa kada su naši ušli — nigdje muškarca. Sjede ljudi po kućama u gaćama. Iz Bihaća još nema nikakvih vijesti. Tamo se noćas čula jaka paljba.

Srijeda, 4. novembar

Drinići. — Po suncu sam krenuo preko livada na Oštrelj. Poslije dva sata izbih do našeg voza. Nije rđavo u tim vagonima. Pišti lokomotiva. Naša željeznička mreža iznosi skoro 70 kilometara. U vagonu kod Starog sreo sam Koču d Piću, koji su sada postali komandant i politkom naše Prve proleterske divizije. Marko je sjedio na večeri kraj mene. Pitam ga:

— Sjećaš li se Radojine prije godinu dana poslije Užica! Koliko je mnogo otada napredovala naša vojska, danas imamo divizije!

Marko se radosno smije.

U prvu diviziju ulaze: Prva brigada, Treća sandžačka i Treća krajiška. Imaćemo uskoro najmanje osam divizija. Krupna snaga!

Četvrtak, 5. novembar

Drinići. — Na ovoj strani je jedan pečat »Borbe«. Udario ga je Đido uz moj otpor. Dobro radi ova naša redakcija.

Noćas sam dvaput išao, u ponoć i u dva ujutru, preko polja, po mraku, sve do bolnice, da bi naim vijest o Bihaću ušla u Oktobarski broj. Ujutru sam otišao i treći put. Najzad nam je stigla konačna vijest. Bihać je oslobođen. To je dosad naša najveća pobjeda. Uspostavljena je čvrsta veza između Krajine i Hrvatske. Uništen je klin koji je bio zabijen u slobodnu teritoriju. Uništena je baza s koje bi neprijatelj mogao da nas prilično ugrozi. Zajedno s Bihaćom oslobođeno je preko 30 sela u okolini, a na lijevoj obali Une hrvatske brigade su zauzele Ličko Petrovo Selo, Drežnik, Vaganac i Rakovicu. Ubijeno je oko 700 ustaša i domobrana, a zarobljeno oko 850. Zallijenjena su četiri vagona topovske i pušćane municije i četiri haubice. Naši gubici: 50 mrtvih i 80 ranjenih. U napadu je učestvovalo osam brigada, pet na sam grad, a tri na okolna uporišta.

Kod nas je veliko veselje. I narod je oduševljen. Bihać — to je Rim! Već tri dana ispred Bihaća čeka 4.000 kola da iznesu municiju i oružje. Dobićemo hartije i novi tigl. Noćas završavamo broj, a sutra ćemo u Petrovac na proslavu Oktobra. Danas je došla i Olga. Srećom, na Grahovu nisu imali mnogo posla. Bila je do Knina i vidjela more. Mnogo je napredovala za ova dva mjeseca.

Petak, 6. novembar

Petrovac. — Prva proleterska je došla ovamo. Sutra dobij a zastavu od Tita.

Subota, 7. novembar

Petrovac. — Tito danas predao zasitavu Prvoj proleterskoj brigadi. Primio je Spanac, novi komandant Prve brigade, i predao je barjaktaru Voji Radiću. Uveče smo svi zajedno večerali. Napisao sam:

Da živi 25-godišnjica Oktobra!

Neka bi 26-godišnjicu dočekali u oslobođenoj zemlji!

Ponedjeljak, 9. novembar

Drinići. — Najzad nam se vratio Vesa iz Bihaća. Pošto se malo otkravio, ispričao nam ovo o našoj dosadašnjoj najvećoj pobjedi³⁾:

»Pred sam mrak i pred polazak brigada na položaj doživjeli smo jednu novost. Isproban je bacač plamena. Prvi put u napadu na Bihać biće upotrebjeno novo oružje. Sprava izgleda primitivna — kao aparat za špricanje vinograda. Nosi se na leđima i desnom rukom reguliše se puštanje plamena. Suknula je jednom pred nama i sutradan smo vidjeli kako sukti na desnoj obali Une na neka ustaška gnijezda. Svi smo radosni što imamo bacač plamena, uvjereniji smo nekako u našu snagu, iako svi znamo da jedan bacač ne može, ustvari imati nikakvo odlučujuće dejstvo u borbi za Bihać.

Oko 7 časova krenuli smo, sa štabom, na osmatračnicu. Noć je mračna. Osmatračnica je iznad samog Bihaća.

³⁾ Ovde donosim taj opis u skraćenom obliku.

Gledamo grad — osvjetljen, i čini nam se da i ne sluti šta će te noći doživjeti. I zaista, nije ni slutio. Oni u Bihaću nisu očekivali napad. Izgleda čudno — u neposrednoj blizini Bihaća koncentrasano je pet brigada, oko 5.000 ljudi. Već dva-tri dana vrše se neprekidna izviđanja. Obruč je skoro već potpuno zatvoren, a vojna ustaška komanda o svemu tome nema pojma. Zaista je teško ratovati kada je narod protiv tebe. A narod iz okoline Bihaća je sav, bez izuzetka, protiv ustaša. Nema četnika, nema četničkog uticaja. Nijedan seljak se nije spustio u grad da obavijesti šta se ciko grada događa. Nema četnika — nema izdaje. Lako je ratovati, kad je narod s tobom. A narod bihačkog kraja, sav narod je s partizanima. Dočekuju, ispraćaju, pomažu. Vodiči obećavaju da će naše brigade i bataljone sprovesti u sam grad bez metka. Rijetko sam vidio takve vodiče. Tako oduševljene vodiče. Najdirljivija pojava i dokaz ljubavi za partizane su seljačke djevojke. Od trenutka kada je počeo napad pa sve do oslobođenja Bihaća sve djevojke išle su sa raspletenim kosama. Sa raspletenim kosama su nosile hranu, pomagale iznošenje ranjenika, vršile sve poslove. Sa svojim raspletenim kosama ispod marama, one su donosile i darivale našoj vojsci svu brigu i svu ljubav svojih mladih godina. One su rasplele kose — jer su i njihove majke i njihove bake raspletale kose kada su njihovi očevi, njihovi djedovi vodili borbu s Turoima. Da se vojsci ne zamrse putevi.

U 9,20 čuše se prve puške, a onda mitraljez. To je vjerovatno ustaška straža primjetila neke naše. Prava vatre je tamo gdje se bori Prva krajiška brigada. Postepeno vatra postaje jača. U 9,30 počinje naša haubica. Jedna, pa druga. Sada ustaše u Bihaću znaju šta sie događa.

Borba za Bihać, jedna od najvećih borbi i pobjeda naše partizanske vojske, počela je.

Neposredno na Bihać napadaju četiri brigade: Prva, Druga, Četvrta krajiška i Osmo hrvatska (Banijska brigada). Peta krajiška (kozarska brigada) napada na Ostročac i okolna ustaška uporišta — Spilice, Srbljane, Orlice, Miestru. Te iste noći dvije ličke brigade napadale su na Ličko

Petrovo Selo. U Bihaću se nalazio veliki garnizon. Oko hiljadu ustaša iz ličkog ustaškog združenja, oko hiljadu do-
rn obrana i nešto ustaški raspoloženih naoružanih seljaka iz
okolnih sela. Garnizon je bio dobro naoružan. Četiri ha-
ubice, tri protiv'kolska topa, jedan brdski, mnogo teških
mitraljeza, puškomitraljeza, mašinskih pušaka itd. Bihać
je bio najjače ustaško uporište u ovom kraju. Spremalo
se i stvaranje krajiške legije. Sve pripreme bile su iz-
vršene. Jedna delegacija se već nalazila u Zagrebu, gdje
je trebalo da dobije posljednje odobrenje.

Garnizon se brani uporno i očajnički. Naše dvije bri-
gade — Druga krajiška i Osmo hrvatska — napadale su
od padina Zegara, na desnoj obali Une. Dvije su napadale
na lijevoj obali Une. Prva krajiška uz samu Unu, Treća
krajiška od padina Plješevice. Posljednje dvije imale su
teži zadatak nego prve dvije. Druga krajiška i Osmo ba-
nijska su još u toku prve noći prodrle u grad, a do zore,
sem nekih uporišta, očistile cio onaj dio koji se nalazi
na desnoj obali Une. U samu zoru likvidirana su i ta
uporišta, — bivša zgrada poslastičarnice u neposrednoj
blizini mosta, i bivša gimnazija. Dosta je bilo nekoliko
preciznih granata iz protivkolskog topa, pa da cio grad
na desnoj obali Une bude očišćen. Krajišnici su prodrli s
desne, Banijski s lijeve strane. Prvi je na rijeku izbio Prvi
bataljon Druge brigade (Kozarski), a odmah za njim ba-
talion Banijske brigade, koji su napadali s lijeva. Vatra
je trajala cijelu noć. Ali nije bila ujednačena. Čas jača,
čas slabija. Po nekoliko časova trajao je potpuni tajac,
da onda ponovo počne. Pored toga vatra je bila rasuta.
Još uvijek je front širok, još nije tokom noći došlo do
koncentričnog napada na sam centar grada. Prva i Druga
krajiška morale su te prve noći da savladaju čitav niz
bunkera i utvrđenja. Prva na Somišlju, na Sokolcu, u
Zegaru, Treća na uskom platou na padinama Plješevice.

Druga noć je počela žestokom vatrom. Sada je već
mnogo bliža. To se vidi i po ognjevima. Prošlu, prvu noć,
gorio je Golubić, Veliki i Mali Skočaj. Sela, po nekoliko
kilometara udaljena od grada. Sada gori Zegar, u ne-
posrednoj blizini Bihaća, gore ognjevi u Zegarskoj aleji,
nastaju vatrene putanje, strelaste, koje pokazuju put na-

pred ovan ja naših jedinica na lije voi obali Une. Vatra sve žešća. Nema prekida. Oko 8 časova izgleda da je dosegla kulminaciju. Ustaše se bore očajnički. Domobrani se predaju.

Svanulo je drugo jutro. Opet lijep, vedar dan. Opet avioni, oipet isti rezultati. Oko devet časova pojavljuje se iz pravca Ličkog Petrovog Sela pojačanje. Nastupa u lancu. Dočekuju ih Banijci. Puškaranje, juriš — i dobij amo izvještaj da je zaplijenjen je jedan bacač i jedan mitraljez. Uprkos tome, »pojačanje« je uspjelo da uđe u grad. Ali ni mnogo jače pojačanje, akamoli ovih četiri stotine domobranskih vojnika, ne bi moglo spriječiti ono što je neminovno slijedilo: oslobođenje Bihaća. Naše trupe su prodrle u grad, vodile su se boirbe u samom gradu. Ustaše su pokušale još jedan protivnapad — i onda je bio kraj. Pojačanje je samo povećalo broj mrtvih neprijatelja. Oko 4 časa, ustaše su pobjegle u pravcu Ličkog Petrovog Sela. Tamo su ih čekale zasjede. Poginulo je tom prilikom 150 ustaša.

Rezultati pobjede: oslobođeno je 500 kv. kilometara, veliki broj sela, uništeno oko 700 ustaša i domobrana, zarobljeno 850 domobranaca. Zaplijenjene četiri haubice, tri protivkolsika topa, jedan brdski, 16 teških mitraljeza, veliki broj puškomdtralj eza i pušaka, preko 1 milion metaka, oko 2 vagona topovskih granata i mirna, nekoliko hiljada pari cipela i šinjela«.

Utorak, 10. novembar

Petrovac. — Otišao sam u Petrovac da pregledam ustaška dokumenta zaplijenjena u Bihaću. U dnu kofera našao sam jedan od najznačajnijih dokumenata u našem partizanskom ratu: strogo povjerljive dnevne biltene »glavnog stožera hrvatskog domobranstva«, koje je do septembra potpisivao »general-poručnih vitez« Lakša, a kasnije general Prpić.

Opšta karakteristika ovih dokumenata neobično ubjedljivo pokazuje da stvarno nema kutka u Hrvatskoj bez partizana. Neprijatelj otvoreno govori o situaciji, iako svoje gubitke prećutkuje ili smanjuje na desetinu.

Tako isto ovi dokumenti dokazuju saradnju četnika s okupatorom i Pavelićem. Nažalost, nisu nađeni svi bilteni. Nedostaje veći dio od jula i čitav septembar.⁴⁾

Srijeda, 11. novembar

Drinići. — Otpočeli smo da spremamo nov broj »Borbe«. Još mi je milije raditi otkako je — najzad — međunarodna situacija pošla na bolje, da će Hitler morati da pojača svoje trupe na Balkanu, jer mu sada saveznici ozbiljno ogrožavaju, pored Sicilije i Južne Italije, još i Grčku i Krit. Samo su Nijemci svjesni važnosti Balkana.

Prilikom posljednjih borbi oko Mrkonj ićgr ad a nađeno je kod četnika Draže Mihailovića naređenje njemačkog generala Stala — kampfgrupa »West Bosnien« u kome se veli:

»Ova nova hrva tka država koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Njemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan i noć vozovi koji snabdijevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemno More. Stoga borba naših jedinica u toj zemlji protiv unutrašnjih neprijatelja ima isti značaj kao i bitka u Rusiji. Partizanski pokret u Hrvatskoj može da se i dalje proširi, jer se on rukovodi direktivama iz Moskve. To je boilba nesumnjivo važna, isto onako kao i borba protiv naših velikih neprijatelja, iako je mi vodimo bez galame. Mi znamo da naša vojska vodi borbu za cilj koji se sastoji u konačnoj pobjedi Njemačke«.

Ovaj je dokumenat pisan prije savezničke invazije, prije naše ofanzive. Zato položaj Balkana dobija u svjetlosti najnovijih događaja još veću važnost. Naši partizani na taj način dobijaju još veću dužnost, još veću ulogu u borbi protiv fašizma. »Potrudimo se da ovdje zadržimo što više neprijateljskih divizija i uništimo što više žive

■) U original »Dnevnika« prepisao sam skoro sve te dokumente, koji iznose oko 16 stranica teksta u prvom izdanju. Ti dokumenti, iz ustaških izvora, govore o mnogim bitkama koje se spominju u ovom dijelu »Dnevniika«.

snage neprijatelja« — rekao je drug Tito u čestitci Staljinu za 7. novembar.

Ima već nekih konkretnih podataka u ovom smislu. TASS javlja da je Fon Ler, zapovjednik njemačkih snaga na Balkanu, hitno tražio pojačanje. Italijani se, prema izvještaju naših obavještajaca, povlače prema morskoj obali, jer se boje invazije Saveznika. U svakom slučaju te njemačke nove divizije neće stići tako brzo na teren gdje su naše glavne snage, jer će prvo morati da obezbijede glavne komunikacije Trst — Ljubljana — Zagreb — Beograd, zatim Beograd — Niš — Solun. Zatim, potpuno je jasno da njemačke divizije neće moći da ostvare svoje planove, da unište našu živu silu. Mi nismo malene grupe, slabo naoružane, bez municije, bez iskusnih vojničkih komandanata. Mi imamo slavne dane za nama, mi imamo divizije, mi imamo i nešto artiljerije. Mi imamo — inicijativu — i još ćemo je više razviti. Ofanziva kod Bihaća je samo početak. Moramo raditi brže da nas događaji ne pretrefcnu. Prva divizija je spremna za pokret — pravac: Istočna Bosna. Šta će ona sve napraviti! Kad smo kretali na veliki marš u julu, četiri brigade nisu imale više od 3.100 pušaka. Polazili smo poslije privremenog poraza u Crnoj Gori i Hercegovini, polazili smo s ranjenicima, polazili smo sa 5—10 metaka na borca, polazili smo u jeku Hitlerove ofanzive na Rostov — pa smo ipak mnogo postigli. A sada Prva divizija — samo ona — ima skoro 4.000 pušaka- topove, municije na pretek — 150 metaka na borca, 1.000 na puškomitraljez, 3.000 na mitraljez, polazi i ostavlja veliku slobodnu teritoriju, na kojoj se nalazi još 8 divizija, polazi u eri sve povoljnije međunarodne situacije, polazi na istok, u pravcu Srbije, polazi u kraj gdje ima jakih partizanskih snaga, — Šesta brigada, Sremci — polazi u kraj gdje dobro politički stojimo.

»Ja, kao predsjednik jugoslovenske Vlade, pozivam vas da još ne dižete oružanu borbu protiv okupatora, jer biste se izvrgnuli teškim žrtvama i represalijama, a ta borba još ine bi koristila našim saveznicima. Kad bude došao odlučan momenat za oružanu borbu, budite uvjereni da ćemo vas pozvati na ustanak preko vrhovnog komandanta u našoj zemlji, načelnika štaba Vrhovne ko-

mande Dragoljuba Mihailovića, koji će vas povesti putem slave i pobjede . . . »

Slobodan Jovanović vrši čistu petokolonašku ulogu. On poziva narod da propušta njemačke trupe i oružje na jug, da suzbija savezničko iskrcavanje! On time obobrava i Dražinu saradnju sa Okupatorom i ustašama. Zanimljivo je da i Pavelić osjeća da Draža Mihailović izvršuje ono što mu Slobodan Jovanović iz Londona poručuje — jer se u jednom dokumentu veli:

»U zadnje vrijeme pojavio se je među četnicima jači pokret za predaju našim oblastima, pa i za suradnju sa ovim protiv komunistima (partizanima). Pobude za ovo mogu se tražiti dijelom u nemogućnosti njihovom daljem opstanku u planinama i šumama, a dijelom u teroru koji nad njima vrše komunisti — partizani. Nije isključeno da je ovo eventualno i sugerirano izvana savezno sa događajima u svijetu.

Po nailogu poglavnika zapovjednik GSP — Vojskovođa Kvaternik«.

Draža Mihailović pokušava da sakrije tu saradnju:

U Mrkonjićgradu naše jedinice zaplijenile su narednje Domobranskog zbornog područja, II Glavnositožerni odjel, gl. br. 2842 u kome se kaže:

»Više zapovjedništvo talijanskih oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija« (2. marta) ured za operacije, pod broj 1-10.690 s. od 4. srpnja o. g. izdalo je upute svojim podređenim vlastima, da protikomundstički odredi koji djeluju na zaposjednutom području, imaju bez obzira na njihov postupak i nodređenost nositi naziv:

Italijanski: Milizia Volontaria Anticomunista.

Hrvatski: Dobrovoljna protukomunistička milicija.

Takav se naziv ima uvijek upotrebljavti, pa je tim riješeno i pitanje naziva i bivših četničkih odreda, koji sada djeluju u zajednici sa italijanskim ili hrvatskim četama«.

Slobodan Jovanović ne izdaje samo savezničku stvar već i svoj rođeni narod. Da bi očuvao interese velikosrpske gospoštine, on ide i s crnim đavolom.

Karakteristična je četnička propaganda na terenu. Prilikom uništavanja četničkog štaba »Karadorđe«, iza

italijanskih žica kod Gračaca, nađeno je nekoliko njihovih letaka, štampanih latinicom na geštetneru. U njima se vidi dosljednost — tj. četnici u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni, Lici — operišu istim argumentima. Evo teksta nekoliko njihovih gluposti:

»Partizani su ustaše — divlje. — Poslije je otpočela borba partizana, ali ne za srpsko nego zbog zločinačkog bezumlja jedne šake ludaka koji su pod komunističko-partizanskom zastavom okupili najveće zlotvore srpskog i ljudskog roda. Najgori zločin prema srpskom narodu počinili su partizani time što su naše slobodne planine, vjekovno utočište srpstva, izdajnički otvorili za najveće zlotvore srpskog naroda: divlje ustaše i Turke«.

Dakle, partizani su »divlje ustaše«, pošto su četnici sklopili savez s »pitomim ustašama«.

»Partizani rade protiv komunizma. — Glavna, upravo najvažnija svrha, kao što smo to i gore spomenuli, komunizmu je ta da se radnik i proleterac zaštite, da se suzbije svaka eksploatacija sirotinje. Međutim, mi naprijed vidjemo da su svi oni koji su bili zarobljavani, ubijani, u javne kuće odvedeni, popaljeni kranitelji, oboljeli, pod okupatorsku odmazdu podmetnuti, sve mahom bijednici i sirotinja, najveći bijednici... Ta akcija je upravo protukomunistička. To je uostalom razumljivo iz svega drugog!«

Četnici imaju čisto fašističku ideologiju. Zar ovo ne piše Ljotić:

»Četnički pokret ne misli ma i jednog sekunda da se nastavi 23-godišnja nenarodna, soeijalno-ekonomska ajdučija iz Jugoslavije. Četnički pokret nastavlja nacionalnu i seljačku revoluciju koju je otpočeo Karađorđe i hoće da stvori nacionalnu državu za čitav narod, a ni za kakve klike i grupe egoista i privrednih hajduka«.

»Partizane ne priznaje ni Rusija. — Oni vođu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu, (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se potčine njegovoj volji. (Gorski četnički štab dinarske divizije)«.

»Mi ne možemo uticati na ishod rata. — Sudbinu rata će odlučiti borba velikih naroda, milionske armije, a ne mi. Zato sačuvajmo srpski narod od istrebljenja«.

Evo kako se opravdava paljevina i nasilje koje vrši okupator :

»... Dakako nije nitko naivan, da bi se nadao, da bi okupator mogao drukčije postupiti. Okupator koji reprezentira jednu velevlast, oružjem moderno snabdjeven, ne može valjda voditi dugotrajne procese, istraživajući porijeklo naroda, a osobe krivnje i slično, već, u očuvanju svojih vojnika koji su nekoliko godina na bojištu — mora postupati po ratnom pravu i prekom sudu, odnosno putem hitne samoodbrane...«

Ovaj letak »Štaba srpskih četničkih odreda u Lici za sve krajeve« — očigledno je pisao neki Italijan, pravnik, jer se to vidi i po konstrukciji rečenica i po čitavom sastavu proglašenja, — nalik na optužnicu po sudovima.

Četvrtak, 12. novembar

Drinići. — Sjedimo u ovom selu između Grmeča i Sretnice i spremamo »Borbu«. Radio nam se pokvario, pa ubija čovjeka dosada, kada dođu časovi »larme« između 6 i 8 časova uveče. Nas sedam radimo u sobici četiri metra dugačkoj i dva širokoj, pa u radno vrijeme niko ne smije da progovori. Večeras nam Đido priča — o ribama i ribolovu. On ima silan pripovjedački dar, samo je šteta što nema vremena da se bavi literaturom. Čitav sat je pričao o Tari, kad je kao dječak hvatao pune tri nedjelje u jedinom viru jednog te istog koralja, o pastrmkama Biogradskog Jezera, o somovima u Zapadnoj Moravi, o mladicama i pastrmkama Pive, najbogatije naše rijeke tom vrstom ribe; slušao sam ga i učinilo mi se da prelistavam »Lovčeve zapise« Turgenjeva. Istu priču slušao bih svaki dan, kao što bih i »Lovčeve zapise« prelistavao svaki dan. Našao sam tu drugu knjigu ovde u Drinićima. Povezale su mi se dvije uspomene. Četvrti razred gimnazije u Beogradu kad sam je čitao prvi put — i prošlogodišnje borbe oko Moskve, jer Turgenjev govori o šumama Orela, Tule i Kaluge. . . Tako mi je ta knjiga još

milija; kad nju čitam mislim na Beograd i na veliku Rusiju ...

Petak, 13. novembar

Drinići. — Opet se pojavio Tempo. S Majevice je sišao u Tuzlu, s lažnom legitimacijom prošao vozom kroz Sarajevo, stigao u Mostar, tu uzeo taksi, pošao ka Sarajevu, izišao iz automobila kod Jablanice, ušao u šumu i bio je već na oslobođenoj teritoriji. Imao je sreće Tempo u toku minule godine. Gestapo i ustaše tražili su ga po čitavom Sarajevu, a on je ležao u bolnici — operisan. Gestapo je za to saznao, ali Tempo je već bio izišao iz bolnice. Jedan kurir iz Zagreba bio je uhvaćen, držao se izdajnički i provalio je javku u Sarajevu, stan u kome se nalazio Tempo. Agenti su sreli druga Tempa na vratima, on im je pokazao svoju falsifikovanu legitimaciju i oni su ga pustili. Na Ozrenu su četnici napali druga Tempa, bili su na deset metara od njega, ali drugovi su se zajedno s Tempom probili. Pričali smo Tempo i ja, dok nas je motor vozio iz Petrovca za Driniće. Usput se pokvario, pa smo po jesenjem suncu pješačili pet kilometara i razgovarali o Beogradu, o štamparijama koje je Tempo kupovao, o prvom broju »Komunista«, o Niki Brki, Tempovoj desnoj ruci, o Đuri Strugaru i njegovoj kancelariji na Terazijama gdje smo se nalazili.

— Kako ću proći Terazijama, a da ne svratim kod Đure, ne znam ni sam! — veli Tempo.

Tempo je donio i izvještaj iz Srbije. Stanje je teško. Teror veliki. Odredi su spali na po 150—200 ljudi, neki na 9, kao Svrljiški. Postoji Sumadijski odred. Sada se formiraju još tri odreda u Srbiji. Partija se bori, izdaje svoj list, štamparije su u životu, ali provale su česte i trpimo jake udarce.

U Istočnoj Bosni stanje je mnogo bolje. Partizana se boje i ustaše i četnici. Početkom septembra oko 20.000 Nijemaca i ustaša napalo je Šestu brigadu oko Šekovića. Mi smo doznali dan ranije za ofanzivu i lijepo se izvukli. Gledali smo kako Nijemci sitežu obruč sa trideset topova. Naši su iduće noći navalili na prugu Han Pijesak — Zavidovići — Olovo u dužini od 30 kilometara. Spaljena je

stanica Pjenovac gdje su poginuli Čiča Romamijski i Dragante Pavlović. Stanicu je spalio baš Čičin bataljon, Prvi bataljon (romamijski) Seste brigade.

Poslije su naši krenuli na Majevicu preko Spreče. Narod nas je odlično dočekaao. Sva muslimanska sela između Spreče, Save i Drine su naoružana, ali mi smo mirno prolazili i nijedna puška nije opalila. Na drumu Brčko — Tuzla — Bijeljina sa deset utvrđenih tačaka pozvali su nas domobrani da ih napadnemo, da bi nam se predali. U čitavoj Posavini narod nas jedva čeka. Ustaški garnizoni su vrlo mali. Gradovi uopšte nisu utvrđeni. Ima nekih 80 Nijemaca koji sa dva tenika lutaju ovamo-onamo. U tuzlanskim rudnicima ima skoro 10.000 radnika koji sami vode štrajkove i pišu parole: »Živio Staljin!« Jedna naša patrola od osam ljudi spustila se pravo u rudnik i održala zbor. Mogli bismo da mobilišemo čitavu diviziju. Samo u okolini Bijeljine ima 300 skojevaca koji jedva čekaju da stupe u naše redove.

Iz Istočne Bosne bila je prešla, za vrijeme ofanzive, u Frušku Goru grupa partizana koja je operišala u bosutskim šumama. Ustanak je uzeo velike «razmjere u Sremu. Postoje dva odreda — Fruškogorski i Podunavski, sa 1.200 pušaka i 3.000 ljudi bez oružja. S obzirom na teren, odredi djeluju u desetinama, tako da stvarno iza svakog kukuruza u Sremu puca naša puška osvjetnica. Dva bataljona Seste brigade prebacili su se u Srem da pomognu Sremcima u skupljanju oružja, a poslije će svi preko zime natrag preko Save, jer je nemoguće opštati u ravnici — bez kukuruza.

Tempo je mišljenja da bi dolazak novih snaga u Istočnu Bosnu imao veliki značaj. Mobilisali bismo na hiljade boraca, veliku teritoriju bi oslobodili, a četnike lako savladali, jer sem 100 Račićevih bandita i 500 ozrenskih četnika, nijedna druga četnička grupa ne bi davala otpor, već bi, naprotiv, najveći dio prilazio nama.

Subota, 14. novembar

Drinići. — Danas sam ostao sam u štampariji da završim »Borbu«. Drugovi su otišli u Petrovac da se

kupaju. Pisao sam »Dnevnik«, razgovarao sa seljacima. Predveče smo čuli kurjake kako zavijaju. Tri stotine metara odavde nalazi se već gusta šuma. Kaže mi stražar Dušan Orelj da bismo mogli lako pobiti kurjake i napraviti dobre bunde samo kad bi bilo mjesečine. Dugo smo pričali o tome. Sada je vučja dlaka najbolja.

Taman smo zaključili list, a telefonom mi javiše iz Petrovca da će doći Staljinova izjava o značaju savezničke ofanzive u Africi.

»Otvora se perspektiva raspadanja italijansko-njemačke koalicije u najbliže vrijeme. Ali se može reći s uvjerenošću da će efekat biti ne mali. Izvjesno smanjenje pritiska na Sovjetski Savez nastupiće već u najbliže vrijeme«.

I Crvena armija će uskoro otpočeti snažnu ofanzivu:

»Ne može se sumnjati u to da će Crvena armija ispuniti časno svoj zadatak isto tako kao što ga je ona ispunjavala tokom čitavog rata«.

Nedjelja, 15. novembar

Petrovac. — Krenuo sam jutros kolima u Petrovac sa starim Đidom Kecmanom, našim prvim susjedom. S nama je i njegov sin, visok momak, cipela mu nosi broj 47, borac Treće krajiške brigade. Starac nam je sinoć dijelio vruću rakiju, pitu i pečenu jagnjetinu u zdravlje sina koji se vratio iz borbe kod Bihaća. Momak je prenoćio kod oca, pa se sada već vraća u Petrovac, jer Prva divizija kreće danas ili sutra. Iz Okolnih sela puca se na sve strane. Tamo pod ovom kosom čak puškomitraljez. Veseli se vojska. Bihać oslobođen, došlo se kući. Na naša kola penje se još nekoliko Krajišnika. Momci kao jabuke. Stari Đida se topi od miline.

— Eno tamo na Oštrelju bio je naš top, sami smo ga napravili, a mi se razišli po svim ovim čukama, pa kad on opali, a mi potpalimo mine, pa izgleda puca deset topova. A ustaše i Italijani ne znaju odakle puca naš top...

Njegov sin pokazuje kosu iznad škole, duva u ruke i priča.

— Ovde smo držali položaj i nikako nas nisu mogli otjerati ni topovima, ni avionima. Mi bismo se danju sklanjali u ovu šikaru dole, ostavili osmatrača, a onda bi cio dan tukli. Kad naiđe njihova pješadija, mi bismo se odmah popeli gore ...

Povede se riječ o četnicima. Mladić skočio kao ris:

— Pa sto (puta smo govorili onim u Dragnićima: »Opametite se!« A jok! Sada ih popali Drenović!

Đida se sjeća davnih vremena:

— Bio naš štrajk protiv šipada. Ja sam išao u Beograd u ime radnika, a jedini koji nisu htjeli da štrajkuju bili su ti Dragnićani i oni s Manjače ...

Skočili su vojnici s kotla, potrčali malo da se ugriju, a ja i Đida skrenuli smo desno:

— Hajde konjici preko naše zemlje! — puca bičem Đida dok smo predatili preko jedne njegove njive. — Eno, onde su tri jame. Tu su ustaše pobile naše ...

Dobar je taj Đida sa svojim žutim, opuštenim brkovima. Sve do 1918. bio je kmet. U njemu ključa vrela krv Krajišnika, seljaka-bundžije. Te borbene tradicije imaju uticaja na ovo junaštvo i upornost koji vode ovu našu silnu vojsku u današnjoj borbi. Istočna Bosna nema starih borbenih dana. Zato tamo i četništvo više uspjeva.

Ispod Doma kulture (bivšeg Sokolskog doma), koji su avionske bombe dosta isprskale parčadima — igra kolo. Partizani i djevojke iz okolnih sela. Slegao se narod da isprati svoju vojsku, braću, sinove, momke. Skoro svaki vojnik drži ili rukavice ili čarape. Oujem jednog kako veli:

— Od osmo u Srbiju!

Tu prolazi i Popče, 'kurir Prve divizije, nekada kurir u štabu Kragujevačkog odreda. Radnik iz Grošnice. Veselo poskakuje, jer se najzad pošlo bliže Srbiji, jer, evo, skoro godina dana kako od nje izmičemo.

Svratio sam kod Olge u Bolnicu. Jedan mali okrugao čovječuljak, prosjed, kratkih debelih prstiju, stoji u uglu, ne miče se kao da se plaši da nekom ne smeta. Ljekar — Jevrejin iz Osijeka. Ustaše ga s majkom od 70 godina, ženom i sinovcem, poslali u Bihać da liječi sifilis. To mu je sačuvalo glavu. Sada je došao kod nas.

Ovaj mi mali doktor izgleda nekako bespomoćan. Zena mu se otrovala prije nekoliko dana:

— Radićemo! Bar se nećemo brinuti za hranu! Dijelićemo šta imamo! — veli on.

Vjerujem da će dobro raditi. Malo nam je Jevreja prišlo. Ne znam da li poznajem više od 50 boraca u našim redovima — i to sve komunisti. Junak je bio Alma — poginuo je kod Kupresa. Sjećam se kad smo zajedno prelazili Volu jak. Nosio je pušku, nosio je Davidovu šestokraku zvijezdu. Svetio je oca, brata, desetine hiljada Jevreja pomlaćenih, podavljenih u ciklonu u »dušegupkama«.

Ponedjeljak, 16. novembar

Petrovac. — Jutros u zoru krenula je Prva divizija — na istok. Prestalo je pucanje. To je većinom bila manevarska municija, ali bi prozujao i poneki metak. Razgovarao sam sa Veljkom telegrafistom. Priča mi kako je uhvatio mrežu šest ustaških radiostanica. Idioti misle da smo mi stvarno »čobani«, »pljačkaši«, »divlje horde« — pa šalju jedni drugima vijesti otvoreno, bez šifre. Uhvatio je Veljko radiogram nekog domobranskog štaba iz Petrinje koji izvještava neku višu komandu da su krenuli iz Gline protiv partizana. Drugog dana su objavili da su naišli na mali otpor i da su ubili jednog partizana — koga su našli mrtvog — u nekom potoku. Kad sam otišao do Lole, jedna djevojka otvara vrata — Vanda Novosel, s kojom sam zajedno radio u Zagrebu 1940—1941. Zamijenjena je za zarobljene Nijemce. Priča da se među Nijemcima već čulo da smo zauzeli Bihać. »Navalili su sa većim snagama«, vele. Povlače se iz Sanskog Mosta i Nijemci i domobrani 20. novembra, a vlast predaju četnicima. Dok smo Vanda i ja pričali, stigla je vijest da je Slunj oslobođen 14. novembra u 18,30. Zajplijenjein je jedan protivtenkovski top, tri mitraljeza i 150 pušaka. Kakva li je silna radost na Kordunu. Vanda veli da se među ustašama i domobranima još nema tačna slika o našoj snazi. Ona inije čula za divizije, korpuse. Nije znala da je sva naša oslobođena teritorija na zapadu povezana. Užasne stvari priča o logoru u Jasenovcu.

Utorak, 17. novembar

Drinići. — Jutros nas iznenadi snijeg. Udosmo (u drugu partizansku zimu. Prošlogodišnje iskustvo pokazuje da nam je zima teža nego što smo mislili. Ali, ona nije laka ni za okupatora. To su regularne vojske, naviknute na velike komore. U svakom slučaju, dolaskom snijega spaseni su bar za izvjesno vrijeme naši magacini i bolnice na Grmeču i Klekovači. Tamo je već skoro metar snijega. Čitao sam danas Bevcovo pismo. U potpunjavam ga pričanjem druga Slovenca⁵⁾ koji ga je donio:

Naša braća Slovenci uspješno su prešli onu krizu kroz koju je prolazio naš ustanak u svim zemljama. Slovenci su se koristili iskustvom Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Slobodna teritorija je, istina, izgubljena, ali smo živu snagu sačuvali. Uoči ofanzive Musolini je dolazio i vršio smotru divizija u Gorici i prijetio. Samo na dijelu Slovenije okupiranom od Italijana postoje četiri brigade i šest odreda, nešto oko 2.700 ljudi, što je dobar broj. Osim toga postoje partizanski odredi na Gorenjskom, u Štajerskoj, u Koruškoj, Primorju, tako da ukupan broj slovenačkih partizana iznosi preko 4.000 pušaka.

Italijani i Nijemci vršili su nečuveni teror na teritoriji gdje je vođena ofanziva. Spaljeno je skoro 60% sela, silan narod odveden u logore. Sem pet italijanskih divizija, istovremeno su napadale dvije njemačke divizije — na putu iz Francuske za Istočni front, tako da se narod prilično poplašio. Jednovremeno se pojavila Bijela garda, Nedić u Srbiji, Bajo Stanišić u Crnoj Gori. Otpočelo je ubijanje naših ljudi, prisilna mobilizacija. U Bijeloj gardi bili su ujedinjeni ljudi Draže Mihailovića i najreakcionarniji klerici. Skupilo se sve antinarodno. Tako su petokolomaši pokušali da izazovu građanski rat za račun okupatora.

Što su ovi pokušaji razbijeni ima da se zahvali jedinstvu Oslobođilne fronte, koja je oko sebe okupila čitav

⁵⁾ Drug Janez Šubic, kompozitor iz Ljubljane, jedan od organizatora ilegalne tehnike u Sloveniji. U ljeto 1942. prilikom prelaska iz Hrvatske u Sloveniju, udavio se u Mrežnici, kad je pokušao da spase jednog vodiča.

slovenački narod. Još u aprilu 1941. Skupili su se predstavnici osamnaest političkih partija, grupa i struja, i stvorili zajedničku platformu u borbi protiv okupatora. U Oslobođenoj frontu, sem komunista, ušli su skoro svi sokoli i hrišćanski socijalisti. I jedan dio klerikalaca — iz bivše Slovenske ljudske stranke — nalazi se s nama. Bijela garda se brzo raisikrinkala. Prisilna mobilizacija, teror. Mase su se odbile od nje. Ofanziva petokolonaša je prešla svoj vrhunac. Na Notranjskom sasvim su potučeni, na Dolenjskom nastao je preokret u našu korist. U ljubljanskoj okolini Bijela garda vojnički najjače stoji, jer je pod neposrednom zaštitom okupatora. Bijela garda je postavila svoje »seoske straže«, koje su naši uglavnom raščistili. Citava sela, koja su Italijani naoružali »protiv partizana«, sada se javljaju i predaju oružje.

Ovo čišćenje Bijele garde imalo je povoljnog odjeka. Objavljen je veliki politički rad na raskrinkavanju bjelogardista, tako da se vide već dobri rezultati. Čak i neki stari klerikalci otkazuju »Slovenca« Zbog užasnog pisanja protiv partizana.

Našim jedinicama u Sloveniji nedostaju iskusni komandanti. Zato Arso ide tamo privremeno i vodi Zdravka Jovanovića, **Saranovića**, Jevtića, Peru Popivodu i još dvadesetak drugova da pojačaju komandni kadar slovenačkih brigada i odreda. Biće stvorene veće brigade od 800—1.000 ljudi, koje će preduzeti veće akcije. Pitanje je i teških oruđa.

Polovinom oktobra Slovenci su izvoj evali novu pobjedu nad okupatorom. Na dan 13. i 14. oktobra jedan bataljon Šercerjeve brigade, kod Padeža pri Borovnici, napao je 2.000 Italijana i pobio 80 fašista i 16 bjelogardista. a zaplijenio jedan teški, 4 laka mitraljeza i 80 pušaka. Tomašičeva brigada je kod Jelenovog Zljeba, sredinom oktobra, ubila 150 Italijana, zarobila šestoricu, zaplijenila bacač mina — prvi u Slovenačkoj — i dva puškomitraljeza.

U dijelu Slovenačke koji su okupirali Nijemci, partizanski pokret se oporavlja poslije teških udaraca. Postoje manji partizanski odredi u čitavoj Štajerskoj, pa čak naši idu u Korošku, preko bivše jugoslovansko-austrijske granice. Narod ih odlično prima. Osjeća se uticaj Kompartije

u Austriji. Naročito su dobro organizovani željezničari. Nijemci vrše strahoviti teror nad Slovencima u Koruškoj. Hitlerovci su naredili masovno iseljavanje Slovenaca. U samoj Štajerskoj (Maribor — Celje), otpočeli su Nijemci mobilizaciju Slovenaca protiv partizana. Preko 30.000 Slovenaca silom je mobilisano u vermanshaft. Ko ne dođe na poziv, streljanje, ko pobjegne — streljaju mu porodicu. Uprkos svega, vermanshaft se osipa. Silom mobilisani zovu partizane da ih zarobe. Tako im se ne strelja porodica.

Značajne su vijesti iz Istre i Primorja. Tamo postoji partizanski odred od 150 drugova — Slovenaca, koji su pobjegli iz italijanske vojske, a sada im odlazi još 300 drugova iz Slovenije. I u Italiji se osjećaju pokreti u masama protiv fašizma. U Fiatovim fabrikama u Torinu bio je generalni štrajk. U Milanu — demonstracije. Narodna zaštita postoji skoro u svakom selu u Istri.

Ovaj drug Slovenac neobično se mnogo raspitivao o našoj štampi, on radi u tehnicu u Ljubljani. Kaže kako imaju odlične štamparije. Jednu su zarobili od četnika usred Ljubljane. Imaju Slovenci Vosovce, organe OF-a za obavještajnu i izvršnu službu. (VOS, Varnosno-obavešćevalna služba). Ti Vosovci, kako ih narod zove, doznali su da Bijela garda, to jest četnici, u jednoj ulici štampaju letke protiv nas. Naši drugovi su sjeli u automobil, došli pred kuću u kojoj je štamparija i demontrirali mali tigl. On sada štampa naše stvari.

Herojski se bori Ljubljana. Tu su velike blokade, čitav grad je opasan Žicom, na hiljade ljudi je poslalo u logore, ali borba ne prestaje. Naročito su uspjele »listkovne akcije«. To se na malim listićima hartijé pišu parole: »Dole okupator!«, »Živio OF«, »Slava palim borcima!« i onda se to po cijelom gradu dijeli. U nekim ulicama prosto je čitav trotoar zauzet malim lecima. OF poziva često sve rodoljube da ne budu na ulici između pet i šest poslije podne, u znak protesta protiv okupatora. I ulice su prazne, samo očajni kvest urini i karaibiinijeri jure po njima. Htjela je Bijela garda da napravi sličnu stvar protiv nas. Naredili narodu da ne bude na ulici od pet do šest u »spomen pobijenih žrtava komunističkog terora«. OF pozvao narod da baš u to vrijeme izide na ulicu.

Karabinijeri i kvesturini tjerali ljude u kuće, ali ništa nije pomoglo. Na ulicama između pet i šest bilo je više ljudi nego običnih dana!

U razgovoru priča nam drug iz Slovenije o banu Natlačenu. On je glavna italijanska perjanica u Sloveniji. Išao je odmah poslije sloma Jugoslavije u Him na poklonjenje Musoliniju. Poslije su ga Italijani postavili za predsjednika fašističkog savjeta ljubljanske provincije. Oslobođilna fronta osudila je zbog izdaje Natlačena na smrt. Kazinu je izvršio jedan naš drug koji se, preobučen u sveštenika, prijavio Natlačenu s jednim pismom. Prekoputa Natlačenove vile bila je jedna kasarna, u kojoj je trideset karabinijera imalo specijalnu dužnost da paze na Natlačenu vilu. Naš drug je ušao unutra, predao pismo i zatim ubio Natlačena. Pobjegao je preko zida, — plan bjekstva je unaprijed bio izrađen — skinuo mantiju i sjeo na tricikl koji ga je čekao. Italija ni su za Natlačena streljali trideset naših talaca.

Srijeda, 18. novembar

Drinići. — Snijeg nas je skoro sasvim zavijao. Duva jak vjetar i nanosi smetove. Hljeba nema, jer niko ne može da dopre do Petrovca.

Četvrtak, 19. novembar

Drinići. — Snijeg neprestano vije. Večeras smo uspostavili vezu s Petrovcem. Vrhovni štab je iz svojih vojnih sredstava dao pomoć od 2,500.000 kuna popaljenim selima: Donje Vukovsko, Gornje Vukovsko, Janj, Podgorje, Pljeva i druga. Dato je zatim sirotinji Bihaća 500.000 kuna, a Drvaru i okolini 200.000 kuna.

Petak, 20. novembar

Drinići. — Crvena armija prelazi u ofanzivu. Značajna je vijest sa Kavkaza. Nijemci samo onjušili kavkasku naftu pa dobili po zubima: 5.000 mrtvih; 140 tenkova i 2.000 kamiona uništeno. Na svim licima se čita radost. Došlo je naših pet minuta. I mi bijemo. Crvena armija nam se bliži. Kad smo se tako tukli u toku de-

fanzive na međunarodnom planu, šta ćemo tek postići u jeku of anzi ve.

Subota, 21. novembar

Drinići. — Završavamo »Borbu«, sedmi broj koji smo ovde izdali. Vadim najvažnije stvari iz nje. Završavaju se naše pripreme za stvaranje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Evo nekoliko dnevnih vijesti koje smo dobili od Vrhovnog štaba i unijeli ih u ovaj broj »Borbe«:

»Jedinice Prve proleterske divizije zauzele su u toku 18. i 19. novembra Sitnicu, Čadavicu i Mrkonjićgrad (Varcar Vakuf).

U ovim borbama zarobljeno je 700 domobrana i nešto Nijemaca. Operacije se nastavljaju.

»Četvrta krajiška divizija izvršila s dva bataljona Pete divizije napad na neprijateljske položaje na liniji: Suhača (Bosanski Novi) — selo Surkovci — Ljubija (rudnik) i razbila jednu ustašku i zarobila jednu domobransku bojnu.

Tom prilikom je zarobljeno 500 domobrana, više oficira među kojima i jedan potpukovnik, 20 ustaša i 16 legionara. Na bojištu je ostalo 200 mrtvih ustaša. Zaplijenjeno je 600 pušaka, 20 puškomitraljeza, 4 teška mitraljeza, 1 teški i 1 laki bacač, kao i velika količina municije i ostale opreme. Zauzeta je Suhača, Surkovac, selo Ljubija. Vode se žestoke borbe za rudnik Ljubi ju«.

Velike pobjede, ali i mi smo ih skupo platili. Prva proleterska brigada naletjela je na odlično skrivene njemačke bunkere u šumi kod Sitnice. Kragujevački bataljon je pao pod glavnu vatru. Odlično su se snašli komandiri. Da su naredili otstupanje, svi bi izginuli. Oni su, međutim, naredili juriš i zauzeli bunkere. Poginulo je 25 drugova, a oko 50 je ranjeno, i to sve starih boraca, kragujevačkih metalaca. Poginuo je Artem, koji me je čuvao kad sam ležao ranjen u Toponiei. Mali Korčagin — pet rana. Pao je Bata Karić s Dorćola, pao je Ljupke Španac, pao je i Dragan Simić iz Kragujevca, bivši potporučnik bivše jugoslovenske vojske, komandir Omladinske fočanske čete. Stalno mi je pred očima njegovo veselo

lice. Bio je veliki junak. U Livnu je njegova četa zauzela fabriku cementa. Eto, 16. novembra smo dugo pričali. Hvalio mi je Dalmatince. Prije godinu dana poklonio mi je mapu Evrope, kad smo prelazili preko Uvea.

Nedjelja, 22. novembar

Drinići. — Večeras smo se svi sastali — redakcija, radnici, stražari i nekoliko drugova iz Drinića. Držao sam referat o Staljinovom govoru, pa me Đido poslije dopunio. Lijepo je bilo. Kad smo završili pojavio se Đida i još nekoliko seljaka iz okolnih kuća. Slušali smo London u 9 sati. Usred emisije prekinuše vijesti javiše da je Crvena armija 19. novembra otpočela ofanzivu kod Staljingrada. Za tri dana napredovanje od 60—70 kilometara. Silna radost obuze sve ljude. Svi su poskakali na noge. One uzdržane nade sada probaše. Skupili smo se oko geografske karte. Đido pravi planove kuda će se ofanziva razvijati, koji je njen strategijski cilj. Đida se progurao do mape i pita: »Đe je Staljingrad, a đe smo mi, đe su Drinići?« Hvatamo poslije Moskvu i brojimo topove, tenkove i pobijene Nijemce. Veliki broj zarobljenih Nijemaca. To je prilično značajno. Govore drugovi kako će ova pobjeda kod Staljingrada djelovati na našu vojsku. To će biti oluja. Zaigraće kolo i pred našom kućom.

Ponedjeljak, 23. novembar

Petrovac. — Jutros me hitno pozvali telefonom u Petrovac. Kad sam stigao saopštili mi da sutra ujutru treba da krenem u Bihać na prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća. Uveče sam dugo razgovarao s Terzićem i Veljkom o našoj situaciji. Naša ofanziva se uspješno razvija. Prva divizija je pred Jajcem. Imala je nevjerovatno težak zadatak kod Sitnice. Iznenada se našla pred 250 bunkera. Izginulo nam je dosta drugova, ali ipak uništeno je glavno uporište pred Banjom Lukom, zaplijenjene su četiri haubice. Prva divizija će na Jajce, a poslije preko Vrbasa na istok. I Treća divizija je krenula. Čeka se samo pad Grahova, pa da pođe i Druga divizija. Pravać za sve uglavnom isti«.

VLADO KECMAN

PIONIRSKI POKRET

NA SMOTRI PIONIRSKE CETE

Jednog ljetnog sunčanog dana na brdu iznad Spiriceve kuće, u selu Driniću, u kome je bila smještena štamparija lista »Borba«, postrojila se pionirska četa. Pioniri su bili svrstani u desetine i vodove, a svi su imali pionirske kape sa petokrakom zvijezdom. Komandni kadar nosio je oznaku na lijevom rukavu. Vodovi su vježbali. Komandir čete Trivo Kecman, zvani Ođerin, rasporedio je svoju »vojsku«. Dva voda, okrenuti jedan prema drugom, zauzeli su borbene položaje sa svojim drvenim puškama, mitraljezima i bombama. Trivo je izvodio nastavu. Desetari i vodnici naređivali su nastupanje i povlačenje. Drug Veselim Masleša i ostali članovi redakcije »Borbe« oduševljeno su posmatrali juriše dječaka — vojnika. Odjednom se začula huka motora. U prvi mah pomislili smo da dolazi neprijateljski avion. Međutim, drinićkom cestom jurio je motocikl sa prikolicom. Zaustavio se pred kućom Drage Kecmana. Sa motocikla je sišao jedan drug. Bio je to Ivo Lola Ribar. On je zamolio komandira da postroji četu kako bi izvršio smotru.

Lola, Veso Masleša i ostali članovi redakcije »Borbe« sa velikim zadovoljstvom posmatrali su disciplinovane dječake i razgledali njihovo drveno oružje.

Lola je zapitao Vojina Kecmana: »Ko su naši neprijatelji?«

Mali Vojin zategao je pušku, stao mirno, izbacio grudi i snažnim glasom odgovorio: »Druže komandante, nepri-

jatelji naših naroda su Švabe, četnici, ustaše i svi oni koji nam pale kuće«.

Veselin se nasmijao i dobacio: »Zaboravio su i druge fašističke vojske«.

Mali pionir se, zatim, popravio: »Neprijatelji naših naroda su Švabe, ustaše, četnici i Talijani«.

Lola je zagrlio mališana. Smotra je, zatim, nastavljena. Dola je prilazio desetarima i vodnicima koji su mu podnosili raport. Kada je smotra završena, Lola i Veso su sjeli sa pionirima i tražili da im nešto ispričaju iz svog pionirskog života. Djeca nisu skidala pogled sa svojih gostiju. Rekli su im koliko se puta nedjeljno sastaju, kako pomažu roditeljima u svakodnevnom radu i pohađaju tečaj za opismenjavanje. Veso Masleša zamolio je komandira da Loli ispriča o nedavnoj vježbi koju je četa izvodila na Stražbanici, u selu Buikovači.

Trivo je počeo stidljivo, ali je ipak sve ispričao. Razgovor sa drugovima Lolom i Vesom trajao bi, vjerovatno, mnogo duže da nije naišao talijanski avion koji je tog dana bombardovao susjedno selo — Bravski Vaganac. Na kraju sastanka Veso Masleša darovao je pionirima više papira i olovaka.

Drug Lola je obećao da će naći vremena da ih još ponekad posjeti. Međutim, rad, revolucija i kasnija njegova pogibija onemogućili su da to obećanje izvrši.

Pionirska četa imala je čast da je jednom posjeti i drug Moša Pijade. Bilo je to na jednom vaspitnom sastanku pionira kada su razgovarali o oktobarskoj revoluciji. Tom prilikom bilo je riječi i o Lenjinu. Djeca su vikala »Živio Lenjin«.

Drug Mfoša se umiješao i rekao malom Simi Kecmanu:

»Čuješ ti, Sirno, velika je greška kazati čovjeku koju je mrtav da živi. Njemu se kaže: »Nek mu je slava«. Još bolje je reći »Slava Lenjinu«.

Mališani su obećali da ubuduće takve greške neće praviti, ali prilikom rastanka sa drugom Mošom opet je jedan od pionira ponovio »grešku«. Pionir je uzviknuo: »Živio drug Lenjin, vođa naše revolucije!« Na to se drug Moša grohotom nasmijao.

Pionirska četa imala je više sličnih susreta sa mnogim istaknutim revolucionarima koji su se liječili u partizanskoj bolnici sela Drinića, Slatine i Ja'sikovca, jer su pioniri, zajedno sa narodom, više puta nosili poklone ranjenicima.

KAKO JE UHVAĆEN ŠPIJUN

Pionirska organizacija u selu Cimešama bila je aktivna cijelo vrijeme narodnooslobodilačkog rata. U proljeće 1942. godine njeno organizaciono formiranje proteklo je gotovo nezapaženo. Nije bilo štampe ni nekih drugih sredstava informisanja, pa je samo u zidnim novinama nešto o tome zabilježeno.

Mile Salapura, jedan od bivših omladinskih aktivista ovog sela, sjeća se rado pionirske organizacije. Svi ljudi iz sela bili su na strani NOP još 1942. godine. Nije uspjela nikakva neprijateljska propaganda da narod skrene s pravog puta. U selu je bila aktivna partijska organizacija, a bio je brojan i aktiv SKOJ-a.

Kada bi se opisivao rad pionirske organizacije moglo bi se mnogo i mnogo o tome pisati. Međutim, dovoljno je za ilustraciju njenog rada istaći podvig pionira Sime Kneževića, Mare i Milke Vukelić. Svi troje su bili učlanjeni u pionirsku organizaciju. Na sastancima su slušali da neprijatelj u borbi protiv našeg naroda koristi razne forme. Saznali su da ima špijuna koje šalju Nijemci i ustaše na oslobođenu teritoriju sa namjerom da otkriju partizanske bolnice, logore i sjedišta narodnooslobodilačkih odbora.

Jednom prilikom, kad su se djeca igrala kod škole, prišao im je nepoznati čovjek i rekao:

— Umoran sam. Već mi je dosadilo vječito putovati pješice i nositi svačiju poštu.

Djeca su prišla starcu. On ih je upitao odakle su i kako se zove susjedno brdo. Na to je mali pionir Sima rekao:

— Pa ti znaš. Malo prije /si rekao da svaki dan ovuda prolaziš.

Nepoznati je uzviknuo:

— E, moj draškane, nisam ti ja iz ovog kraja. Ja sam Ličanin i partizan sam, a da vam pravo kažem, djeco, ja ne idem uvijek istim putem. Skoro sam bio tu, ali po noći. Gdje ono bijahu Mjesni odbor i partizanska bolnica?

Djeca se zглеdaše. Svi u jedan glas rekoše da ovdje nema nikakve partizanske bolnice, a Mjesni odbor da je gore, u šumi.

Za tren se pionir Sima zamislio, ali da bi ohrabrio stranca reče mu:

— Maločas su ovdje prošli tvoji drugovi, partizani.

Dok se nepoznati olkretao i pitao u kom pravcu su otišli partizani, mali Sima je zapovjedio Miilki Vukelić da vrati Markova goveda. Mala je razumjela Simu. Otrčala je do kuće u kojoj je bila seoska straža. Tu su se našla i dva partizana — kurira. Obavijestila ih je o sumnjivom starcu. U međuvremenu Sima i Mira su zagovarali starca pričom. Uskoro je stigla Milka sa drugovima. Starac je legitimisan. Nije imao propusnicu, ni bilo kakvih dokumenata. Bio je prisiljen da ste preda. Sproveden je u Komandu mjesta. Priznao je da je ubačen na oslobođenu teritoriju radi špiljumiranja.

Pioniri i njihova pionirska organizacija bili su pohvaljeni na seoskoj konferenciji zbog toga što su uhvatili špijuna.

PIONIRSKA SMOTRA U SMOLJANI

U drugoj polovini ljeta 1942. godine sakupili su se pionirski odredi oko smoljanske škole na svoj zbor. Tom prilikom su pretresem brojni problemi pionirske organizacije. Govorili su Sava Solumum, Pero Stojanović i drugi. Istaknuto je i više slabosti. Rečeno je da je pionirska organizacija, jedno vrijeme, jednostrano djelovala, da se radilo više na vježbama sa puškama i oružjem, a da je zapostavljen rad na opismenjavanju pionira. Neki pioniri nisu dovoljno pomogli svojim roditeljima. Poslije kritičkog osvrta date su nove smjernice za budući rad. Od pio-

nira se energično zahtijevalo da budu poslušni u svojoj kući, da racionalno koriste vrijeme za vježbe i rad na imanju, da uče. Pioniri su obećali da će redovno polaziti tečajeve za opismenjavanje i da će mnogo bolje učiti nego do tada.

Zakazana su takmičenja između pionirskih organizacija. Programom takmičenja obuhvaćeno je, pored ostalog, omasovljavanje organizacija, zatim uapjeh na tečajevima za opismenjavanje, učešće u pjevačkom horu, diletantskim sekcijama i slično. Poseban dio takmičenja odnosio se na radne akcije skupljanja šumskih plodova i posjete partizanskim bolnicama. Poslije zбора izvedena je vježba drvenim puškama u dvorištu osnovne škole.

Vježbi su prisustvovali drug Moša Pijade i Krsto Popivoda, koji su se ovdje slučajno našli. Drug Moša, kojeg su pioniri poznavali kao »čiču Janka«, bio je oduševljen pionirima, želio je da izvrši smotru pionirskog odreda i zatražio je da mu predstave najboljeg pionira. Na kraju je kazao skupu pionira:

— Srećan sam što sam vidio da ste vi ubij edeni da je vaše oružje najbolje. To je garancija da ćelite starije dobro zamijeniti. Koga sam god pionira upitao kakva mu je puška, svaki je odgovorio da je njegova puška najbolja. Takva poletna omladina treba narodu i nama.

Te večeri pioniri su održali priredbu u prostorijama škole. Prisustvovali su ranjeni partizani i polaznici partijskog kursa, kojim je rukovodio Krsto Popivoda. Na priredbi je Branko Ćopić pročitao svog »Vrapca«, vesele stihove o najnovijim događajima.

IZABRALI SU KOMANDIRA

Početkom aprila 1942. godine Petar Stojanović-Pepo, sekretar aktiva SKOJ-a u selu Kapljiuv, formirao je pionirsku organizaciju. Prije toga održano je više sastanaka i spontanih manifestacija dječje aktivnosti. Sitoj anović je na osnovu odluke Opštinskog komiteta SKOJ-a zakazao sastanak svih pionira u kući Miće Kneževića, jednog od

najpoznatijih boraca u ovom selu. Došli su svi pioniri i pionirke, bilo ih je preko 145 dječaka i djevojčica.

Za komandira ove pionirske organizacije izabran je Vaso Grubiša, za njegovog zamjenika Stevo Grubiša, za političkog komesara Drago Latinović, a za njegovog zamjenika Pero Stojanović. Vodovi i desetine u ovoj četi formirani su po zaseocima. Odmah su osnovana i dva tečaja za opismenjavanje pionira. Jednim tečajem je rukovodila Mileva Latinović, a drugim Milan Grubiša. Tečajeve su pohađala 83 pionira i pionirke. Brojne su bile dnevne i noćne vježbe, koje su izvodili mališani organizirani u čete. Vj ežbalo se drvenim puškama. Patrole pionira čuvala su selo dok su mnogi ljudi mirno spavali.

U jednoj noćnoj vježbi između pionira Smoljane i pionira Kapijuva »kontrola« je trajala do kasno u noć. Tom prilikom pioniri su legitimisali i veći broj seljaka sa područja Glamoča, Drvara i Grahova, boji su išli u Podgrmeč da na konjima donesu hranu za svoje porodice. Predsjednik Mjesnog odbora Ožegović imao je sljedećeg dana pune ruke posla. Mnogi noćni prolaznici nisu imali putne isprave, pa su ih pioniri sproveli u Narodno-oslobodilački odbor.

PIONIRI SMOLJANE

U martu 1942. godine u svim zaseocima sela Smoljane formirani su vodovi pionira. Oni su bili brojni, iako su mališani bili slabo odjeveni i obučeni, a i nedovoljno ishranjeni. Krajem maja zakazan je seoski zbor pionira u dvorištu smoljanske osnovne škole. Na zboru su učestvovali vodovi iz zaselaka: Tavana, Ogumače, Kecmainske Glavice, Polja i drugih. Tom prilikom na demokratski način izabrano je rukovodstvo pionira. Za predložene kandidate glasalo se javno. Za komandira ove organizacije izabran je Neđo Krčmar, a za političkog komesara Vojo Latinović.

Pioniri su noću vršili kontrolu, a po danu patrolirali na širem području sela Smoljane. Izvodili su i raznovrsne vježbe, a često su organizovali međusobna takmičenja.

Jedne noći organizovana je noćna vježba u kojoj su učestvovali pioniri Smoljane i Kaipljuva. U toj borbi istaklo se više pionira. Tako je Milan Kecman iz Smoljane oteo najbolju pušku od jednog pionira kapljuvske čete. Milan se dugo smatrao prvim junakom, jer je za njegov podvig znao gotovo svaki seljak. Poslije raznih vježbi držani su sastanci na kojima su ocjenjivane akcije i pohvaljivani pojedinci.

I iz ove pionirske organizacije mnogo djece otišlo je u partizane. Krajem oktobra 1942. godine organizovano je u Smoljani međusobno takmičenje pionira. Propozicije takmičenja obuhvatile su ko će više nabrati lješnika, šipaka, drenjina i predati ih partizanima i partizanskim bolnicama, ko će više opismeniti nepismenih pionira, iz kojeg će sela više pionira otići u partizane, iz koje će pionirske organizacije više mališana biti primljeno u SKOJ i ko će se više istaći u svakodnevnom političko-propogandnom radu.

Pionirski zbor održan je u zgradi osnovne škole u Smoljani. Došli su pioniri Krnje Jele, Smoljane, Kapljuva i Janjila. Zborom su rukovodili Sava Solomun i Pero Stojanooić. Svestrano je analiziran rad pionirske organizacije. Delegati i pionirski rukovodioci iznosili su rezultate rada svojih organizacija. Zaključeno je da su smoljanski pioniri najmasovnija dječja organizacija, zatim da su nabrali najviše jagoda, lješnika, šipaka i drenjina i predali partizanskim bolnicama u Smoljani i Sobotovcu.

Pioniri Krnje Jele prednjačili su u dobroj organizaciji opismenjavanja. Oni su, takođe, nabrali mnogo jagoda, malina i lješnika. Kapljuvčani su imali veoma brojnu organizaciju, izveli su mnogo vježbi, naročito noćnih. Međutim, njihov rad na opismenjavanju nije bio zadovoljavajući. Pored toga, nisu organizovali dovoljno priredbi u toku ljeta i jeseni te godine. Pionirska organizacija sela Janjila ocijenjena je takođe kao veoma aktivna.

Svaki zaselak formirao je svoj vod. Sabrali su mnogo jagoda, malina, dobro su organizovali tečajeve za opismenjavanje, a održali su i mnogo dnevnih i noćnih vježbi. Pored toga pioniri Janjila su najviše puta posjetili ranjene partizane koji su se liječili ili oporavljali u partizanskoj

bolnici u selu Šobatovcu. Janjilovski mališani su u toku ljeta i jeseni organizovali priredbe i sijela. Sava Solomun bio je srećan kada je, nakon konsultovanja sa ostalim organizatorima ovog skupa, saopštio da je pionirska organizacija sela Janjila najbolja i da je ona dobila prelaznu zastavu. Drugo mjesto je zauzela i organizacija sela Smoljane.

PIONIRI IZ JANJILA

Savo Solomun, omladinski rukovodilac i prvi sekretar aktiva SKOJ-a u selu Janjila, krajem decembra 1941. godine, u kući Spire Solomuna, organizovao je dva pionirska voda. U ovim vodovima je bilo ukupno 160 pionira i pionirki. Odmah su organizovani i tečajevi za opismenjavanje koje je pohađalo preko 100 pionira.

Pionirska organizacija se razvijala. Mališani su, zajedno sa partizanima koji su se nalazili u zaseoku Šobatovac, organizovali i nekoliko priredbi. Pioniri su recitovali i pjevali u svom horu kojim je rukovodila drugarica Milka Solomun - Samardžija. Kao zapaženi recitatori isticali su se Đuro Kokoruš i Obrad Kecman. Uskoro su se pred organizaciju postavljali sve složeniji zadaci. Zbog toga je izabrano i novo rukovodstvo pionira, a sredinom februara 1942. godine formirana je četa. Za komandira čete izabran je Milan Kuburić, a za političkog komesara Jovica Kecman. Vodnik jednog voda bio je Savo Latinović, koji je docnije otišao u partizane — u Treću krajišku brigadu. Savo je bio jedan od prvih pionira koji je otišao u partizane iz ovog sela. U partizanskoj brigadi je bio kurir.

Jednom prilikom komandant bataljona zadužio je Savu da odnese poštu u štab brigade. Na tom putu Savu su uhvatili četnici, ali je on uspio da sakrije poštu, a zatim i da pobjegne. Ipak je na vrijeme stigao i izvršio svoj zadatak: predao je poštu komandantu kojem je bila i upućena. U brigadi se dugo govorilo o snalažljivosti ovog vrijednog pionira.

U selu Janjila i zaseoku Šobatovac bila je locirana partizanska jedinica, najprije četa, a docnije bataljon. Uskoro je podignut partizanski logor, a zatim i magacin. Sagrađena je veća partizanska bolnica. Niko nije mogao proći ovim selom a da nije legitimisan od partizanskih patrola.

Već u maju 1942. godine smješteni su u bolnicu ranjeni drugovi iz krajiških brigada, a kasnije, u avgustu i septembru, ranjenici — proleter i iz Srbije, Crne Gore i Hercegovine. Pionirska četa činila je mnoge usluge ranjenim drugovima. Mališani su ih posjećivali i donosili razne poklone, najviše voće koje su brali u šumama. Poznata su imena partizana koji su o pionirima i njihovim podvizima pisali u bolničkim zidnim i džepnim novinama. Spomenućemo samo neke: Aco Cizmić, Luka Martinović, Stjepan Sarić, Lubarda i Gamačina.

CIKA JANKO MEĐU PIONIRIMA

Krajem septembra 1942. godine Moša Pijade je posjetio selo Janjile, mjesni NOO i neke drugove u partizanskoj bolnici u Sobotovcu. On je iz Petrovca krenuo konjem za Šobatovac. Kada je stigao u selo Kapljev, imao je šta da vidi. Pioniri su »raltovali«. Drug Moša je sa ushićenjem posmatrao djecu. Ubrzo su mališani saznali da se čiča Janko nalazi u njihovoj sredini. Okupili su se oko prekaljenog revolucionara, a Sava Solomun, dječak koji je rukovodio vježbom pionira, zamolio ga je da im ispriča nešto o NOB i njenim ciljevima. Drug Moša se nasmijao, a zatim rekao:

»Najveći ciljevi naše borbe su da vi budete sretni, živi i zdravi, borimo se za našu slobodu, za buduću socijalističku Jugoslaviju. Vi ćete na vašim obrazovnim tečajevima i na sastancima dobro upoznati ciljeve naše revolucije. Ja sam ubijedein da djeca vašeg uzrasta, vaispitana od vaše organizacije, kojom rukovode KPJ i drug Tito, mogu postati dobri graditelji socijalizma«.

Čiča Janko se nije prevario u svom predviđanju. Pioniri ovog sela, kao i ostali pioniri narodnooslobodi-

lačkog rata, stasali su, postali ljudi koji i danas služe primjerom u izgradnji socijalizma.

Međutim, pioniri nisu uvijek slušali starije. To potvrđuje i ovaj slučaj. Jedna partizanska straža, koja je obezbjeđivala partizanski magacin i bolnicu u selu Šobatovu, imala je više pušaka u rezervi. Oružje se nalazilo u magacinu. Mališani su to doznali. Komandir pionira sela Janjila Milan Kuburić dogovorio se sa Miladinom Kuburićem, Manojlom Bijelićem i s još nekoliko dječaka da ukradu puške i municiju, a zatim da »isprobaju« oružje u šumama Grmeča. Što su smislili to su i učinili. Posljedice dječjeg nestašluka bile su veće od štete nastale zbog toga što je ispaljeno stotinjak metaka. Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu i drugi organi bezbjednosti morali su poduzeti mjere istrage za nepoznatim naoružanim licima koja su se nalazila u šumama Grmeča. Partizanska patrola zapitala je pionire koji su čuvali stoku da li su primijetili kakvu vojsku i čuli pucjavu u šumi. Pioniri su potvrdili da u šumi ima naoružanih ljudi. Dobivši takva obavještenja, partizani su se povukli u selo.

Prošlo je duže vrijeme dok se nije utvrdilo da su pioniri koji su se svakodnevno sastajali i izvodili vježbe na gradiću i poljani sakrili prave puške i municiju i da su oni pucali. Jednog dana prišao je pionirskom komandantu Milanu Kuburiću jedan partizan i rekao:

E, Bračko, dosta je tvog pucanja, požuri da nam što prije vratiš naše karabine«.

Pioniri nisu imali kud. Otišli su u šumu i ubrzo predali oružje. Poslije toga je Komanda mjesta u Bosanskom Petrovcu mogla da povuče patrole koje su svakodnevno krstarile Grmečom i Šobatovcem sa zadatkom da otkriju nepoznatu vojsku.

U SELU KRNJA JELA

U selu Krnja Jela formirana je pionirska organizacija u proljeće 1942. godine. Drugarica Zora Zorić dobila je zaduženje u aktivu SKOJ-a da formira pionirsku organizaciju. Prvi komandant pionira bio je Ostoja Raković.

Pioniri su izveli bezbroj vježbi i niz priredbi u toiku rata. Oni su imali svoje sjedište u zaseoku Čatmja.

Sa ovom organizacijom kasnije su radile drugarice Bosa Prošić i Marija Milić. Uskoro su formirani pionirski vodovi u Čatmji i Gradini, Krnjoj Jeli i Okruglici. Drugom polovinom juna 1942. godine formiran je **Stab** Odreda pionira ovog sela. Dragoljub Dragišić izabran je za načelnika Štaba, a Drago Kovačević, kasnije kapetan JNA, za komesara Odreda.

Često su ratovali pioniri iz Krnje Jele i Smoljane. I jedni i drugi imali su bombe od gline, drvene puške, mitraljeze i čegrtaljke.

Patrole pionira legitimisale su danju i noću nepoznate prolaznike, a kada se selo nalazilo u neprijateljskim rukama, onda su oni održavali vezu s partizanima. Jednom prilikom je partizan Gojko Kovačević navratio svojoj porodici — kada je njegova jedinica prolazila pored sela Krnja Jela. Međutim, tog momenta su naišli Nijemci i četnici i opkolili zaselak u kom se nalazio Kovačević. Pioniri su bježali pred neprijateljskim vojnicima u šumu i obavještavali odbornike NOO i druge o dolasku Nijemaca i četnika. Pošto su znali da je u selu partizan Gojko Kovačević, otrčali lsu do njegove kuće i uisip(j) eli da ga na vrijeme upozore na opasnost.

Ovaj Pionirski Odred imao je svoje stalno sjedište u kući Tome Grbića. Tu su se održavali sastanci i jedan analfabetski tečaj.

Jednog dana, 1943. godine došli su u selo četnici i tražili od naroda da se za njih i jednu grupu njemačkih vojnika ispeče veći broj jaganjaca. Brankovićeви četnici željeli su da ugoste vojvodu Manu Rokvića i njemačkog oficira iz neprijateljske posade u Bosanskom Petrovcu. Vijest o doLaŠku i namjeri četnika pioniri su brzo pronijeli selom. Uskoro su dječaci odgonili stoku duboko u šiumu Grmeča. Na talj način onemogućili su četnike i Nijemce da pogoste svoje oficire.

Mnogim pionirima ostaće u sjećanju još jedan događaj. NOO je organizovao karavan sa ciljem da se u Drvar i partizanske bolnice u petrovalčkim šumama prebaci žito. Kako je nedostajalo odraslih muškaraca i djevojaka, na

dugački put su pošli i pioniri. Na putu su ih sreli partizani. Zaustavila se vojska da posmatra djecu kako ozbiljno i savjesno izvršavaju važan zadatak. Komandant 16. krajiške brigade Sava Batinića rekao je tada pionirima:

— Vaš doprinos borbi ravan je, pa i veći od našeg, jer teret zadatka kojeg nosite na svojim nejakim leđima veći je od napora odraslih ljudi svrstanih u borbene jedinice.

Jedna od najznačajnijih akcija pionirske organizacije bila je traženje savezničkih pilota koji su iskočili iz oštećenog aviona nad Grmečom.

Pioniri su primijetili savezničke pilote kako se spuštaju padobranima. Odmah su djeca krenula u tom pravcu. Nije im trebalo mnogo vremena da pronađu i priteknu u pomoć savezničkim vazduhoplovcima. Posada aviona i padobrancima bili su iznenađeni kada su ugledali malu vojsku sa drvenim puškama i petokrakim zvijezdama na kapama u streljačkom stroju kako viču:

— Drugovi Englezi, Amerikanci, javite se, mi smo pioniri, vaši saveznici koji vam žele pomoći.

Zahvaljujući pionirima, saveznički vojnici su brzo našli Komandu mjesta u Bosanskom Petrovcu, odakle su upućeni preko Sicilije u svoju armiju.

HUMKA NA HALIBEGOVOM BRDU

Trinaestogodišnji pionir i borac u partizanskoj uniformi, s malom talijanskom puškom o ramenu, bio je rado viđen na petrovačkim ulicama kada se lšetao u popodnevnom časovima u oslobođenom gradu u kome je upravo tada, u drugoj polovini 1942. godine boravio Vrhovini štab NOV i POJ i vrhovini komandant drug Tito. Pionir izrazito vesele naravi pripadao je jednoj od radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ. Mnogi su ga zavoljeli, jer je svoje djetinstvo na tako simpatičan i ozbiljan način prilagodio vojnim usloviima i ratu. Bilo je paravo zadovoljstvo vidjeti uniformisanog dječaka na ulicama slobodnog grada.

Na glavi je nosio titovku sa petokrakom zvijezdom i srpom i čekićem, što je označavalo da je proleter. Po pričanju nekih bio je rodom iz istočne Bosne.

Jednog dana naletjeli su njemački »meseršmiti«, koji su bombardovali i mitraljirali grad puna dva sata. Mali partizan požurio je da se skloni na Halibegovo brdo, iznad grada, u jedan od bunkera koje su izgradili talijanski okupatori krajem 1941. godine. Iznenada su naletjele tri »štuke« koje su nemilice tukle mitraljeskim rafalima. Njemački pilot primijetio je da je pred bunkerom partizana, pritisnuo je obarač mitraljeza i rafalom presjekao grudi partizana. Ubio je malog pionira — proletera.

Mrtvom dječaku prišli su Zoran Zujević i Rada Lukač. Pokušali su da pronađu dokumenta po kojim bi identifikovali dječaka. Našli su, međutim, samo jednu maramicu na kojoj je bilo napisano masitiljavom olovkom jedno ime ispred koga je stajalo »moja draga«.

Humka mladog pionira ostala je na Halibegovom brdu anonimna za sve, osim za one koji su ga sahranili i koji nikad neće zaboraviti lice dječaka kako se krvavo grči u trenutku kada se gasio njegov mladi, djetinji život.

HRABRI PIONIR — BORAC

Surova zima carevala je obroncima Grmeča. Drvosječa Tode Jeldčić svakodnevno je obilazio šumsko radišće. Imao je brojnu porodicu. On i njegova žena radovali su se svakom djetetu i godinama očekivali bolje dane. »Kad sinovi počnu da rade — biće lakše«, govorio je drvosječa svojoj ženi Cvijeti, odlazeći zorom na posao sa capinomi i sjekirom u ruci. Često je glasno izgovarao u planinskom bespuću:

»Osmoro njih treba hraniti, pa valjda će neko priteći da mi pomogne da podignem pet sinova i tri kćeri«.

Neobrijan, čupav, go i bos, živio je u nadi da će najstariji sinovi, Nikola i Milan, uskoro odrasti i pomoći mu u kućnim i šumskim poslovima.

Kada je započeo rat i narod se digao na ustanak, porodica Jeličić bila je na olkupu. Nilko iz kuće još nije

otišao u partizane. Nejaka su bila Todina djeca. Međutim, uskoro je Milan, dvanaestogodišnji dječak, napustio ognjište. Na jednoj seoskoj konferenciji traženi su dobrovoljci. Ustalo je dijete i reklo:

— Idem, drugovi, slobodu nam niko drugi neće donijeti, mi se za nju moramo izboriti — tako kažu i komunisti.

Milan je postao borac u jednom od petrovačkih bataljona u rano proljeće 1942. godine. Zatim se našao u Prvoj krajiškoj brigadi. Bio je hrabar i drugovi su se ponosili s njim. Učestvovao je u mnogim borbama. Napadao je na Bosanski Novi, Prijedor, Sainski Most, jurišao ina Ključ i Sanicu. U borbi za oslobođenje Bihaća naročito se istakao kao bombaš. Po oslobođenju grada navratio je u svoje selo Smoljanu u novoj uniformi. Čim je stigao primijetio je da se u selu mnogo šta izmijenilo. Omladina je bila organizovana, a mnogi njegovi vršnjaci otišli su u partizane. Na zidnim novinama u seoskoj školi pročitao je spisak imena svojih vršnjaka koji su se istakli u raznim akcijama koje je izvodila pionirska organizacija. Naišao je na imena boraca koji su se Makli u borbama za oslobođenje Bihaća, Krupe, Cazina i Kladaše. Pročitao je i svoje ime. To je bila reportaža o bombašima. Prve krajiške brigade. Sav ushićen i radostan kazao je komandiru Pionirske čete:

— Ove zidne novine su mi životno priznanje, obećavam da ću se još upornije boriti za konačno oslobođenje naše zemlje. Neću žaliti ni život.

Nakon nekoliko mjeseci, na istom mjestu u zidnim novinama pisalo je o pogibiji hrabrog smoljanskog pionira Milana Jeličića, istaknutog borca Prve krajiške brigade.

NIJE POŠTEĐEN NI U MAJČINOM ZAGRLJAJU

Bogdan Latinović iz sela Smoljane, rođen 1929. godine, isticao se kao aktivan pionir u svom selu.

U toku četvrte neprijateljske ofanzive povlačio se sa narodom preko sela Drinića u zbjeg Kozila. Razbolio

se od tifusa. S njim je bila i njegova majka Dragica koja se brinula o bolesnom djetetu. Ona je negovala malog bolesnika i mislila na svoju kćerku Ilinku, borca Treće krajiške i sina Jakova borca Prve krajiške brigade, koji su joj u više navrata poručivali da čuva njihovog najmlađeg brata. Kada su Nijemci stigli kolonu izbjeglica, Dragica je, u namjeri da spase svog sina, sakrila dječaka u jednu bajtu u šumi. Pored bolesnog djeteta naložila je vatru, a zatim ga prebukla u ženske haljine, kako bi odvratila sumnju Nijemaca i ustaša da je to dječak. Kada su neprijateljski vojnici ušli u bajtu, majka im je rekla da dijete boluje od tifusa. Međutim, ni to nije smetalo jednom legionaru, njemačkom podoficiru, da iz svog pištolja opali nekoliko hitaca u glavu mališana koga je majka držala u naručju.

Mali Bogdan umro je na rukama svoje majke koja je sljedeće godine čula da je poginula i njena kćerka Ilinka, kao bombaš u jurišu s Trećom krajiškom brigadom. Ni to nije bio posljednji udarac zadan ovoj ženi. Naredne godine poginuo je njezin sin Jakov kao puškomitraljezac u Prvoj krajiškoj brigadi.

Jedina utjeha uciviljenoj majci bila je da su joj djeca poginula junački kao hrabri i dobri komunisti.

NIJE ODAO DRUGOVE

Vojin Josipović iz sela Rašnovca bio je vrijedan i omiljen u selu. Za razliku od mnogih svojih vršniaka revnosno je pratio politička zbivanja. Mnogima je čitao radio-vijesti i druge partizanske i omladinske nanise. U toku IV neprijateljske ofanzive Vojin je kao trinaestogodišnji dječak bio kurir u Miesnom narodnom odboru u svome selu. Prenosio je često razne vijesti omladinskim i partizanskim radnicima, odbornicima i drugima.

Jednog snježnog februarskog dana 1943. godine naišla je u selo partizanska brigada sa kojom je Vojin krenuo kao vodič. Kada se poslije uspješno obavljeno zadatka još iste noći vratio kući, nije znao da su se u selu ulogorili njemački vojnici, koji su ga odmah uhvatili

i pitali gdje je bio i šta je radio. Vojin je ćutao. Nije htio ništa da im kaže. Jedan ustaški oficir posebno se interesovao i trudio da dozna bilo šta o partizanima. Zhtijevao je od Vojina da mu kaže gdje je narod izbjegao iz sela, gdje se krije, gdje su skloništa i slično. Pošto pionir Vojin nije htio da oda nikog iz sela, Nijemci i ustaše su mu zaprijetili da će ga strijeljati. Ni ova prijetnja nije pokolebala mališana. On je ostao dosljedan svojoj pionirskoj zakletvi. Rafal zlikovačke mašinke izrešetao je njegove male grudi. Krv je poprskala snijeg. Tako je poginuo mali Vojin Josipović.

ZAROBLJENI PIONIR

U toku četvrte neprijateljske ofanzive mnogo kuća je spaljeno, a bezbroj porodica sklonilo se u Grmeč. Povlaćio se narod ispred najezde Crne legije u snježnom januaru 1943. godine. Mala djeca u banijskoj, krajiškoj i podgrmečkoj koloni ostavljala su dubok trag u snijegu Grmeča, Osječenice, Oštrelja, Klekovače i Šatora. Surova je bila januarska zima. Umorna kolona, neobuvena i neodjevena, kretala se polako.

Mnogo je nenapisanih događaja davno iščezlo iz pamćenja. Stevo Santrač, pionir iz sela Ristovca pored Kmjeuše imao je tek 12 godina kada su ga zarobili njemački vojnici.

Dječak je bježao iz svoje zapaljene kuće i iz zadimljenog zaseoka. Trčao je ni sam ne znajući kuda, dokopao se šume koju je volio, koja ga je tada štitila kao zagrljaj majke. Njegov otac Mile, zvani Brko, bio je komunist, popularan čovjek i rukovodilac partijske organizacije u selu. Porodica mu je bila razbijena, kuća spaljena, odraslija dva brata u partizanima, a majka Stana ostala je s njim u selu. Mališan je bio vesele naravi. Osjećao je da se nešto krumino zibiva, ali šta — to nije mogao da shvati. Tamo gdje je trebalo da čuva stado, da se hvali svojim ovnom, jakim volom i brzim konjem — sad su se nadnijeli tmurni oblaci. Čuo je samo prasak paklenog i smrtonosnog njemačkog oružja u Petrovačkom

polju, na Petrovačkoj cesti i duboko u petrovačkim planinama.

Naslonio se umoran na debelo hrastovo stablo, a zatim je začuo glas: »Halt, halt! Dječak je digao svoje male rake. Jedan visok i dobro ugojen njemački vojnik bacio je na njega svoju kabanicu i pritisnuo ga uza zemlju. Viknuo je »naprijed«, a mali je nastavio da ide dječjim koracima, ne znajući kuda ni zbog čega ga tjeraju. Prišao mu je njemački oficir koji je znao poneku riječ na našem jeziku i upitao ga da li je njegov otac komunista i partizan. Iako je bio uplašen, pionir se snasao. Pokazao je da su njegove kuće one koje nisu spaljene i (kroz plač odgovorio da mu je tata u Njemačkoj na radu, a mama u kući. Njemački oficir strpao je dječaka u patrolna kola i nastavio put krlnjeuškom cestom, prema spaljenom i porušenom Petrovcu. Mali je sjedio u kolima, neobučen i neobuven. Bilo je veoma hladno, vjetar je duvao, studen se uvlačila u pionira. Stigli su u grad. Nijemci su se obraćali dječaku na njemu nepoznatom jeziku. Gledao je u neprijateljske vojnike i odmjeravao njihovu postrojenu vojsku.

»Pravo na Grmeč« — pala je njemačka komanda. Stevo je shvatio da će on voditi omrznutu vojsku u planinu u koju se sklonio njegov otac, u kojoj se bore njegova braća. Bio je uzbuđen, iznemogao od gladi i umoran. Promrzle i mokre noge teško je vukao za sobom. Mrzovoljno je išao na njegov voljeni Grmeč. Gurali su ga kundakom više puta. Posrtao je. Zašli su duboko u šumu Grmeča. Pionir je bio očevdac netoolilko oružanih okršaja, nailazio je na mnoge ulbijene selijaike, uz uibijenu djecu — njegove vršnjake, vidio je nekoliko mrtvih njemačkih vojnika i partizana. Međutim, hrabрили su ga česti poremećaji u njemačkoj koloni, mnogo ranjenih i desetine ubijenih njemačkih vojnika.

Zahvaljujući žilavom otporu partizanskih jedinica, Nijemci su bili prisiljeni da se povuku iz Grmeča prema Krnjeuši. Dječak je išao sa vojnicima gladan i umoran u pravcu svog sela. To ga je radovalo. Naišli su na partizansku zasjedu. Otpočela je bitka u kojoj je ranjeno više njemačkih vojnika. Nekoliko vojnika je poginulo. To

je još više razbjesnilo već razjarane njemačke vojnike.

Dječak se vukao za vojnicima koji su ga tjerali kao svog zarobljenika. Za nekoliko dana vidio je mnogo onoga što nije trebalo da vidi. Vrhunac nedjela doživio je kad je pred njim Strijeljan jedan zarobljeni, ranjeni partizan. Pjegavi okupatorski oficir, sa velikom ogrebotinom na licu, izvadio je pištolj i pred uplašenim dječakom ispalio nekoliko hitaca u grudi ranjenika. Mali se trgao, suze su tekle niz njegovo lice, stiskao je zube. Njegov plač prekinuo je jedan njemački vodnik koji ga je gurnuo mašinkom u leđa.

Sunce je zašlo. Suton je pao u gustu šumu iz koje se vidjelo njegovo selo. Sinula mu je ideja da se sakrije u šumu. Njemački vojnici su žurno prolazili kroz rodno selo mališana.

Stevo je iskoristio prvu zgodnu priliku, potrčao u šumu i utekao Nijemcima. I ovu zimsku noć proveo je u hladnoj šumi, ali želja da vidi svoje hrabrila ga je. Negdje u ranu zoru stigao je u selo. Našao je majku, ali spaljeno selo i pravu pustoš.

Tog dana u njegovom selu nije bilo neprijateljskih vojnika, a ni surovi Grmeč nije bio tako hladan. Tek ponekad visoki oblak opominjao je malog da nevolje i oluje nisu prošle.

BOSANSKI PETROVAC U NOB

Zbornik sjećanja

KNJIGA IV

	Strana
Josip Broz Tito: Govor na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ	5
Ljubiša Ourguz: Prvi koraci Komande mjesta Bosanski Petrovac	10
Adem Hercegovac: Komandant Ratko.....	49
Čedo Rakić: Prva proslava Prvog maja 1942.....	54
Bosa šašić: Bjelajske žene.....	57
Boško Stojanović: Omladinska organizacija Smoljane .	61
Branko Karanović: Odlazak iz Krnjeuške čete	71
Dušan Knežević: Sjećanje na narodnog heroja Đuru Pećan- ca — Đurekana.....	75
Jeften Marinković: Narodni zbor u Marinkovića Gaju .	79
Vid Dukić: Junačka smrt Jove Dukića.....	82
Drago Đukić: Borbe Petrovačkog bataljona početkom 1942. godine.....	85
Draghi ja Obradović: Risovački odbor Antifašističkog fronta žena.....	96
Pero Kecrnan: Bravski Vaganac.....	99
Sava Čulibrk: Selo Skaikavac u NOB-i.....	125
Milka Rudić: Rađanje jedne zastave.....	133
Duško Kerkez: Komandant je s nama.....	137
Mile Trnjaković: Sjećanje na rad omladinske organizacije na području Bosanskog Petrovca do kraja 1942. godine .	141
Mile Špegar: Sjećanje na borbe i na jedno mučno streljanje	161
Ostoja Jeličić: Obezbjedenje i smještaj hrane za partizan- ske jedinice.....	170
Pero Kolundžija: Dr Mladen Stojanović u Krnjeuši	176
Stevo Kovačević: Petrovčani u prvom proleterskom krajiš- kom bataljonu.....	180
Jovica Keča: Ustanički dani u okolini Vakufa.....	199
Vlado Kecrnan : Sjećanja na prvo sresko savjetovanje SKOJ-a	204
Milan Guteša — Papa: Narodni heroj Đuro Pećanac — Đu- rekan.....	209
Boško Tminić: Oslobođenje Bosanskog Petrovca 25. maja 1942. godine.....	211
Drago Đukić: Omladinska četa.....	215
Sretko Mirković: Vježba je uspjela.....	218
Rade Kovačević: Pobjedonosni juriš Vrbočke čete	225
Boško Mrda: Ne dam svog Svetog Trivu.....	228
Milan Zorić: Avion nad Kadinjačom.....	230

	Strana
Peno Kecman: S krovista u štima.....	233
Milovan Samardžija: Borbe oko Glamoča.....	238
Jela Lartinović-Kecman: Formiranje sreskog odbora AFŽ .	242
Bosa Šašić: Spominjalo se ne ponavljalo se.....	247
Milan Mrda: Prvi predsjednik NOO.....	249
Dušan Knežević: Omladinska radna akcija u selu Orašcu .	253
Drago Sovtilj — Kesić: Raspletene kose.....	256
Drago Dulkić: Omladinska petrovačka četa.....	259
Hajiro Kapetanović: Veliki ljudi iz malog Petrovca .	272
Gojko Latinović i Drago Stojanović: Smještaj bolnica od 1942. do 1945. godine na srezu Bosanski Petrovac .	285
Drago Kačair: Znaci raspoznavanja.....	303
Mićo Debeljak: Formiranje krznarske radionice na slobod- noj teritoriji.....	306
Vlado Grubiša: Rad i razvoj organizacije KPJ na području opštine Smoljana.....	310
Ilija Radulović: Blistavi put pod zvijezdama — IV dio .	314
Mirko Šol'omiun: Omladina Janjila .	366
Mile Trnjaković: Sa Slovenačkom partizanskom četom kod Petrovca .	372
Ferid Čengić — Fićo: Partizanska štamparija u Drimiću .	375
Gojko Latinović i Dragoljub Stojanović: Ishrana ranjenih boraca drvarskog okruga u toku NOR-a .	379
Kojo Radulović: O partijskom radu u Braviskoj četi .	392
Stavka Penac: Sjećanje na rodni kraj i na dane borbe .	397
Dragoljub Stojanović: U Kozaračkoj blokadi i proboju .	417
Drago Kačar: Partijsko-politički kurs u Smoljani .	427
Jovo Pavić: Dmtar Smiljanić.....	430
Jela Latinović — Kecman: Partizanska bolnica u Sofotovcu	433
Pane Banjac: Nezaboravni susret.....	438
Jovo Orelj: Akcija za ranjenike.....	442
Mile Trnjaković: Poklon Ivi Loli Ribaru.....	446
Ahmet Hromadžić: Bijeli cvijet.....	449
Ziivko Dojčinović: Omladina sa svojim borcima .	452
Slavco Ševo: Skojevski aktiv pri Komandi mjesta .	459
Stevio Mandić: Revolucionarna mladost.....	464
Dragoljub Stojanović: Zarobljeni topovi u rukama petrovač- kih partizana.....	468
Vlado Ourguz: Omladina sela Vodenica .	472
Jela Latinović — Kecman: Prvi partijski kurs u Suvaji .	477
Kojo Radulović: Sjećanja na Dušana Čeku .	480
Goša Jokić — Mirković: Susret koji se pamti.....	485
Nikola Banjac: Moramo pobijediti.....	492
Dušan Stričević: Prve partizanke u Bravskoj četi .	496
Jela Latinović — Kecman: Radna pjesma Smoljanskog omla- dinskog bataljona.....	499
Ljubiša Ourguz: Narodni heroj Zdravko Celar .	502
Bosa Mrda — Radić: Sahrana Duleta Karabuhe .	5 1 3

	Strana
Vlado Kecman: Petrovačke radne čete i bataljoni u prvoj omladinskoj poljoprivrednoj radnoj brigadi u Ključu i Samici 1942. godine.....	514
Jelka Mandić: Zastava je sačuvana.....	542
Draginja Obradović: Sa brigadom u Sanici.....	544
Obrad Tminić: Izvor naše snage.....	547
Dr Gojko Nikoliš: Sanitet Vrhovnog štaba u Bosanskoj kra- jini	556
Milutin Vujović: U krajiškim selima.....	596
Gojko Latdnović: Komanda Drvarsko-Petrovačkog vojnog po- dručja	623
Milan Znilić: Trivuna.....	■ 629
Milorad Đilas: Sa kosom i srpom u drugojborbenoj liniji .	636
Vladimir Dedijer: U Driniću ispod Klekovače.....	643
Vlado Kecman: Pionirski pokret.....	689
Vlado Kecman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1—7 sa- kupio i napisao Vlado Kecman)	

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNİK SJECANJA

KNJIGA ČETVRTA

Izdavač:

Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača:

Vojo Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Štampa :

NIP »Oslobodenje«, Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Husić

Štampanje završeno maja, 1974.